

रघुवंशम्.

A. Or.

4520ⁱ - 1 -

Hälvtösa

S. K. PRESS. SANSKRIT SERIES NO. 4.

THE
RAGHUVAMSHA.
OF
KALIDASA.

WITH
THE COMMENTARY (THE SANJIVANI) OF MALLINATHA.
VOL. I. CANTOS I-VII.

EDITED

With a literal translation into English, copious notes in
Sanskrit and English and various readings &c. &c.

BY

MORESHWAR RAMCHANDRA KALE. B. A.

Author of ' Higher Sanskrit Grammar ' 'Sahityasārasangraha,' Sanskrit
Commentaries on the Vicramorvasi of Kālidāsa,
the Kādambarī of Bāna. &c. &c.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

THE PROPRIETOR

OF

THE SHARADAKRIDAN PRESS,

BOMBAY.

PRICE. Rs 2-8.

(1895)

Registered under Act XXV of 1867.

All rights reserved.

शारदाक्रीडनग्रन्थमाला पु० ४.

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीकालिदासविरचितः ।

रघुवंशः ।

महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया
संजीवन्या समेतः ।

मोरेश्वर रामचन्द्र काळे

इत्यनेन

टिपण्यादिभिरलंकृत्य पाठान्तरैः संयोज्य संशोधितः ।

स च

शाके १८१७ वत्सरे

मुम्बापुर्याम्

शारदाक्रीडनयन्त्रालयाधिपतिना मुद्रितः ।

मूल्यं सार्धं रूप्यकद्वयम् ।

PREFACE.

I.

THE PRESENT EDITION.

In presenting to the public this fourth work of the Sk. Press series the editor feels himself called upon to explain the reasons for thus adding to the already large number of the editions of the Raghuvams'a. Certain cantos of this poem are generally prescribed for the higher examinations of the Indian Universities, and the students feel the want of some good and correct edition which would be a useful and safe guide to them in acquiring the varied information required of them by the University examiners. Only four or five of the existing editions, both published here and at Calcutta, contain notes in English and translation, and thus profess to meet the wants of High-school and College students. But in the humble opinion of the present editor they have certain deficiencies of their own, and are therefore inadequate for the purpose for which they are intended. With a single exception or two, they also fail in many places to give a correct text both of the original and the commentary. The Sanjivinî of Mallinâtha though very excellent in itself and a good guide to advanced scholars, is practically of very little use to ordinary students. Judged from the beginner's standpoint it has certain disadvantages of its own. Its terseness of style and the technicalities of grammar it introduces puzzle the novice; and as a general rule it does not give the विग्रहवाक्य of compounds but merely explains them. It does not also give the derivation of words. For these and other things the student has to depend upon English explanatory notes. No attempt has yet been made to give thoroughly complete and exhaustive notes, critical, grammatical as well as explanatory. Some of the existing editions give a few stray notes here and there, studiously avoiding difficulties, quoting comparative passages and mentioning the different readings without discussing their propriety; some swell the bulk of the commentary by mixing up with it extracts from other commentaries and Purâṇas and thus add to the difficulties of beginners; while there are others which merely try to give English translation of the verses thereby encouraging cramming on the part of students*. When no other means of understanding the text than a mere Sanskrit commentary are placed at the disposal of the students they naturally turn to the translation as the last resource

* Here it must be observed to the credit of Messrs. Bhattâchâryâ and Ray that their edition of the Raghuvamsa (Cantos I.-VII. published till now) is most excellent and almost faultless in all these respects. Those who have the means to buy a copy of it, will do well to read it.

and learn it by rote. The result is that instead of acquiring any taste for this beautiful literature of world-wide repute the students simply look upon it as the most unpleasant task set for their examination.

The Present edition is an humble attempt to remedy all these evils of long standing. Since Mallinātha explain each sloka by giving its *anvaya*, as he himself tells us in the introductory slokas to his commentary, the construction is not given separately. But the words of the text are printed in bold type in the com. in the order of their construction and where Mallinātha does not quote the actual words of the text they are given under square brackets. After reading the sl. the student should read the words in bold type in the commentary in order, and he will get the construction or *anvaya*. This will also assist him in separating the syllables of the text and readily finding out their meaning given by Mallinātha, as it immediately follows them. Difficult words in the Sanj. are explained in easy Sanskrit in the foot-notes, which also supply the deficiencies of Mallinātha's commentary where necessary by giving extracts from other commentaries and similar extraneous sources—an arrangement which will greatly add to the usefulness of the book without creating any confusion. The editor knows full well that the system of giving a full translation of the text is not good and that it is disliked by many, as it tends to create a sort of unwillingness on the part of students to read and try to understand the text thoroughly and so encourages cramming. But he is compelled to resort to it partly because of competition and partly with a view to prevent students from reading bad or imperfect translations. He has however, appended it at the end and not given it below the text (which is still worse). What is intended is this: the students should first read the sloka, then the *Anvaya* and then the meaning in Sanskrit; they should then translate it in their own words and then consult the translation given at the end. Besides the translation the present edition gives copious explanatory notes on each sloka, expounds the compounds, notes peculiarities of grammar and discusses the propriety of different readings where necessary. Certain important points not considered by Mallinātha are also considered herein. Allusions to mythology and history are explained, important etymologies given and the ancient geographical names of rivers, countries &c. identified with their present names. Figures of speech are given and rhetorical discussions introduced where necessary. All the metres introduced by the poet in his work are explained, and model questions as well as those set at the Bombay University examinations, appended at the end. In short it has been endeavoured to meet every possible difficulty of students and no pains have been spared to make this celebrated work of the immortal bard of Sanskrit literature easily intelligible even to an ordinary student.

PREFACE.

II.

THE POEM.

The Raghuvams'a or the 'HISTORY OF THE RAGHU DYNASTY' is the most popular of all Sanskr̥t poems and very widely read by all students of the Āryan literature. Indeed it is the first book read in India by those who begin the study of Sanskr̥t outside Government Schools and Colleges. It belongs to that species of *S'ravya Kāvya* or poetry to be chanted and heard which is called the Mahākāvya, and which is a metrical composition. Besides the Mahākāvyas, the S'ravyakāvya includes: (1) 'Khandakāvyas' such as the Meghadūta, which are also metrical; (2) Vṛttagan̥thi, Kathā and Ākhyāyikā, which are all composed in prose; and (3) Champus &c. which are mixed.

A Mahākāvya ought to consist of cantos not less than eight and more than thirty in number, and not containing less than thirty and more than two hundred slokas each.* It may be concerned with the description of the life of a single hero like the S'is'upālavadha or the Vicramānkadevacharita, or may have for its theme a whole race of kings, as the present poem. If there be one hero he must be either a celestial character or a Kshatriya of noble descent and possessed of the qualities of a Dhīrodātta-nāyaka,† and if more than one, they must all be good Kshatriyas sprung from the same race §. Every canto must have uniform metre which is allowed to change only at the close, though there may occasionally be a canto containing a variety of metres‡ such as Kir. V. or Sis IV. At the end of each canto there should be a reference to the subject of the next succeeding canto. The predominant sentiment should be either Sṛngāra or Vīra or S'ānta i. e. the sentiment of Love, or of Heroism, or Tranquility.¶

The object of such compositions should be the attainment of the four objects of human pursuit (i. e. they should be written in such a way that

* अष्टसर्गान्न तु न्यूनं त्रिंशत्सर्गाश्च नाधिकम् । Ishāna Samh.

नात्यन्तविस्तरः सर्गस्त्रिंशतो वा न चोन्नता । द्विशत्या नाधिकं कार्यमेतत्पद्यस्य लक्षणम् ॥

Deviations from the first rule are sometimes found. The Haravijaya published in the Kāvya-mālā has as many as 50 cantos.

† A hero of sublime qualities or Dhīrodātta is one, who is possessed of great mental strength, grave, patient, not boasting and of firm resolve, with his spirit controlled by modesty, as Rāma in the Rāmāyaṇa or Jīmūtavāhana in the Nag. महासत्त्वोतिगंभीरः क्षमावानविकल्थनः । स्थिरो निगूढहंकारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ॥ Das. Ru. § सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः । सद्रंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥ एकवंशभवा भूयाः कुलजा बहवोपि वा ॥ Sah. Dar.

‡ एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेन्यवृत्तकैः । नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥ Sāh. Dar.

¶ शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते । Sāh. Dar.

PREFACE.

their perusal should point out the means of attaining these); viz. धर्म, अर्थ, काम and मोक्ष. A Mahākāvya must, as well, contain a description of great cities, oceans, mountains, seasons, the rise of the sun and the moon, sportings with ladies in gardens and water. carousings, separations and unions of lovers &c., &c. The style should be embellished with rhetorical ornament and be fully sentimental.* Nothing that violates the dignity of Kāvya or poetry, such as unmeaning talk &c. should be introduced in a Mahākāvya. 'If a poem be written with a due attention to these canons,' remarks Dandī, 'it will endure to the end of a Kalpa.'

The Raghuvams'a, it will be seen, is written in close conformity with the rules given above, and is therefore a Mahākāvya. It takes for its theme the history of the solar race of kings or rather of Raghu, which was honoured by the birth of Vishṇu therein in his incarnation as Rāmachandra, after whom it is named 'Raghuvams'a' in accordance with the rule 'कवेर्वृत्तस्य वा नात्र नायकस्येतरस्य वा' The predominant sentiment is *Vīra*, *S'ringa'ra*, *Karuna* and *S'a'nta* being accessories to it. It contains more than eight and less than thirty cantos. The subject of the succeeding canto is hinted at the end of each canto; e. g. it is evident from what is said towards the close of the 1st canto that the propitiation of Vasiṣṭha's cow will be described in the following canto. Each of its cantos is named after the most important subject described in it. Other particulars the students should note for themselves.

The present poem describes in all the following 29 kings beginning from Dilīpa:--

	(Cantos).	
1. Dilīpa.	(1-3).	15. Pāriyātra.
2. Raghu.	(3-8).	16. S'īla.
3. Aja.	(5-8).	17. Unnābha.
4. Das'aratha.	(9-12).	18. Vajranābha.
5. Rāma.	(10-15.)	19. S'ankhaṇa.
6. Kus'a.	(16).	20. Vyushitāsua.
7. Atithi.	(17).	21. Viswasaha.
8. Nishādha.		22. Hiraṇyanābha.
9. Nala.		23. Kāusalya.
10. Nabhass'abha.		24. Brahmishtha.
11. Pundarīka.		25. Putra.
12. Kshemadhanvā.		26. Pushya.
13. Devānīka.		27. Dhruvasandhi.
14. Ahīnagu.		28. Sudarshana. (All described in the 18th canto.)
		29. Agnivarṇa. (19).

* चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम् । नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्गनैः ॥ उद्यानसलिल-
क्रीडामधुपानरतोत्सवैः । विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्गनैः ॥ मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयै-
रपि । अलंकृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् ॥ * * * काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायेत
सदलंकृति ॥--Dandin, Kāv. Dar. I. 15-19.

The general rules of poetic composition ought, as well, to be attended to; e. g. a Mahākāvya should open with a salutation by the poet to his favourite deity, or hinting of the subject matter or a blessing pronounced on the readers &c.

Though the Raghuvamsa professes to be concerned with Raghu and his descendants yet Râma seems to be the central figure in it. Its main source very naturally therefore is the Râmâyana of Vâlmiki though for some of the minor incidents mentioned therein the poet is indebted to certain subsidiary Purâṇas, such as the Nṛsimha Purâṇa, the Vishṇu P. &c. The first nine Cantos are principally taken up with Râma's nearest four ancestors—Dilîpa, his son Raghu, his son Aja and his son Das'aratha. No less than six cantos (X—XV) are devoted to the narration of his adventures in the Dandaka forest, his conquest of Lankâ and his peaceful reign after his return to Ayodhyâ. And it is but meet that the poet should thus pay his tribute of respect and veneration to Râma, the time-honoured national hero of India. The next three cantos (XVI—XVIII) describe the nearest three descendants of Râma; and the last two summarily treat of his other descendants down to Agnivarṇa, the voluptuous prince whose early death from consumption and the placing of the widowed queen on the vacant throne by the ministers bring the poem to an abrupt close.

This last mentioned incident, as well as the absence of the benedictory stanza (भरतवाक्य) which generally marks the close of Sanskr̥t composition have given rise to an important question as to whether the nineteen cantos we have complete the poem and whether the poet might not have written more cantos than we have inherited. But like other points in the history of this literary hero of the Âryan land this question has ever remained in the dark and no decisive answer can as yet be given to it. Tradition however says that the poet wrote more cantos than we have at present and there is nothing that goes against the tradition; on the contrary everything tends to confirm it. As a general rule Sanskr̥t poets studiously avoid a tragic result and even when they cannot avoid it they are anxious to give it an agreeable termination. And we cannot reasonably suppose Kâlidâsa to have gone against a practice of such long standing as led the later writers on poetics to lay down a rule that the death of the hero should never be actually represented (नाधिकारि वधं क्वापि Das. Rûp.). "Further" remarks S. P. Pandit, " * * * he (Kâlidâsa), who is on all hands praised for the happy choice of his subjects and the thorough execution of his plans, cannot be supposed to have brought down the history of the most celebrated ancient Indian kings to such a sorry end. It is natural to imagine that his object must have been some such as to connect some one of the dynasties of kings existing in his time with the race anciently descended from the sun. The Vishṇupurâṇa enumerates no less than thirty-seven princes after Agnivarṇa, of whom it represents eight as having reigned up to the war of the Mahâbhârata, and the rest after that event

(Wilson's V. P. Bk. IV. Cha. 4, 22). The line of kings therefore mentioned by our poet not being complete the conclusion is inevitable either that the poet did not finish his work or if he did it has not descended to us in its entirety." All the commentators, however, who belong to different provinces and different periods of time, seem to believe the poem to be complete and they all conclude their commentaries formally at the end of the nineteenth canto; and one of them, Hemâdri, incidentally remarks at the beginning of the sixteenth canto that the Râmâyana, the poet's source for the history upto that stage being exhausted, he now gives four cantos more from other sources.

There is an interesting tradition describing the motive which led our poet to the composition of his four poems. After Kâlidâsa had obtained a boon from the goddess Kâlikâ he was asked by S'a laka 'अस्ति कश्चिद्विशेषः' ? Thereupon the poet took up each of these words as the beginning of his four chief Kâvyas—अस्ति being the commencing word of his Kumârasambhava, कश्चित् of the Meghadnta, वाक् of the Raghuvamsa, and the last of the Rtusamhâra. If we take this order the present work would seem to be the production of the poet's matured intellect. And compared with his first poem the Kumârasambhava it certainly shows clear signs of advanced genius and superior skill. The style of the poem is peculiarly chaste and simple, being full of happy illustrations, appropriate similes and very impressive generale truths. It has not the laxity of the Purâṇas. It is also characterised by brevity and perspicuity. In fact all Kâlidâsa's works are written after what the later rhetoricians call *Vaidarbhi Rîti*, the ten qualities or excellences peculiar to which, as given by Dandi, are:—
श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता । अर्थव्याक्तिरुदारत्वमोजः कान्तिसमाधयः ॥

III.

THE POET.*

To turn now from the poem to the poet it has most painfully to be admitted that we have absolutely no trustworthy information regarding the details of the life private or public of this brightest jewel of the mine of Indian poets. When and where was he born? when did he die? who were his parents, what was his native place? who were his friends and what were his modes of thought? These are questions likely to be asked by curious minds but asked in vain. 'The life of Kâlidâsa, like that of Shakes-

* The information under this head is gathered from various sources; names are not given it being inconvenient to do so in every case.

peare, remains almost a blank, and his very name a subject of contention'. The poet has studiously observed utter silence about himself in his works. One may read them again and again and yet find no allusion, no distant hint that may have any bearing either on his person or on any remarkable incident of his life. His poetical productions alone stand as an immortal monument of his surpassing poetic excellence, and all information about such a poet of world-wide repute has to be gathered from external sources.

An almost universal tradition has it that Kàlidâsa lived in the time of Vicramâditya (56. B. C.) and was one of the nine gems of his court. Almost all accounts also agree in saying that he was patronised by that king and in placing him at Ujjayinî. 'And internal evidence' says S. P. Pandit, 'derived from his works certainly confirms the tradition. He loves to dwell on the Mahâkâla, the S'iprâ, and the beauties of that ancient city. In connection with this subject I must call attention to the name of one of his well-known dramas, the Vicramorvasi, which there can be little doubt is intended to contain and thereby immortalise the cognomen of his patron Vicrama'. Also the various occult references throughout the play to the name of Vicrama in fully eulogistic terms, which are doubtless intended by the poet to compliment his patron leave no doubt that he lived at the court of Vicramâditya. He is the only poet who describes a living saffron flower, whose plant grows in Kâsmîra. This has led some to suppose that his native place must be looked for somewhere in Kâs'mîra the land of the Muses. The late Dr. Bhâu Dâji remarks that Kâlidâsa was a Gauda Sâraswata Brâhmaṇa; that Matrîgupta mentioned in the Râjataranginî as a king of Kâs'mîra, and Kâlidâsa, are identical. The Râjataranginî says that there was a quarrel between Hiranya and Toramâna, the two sons of S'reshṭhasena, who ruled in Kâshmîra and that the former threw into prison the latter. Toramâna's wife Anganâ gave birth to a son named Pravarasena, who was however unable to establish his claim to the throne after his father and uncle. Under these circumstances Vicramâditya of Ujjayinî appointed Matrîgupta, an eminent poet, to the throne of Kâs'mîra. He ruled there until Vicramâditya's death, after which he retired to Vâraṇasi as a yati, and Pravarasena succeeded him. There is a tradition still current that Vicramâditya was once so pleased with Kâlidâsa that he bestowed half of his territories on him. The names of literary personages in India are often honorific titles and have a meaning. Kâlidâsa means 'servant of Kâlî' and Matrîgupta means 'protected by the mothers'; and therefore both these words convey the same meaning. The Râjataranginî mentions other poets, even so modern a poet as Bhavabhûti, but never mentions a poet of such universal reputation as Kâlidâsa. These seem to be the reasons which might have suggested the

identity of Kâlidâsa with Mâtrgupta.* A Prâkr̥ta poem called the *Setu-Kâvya* which is praised by Vidyânâth and Dandin is said by its commentator to have been composed by Kâlidâsa. And it is gathered from the *Hars'acharita* that Pravarasena had constructed a bridge of boats across Vitastâ (Hydaspes), on which was situated the capital of Kâs'mîra, and that Kâlidâsa wrote the poem to celebrate that event. This establishes his connection with Pravarasena. He was a devotee of S'iva, though not a bigoted one; (see notes, remark under I.1). His writings show that he had travelled a good deal like Bâṇa and his acquaintance with court-life appears to be thorough. 'He appears to have been an admirer of field-sports and describes their beneficial effects with the exactness of a true sportman'. His works bear testimony to his considerable acquaintance with the Vedas, the philosophy taught by the Upanishads, the Purâṇas, the systems of the Sâṅkya, Yoga and Vedânta philosophies, and astronomy.

The genius of Kâlidâsa has been recognised and appreciated by the whole of the literary world. It has attracted the scholars and distinguished orientalists of Europe and America. His poetic genius has brought Sanskr̥t poetry to the highest refinement consistent with purity and without any extravagant colouring. An unaffected simplicity of expression and an easy flowing language mark his writings which are embellished by unparalleled similes and general truths. He is universally praised for the beauty of his representations, the tenderness of feeling, and the richness of his imagination. Among Sanskr̥t writers the earliest reference to him is in the Aihole inscription of Pulikesi II. (634 A. D.) where Ravikirti is described as having attained the literary glory of Kâlidâsa and Bhâravi. In his introduction to the *Harsha Charita* Bâṇa speaks of him in the following words:—

“निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥”

'As soon as Kalidâsa's sweet sayings went forth from him was there any one who did not rejoice in them as in honey-laden flowers.' Kumaril who flourished about the first half of the eighth century, in his *Tantravârtika* quotes with approval the passage from the *S'âkuntala* “सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः”. The tame and colourless character of the description of our poet as contained in these earlier references, would naturally lead to the conclusion that his superior merits as a poet were not properly appreciated and the literary supremacy that has for upwards of a thousand years been assigned to him was never thought of in

* The Doctor himself, however objects to this identification on the ground that the *Râjataranginî* which gives the career of Mâtrgupta does not say that he is the author of *S'âkuntala*.

And this evidently for the reason that these mediæval writers were incapable of appreciating the internal excellence of his poetic genius, his lively imagination and faithful delineation of character, as their own taste was vitiated by an undue fondness for long compounds, double meaning and obscure words &c.—a fondness which made them sometimes sacrifice sense to the external beauty of words. It was only in later times that intelligent and unbiased minds began to recognise his superior merits and since then the Panditas and especially foreign scholars have been the loudest and most sincere in singing the praises of the immortal bard of Sanskrit literature, the Shakespeare of India. One Pandita has said—

पुरा कवीनां गणनाप्रसंगे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासः ।

अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादानामिका साऽर्थवती बभूव ॥

While once enumerating the poets Ka'lida'sa (as being the first) occupied the first finger. But the second finger remained true to its name (अनामिका= nameless) as his second has not yet been found by whom it can be occupied." Pandita Govardhana'chârya thus speaks of our poet.

“साकूतमधुरकोमलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।

शिक्षासमयेऽपि मुदे रतलीलाकालिदासोक्ती ॥

‘Two things only viz. love sport and Ka'lida'sa's poetry delight the heart even at the time of instruction as they consist of the sweet, tender and touching words of a sportful girl. Almost every Pandita has in his mouth the following memorable verse—

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्यं शकुंतला ।

तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥

‘Among poetic compositions the drama is most pleasant, and among the latter S'a'kuntala is the best. Even there the fourth act and especially four s'lokas therein are most beautiful'. Every reader of the S'a'kuntala can easily find out for himself the four memorable S'lokas referred to here.* The highest place is assigned to Kàlidàsa among poets for the construction of happy similes, when it is said—

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।

दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

Pandit Jayadeva speaks of our poet as कविकुलगुरु the lord of poets, and the विलास ‘sporting place’ of the damsel of poetry.

Goethe, the celebrated poet, philosopher and critic of Germany thus describes the poet in his well-known lines†—

“Wouldst thou the young years, blossoms and fruits of its decline,
And ail by which the soul is charmed, enraptured, feasted, fed?
Wouldst thou the earth and heaven itself in one sole name combine?
I name thee, Oh S'akoontala! and all at once is said.”

* They are—यास्यत्यय शकुन्तलेति &c.; शत्रुप्रसव गुरून् &c.; अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये &c.; and भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी &c.

† Translated by Mr. Eastwick and quoted in Dr. Bhau Daji's Essay on Káli.

'Kàlida'sa the celebrated author of the S'akuntala' says Alexander Von Humboldt * 'is a masterly describer of the influence which nature exercises upon the minds of lovers. Tenderness in the expression of feeling and richness of creative fancy have assigned to him his lofty place among the poets of all nations.' Prof. Lassen has called him 'the brightest star in the firmament of Indian artificial poetry. Prof. Monier Williams* says—"No composition of Ka'lida'sa displays more the richness of his imagination, the warmth and play of his fancy, his profound knowledge of the human heart, his appreciation of its most refined and tender emotions, his familiarity with the workings and counter-workings of its conflicting feelings, in short more entitles him to rank as the Shakespeare of India".

But the special merit of Kàlida'sa which distinguishes him from the host of other Sanskr̥t poets and places him far above them (with the exception of the authors of the Mah. Bha'r. and the Ràma), we have not mentioned yet. It is a principle recognised by all critics that 'nature must be the life and essence of poetry' and Kàlidàsa may be said to be essentially a poet of nature and may in this respect be compared to the great English poet Wordsworth. That he was a minute and careful observer of nature no critic will deny. He describes with most effective touches the gorgeous scenery of mount Himàlaya—its snowy and mineral-covered summits, the fragrant and cool breezes blowing there, the wilds with the hunters, the musk deer, the magic herbs shedding light at night, the Chamara deer, the lake Ma'nasa &c. &c.; and his description of the banks of the Ganges and the peaceful hermitage life is very striking and likely to attract his readers far away.

DATE OF KA'LIDA'SA.

The date of Kàlida'sa is still a subject of contention among Sanskr̥t scholars. The want of chronology in India is much to be deplored especially when we see that we are left totally in the dark with regard to the date and personal history of even so celebrated a poet as Kàlidàsa. Certain traditions, it is true, with regard to him have been handed down to us, but they are so inconsistent and contradictory that no legitimate conclusion can be drawn from them. A generally common tradition says that Kàlidàsa flourished in the reign of Vicramàditya (56. B. C.). Another tradition places him at the court of king Bhoja who lived in the eleventh century. There is one tradition current among the Panditas which makes Kàlidàsa a contemporary of Bhavabhúti and Dandin.|| Another interesting episode refers to Kàlidàsa as a friend and contemporary

* Quoted by V. K. Chipunakar in his Essay on Kâli. in Marathi.

|| See Chipunakar's Essay on Dandin.

of Kuma'rada'sa a king of Ceylon who ascended the throne in 515 A. D. The king Kumâradâsa had a favourite woman. One day on the wall of her house he wrote the line:—

कमलात्कमलोत्पत्तिः श्रूयते न तु दृश्यते ।

and promised to reward him who would complete the sloka. One evening Kâlidâsa coming on a visit to his royal friend took his lodging in the same house, and seeing the line on the wall wrote its sequel thus:—

बाले तव मुखाम्भोजात्कथामिन्दीवरद्वयम् ॥

The woman on seeing the sl. completed and wishing to get the promised reward murdered Kâlidâsa. When next day the woman went to the king with the new line he would not believe that it was her own composition. Being threatened she confessed her crime. The king wept on seeing the corpse of his friend and burnt himself with it. It is hardly necessary in this short preface to enter fully into the details and discussions of this much vexed question of Kalida'sa's date. It has, therefore, been considered sufficient merely to mention the different conclusions arrived at so far by antiquarian research.

The sixth century—The sixth century after Christ is the latest date that it has been found possible to assign to Kâlidâsa; and several scholars are disposed to believe that this is the date of the poet. The following are a few of the many evidences which have furnished the data for this conclusion. We have already mentioned the traditions and anecdotes which refer the poet to the sixth century A. D. Dandin who lived in the sixth century A. D. praises Kâlidâsa and his *Setukâvya*. He is said to have been a contemporary of Vara'hamihira who flourished about 553 A. D. On the authority of the commentator Mallina'tha Dr. Bhau Da'ji says that Diñnâga was a rival of Ka'li. (Meg. I. 14). And Vasubandhu the teacher of Diñnâga lived about 540 A. D. Bana refers to Kâlidâsa in his *Harshachârîta*, and Bana is indisputably shown to have lived about the beginning of the seventh century by the independent testimony of a Chinese traveller. These facts combined with Kâlidâsa's mention of Huna kings who lived about 550 A. D. have led many antiquarians (and among them Mr. K. B. Pâthak of Poona, who gives special prominence to the theory about the Huna kings) to believe that Kâlidâsa flourished in the sixth century.

First century B. C.—many Sanskr̥t Scholars, however, are inclined to believe that Kâlidâsa lived in the first century B. C.; and they seem to have the best evidence on their side. We have already alluded to the tradition which says that Kâlidâsa was patronised by the king Vicramâditya who established the Samvat era 56 years B. C. And after showing how the poet refers covertly to his patron Vicrama several times in his *Vicramorvas'î*. Mr. Pandit observes that there is nothing to show that

Kâli. was not patronised by Vicrama and that astronomical data cannot prevent us from assigning first century B. C. to Kâlidâsa. He further observes that Pus'pamitra founded the Maurya dynasty in 160 B. C. and that his son Agnivarṇa (the hero of the *Malavikāgnimitra*) was a historic person and a contemporary of the poet. Mr. Nandargīkar after having examined at great length the evidence before him says (preface to the *Meg.* p. 74.)—‘It is now a patent fact that the Samvat era really commences from the year 57. B. C. and not 544. A. D. as Dr. Fergusson supposes. Dr. Fleet’s discovery of Mandasôr inscription has completely exploded Dr. Fergusson’s theory, and has confirmed the tradition of Vicramāditya flourishing in B. C. 57.’ Then we have the evidence of style. The artificiality of diction and the fondness for long compounds and double meaning words which mark the writings of Bāṇa, Bhavabhūti (7th century A. D.) and other mediæval writers, are utterly absent in Kâlidâsa, a fact which shows that he must be placed some six or seven centuries before them. Dr. Peterson also inclines to the same opinion when he says ‘Kâlidâsa stands near the beginning of the Christian era, if indeed he does not overtop it.’ This remark is based on the similarity of style between Kâlidâsa and As’vaghos’a, the author of *Buddhacharita*; and Rev. Beal has proved that As’vaghos’a lived before 1st century A. D. Prof. R. N. Apte M. A. L. L. B. of Kolhâpūr has in an essay not yet published for which he has received an extra ‘Mandlik Gold medal’, very ably upheld the theory that Kâlidâsa lived in the 1st century B. C. His points are thus summarised by Mr. G. B. Vaidya, B. A. in his edition of the *Vicramorvasiya*:—

(1) He proves that the Hūṇa kings came to India in the first century B. C. and that Kâlidâsa lived at the same time. (2) He minutely examines the history of the Kālīṅgas and thence gets the 1st century B. C. as the date of Kâlidâsa. (3) He examines the law of inheritance in the days of Kâlidâsa. According to it, the property of a male did not go to his wife, if there was no male issue, but to the king (as we learn from *S’âkuntala*). The doctrine propounded in पत्नी दुहितरश्चैव० (which is found in *Yājñyavalkya Smṛti*, 7th century A. D.) was yet to be evolved. (4) Kâlidâsa refers to the P’arasikas or the Parsis. From this Prof. Apte deduces, (of course on historical evidence) that Kâlidâsa lived in 1st century B. C. (5) As’vaghosha lived before 1st century A. D., and his poetry resembles that of Kâlidâsa. But as he was more a philosopher than a poet and as Kâlidâsa makes no mention of his following the style of Asvaghosha, while he distinctly states that he follows in the footsteps of the great V’almiki, we may safely say that Ashvaghosha has imitated the peculiar similes and other figures of Kâlidâsa, who therefore lived long before the 1st century A. D.

IV.

MALLINÂTHA.

We cannot close this brief preface without referring to Mallinâtha, the well-known commentator of the five Mahākāvya and the Meghadūta. While writing about the poet we had to remark that he says absolutely nothing about himself in his writings and the same is true of his great scholiast Mallinātha. The late Pandita Durgaprasāda says in his introduction to the S'is'upālavadhā that he was a Bra'hmaṇa of the Vatsagotra and a native of Tribhuvanagiri in the district of Kadappa in Telangana (Āndhrades'a). He seems to have believed that he is the same as Mallinātha, the father of Narahari otherwise called Sarasvatitirtha, the author of Bālachittānuraṅginī, a commentary on the Kav. Pra. Pandita Vamanāchārya of the Deccan College emphatically asserts that he is not to be confounded with the Mallinātha referred to above and says that he was a Bra'hmaṇa of the Kās'yapa gotra and that his descendants are still living at Gajendragada in the Dhārawād district.

His date—(about 1309. A. D.). of “Mallinātha quotes Bopa Deva in one of his commentaries. Bopa Deva was one of Hemādri's proteges; and Hemādri was a minister of Mahādeva and Rāmachandra the Yadava kings of Devagiri who reigned from 1260 A. C. 1309. A. C. Bopa Deva must have taken sometime to establish his reputation as an author. Under these circumstances Mallinātha must have lived after 13th century. (See Prof. Aufrecht's Oxford Cat. No 218).” Mr. S. G. Deshapande's preface to his Kum. (About 1431. A. D.):—Dr. R. G. Bhāndārkar has shown in his Mālati Mādhava (Preface XII.) that Malli. lived before Jagaddhara, the commentator of the Mālati Mādhava, the Veṇisamhāra and the Vāsavadattā, since the latter alludes to him in his com. on the Māl. Mād. (Dr. Bhāndārkar's Ed. P. 235). In the Introduction to his vocabulary the author of the Medini mentions Mādhava. If this Mādhava is the same as the great minister of Bukka and Harihara, Medini must have been written after the 3rd quarter of the fourteenth century. Rāyamukuta in his com. on Amarakos'a quotes the Medini and Rāyamukuta as he himself tells us wrote his com. in 1353 Śaka or 1431 A. D. The author of the Medini therefore lived between 1375 and 1431. (Dr. Bhāndārkar's Preface to Ma'l. Ma'd. XIII). And since Mallinātha never quotes the lexicon Medini in his vast commentaries the conclusion follows that that lexicon was not in existence then, and that Mallinātha is a predecessor of the Medini Kos'a. He therefore lived in the 14th century.

Mallinātha is a commentator of great merit and literary acumen. He was a profound grammarian, well versed in the Nyāya and Vais'eshika

philosophies and thoroughly acquainted with the Paurânic and Tantra literature, as he himself tells us in his introductory slokas to the Rag.; and the extreme popularity of his commentaries shows that his is not an idle boast. His commentaries are preeminently adapted to the wants of the general reader. They are sufficiently expressive without being prolix. He never makes a vain display of his knowledge but strictly follows the method once laid down by himself *viz.* 'नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते'। He is perhaps the only commentator on the poems of Kâlidâsa who shows great appreciation of poetry and endeavours to preserve as far as possible the genuine readings of the poet studiously rejecting the spurious substitutions either of single words or phrases, and the occasional interpolations of whole stanzas. He has called his commentary on the Rag. the Sanjîvanî or 'which reinspires with life the Speech of Ka'lida'sa that lay in a trance under the effect of the poison of bad commentaries. He modestly expresses his inability to grasp the real pith of Kâlidâsa's poetry but says that he would follow in the foot-steps of Dakṣiṇâvarta and Na'tha, two old commentators not much known now. Their commentaries seem to have been good ones since Mallina'tha alludes to them with respect.

Now it remains for me to thank those editors whose works I have consulted in preparing the present edition. Of the Calcutta editions of the Rag. I have used those of Prof. Ray and Ta'ra'kuma'ra Kaviratna and owe my deep obligations to them, especially to the former from whose work I got many useful hints. Of the Bombay editions I have consulted S. P. Pandit's and Mr. Nandargikar's edition; and the information in the 3rd section of the preface has been gathered from the works of Messrs. Pandit, Nandargikar, Deshpande and Waidya. The geographical references are taken from Anundoram Boorooah's ancient geography of India, and sometimes from Cunningham's geography and Apte's dictionary. To all these I express my heartfelt thanks. Before concluding I request the intelligent public to look at the work with an indulgent eye. Any suggestions or corrections will be thankfully received.

ABBREVIATIONS USED IN THE WORK
OF THE NAMES OF WORKS CONSULTED.

Ait. Br....Aitareya-bráhmana.	Mah. Bhâr....Maha'bha'rata.
Amar....Amarkosha.	Mv....Maha'viracharita.
Am. S'a....Amarûsataka.	Malli....Mallina'tha.
An. R....Anarghyarâghava.	Manu....Manusmṛti.
As'v. Su....Aśvalāyanasūtras.	Mark. P....Markandeyapurāṇa.
Ath. V....Atharva-Veda.	Mṛch,...Mṛchchhakatika.
Bâl. R....Bâla-Râmâyana.	Mud....Mudrâra'kshasa.
Bra. V. P....Brahmavaivarta Purāṇa.	Naish...Naishadha charita.
Bhag....Bhagvadgîtâ.	Nag...Na'ga'nanda.
Bh. P....Bhâgavatpurāṇa.	Nir....Nirukta.
Bhānu....Bhanûji Diks'ita (on Amara).	Pt....Panchatantra.
Bhâs. P....Bhas'a'parichehheda.	Rag...Raghuvamśa.
Bk....Bhatti-kāvya.	Ram...Rama'yana.
Bhr....Bhartrhari.	Rat...Ratna'vali.
Br. Sam....Brhatsamhitâ.	Ras...Rasaganga'dhara.
Br. Sû....Brahmasūtras of Bâdarâyana.	Rg...Rigveda.
Cha'n....Chânakya-śatak.	Sa'...S'akuntala.
Chhan. Up....Chhândogyopanishad.	San. K....Sa'nkhyaka'rika'.
Dk....Daśakumâracharita.	Sar. D....Sarvadarsha na sangraha.
Das. Rû....Daśa-rûpaka.	S'at. Br....S'atpathabra'hmana.
H....Hitopadeśa.	S'. B. or } -S'arirakabha'shya.
Hv....Hari-vams'a.	S'ankar Bh. }
Har. Ch....Harshacharita.	Sah. D....Sa'hityadarpana.
Hem....Hemachandra. Hema'dri.	Sid. Kau....Sidhdha'ntakaumudi.
Kâd....Kâdambarî.	S'is....S'isupa'lavadha.
Kâm....Kâmandaka-nitisâra.	Tark. S....Tarksangraha.
Kâś....Kâśîkâ of Vâmana.	Utt....Uttarara'macharita.
Kâś. K....Kâśikhanada.	Ved. Sût....Vedantasūtras of Ba'dara'-
Kat. S....Katha'saritsa'gara.	yaṇa (sometimes referred
Kat....Katya'yana.	to under this name).
Kav....Kavya'darśa.	Vic...Vicramorvas'îya.
K, P....Ka'vyaprakaśa.	Vicram....Vicramankadevacharita.
Kav. Pr....Kavyapradîpa.	Vish. P....Vishṇupura'ṇa
Kir....Kiratarjunîa.	Vop....Vopadeva.
M....Malvika'gnimitra.	Yaj....Yajnyavalkya.
Mb. or Mah. Bha's...Mahabha'shya of	Yog. Sû....Yogasūtras of Patanjali.
Patanjali.	

N. B.—Common grammatical abbreviations are not given here.

ABSTRACTS OF THE WORK
ON THE THEORY OF THE EARTH

1. The Earth as a whole	2. The Earth as a whole
3. The Earth as a whole	4. The Earth as a whole
5. The Earth as a whole	6. The Earth as a whole
7. The Earth as a whole	8. The Earth as a whole
9. The Earth as a whole	10. The Earth as a whole
11. The Earth as a whole	12. The Earth as a whole
13. The Earth as a whole	14. The Earth as a whole
15. The Earth as a whole	16. The Earth as a whole
17. The Earth as a whole	18. The Earth as a whole
19. The Earth as a whole	20. The Earth as a whole
21. The Earth as a whole	22. The Earth as a whole
23. The Earth as a whole	24. The Earth as a whole
25. The Earth as a whole	26. The Earth as a whole
27. The Earth as a whole	28. The Earth as a whole
29. The Earth as a whole	30. The Earth as a whole
31. The Earth as a whole	32. The Earth as a whole
33. The Earth as a whole	34. The Earth as a whole
35. The Earth as a whole	36. The Earth as a whole
37. The Earth as a whole	38. The Earth as a whole
39. The Earth as a whole	40. The Earth as a whole
41. The Earth as a whole	42. The Earth as a whole
43. The Earth as a whole	44. The Earth as a whole
45. The Earth as a whole	46. The Earth as a whole
47. The Earth as a whole	48. The Earth as a whole
49. The Earth as a whole	50. The Earth as a whole
51. The Earth as a whole	52. The Earth as a whole
53. The Earth as a whole	54. The Earth as a whole
55. The Earth as a whole	56. The Earth as a whole
57. The Earth as a whole	58. The Earth as a whole
59. The Earth as a whole	60. The Earth as a whole
61. The Earth as a whole	62. The Earth as a whole
63. The Earth as a whole	64. The Earth as a whole
65. The Earth as a whole	66. The Earth as a whole
67. The Earth as a whole	68. The Earth as a whole
69. The Earth as a whole	70. The Earth as a whole
71. The Earth as a whole	72. The Earth as a whole
73. The Earth as a whole	74. The Earth as a whole
75. The Earth as a whole	76. The Earth as a whole
77. The Earth as a whole	78. The Earth as a whole
79. The Earth as a whole	80. The Earth as a whole
81. The Earth as a whole	82. The Earth as a whole
83. The Earth as a whole	84. The Earth as a whole
85. The Earth as a whole	86. The Earth as a whole
87. The Earth as a whole	88. The Earth as a whole
89. The Earth as a whole	90. The Earth as a whole
91. The Earth as a whole	92. The Earth as a whole
93. The Earth as a whole	94. The Earth as a whole
95. The Earth as a whole	96. The Earth as a whole
97. The Earth as a whole	98. The Earth as a whole
99. The Earth as a whole	100. The Earth as a whole

॥ श्रीः ॥

रघुवंशः ।

संजीविन्या समेतः ।

प्रथमः सर्गः ।

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये^१ ।
सद्यो दक्षिणदृक्पातसंकुचद्वामदृष्टये ॥
अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।
तन्नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः^२ ॥
शरणं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम्^३ ॥
वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासकी-
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाकलयद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षिपादस्फुरां
लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥
मल्लिनाथकविः सोयं मन्दात्मानुजिघृक्षया ।
व्याचष्टे कालिदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् ॥
कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती ।
चतुर्मुखोऽथवा साक्षाद्विदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥
तथापि दक्षिणावर्तनाथाद्यैः क्षुण्णवर्त्मसु ।
वयं च कालिदासोक्तिष्ववकाशं लभेमहि ॥
भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्च्छिता ।
एषा संजीविनी टीका तामद्योजीवयिष्यति ॥
इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥

इह खलु सकलकविशिरोमणिः कालिदासः 'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवे-

१ कथंभूताय मातापितृस्वरूपाय वामार्धजानये वामार्धं जाया यस्य तस्मै । पुनः कीदृशाय दक्षिणदृक्पातेन शिवस्य दृष्टिपातेनेत्यर्थः संकुचन्ती वामा पार्वत्या इत्यर्थः दृष्टिः यस्य ।

२ गजाननाख्यं तेजः मन्महे इ० । ३ कृतार्थसार्थवाहम्-साधु निर्व्यूढटीकाकरणभारमिति श्लिष्टोर्थः ।

४ वाणीं काणभुजीं—कणभुक्प्रणीतं वैशेषिकदर्शनम् । वैयासकीं-व्यासकृतानि अष्टादश पुराणानि । अन्तस्तन्त्रं तन्त्रशास्त्रे । पन्नगगवीगुम्फेषु पातञ्जलमहाभाष्ये इत्य० । अक्षपादस्फुरां वाचां गौतमप्रणीतन्यायदर्शनस्य इ० । यदुपज्ञं-उपज्ञा आयज्ञानं यस्य उपज्ञा यदुपज्ञं उपज्ञोपक्रमं तदाचिख्यासायाम् (२।४।२१) इति सूत्रेण तत्पुरुषस्य नपुंसकत्वम् यस्मादुपज्ञा यस्य इति वा ।

तरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥' इत्याद्यालंकारिकवचनप्रामा-
ण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनताम्, 'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इत्यस्य निषेधशास्त्रस्यास-
त्काव्यविषयतां च पश्यन्, रघुवंशाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुः, चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमा-
प्तिसंप्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनभूतविशिष्टदेवतानमस्कारस्य शिष्टाचारपरिप्राप्तत्वात्
'आशीर्नमस्किया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्याशीर्वादाद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखल-
क्षणत्वात्काव्यनिर्माणस्य विशिष्टशब्दार्थप्रतिपत्तिमूलकत्वेन विशिष्टशब्दार्थयोश्च 'शब्द-
जातमशेषं तु धत्ते शर्वस्य वल्लभा । अर्थरूपं यदखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः ॥' इति वायुपु-
राणसंहितावचनबलेन पार्वतीपरमेश्वरायत्तत्त्वदर्शनात्तत्प्रतिपत्तिसया तावेवाभिवादयते—

वागर्थविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १ ॥

वागर्थविवेत्येकं पदम् । इवेन सह नित्यसमासो^१ विभक्त्यलोपश्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
चेति वक्तव्यम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । वागर्थविव शब्दार्थाविव संपृक्तौ । नि-
त्यसंबद्धावित्यर्थः । नित्यसंबद्धयोरुपमानत्वेनोपादानात् । 'नित्यः शब्दार्थसंबन्धः' इति
मीमांसकाः । जगतः लोकस्य पितरौ । माता च पिता च पितरौ । 'पिता मात्रा'
इति द्वन्द्वैकशेषः । 'मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ' इत्यमरः । एतेन
शर्वशिवयोः सर्वजगज्जनकतया वैशिष्ट्यमिष्टार्थप्रदानशक्तिः परमकारुणिकत्वं च सूच्यते ।
पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना ङीप् । पार्वती
च परमेश्वरश्च पार्वतीपरमेश्वरौ । परमशब्दः सर्वोत्तमत्वद्योतनार्थः ॥ मातुरभ्यर्हि-
तत्वाद्दल्पाक्षरत्वाच्च पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः । वागर्थप्रतिपत्तये शब्दार्थयोः सम्य-
ग्ज्ञानार्थं वन्दे अभिवादये । अत्रोपमालंकारः स्फुट एव । तथोक्तम्—'स्वतःसिद्धेन भिन्नेन
संपन्नेन च धर्मतः । साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकगोपमा ॥' इति । प्रायिकश्चोप-
मालंकारः कालिदासोक्तकाव्यादौ । भूदेवताकस्य सर्वगुरोर्मगणस्य प्रयोगाच्छुभलाभः सू-
च्यते । तदुक्तम्—'शुभदो मो भूमिमयः' इति । वकारस्यामृतबीजत्वात्प्रचयगमनादिसिद्धिः ॥

संप्रति कविः स्वाहंकारं परिहरति 'क्व सूर्य—' इत्यादिश्लोकद्वयेन—

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पाविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ २ ॥

प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । 'क्वदोरप् ।' 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' । इति
साधुः । सूर्यः प्रभवो यस्य स सूर्यप्रभवो वंशः क्व । अल्पो विषयो ज्ञेयोऽर्थो यस्याः
सा [अल्पाविषया] मे मतिः प्रज्ञा च क्व । द्वौ क्वशब्दौ महदन्तरं सूचयतः । सूर्यवं-

१ का० प्र० १. २. २ का० द० १. १४. आशीर्वस्तुनमस्कारनिर्देशात्प्रथमं कविः । काव्यं
कुर्वन्नविघ्नेन कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति । इ० सरस्वतीकण्ठाभरणम् । ३ महाभाष्ये नित्यशब्दरहितः
पाठः कृतः स एव समीचीनतरः अन्यथा उद्वाहुरिव वामनः इत्यादि प्रयोगागामसाधुत्वापत्तेः ।

४ अभ्यर्हितत्वात् पूज्यत्वात् । "अल्पात्तरम्" । पा० २. २. ३४. अभ्यर्हितं च । वार्ति० । मा-
तुरभ्यर्हितत्वे याज्ञवल्क्यः । × × एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो मातां गरीयसी ॥ उक्तं च—पितृतोपि
गुरुर्माता नास्ति मातृसमो गुरुः । पतिता गुरवस्त्याज्या नैव माता कदाचन । गर्भधारणपोषाभ्यां
तेन माता गरीयसी ॥ तथा च—उपाध्यायान् दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता । सहस्रं तु पितृन्माता
गौरवेणातिरिच्यते ॥ इति. पार्वत्या जगन्मातृत्वात् श्रेष्ठत्वं ज्ञेयम् ।

शमाकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः । तथा च तद्विषयप्रबन्धनिरूपणं तु दूरापास्तमिति भावः ।
तथाहि । दुस्तरं तरितुमशक्यम् । 'ईषद्ः सुषु—' इत्यादिना खलप्रत्ययः । सागरं मोहाद्
अज्ञानाद् उडुपेन प्लवेन । 'उडुपं तु प्लवः कोलः' इत्यमरः । अथवा चर्मावनद्धेन पानपा-
त्रेण । 'चर्मावनद्धमुडुपं प्लवः काष्ठं करण्डवत्' इति सज्जनः । तितीर्षुः तरीतुमिच्छुः
अस्मि भवामि । तरतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अल्पसाधनैरधिकारम्भो न सुकर इति भावः ।
इदं च वंशोत्कर्षकथनं स्वप्रबन्धमहत्वार्थमेव । तदुक्तम् 'प्रतिपाद्यमहिम्ना च प्रबन्धो
हि महत्तरः' इति ॥

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्धाहुरिव वामनः ॥ ३ ॥

किं च मन्दः मूढः । 'मुढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः' इत्यमरः । [तथापि]
कवियशःप्रार्थी । कवीनां यशः काव्यनिर्माणेन जातं तत्प्रार्थनाशीलोऽहं प्रांशुना
उन्नतपुरुषेण लभ्ये प्राप्ये फले फलविषये लोभाद् उद्धाहुः फलग्रहणायोच्छ्रित-
हस्तो वामनः खर्व इव । 'खर्वो ह्रस्वश्च वामनः' इत्यमरः । उपहास्यताम् ।
उपहासविषयताम् । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्प्रत्ययः । गमिष्यामि प्राप्स्यामि ॥

मन्दश्चेत्तर्हि त्यज्यतामयमुद्योग इत्यत आह—

अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसूरिभिः ।

मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ ४ ॥

अथवा पक्षान्तरे पूर्वैः सूरिभिः [पूर्वसूरिभिः] कविभिर्वाल्मीकादिभिः कृतवा-
ग्द्वारे कृतं रामायणादिप्रबन्धरूपा या वाक्सैव द्वारं प्रवेशो यस्य तस्मिन् । अस्मिन् सूर्य-
प्रभवे वंशे कुले । जन्मनैकलक्षणः संतानो वंशः । वज्रेण मणिवेधकसूचीविशेषेण । 'वज्रं
त्वस्त्री कुलिशशस्त्रयोः । मणिवेधे रत्नभेदे' इति केशवः । समुत्कीर्णे विद्धे मणौ रत्ने सू-
त्रस्य इव मे मम गतिः संचारः अस्ति । वर्णनीये रघुवंशे मम वाक्प्रसरोऽस्तीत्यर्थः ॥

एवं रघुवंशे लब्धप्रवेशस्तद्वर्णनां प्रतिजानानः 'सोऽहम्' इत्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैः
कुलकेनाह—

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ ५ ॥

सोऽहम् । 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये (१ । ९) इत्युत्तरेण संबन्धः । किंविधानां रघूणा-

१ अत्र उडुपेन सागरतरणवन्मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनमसंभावितमित्युपमायां पर्यवसानान्निदर्शना-
लंकारः । उद्धृतश्चायं श्लोकः काव्यप्रकाशकृता वाक्यार्थनिदर्शनोदाहरणत्वेन ।

२ यथा मन्दः शनैश्चरः कवेः शुक्रस्य यशःप्रार्थी उपहास्यतां याति । इति केचित् छायार्थं प्रदर्श-
यन्ति । केचित् फले कार्यसिद्धौ उपहास्यतां गमिष्यामीति योजयन्ति । केचित् मन्दः काकः कस्य
ब्रह्मणः वेः पक्षिणः हंसस्य इति व्याख्यान्ति । एतत्सर्वं च सहृदयानामहृदयंगमत्वादुपेक्ष्यम् ।

३ अत्र भिन्नलिङ्गत्वेन औपम्यं न दुष्टं । तथा च वामनः "इष्टः [लिङ्गभेदः] पुंनपुंसकयोः
प्रायेण" । अं. सू० ४. २. १३. इह मणिशब्दोपादानेन वंशस्य अनर्घ्यत्वं निर्मलत्वं च दर्शितं इति
केचित् । केचित् सूत्रोपमानेन आत्मनः सूक्ष्मबुद्धित्वं कविना सूचितमित्याहुः ।

४ पञ्चान्यूनश्लोकसंघातः कुलकम् । तदुक्तं-द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् ।
कलापकं चतुर्भिस्पातदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥

मित्यत्रोत्तराणि विशेषणानि योज्यानि । आ जन्मनः । जन्मारभ्येत्यर्थः । ‘आङ् मर्यादाभिवि-
ध्योः’ इत्यव्ययीभावः । शुद्धानाम् । आजन्मशुद्धानाम् । सुप्सुपेति समासः । एवमु-
त्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । निषेकादिसर्वसंपन्नानामित्यर्थः । [आफलोदयकर्मणाम्] आफलो-
दयमाफलसिद्धेः कर्म येषां ते तथोक्तास्तेषाम् । प्रारब्धान्तगामिनामित्यर्थः । [आस-
मुद्राक्षितीशानाम्] आसमुद्रं क्षितेरीशानाम् । सार्वभौमाणामित्यर्थः । [आनाकर-
थवर्त्मनाम्] । आनाकं रथवर्त्म येषां तेषाम् । इन्द्रसहचारिणामित्यर्थः । अत्र सर्वत्रा-
डोऽभिविध्यर्थत्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा मर्यादार्थत्वे जन्मादिषु शुद्ध्यभावप्रसङ्गात् ॥

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।

यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ ६ ॥

विधिमनतिक्रम्य यथाविधि । ‘यथासादृश्ये’ इत्यव्ययीभावः । तथा हुतशब्देन
सुप्सुपेति समासः । एवं ‘यथाकामार्चित—’ इत्यादीनामपि द्रष्टव्यम् । यथाविधि हुताः अ-
ग्नयो यैस्तेषां [यथाविधिहुताग्नीनाम्] । यथाकाममभिलाषमनतिक्रम्यार्चितार्थिनाम्
[यथाकामार्चितार्थिनाम्] । यथापराधमपराधमनतिक्रम्य दण्डो येषां तेषाम् [यथा-
पराधदण्डानाम्] । यथाकालं कालमनतिक्रम्य प्रबोधिनां प्रबोधनशीलानाम् [य-
थाकालप्रबोधिनाम्] । चतुर्भिर्विशेषणैर्देवतायजनार्थिसत्कारदण्डधरत्वप्रजापालनस-
मयजागरूकत्वादीनि विवक्षितानि ॥

त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।

यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७ ॥

त्यागाय । सत्पात्रे विनियोगस्त्यागस्तस्मै । ‘त्यागो विहापितं दानम्’ इत्यमरः । सं-
भृतार्थानां संचितधनानाम् । न तु दुर्व्यापाराय । सत्याय मितभाषिणां मि-
तभाषणशीलानाम् । न तु पराभवाय । यशसे कीर्तये । ‘यशः कीर्तिः समज्ञा च’
इत्यमरः । विजिगीषूणाम् विजेतुमिच्छूनाम् । न त्वर्थसंग्रहाय । प्रजायै संतानाय
गृहमेधिनाम् दारपरिग्रहाणाम् । न तु कामोपभोगाय । अत्र ‘त्यागाय’ इत्यादिषु
‘चतुर्थी तदर्थ’—इत्यादिना तादर्थ्ये चतुर्थीसमासविधानज्ञापकाच्चतुर्थी । गृहैर्दारैर्मधन्ते
संगच्छन्त इति गृहमेधिनः । ‘दारेष्वपि गृहाः’ इत्यमरः । ‘जाया च गृहिणी गृहम्’
इति हलायुधः । ‘मेधृ संगमे’ इति धातोर्णिनिः एभिर्विशेषणैः परोपकारित्वं सत्यव-
चनत्वं यशःपरत्वं पितृणां शुद्धत्वं च विवक्षितानि ॥

१ एतेन तेषामग्निहोतृत्वं सूचितम् । यथाह मनुः “वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।
पञ्चयज्ञविधानं च पत्निं चान्वाहिकीं गृही ॥” इ०

२ “अपराधानुरूपं च दण्डं दण्डेषु दापयेत्” ॥ इति विष्णुस्मृतेः । अत्र कामन्दकः—“उद्वेजयति
तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । दण्डेन नृपतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥ त्रिवर्गं वर्धयत्याशु राज्ञो दण्डो
यथाविधि । प्रणीतो वाऽसमञ्जस्याद्वनस्थानपि कोपयेत् ॥” इ०

३ यथाकालं शास्त्रोक्तकाले ब्राह्मे मुहूर्ते इत्यर्थः प्रबोधः शयनादुत्थानं येषामिति वा । तथा च मनुः—
उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः । हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्यं प्रविशेत्स शुभां सभाम् ॥ इ०

४ बहुभाषणे असत्यमपि स्यादिति हेतोः इत्य० । उक्तं च मनुना—सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूया-
त्सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥ इ०

५ “पुत्रार्थं क्रियते भार्या पुत्रः पिण्डप्रयोजनः” इति स्मरणात् । केचित् गृहमेधः विवाहः अस्त्ये-
षामिति व्याचक्षते । गृहे गृहस्थधर्मे मेधा येषामिति वा

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।

वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ ८ ॥

[शैशवे] शिशोर्भावः शैशवं बाल्यम् । 'प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्र-इत्यञ्प्रत्ययः । 'शिशुत्वं शैशवं बाल्यम् ।' इत्यमरः । तस्मिन्वयसि अभ्यस्तविद्यानाम् । एतेन ब्रह्मचर्याश्रमो विवक्षितः । [यौवने] यूनो भावो यौवनं तारुण्यम् । युवादित्वादण्प्रत्ययः । 'तारुण्यं यौवनं समम्' इत्यमरः । तस्मिन्वयसि विषयैषिणां भोगाभिलाषिणाम् । एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षितः । वृद्धस्य भावो वार्द्धकं वृद्धत्वम् । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' इति वुञ्प्रत्ययः । 'वार्द्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि' इति विश्वः । संघातार्थेऽत्र 'वृद्धाच्च' इति वक्तव्यात्सामूहिको वुञ् । तस्मिन्वार्द्धके वयसि मुनीनां वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां तेषाम् [मुनिवृत्तीनाम्] । एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षितः । अन्ते शरीरत्यागकाले योगेन परमात्मध्यानेन । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । तनुं देहं त्यजन्तीति तनुत्यजां देहत्यागिणाम् । 'कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां सूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्तिप् । एतेन भिक्षुाश्रमो विवक्षितः ॥

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥ ९ ॥

सोऽहं लब्धप्रवेशः । तनुवाग्विभवोऽपि स्वल्पवाणीप्रसारोऽपि सन् । तेषां रघूणां गुणैः तद्गुणैः । आजन्मशुद्ध्यादिभिः कर्तृभिः कर्णं मम श्रोत्रं आगत्य चापलाय चापलं चपलकर्मविमृश्यकरणरूपं कर्तुम् । युवादित्वात्कर्मण्यण् । 'क्रियार्थोपपदस्य' इत्यादिना चतुर्थी । प्रचोदितः प्रेरितः सन् । रघूणामन्वयं तद्विषयप्रबन्धं वक्ष्ये ॥ कुलकम् ॥

संप्रति स्वप्रबन्धपरीक्षार्थं सतः प्रार्थयते-

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।

हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥ १० ॥

तं रघुवंशाख्यं प्रबन्धं सदसतोर्गुणदोषयोर्व्यक्तेर्हेतवः [सदसद्व्यक्तिहेतवः] कर्तारः सन्तः श्रोतुमर्हन्ति । तथाहि । हेम्नः विशुद्धिः निर्दोषस्वरूपं श्यामिकापि

१ यथाह मनुः-गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥ सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम् । पुत्रेषु भार्या निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ॥

२ अत्र मनुः-इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च । अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ...प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् । विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माप्नोति सनातनम् ॥ ३०

रघूणां आजन्मशुद्ध्यादयो गुणाः अस्मिन्नेव ग्रन्थे कविना वर्णिताः । तेषां क्रमेण दिग्दर्शनम्:-
(१) आजन्म-तृ० स० १०, १८ श्लोकौ (२) आफलोदय०-अ० स० २२ श्लो० (३) आसमुद्र०-प्र० स० ३० श्लो० (४) आनाक०-पं० स० २७ श्लो० (५) यथाविधि०-पं० स० १५, अ० स० २५, पं० स० ८९ श्लो० (६) यथाकामा० पं० सर्गे कौत्सोपाख्यानं, ए० स० २ श्लो० (७) यथापराध० च० स० ८ श्लो० (८) यथाकाल० प्र० स० ९५ श्लो० (९) त्यागाय०-च० स० ८६ श्लो० (१०) सत्याय०-प्र० स० २९ श्लो० द्वा० सर्गे दशरथस्य प्रतिज्ञापालनवर्णनं च । (११) यशसे०-च० स० ४३ श्लो० (१२) प्रजायै०-प्र० स० २५ श्लो० (१३) शैशवे०-तृ० स० २८, २९ श्लो० (१४) यौवने० प्र० स० २१ श्लो० अ० स० अजविलासवर्णनं च. (१५) वार्द्धके० तृ० स० ७० श्लो० अ० स० ११ श्लो० (१६) योगेन०-अ० स० २० श्लो०

लोहान्तरसंसर्गात्मको दोषोऽपि वाऽग्नौ संलक्ष्यते । नान्यत्र । तद्वदत्रापि सन्त एव गुणदोषविवेकाधिकारिणः । नान्य इति भावः ॥

वर्ण्यं वस्तूपक्षिपाति—

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।

आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ ११ ॥

मनस ईषिणो मनीषिणो धीराः । विद्वांस इति यावत् । पृषोदरादित्वात्सार्धः । तेषां [मनीषिणां] माननीयः पूज्यः । छन्दसां वेदानाम् । 'छन्दः पद्ये च वेदे च' इति विश्वः । प्रणवं ओंकार इव । महीं क्षियन्तीशत इति महीक्षितः क्षितीश्वराः । क्षिधा-
तोरैश्वर्यार्थात्किप् तुगागमश्च । तेषां [महीक्षिताम्] आद्यः आदिभूतः । विवस्वतः
सूर्यस्यापत्यं पुमान्वैवस्वतो नाम वैवस्वत इति प्रसिद्धो मनुरासीत् ॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।

दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ १२ ॥

शुद्धिरस्यास्तीति शुद्धिमान् । तस्मिञ्शुद्धिमति तदन्वये तस्य मनोरन्वये वंशे ।
'अन्ववायोऽन्वयो वंशो गोत्रं चाभिजनं कुलम्' इति हलायुधः । अतिशयेन शुद्धिमा-
ञ्शुद्धिमत्तरः । 'द्विवचनविभज्योप—' इत्यादिना तरप् । दिलीप इति प्रसिद्धो राजा
इन्दुरिव राजेन्दुः राजश्रेष्ठः । उपमितं व्याघ्रादिना समासः । क्षीरनिधौ इन्दुः
इव प्रसूतो जातः ॥

'व्यूढ—' इत्यादितिभिः श्लोकादिलीपं विशिनष्टि—

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।

आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ १३ ॥

व्यूढं विपुलमुरो यस्य स व्यूढोरस्कः । 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' । 'व्यूढं विपुलं भद्रं
स्फारं समं वरिष्ठं च' इति यादवः । वृषस्य स्कन्ध इव स्कन्धो यस्य स [वृषस्कन्धः] ।
'सप्तम्युपमान—' इत्यादिनोत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः । शालो वृक्ष इव प्रांशुरुन्नतः शाल-
प्रांशुः । 'प्राकारवृक्षयोः शालः शालः सर्जतरुः स्मृतः' इति यादवः । 'उच्चप्रांशून्-
तोदग्रोच्छिह्नास्तुङ्गे' इत्यमरः । महाभुजो महाबाहुः । आत्मकर्मक्षमं स्वव्यापा-

१ उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः । श्यामायते न युष्मासु यः काञ्चनमिवाग्निषु ॥ इति
मालविकाग्निमित्रे द्वि० अं० समानार्थः श्लोकांशः ।

२ दीक्षितादीनां मते 'शकन्धादिषु पररूपं वाच्यं' इति वार्तिकेन साधुः ।

३ प्रकृष्टं यथा तथा स्तूयते अनेन इति प्रणवः । अत्र मनुः—ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च स-
र्वदा । स्ववत्यनोद्धूतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते ॥ इ० प्रणवः सर्ववेदेषु...इ० भगवद्गीता ।

४ (१) स्वायंभुवः (२) स्वरोचिषः (३) उत्तमः (४) तामसः (५) रैवतः (६) चाक्षुषः
(७) वैवस्वतः (८) सावर्णिः (९) दक्षसावर्णिः (१०) ब्रह्मसावर्णिः (११) धर्मसावर्णिः (१२)
रुद्रसावर्णिः (१३) देव (रौच्य) सावर्णिः (१४) इन्द्रसावर्णिः । इत्येते चतुर्दश मनवः । तेषां
वैवस्वतः सप्तमः ।

५ ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानास्तु सागरात् । प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः । इति
महाभारतम् ।

६ यद्वा "यः पद्मलोचनः छत्रध्वजवज्राङ्किताङ्घ्रिकः । चतुर्हस्तः स्वहस्तेन शालप्रांशुः स उच्यते"
इत्युक्तलक्षणोपेतः ।

रानुरूपं देहमाश्रितः प्राप्तः क्षात्रः क्षत्रसंबन्धी धर्म इव । स्थितः । मूर्तिमान्परा-
क्रम इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना ।

स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वी क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना ॥ १४ ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽधिकबलेन । 'सारो बले स्थिरांशे च'
इत्यमरः । सर्वाणि भूतानि तेजसाभिभवतीति सर्वतेजोभिभावी तेन [सर्वतेजोभि-
भाविना] । सर्वेभ्यः उन्नतेन सर्वोन्नतेन आत्मना शरीरेण । 'आत्मा देहे धृतौ
जीवे स्वभावे परमात्मनि' इति विश्वः । मेरुरिव । उर्वी क्रान्त्वा आक्रम्य स्थितः ।
मेरावपि विशेषणानि तुल्यानि । 'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः । त-
स्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥' इति मनुवचनाद्राज्ञः सर्वतेजोभिभावित्वं ज्ञेयम् ।

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।

आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥ १५ ॥

आकारेण मूर्त्या सदृशी प्रज्ञा यस्य सः [आकारसदृशप्रज्ञः] । प्रज्ञया सदृशा-
गमः प्रज्ञानुरूपशास्त्रपरिश्रमः । आगमैः सदृश आरम्भः कर्म यस्य स [सदृ-
शारम्भः] तथोक्तः । आरम्भ्यत इत्यारम्भः कर्म । तत्सदृश उदयः फलसिद्धिर्यस्य
स [आरम्भसदृशोदयः] तथोक्तः ॥

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।

अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ १६ ॥

भीमैश्च कान्तैश्च [भीमकान्तैः] नृपगुणैः राजगुणैस्तेजःप्रतापादिभिः कुल-
शीलदाक्षिण्यादिभिश्च स दिलीप उपजीविनाम् आश्रितानाम् । यादोभिर्जलजी-
वैः । 'यादांसि जलजन्तवः' इत्यमरः । रत्नैश्च [यादोरत्नैः] अर्णवः इव अधृष्यः
अनभिभवनीयः च अभिगम्यः आश्रयणीयः च बभूव ॥

रेखामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्वर्त्मनः परम् ।

न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥ १७ ॥

नियन्तुः शिक्षकस्य सारथेश्च तस्य दिलीपस्य संबन्धिन्यो नेमीनां चक्रधाराणां

१ अत्र उपमेयस्य दिलीपस्य उपमानेन क्षात्रधर्मेण सह एकरूपतया संभावनात् उत्प्रेक्षालंकारः ।
इयं च इवशब्दप्रयोगात् वाच्या । तदुक्तं साहित्यदर्पणे-भवत्संभावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।
वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमा द्विविधा मता । वाच्येवादिप्रयोगेस्यादप्रयोगे परा पुनः ॥ ३० ॥

२ मेरोरपि सौवर्णत्वात्सर्वतेजोभिभावित्वम् । मिनोति क्षिपति उच्चत्वाज्ज्योतींषि इति मेरुः ।

३ आगमलक्षणं यथा-सर्ववेदः क्रियामूलमृषिभिर्बहुधोदितः । कालो देशः क्रियाकर्ता कारणं
कार्यमागमः ॥ सिद्धं सिद्धैः प्रमाणैस्तु हितं वात्र परत्र वा । आगमः शास्त्रमातानामातस्तत्त्वार्थवेदिनः ॥
शृण्वतां जायते भक्तिस्ततो गुरुमुपासते । स च विद्यागमान्वाक्ति विद्यायुक्स्वाश्रितो नृपः ॥ ३० ॥

४ अर्णांसि अत्र सन्ति इति अर्णवः । अर्णसोलोपश्च । पा. ९. २. १९ इति वः सलोपश्च ।

५ तेजोबलं सत्त्ववत्ता प्रभावः प्रातकालता । अधृष्यस्य गुणानेतान्नृपस्य मुनयो विदुः । इति बृह-
स्पतिः । कुलं सत्त्वं वयः शीलं दाक्षिण्यं क्षिप्रकारिता । असंविवादिता सत्यं वृद्धसेवा कृतज्ञता ॥
दैवसम्पन्नता बुद्धिरक्षुद्रपरिचारिता । शक्यसामन्तता चैव तथा च दृढभक्तिता ॥ दीर्घदर्शित्वमुत्सा-
हः शुचिता स्थूललक्ष्यता । विनीतता धार्मिकता गुणाः साध्याभिगामिकाः । इति कामन्दकः ।

वृत्तिरिव वृत्तिर्व्यापारो यासां ताः [नेमिवृत्तयः] 'चक्रधारा प्रधिर्नेमिः' इति यादवः । 'चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान्' इत्यमरः । प्रजाः । आ मनोः । मनुमारभ्येत्यभिविधिः । पदद्वयं चैतत् । समासस्य विभाषितत्वात् श्रुणाद् अभ्य-
स्तात्प्रहताच्च वर्त्मनः आचारपद्धतेरध्वनश्च परं अधिकम् । इतस्तत इत्यर्थः । रेखा
प्रमाणमस्येति रेखामात्रं रेखाप्रमाणम् । ईषदपीत्यर्थः । 'प्रमाणे द्वयसज्-' इत्यादिना
मात्रच्प्रत्ययः । परशब्दविशेषणं चैतत् । न व्यतीयुः नातिक्रान्तवत्यः । कुशलसार-
थिप्रेषिता रथनेमय इव तस्य प्रजाः पूर्वक्षुण्णमार्गे न जहुरिति भावः ॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।

सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ १८ ॥

स राजा प्रजानां भूत्या अर्थाय भूत्यर्थं वृद्धयर्थं एव । अर्थेन सह नित्यसमासः
सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । ग्रहणक्रियाविशेषणं चैतत् । ताभ्यः प्रजाभ्यो बलिं
षष्ठांशरूपं करं अग्रहीत् । 'भागधेयः करो बलिः' इत्यमरः । तथा हि । रविः
सहस्रं गुणा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा सहस्रगुणं सहस्रधा उत्स्रष्टुं दातुम् ।
उत्सर्जनक्रियाविशेषणं चैतत् । रसं अम्बु आदत्ते* गृह्णाति । 'रसो गन्धे रसे
स्वादे तिक्तादौ विषरोगयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे ॥' इति विश्वः ॥

संप्रति बुद्धिशौर्यसंपन्नस्य तस्यार्थसाधनेषु परानपेक्षत्वमाह—

सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिमौर्वी धनुषि चातता ॥ १९ ॥

तस्य राज्ञः सेना चतुरङ्गबलम् । परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छदः उपकरणं बभूव ।
छत्रचामरादितुल्यमभूदित्यर्थः । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घप्रत्ययः । 'छादेर्घेऽ
ब्युपसर्गस्य' इत्युपधादस्वः । अर्थस्य प्रयोजनस्य तु साधनं द्वयमेव । शास्त्रे-
ष्वकुण्ठिता अव्याहता बुद्धिः । 'व्यापृता' इत्यपि पाठः । धनुष्यातता आरो-
पिता मौर्वी ज्या च । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । नीतिपुरःसरमेव तस्य
शौर्यमभूदित्यर्थः ॥

राज्यमूलं मन्त्रसंरक्षणं तस्यासीदित्याह—

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥ २० ॥

संवृतमन्त्रस्य गुप्तविचारस्य । 'वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः' इत्यमरः । शोकह-
र्षादिसूचको भ्रुकुटीमुखरागादिराकारः । [गूढाकारेङ्गितस्य] इङ्गितं चेष्टितं
हृदयगतविकारो वा । 'इङ्गितं हृद्गतो भावो बहिराकार आकृतिः' इति सज्जनः । गूढे

१ राज्ञः विपथगामिनां नियन्त्रित्वे याज्ञवल्क्यः—कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणाञ्जानपदानपि । स्वध-
र्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि ॥ इ०

२ म स्मृ. स. अ. १२८-१३२. * दशमसर्गे ५८ श्लो० द्रष्टव्यः ।

३ सं राजा प्रजाभ्यः गृहीतेन करेण यज्ञादिकं ततान तेन तुष्टैर्देवैर्वृष्टिस्तयात्रं तेन प्रजापुष्टि-
रिति परम्परया बलेर्भूत्यर्थता । इ० चारित्रवर्धनः ।

४ सेनापरिच्छदः इ० एकं वा समस्तं षष्ठ्यन्तं पदं । सेना परिच्छद् उपकरणं यस्य तस्य ।

५ शास्त्रेषु—दण्डनीत्यादिषु ।

६ यतः—आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेत्रवक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेन्तर्गतं मनः । म.
स्मृ० ७. २६. एतेन तस्य गाम्भीर्यं सूचितम् ।

आकारेङ्गिते यस्य । स्वभावचापलाङ्गमपरम्परया मुखरागादिलिङ्गैर्चाऽतृतीयगामि-
मन्त्रस्य तस्य । प्रारभ्यन्त इति प्रारम्भाः सामाद्युपायप्रयोगाः । प्रागित्यव्ययेन
पूर्वजन्मोच्यते । तत्र भवाः प्राक्तनाः । 'सायंचिर—' इत्यादिना व्युत्प्रत्ययः*॥
संस्काराः पूर्वकर्मवासना इव । फलेन कार्येणानुमेया अनुमातुं योग्या [फलानुमेयाः]
आसन् । अत्र याज्ञवल्क्यः—'मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम् । कुर्याद्यथा
तत्र विदुः कर्मणामा फलोदयात् ॥' इति ॥

संप्रति सामाद्युपायान्विनैवात्मरक्षादिकं कृतवानित्याह—

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अगृधुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ २१ ॥

[सः] अत्रस्तः अभीतः सन् । 'त्रस्तो भीरुभीरुकभीलुकाः' इत्यमरः । त्रासोपाधि-
मन्तरेणैव त्रिवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वादेव आत्मानं शरीरं जुगोप रक्षितवान् ।
अनातुरः अरुण एव धर्मं सुकृतं भेजे । अर्जितवानित्यर्थः । अगृधुः अगर्धनशील
एव अर्थमाददे स्वीकृतवान् । 'गृधुस्तु गर्धनः । लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्समौ
लोलुपलोलुभौ' इत्यमरः । 'त्रसिगृधिघृषिक्षिपेः क्लुः' इति क्लुप्रत्ययः । असक्तः
आसक्तिरहित एव सुखमन्वभूत् ॥

परस्परविरुद्धानामपि गुणानां तत्र साहचर्यमासीदित्याह—

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥ २२ ॥

ज्ञाने परवृत्तान्तज्ञाने सत्यपि मौनं वाङ्मनियमनम् । यथाह कामन्दकः—'नान्यो-
पतापि वचनं मौनं व्रतचरिष्णुता' इति । शक्तौ प्रतीकारसामर्थ्येऽपि क्षमा अप-
कारसहनम् । अत्र चाणक्यः—'शक्तानां भूषणं क्षमा' इति । त्यागे वितरणे स-
त्यपि [श्लाघाविपर्ययः] श्लाघाया विकत्थनस्य विपर्ययोऽभावः । अत्राह मनुः—
'न दत्त्वा परिकीर्तयेत्' इति । इत्थं तस्य गुणाः ज्ञानादयो [गुणानुबन्धित्वात्]
गुणैर्विरुद्धैर्मौनादिभिरनुबन्धित्वात्सहचारित्वात् । सह प्रसवो जन्म येषां ते सप्र-
सवाः । सोदरा इव अभूवन् । विरुद्धा अपि गुणास्तस्मिन्नविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः ॥

द्विविधं वृद्धत्वम्, ज्ञानेन वयसा च । तत्र तस्य ज्ञानेन वृद्धत्वमाह—

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।

तस्य धर्मरतेरासीद्वृद्धत्वं जरसा विना ॥ २३ ॥

विषयैः शब्दादिभिः । 'रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी' इत्यमरः ।
अनाकृष्टस्य अवशीकृतस्य विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनां पारदृश्वनः पारमन्तं दृष्टवतः ।

१ म. स्मृ. ७. १४७-१४८ श्लो. द्रष्टव्यौ । * तुडागमश्च ।

२ "सततं आत्मानं गोपायीत" इति श्रुतेः । आत्मानं सततं रक्षेद्दरैरपि धनैरपि इति मनुस्मरणाच्च ।

३ उक्तं च—न्यायेनार्जनमर्थस्य रक्षणं वर्धनं तथा । सत्यान्ने प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ॥
अनुरूपभावः किरातार्जुनीये—वसूनि वाञ्छन्नवशी इत्यादौ । अनासक्ततया विषयोपभोगे कामन्दकः—
सेवेत विषयान्काले त्यक्त्वा तत्परतां वशी । सुखं हि फलमर्थस्य तन्निरोधे वृथा श्रियः ॥ ३० ॥

४ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । विद्याश्चतस्र एवैता लोकसंस्थितिहेतवः ॥ इति
कामन्दकोक्ताश्चतस्रो विद्या वा । यदुक्तं कविनैव तृतीयसर्गे धियः समग्रैः इत्यादि (३०) श्लोके.

दृशेः कनिष् । [धर्मरतेः] धर्मे रतिर्यस्य तस्य राज्ञो जरसा जरया विना । 'वि-
स्त्रसा जरा' इत्यमरः । 'षिद्धिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ्प्रत्ययः । 'जराया जरसन्यतर-
स्याम्' इति जरसादेशः । वृद्धत्वं वार्द्धकं आसीत् । तस्य यूनोपि विषयवैराग्यादि-
ज्ञानगुणसंपत्त्या ज्ञानतो वृद्धत्वमासीदित्यर्थः । नाथस्तु चतुर्विधं वृद्धत्वमिति ज्ञात्वा
'अनाकृष्टस्य' इत्यादिना विशेषणत्रयेण वैराग्यज्ञानशीलवृद्धत्वान्युक्तानीत्यवोचत् ॥

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणेनादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ २४ ॥

[प्रजानां] प्रजायन्त इति प्रजा जनाः । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' इति डप्रत्ययः ।
'प्रजा स्यात्संततौ जने' इत्यमरः । तासां विनयस्य शिक्षाया आधानात् कर-
णात् । सन्मार्गप्रवर्तनादिति यावत् । रक्षणाद् भयहेतुभ्यस्त्राणात् । आपन्निवारणा-
दिति यावत् भरणाद् अन्नपानादिभिः पोषणाद् अपि । अपिः समुच्चये । स राजा
पिता अभूत् । तासां पितरः तु जन्महेतवः जन्ममात्रकर्तारः केवलं उत्पा-
दका एवाभूवन् । जननमात्र एव पितृणां व्यापारः । सदा शिक्षारक्षणादिकं तु स
एव करोतीति तस्मिन्पितृत्वव्यपदेशः । आहुश्च—'स पिता यस्तु पोषकः' इति ॥

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये ।

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥ २५ ॥

दण्डमर्हन्तीति दण्ड्याः । 'दण्डादिभ्यो यः' इति यप्रत्ययः । 'अदण्ड्यान्दण्डय-
नराजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥' इति
शास्त्रवचनात् । तान् दण्ड्यान् एव स्थित्यै लोकप्रतिष्ठायै दण्डयतः शिक्षयतः ।
प्रसूतये संतानायैव परिणेतुः दारान्परिगृह्यतः । मनीषिणः विदुषः । दोषज्ञस्ये-
ति यावत् । 'विद्वान्विपश्चिदोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः । धीरो मनीषी' इत्यमरः ।
तस्य दिलीपस्य अर्थकामावपि धर्म एवास्तां जातौ । अस्तेर्लङ् । अर्थकाम-
साधनयोर्दण्डविवाहयोर्लोकस्थापनप्रजोत्पादनरूपधर्मार्थत्वेनानुष्ठानादर्थकामावपि धर्मशे-
षतामापादयन्स राजा धर्मोत्तरोऽभूदित्यर्थः । आह च गौतमः—'न पूर्वाह्नमध्यंदिनापरा-
ह्णानफलान्कुर्यात् । यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यात्' ॥ इति ॥

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मधवा दिवम् ।

संपद्धिनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ २६ ॥

स राजा यज्ञाय यज्ञं कर्तुं गां भुवं दुदोह । करग्रहणेन रिक्तां चकारेत्यर्थः ।

१ यदाह मनुः—न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः । यो वा युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ।

२ अत्र मनुः—स्याच्चान्नायपरो लोके वर्तेत पितृवन्नृषु । (अ० ७. ८०) "शरीरकृत्प्राणदाता
यस्य चान्नानि भुञ्जते । क्रमेणैते त्रयोप्युक्ताः पितरो धर्मशासने ॥ इति भारते । कन्यादातात्रदाता च
ज्ञानदाताऽभयप्रदः । जन्मदो मन्त्रदो ज्येष्ठभ्राता च पितरः स्मृताः ॥ इत्यन्यत्र ।

३ "पुत्रार्थं क्रियते भार्या पुत्रः पिण्डप्रयोजनः" इति स्मरणात् । पुत्रप्रयोजना दाराः पुत्रः
पिण्डप्रयोजनः । हितप्रयोजनं मित्रं धनं सर्वप्रयोजनम् । इ० चाणक्यनीतौ ।

४ यतः त्रिवर्गो धर्ममूलः "त्रिवर्गीयं धर्ममूलो नरेन्द्र राज्यं चेदं धर्ममूलं वदन्ति । धर्मे राजन्
वर्तमानः स्वशक्त्या पुत्रान् सर्वान् पाहि पाण्डोः सुतांश्च ॥ इति महाभारते धृतराष्ट्रं प्रति विदुरोक्तिरे-
तदेव दर्शयति ।

५ गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयी दृग्बाणदिग्बाग्भूष्वप्सु भूम्नि च ॥
इ० मेदिनी ।

मेघवा देवेन्द्रः सस्याय सस्यं वर्धयितुं दिवं स्वर्गं दुदोह । द्युलोकान्महीलोके वृष्टि-
मुत्पादयामासेत्यर्थः । 'क्रियार्थोपपदस्य' इत्यादिना यज्ञसस्याभ्यां चतुर्थी । एवं
उभौ [संपाद्विनिमयेन] संपदो विनिमयेन परस्परमादानप्रतिदानाभ्यां भुवनद्वयं
दधतुः पुपुषतुः । राजा यज्ञैरिन्द्रलोकमिन्द्रश्चोदकेन भूलोकं पुपोषेत्यर्थः । उक्तं च दण्ड-
नीतौ 'राजा त्वर्थान्समाहृत्य कुर्यादिन्द्रमहोत्सवम् । प्रीणितो मेघवाहस्तु महतीं वृष्टि-
मावहेत् ॥' इति ॥

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।

व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥ २७ ॥

राजानः अन्ये नृपा रक्षितुः भयेभ्यस्त्रातुः तस्य राज्ञो यशः नानुययुः किल
नानुचक्रुः खलु । कुतः । यद् यस्मात्कारणात् तस्करता चौर्यं परस्वेभ्यः परधनेभ्यः
स्वविषयभूतेभ्यो व्यावृत्ता सती श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता प्रवृत्ता । अपहार्या-
न्तराभावात्तस्करशब्द एवापहत इत्यर्थः । अथवा । 'अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः
करोति हि' इति न्यायेन शब्दे स्थिता स्फुरिता न तु स्वरूपतोऽस्तीत्यर्थः ॥

द्वेष्योऽपि संमतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम् ।

त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥ २८ ॥

शिष्टः जनो द्वेष्यः शत्रुः अपि । आर्तस्य रोगिण औषधं यथा औषधमिव ।
तस्य संमतः अनुमत आसीत् । दुष्टः जनः प्रियोऽपि प्रेमास्पदीभूतोऽपि । उरग-
क्षता सर्पदष्टा अङ्गुलीव । 'छिन्द्याद्वाहुमपि दुष्टात्मनः' इति न्यायात् । त्याज्यः
आसीत् । तस्य शिष्ट एव बन्धुर्दुष्ट एव शत्रुरित्यर्थः ॥

तस्य परोपकारित्वमाह—

तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।

तथाहि सर्वे तस्यासन्परार्थैकफला गुणाः ॥ २९ ॥

वेधाः स्रष्टा । 'स्रष्टा प्रजापतिर्वेधाः' इत्यमरः । तं दिलीपम् । समाधीयतेऽनेनेति
समाधिः कारणसामग्री । महाभूतानां यः समाधिस्तेन महाभूतसमाधिना विदधे
ससर्ज । नूनं ध्रुवम् । इत्युत्प्रेक्षा । तथाहि । तस्य राज्ञः सर्वे गुणाः रूपरसादिमहा-
भूतगुणवेदेव परार्थः परप्रयोजनमेवैकं मुख्यं फलं येषां ते तथोक्ताः [पराार्थैकफलाः]
आसन् । महाभूतगुणोपमानेन कारणगुणाः कार्यं संक्रामन्तीति न्यायः सूचितः ॥

१ अत्र भगवद्गीता-सहयज्ञाः ××× ॥ देवान् भावयताऽनेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं
भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ॥ अ० ३. श्लो०
१०-१२. अस्य तुल्यार्थः श्लोकः शाकुन्तले-तव भवतु विडो जाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु । त्वमपि विततयज्ञः
स्वर्गिणः प्रीणयस्व । युगशतपरिवर्तानेव मन्योन्यकृत्यैः नयतमुभयलोकानुग्रहश्लाघनीयैः ॥

२ श्रूयते इति श्रुतिः ध्वनिः तस्मिन् रवमात्रे स्थिता । इति नाथः

३ धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिवृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ इति
मनुः (अ० १२ श्लोक १०९).

४ अत्रोपमानोपमेययोः भिन्नलिङ्गत्वं न दोषः सहृदयानामनुद्वेगकरत्वात् । तदुक्तं दण्डिना-
न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा । उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥ द्वि० प० ५१.

५ मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव शब्दोपि तादृशः ॥ का०
द० २. २३४.

स वेलावप्रवल्यां परिखीकृतसागराम् ।

अनन्यशासनामुर्वी शशासैकपुरीमिव ॥ ३० ॥

स दिलीपः । [वेलावप्रवल्यां] वेलाः समुद्रकूलानि । 'वेला कूलेऽपि वारिधेः' इति विश्वः । ता एव वप्रवल्याः प्राकारवेष्टनानि यस्यास्ताम् । 'स्याच्चयो वप्रमास्त्रियाम् । प्राकारो वरणः शालः प्राचीनं प्रान्ततो वृत्तिः' ॥ इत्यमरः । [परिखीकृतसागरां] परितः खातं परिखा दुर्गवेष्टनम् । 'खातं खेयं तु परिखा' इत्यमरः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इत्यत्रापिशब्दात्खनेर्ङप्रत्ययः । अपरिखाः परिखाः संपद्यमानाः कृताः परिखीकृताः सागरा यस्यास्ताम् । अभूततद्भावे च्विः । अविद्यमानमन्यस्य राज्ञः शासनं यस्यास्तां अनन्यशासनामुर्वीमेकपुरीमिव शशास । अनायासेन शासितवानित्यर्थः ॥

तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।

पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दाक्षिणा ॥ ३१ ॥

तस्य राज्ञो मगधवंशे जाता मगधवंशजा । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' इति ङप्रत्ययः । एतेनाभिजात्यमुक्तम् । [दाक्षिण्यरूढेन] दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तनम् । 'दाक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु' इति शाश्वतः । तेन रूढं प्रसिद्धम् । तेन नाम्ना अध्वरस्य यज्ञस्य दाक्षिणा दाक्षिणाख्या पत्नी इव । सुदक्षिणेति प्रसिद्धा पत्न्यासीत् । अत्र श्रुतिः—'यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दाक्षिणाप्सरसः' इति । 'दाक्षिणाया दाक्षिण्यं नामर्त्विजो दाक्षिणत्वप्रापकत्वम् । ते दक्षन्ते दाक्षिणां प्रतिगृह्य' इति च ॥

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।

तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥ ३२ ॥

वसुधाधिपः । अवरोधेऽन्तःपुरवर्गे महति सत्यापि । मनस्विन्या दृढचित्तया । पतिचित्तानुवृत्त्यादिनिर्बन्धक्षमयेत्यर्थः । तया सुदक्षिणया लक्ष्म्या चात्मानं कलत्रवन्तं भार्यावन्तं मेने । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः । वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते ॥

तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः ।

विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥ ३३ ॥

स राजा । आत्मानुरूपायां तस्याम् । [आत्मजन्मसमुत्सुकः] आत्मनो जन्म यस्यासावात्मजन्मा पुत्रः । तस्मिन्समुत्सुकः । यद्वा । आत्मनो जन्मनि पुत्ररूपेणोत्पत्तौ समुत्सुकः सन् । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः । विलम्बितं फलं पुत्रप्राप्तिरूपं येषां तैः [विलम्बितफलैः] मनोरथैः कदा मे पुत्रो भवेदित्याशाभिः कालं निनाय यापयामास ॥

१ औदार्यं वा । २ अध्वरस्य-न ध्वरतीति अध्वरः हिंसारहितः । नहि अग्निना सर्वतः पालितं यज्ञं राक्षसा हिंसितुं प्रभवन्ति । इति ऋग्वेदभाष्ये सायनः (ऋ० १. १. ४.) ध्वरतिः हिंसाकर्मा तत्प्रातिषेधो निपातः अहिंस्रः । ३० निरुक्ते यास्कः । अध्वानं स्वर्गमार्गं राति ददातीति वा । न ध्वरः अध्वरः अकुटिलः शास्त्रोक्त इति वा ।

३ दाक्षिणा यज्ञपत्नी च दाक्षा सर्वस्य पूजिता । यया विना हि विश्वेषु सर्वं कर्म हि निष्फलम् ॥ इति स्मरणात् ।

४ आत्मा वै जायते पुत्रः । इति श्रुत्यन्तरम् ।

संतानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता ।

तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥ ३४ ॥

तेन दिलीपेन । संतानोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मै संतानार्थाय विधयेऽनुष्ठानाय । स्वभुजादवतारिता अवरोपिता जगतो लोकस्य गुर्वी धूःभारः सचिवेषु निचिक्षिपे निहिता ॥

अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया ।

तौ दंपती वशिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम् ॥ ३५ ॥

अथ धुरोऽवतारानन्तरं पुत्रकाम्यया आत्मनः पुत्रेच्छया । 'काम्यच्च' इति पुत्र-शब्दात्काम्यचप्रत्ययः । 'अ प्रत्ययात्' इति पुत्रकाम्यधातोरकारप्रत्ययः । ततश्चाप् । तथा । तौ दंपती जायापती । राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य दमिति निपातनात्साधुः । प्रयतौ पूतौ विधातारं ब्रह्माणं अभ्यर्च्य । 'स खलु पुत्रार्थभिरुपास्यते' इति मान्दिकाः । गुरोः कुलगुरोः वशिष्ठस्याश्रमं जग्मतुः । पुत्रप्राप्त्युपायापेक्षयेति शेषः ॥

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।

प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव ॥ ३६ ॥

स्निग्धो मधुरो गम्भीरो निर्घोषो यस्य तं [स्निग्धगम्भीरनिर्घोषं] एकं स्यन्दनं रथम् । प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः । 'प्रावृष एण्यः' इत्येण्यप्रत्ययः । तं प्रावृषेण्यं पयोवाहं मेघं विद्युदैरावताविव । आस्थितौ आरूढौ । जग्मतुरिति पूर्वेण संबन्धः । इरा आपः । 'इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्' इत्यमरः । इरावान्समुद्रः । तत्र भव ऐरावतोऽभ्रमातङ्गः । 'ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः' इत्यमरः । 'अभ्रमातङ्गत्वाच्चाभ्रस्थत्वादभ्ररूपत्वात्' इति क्षीरस्वामी । अत एव मेघारोहणं विद्युत्साहचर्यं च घटते । किंच ऐरावतसाहचर्यादेवैरावती संज्ञा । ऐरावतस्य ह्यैरावतीति क्षीरस्वामी । तस्मात्सुष्ठूक्तं विद्युदैरावताविवेति । एकरथारोहणोक्त्या कार्यसिद्धिबीजं दंपत्योरत्यन्तसौमनस्यं सूचयति ॥

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ ।

अनुभावविशेषात्तु सेनापरिवृताविव ॥ ३७ ॥

पुनः किंभूतौ दंपती । आश्रमपीडा मा भूत् मास्तु इति हेतोः । 'माङ्गि लुङ्' इत्याशीरर्थे लुङ् । 'न माङ्गयोगे' इत्यङागमनिषेधः । परिमेयपुरःसरौ परिमितपरिचरौ । अनुभावविशेषात् तु तेजोविशेषात् सेनापरिवृताविव स्थितौ ॥

सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः शालनिर्यासगन्धिभिः ।

पुष्परेणूत्किरैर्वतैराधूतवनराजिभिः ॥ ३८ ॥

पुनः कथंभूतौ । सुखः शीतलत्वात्प्रियः स्पर्शो येषां तैः [सुखस्पर्शैः] । शा-

१ मेघस्योपरि मेघो यः स ऐरावत उच्यते । इ० दक्षिणावर्तः

२ विद्युत्साम्यात्सुदक्षिणाया अलौकिकी देहकान्तिः, ऐरावतसाम्यादिलीपस्य लोकोत्तरः वपुःप्रकर्षः मेघसाम्याद्रथस्य विशालत्वादिकं च सूचितानि । 'विद्युदैरावते इव' इति पाठे तु ऐरावतं इन्द्रधनुः इत्यत्र पुनर्पुंसकयोः भिन्नलिङ्गस्यानिष्टत्वात् उपमादूषणं चिन्तनीयम् । इ० चारित्रवर्धनः

लनिर्यासगन्धिभिः सर्जतरुनिस्यन्दगन्धवाद्भिः । 'शालः सर्जतरुः स्मृतः' इति शाश्वतः । उत्किरन्ति विक्षिपन्तीत्युत्किराः । 'इगुपध-' इत्यादिना किरतेः कप्र-
त्ययः । पुष्परेणूनामुत्किरास्तैः [पुष्परेणूत्किरैः] आधूता मान्द्यादीषत्कम्पिता
वनराजयो यैस्तैः [आधूतवनराजाभिः] वातैः सेव्यमानौ ॥

मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥ ३९ ॥

रथनेमिस्वनोन्मुखैः । मेघध्वनिशङ्क्योन्नमितमुखैरित्यर्थः । शिखण्डिभिः
मयूरैः द्विधा भिन्नाः । शुद्धविकृतभेदेनाविष्कृतावस्थायां च्युताच्युतभेदेन वा ष-
ड्जो द्विविधः । तत्सादृश्यात्केका अपि द्विधा भिन्ना इत्युच्यते । अत एवाह षड्-
जसंवादिनीः इति । षड्भ्यः स्थानेभ्यो जातः षड्जः । तदुक्तम्—'नासाक-
ण्ठमुरस्तालु जिह्वादन्तांश्च संस्पृशन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति
स्मृतः ॥' स च तन्त्रीकण्ठजन्मा स्वराविशेषः । 'निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधै-
वताः । पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥' इत्यमरः । षड्जेन सं-
वादिनीः सदृशीः । तदुक्तं मातङ्गेन—'षड्जं मयूरो वदति' इति । मनोभिरामाः
मनसः प्रियाः । के मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनन्तीति केका मयूरवाण्यः । 'केका वाणी म-
यूरस्य' इत्यमरः । ताः केकाः शृण्वन्तौ । इति श्लोकार्थः ॥

परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु ।

मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनावद्धदृष्टिषु ॥ ४० ॥

विश्रम्भाददूरं समीपं यथा भवति तथोज्झितं वर्त्म यैस्तेषु [अदूरोज्झितवर्त्मसु]
स्यन्दनावद्धदृष्टिषु स्यन्दन रथ आवद्धासञ्जिता दृष्टिर्नेत्रं यैस्तेषु । 'दृग्दृष्टिनेत्रलो-
चनचक्षुर्नयनाम्बुकेक्षणाक्षीणि' इति हलायुधः । कौतुकवशाद्रथासक्तदृष्टिष्वित्यर्थः । मृगश्च
मृगाश्च मृगाः । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः । तेषां द्वन्द्वेषु मिथुनेषु [मृगद्वन्द्वेषु] ।
'स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्' इत्यमरः । परस्पराक्षणां सादृश्यं [परस्पराक्षिसादृश्यम्]
पश्यन्तौ । द्वन्द्वशब्दसामर्थ्यान्मृगीषु सुदक्षिणाक्षिसादृश्यं दिलीपो दिलीपाक्षिसादृश्यं
च मृगेषु सुदक्षिणेत्येवं विवेक्तव्यम् ॥

श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम् ।

सारसैः कलनिर्हादैः कचिदुन्नमिताननौ ॥ ४१ ॥

श्रेणीबन्धात् पङ्क्तिबन्धनाद्धेतोः अस्तम्भाम् आधारस्तम्भरहिताम् । तोरणं ब-
हिर्द्वारम् । 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्' इत्यमरः । तत्र या स्रग्विरच्यते तां तोरणस्रजं
वितन्वद्भिः । कुर्वद्भिरिवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षाव्यञ्जकेवशब्दप्रयोगाभावेऽपि गम्योत्प्रेक्षे-
यम् । कलनिर्हादैः अव्यक्तमधुरध्वनिभिः सारसैः पक्षिविशेषैः । करणैः । कचि-
दुन्नमिताननौ । 'सारसो मैथुनी कामी गोमर्दः पुष्कराह्वयः' इति यादवः ॥

पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः ।

रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ ४२ ॥

प्रार्थनासिद्धिशंसिनः अनुकूलत्वादेव मनोरथसिद्धिसूचकस्य पवनस्यानुकूल-

१ प्रार्थनायाः सिद्धिः तां शंसितुं शीलमस्य । "शुभगन्धे च शब्दे च सानुकूले च मारुते ।
प्रस्थिते सर्वकार्याणां सर्वसिद्धिर्ध्रुवं भवेत् । इति बालकाव्ये ।

त्वाद् गन्तव्यदिगभिमुखत्वात् । तुरगोत्कीर्णैः रजोभिः अस्पृष्टा अलका देव्या
वेष्टनमुष्णीषं च राज्ञो ययोस्तौ तथोक्तौ [अस्पृष्टालकवेष्टनौ] । 'शिरसा वेष्टनशो-
भिना सुतः' (अ. स. १२ श्लो.) इति वक्ष्यति ॥

सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् ।

आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम् ॥ ४३ ॥

सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलम् ऊर्मिसंघट्टनेन शीतलं स्वनिःश्वासमनुकर्तुं
शीलमस्येति स्वनिःश्वासानुकारिणम् । एतेन तयोरुत्कृष्टस्त्रीपुंसजातीयत्वमु-
क्तम् । अरविन्दानामामोदमुपजिघ्रन्तौ घ्राणेन गृह्णन्तौ ॥

ग्रामेष्व्वात्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम् ।

अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्ध्यानुपदमाशिषः ॥ ४४ ॥

आत्मविसृष्टेषु स्वदत्तेषु । यूपो नाम संस्कृतः पशुबन्धाय दारुविशेषः । यूपाः
एव चिह्नानि येषां तेषु [यूपचिह्नेषु] ग्रामेषु अमोघाः सफला यज्वनां विधिनेष्टव-
ताम् । 'यज्वा तु विधिनेष्टवान्' इत्यमरः । 'सुयजोर्द्विनिप्' इति द्विनिप्रत्ययः । आ-
शिषः आशीर्वादान् । अर्घः पूजाविधिः । तदर्थं द्रव्यमर्घ्यम् । 'पादार्घ्याभ्यां च' इति
यत्प्रत्ययः । 'षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि' इत्यमरः । अर्घ्यस्यानुपदम-
न्वक् [अर्घ्यानुपदम्] । अर्घ्यस्वीकारानन्तरमित्यर्थः । प्रतिगृह्णन्तौ स्वीकुर्वन्तौ ।
पदस्य पश्चादनुपदम् । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । 'अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम्'
इत्यमरः ॥

हैयंगवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।

नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥ ४५ ॥

ह्यस्तनगोदोहोद्भवं घृतं हैयंगवीनम् । ह्यः पूर्वबुर्भवम् । 'तत्तु हैयंगवीनं यद्वयो-
गोदोहोद्भवं घृतम्' इत्यमरः । 'हैयंगवीनं संज्ञायाम्' इति निपातः । तत्सद्योघृतं आ-
दायोपस्थितान्योषवृद्धान् । 'घोष आभीरपल्ली स्यात्' इत्यमरः । वन्यानां मा-
र्गशाखिनां नामधेयानि पृच्छन्तौ । 'दुह्याच्' इत्यादिना पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम् ।
कुलकम् ॥

काप्यभिख्या तयोरासीद्व्रजतोः शुद्धवेषयोः ।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ ४६ ॥

व्रजतोः गच्छतोः शुद्धवेषयोः उज्ज्वलनेपथ्ययोः तयोः सुदक्षिणादिलीपयोः ।
हिमनिर्मुक्तयोः चित्राचन्द्रमसोरिव योगे सति कापि अनिर्वाच्या अ-
भिख्या शोभा आसीत् । 'अभिख्या नामशोभयोः' इत्यमरः । 'आतश्चोपसर्गे' इत्य-
ङ्प्रत्ययः । चित्रा नक्षत्रविशेषः । शिशिरापगमे चैत्र्यां चित्रापूर्णचन्द्रमसोरिवेत्यर्थः ॥

१ अरविन्दं-अरं शीघ्रं लिप्सां विन्दतीति । अराकाराणि दलानि तत्सादृश्याद् अराः तानि विन्द-
तीति वा । पा. ३.१.१३८. अस्य च अतिमनोहारिसौगन्ध्यात् मदनबाणता । तदुक्तं-अरविन्दमशोकं
च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥

२ हीनाधिकत्वं वचनलिङ्गभेदो विपर्ययः । असादृश्यासंभवौ च दोषाः सतोपमागताः । इति
प्राचीनसम्मता उपमादोषाः । किंतु यत्र धीमतां नोद्वेगस्तत्रैते उपमां दूषयितुं नालं (दं. का. द. २.
५१). नव्यास्तु कालपुरुषविध्यादिभेदस्यापि उपमादूषकतामाहुः । तेनात्र चित्राचन्द्रमसोरभिख्या
न खलु आसीत् अपि तु सर्वदा भवत्येव, सुदक्षिणादिलीपयोस्तु तादृशी शोभा आसीदिति उपमानोपमे-
ययोः कालभेदात् भग्नप्रक्रमत्वं नाम दोषः । कवयस्तावत्कालादीनां दूषकत्वं स्फुटं प्रतीयमानमपि
प्रायः न गणयन्ति ।

तत्तद्भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन्प्रियदर्शनः ।

अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥ ४७ ॥

प्रियं दर्शनं स्वकर्मकं यस्यासौ प्रियदर्शनः । योग्यदर्शनीय इत्यर्थः । भूमिपतिः पत्न्यै तत्तद् अद्भुतं वस्तु दर्शयन् लङ्घितं अतिवाहितं अप्यध्वानं न बुबुधे न ज्ञातवान् । [बुधोपमः] सन् बुधः सौम्य उपमोपमानं यस्येति विग्रहः । इदं विशेषणं तत्तद्दर्शयन्नित्युपयोगितयैवास्य ज्ञातृत्वसूचनार्थम् ॥

स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।

सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ ४८ ॥

दुष्प्रापयशाः दुष्प्रापमन्यदुर्लभं यशो यस्य स तथोक्तः । श्रान्तवाहनो दूरोपगमनात्क्लान्तयुग्यः । महिष्याः सखा महिषीसखः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्प्रत्ययः । सहायान्तरनिरपेक्ष इति भावः । स राजा सायं सायंकाले संयमिनः नियमवतः तस्य महर्षेः वशिष्ठस्य आश्रमं प्रापत् प्राप । पुषादित्वादङ् ॥

तमाश्रमं विशिनष्टि—

वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।

पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यातैस्तपस्विभिः ॥ ४९ ॥

वनान्तरात् अन्यस्माद्वनात् उपावृत्तैः प्रत्यावृत्तैः । समिधश्च कुशांश्च फलानि चाहर्तुं शीलं येषामिति समित्कुशफलाहराः । तैः [समित्कुशफलाहरैः] । 'आङि ताच्छील्ये' इति हरतेराङ्पूर्वादच्प्रत्ययः । अदृश्यैर्दर्शनायोग्यैरग्निभिर्वैतानिकैः प्रत्युद्याताः प्रत्युद्गताः । तैः [अदृश्याग्निप्रत्युद्यातैः] तपस्विभिः पूर्यमाणम् । 'प्रोष्यागच्छतामाहिताग्नीनामग्नयः प्रत्युद्यान्ति' इति श्रुतेः । यथाह—'कामं पितरं प्रोषितवन्तं पुत्राः प्रत्याधावन्ति । एवमेतमग्नयः प्रत्याधावन्ति सशकलान्दारुनिवाहरन्' इति ॥

आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः ।

अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ ५० ॥

नीवाराणां भाग एव भागधेयोऽशः । 'रूपनामभागेभ्यो धेयः' इति वक्तव्यसूत्रात्स्वाभिधेये धेयप्रत्ययः तस्योचितैः । [नीवारभागधेयोचितैः] । अत एवोदजानां पर्णशालानां द्वाररोधिभिः [उटजद्वाररोधिभिः] द्वाररोधकैः मृगैः । ऋषिपत्नीनामपत्यैरिव । आकीर्णं व्याप्तम् ॥

१ प्रियं दर्शनं दर्शनीयवस्तुजातं यस्य इति । वस्तूनां दर्शनं स्वकतृकं यस्य इति वा । 'प्रियदर्शनः अपूर्ववस्तुद्रष्टा बुधश्चन्द्रपुत्रो ग्रहस्तेन तुल्योपि न बुबुधे इति विरोधाभासोलंकारः' इ० चारित्रवर्धनः ।

२ संयमः अस्यास्तीति संयमी तस्य । ध्यानधारणासमाधिचयं संयमपदवाच्यम् । इ० सर्वद० सं०

३ अत्र अनुप्रासालङ्कारः ।

४ अस्मात् श्लोकात्परं "आकीर्णमाणमासन्नाविधिभिः समिदाहरैः । वैखानसैरदृश्याग्निप्रत्युद्गमनवृत्तिभिः ॥ इत्यतिरिक्तं श्लोकं केचित्पठन्ति ।

५ उटैभ्यः तृणपर्णादिभ्यः जायते इ० उटजः ।

६ अपत्यैः—न पतन्ति पितरोऽनेन इति अपत्यं । तथाच यास्कः—अपत्यं कस्मात् अपततं भवति पितुः सकाशादेत्येवमवक्तव्यं भवति ; अनेन जातेन सता पिता नरके न पततीति वा ।

सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम् ।

विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम् ॥ ५१ ॥

सेकान्ते वृक्षमूलसेचनावसाने मुनिकन्याभिः । सेकत्रीभिः । आलवालेषु जला-
वापप्रदेशेषु यदम्बु तत्पायिनाम् [आलवालाम्बुपायिनाम्] । 'स्यादालवाल-
मावालमावापः' इत्यमरः । विहङ्गानां पक्षिणां विश्वासाय विश्रम्भाय । 'समौ
विश्वासविश्रम्भौ' इत्यमरः । तत्क्षणे सेकक्षण उज्झिता वृक्षका ह्रस्ववृक्षा यस्मिंस्तम्
[तत्क्षणोज्झितवृक्षकम्] । ऋस्वार्थे कप्रत्ययः ॥

आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः ।

मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु ॥ ५२ ॥

आतपस्यात्ययेऽपगमे सति संक्षिप्ता राशीकृता नीवारास्तृणधान्यानि यासु तासु
[आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु] । 'नीवारास्तृणधान्यानि' इत्यमरः । उटजानां
पर्णशालानामङ्गनभूमिषु चत्वरभागेषु [उटजाङ्गनभूमिषु] । 'पर्णशालोटजोऽस्त्रि-
याम्' इति । अङ्गनं चत्वरजिरे' इति चामरः । निषादिभिः उपविष्टैः मृगैः वर्तितो
निष्पादितो रोमन्थश्चावितचर्वणं यस्मिन्नाश्रमे तम् [वर्तितरोमन्थम्] ॥

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् ।

पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः ॥ ५३ ॥

अभ्युत्थिताः प्रज्वलिताः । होमयोग्या इत्यर्थः । 'समिद्धेऽग्नावाहुतीर्जुहोति' इति
वचनात् । तेषामग्नीनां पिशुनैः सूचकैः [अभ्युत्थिताग्निपिशुनैः] पवनोद्धूतैः ।
आहुतिगन्धो येषामस्तीत्याहुतिगन्धिनः । तैः [आहुतिगन्धिभिः] धूमैः आश्र-
मोन्मुखानतिथीनं पुनानं पवित्रीकुर्वाणम् ॥ कुलकम् ॥

अथ यन्तारमादिश्य धुर्यान्विश्रामयेति सः ।

तामवारोहयत्पत्नीं रथादवततार च ॥ ५४ ॥

अथ आश्रमप्राप्त्यनन्तरं सः राजा यन्तारं सारथिम् । धुरं बन्धतीति धुर्या युग्याः ।
'धुरो यडुकौ' इति यत्प्रत्ययः । 'धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः' इत्यमरः । धु-
र्यान् रथाश्चान् विश्रामय विनीतश्रमान्कुरु इति आदिश्य आज्ञाप्य तां पत्नीं
रथाद् अवारोहयद् अवतारितवान्स्वयं च अवततार । 'विश्रमय' इति ऋस्वपाठे
'जनीजृष्व-' इति मित्वे 'मितां ऋस्वः' इति ऋस्वः । दीर्घपाठे 'मितां ऋस्वः' इति सूत्रे 'वा
चित्तविरागे' इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणत्वाद्भ्रस्वाभाव इति वृत्तिकारः ।

तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः ।

अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥ ५५ ॥

सभायां साधवः सभ्याः । 'सभाया यः' इति यप्रत्ययः । गुप्ततमेन्द्रियाः अ-

१ आ समन्तात् लवं जललवं आलाति गृह्णातीति आलवालम् ।

२ अतति गच्छतीति अतिथिः । 'ऋतन्यञ्जि-' (उ० ४. २) इति इथिन् । यद्वा न विद्यते
द्वितीया तिथिः यस्य एकत्र एकरात्रमेवावस्थानात् इति अतिथिः । तथा च मनुः-एकरात्रं तु निवस-
न्नतिथिर्ग्राहणः स्मृतः । अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ अ० ३ ११२.

ह्यन्तनियमितेन्द्रियाः मुनयः सभार्याय गोप्त्रे रक्षकाय । नयः शास्त्रमेव चक्षुस्त-
त्त्वावेदकं प्रमाणं यस्य तस्मै नयचक्षुषे । अत एव अर्हते प्रशस्ताय । पूज्यायेत्यर्थः ।
'अर्हः प्रशंसायाम्' इति शतृप्रत्ययः । तस्मै राज्ञे अर्हणां पूजां चक्रुः । 'पूजा नम-
स्यापचितिः सपर्यार्चाहणाः समाः' इत्यमरः ॥

विधेः सायंतनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।

अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥ ५६ ॥

स राजा सायंतनस्य सायंभवस्य । 'सायंचिरम्—' इत्यादिना व्युत्प्रत्ययः ।
विधेः जपहोमाद्यनुष्ठानस्य अन्तेऽवसाने अरुन्धत्यान्वासितं पश्चादुपवेशनेनोपसे-
वितम् । कर्मणि क्तः । उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् । 'अन्वास्यैनाम्' इत्यादिवदुपपद्यते ।
तपोनिधिं वसिष्ठम् । स्वाहया स्वाहादेव्या । 'अथाम्रायी स्वाहा च हुतभुक्तिप्रया'
इत्यमरः । अन्वासितं हविर्भुजमिव । ददर्श । 'समित्पुष्पकुशाभ्यम्बुमृदन्नाक्षत-
पाणिकः । जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवाद्यो द्विजो भवेत् ॥' इत्यनुष्ठानस्य मध्येऽभि-
वादननिषेधाद्विधेरन्ते ददर्शेत्युक्तम् । अन्वासनं चात्र पतिव्रताधर्मत्वेनोक्तं । न तु क-
र्माङ्गत्वेन । विधेरन्त इति कर्मणः समाप्त्यभिधानात् ॥

तयोर्जगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी ।

तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ ५७ ॥

मागधी मगधराजपुत्री राज्ञी सुदक्षिणा राजा च तयोः अरुन्धतीवसिष्ठयोः
पादान् जगृहतुः । 'पादः पदद्विश्वरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । पादग्रहणमभिवादनम् ।
गुरुपत्नी गुरुश्च कर्तारौ । सा च स च तौ सुदक्षिणादिलीपौ कर्मभूतौ । प्रीत्या
हर्षेण प्रतिननन्दतुः । आशीर्वादादिभिः संभावयांचक्रतुरित्यर्थः ॥

तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।

पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः ॥ ५८ ॥

मुनिः । अतिथ्यर्थमातिथ्यम् । 'अतिथेर्ज्यः' इति ज्यप्रत्ययः । आतिथ्यस्य क्रिया ।
तया शान्तो रथक्षोभेण यः परिश्रमः स यस्य स तं तथोक्तम् [आतिथ्यक्रिया-
शान्तरथक्षोभपरिश्रमम्] । राज्यमेवाश्रमस्तत्र मुनिम् [राज्याश्रममुनिम्]
मुनितुल्यमित्यर्थः । तं दिलीपं राज्ये कुशलं पप्रच्छ । पृच्छतेस्तु द्विकर्मकत्वमि-
त्युक्तम् । यद्यपि राज्यशब्दः पुरोहितादिष्वन्तर्गतत्वाद्राजकर्मवचनः तथाप्यत्र स-
प्ताङ्गवचनः । 'उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु' (१ । ६०) इत्युत्तरविरोधात् । तथाह
मनुः—'स्वाम्यमात्यपुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ तथा सुहृत् । सप्तैतानि समस्तानि लोकेऽस्मि-
नराज्यमुच्यते ॥' इति । तत्र 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं

१ पादानित्यत्र 'पादौ' इति चारित्रवर्धनः पठति व्याचष्टे च—ननु पादानिति वक्तव्ये पादाविति
कथं द्विवचनप्रयोगः । पादजातेर्द्वित्वविवाक्षितत्वात् । स्त्रीणां चक्षुरित्यादिवन्न दोषः । उक्तं च वामनेन
"स्तनादौ द्वित्वं द्वित्वाविष्टा जातिः प्रायेण" इति । यथा माघे 'स्तनौ दधानास्तरुण्यः' इति ।
मागधीपदेन विशिष्टवंशत्वं ज्ञाप्यते । तेन च गुरुजनचरणप्रणामौचित्यं द्योत्यते । ननु कथं राजाराज्ञी-
त्यादीनामेकवचनानां जगृहतुः प्रतिननन्दतुः इति द्विवचनक्रियाभिः सम्बन्धः । "द्वयोर्नाम्नोर्बहुनां वा
यदि वाक्यं समुच्चये । अङ्गवच्चाश्रिता संख्या पादादौ वा विशेषतः" इति । विकल्पविधानान्नदोषः । इति

समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ ' इति मनुवचने सत्यपि तस्य राज्ञो महानुभावत्वाद्वा-
ह्मणोचितः कुशलप्रश्न एव कृत इत्यनुसंधेयम् । अत एवोक्तम् ' राज्याश्रममुनिम्' इति ॥

अथार्थर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।

अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ॥ ५९ ॥

अथ प्रश्नानन्तरं विजितारिपुरो विजितशत्रुनगरो वदतां वक्तॄणां वरः श्रेष्ठः ।
'यतश्च निर्धारणम्' इति षष्ठी । अर्थपतिः राजार्थर्वणोऽथर्ववेदस्य निधेः [अथर्व-
निधेः] तस्य मुनेः पुरो अग्रे अर्थ्या अर्थादनपेताम् । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति
यत्प्रत्ययः । वाचमाददे । वक्तुमुपक्रान्तवानित्यर्थः । अथर्वनिधेरित्यनेन पुरोहित-
कृत्याभिज्ञत्वात्तत्कर्मनिर्वाहकत्वं मुनेरस्तीति सूच्यते । यथाह कामन्दकः—'त्रय्यां च
दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात्पुरोहितः । अथर्वविहितं कुर्यान्नित्यं शान्तिकपौष्टिकम् ॥' इति ॥

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥ ६० ॥

हे गुरो, सप्तस्वङ्गेषु स्वाम्यमात्यादिषु । 'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गवलानि च ।
सप्ताङ्गानि' इत्यमरः । शिवं कुशलं उपपन्नं ननु युक्तमेव । तन्ववधारणे । 'प्रश्नावधारणानुज्ञा-
नुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । कथमित्यत्राह—यस्य मे दैवीनां देवेभ्य आगतानां दुर्भि-
क्षादीनाम्, मानुषीणां मनुष्येभ्य आगतानां चौरभयादीनाम् । उभयत्रापि 'तत आ-
गतः' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना ङिप् । आपदां व्यसनानाम् त्वं प्रतिहर्ता वा-
रयितासि । अत्राह कामन्दकः—'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । इति प-
ञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनं ततः ॥ आयुक्तकेभ्यश्चौरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् । पृथि-
वीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चधा मतम् ॥' इति ॥

तत्र मानुषापत्प्रतीकारमाह—

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्प्रशमितारिभिः ।

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥ ६१ ॥

दूरात् परोक्ष एव प्रशमितारिभिः । मन्त्रान्कृतवान्मन्त्रकृत् । 'सुकर्मपापमन्त्र-
पुण्येषु कृजः' इति क्तिप् । तस्य मन्त्रकृतो मन्त्राणां स्रष्टुः प्रयोक्तुर्वा तव मन्त्रैः
कर्तृभिः दृष्टं प्रत्यक्षं यल्लक्ष्यं तन्मात्रं भिन्दन्तीति दृष्टलक्ष्यभिदः मे शराः प्रत्या-
दिश्यन्त इव । वयमेव समर्थाः किमेभिः पिष्टपेषकैरिति निराक्रियन्त इवेत्युत्प्रेक्षा ।
'प्रत्यादेशो निराकृतिः' इत्यमरः । त्वन्मन्त्रसामर्थ्यादेव नः पौरुषं फलतीति भावः ॥

संप्रति दैविकापत्प्रतीकारमाह—

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।

वृष्टिर्भवति सस्यानामवग्रहविशोषिणाम् ॥ ६२ ॥

हे होतः, त्वया विधिवदग्निषु आवर्जितं प्रक्षिप्तं हविः आज्यादिकं
कर्तुं अवग्रहो वर्षप्रतिबन्धः 'अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' इत्यञ्प्रत्ययः । 'वृष्टिर्वर्षं तद्वि-
घातेऽवग्राहावग्रहौ समौ' इत्यमरः । तेन विशोषिणां विशुष्यतां [अवग्रहविशो-

१ पुरोहितं च कुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् । दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वोद्भिरसे तथा । इति
मिताक्षरायाम् । आचा. १२. ५.

षिणाम्] सस्यानां वृष्टिर्भवति । वृष्टिरूपेण सस्यान्युपजीवयतीति भावः ॥
अत्र मनुः—‘अग्नौ दत्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं
ततः प्रजाः ॥’ इति ॥

पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ ६३ ॥

आयुर्जीवितकालः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । वर्षशतमित्यर्थः । ‘शतायुर्वै पुरुषः, इति
श्रुतेः । ‘अचतुर—’ आदिसूत्रेणाच्चप्रत्ययान्तो निपातः । **मदीयाः प्रजाः ।** पुरुषायुषं
जीवन्तीति **पुरुषायुषजीविन्यः ।** निरातङ्का निर्भयाः । ‘आतङ्को भयमाशङ्का’
इति हलायुधः । **निरीतयः** अतिवृष्ट्यादिरहिता इति **यत्तस्य सर्वस्य त्वद्ब्रह्मव-**
र्चसं तव व्रताध्ययनसंपत्तिरेव हेतुः । ‘व्रताध्ययनसंपत्तिरित्येतद्ब्रह्मवर्चसम्’ इति
हलायुधः । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसम् । ‘ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः’ इत्यच्चप्रत्ययः । ‘अति-
वृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासनाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः ॥’
इति कामन्दकः ॥

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।

सानुबन्धाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः ॥ ६४ ॥

ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य तेन [ब्रह्मयोनिना] ब्रह्मपुत्रेण^१ गुरुणा त्वयैवम्
उक्तप्रकारेण चिन्त्यमानस्य अनुध्यायमानस्य । अत एव निरापदः व्यसनहीनस्य
मे संपदः सानुबन्धाः । सानुस्यूतयः । अविच्छिन्ना इति यावत् । कथं न
स्युः । स्युरेवेत्यर्थः ॥

संप्रत्यागमनप्रयोजनमाह—

किंतु वध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजम् ।

न मामवति सद्दीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥ ६५ ॥

किंतु तवैतस्यां वध्वां स्नुषायाम् ‘वधूर्जाया स्नुषा चैव’ इत्यमरः । अदृष्टा
सदृश्यनुरूपा प्रजा येन तं [अदृष्टसदृशप्रजम्] मां सद्दीपा अपि । रत्नानि
सूयत इति **रत्नसूरपि** । ‘सत्सूद्विष—’ इत्यादिना क्तिप् । **मेदिनी** नावति न प्री-
णाति । अवधातू रक्षणगतिप्रीत्याद्यर्थेषूपदेशादत्र प्रीणने । रत्नसूरपीत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः
पुत्ररत्नमेव श्लाघ्यमिति सूचितम् ॥

तदेव प्रतिपादयति—

नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।

न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥ ६६ ॥

मत्तः परं मदनन्तरम् । ‘पञ्चम्यास्तसिल्’ । **पिण्डविच्छेददर्शिनः** पिण्डदान-
विच्छेदमुत्प्रेक्षमाणाः । वंशोद्भवा वंश्याः पितरः । स्वधेत्यव्ययं पितृभोज्ये वर्तते ।

१ ब्रह्मणः मानसपुत्रेण इत्यर्थः— तथा च मत्स्यपुराणे—मरीचिरभवत्पूर्वं ततोन्निर्भगवानृषिः । अ-
ङ्गिराश्चाभवत्पश्चात्पुलस्त्यस्तदनन्तरम् ॥ ततः पुलहनामा वै ततः क्रतुरजायत । प्रचेताश्च ततः पुत्रो व-
सिष्ठश्चाभवत्पुनः ॥ पुत्रो भृगुरभूत्तत्र नारदोपिचिरादभूत् । दशेमान्मानसान् ब्रह्मा जपन्पुत्रानज्जिनत् ॥

२ निर्गता अ. दः याभ्यः इति ‘सम्पदः’ इत्यस्य विशेषणं वा ।

तस्याः संग्रहे तत्परा आसक्ताः । [स्वधासंग्रहतत्पराः] सन्तः श्राद्धे पितृकर्मणि पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः' इत्यमरः । प्रकामभुजः पर्याप्तभोजिनो न भवन्ति नूनं सत्यम् । 'कामं प्रकामं पर्याप्तम्' इत्यमरः । निर्धना ह्यापद्धनं कियदपि संगृह्णन्तीति भावः ॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।

पयः पूर्वेः स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते ॥ ६७ ॥

मत्परं मदनन्तरम् । 'अन्यारात्—' इत्यादिना पञ्चमी । दुर्लभं दुर्लभ्यं मत्वा मयावर्जितं दत्तं पयः पूर्वेः पितृभिः स्वनिःश्वासैः दुःखजैः कवोष्णम् ईषदुष्णं यथा तथा उपभुज्यते । नूनम् इति तर्के । कवोष्णमिति कुशब्दस्य कवादेशः । 'कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति' इत्यमरः ॥

सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥ ६८ ॥

इज्या यागः । 'व्रजयजोर्भावे क्यप्' इति क्यप्प्रत्ययः । तथा विशुद्धात्मा विशुद्धचेतनः [इज्याविशुद्धात्मा] प्रजालोपेन संतत्यभावेन निमीलितः कृतनिमीलिनः [प्रजालोपनिमीलितः] सोऽहम् । लोक्यत इति लोकः । न लोक्यत इत्यलोकः । लोकश्चालोकश्चात्र स्त इति लोकश्चासावलोकश्चेति वा लोकालोकः चक्रवालः अचल इव । 'लोकालोकश्चक्रवालः' इत्यमरः । प्रकाशत इति प्रकाशश्च देवर्णविमोचनात् । न प्रकाशत इति अप्रकाशश्च पितृणामविमोचनात् । पचाद्यच् । अस्मीति शेषः । लोकालोकोऽप्यन्तः सूर्यसंपर्काद्वह्निस्तमोव्याप्त्या च प्रकाशश्चाप्रकाशश्चेति मन्तव्यम् ॥

ननु तपोदानादिसंपन्नस्य किमपत्यैरित्यत्राह—

लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।

संततिः शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्मणे ॥ ६९ ॥

समुद्भवत्यस्मादिति समुद्भवः कारणम् । तपोदाने समुद्भवो यस्य तत् तपोदानसमुद्भवं यत् पुण्यं तल्लोकान्तरे परलोके सुखं सुखकरम् [लोकान्तरसुखम्] । शुद्धवंशे भवा शुद्धवंश्या संततिः हि परत्र परलोक इह च लोके शर्मणे सुखाय । 'शर्मशातसुखानि च' इत्यमरः । भवतीति शेषः ॥

तया हीनं विधातर्मा कथं पश्यन्न दूयसे ।

सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमवृक्षकम् ॥ ७० ॥

विधातः स्रष्टः, तया संतत्या हीनम् अनपत्यं माम् । स्नेहात् प्रेम्णा

१ प्रकामभुजः—प्रकामं यथा तथा भुज्यते इ० ।

२ दिलीपानन्तरं पयो न प्राप्स्याम इति शोकावेशात् निर्गच्छद्भिः निःश्वासैः ईषदुष्णं पितरः स्वीकुर्वते इति तात्पर्यार्थः । इ० चारित्रवर्धनः । अस्य समानार्थः श्लोकः शाकुन्तले—अस्मत्परं बत यथाश्रुति संभृतानि को नः कुले निवपनानि नियच्छतीति । नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं धौताश्रु-सेकमुदकं पितरः पिबन्ति ॥ ३ देवानां ऋणविमोचनात् यागादिक्रियया इत्य० ।

४ स्वादूदकस्य परतो लोकालोकाचलो महान् । लोकस्य चाप्यलोकस्य मध्ये गिरिरवास्थितः ॥ प्राकार इव संवेष्ट्य लोकान्सर्वान् महामते । लोकालोकाचलो नाम तेनासौ परिकीर्तितः ॥ इति पद्मपुराणे.

स्वयम् एव सिक्तं जलसेकेन वार्धितं बन्ध्यम् अफलम् । 'बन्ध्योऽफलोऽवकेशी च'
इत्यमरः । आश्रमस्य वृक्षकं [आश्रमवृक्षकम्] वृक्षपोतम् इव । पश्यन्कथं न
दूयसे न परितप्यसे । विधातरित्यनेन समर्थोऽप्युपेक्षस इति गम्यते ॥

असह्यपीडं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे ।

अरुंतुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१ ॥

हे भगवन्, मे मम अन्त्यमृणं पैतृकमृणम् । अनिर्वाणस्य मज्जनरहितस्य ।
'निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे विनाशे गजमज्जने' इति यादवः । दन्तिनः गजस्य । अरुर्मर्म
तुदतीति अरुंतुदं मर्मस्पृक् । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः' इति, 'अरुंतुदस्तु मर्मस्पृक्' इति
चामरः । 'विध्वरुषोस्तुदः' इति खश्प्रत्ययः । 'अरुद्विषत्—'इत्यादिना मुमागमः । आ-
लानं बन्धनस्तम्भ इव । 'आलानं बन्धनस्तम्भे' इत्यमरः । असह्या सोढुमशक्या पीडा
दुःखं यस्मिस्तत् [असह्यपीडम्] अवेहि । दुःसहदुःखजनकं विद्भीत्यर्थः । 'नि-
र्वाणोत्थानशयनानि त्रीणि गजकर्माणि' इति पालकाप्ये । 'ऋणं देवस्य यागेन ऋषीणां
दान [पाठ] कर्मणा । संतत्या पितृलोकानां शोधयित्वा परिव्रजेत्' ॥

तस्मान्मुच्ये यथा तात संविधातुं तथार्हसि ।

इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ ७२ ॥

हे तात, तस्मात् पैतृकादृणाद् यथा मुच्ये मुक्तो भवामि । कर्मणि लट् । तथा
संविधातुं कर्तुम् अर्हसि हि यस्मात्कारणाद् इक्ष्वाकूणाम् इक्ष्वाकुवंश्यानाम् ।
तद्राजत्वाद्वहुष्वणो लुक् । दुरापे दुष्प्राप्ये अर्थे सिद्धयः त्वदधीनाः त्वदायत्ताः ।
इक्ष्वाकूणामिति शेषे षष्ठी^१ । 'न लोक—'इत्यादिना कृद्योगे षष्ठीनिषेधात् ॥

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।

क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव च्छदः ॥ ७३ ॥

इति राज्ञा विज्ञापितः ऋषिः ध्यानेन स्तिमिते लोचने यस्य ध्यानस्तिमित-
लोचनः निश्चलाक्षः सन् क्षणमात्रम् । सुप्तमीनो^२ च्छद इव । तस्थौ ॥

सोऽपश्यत्प्राणिधानेन संततेः स्तम्भकारणम् ।

भावितात्मा भुवो भर्तुरथैनं प्रत्यबोधयत् ॥ ७४ ॥

स मुनिः प्राणिधानेन चित्तैकाग्र्येण भावितात्मा शुद्धान्तःकरणो भुवो भर्तुः नृ-
पस्य संततेः स्तम्भकारणं संतानप्रतिबन्धकारणं अपश्यत् । अथ अनन्तरम् एनं
नृपं प्रत्यबोधयत् । स्वदृष्टं ज्ञापितवानित्यर्थः । एनामिति 'गतिबुद्धि—'इत्यादिनाणि
कर्तुः कर्मत्वम् ॥

१ एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वा । इ० श्रुतेः २ अत्र षष्ठीविषये चारित्रवर्धनः—
कथं कर्तरि षष्ठी ॥ आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियम् । कोषदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति
दुष्करम् ॥ इत्यादावालंकारिकैरादृतत्वाद्ब्रह्मदोषः । यदाह च भोजः—इदं हि शास्त्रमाहात्म्यदर्शनालस-
चेतससाम् । अपशब्दवदाभाति न च सौभाग्यमुज्ज्वाति ॥ इ०

३ सुप्ताः निष्पन्दत्वेनावस्थिता इत्यर्थः मत्स्याः जलजन्तव इति यावत् यस्मिन् सः । अत्र "सुप्त-
मीन" इति शब्देन सर्वेषामेव जलजन्तूनां निश्चेष्टता । "स्तिमितलोचन" इत्यनेन सर्वेषामेव बहि-
रिन्द्रियाणां वृत्तिनिरोधः गम्यते ।

पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वी प्रति यास्यतः ।

आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥ ७५ ॥

पुरा पूर्वं शक्रम् इन्द्रं उपस्थाय संसेव्य उर्वीं प्रति भुवमुद्दिश्य यास्यतः
गमिष्यतः तव पथि कल्पतरुच्छायां आश्रिता सुरभिः कामधेनुः आसीत् ।
तत्र स्थितेत्यर्थः ॥

ततः किमित्याह—

धर्मलोपभयाद्राज्ञीमृतुस्नातामिमां स्मरन् ।

प्रदक्षिणाक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥ ७६ ॥

ऋतुः पुष्पम् । रज इति यावत् । ‘ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च’ इत्यमरः । ऋतुना निमि-
त्तेन स्नातां [ऋतुस्नातां] इमां राज्ञीं सुदक्षिणां धर्मस्यर्त्वभिगमनलक्षणस्य लोपाद्भ्रं-
शायद्भयं तस्मात् धर्मलोपभयात् स्मरन् ध्यायन् । ‘मृदङ्गं दैवतं विप्रं घृतं मधु
चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत विज्ञातांश्च वनस्पतीन्’ इति शास्त्रात् प्रदक्षिणाक्रि-
यार्हायां प्रदक्षिणकरणयोग्यायां तस्यां धेन्वां त्वं साधु प्रदक्षिणादिसत्कारं नाचरः
नाचरितवानसि । व्यासक्ता हि विस्मरन्तीति भावः । ऋतुकालाभिगमने मनुः—‘ऋ-
तुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा’ इति । अकरणे दोषमाह पराशरः—‘ऋतुस्नातां
तु यो भार्या स्वस्थः सन्नोपगच्छति । बालगोघ्नापराधेन विध्यते नात्र संशयः ॥’ इति ॥

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।

मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥ ७७ ॥

यस्मात् कारणात् मामवजानासि तिरस्करोषि । अतः कारणात् मत्प्रसूतिं
मम संतापितं अनाराध्य असेवयित्वा ते तव प्रजा न भविष्यतीति सा सुरभिः
त्वां शशाप । ‘शप आक्रोशे’ ॥

कथं तदस्माभिर्न श्रुतमित्याह—

स शापो न त्वया राजन्न च सारथिना श्रुतः ।

नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामादिगगजे ॥ ७८ ॥

हे राजन्, स शापः त्वया न श्रुतः । सारथिना च न श्रुतः । अश्रवणे हे-
तुमाह—क्रीडार्थमागता उद्दामानो दाम्न उद्गता दिग्गजा यस्मिंस्तथोक्ते [उद्दामदि-
गगजे] आकाशगङ्गाया मन्दाकिन्याः स्रोतसि प्रवाहे नदति सति ॥

अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत्राह—

ईप्सितं तदवज्ञानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः ।

प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ ७९ ॥

तदवज्ञात् तस्या धेनोः अवज्ञानाद् अपमानाद् आत्मनः स्वस्याप्तुमिष्टं ई-
प्सितं मनोरथम् । आप्नोतेः सन्नन्तात्कतः, ईकारश्च । सार्गलं सप्रतिबन्धं विद्धि
जानीहि । तथाहि । पूज्यपूजाया व्यतिक्रमोऽतिक्रमणं [पूज्यपूजाव्यतिक्रमः]
श्रेयः प्रतिबध्नाति ॥

१ ऋतौ भार्यामुपेयात् । इति श्रुतेः

२ ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोज्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ इत्यमर

तर्हि गत्वा तामाराधयामि । सा वा कश्चिदागमिष्यतीत्याशा न कर्तव्येत्याह—

हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ।

भुजंगपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥ ८० ॥

सा च सुरभिः इदानीं दीर्घं सत्रं चिरकालसाध्यो यागविशेषो यस्य तस्य [दीर्घसत्रस्य] प्रचेतसः हविषे दध्याज्यादिहविरर्थं भुजंगपिहितद्वारं भुजंगावरुद्धद्वारं ततो दुष्प्रवेशं पातालं अधितिष्ठति । पाताले तिष्ठतीत्यर्थः । 'अधिशोऽस्थासां कर्म' इति कर्मत्वम् ॥

तर्हि का गतिरित्यत आह—

सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।

आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥ ८१ ॥

तस्याः सुरभेः इयं तदीया । तां तदीयां सुतां सुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा शुचिः शुद्धः । सह पत्न्या वर्तत इति सपत्नीकः सन् । 'नद्युतश्च' इति कप्प्रत्ययः । आराधय । हि यस्मात्कारणात् सा प्रीता तुष्टा सती । कामान्दोग्धीति कामदुघा भवति । 'दुहः कब्धश्च' इति कप्प्रत्ययः, घादेशश्च ॥

इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।

अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥ ८२ ॥

इति वादिनः वदत एव होतुः हवनशीलस्य । 'तृन्' इति तृन्प्रत्ययः । अस्य मुनेराहुतीनां साधनं कारणम् [आहुतिसाधनं] । नन्दयतीति व्युत्पत्त्या नन्दिनी नाम अनिन्द्या अगर्ह्या प्रशस्ता धेनुः वनाद् आववृते प्रत्यागता । 'अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्' इति भावः ॥

संप्रति धेनुं विशिनष्टि—

ललाटोदयमाभुग्नं पल्लवस्निग्धपाटला ।

बिभ्रती श्वेतरोमाङ्कं संध्येव शशिनं नवम् ॥ ८३ ॥

पल्लववस्निग्धा चासौ पाटला च [पल्लवस्निग्धपाटला] संध्यायामप्येतद्विशेषणं योज्यम् । ललाट उदयो यस्य स ललाटोदयः । तं [ललाटोदयं] आ भुग्नं ईषद्वकम् । 'आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेलितं वक्रमित्यपि' इत्यमरः । 'उदितश्च' इति निष्ठातस्य नत्वम् । श्वेतरोमाण्येवाङ्कस्तं [श्वेतरोमाङ्कं] बिभ्रती । नवं शशिनं बिभ्रती संध्येव । स्थिता ॥

भुवं कोष्णेन कुण्डोघ्री मेध्येनावभृथादपि ।

प्रस्रवेनाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना ॥ ८४ ॥

कोष्णेन किञ्चिदुष्णेन । 'कवं चोष्णे' इति चकारात्कादेशः । अवभृथादपि अवभृथस्नानादपि मेध्येन पवित्रण । 'पूतं पवित्रं मेध्यं च' इत्यमरः । वत्सस्यालोकेन प्रदर्शनेन प्रवर्तिना प्रवहता [वत्सालोकप्रवर्तिना] प्रस्रवेन क्षीराभिस्यन्दनेन

भुवमभिचर्षन्ती सिञ्चन्ती । कुण्डमिवोध आपीनं यस्याः सा कुण्डोष्णी । 'ऊधस्तु क्लीबमापीनम्' इत्यमरः । 'ऊधसोऽनङ्' इत्यनङादेशः । 'बहुव्रीहेरुधसो ङीष्' इति ङीष् ॥

रजःकणैः खुरोद्धूतैः स्पृशद्भिर्गात्रमन्तिकात् ।

तीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः ॥ ८५ ॥

खुरोद्धूतैः अन्तिकात् समीपे गात्रं स्पृशद्भिः । 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति चकारात्पञ्चमी । रजसां कणैः [रजःकणैः] । महीं क्षियत ईष्ट इति मही-क्षितस्य [महीक्षितः] । तीर्थाभिषेकेण जातां तीर्थाभिषेकजाम् । शुद्धि आदधाना कुर्वाणा । एतेन वायव्यं स्नानमुक्तम् । उक्तं च मनुना—'आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्यं तु वारुणम् । आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥' इति ॥

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।

याज्यमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥

निमित्तज्ञः शकुनज्ञः तपोनिधिः वसिष्ठः । पुण्यं दर्शनं यस्यास्तां [पुण्यदर्शनां] तां धेनुं दृष्ट्वा । आशंसितं मनोरथः । नपुंसके भावे क्तः । तत्रावन्ध्यं सफलं प्रार्थनं यस्य स तम् [आशंसितावन्ध्यप्रार्थनम्] । अवन्ध्यमनोरथमित्यर्थः । याजयितुं योग्यं याज्यं पार्थिवं पुनरब्रवीत् ॥

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन्विगणयात्मनः ।

उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तित एव यत् ॥ ८७ ॥

हे राजन् आत्मनः कार्यस्य सिद्धिं अदूरवर्तिनीं शीघ्रभाविनीं विगणय विद्धि । यद् यस्मात्कारणात् कल्याणी मङ्गलमूर्तिः । 'बद्धादिभ्यश्च' इति ङीप् । इयं धेनुः नाम्नि कीर्तिते कथिते सति एवोपस्थिता ॥

वन्यवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गाम् ।

विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ॥ ८८ ॥

वने भवं वन्यं कन्दमूलादिकं वृत्तिराहारो यस्य तथाभूतः [वन्यवृत्तिः] सन् । इमां गां शश्वत् सदा । आ प्रसादादविच्छेदेनेत्यर्थः । आत्मनस्तव कर्तुः अनुगमनेनानुसरणेन [आत्मानुगमनेन] । अभ्यसनेन अनुष्ठातुरभ्यासेन विद्यामिव । प्रसादयितुं प्रसन्नां कर्तुं अर्हसि ॥

गवानुसरणप्रकारमाह ।

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।

निषण्णायां निषीदास्यां पीताम्भसि पिबेरपः ॥ ८९ ॥

अस्यां नन्दिन्यां प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः प्रयाहि । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । स्थितायां निवृत्तगतिकायां स्थितिमाचरेः स्थितिं कुरु । तिष्ठेत्यर्थः । निषण्णायां उपविष्टायां निषीद् उपविश । विध्यर्थे लोट् । पीतमम्भो यया तस्यां पीताम्भसि सत्यां अपः पिबेः पिब ॥

वधूर्भक्तिमती चैनामार्चितामा तपोवनात् ।

प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्भजेदापि ॥ ९० ॥

वधूः जया च भक्तिमती प्रयता सती गन्धादिभिः अर्चितामेनां गां प्रातः
आ तपोवनात् । आङ् मर्यादायाम् । पदद्वयं चैतत् । अन्वेतु अनुगच्छतु । सायं अपि
प्रत्युद्भजेत् प्रत्युद्भज्येत् । विध्यर्थे लिङ् ।

इत्या प्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव ।

अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ॥ ९१ ॥

इति अनेन प्रकारेण त्वमा प्रसादात् प्रसादपर्यन्तम् । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः'
इत्यस्य वैभाषिकत्वादसमासत्वम् । अस्याः धेनोः परिचर्यापरः शुश्रूषापरो भव । ते
तव अविघ्नं विघ्नस्याभावो अस्तु । 'अव्ययं विभक्ति-' इत्यादिनार्थाभावेऽव्ययीभावः ।
पितेव पुत्रिणां सत्पुत्रवताम् । प्रशंसायामिनिप्रत्ययः । धुरि अग्रे स्थेयाः तिष्ठेः ।
आशीरर्थे लिङ् । 'एलिङि' इत्याकारस्यैकारादेशः । त्वत्सदृशो भवत्पुत्रोऽस्त्विति भावः ।

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान्सपरिग्रहः ।

आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः ॥ ९२ ॥

देशकालज्ञः । देशोऽग्निसंनिधिः, कालोऽग्निहोत्रावसानसमयः । विशिष्टदेशकालो-
त्पन्नमार्षे ज्ञानमव्याहृतमिति जानन् । अत एव प्रीतिमान् शिष्यः अन्तेवासी राजा
सपरिग्रहः सपत्नीकः । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः । आनतः
विनयनम्रः सन् । शासितुः गुरोः आदेशं आज्ञां तथेति प्रतिजग्राह स्वीचकार ॥

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम् ।

सूनुः सूनृतवाक्स्रष्टुर्विससर्जोदितश्रियम् ॥ ९३ ॥

अथ प्रदोषे^१ रात्रौ दोषज्ञः विद्वान् । 'विद्वान्विपश्चिदोषज्ञः' इत्यमरः । सूनृ-
तवाक् सत्यप्रियवाक् । 'प्रियं सत्यं च सूनृतम्' इति हलायुधः । स्रष्टुः सूनुः
ब्रह्मपुत्रो मुनिः । अनेन प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं सूचयति । उदितश्रियं विशांपतिं
मनुजेश्वरम् । 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्यमरः । संवेशाय निद्रायै । 'स्यान्निद्रा शयनं
स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि' इत्यमरः । विससर्ज आज्ञापयामास ॥

सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः ।

कल्पवित्कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम् ॥ ९४ ॥

कल्पवित् व्रतप्रयोगाभिज्ञो मुनिः । तपःसिद्धौ सत्यामपि । तपसैव राज-
योग्याहारसंपादनसामर्थ्ये सत्यपीत्यर्थः । नियमापेक्षया तदाप्रभृत्येव व्रतचर्यापे-
क्षया । अस्य राज्ञो वन्यामेव । संविधीयतेऽनयेति संविधाम् । कुशादिशयनसा-
मग्रीम् । 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति कर्मा-
वर्थत्वम् । कल्पयामास संपादयामास ॥

१ देशकालज्ञत्वेन गोरक्षणप्रवृत्तिकारणत्वं सूच्यते । इ० चारित्रवर्धनः

२ प्रारब्धाः प्रकृष्टा वा दोषाः चौर्यादिभयानि यस्मिन् ।

निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला-

मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ।

तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां

संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ ९५ ॥

स राजा कुलपतिना मुनिकुलेश्वरेण वसिष्ठेन निर्दिष्टां पर्णशालामध्यास्य अधिष्ठाय । तस्यामधिष्ठानं कृत्वेत्यर्थः । 'अधिशीङ्-' इत्यादिनाधारस्य कर्मत्वम् । कर्मणि द्वितीया । प्रयतो नियतः परिग्रहः पत्नी द्वितीयो यस्येति [प्रयतपरिग्रह-द्वितीयः] स तथोक्तः । कुशानां शयने कुशशयने संविष्टः सुप्तः सन् । तस्य वसिष्ठस्य शिष्याणामध्ययनेनापररात्रे वेदपाठेन निवेदितमवसानं यस्यास्तां [तच्छिष्या-ध्ययननिवेदितावसानां] निशां निनाय गमयामास । अपररात्रेऽध्ययने मनुः— 'निशान्ते न परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् । 'न चापररात्रमधीत्य पुनः स्वपेत्' इति गौतमश्च । प्रहर्षणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—'म्रौ औ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षणीयम्' ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये

वसिष्ठाश्रमाभिगमनो नाम प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

आशासु राशीभवदङ्गवल्लीभासैव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।

मन्दस्मितैर्निन्दितशारदेन्दुं वन्देऽरविन्दासनसुन्दरि त्वाम् ॥

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।

वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ १ ॥

अथ निशानयनानन्तरं यशोधनः प्रजानामधिपः प्रजेश्वरः प्रभाते प्रातः-काले जायया सुदक्षिण्या । प्रतिग्राहयित्वा । प्रतिग्राहिते स्वीकारिते गन्धमाल्ये यया सा जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या तां [जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्] तथोक्ताम् । पीतं पानमस्यास्तीति पीतः । पीतवानित्यर्थः । 'अर्शआदिभ्योऽच्' इत्यच्प्रत्ययः । 'पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणाः' इति महाभाष्ये दर्शनात् । पीतः प्रतिबद्धो वत्सो यस्यास्तां [पीतप्रतिबद्धवत्सां] ऋषेर्धेनुं वनाय वनं गन्तुम् । 'क्रियार्थोपपद-' इत्यादिना चतुर्थी । मुमोच मुक्तवान् । जायापदसामर्थ्यात्सुदक्षिणायाः पुत्रजननयोग्यत्वमनुसंधेयम् । तथाहि श्रुतिः—'पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह

१ कुलस्य मुनिसमूहस्य पतिः । कुलपतिलक्षणं यथा-मुनीनां दशसाहस्रं योन्नदानादिषोषणात् अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥

२ हे अरविन्दासनसुन्दरि लक्ष्मि, दिक्षु राशीभवन्ती अनवरतं समन्ततः प्रसरणात् संधीभवन्ती या अङ्गवल्लीभाः तया एव दासीकृतः निर्जितः दुग्धसिन्धुः यया तां, मन्दस्मितैः ईषद्धासैः निन्दितः ति-रस्कृतः शारदेन्दुः यया, एतादृशीं त्वां वन्दे ।

मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः' इति । यशोधन इत्यनेन पुत्रवत्ताकीर्तिलोभाद्राजानर्हे गोरक्षणे प्रवृत्त इति गम्यते । अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः—'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीया-
वुपजातयस्ताः' इति ॥

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।

मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २ ॥

पांसवो दोषा आसां सन्तीति पांसुलाः स्वैरिण्यः । 'स्वैरिणी पांसुला' इत्यमरः । 'सिध्मादिभ्यश्च' इति लच्प्रत्ययः । अपांसुलानां पतिव्रतानां धुरि अग्रे कीर्तनीया परिगणनीया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी' । खुरन्यासैः पवित्राः पांसवो यस्य तं [खुर-
न्यासपवित्रपांसुं ।] 'रेणुद्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः' इत्यमरः ।
तस्याः धेनोः मार्गम् । स्मृतिः मन्वादिवाक्यं श्रुतेः वेदवाक्यस्य अर्थं अभिधे-
यं इव । अन्वगच्छत् अनुसृतवती च । यथा स्मृतिः श्रुतिक्षुण्णमेवार्थमनुसरति
तथा सापि गोखुरक्षुण्णमेव मार्गमनुससारेत्यर्थः । धर्मपत्नीत्यत्राश्वघासादिवत्तादर्थ्यं
षष्ठीसमासः प्रकृतिविकाराभावात् । पांसुलपथप्रवृत्तावप्यपांसुलानामिति विरोधालंकारो
ध्वन्यते ॥

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।

पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥ ३ ॥

दयालुः कारुणिकः । 'स्यादयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । 'स्पृहिगृहि—'इत्यादिनालु-
च्प्रत्ययः । यशोभिः सुरभिः मनोज्ञः । 'सुरभिः स्यान्मनोज्ञेऽपि' इति विश्वः ।
राजा तां दयितां निवर्त्य सौरभेयीं कामधेनुसुतां नन्दिनीम् । धरन्तीति धराः ।
पचाद्यच् । पयसां धराः पयोधराः स्तनाः । 'स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ' इत्यमरः । अपयो-
धराः पयोधराः संपद्यमानाः पयोधरीभूताः । अभूततद्भावे च्विः । 'कुगतिप्रादयः'
इति समासः । पयोधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्यास्तां । [पयोधरीभूतचतुःस-
मुद्रां] 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यनेकपदार्थग्रहणसामर्थ्यात्त्रिपदो बहुव्रीहिः । गोरूपध-
रामुर्वीमेव । जुगोप ररक्ष । भूरक्षणप्रयत्नेनेव ररक्षेति भावः । धेनुपक्षे पयसा
दुग्धेनाधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्याः सा तथोक्ताम् । दुग्धतिरस्कृतसागरामित्यर्थः ॥

व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्यषोधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।

न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ॥ ४ ॥

व्रताय धेनोरनुचरेण । न तु जीवनायेति भावः । तेन दिलीपेन शेषः अ-
वशिष्टः अप्यनुयायिवर्गः अनुचरवर्गो न्यषेधि निवर्तितः । शेषत्वं सुदक्षिणापेक्षया ।
कथं तर्ह्यात्मरक्षणमत आह—न चेति । तस्य दिलीपस्य शरीररक्षा चान्यतः पु-
रुषान्तरात् न । कुतः । हि यस्मात्कारणात् मनोः । प्रसूयत इति प्रसूतिः संततिः
स्ववीर्यगुप्ता स्ववीर्येणैव रक्षिता । न हि स्वनिर्वाहकस्य परापेक्षेति भावः ॥

१ पतिं धर्मरतं पत्नी साध्वी सुभ्रूषते तु या । नित्यं त्वनन्यहृदया धर्मपत्नीं तु तां विदुः ॥

२ धर्माय पत्नी इति वक्तव्येऽपि धर्मस्य पत्नी इति तादर्थ्ये षष्ठीसमासः अश्वस्य घास इतिवत् ।

३ पांसुलमार्गं अनुसरन्ती अपि कथं पांसुस्पर्शरहितानां धुरि कीर्तनीया इति आपाततः (न
तु अर्थावबोधानन्तरं) विरोधः । तेनात्र विरोधाभासः अलंकारः ।

आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।

अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥ ५ ॥

सम्राट् मण्डलेश्वरः । 'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्' इत्यमरः । स राजा । आस्वादवद्भिः रसवद्भिः । स्वादयुक्तैरित्यर्थः । तृणानां कवलैः प्रासैः । 'प्रासस्तु कवलार्थकः' इत्यमरः । कण्डूयनैः खर्जनैः । दंशानां वनमक्षिकाणां निवारणैः [दंशनिवारणैः] । 'दंशस्तु वनमक्षिका' इत्यमरः । अव्याहतैः अप्रतिहतैः स्वैरगतैः स्वच्छन्दगमनैश्च । तस्याः धेन्वाः समाराधनतत्परः शुश्रूषासक्तः अभूत् । तदेव परं प्रधानं यस्येति तत्परः । 'तत्परौ प्रसितासक्तौ' इत्यमरः ॥

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः ।

जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ६ ॥

भूपतिस्तां गां स्थितां सतीं स्थितः सन् । स्थितिरूर्ध्वावस्थानम् । प्रयातां प्रस्थितां उच्चलितः प्रस्थितः । निषेदुषीं निषण्णाम् । उपविष्टामित्यर्थः । 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति कसुप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति ङीप् । आसनबन्ध उपवेशने धीरः स्थितः [आसनबन्धधीरः] । उपविष्टः सन्नित्यर्थः । जलमाददानां पिबन्तीं जलाभिलाषी । पिबन्नित्यर्थः । इत्थं छायेवान्वगच्छत् अनुसृतवान् ॥

स न्यस्तचिह्नमपि राजलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः ।

आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥ ७ ॥

न्यस्तानि परिहतानि चिह्नानि छत्रचामरादीनि यस्यास्तां तथाभूतां [न्यस्तचिह्नमपि] तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेनानुमितां [तेजोविशेषानुमितां] । सर्वथा राजैवायं भवेदित्यूहितां राजलक्ष्मीं दधानः स राजा । अनाविष्कृतदानराजिः बहिरप्रकटितमदरेखः । अन्तर्गता मदावस्था यस्य सः अन्तर्मदावस्थः । तथाभूतो द्विपेन्द्र इव । आसीत् ॥

लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैरधिज्यधन्वा विचचार दावम् ।

रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् ॥ ८ ॥

लतानां वल्लीनां प्रतानैः कुटिलतन्तुभिरुद्ग्रथिता उन्नमय्य ग्रथिता ये केशास्तैः [लताप्रतानोद्ग्रथितैः केशैः] उपलक्षितः । 'इत्थंभूतलक्षणे' इति तृतीया । स राजा । अधिज्यमारोपितमौर्वीकं धनुर्यस्य सः अधिज्यधन्वा सन् । 'धनुषश्च' इत्यनडादेशः । मुनिहोमधेनोः रक्षापदेशात् रक्षणव्याजात् । वन्यान् वने भवान् दुष्टसत्त्वान् दुष्टजन्तून् । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः । विनेष्यन् शिक्षयिष्यन् इव । दावं वनम् । 'वने च वनवहौ च दवो दाव इहेष्यते' इति यादवः । विचचार । वने चचारेत्यर्थः । 'देशकालाध्वगन्तव्यः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति दावस्य कर्मत्वम् ॥

१ अव्याहतस्वैरगतैः इति वल्लभचारित्रवर्धनौ पठतः ।

२ 'छाया' इति भूपतेरुपमानं न भिन्नलिङ्गत्वदोषदुष्टम् । 'न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा' इति दाण्डिवचनात् ।

३ अवान्तर्मदत्वाद्भद्रजातीयो गज इष्टः । तदाह वल्लभः—'भद्रो मन्दो मृगश्चेति संकीर्णश्चेति जातयः । चतस्रः करिणां तासां भद्रान्तर्मद एव यः ॥' इति ।

४ अत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

‘विसृष्ट-’इत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैस्तस्य महामहिमतया द्रुमादयोऽपि राजोपचारं चकुरित्याह—

✕ विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य ।
उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥ ९ ॥

विसृष्टाः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्तिनो जना येन तस्य [विसृष्टपार्श्वानुचरस्य] ।
पाशभृता वरुणेन समस्य तुल्यस्य । ‘प्रचेता वरुणः पाशी’ इत्यमरः । अनु-
भावोऽनेन सूचितः । तस्य राज्ञः पार्श्वयोर्द्रुमाः [पार्श्वद्रुमाः] । उन्मदानां उत्क-
टमदानां वयसां खगानाम् । ‘खगवाल्यादिनोर्वयः’ इत्यमरः । विरावैः शब्दैः ।
आलोकस्य शब्दं वाचकमालोकयेति शब्दम् [आलोकशब्दं] । जयशब्दमित्यर्थः ।
‘आलोको जयशब्दः स्यात्’ इति विश्वः । उदीरयामासुरिव अवदन्निव । इत्युत्प्रेक्षा ॥

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् ।
अवाकिरन्बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥ १० ॥

मरुत्प्रयुक्ता वायुना प्रेरिता बाललताः आरात् समीपे अभिवर्तमानम् ।
आरादूरसमीपयोः इत्यमरः । मरुतो वायोः सखा मरुत्सखोऽग्निः । स इवाभातीति
मरुत्सखाभम् । ‘आतश्चोपसर्गे’ इति कप्रत्ययः । अर्च्यं पूज्यं तं दिलीपं प्रसूनैः
पुष्पैः । पौरकन्याः पौराश्च ताः कन्या आचारार्थैर्लाजैः आचारलाजैरिव । अ-
वाकिरन् । तस्योपरि निक्षिप्तवत्य इत्यर्थः । सखा हि सखायमागतमुपचरतीति भावः ॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः ।

विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्षणां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥ ११ ॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य राज्ञः । एतेन भयसंभावना दर्शिता । तथापि विशङ्कैः नि-
र्भीकैः अन्तःकरणैः । कर्तृभिः । दयया कृपारसेनार्द्रो भावोऽभिप्रायो यस्य तत्
दयार्द्रभावं तत् आख्यातम् । दयार्द्रभावमेतदित्याख्यातमित्यर्थः । ‘भावः सत्त्व-
स्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु’ इत्यमरः । तथाविधं वपुर्विलोकयन्त्यः हरिण्यः
अक्षणां प्रकामविस्तारस्य अत्यन्तविशालतायाः फलमापुः । ‘विमलं कलुषी-
भवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं च’ इति न्यायेन स्वान्तःकरणवृत्तिप्रामाण्यादेव
विश्रब्धं ददृशुरित्यर्थः ॥

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम् ।

शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चैरुद्गीयमानं वनदेवताभिः ॥ १२ ॥

स दिलीपो मारुतपूर्णरन्ध्रैः । अतएव कूजद्भिः स्वनद्भिः । कीचकैः वेणु-
विशेषैः । ‘वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्भृताः’ इत्यमरः । वंशः सुषिरवाद्य-
विशेषः । ‘वंशादिकं तु सुषिरम्’ इत्यमरः । आपादितं संपादितं वंशस्य कृत्यं कार्यं

१ ‘आलोकस्य दर्शनस्य शब्दः आलोकशब्दस्तं । जय जीवेत्याद्यालोकशब्दः । जय जय महाराज
प्रभो स्वामिन् पादमवधार्यतामित्यालोकशब्दः ।’ इति वल्लभः ।

२ बाललतानां प्रफुल्लत्वादल्पावयवत्वाच्च प्रफुल्लवदनश्रीभिः स्वरूपवयस्काभिः पौरकन्याभिः
साम्यम् । पुष्पाणां लाजानां च शुभ्रत्वान्माङ्गलिकत्वाच्चान्योन्यसादृश्यम् । लाजवर्षा वयोवृद्धाभिरपि
क्रियते । च. स. श्लो. २७ द्रष्टव्यः ।

यस्मिन्कर्मणि तत्तथा [आपादितवंशकृत्यं] । कुञ्जेषु लतागृहेषु । 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे इत्यमरः । वनदेवताभिरुद्गीयमानं उच्चैर्गीयमानं स्वं यशः शुश्राव श्रुतवान् ॥

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ।

तमातपक्लान्तमनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिषेवे ॥ १३ ॥

गिरिषु निर्झराणां [गिरिनिर्झराणां] वारिप्रवाहाणाम् । 'वारिप्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । तुषारैः सीकरैः । 'तुषारौ हिमसीकरौ' इति शाश्वतः । पृक्तः संपृक्तः । [अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी] अनोकहानां वृक्षाणामाकम्पितानीषत्कम्पितानि पुष्पाणि तेषां यो गन्धः सोऽस्यास्तीत्याकम्पितपुष्पगन्धी । ईषत्कम्पितपुष्पगन्धवान् । एवं शीतो मन्दः सुरभिः पवनः वायुः अनातपत्रं व्रतार्थं परिहृतच्छत्रम् । अत एव आतपक्लान्तं आचारेण पूतं आचारपूतं । शुद्धं तं नृपं सिषेवे । आचारपूतत्वात्स राजा जगत्पावनस्यापि सेव्य आसीदिति भावः ॥

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।

ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे तस्मिन्वनं गोप्सरि गाहमाने ॥ १४ ॥

गोप्सरि तस्मिन् राशि वनं गाहमाने प्रविशति सति वृष्ट्या विनापि । दवाग्निः वनाग्निः । 'दवदावौ वनानले' इति हैमः । शशाम । फलानां पुष्पाणां च वृद्धिः । [फलपुष्पवृद्धिः] विशेष्यत इति विशेषा । अतिशयिता आसीत् । कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः । सत्त्वेषु जन्तुषु मध्ये । 'यतश्च निर्धारणम्' इति सप्तमी । अधिकः प्रबलो व्याघ्रादिः ऊनं दुर्बलं हरिणादिकं न बबाधे ॥

संचारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।

प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ १५ ॥

पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः । 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु' इति शाश्वतः । स इव ताम्रा पल्लवरागताम्रा पतङ्गस्य सूर्यस्य प्रभा कान्तिः । 'पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः' इति शाश्वतः मुनेर्धेनुश्च । दिगन्तराणि दिशामवकाशान् । अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्ताधिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । संचारेण पूतानि शुद्धानि [संचारपूतानि] कृत्वा दिनान्ते सायंकाले निलयाय अस्तमयाय । धेनुपक्ष आलयाय च गन्तुं प्रचक्रमे ॥

१ गान्धारग्रामेण गीयमानमित्यर्थः तदुक्तं नारदेन-षड्जमध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः । न तु गान्धारनामानं स लभ्यो देवयोनिभिः ॥ इति । अनुरञ्जकवाद्यं विना गीतं न मनोरमाभित्युक्तमापादितवंशकृत्यमिति । अत्र भरतः-गाता यं यं स्वरं गच्छेत्तं तं वंशेन तानयेत् । इति । अनुरूपश्लोकः कुमारसंभवे-यः पूरयन्कीचकरन्ध्रभागान्दरीमुखोत्थेन समीरणेन । उद्वास्यतामिच्छति किन्नराणां तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ इति ।

२ अनसः शकटस्य गतिं हन्ति इति अनोकहः । 'वृक्षादयोपि राजोपचारं चक्रुः' इति चारित्र-वर्धनः । वायोरनुरूपं वर्णनं कुमारसंभवे-भागीरथीनिर्झरशीकराणां वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः । यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेव्यते भिन्नशिखण्डबर्हः ॥ इति ।

३ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेत्यामनध्वानि' इति चतुर्थी ।

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थमन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः ।

बभौ च सा तेन सतां मतेन श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना ॥ १६ ॥

मध्यमलोकपालः भूपालः । देवतापित्रतिथीनां क्रिया यागश्राद्धदानानि ता ए-
वार्थः प्रयोजनं यस्याः तां [देवतापित्रतिथिक्रियार्थम्] धेनुं अन्वग-
अनुपदं ययौ । अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम्' इत्यमरः । सतां मतेन
सद्भिर्मन्येन । 'गतिबुद्धि-' इत्यादिना वर्तमाने क्तः । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी ।
तेन राज्ञा उपपन्ना युक्ता सा धेनुः । सतां मतेन विधिना अनुष्ठानेनोपपन्ना साक्षात्
प्रत्यक्षा श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः इव । बभौ च ॥

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि ।

ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥ १७ ॥

स राजा । पल्वलेभ्योऽल्पजलाशयेभ्य उत्तीर्णानि निर्गतानि वराहाणां यूथानि
कुलानि येषु तानि [पल्वलोत्तीर्णवराहयूथानि] बर्हाण्येषां सन्तीति बर्हिणा म-
यूराः । 'मयूरो बर्हिणो बर्ही' इत्यमरः । फलबर्हाभ्यामिनच्प्रत्ययो वक्तव्यः । आवास-
वृक्षाणामुन्मुखा बर्हिणा येषु तानि [आवासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि] श्यामायमा-
नानि वराहबर्हिणादिमलिनिम्नाऽश्यामानि श्यामानि भवन्तीति श्यामायमानानि ।
'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ।' इति क्यष्प्रत्ययः । 'वा क्यष्ः' इत्यात्मनेपदे शानच् । मृ-
गैरध्यासिता अधिष्ठिताः शाद्वला येषु तानि मृगाध्यासितशाद्वलानि । शादाः शष्पा-
ण्येषु देशेषु सन्तीति शाद्वलाः शष्पश्यामदेशाः । 'शाद्वलाः शादहरिते' इत्यमरः । 'शादः
कर्दमशष्पयोः' इति विश्वः । 'नडशादाड्डलच्' इति डलच्प्रत्ययः । वनानि पश्यन्त्ययौ ॥

आपीनभारोद्वहनप्रयत्नाद्गृष्टिर्गुरुत्वाद्गुणो नरेन्द्रः ।

उभावलंचक्रतुरश्विताभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् ॥ १८ ॥

गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः । 'गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः' इति हलायुधः । नरेन्द्रः च
उभौ यथाक्रमम् । आपीनमूधः 'ऊधस्तु क्लीबमापीनम्' इत्यमरः । आपीनस्य भारो-
द्वहने प्रयत्नात्प्रयासात् [आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात्] । वपुषो गुरुत्वाद्
आधिक्याच्च । अश्विताभ्यां चारुभ्यां गताभ्यां गमनाभ्यां तपोवनादावृत्तेः पन्थास्तं
तपोवनावृत्तिपथम् । 'ऋक्पूः-' इत्यादिना समासान्तोऽप्रत्ययः । अलंचक्रतुः
भूषितवन्तौ ॥

वसिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावर्तमानं वनिता वनान्तात् ।

पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरूपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥ १९ ॥

१ तदुक्तं याज्ञवल्क्येन-श्रद्धाविधिसमायुक्तं कर्म यत्क्रियते नृभिः । सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय-
कल्पते । विधिहीनं भवेद्दुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् । तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्क्रियात्मनः ॥ इति ।

२ सन्ध्यारागस्य पाटलिम्ना किञ्चिद्भूतरालोकानि वनानि वराहादीनां नीलिम्ना श्यामीभूतानीति
सुष्ठूक्तमेव टीकाकृता । अत्र नैशतमसावृतत्वाद्वनानां श्यामत्वमिति केचिन्मन्यन्ते तत्र साधु । धेनोः
सन्ध्यावसानात्प्रागेवारण्यान्निवृत्तेः । कविवर्णनायास्तथा चमत्कृतेरभावाच्च ।

३ आपीनस्य विशालत्वमुक्तमेव प्राक् 'पयोधरीभूतचतुःसमुद्राम्' 'भुवं कोष्णेन कुण्डोऽग्नी' इत्यादिना । राज्ञो वपुषो गुरुत्वं चोक्तं 'व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः' इत्यत्र ।

चशिष्टधेनोरनुयायिनं अनुचरं वनान्ताद्वावर्तमानं प्रत्यागतं तं दिलीपं वनिता
सुदक्षणा निमेषेष्वलसा मन्दा पक्ष्मणां पङ्क्तिर्यस्याः सा [निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिः ।]
निनिमेषा सतीत्यर्थः । लोचनाभ्याम् । करणाभ्याम् । उपोषिताभ्यामिव ।
उपवासो भोजननिवृत्तिः । तद्वद्भ्यामिव । वसतेः कर्तरि क्तः । पपौ । यथोपोषि-
तोऽतितृष्णया जलमधिकं पिबति तद्वदतितृष्णयाधिकं व्यलोकयदित्यर्थः ॥

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या ।
तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव संध्या ॥ २० ॥

वर्त्मनि पार्थिवेन पृथिव्या ईश्वरेण । 'तस्येश्वरः' इत्यन्प्रत्ययः । पुरस्कृता
अग्रतः कृता । धर्मस्य पत्नी । धर्मार्थपत्नीत्यर्थः । अश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः ।
पार्थिवस्य धर्मपत्न्या [पार्थिवधर्मपत्न्या] प्रत्युद्गता सा धेनुस्तदन्तरे
तयोर्दोषलोर्मध्ये । दिनक्षपयोर्दिनरात्र्योर्मध्यगता [दिनक्षपामध्यगता] संध्या
इव विरराज ॥

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ।
प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥ २१ ॥

अक्षतानां पात्रेण सह वर्तेते इति साक्षतपात्रौ हस्तौ यस्याः सा [साक्षतपात्र-
हस्ता] सुदक्षिणा पयस्विनीं प्रशस्तक्षीरां तां धेनुं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य
च अस्या धेन्वा विशालं शृङ्गान्तरं शृङ्गमध्यम् । अर्थसिद्धेः कार्यसिद्धेः द्वारं
प्रवेशमार्गम् इव । आनर्च अर्चयामास । अर्चतेभौवादिकाल्लिट् ॥

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्यां प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ ।
भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥ २२ ॥

सा धेनुः वत्सोत्सुकापि वत्से उत्कंठितापि स्तिमिता निश्चला सती सपर्यां
पूजां प्रत्यग्रहीदिति हेतोः तौ दंपती ननन्दतुः । पूजास्वीकारस्यानन्दहेतुत्व-
माह—भक्त्येति । पूज्येष्वनुरागो भक्तिः । तयोपपन्नेषु युक्तेषु [भक्त्योपपन्नेषु]
विषये तद्विधानाम् । तस्या धेन्वा विधेव विधा प्रकारो येषां तेषाम् । महतामि-
त्यर्थः । प्रसादस्य चिह्नानि लिङ्गानि [प्रसादचिह्नानि] पूजास्वीकारादीनि पुरः-
फलानि । पुरोगतानि प्रत्यासन्नानि फलानि येषां तानि हि । अविलम्बितफलसूचक-
लिङ्गदर्शनादानन्दो युज्यत इत्यर्थः ।

गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ समाप्य सांध्यं च विधिं दिलीपः ।
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥ २३ ॥

भुजोच्छिन्नरिपुर्दिलीपः सदारस्य दारैरुन्धत्या सह वर्तमानस्य गुरोः ।
उभयोरपीत्यर्थः । 'भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः' इत्यमरः । पादौ निपीड्य

१ अतितृष्णया सादरं ददर्श । सतृष्णमालोकनं पानमुच्यते । उत्प्रेक्षालंकारः ।

२ लोहितत्वाद्धेतोः सन्ध्यासाम्यम् । क्षपात्र चन्द्रालोकरमणीया ग्राह्या । दिनक्षपासाम्याद्राज्ञः
प्रभावजतेजसोज्ज्वलत्वं राज्या अतिस्निग्धमधुरत्वं ध्वनितम् । 'समासे लिङ्गभेदात्प्रतीतेर्दिनशब्दस्य
नोपमादोषः । यदाह-इष्टः पुत्रपुंसकयोः प्रायेण' । इति चा०

३ आत्मसिद्धेः इ. दिनकरः पठति । ४ 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' इति सप्तमी तृतीया च स्यात् ।

अभिवन्ध्य । सांध्यं संध्यायां विहितं विधिं अनुष्ठानं च समाप्य । दोहावसाने निषण्णां आसीनां दोग्ध्रीं दोहनशीलाम् । 'तृन्' इति तृन्प्रत्ययः । धेनुमेव पुनः भेजे सेवितवान् । दोग्ध्रीमिति निरुपपदप्रयोगात्कामधेनुत्वं गम्यते ।

तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपामन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः ।

क्रमेण सुप्तामनु संविवेश सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् ॥ २४ ॥

गोप्ता रक्षको गृहिणीसहायः पत्नीद्वितीयः सन् । उभावपीत्यर्थः । [अन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपाम्] अन्तिके न्यस्ता बलयः प्रदीपाश्च यस्यास्तां तथोक्तां । तां पूर्वोक्तां निषण्णां धेनुम् अन्वास्य अनूपविश्य क्रमेण सुप्तामनु अनन्तरं संविवेश सुष्वाप प्रातः सुप्तोत्थितामनूदतिष्ठद् उत्थितवान् । अत्रानुशब्देन धेनुराजव्यापारयोः पौर्वापर्यमुच्यते । क्रमशब्देन धेनुव्यापाराणामेव । इत्यपौनरुक्त्यम् । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते-' इति द्वितीया ॥

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तेः ।

सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥ २५ ॥

इत्थम् अनेन प्रकारेण प्रजार्थं संतानाय महिष्या समम् अभिषिक्तपत्न्या सह । 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः । व्रतं धारयतः । महनीया पूज्या कीर्तित्यस्य तस्य । [महनीयकीर्तेः] दीनानामुद्धरणं दैन्यविमोचनम् । तत्रोचितस्य परिचितस्य [दीनोद्धरणोचितस्य] तस्य नृपस्य । त्रयो गुणा आवृत्तयो येषां तानि त्रिगुणानि त्रिरावृत्तानि सप्त दिनानि एकविंशतिदिनानि व्यतीयुः ॥

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।

गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥ २६ ॥

अन्येद्युः अन्यस्मिन्दिने द्वाविंशे दिने । 'सद्यः परुत्परारि-' इत्यादिना निपातनादव्ययम् । 'अद्यात्राहाय पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् । तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ॥' इत्यमरः । मुनिहोमधेनुः । आत्मानुचरस्य भावम् अभिप्रायं दृढभक्तित्वम् । 'भावोऽभिप्राय आशयः' इति यादवः । जिज्ञासमाना ज्ञातुमिच्छन्ती । ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इत्यात्मनेपदे शानच् । प्रपतत्यास्मिन्निति प्रपातः पतनप्रदेशः । 'गङ्गायाः प्रपातस्तस्यान्ते समीपे विरूढानि जातानि शष्पाणि बालतृणानि यस्मिस्तत् । [गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पम्] 'शष्पं बालतृणं घासः' इत्यमरः । गौरीगुरोः पार्वतीपितुः गह्वरं गुहाम् आविवेश ॥

सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिंसैरित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।

अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष ॥ २७ ॥

सा धेनुः हिंस्रैः व्याघ्रादिभिः मनसापि दुष्प्रधर्षा दुर्धर्षा इति हेतोरद्रिशोभायां प्राहितेक्षणेन दत्तदृष्टिना [अद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन] नृपेण अलक्षितम-

१ सन्नन्तस्य ज्ञाधातोरात्मनेपदित्वात् शानच् । गौरीगुरोर्हिमाचलस्य ।

२ दुःखेन प्रधार्यते इति दुष्प्रधर्षा । कर्मणि खल् । सिंहः-हिनस्ति मारयतीति षष्ठीदरादित्वासिद्धम् । हिंसैर्वर्णविपर्ययः । तदुक्तं-'सिंहो वर्णविपर्ययात्' । किल-अलीकार्थेन किलशब्देन सिंहाक्रमणं मायामात्रमिति सूचितम् ।

भ्युत्पतनमाभिमुख्येनोत्पतनं यस्य स [अलक्षिताभ्युत्पतनः] सिंहस्तां धेनुं प्रसह्य
हठात् । 'प्रसह्य तु हठार्थकम्' इत्यमरः । चकर्ष । किल इत्यलीके ॥

तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधोर्गुहानिवन्धप्रतिशब्ददीर्घम् ।

रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥ २८ ॥

गुहानिवन्धेन प्रतिबन्धेन प्रतिध्वनिना दीर्घम् [गुहानिवन्धप्रतिशब्ददीर्घम्]
तस्या इदं तदीयम् । आक्रन्दितम् आर्तघोषणम् । आर्तेष्वापन्नेषु साधोर्हितकारिणः
[आर्तसाधोः] नृपस्य नगेन्द्रसक्तां दृष्टिम् । रश्मिषु प्रग्रहेषु । 'किरण-
प्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः । आदायेव गृहीत्वेव । निवर्तयामास ॥

स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।

अधित्यकायाभिव धातुमय्यां लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥ २९ ॥

धनुर्धरः स नृपः पाटलायां रक्तवर्णायां गवि तस्थिवांसं स्थितम् ।
'कसुश्च' इति कसुप्रत्ययः । केसरिणं सिंहम् । सानुमतः अद्रेः धातोर्गैरिकस्य वि-
कारो धातुमयी । तस्याम् [धातुमय्याम्] अधित्यकायां ऊर्ध्वभूमौ । 'उपत्यका-
द्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः । 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' इति त्यक-
न्प्रत्ययः । प्रफुल्लो विकसितस्तम् [प्रफुल्लम्] । 'फुल्ल विकसने' इति धातोः
पचाद्यच् । 'प्रफुल्लम्' इति तकारपाठे 'जिफला विशरणे' इति धातोः कर्तरि क्तः ।
'उत्परस्यातः' इत्युकारादेशः । लोध्राख्यं द्रुमम् [लोध्रद्रुमम्] इव । ददर्श ॥

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।

जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गादुद्धर्तुमैच्छत्प्रसभोद्धृतारिः ॥ ३० ॥

ततः सिंहदर्शनानन्तरं मृगेन्द्रगामी सिंहगामी । शरणं रक्षणम् । 'शरणं गृहर-
क्षित्रोः' इत्यमरः । 'शरणं रक्षणे गृहे' इति यादवः । शरणे साधुः शरण्यः । 'तत्र
साधुः' इति यत्प्रत्ययः । प्रसभेन बलात्कारेणोद्धृता अरयो येन स [प्रसभोद्धृ-
तारिः] नृपतिः राजा जाताभिषङ्गः जातपराभवः सन् । 'अभिषङ्गः पराभवः'
इत्यमरः । वध्यस्य वधार्हस्य । 'दण्डादिभ्यो यः' इति यत्प्रत्ययः । मृगेन्द्रस्य
वधाय निषङ्गात् तूणीरात् । 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः' इत्यमरः ।
शरमुद्धर्तुमैच्छत्

वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तुर्नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे ।

सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥ ३१ ॥

प्रहर्तुस्तस्य वामेतरः दक्षिणः करः । नखप्रभाभिर्भूषितानि विच्युरितानि
कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्राणि यस्य तस्मिन् [नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे] । 'कङ्कः

१ अत्र करणस्यैवाधिकरणविवक्षायां सप्तमी । यथोक्तम्- 'व्याददाने चतुर्थी स्यादर्शने कथनेपि
च । आदाय करणे योगे सप्तमी कैश्चिदुच्यते ।' इति सु० ।

२ धातुमय्याम्-इत्यत्र प्राचुर्यार्थे मयट् । हिमाद्रिशिखराणां धातुमयत्वं वर्णितं कुमारसंभवे-यश्चा-
प्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति । बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसन्ध्यामिव धातु-
मत्ताम् ॥ 'केसरिपदेन प्रफुल्लत्वात्साम्प्रतिमिति चा० दि० । ३ मृगेन्द्रवद्वन्तुं शीलमस्य ।

पक्षिविशेषे स्यादुत्ताकारे युधिष्ठिरे' इति विश्वः । 'कङ्कस्तु कर्कटः' इति यादवः । सायकस्य पुङ्खे [सायकपुङ्खे] एव कर्तर्याख्ये मूलप्रदेशे । 'कर्तरी पुङ्खे' इति यादवः । सक्ताङ्गुलिः सन् । चित्रार्पितास्मभः चित्रलिखितशरोद्धरणोयोग इव । अवतस्थे ॥

बाहुप्रतिष्ठम्भविवृद्धमन्युरभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।

राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥ ३२ ॥

[बाहुप्रतिष्ठम्भविवृद्धमन्युः] बाह्वोः प्रतिष्ठम्भेन प्रतिबन्धेन । 'प्रतिबन्धः प्रतिष्ठम्भः' इत्यमरः । विवृद्धमन्युः प्रवृद्धरोषो राजा । [मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः] मन्त्रौषधिभ्यां रुद्धवीर्यः प्रतिबद्धशक्तिः भोगी सर्प इव । 'भोगी राजभुजंगयोः' इति शाश्वतः । अभ्यर्णम् अन्तिकम् । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्' इत्यमरः । आगस्कृतम् अपराधकारिणम् अस्पृशद्भिः स्वतेजोभिरन्तरदह्यत । 'अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि' इति यादवः ॥

तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।

विस्माययन्विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ॥ ३३ ॥

निगृहीता पीडिता धेनुर्येन स [निगृहीतधेनुः] सिंहः । [आर्यगृह्यं] आर्याणां सतां गृह्यं पक्ष्यम् । 'पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च' इति क्यप् । मनुवंशस्य केतुं चिह्नं केतुवद्व्यावर्तकम् [मनुवंशकेतुम्] । सिंह इवोरुसत्त्वो महाबलस्तम् [सिंहोरुसत्त्वम्] । [आत्मवृत्तौ] आत्मनो वृत्तौ बाहुस्तम्भरूपे व्यापारेऽभूतपूर्वत्वाद् विस्मितम् । कर्तारं क्तः । तं दिलीपं मनुष्यवाचा करणेन पुनः विस्माययन् । विस्मयमाश्चर्यं प्रापयन् निजगाद । 'स्मिङ् ईषद्वसने' इति धातोर्णिचि वृद्धावायादेशे शतृप्रत्यये च सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । 'विस्मापयन्' इति पाठे पुगागममात्रं वक्तव्यम् । तच्च 'नित्यं स्मयतेः' इति हेतुभयविवक्षायामेवेति 'भीस्म्योर्हेतुभये' इत्यात्मनेपदे विस्मापयमान इति स्यात् । तस्मान्मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । करणविवक्षायां न कश्चिद्दोषः ॥

अलं महीपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ।

न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्छति मारुतस्य ॥ ३४ ॥

हे महीपाल, तव श्रमेणालम् । साध्याभावाच्छ्रमो न कर्तव्य इत्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात्तृतीया । उक्तं च न्यासोद्घोते—'न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं करणभावस्य । अपि तर्हि गम्यमानापि' इति । 'अलं

१ अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणत्यागेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ इति भरतश्च । २ आर्यगृह्यम्—आर्यैर्गृह्यते स्वाश्रयत्वेन सेव्यते इत्यर्थगृह्यस्तम् । साधुपक्षाश्रितमित्यर्थः । आर्यलक्षणं यथा—कर्तव्यमाचरन्कर्ममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्य इति स्मृतः ॥ इति । विस्माययन्—इत्यत्र 'विस्मापयन्' इति दिनकरादयः पठन्ति । कित्वंय पाठो व्याकरणदोषदुष्टत्वाद्धेयः । तथाहि यत्र हेतुत एव (न तु कर्तृतः) भयस्य विस्मयस्य चोत्पत्तिस्तत्र निजन्तयोः भीस्मिन्धात्वोः परस्मैपदमेव स्यात्विस्मधातोः पुगागमश्च न स्यात् । अत्र तु हेतुत एव विस्मयस्य विवक्षितत्वात्पुगागमाप्राप्तेर्विस्माययन्नित्येव साधु ।

भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । इतोऽस्मिन्मयि । सार्वविभक्तिकस्तसिः प्रयुक्तमप्यस्त्रं वृथा स्यात् । तथाहि । [पादपोन्मूलनशक्ति] पादपोन्मूलने शक्तिर्यस्य तत्तथोक्तं मारुतस्य रंहः वेगः शिलौच्चये पर्वते न मूर्छते न प्रसरति ॥

कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।

अवेहि मां किंकरमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥ ३५ ॥

[कैलासगौरं] कैलास इव गौरः शुभ्रस्तम् । 'चामीकरं च शुभ्रं च गौरमाहुर्मनीषिणः' इति शाश्वतः । वृषं वृषभम् आरुरुक्षोः आरोढुमिच्छोः । स्वस्योपरि पदं निक्षिप्य वृषमारोहतीत्यर्थः । अष्टौ मूर्तयो यस्य स तस्य अष्टमूर्तेः शिवस्य [पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्] पादार्पणं पादन्यासस्तदेवानुग्रहः प्रसादस्तेन पूतं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तं निकुम्भमित्रं कुम्भोदरं नाम किंकरं मामवेहि विद्धि । 'पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तयः ॥' इति यादवः ॥

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।

यो हेमकुम्भस्तननिसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥ ३६ ॥

पुरः अग्रतः अमुं देवदारुं पश्यसि । इति कैकुः । असौ देवदारुः । वृषभो ध्वजे यस्य स तेन [वृषभध्वजेन] शिवेन पुत्रीकृतः पुत्रत्वेन स्वीकृतः । अभूत-तद्भावे चिवः । यो देवदारुः स्कन्दस्य मातुः गौर्या हेमः कुम्भ एव स्तनः । तस्मान्निसृतानां [हेमकुम्भस्तननिसृतानां] पयसाम् अम्बूनां रसज्ञः स्वादज्ञः । स्कन्दपक्षे हेमकुम्भ इव स्तन इति विग्रहः । पयसां क्षीराणाम् । 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यमरः । स्कन्दसमानप्रेमास्पदमिति भावः ॥

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।

अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥ ३७ ॥

कदाचित्कटं कपोलं कण्डूयमानेन कर्षता । 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' इति यक् । ततः शानच् । वन्यद्विपेनास्य देवदारोः त्वगुन्मथिता । अथाद्रेस्तनया गौरी । असुरास्त्रैरालीढं क्षतम् । सेनां नयतीति सेनानीः स्कन्दः । 'पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः' इत्यमरः । सत्सूद्विष—' इत्यादिना किप् । तम् [सेनान्यम्] इव । एनं देवदारुं शुशोच ॥

१ अयमेव भावोऽमसर्गे—'द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेपि ते चलाः ।' भवानितरानभिभवितुं शक्नोपि मादृशान्विनाशयितुं न शक्नोतीति भावः ।

२ निकुम्भो गणभेदः कुम्भकर्णपुत्रो वेति चा० । पार्वतीवाहनः सिंहः इति वल्लभः । निकुम्भ-तुल्यमिति वल्लभः पठति । ३ 'मित्रकण्ठध्वनिधीरैः काकुरित्यभिधीयते । इ. साहित्यदर्पणम् । अत्र कण्ठस्वरभङ्गीविशेषेण 'पश्यसि' इत्यनेन पश्यस्येव इत्यर्थः प्रतीयते ।

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।

व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति ॥ ३८ ॥

तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्मिन्कर्मणि तत्तथा तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रा-
सार्थं भयार्थं शूलभृता शिवेन । अङ्कं समीपमागताः प्राप्ताः सत्त्वाः प्राणिनो वृत्ति-
र्यस्मिन्स्तर्तु [अङ्कागतसत्त्ववृत्ति ।] 'अङ्कः समीप उत्सङ्गे चिह्ने स्थानापराधयोः'
इति केशवः । सिंहत्वं विधाय । अस्मिन्नद्रिकुक्षौ गुहायाम् अहं व्यापारितः
नियुक्तः ॥

तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।

उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥ ३९ ॥

परमेश्वरेण प्रदिष्टो निर्दिष्टः कालो भोजनवेला यस्याः सा [प्रदिष्टकाला]
उपस्थिता प्राप्ता एषा गोरूपा शोणितपारणा रुधिरस्य व्रतान्तभोजनम् । सुर-
द्विषः राहोः । चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी सुधेव । क्षुधितस्य बुभुक्षितस्य तस्य
अङ्कागतसत्त्ववृत्तेः मे मम सिंहस्य तृप्त्यै अलं पर्याप्तौ । 'नमःस्वस्ति-' इत्या-
दिना चतुर्थी ॥

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान्दर्शिताशिष्यभक्तिः ।

शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥ ४० ॥

स एवमुपायशून्यः त्वं लज्जां विहाय निवर्तस्व भवान् त्वं गुरोः [दर्शित-
शिष्यभक्तिः] दर्शिता प्रकाशिता शिष्यस्य कर्तव्या भक्तिर्येन स तथोक्तोऽस्ति ।
ननु गुरुधनं विनाश्य कथं तत्समीपं गच्छेयमत आह—शस्त्रेणोति । यद्रक्ष्यं धनं श-
स्त्रेण आयुधेन । 'शस्त्रमायुधलोहयोः' इत्यमरः । अशक्या रक्षा यस्य तद् अश-
क्यरक्षम् । रक्षितुमशक्यमित्यर्थः । तद् रक्ष्यं नष्टमपि शस्त्रभृतां यशः न क्षि-
णोति न हिनस्ति । अशक्यार्थेष्वप्रतिविधानं न दोषायेति भावः ॥

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।

प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥ ४१ ॥

पुरुषाणामधिराजो पुरुषाधिराजः नृप इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य वचो
निशम्य श्रुत्वा [गिरिशप्रभावात्] गिरिशस्येश्वरस्य प्रभावात् प्रत्याहतास्त्रः
कुण्ठितास्त्रः सन् आत्मनि विषये अवज्ञाम् अपमानं शिथिलीचकार । तत्याजे-
त्यर्थः । अवज्ञातोऽहमिति निर्वेदं न प्रापेत्यर्थः । समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानः । न
सर्वेश्वरं प्रतीति भावः ॥

प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ।

जडीकृतरूपम्बकवीक्षणेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥ ४२ ॥

१ मम समीपे ये जीवा आगच्छन्ति तान्भक्षित्वा जीवामीत्यर्थः । इ. सु० ।

२ अलमत्यर्थं क्षुधितस्य मे तृप्त्यै इयं शोणितपारणोपस्थितोति वल्लभसम्मतोन्वयः ।

३ अधिको राजाधिराजः । राजाहःसखिभ्यष्टच् ।

स एव पूर्वः प्रथमो भङ्गः प्रतिबन्धो यस्य तस्मिन् तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नः विफलप्रयासः । अत एव वज्रं कुलिशं मुमुक्षुं मोक्षुमिच्छन् । अम्बकं लोचनम् । 'दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बकेक्षणाक्षीणि' इति हलायुधः । [त्र्यम्बकवीक्षणेन] त्रीण्यम्बकानि यस्य स त्र्यम्बको हरः । तस्य वीक्षणेन ज-
डीकृतः निष्पन्दीकृतः । वज्रं पाणौ यस्य स वज्रपाणिः इन्द्रः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम्' इति पाणेः सप्तमन्तस्योत्तरनिपातः । स इव स्थितो नृप एनं सिंहं प्रत्यब्रवीच्च । 'बाहुं सवज्रं शक्रस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयत्प्रभुः' । इति महाभारते ।

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र कामं हास्यं वचस्तद्वदहं विवक्षुः ।

अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान्भावमतोऽभिधास्ये ॥ ४३ ॥

हे मृगेन्द्र, संरुद्धचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य मम तद्वचो वाक्यं कामं हास्यं परिहसनीयम् । यद् वचः 'स त्वं मदीयेन' (२.४५) इत्यादिकम् अहम् विवक्षुः वक्तु-
मिच्छुरास्मि । तर्हि तूष्णीं स्वीयतामित्याशङ्क्येश्वरकिंकरत्वात्सर्वज्ञं त्वां प्रति न हास्य-
मित्याह—अन्तरिति । हि यतो भवान्प्राणभृतामन्तर्गतं हृत्तं वाग्वृत्त्या बहिर-
प्रकाशितमेव सर्वं भावं वेद वेत्ति । 'विदो लटो वा' इति णलादेशः अतः अहम्
अभिधास्ये वक्ष्यामि । वच इति प्रकृतं कर्म संबध्यते । अन्ये त्वीदृग्वचनमाकर्ण्य-
संभावितार्थमेतदित्युपहसन्ति । अतस्तु मौनमेव भूषणम् । त्वं तु बाहुमनसयोरेकविध
एवायमिति जानासि । अतोऽभिधास्ये यद्वचोऽहं विवक्षुरित्यर्थः ॥

मान्यः स मे स्थावरजंगमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।

गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत्पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥

प्रत्यवहारः प्रलयः । [स्थावरजंगमानां] स्थावराणां तरुशैलादीनां जंगमानां
मनुष्यादीनां [सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः] सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः स
ईश्वरो मे मम मान्यः पूज्यः । अलङ्घ्यशासन इत्यर्थः । शासनं च 'सिंहत्वमङ्गागतस-
त्त्ववृत्ति' (२ । ३८) इत्युक्तरूपम् । तर्हि विसृज्य गम्यताम् । नेत्याह—गुरोरपीति ।
पुरस्ताद् अग्रे नश्यदिदमाहिताग्नेर्गुरोर्धनमपि गोरूपम् अनुपेक्षणीयम् ।
आहिताग्नेरिति विशेषणेनानुपेक्षाकारणं हविःसाधनत्वं सूचयति ॥

१ अस्य व्युत्पत्तिर्महाभारते द्रोणपर्वणि यथा—तिस्रो देव्यो यदा चैनं भजन्ते भुवनेश्वरम् ।
यौरापः पृथिवी चैव त्र्यम्बकस्तु ततः स्मृतः ॥

२ अयं संपूर्णश्लोको द्रोणपर्वणि यथा—असूयतश्च शक्रस्य वजेण प्रहरिष्यतः । बाहुं सवज्रं तं
तस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयद्भिः ॥ पुरा किल देवैरभ्यर्चितेन शिवेन दह्यमानानि त्रिपुरपुराणि द्रष्टुमद्भुतं
शिशुमेकं धारयन्ती देवी पार्वत्युपस्थिता । सा च सुरान्दृष्ट्वा च्छत्-ब्रूत कोयं बालः' इति । तदा
बालस्याप्रतिमं तेजो दृष्ट्वेन्द्रोऽसूयया वज्रमुग्रं तं हन्तुं प्रचक्रमे । बालरूपधारी शंकरश्च तस्य तं
हस्तं स्तम्भयांचकार । पश्चाद्देवैः प्रसादिते शङ्करे शक्रस्य बाहुः प्रकृतिं प्रातः । इत्येषा भारती क-
थात्रानुसंधेया । भा. द्रो. प. अ. २००, अनुशासनप. अ. ६०.

३ स्थानशीलाः स्थावराः । 'स्थेशभासपिसकसो वरच' इति वरच । जङ्गम्यन्ते वक्रं गच्छन्तीति
जङ्गमाः । गत्यर्थानां 'नित्यं कौटिल्ये—' इति यङ् । स्वाम्यादिमते भृशार्थे यङ् ।

४ आहितोभिर्येन तस्य । 'अभ्याहितः' इत्यपि रूपम् ।

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।

दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥ ४५ ॥

सः अङ्गागतसत्त्ववृत्तिः त्वं मदीयेन देहेन शरीरवृत्तिं शरीरस्य वृत्तिं जीवनं निर्वर्तयितुं संपादयितुं प्रसीद । दिनावसानोत्सुकबालवत्सा दिनावसान उत्सुको माता समागमिष्यतीत्युत्कण्ठितो बालवत्सो यस्याः सा महर्षेरियं धेनुर्विसृज्यताम् ॥

अथान्धकारं गिरिगह्वराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।

भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ॥ ४६ ॥

अथ [भूतेश्वरपार्श्ववर्ती] भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्यनुचरः स सिंहो गिरिगह्वराणां गिरेर्गह्वराणां गुहानाम् । 'देवखातविले गुहा । गह्वरम्' इत्यमरः । अन्धकारं ध्वान्तं दंष्ट्रामयूखैः शकलानि खण्डानि कुर्वन् । निरस्यन्नित्यर्थः । किञ्चिद् विहस्य अर्थपतिं नृपं भूयः बभाषे । हासकारणम् 'अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् (२।४७) इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।

अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ४७ ॥

एकातपत्रम् एकच्छत्रं जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वम् नवं वयः यौवनम् । इदं कान्तं रम्यं वपुश्च । इत्येवं बहु । अल्पस्य हेतोः अल्पेन कारणेन । अल्प-फलायेत्यर्थः 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी । हातुं ल्यङ्गम् इच्छन् त्वं विचारे कार्या-कार्यविमर्शे मूढो मूर्खो [विचारमूढः] मे मम प्रतिभासि ॥

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते ।

जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥ ४८ ॥

तव भूतेष्वनुकम्पा कृपा भूतानुकम्पा चेत् । 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमरः । कृपैव वर्तते चेदित्यर्थः । तर्हि त्वदन्ते तव नाशे सति इयमेका गौः । स्वस्ति क्षेममस्या अस्तीति स्वस्तिमती । भवेत् । जीवेदित्यर्थः । 'स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादौ' इत्यमरः । हे प्रजानाथ, जीवन्पुनः पितेव प्रजा उपप्लवेभ्यः

१ उत्सुकबालवत्सत्वेन द्वयोरपि [नन्दिन्यास्तद्वत्सस्यापि] नाशः सूचितः । इति चा. 'प्रसीद' इत्यत्र 'यतस्व' 'विसृज्यताम्' इत्यत्र 'विमुच्यताम्' इति व. चा. सु. पठन्ति ।

२ 'शकलानि' इति 'अन्धकारम्' इत्यस्य विधेयविशेषणम् । मध्ये मध्ये दन्तकिरणानां प्रवेशात्तत्रतत्रान्धकारो व्यवच्छिन्न इत्य० । 'गिरिगह्वराणाम्' इत्यत्र गिरिकन्दराणाम् इति पाठः ।

३ एकातपत्रम्-प्रतिद्वंद्विनृपान्तराभावाद्वितीयमातपत्रं यस्मिन् तत् । आतपात्रायत इति आ-तपत्रमत्रराजच्छत्रम् ।

४ 'एका गौः स्वस्तिमती भवेत्' अनेन त्वायि भूते सकलं जगद्विपद्ग्रस्तं भवेदतस्तवातिनृशंसतैव प्रसज्येतेति सूचितम् । तदुक्तं शुक्रनीतौ-यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ् नेता ततः प्रजाः । अकणधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव ॥ इति ।

विघ्नेभ्यः शश्वत् सदा । 'पुनःसदार्थयोः शश्वत्' इत्यमरः । पासि रक्षसि
स्वप्राणव्ययेनैकधेनुरक्षणाद्वरं जीवितेनैव शश्वदखिलजगन्प्राणमित्यर्थः ॥

न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः, किं तु गुरुभयादित्यत आह—

अथैकधेनोरपराधचण्डादुरोः कृशानुप्रतिमाद्विभेषि ।

शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोद्गीः ॥४९॥

अथ इति पक्षान्तरे । अथवा । [एकधेनोः] एकैव धेनुर्यस्य तस्मात् । अयं कोप-
कारणोपन्यास इति ज्ञेयम् । अत एवापराधे गवोपेक्षालक्षणे सति चण्डादतिकोपनात्
[अपराधचण्डात्] । 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । अत एव [कृशानुप्रति-
मात्] कृशानुः प्रतिमोपमा यस्य तस्मादग्निकल्पाद् । गुरोः विभेषि । इति कार्कुः ।
'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानात्पञ्चमी । अल्पवित्तस्य धनहानिरतिदुःसहेति भावः ।
अस्य गुरोः मन्युः क्रोधः । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः । घटा इवोधांसि
यासां ता घटोद्गीः । 'ऊधसोऽनङ्' इत्यनङादेशः । 'बहुव्रीहेरुधसो ङीष्' इति
ङीष् । कोटिशः गाः स्पर्शयता प्रतिपादयता । 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रति-
पादनम्' इत्यमरः । भवता विनेतुम् अपनेतुं शक्यः ॥

तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणां भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम् ।

महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥ ५० ॥

तत् तस्मात्कारणात् कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम् । कर्मणि षष्ठी । ऊर्जो बल-
मस्यास्तीति उर्जस्वलम् । 'जोत्स्नातमिस्रा—' इत्यादिना बलचप्रत्ययान्तो निपातः ।
आत्मदेहं रक्ष । ननु गामुपेक्ष्यात्मदेहरक्षणे स्वर्गहानिः स्यात् । नेत्याह—महीतलेति ।
हि ऋद्धं समृद्धं राज्यं महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलसंबन्धमात्रेण भिन्नम् [महीत-
लस्पर्शनमात्रभिन्नम्] ऐन्द्रं इन्द्रसंबन्धि पदं स्थानं आहुः । स्वर्गान्न भिद्यत इत्यर्थः ॥

एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।

शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ॥ ५१ ॥

मृगेन्द्रे एतावद् उक्त्वा विरते सति गुहागतेन अस्य सिंहस्य प्रतिस्वनेन
शिलोच्चयः शैलः अपि प्रीत्या तम् एव अर्थं क्षितिपालम् उच्चैः अभाषतेव ।
इत्युत्प्रेक्षा ॥ भाषिरयं ब्रुविसमानार्थत्वाद्विकर्मकः । ब्रुविस्तु द्विकर्मकेषु पठितः । तदुक्तम्—
'दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते
तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥' इति ॥

निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।

धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥५२॥

१ अत्र कण्ठध्वनिविशेषेण 'त्वं विभेषि' किंतु न ते भयं युक्तमित्यर्थसूचनात्कार्कुः ।

२ सति देहे धर्मार्थकाममोक्षाश्चतुर्वर्गाः साध्यन्ते । ते च कल्याणपरम्परासाधकाः । अयमेवार्थं
उक्तः कुमारसम्भवेपि 'शरीरमायं खलु धर्मसाधनम्' इति । उर्जस्वलमित्यनेन भोगसामर्थ्यमुक्तम् ।
उक्तं च 'भोज्यं भोजनशक्तिश्च । विभवो दानशक्तिश्च नाल्पस्य तपसः फलम्' ॥

देवानुचरस्य ईश्वरकिंकरस्य सिंहस्य वाचं निशम्य मनुष्यदेवः राजा पुनः
अप्युवाच । किंभूतः सन् । तेन सिंहेन यदध्यासितं व्याक्रमणम् । नपुंसके भावे क्तः ।
तेन कातरे अक्षिणी यस्यास्तया [तदध्यासितकातराक्ष्या] । 'बहुव्रीहौ स-
कथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' इति षच् । 'षिद्रौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । किं वा वक्ष्यतीति
भीत्येवं स्थितयेत्यर्थः । धेन्वा निरीक्ष्यमाणः । अत एव सुतरां दयालुः सन् ।
सुतरामित्यत्र 'द्विवचनविभज्य-' इत्यादिना सुशब्दात्तरप् । 'किमेत्तिङव्यय-' इत्यादि-
नाम्प्रत्ययः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययसंज्ञा ॥

किमुवाचेत्याह—

क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ।
राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥ ५३ ॥

'क्षणु हिंसायाम्' इति धातोः संपदादित्वात्किप् । 'गमादीनाम्' इति वक्तव्या-
दनुनासिकलोपे तुगागमे च क्षादिति रूपं सिद्धम् । क्षतो नाशात्त्रायत इति क्षत्रः । सु-
पीति योगविभागात्कः । तामेतां व्युत्पत्तिं कविरर्थतोऽनुक्रामति—क्षतादित्यादिना ।
उदग्रः उन्नतः क्षत्रस्य क्षत्रवर्णस्य शब्दः वाचकः । क्षत्रशब्दः इत्यर्थः । क्षतात्त्रा-
यते इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु रूढः किल प्रसिद्धः खलु । नाश्वकर्णादिवत्केवलरूढः ।
किंतु पङ्कजादिवद्योगरूढ इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—[तद्विपरीतवृत्तेः] तस्य
क्षत्रशब्दस्य विपरीतवृत्तेर्विरुद्धव्यापारस्य क्षतस्त्राणमकुर्वतः पुंसो राज्येन किम्
उपक्रोशमलीमसैः निन्दामलिनैः । 'उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे'
इत्यमरः । 'ज्योत्स्नातमिस्रा-' इत्यादिना मलीमसशब्दो निपातितः । 'मलीमसं तु म-
लिनं कच्चरं मलदूषितम्' इत्यमरः । तैः प्राणैर्वा किम् । निन्दितस्य सर्वं व्यर्थमि-
त्यर्थः । एतेन 'एकातपत्रम्' (२१४७) इत्यादिना श्लोकद्वयेनोक्तं प्रत्युक्तमिति
वेदितव्यम् ॥

'अथैकधेनोः' (२१४९) इत्यत्रोत्तरमाह—

कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम् ।
इमामनूनां सुरभेरवेहि रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥ ५४ ॥

अनुनयः क्रोधापनयः । च कारो वाकारार्थः । महर्षेः अनुनयो वान्यासां पयस्वि-
नीनां दोग्ध्रीणां गवां [अन्यपयस्विनीनाम्] विश्राणनाद् दानात् । 'त्यागो वितरणं

१ मनुष्यदेवः—मनुष्येषु देव इव स्थितत्वात् । तदुक्तं मनुना—'महती देवता ह्येषा नररूपेण ति-
ष्ठति' इति ।

२ 'तदध्यासनकातराक्ष्या' इति वल्लभचारित्रवर्धनौ पठतः ।

३ अस्य व्युत्पत्तिर्महाभारते शान्तिपर्वणि यथा—ब्राह्मणानां क्षतत्राणात्ततः क्षत्रिय उच्यते । इति ।
मनुरप्याह—ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि । सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥
इति । एवं किरातार्जुनीयेपि—स क्षत्रियस्त्राणसहः सतां यः इत्यादि । ४ अनुरूपभावः किराता-
र्जुनीये—अभिमानधनस्य गत्वैरैरसुभिः स्थास्तु यशश्चिचीषतः । अचिरांशुविलासचञ्चला ननु लक्ष्मीः
फलमानुषङ्गिकम् ॥ इति

दानमुत्सर्जनविसर्जने । विश्राणनं वितरणम्' इत्यमरः । कथं नु शक्यः । न शक्य इत्यर्थः । अत्रहेतुमाह—इमां गां सुरभेः कामधेनोः । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । अनूनाम् अन्यूनाम् अवेहि जानीहि । तर्हि कथमस्याः परिभवोऽभूदित्याह—रुद्रौजसेति । अस्यां गवि त्वया कर्त्रा प्रहृतं तु प्रहारस्तु । नपुंसके भावे क्तः । रुद्रौजसा ईश्वरसामर्थ्येन । न तु स्वयमित्यर्थः । 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सप्तमी ॥

तर्हि किं चिकीर्षितमित्यत्राह—

सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ।

न पारणा स्याद्विहता तवैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥ ५५ ॥

सेयं गौः मया निष्क्रीयते प्रत्याह्रियतेऽनेन परगृहीतमिति निष्क्रयः प्रतिशीर्षकम् । 'एरच्' इत्यच्प्रत्ययः । स्वदेहार्पणमेव निष्क्रयस्तेन [स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण] भवत्तः त्वत्तः । पञ्चम्यास्तसिल् । मोचयितुं न्याय्या न्यायादनपेता । युक्त्यर्थः । 'धर्मपथ्यर्थ—' इत्यादिना यत्प्रत्ययः । एवं सति तव पारणा भोजनं विहता न स्यात् । मुनेः क्रिया होमादिः । स एवार्थः प्रयोजनम् । स च [क्रियार्थः] अलुप्तः भवेत् । स्वप्राणव्ययेनापि स्वामिगुरुधनं संरक्ष्यमिति भावः ॥

अत्र भवानेव प्रमाणमित्याह—

भवानपीदं परवानवैति महान्हि यत्नस्तव देवदारौ ।

स्थातुं नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥ ५६ ॥

परवान् स्वामिपरतन्त्रो भवानपि । 'परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि' इत्यमरः । इदं वक्ष्यमाणम् अवैति । भवतानुभूयत एवेत्यर्थः । 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमपुरुषः । किमित्यत आह—हि यस्माद्धेतोः । 'हि हेताववधारणे' इत्यमरः । तव देवदारौ विषये महान् यत्नः । महता यत्नेन रक्ष्यत इत्यर्थः । इदंशब्दोक्तमर्थं दर्शयति स्थातुमिति । रक्ष्यं वस्तु विनाश्य विनाशं गमयित्वा स्वयमक्षतेन अव्रणेन । नियुक्तेनेति शेषः । नियोक्तुः स्वामिनः अग्रे स्थातुं शक्यं न हि ॥

सर्वथा चैतदप्रतिहार्यमित्याह—

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः ।

एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥ ५७ ॥

किमपि किं वा अहं तवाहिंस्यः मतश्चेत् तर्हि मे [यशःशरीरे] यश एव शरीरं तस्मिन् दयालुः कारुणिको भव । 'स्यादयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । ननु मुख्यमुपेक्ष्यामुख्यशरीरे कोऽभिनिवेशः । अत आह—एकान्तेति । मद्विधानां मादृशानां विवेकिनाम् एकान्तविध्वंसिषु अवश्यविनाशिषु भौतिकेषु पृथिव्या-

१ 'सेयम्' इत्यत्र कर्मपदं तुमन्तक्रियया यद्यप्यनुक्तमेव तथापि 'न्यायादनपेता' एतदर्थकस्य 'न्याय्या' इति पदस्यान्तर्गततद्धितप्रत्ययेन विशेषेणोक्तत्वात्कर्मणि द्वितीया न भवत्यनुक्ते कर्मणि द्वितीयाविधानात् । उक्ते कर्मणि तु प्रातिपदिकमात्रे प्रथमा । अभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृच्च-द्वितसमासैः । कचिन्निपातेनापि । अत्र तु तद्धितप्रत्ययेन ।

दिभूतविकारेषु पिण्डेषु शरीरेषु अनास्था खलु अनपेक्षैव । 'आस्था त्वालम्बना-
स्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते' इति विश्वः ॥

सौहार्दादहमनुसरणीयोऽस्मीत्याह—

संबन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः स नौ संगतयोर्वनान्ते ।

तद्भूतनाथानुग नार्हसि त्वं संबन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥ ५८ ॥

संबन्धं सख्यम् । [आभाषणपूर्वम्] आभाषणमालापः पूर्वं कारणं यस्य
तम् आहुः । 'स्यादाभाषणमालापः' इत्यमरः । स तादृक्संबन्धो वनान्ते संगत-
योर्नौ आवयोः वृत्तः जातः । तत् ततो हेतोर्हे भूतनाथानुग शिवानुचर । एतेन
तस्य महत्त्वं सूचयति । अत एव संबन्धिनो मित्रस्य मे प्रणयं याञ्जाम् । 'प्रण-
यास्त्वमी । विश्रम्भयाच्चाप्रेमाणः' इत्यमरः । विहन्तुं त्वं नार्हसि ॥

तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यः प्रतिष्ठम्भविमुक्तबाहुः ।

स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत्पिण्डमिवामिषस्य ॥ ५९ ॥

तथेति गामुक्तवते हरये सिंहाय । 'कपौ सिंहे सुवर्णे च वर्णे विष्णौ हरिं विदुः'
इति शाश्वतः । सद्यः तत्क्षणे स प्रतिष्ठम्भात्प्रतिबन्धाद्विमुक्तो बाहुर्यस्य [प्रतिष्ठ-
म्भविमुक्तबाहुः] दिलीपः न्यस्तशस्त्रः लक्तायुधः सन् । स्वदेहम् । आमि-
षस्य मांसस्य । 'पललं क्रव्यमामिषम्' इत्यमरः । पिण्डं कवलम् इव । उपानयत्
समर्पितवान् । एतेन निर्ममत्वमुक्तम् ॥

तस्मिन्क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।

अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥

तस्मिन्क्षणे उग्रं सिंहनिपातमुत्पश्यतः उत्प्रेक्षमाणस्य तर्कयतः अवाङ्मु-
खस्य अधोमुखस्य । 'स्यादवाङ्प्यधोमुखः' इत्यमरः । प्रजानां पालयितुः राज्ञः
उपरि उपरिष्ठात् । 'उपर्युपरिष्ठात्' इति निपातः । [विद्याधरहस्तमुक्ता] विद्या-
धराणां देवयोनिविशेषाणां हस्तैर्मुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात ॥

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।

ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम् ॥ ६१ ॥

राजा । अमृतमिवाचरतीति अमृतायमानं तत् । 'उपमानादाचारे' इति
क्यङ् । ततः शानच् । उत्थितम् उत्पन्नम् । 'हे वत्स, उत्तिष्ठ' इति वचो
निशम्य श्रुत्वा । उत्थितः सन् । अस्तेः शत्रुप्रत्ययः । अग्रतः अग्रे प्रस्रवः क्षी-

१ एवं कुमारसंभवे—'यतः सतां सन्नतगात्रि सङ्गतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ।' इति ।
'संगतं दर्शनात्सताम्' इति हितोपदेशेऽपि ।

२ 'उग्रे सिंहनिपाते शङ्कितस्योपरि कौमला पुष्पवृष्टिः पपातेति वैचित्र्यम्' इति चा० ।

३ 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति सूत्रेणेत्यर्थः । यत्तु केषुचिन्मुद्रितपुस्तकेषु 'क्यच्' इति पाठ
उपलभ्यते स प्रामादिक इति भाति ।

रस्त्रावोऽस्ति यस्याः सा तां प्रस्त्रविणीं गां स्वां जननीमिव ददर्श । सिंहं न ददर्श ॥

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।

ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंसाः ॥६२॥

विस्मितम् आश्चर्यं गतम् । कर्तारि क्तः । तं दिलीपं धेनुरुवाच । किमित्य-
ब्राह्—हे साधो, मया मायामुद्भाव्य कल्पयित्वा परीक्षितोऽसि । ऋषि-
प्रभावान्मय्यन्तको यमः अपि प्रहर्तुं न प्रभुः न समर्थः । अन्ये हिंसाः
घातुकाः [अन्यहिंसाः] । ‘शरारुर्घातुको हिंस्रः’ इत्यमरः । ‘नमिकम्पि—’ इत्यादिना
रप्रत्ययः । किमुत सुष्ठु । न प्रभव इति योज्यम् । ‘बलवत्सुष्ठु किमुत स्वस्त्यतीव
च निर्भरः’ इत्यमरः ॥

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च प्रीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व ।

न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥ ६३ ॥

हे पुत्र, गुरौ भक्त्या । मय्यनुकम्पया च । ते तुभ्यं प्रीतास्मि । ‘क्रि-
याग्रहणमपि कर्तव्यम्’ इति चतुर्थी । वरं देवेभ्यो वरणीयमर्थम् । ‘देवाद्वते वरः श्रेष्ठे
त्रिषु क्लीबे मनाकिप्रये’ इत्यमरः । वृणीष्व स्वीकुरु । तथाहि । मां केवलानां
पयसां प्रसूतिं कारणं नावेहि न विद्धि । किंतु प्रसन्नां माम् । [कामदुघाम्]
कामान्दोग्धीति कामदुघा । तामवेहि । ‘दुहः कब्धश्च’ इति कप्प्रत्ययः ॥

ततः समानीय स मानितार्थी हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः ।

वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४ ॥

ततः मानितार्थी । स्वहस्तार्जितो वीर इति शब्दो येन सः [स्वहस्ता-
र्जितवीरशब्दः] । एतेनास्य दातृत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तम् । स राजा हस्तौ
समानीय संधाय । अञ्जलिं बद्ध्वेत्यर्थः । वंशस्य कर्तारं प्रवर्तयितारम् । अत एव
रघुकुलमिति प्रसिद्धिः । अनन्तकीर्तिं स्थिरयशसं तनयं सुदक्षिणायां ययाचे ॥

संतानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।

दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ॥ ६५ ॥

सा पयस्विनी गौः । [संतानकामाय] संतानं कामयत इति संतानकामः ।
‘कर्मण्यण्’ । तस्मै राज्ञे तथेति । कामयत इति कामो वरः । कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः ।
तं [कामं] प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय ‘हे पुत्र, मदीयं पयः पत्रपुटे पत्रनिर्मिते
पात्रे दुग्ध्वोपभुङ्क्ष्व’ पिव इति तमादिदेश आज्ञापितवती ‘उपयुङ्क्ष्व’ इति
वा पाठः ॥

१ राज्ञः सत्त्वोत्कर्षं दृष्ट्वा तस्मिन्धेनोरपत्यस्नेहस्तथा प्रकटीबभूव यथा तस्याः स्तनमण्डलात्क्षीर-
धाराः सहसा प्रावर्तन्त, इति भावः । ‘प्रस्त्रवस्तु स्नेहवशाज्जनन्या अपि स्यात्’ इति चा० ।

२ ‘विस्मयस्तु केसरिणोऽदर्शनात्’ इति चा० ।

३ ‘गोः पयोदाने सामर्थ्यं न वरदाने इत्याह न केवलानामिति । इति चा० ।

वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषमृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः ।

औधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६ ॥

हे मातः, वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषम् । वत्सपीतावशिष्टमित्यर्थः । होम ए-
वार्थः । तस्य विधिरनुष्ठानम् । तस्य [होमार्थविधेः] च शेषम् । होमावशिष्ट-
मित्यर्थः । तव । ऊधसि भवम् औधस्यं क्षीरम् । 'शरीरावयवाच्च' इति यत्प्रत्ययः ।
रक्षिताया उर्व्याः षष्ठांशं षष्ठभागम् इव । ऋषेरनुज्ञामधिगम्य । उप-
भोक्तुमिच्छामि ॥

इत्थं क्षितीशेन वसिष्ठधेनुर्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।

तदन्विता हैमवताच्च कुक्षेः प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ६७ ॥

इत्थं क्षितीशेन विज्ञापिता वसिष्ठस्य धेनुः [वसिष्ठधेनुः] प्रीततरा । पूर्वं
शुश्रूषया प्रीता । संप्रत्यनया विज्ञापनया प्रीततरा अतिसंतुष्टा बभूव । तदन्विता तेन
दिलीपेनान्विता हैमवतात् हिमवत्संबन्धिनः कुक्षेः गुहायाः सकाशाद् अश्रमेण
अनायासेन आश्रमं प्रत्याययौ आगता च ॥

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।

प्रहर्षचिन्हानुमितं प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥

प्रसन्नेन्दुरिव मुखं यस्य स [प्रसन्नेन्दुमुखः] नृपाणां गुरुः दिलीपः [प्र-
हर्षचिन्हानुमितं] प्रहर्षचिह्नैर्मुखरागादिभिरनुमितमूहितं तस्याः धेनोः प्रसादम्
अनुग्रहं प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वात् पुनरुक्तयेव । वाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य
पश्चात् प्रियायै शशंस । कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः । न चेह तदस्ति किंतु चिह्नैः
कथितप्रायत्वात्पुनरुक्तयेव स्थितयेत्युत्प्रेक्षा ॥

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।

पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः ॥ ६९ ॥

अनिन्दितात्मा अगर्हितस्वभावः । सत्सु वत्सलः प्रेमवान् सद्वत्सलः । 'वत्सां-
साभ्यां कामबले' इति लच्प्रत्ययः । वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः कृतानुमतिः स राजा
[वत्सहुतावशेषम्] वत्सस्य हुतस्य चावशेषं पीतहुतावशिष्टं [नन्दिनीस्त-

१ अत्र मनुः—आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् । गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफ-
लस्य च ॥ पत्रशाकतृणानां च चर्मणां वैदलस्य च । मृन्मयानां च भाण्डानां सर्वस्यादममयस्य च ॥
इति स. अ. । 'राजापि फलमाप्नोति रक्षितायाः क्षितेरपि' इति च ।

२ अत्र 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीया ।

३ उक्तं च मनुना—आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेन्तर्गतं
मनः ॥ अष्टमा. २९.

४ वत्सो वत्सकृतं पानमिति यावत् । हुतं होमादिविधिश्च ते वत्सहुते तयोरवशिष्टम् । अत्रानु-
प्रासः स्फुट एव ।

न्यम्] नन्दिन्याः स्तन्यं क्षीरम् । शुभ्रं मूर्ते परिच्छिन्नं यश इव । अतितृष्णः सन् पपौ ॥

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य ।

तौ दंपती स्वां प्रति राजधानीं प्रस्थापयामास वशी वसिष्ठः ॥ ७० ॥

वशी वसिष्ठः प्रातः । [यथोक्तव्रतपारणान्ते] यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोसेवारूपस्याङ्गभूता या पारणा तस्या अन्ते प्रास्थानिकं प्रस्थानकाले भवम् । तत्कालोचितमित्यर्थः । 'कालावृत्' इति ठञ्प्रत्ययः । 'यथाकथंचिद्गुणवृत्त्यापि काले वर्तमानात्तत्प्रत्यय इष्यते' इति वृत्तिकारः । ईर्यते प्राप्यतेऽनेनेत्ययनं स्वस्त्ययनं शुभावहमाशीर्वादं प्रयुज्य । तौ दंपती स्वां राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास ॥

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनन्तरं भर्तुररुन्धतीं च ।

धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः ॥ ७१ ॥

नृपः हुतं तपितम् । [हुताशम्] हुतमश्नातीति हुताशोऽग्निः । 'कर्मण्यण्' । तं भर्तुः मुनेः अनन्तरम् । प्रदक्षिणानन्तरमित्यर्थः । अरुन्धतीं च सवत्सां धेनुं च प्रदक्षिणीकृत्य प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम् । 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' इत्यव्ययीभावः । ततश्चिवः । अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं संपद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य । [सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः] सद्भिर्मङ्गलैः प्रदक्षिणाभिर्मङ्गलाचारैरुदग्रतरप्रभावः सन् । प्रतस्थे ॥

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।

ययावनुद्धातसुखेन मार्गं स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२ ॥

धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः व्रतादिदुःखसहनशीलः स नृपः श्रोत्राभिरामध्वनिना कर्णालहादकरस्वनेनानुद्धातः पाषाणादिप्रतिघातरहितः । अत एव सुखयतीति सुखः । तेन [अनुद्धातसुखेन] रथेन स्वेन पूर्णेन सफलेन मनोरथेनेव । मार्गम् अध्वानं ययौ । मनोरथपक्षे ध्वनिः श्रुतिः । अनुद्धातः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकार्शिताङ्गम् ।

नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनामुवद्भिर्नवोदयं नाथमिवौषधीनाम् ॥ ७३ ॥

अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेन आहितौत्सुक्यं जनितदर्शनोत्कण्ठम् । प्रजार्थेन संतानार्थेन व्रतेन नियमेन कार्शितं कृशीकृतमङ्गं यस्य तम् [प्रजार्थव्रतकार्शिता-

१ 'यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः' इति काविसमयः । तेन हासस्य धवलत्वेन वर्णनम्

२ 'प्रतिबन्धाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यक्तिक्रमः' इति हेतोः सर्वा-प्रदक्षिणीचकारोति भावः । 'सतां मङ्गलैः प्रीतवाङ्मिगोब्राह्मणप्रदक्षिणीकरणैः' इति सु. । मङ्गलद्रव्यैर्वी' इति चा. । 'उदग्रतरो महीयान्प्रभावः पौरुषं यस्य इति च चा. । 'अनन्तरं भर्तुः' इत्यत्र 'ततश्च होतारम्' इति, 'सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः' इत्यत्र 'सन्मङ्गलोदग्रतरानुभावः' इति व. सु. पठतः ।

३ उत्प्रेक्षालंकारः ।

ङ्गम्] नवोदयं नवाभ्युदयं प्रजाः तृप्तिमनामुवद्भिः अतिगृध्राभिः नेत्रैः । ओषधीनां नाथं सोमम् इव । तं राजानं पपुः अत्यास्थया ददृशुरित्यर्थः । चन्द्रपक्षे अदर्शनं कलाक्षयनिमित्तम् । प्रजार्थं लोकहितार्थम् । व्रतं देवताभ्यः कलादाननियमः । 'तं च सोमं पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वशः' इति व्यासः । उदय आविर्भावः । अन्यत्समानम् ॥

पुरंदरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।

भुजे भुजंगेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥ ७४ ॥

पुरः पुरीरसुराणां दारयतीति पुरंदरः शक्रः । 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' इति खच्चप्रत्ययः । 'वाचंयमपुरंदरौ च' इति मुमागमो निपातितः । तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य [पुरन्दरश्रीः] स नृपः पौरैरभिनन्द्यमानः । उत्पताकम् उच्छ्रितध्वजम् । 'पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम्' इत्यमरः । पुरं प्रविश्य भुजंगेन्द्रेण समानसारे तुल्यबले [भुजंगेन्द्रसमानसारे] । 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु' इत्यमरः । भुजे भूयः भूमेर्धुरमाससञ्ज स्थापितवान् ॥

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः

सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठयूतमैशम् ।

नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी

गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥ ७५ ॥

अथ द्यौः सुरवर्त्म । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः । अत्रेः महर्षेर्नयनयोः समुत्थमुत्पन्नं नयनसमुत्थम् । 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः । ज्योतिरिव । चन्द्रमिवेत्यर्थः । 'ऋक्षेशः स्यादत्रिनेत्रप्रसूतः' इति हलायुधः । चन्द्रस्यात्रिनेत्रोद्भूतत्वमुक्तं हरिवंशे—नेत्राभ्यां वारि सुस्त्राव दशधा द्योतयद्दिशः । तद्गर्भविधिना हृष्टा दिशो देव्यो ददुस्तदा ॥ समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्नुवन् । स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः । पपात भासयँल्लोकाञ्छीतांशुः सर्वभावनः । इति । सुरसरिद् गङ्गा [वह्निनिष्ठयूतम्] वह्निना निष्ठयूतं विक्षिप्तम् । 'द्यौः शूडनु नासिके च' इत्यनेन निपूर्वात्छीवतेर्वकारस्य ऊठ् । 'नुन्ननुत्तास्तनिष्ठयूताविद्वक्षिप्तेरिताः समाः' इत्यमरः । ऐशं तेजः स्कन्दम् इव । अत्र रामायणम्—'ते गत्वा पर्वतं रामकैलासं धातुमण्डितम् । अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ देवकार्यमिदं देवसमाधत्स्व हुताशन । शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः । गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् । स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्य च ॥ समन्ततस्तु तां देवीमभ्यसिञ्चत पावकः । सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥' इति । राज्ञी

१ उक्तं च देवीपुराणे—कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्धयते रविः । अमृतेनामृतं कृष्णे पीयते दैवतैः क्रमात् । विशेषस्तूक्तः पञ्चमसर्गे १६ श्लो. टिप्पणीषु । चन्द्रो हि उदितः सन्तोषधीः स्वकिरणैः संवर्धयति । अतः स ओषधीनाथ इत्युच्यते ।

सुदक्षिणा नरपतोर्दिलीपस्य कुलभूत्यै [नरपतिकुलभूत्यै] संततिलक्षणायै गुरुभिः
महद्भिः लोकपालानामनुभावैः [लोकपालानुभावैः] तेजोभिः अभिनिविष्टम्
अनुप्रविष्टं गर्भमाधत्त । दधावेत्यर्थः । अत्र मनुः—‘अष्टानां लोकपालानां वपुर्धा-
रयते नृपः’ इति । अत्र ‘आधत्त’ इत्यनेन स्त्रीकर्तृकधारणमात्रमुच्यते । तथा मन्त्रे च
दृश्यते—‘यथेयं पृथिवी मह्युत्ताना गर्भमादधे । एवं त्वं गर्भमाधेहि दशमे मासि स्-
तवे’ ॥ इत्याश्वलायनानां सीमन्तमन्त्रे स्त्रीव्यापारधारण आधानशब्दप्रयोगदर्शनादिति ।
मालिनीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—‘ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः’ इति लक्षणात् ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया

व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये

नन्दिनीवरप्रदानो नाम द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

उपाधिगम्योऽप्यनुपाधिगम्यः समावलोक्योऽप्यसमावलोक्यः ।

भवोऽपि योऽभूदभवः शिवोऽयं जगत्पयादपि नः स पायात् ॥

‘राज्ञी गर्भमाधत्त’ (२ । ७५) इत्युक्तम् । संप्रति गर्भलक्षणानि वर्णयितुं प्रस्तौति—

अथेप्सितं भर्तुरुपस्थितोदयं सखीजनोद्दीक्षणकौमुदीमुखम् ।

निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य संततेः सुदक्षिणा दौर्हदलक्षणं दधौ ॥१॥

अथ गर्भधारणानन्तरं सुदक्षिणा । उपस्थितोदयं प्राप्तकालं भर्तुः दिलीपस्य
ईप्सितं मनोरथम् । भावे क्तः पुनः [सखीजनोद्दीक्षणकौमुदीमुखम्] सखी-

१ इन्द्रानिलयमार्काणामग्रेष्वरुणस्य च । चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥ यस्मा-
देषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ इति च सप्तमा-
ध्याये मनुः ॥

२ उपाधिना देहादिना गम्यो दृग्गोचरः अनुपाधेरतोन्द्रियत्वात् । एवं भूतोऽप्यनुपाधिगम्य इति
विरोधः । अनुपाधिभिर्निरस्तावियायुपाधिभिरेव गम्यो निर्गुणत्वेन ज्ञातुं शक्य इति परिहारः । सभैः
समाहितमतिभिरवलोकयितुं समाधौ प्रत्यक्षीकर्तुं शक्यः । तादृशोऽप्यसमावलोक्य इति विरोधः ।
परिहारपक्षे असमानि विषमाणि त्रीणीति यावदवलोक्यानि नेत्राणि यस्य । भावे ण्यत् । यद्वा असम-
मपर्याप्तमवलोक्यं दृक्चिद्वयीभूतं यस्य स तथा । इति परिहारः । भवति सर्वमिति भवो विश्वात्मकः ।
तथाभूतोऽप्यभव इति विरोधः । परिहारस्तु नास्ति भवो यस्य सोऽभवोऽजोऽसंगो वा । नास्ति
भवो यस्मात्स तथा संसारविच्छेदक इति वा । इत्यर्थात् । स तादृशः शिवो जगति नः पायात् ।

३ ततो विशांपत्युरनन्तसन्ततेर्मनोरथं किञ्चिदिवोदयोन्मुखम् ।

अनन्यसौहार्दरसस्य दोहदं प्रिया प्रपेदे प्रकृतिप्रियंवदा ॥

इति दिनकरः संपूर्णश्लोकमन्यथा पठति ।

४ उपस्थितः प्राप्त उदयः पुत्रोत्पत्तिलक्षणो यस्य यस्माद्वा । इति चा. ।

जनस्योद्वीक्षणानां दृष्टीनां कौमुदीमुखं चन्द्रिकाप्रादुर्भावम् । यद्वा कौमुदी नाम दीपो-
त्सवतिथिः । तदुक्तं भविष्योत्तरे—‘कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी मता’
इति । तस्या मुखं प्रारम्भम् । ‘सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमहम्’ इति पाठं केचित्पठन्ति ।
इक्ष्वाकुकुलस्य संततेः अविच्छेदस्य निदानं मूलकारणम् । ‘निदानं त्वादि-
कारणम्’ इत्यमरः । एवंविधं **दौर्हृदलक्षणं** गर्भचिह्नं वक्ष्यमाणं दधौ । स्वहृदयेन
गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी । यथाह वाग्भटः—‘मातृजन्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयं
च तत् । संवद्धं तेन गर्भिण्याः श्रेष्ठं श्रद्धाभिमाननम् ॥’ इति । तत्संवन्धित्वाद्गर्भो
दौर्हृदमित्युच्यते । सा च तद्योगादौर्हृदिनीति । तदुक्तं संग्रहे—‘द्विहृदयां नारीं दौर्हृ-
दिनीमाचक्षते’ इति । अत्र दौर्हृदलक्षणस्येप्सितत्वेन कौमुदीमुखत्वेन च निरूपणाद्रूप-
कालंकारः । अस्मिन्सर्गे वंशस्थं वृत्तम्—‘जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ’ इति लक्षणात् ॥

संप्रति क्षामताख्यं गर्भलक्षणं वर्णयति—

शरीरसादादसमग्रभूषणा मुखेन सालक्ष्यत लोध्रपाण्डुना ।

तनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ॥ २ ॥

शरीरस्य सादात्कार्यात् [शरीरसादात्] असमग्रभूषणा परिमिताभरणा
लोध्रपुष्पेगेव पाण्डुना [लोध्रपाण्डुना] मुखेन उपलक्षिता सा सुदक्षिणा ।
[विचेयतारका] विचेया मृग्यास्तारका यस्यां सा तथोक्ता । विरलनक्षत्रेत्यर्थः ।
तनुप्रकाशेन अल्पकान्तिना शशिना उपलक्षितेषदसमाप्तप्रभाता प्रभातकल्पा ।
प्रभातादीषदनेत्यर्थः । ‘तसिलादिष्वा कृत्वसुचः’ इति प्रभातशब्दस्य पुंवद्भावः । श-
र्वरी रात्रिः इव । अलक्ष्यत । शरीरसादादिगर्भलक्षणमाह वाग्भटः—‘क्षामता
गरिमा कुक्षेर्मूर्च्छा छदिररोचकम् । जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ॥’ इति ॥

तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरो रहस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ ।

करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचां शुचिव्यपाये वनराजिपल्वलम् ॥ ३ ॥

क्षितीश्वरो रहसि मृत्सुरभि मृदा सुगन्धि तस्या आननं तदाननं सुदक्षि-
णामुखम् उपाघ्राय तृप्तिं नाययौ । कः कमिव । शुचिव्यपाये । ग्रीष्मावसाने ।
‘शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोः सिते । ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यादुपधाशुद्धमन्त्रिणि’ ॥
इति विश्वः । पयोमुचां मेघानां पृषतैः बिन्दुभिः । ‘पृषन्ति बिन्दुपृषताः’ इत्यमरः ।
सिक्तम् उक्षितं [वनराजिपल्वलम्] वनराज्याः पल्वलम् उपाघ्राय करी गज

१ इक्ष्वाकुर्नाम वैवस्वतमनोः पुत्रः । तदुत्पात्तिर्भागवते—‘क्षुवतस्तु मनोज्ञ इक्ष्वाकुर्घ्राणतः
सुतः’ । इति

२ मुखेन सा केतकपत्रपाण्डुना कृशाङ्गयष्टिः परिमेयभूषणा ।

स्थिताल्पतारां करुणेन्दुमण्डलां विभातकल्पां रजनीं व्यडम्बयत् ॥

इति वल्लभसुमत्यादयः पठन्ति ।

३ अहं कृत्यतृचश्चेति योग्यतायामचो यत् ।

इव । अत्र करिवनराजिपल्वलानां कान्तकामिनीवदनसमाधिरनुसंधैर्यः ॥ गर्भिणीनां मृद्भक्षणं लोकप्रसिद्धमेव । एतेन दोहदाख्यं गर्भलक्षणमुच्यते ॥

दोहदलक्षणे मृद्भक्षणे हेत्वन्तरमुत्प्रेक्षते—

दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।

अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे मनो बबन्धान्यरसान्विलङ्घ्य सा ॥४॥

हि यस्माद् दिगन्तविश्रान्तरथः चक्रवर्ती तस्याः सुतः तत्सुतः मरुत्वान् इन्द्रः । ‘इन्द्रो मरुत्वान्मघवा’ इत्यमरः । दिवं स्वर्गम् इव । भुवं भोक्ष्यते । ‘भुजोऽनवने’ इत्यात्मनेपदम् । अतः प्रथमं सा सुदक्षिणा तथाविधे भूविकारे मृद्भक्षणे । अभिलष्यत इत्यभिलाषो भोग्यवस्तु । तस्मिन् [अभिलाषे] । कर्मणि घञप्रत्ययः । रस्यन्ते स्वाद्यन्त इति रसा भोग्यार्थाः । अन्ये च ते रसाश्चतान् [अन्यरसान्] विलङ्घ्य विहाय मनो बबन्ध । विदधावित्यर्थः । दोहदहेतुकस्य मृद्भक्षणस्य पुत्रभूभोगसूचनार्थत्वमुत्प्रेक्षते ॥

न मे हिया शंसति किञ्चिदीप्सितं स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी ।

इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः प्रियासखीरुत्तरकोसलेश्वरः ॥५॥

मगधस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री मागधी सुदक्षिणा । ‘द्वयञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण’ इत्यण्प्रत्ययः । हिया किञ्चित् किमपि ईप्सितम् इष्टं मे मह्यं न शंसति नाचष्टे । केषु वस्तुषु स्पृहावती इत्यनुवेलम् अनुक्षणम् आदृतः आदृतवान् । कर्तरि क्तः । ‘आदृतौ सादराचितौ’ इत्यमरः । [प्रियासखीः] प्रियायाः सखीः सहचरीः उत्तरकोसलेश्वरः दिलीपः पृच्छति स्म पप्रच्छ । ‘लट् स्मे’ इत्यनेन भूतार्थे लट् । सखीनां विश्रम्भभूमित्वादिति भावः ॥

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां यदेव वव्रे तदपश्यदादृतम् ।

न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेरभूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः ॥ ६ ॥

दोहदं गर्भिणीमनोरथः । ‘दोहदं दौर्हदं श्रद्धा लालसं च समं स्मृतम्’ इति हलायुधः । सा सुदक्षिणा [दोहददुःखशीलतां] दोहदेन गर्भिणीमनोरथेन दुःखशीलतां दुःखस्वभावताम् उपेत्य प्राप्य यद् वस्तु वव्रे आचक्राद् तद् आदृतम् आनीतम् । भवतीति शेषः । अपश्यदेव । अलभतेत्यर्थः । कुतः । हि यस्माद् अस्य भूपतेस्त्रिदिवेऽपि स्वर्गेऽपि इष्टं वस्तु अनासाद्यम् अनवाप्यं नाभूत् किं याच्यया । ने-

१ ‘सरसि जलपाते सौरभ्यामिति पल्वलोक्तिः’ । इति चा० । ‘रहस्युपाग्राय’ इत्यत्र ‘रहः समाग्राय’ इति व. चा. पठतः ।

२ ‘भुवम्’ इत्यत्र ‘महोम्’ इति ‘तत्सुतः’ इत्यत्र ‘मत्सुतः’ इति केचित्पठन्ति ।

३ त्रिदिवे-त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिवः । हलश्चेति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाच्चगुणः । यद्वा सात्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधा दीव्यन्ति व्यवहरन्ति प्रकाशन्ते वा । घञर्थे कविधानम् । वृत्तिविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वम् । अपि शब्दबलेन का कथा मर्त्यलोके इति गम्यते ।

४ ‘अस्य’ इत्यत्र ‘अस्याः’ इति ‘अभूदनासाद्यम्’ । उत्यत्र ‘बभूव दुष्प्राप्यम्’ इ. चा. आदयः पठन्ति ।

त्याह—अधिय्यधन्वन इति । न हि वीरपत्नीनामलभ्यं नाम किञ्चिदस्तीति भावः ।
अत्र वाग्भटः—‘पादशोफो विदाहोन्ते श्रद्धा च विविधात्मिका’ इति । एतच्च पत्नी-
मनोरथपूरणाकरणे दृष्टदोषसंभवात् । न तु राज्ञः प्रीतिलौल्यात् । तदुक्तम्—‘देय-
मप्याहितं तस्यै हिताय हितमल्पकम् । श्रद्धाविधाते गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा’ ।
अन्यत्र च—‘दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्’ इति ॥

क्रमेण निस्तीर्य च दोहदव्यथां प्रचीयमानावयवा रराज सा ।

पुराणपत्रापगमादनन्तरं लतेव संनद्धमनोज्ञपल्लवा ॥ ७ ॥

सा सुदक्षिणा क्रमेण दोहदव्यथां च निस्तोर्य प्रचीयमानावयवा पुण्य-
माणावयवा सती । पुराणपत्राणामपगमान्नाशात् [पुराणपत्रापगमात्] अनन्तरं
संनद्धाः संजाताः प्रत्यग्रत्वान्मनोज्ञाः पल्लवा यस्याः सा [संनद्धमनोज्ञपल्लवा]
लतेव रराज ॥

लक्षणान्तरं वर्णयति—

दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम् ।

तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥ ८ ॥

दिनेषु दोहददिवसेषु गच्छत्सु सत्सु नितान्तपीवरम् अतिस्थूलम् । [आ-
नीलमुखम्] आ समन्तानीले मुखे चूचुके यस्य तत् । तदीयं स्तनद्वयम् ।
[भ्रमराभिलीनयोः] भ्रमरैरभिलीनयोरभिव्याप्तयोः सुजातयोः सुन्दरयोः
पङ्कजकोशयोः पद्ममुकुलयोः श्रियं तिरश्चकार । अत्र वाग्भटः—‘अम्लेष्टता
स्तनौ पीनौ श्वेतान्तौ कृष्णचूचुको’ इति ॥

निधानगर्भाभिव सागराम्बरां शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।

नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत ॥ ९ ॥

नृपः ससत्त्वाम् आपन्नसत्त्वाम् । गर्भिणीमित्यर्थः । ‘आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्त-
वर्त्ती च गर्भिणी’ इत्यमरः । महिषीम् । निधानं निधिर्गर्भे यस्यास्तां [निधान-
गर्भाम्] सागराम्बरां [इव] समुद्रवसनाम् । भूमिमिवेत्यर्थः । ‘भूतधात्री रत्नगर्भा
विपुला सागराम्बरा’ इति कोशः । अभ्यन्तरे लीनः पावको यस्यास्तां [अभ्यन्त-

१ गर्भिण्यास्तत्तदिच्छायां विशेषेण प्रयुज्यते । दोहदस्याप्रदानेन इ. संपूर्णः श्लोकः ।

२ एवमप्रेषि—तामङ्कमारोप्य कृशाङ्ग्याष्टिं वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्राम्’ इति [१४ सर्गे] सु-
जातयोः—‘सुजातं सुन्दरं प्रोक्तं सत्यजाते च वस्तुनि’ । इति विक्रमः । तिरश्चकार—अत्रोपमानादप्यु-
पमेयस्य शोभाधिक्यवर्णनात् ‘व्यतिरेकालंकारः’ । ‘उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः’ ।
इति काव्यप्रकाशोक्तं तल्लक्षणम् ।

३ नितान्तपीवरमित्यत्र ‘मधूकपाण्डुरम्’ ‘आनील’—इत्यत्र ‘आश्याम—’ ‘भ्रमराभिलीनयोः’
इत्यत्र च ‘भ्रमरावलीढयोः’ इति पाठान्तराणि । ‘दिनेषु गच्छत्सु मधूकपाण्डुरं तदीयमाश्याममुखं
स्तनद्वयम् । समुद्रयोर्गणदन्तकोषयोर्वभार कान्ति गवलाधिधानयोः ॥ इत्यपि पाठान्तरं
केचित्पाठान्ति ।

रलीनपावकाम्] शमीमिव । शमीतरौ वहिरस्तीत्यत्र लिङ्गं शमीगर्भादिभिं जन-
यतीति । अन्तःसलिलाम् अन्तर्गतजलां सरस्वतीं नदीमिव । अमन्यत । ए-
तेन गर्भस्य भाग्यवत्त्वतेजस्वित्वपावनत्वानि विवक्षितानि ॥

प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नतेर्भुजार्जितानां च दिगन्तसंपदाम् ।
यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रिया धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः ॥ १० ॥

धीरः स राजा प्रियायामनुरागस्य स्नेहस्य [प्रियानुरागस्य] । मनसः समु-
न्नतेरौदार्यस्य [मनःसमुन्नतेः] । [च] भुजेन भुजबलेन करेण वार्जितानाम् । न
तु वाणिज्यादिना [भुजार्जितानाम्] । दिगन्तेषु संपदाम् [दिगन्तसंपदाम्] ।
धृतेः पुत्रो मे भविष्यतीति संतोषस्य च । 'धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु'
इति विश्वः । सदृशोः अनुरूपाः । पुमान्सूयतेऽनेनेति पुंसवनम् । तदादिर्यासां ताः
[पुंसवनादिकाः] क्रिया यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य व्यधत्त कृतवान् । आ-
दिशब्देनानवलोभनसीमन्तोन्नयने गृह्यते । अत्र मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवनम् ।
यदाह—'पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्' इति पारस्करः । 'चतुर्थेऽनवलोभनम्'
इत्याश्वलायनः । 'षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तोन्नयनम्' इति याज्ञवल्क्यः ॥

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ।
तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः ॥ ११ ॥

गृहागतो नृपः सुरेन्द्राणां लोकपालानां मात्राभिरंशैराश्रितस्यानुप्रविष्टस्य गर्भस्य
गौरवाद्भारात् [सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्] प्रयत्नेन मुक्तासनया [प्रयत्न-

१ पुरा किल तारकवधार्थं सेनान्यं स्वष्टकामा देवा ब्रह्मोपदेशादितस्ततोभिर्मन्विष्यन्तस्तं श-
मीगर्भे ददृशुः देवक्रांयं च नियोजयामासुः । ततः प्रभृति शमीगर्भ एवाग्नेश्चिरवासस्थानमभूत् । इत्यु-
क्त्वा निस्तोश्चत्थादभिर्वीरणसूचितः । प्रविवेश शमीगर्भमथ वह्निः सुषुप्तया । ... इत्युक्त्वा तं शमी-
गर्भं वह्निमालक्ष्य देवताः । तदेवायतनं चक्रुः पुण्यं सर्वाक्रियास्वपि ॥ इत्यादि भारतकथात्रानुसन्धेया ।
विशेषस्त्वानुशासनपर्वणि पञ्चाशीतितमेऽध्याये द्रष्टव्यः । शमीगर्भस्योभिर्मन्थनादेव व्यज्यते, इति
सुप्रसिद्धमेतत् । अनुरूपभावः शाकुन्तले—दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः । अवेहि तनयां
ब्रह्मन्, अभिगर्भां शमीमिव' ॥ इति । नदीति—'म्लेच्छदेशेषु साह्यन्तर्धाय भूयः पुण्यप्रदेशेषूद्भवति'
इति वल्लभः । 'सरस्वत्या उर्ध्वं वालुकाः पातालान्तर्गतं जलमिति वार्तामात्रम्' इति चा. अत्रोपमेय-
भूतायाः ससत्त्वाया महिष्या एकस्या एव बहुपमानत्वान्मालोपमालंकारः 'मालोपमा यदेकस्योप-
मानं बहु दृश्यते । इति साहित्यदर्पणोक्तेः ।

२ पुंसवनं नाम सुपुत्रजननार्थं गर्भिण्याः संस्कारविशेषः । सच तृतीयमासोपक्रमे शुद्धदिने
दंपतीभ्यां करणीयः । यदाह शौनकः—व्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत् । गर्भेऽव्यक्ते तृतीये
चेच्चतुर्थे मासि वा भवेत्' ॥ इति । वसिष्ठश्च—'कुर्यात्पुंसवनं प्रसिद्धविषये गर्भे तृतीयेऽथवा । मासे
स्तीततनौ तुषारकिरणे पुष्येऽथवा वैष्णवे' ॥ इति । अस्मिन्विधौ पतिः पत्नीपृष्ठदेशे स्थितोऽव्यवहितं
तस्या नाभिदेशं स्पृशन् इमं मन्त्रं पठति—'पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावुभौ । पुमानग्निश्च वा-
युश्च पुमान्गर्भस्तवोदरे' ॥ अन्यं च—'पुमानग्निः पुमानिन्द्रः पुमान्देवो बृहस्पतिः । पुमांसं पुत्रं निन्दस्व
तं पुमाननुजायताम्' ॥ इति । 'धृतेः' इत्यत्र 'धृतेः' इति दिनकरस्य पाठः । तत्र धृतेः धृतिज्ञान-
स्येत्यर्थः ।

मुक्तासनया] । आसनादुत्थितयेत्यर्थः । उपचारस्याञ्जलावञ्जलिकरणे खिन्नहस्तया [उपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया] पारिप्लवनेत्यया तरलाक्ष्या । 'चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः । तथा सुदक्षिण्या ननन्द । 'सुरेन्द्रमात्माश्रित—' इत्यत्र मनुः—'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्माभिर्निर्मितो नृपः' इति ॥

कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्मणि ।

पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श काले दिवमभ्रितामिव ॥१२॥

अथ । कुमारभृत्या बालचिकित्सा । 'संज्ञायां समजनिषद—' इत्यादिना क्यप् । तस्यां कुशलैः कृतिभिः [कुमारभृत्याकुशलैः] । 'कृती कुशलः' इत्यमरः । आप्तैः हितैः भिषग्भिः वैद्यैः । 'भिषग्वैद्यौ चिकित्सके' इत्यमरः । गर्भस्य भर्मणि भरणे [गर्भभर्मणि] । 'भरणे पोषणे भर्म' इति हैमः । 'भृतिर्भर्म' इति शाश्वतः । भृजो मनि-
चप्रत्ययः । 'गर्भकर्मणि' इति पाठे गर्भाधानप्रतीतावौचित्यमङ्गः । अनुष्ठिते कृते सति । काले दशमे मासि । अन्यत्र ग्रीष्मावसाने । प्रसवस्य गर्भमोचनस्योन्मुखीम् [प्रसवोन्मुखीम्] । आसन्नप्रसवामित्यर्थः । 'स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमो-
चने' इत्यमरः । प्रियां भार्याम् । अभ्राण्यस्याः संजातान्यभ्रिता ताम् [अभ्रिताम्] । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' इतीतचप्रत्ययः । दिवमिव । पतिः भर्ता प्रतीतः दृष्टः सन् । 'ख्याते दृष्टे प्रतीतः' इत्यमरः । ददर्श दृष्टवान् ॥

ग्रहेस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसंपदम् ।

असूत पुत्रं समये शचीसमा त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् ॥१३॥

ततः शच्येन्द्राण्या समा [शचीसमा] । 'पुलौमजा शचीन्द्राणी' इत्यमरः । सा सुदक्षिणा समये प्रसूतिकाले सति । दशमे मासीत्यर्थः । 'दशमे मासि जायते' इति श्रुतेः । उच्चसंश्रयैः उच्चसंस्थैस्तुङ्गस्थानगैः असूर्यगैः अनस्तमितैः कैश्चिद्यथासंभवं

१ तदुक्तं भावप्रकाशे—'अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः' । इति ।

२ 'कुमारभृत्या' नामाष्टाङ्गस्यायुर्वेदस्याङ्गविशेषः । तदुक्तं सुश्रुते 'शल्यं, शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारभृत्यं, अगदतन्त्रं, रसायनतन्त्रं, वाजीकरणतन्त्रमिति । कौमारभरणं नाम कुमारभरणधात्रीशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानां च व्याधीनामुपशमनार्थम्' । इति । अजातेपि कुमारे कुमारभृत्याप्रयोगो न दोषाय, कुमारभृत्या गर्भभर्मणि प्रजने च क्रियते, इति कौटिल्यवचनात् । इति चा. ।

३ 'गर्भभर्मणि' इत्यत्र 'गर्भकर्मणि' गर्भवेदमनि, 'गर्भरक्षणे' इति पाठान्तराणि । 'पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीम्' इत्यत्र 'निरत्ययाय प्रसवाय तस्थुमीम्' इति पाठान्तरं चारित्रवर्धनः समुद्धरति ।

४ अत्र चारित्रवर्धनव्याख्या यथा—ग्रहाणां द्विविधमुच्चत्वं राशिकृतं भागकृतं च । तत्र प्रथम-
राशौ सूर्यस्योचता दशभागेषु । वृषे शीतगोस्त्रिषु भागेषु । हरौ कुजस्याष्टाविंशेषु । कन्यायां बुधस्य पञ्चदशसु भागेषु । कर्के गुरोः पञ्चसु भागेषु । मीने शुक्रस्य सप्तविंशतिभागेषु । तुलायां शनेर्विंश-
तिभागेषु ॥ असूर्यगैः—'सर्वे ग्रहाः सूर्यराशिगता अस्तमिता उच्यन्ते । उक्तं च 'क्रूराक्रान्तः क्रूरगतः क्रूरदृष्टस्तु यो ग्रहः । विरश्मितां प्रपन्नश्च स विनष्टो बुधैः स्मृतः' ॥ पञ्चभिः सूचितभाग्यसम्पदम्—
'एकेन ग्रहेण सुखी द्वाभ्यां श्रेष्ठः त्रिभिर्नृपः पञ्चभिर्देवः, इति भाग्यसम्पत् । इति च ।

पञ्चभिर्ग्रहेः सूचिता भाग्यसंपदस्य तं [सूचितभाग्यसंपदम्] पुत्रम् । त्रीणि प्रभावमन्त्रोत्साहात्मकानि साधनान्युत्पादकानि यस्याः सा त्रिसाधना शक्तिः । 'शक्तयस्तिष्ठः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः' इत्यमरः । अक्षयमर्थमिव । असूत । 'षड् प्राणिगर्भविमोचने' इत्यात्मनेपदिषु पठ्यते । तस्माद्भातोः कर्तारि लङ् । अत्रेदमनुसंधेयम्—'अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयु- क्तिथीन्द्रियांशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः ॥' इति । सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेषवृषभादयो राशयः श्लोकोक्तक्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि । स्वस्वतुङ्गापेक्षया सप्तम- स्थानानि च नीचानि । तत्रोच्चेष्वपि दशमादयो राशित्रिंशांशा यथाक्रममुच्चेषु पर- मोच्चा नीचेषु परमनीचा इति जातकश्लोकार्थः । अत्रांशस्त्रिंशो भागः । यथाह नारदः—'त्रिंशद्भागात्मकं लग्नम्' इति । सूर्यप्रत्यासत्तिर्ग्रहाणामस्तमयो नाम । त- दुक्तं लघुजातके—'रविणास्तमयो योगो वियोगस्तूदयो भवेत्' इति । ते च स्वो- च्चस्थाः फलन्ति नास्तगा नापि नीचगाः । तदुक्तं राजमृगाङ्गे—'स्वोच्चे पूर्णं स्वर्क्षकेऽर्धं सुहृद्दे पादं द्विद्देऽल्पं शुभं खेचरेन्द्रः । नीचस्थायी नास्तगो वा न किञ्चित्पादं नूनं स्व- त्रिकोणे ददाति ॥' इति । तदिदमाह कविरुच्चसंस्थैरसूर्यगौरिति च । एवं सति यस्य जन्मकाले पञ्चप्रभृतयो ग्रहाः स्वोच्चस्थाः स एव तुङ्गो भवति । तदुक्तं कूटस्थीये— 'सुखिनः प्रकृष्टकार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजानः । एकद्वित्रिचतुर्भिर्जायन्तेऽतः परं दिव्याः' इति । तदिदमाह पञ्चभिरिति ॥

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे ।

वभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥१४॥

तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । दिशः प्रसेदुः प्रसन्ना वभूवुः । मरुतो वाताः सुखाः मनोहरा ववुः । अग्निः प्रदक्षिणार्चिः सन् ह- विराददे स्वीचकार । इत्थं सर्वं शुभशंसि शुभसूचकं वभूव । तथा हि । ता- दृशां रघुप्रकाराणां भवो जन्म लोकाभ्युदयाय । भवतीति शेषः । ततो देवा अपि संतुष्टा इत्यर्थः ॥

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।

निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो वभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥ १५ ॥

१ अजेति मल्लिनाथोद्धृतश्लोकस्त्रायमर्थः—रवेरुच्चस्थानं मेषराशिः, सोमस्य वृषराशिः, मङ्गलस्य म- करराशिः, बुधस्य कन्याराशिः, बृहस्पतेः कर्कटकराशिः, शक्रस्य मीनराशिः, शनेश्च तुलाराशिः (वणिक्) दश-दशांशाः, शिखि-त्रयोंशाः, मनुयुक्-द्विगुणिताश्चतुर्दश (अष्टाविंशतिः) अंशाः, तिथिपञ्चदशांशाः इन्द्रिय-पञ्चांशाः, त्रिनवकसप्तविंशतिरंशाः, विंशतिरंशाश्च । एतेषु भागेषु तुङ्गाः । ते पूर्वोक्ताः सूर्यादयोश्च स्वस्थानापेक्षया सप्तमस्थाने स्थिता नीचाः । असूर्यगौरित्यनेन 'कुमारस्य यशःसौभाग्यं न कदाप्यस्मिञ्जगत्यस्तमेष्यतीति सूचितम् ।

२ अनुरूपवर्णनं कुमारसंभवे-प्रसन्नदिक्पांशु विविक्तवातं शंखस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि । शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां सुखाय तज्जन्मदिने-वभूव ॥ इति । अग्रे दशमसर्गेपि—निर्दोषमभवत्सर्वमाविष्कृतगुणं जगत् । इति ।

‘अरिष्टं सूतिकागृहम्’ इत्यमरः । अरिष्टे सूतिकागृहे शय्यां तल्पं [अरिष्टशय्यां] परितः अभितः । ‘अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेषु दृश्यते’ इति द्वितीया । विसारिणा । सुजन्मनः शोभनोत्पत्तेः । ‘जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः’ इत्यमरः । तस्य शिशोः निजेन नैसर्गिकेण तेजसा सहसा हतत्विषः क्षीणकान्तयो निशीथदीपाः अर्धरात्रप्रदीपाः । ‘अर्धरात्रनिशीथो द्वौ’ इत्यमरः । आलेख्यसमर्पिताः चित्रार्पिता इव बभूवुः । निशीथशब्दो दीपानां प्रभाधिक्यसंभावनार्थः ॥

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसंमिताक्षरम् ।

अदेयमासीन्नयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ॥ १६ ॥

भूपतेः दिलीपस्य अमृतसंमिताक्षरम् अमृतसमानाक्षरम् । ‘सरूपसमसंमिताः’ इत्याह दण्डी । कुमारजन्म पुत्रोत्पत्तिं शंसते कथयते शुद्धान्तचराय अन्तःपुरचारिणे जनाय त्रयमेवादेयमासीत् । किं तत् । शशिप्रभम् उज्ज्वलं छत्रम् उभे चामरे च । छत्रादीनां राज्ञः प्रधानाङ्गत्वादिति भावः ॥

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिवतः सुताननम् ।

महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनादुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मानि ॥ १७ ॥

निर्वातो निर्वातप्रदेशः । ‘निवातावाश्रयावातौ’ इत्यमरः । तत्र यत्पद्मं तद्वत्स्तिमितेन निष्पन्देन [निवातपद्मस्तिमितेन] चक्षुषा नेत्रेण कान्तं सुन्दरं सुताननं पुत्रमुखं पिवतः तृणया पश्यतो नृपस्य गुरुः उत्कटः प्रहर्षः कर्ता इन्दुदर्शनाद् गुरुः महोदधेः पूरः जलौघ इव । आत्मनि शरीरे न प्रबभूव स्थातुं न शशाक । अन्तर्न माति स्मेति यावत् । न ह्यल्पाधारेऽधिकं मीयत इति भावः । यद्वा हर्ष आत्मनि स्वस्मिन्विषये न प्रबभूव । आत्मानं नियन्तुं न शशाक । किंतु बहिर्निर्जगामेत्यर्थः ॥

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते ।

दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥ १८ ॥

स दिलीपसूनुः । तपस्विना पुरोधसा पुरोहितेन । ‘पुरोधास्तु पुरोहितः’ इत्यमरः । वसिष्ठेन तपस्वित्वात्तदनुष्ठितं कर्म सर्वार्थं स्यादिति भावः । तपोवनादेत्य आगत्य । अखिले समग्रे जातकर्मणि जातस्य कर्तव्यसंस्कारविशेषे कृते

१ अनुरूपः श्लोकोऽग्रे दशम-रघुवंशप्रदीपेन—इत्यादि ।

२ अस्मात्परं चा. व. सु. प्रभृतयः श्लोकमेकमधिकं योजयन्ति—

समीक्ष्य पुत्रस्य चिरान्मुखं पिता निधानकुम्भस्य युवेव दुर्गतः ।

मुदा शरीरे प्रबभूव नात्मनः पयोधिरिन्दूदयमूर्छितो यथा ॥

३ ‘शुद्धान्तः स्यादन्तःपुरम्’ इत्यभिधानचिन्तामणिः ।

४ ‘वातस्याभावो निवातम्’ इति चा. । अनुरूपः श्लोकः कुमार-‘भवत्संभावनोत्थाय परितोषाय मूर्च्छते । अपि व्यापदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥

सति । प्रयुक्तः संस्कारः शाणोल्लेखनादिर्यस्य स तथोक्तः [प्रयुक्तसंस्कारः] ।
आकरोद्भवः खनिप्रभवः । 'खनिः खियामाकरः स्यात्' इत्यमरः । मणिरिव ।
अधिकं बभौ । वसिष्ठमन्त्रप्रभावात्तेजिष्ठोऽभूदित्यर्थः । अत्र मनुः—'प्राङ्गाभिव-
र्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते' इति ॥

सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वनाः प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम् ।
न केवलं सन्नानि मागधीपतेः पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि ॥ १९ ॥

सुखः सुखकरः श्रवः श्रवणं येषां ते सुखश्रवाः । श्रुतिसुखा इत्यर्थः । मङ्गल-
तूर्यनिस्वनाः मङ्गलवाद्यध्वनयो वारयोषितां वेश्यानाम् । 'वारस्त्री गणिका वेश्या
रूपाजीवा' इत्यमरः । प्रमोदनृत्यैः हर्षनर्तनैः सह मागधीपतेः दिलीपस्य स-
न्नानि केवलं गृह एव न व्यजृम्भन्त । किंतु । द्यौरोको येषां ते दिवौकसो देवाः ।
पृषोदरादित्वात्साधुः । तेषां [दिवौकसाम्] पथि आकाशे अपि व्यजृम्भन्त ।
तस्य देवांशत्वाद्देवोपकारित्वाच्च देवदुन्दुभयोऽपि नेदुरिति भावः ॥

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुर्विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः ।
ऋणाभिधानात्स्वयमेव केवलं तदा पितॄणां मुमुचे स बन्धनात् ॥ २० ॥

रक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य दिलीपस्य । अत एव चौराद्यभावात् । सं-
यतः बद्धो न बभूव नाभूत् । किं तेनात आह—विसर्जयेदिति । सुतजन्मना हर्षि-
तस्तोषितः [सुतजन्महर्षितः] सन् । यं बद्धं विसर्जयेद् विमोचयेत् । किंतु स
राजा तदा पितॄणामृणाभिधानात् बन्धनात् केवलम् एकं यथा तथा । स्व-
यमेव । एक एवेत्यर्थः । 'केवलः कृत्स्न एकश्च केवलश्चावधीरितः' इति शाश्वतः ।
मुमुचे । कर्मकर्तरि लिट् । स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे—'एष वा अनृणो यः
पुत्री' इति श्रुतिः प्रमाणम् ॥

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् ॥ २१ ॥

अर्थवित् शब्दार्थज्ञः पार्थिवः पृथिवीश्वरो दिलीपः । अयमर्भकः बालकः
श्रुतस्य शास्त्रस्य अन्तं पारं यायात् । तथा युधि परेषां शत्रूणामन्तं पारं च
यायात् । यातुं शक्नुयादित्यर्थः । 'शकि लिङ्च' इति शक्यार्थे लिङ् । इति हेतोः धातोः
'अधिवधिलधि गत्यर्थाः' इति लधिधातोर्गमनाख्यमर्थं [गमनार्थम्] अर्थवित्त्वाद्

१ स्वर्गपक्षे स्वर्गवासिनीनामुर्वशीमेनकारम्भाद्यानाम् । समानभावो दशमे-पुत्रजन्मप्रवेश्यानां
तूर्याणां तस्य पुत्रिणः । आरम्भं प्रथमं चक्रुर्देवदुन्दुभयो दिवि ॥

२ उत्सवविशेषे राज्ञामपराधिविमोचनं प्रसिद्धम्—'युवराजाभिषेके च परचक्रावमर्दने । पुत्रज-
न्मनि वा मोक्षो बद्धस्य हि विधीयते ॥ इ. हेमा.

३ तल्लक्षणं यथा—क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति । सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्तेति
तद्विदुः । अत्र पुत्रवत्तारूपेण गुणेनैवमुक्तत्वाकर्मकर्तरिप्रयोगः । 'विसर्जयेत्' इत्यत्र 'विमोचयेत्'
इति दि. चा. पठतः ।

अवेक्ष्य आलोच्य । आत्मसंभवं पुत्रं नाम्ना रघुं चकार । 'लङ्घिबन्धोर्नलोपश्च' इत्यप्रत्यये बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यत इति वैकल्पिके रेफादेशे रघुरिति रूपं सिद्धम् । अत्र शङ्कः—'अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते' इति ॥

पितुः प्रयत्नात्स समग्रसंपदः शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने ।

पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥ २२ ॥

स रघुः समग्रसंपदः पूर्णलक्ष्मीकस्य पितुः दिलीपस्य प्रयत्नाच्छुभैः मनोहरैः शरीरावयवैः हरिदश्वदीधितेः सूर्यस्य रश्मेः । 'भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहारीदश्वोष्णरश्मयः' इत्यमरः । अनुप्रवेशाद्बालचन्द्रमा इव । दिने दिने प्रतिदिम् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम् । वृद्धिं पुपोष । अत्र वराहसंहितावचनम्—'सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः ॥' इति ॥

उमावृषाङ्गौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरंदरौ ।

तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥ २३ ॥

उमावृषाङ्गौ पार्वतीवृषभध्वजौ शरजन्मना कार्तिकेयेन । 'कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः' इत्यमरः । यथा ननन्दतुः । शचीपुरंदरौ जयन्तेन जयन्ताख्येन सुतेन । 'जयन्तः पाकशासनिः' इत्यमरः । यथा ननन्दतुः । तथा-तत्समौ ताभ्यामुमावृषाङ्गाभ्यां शचीपुरंदराभ्यां च समौ समानौ सा मागधी नृपश्च तत्सदृशेन ताभ्यां कुमारजयन्ताभ्यां सदृशेन सुतेन ननन्दतुः । मागधी प्राग्व्याख्याता ॥

रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं बभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयम् ।

विभक्तमप्येकसुतेन तत्तयोः परस्परस्योपरि पर्यचीयते ॥ २४ ॥

रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च रथाङ्गनामानौ चक्रवाकौ । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः । तयोः

१ आत्मसंभवम्—संभवत्यस्मादिति सम्भवः । 'आत्मा संभवो यस्य तम् । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः ।

२ 'श्रीसूर्यस्य सुखनाम्ना अमा नाम कला तस्याः प्रवेशाच्चन्द्रमाः किल सूर्यस्य सुखनाम्नी नाम नाडिकामनुप्रवेश्य वर्धते' इति वल्ल । अमावास्यायां चन्द्रो रवौ गच्छति, प्रतिपदि निःसरति, तत उदयं प्राप्य यथा दिने दिने वर्धते तथा अयमपि ववृधे । इ. चा० । अनुरूपवर्णनं कुमारसंभवे—दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा । पुपोष लावण्यमयान्विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥

३ शरेषु जन्मास्य तस्य शरवणे उत्पन्नत्वात् । इयं कथा कुमारसंभवे दशमसर्गे द्रष्टव्या । अत्र बामनपुराणम्—एतस्मिन्नन्तरे देव्यः कृत्तिकाः षट् सुतेजसः । ददृशुः स्वेच्छया यान्त्यो बालं शरवणे स्थितम् ॥ इत्यादि ।

४ 'विभक्तमप्येकसुते न तत्तयोः परस्परस्योपरि पर्यचीयत' इति वल्लभः पठति । चारित्र्यवर्धनोपीमं पाठमुद्धरति ।

[रथाङ्गनाम्नोः] इव तयोः दंपत्योः भार्वबन्धनं हृदयाकर्षकं परस्पराश्रयम् अन्योन्यविषये यत्प्रेम बभूव तद् एकेन केवलेन ताभ्यामन्येन वा । 'एके मुख्यान्यके-
बलाः' इत्यमरः । सुतेन [एकसुतेन] विभक्तमपि कृतविभागमपि परस्परस्योपरि
पर्यचीयत ववृधे । कर्मकर्तरि लङ् । अकृत्रिमत्वात्स्वयमेवोपचितमित्यर्थः । यदेका-
धारं वस्तु तदाधारद्वये विभज्यमानं हीयते । अत्र तु तयोः प्रागेकैककर्तृकमेकैकविषयं
प्रेम संप्रति द्वितीयविषयलाभेऽपि नाहीयत । प्रत्युतोपचितमेवाभूदिति भावः ॥

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥२५॥

सोऽर्भकः शिशुः । पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः ।
धात्र्या उपमात्रा । 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' इति विश्वः । प्रथममुदि-
तमुपदिष्टं [प्रथमोदितं] वचः उवाच । तदीयामङ्गुलिमवलम्ब्य ययौ च ।
प्रणिपातस्य शिक्षयोपदेशेन [प्रणिपातशिक्षया] नम्रः अभूच्च । इति यत् तेन
पितुर्मुदं ततान ॥

तमङ्गमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि ।
उपान्तसंमीलितलोचनो नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ २६ ॥

शरीरयोगजैः सुखैः त्वचि त्वग्निन्द्रिये अमृतं निषिञ्चन्तं वर्षन्तम् इव तं
पुत्रम् अङ्गमारोप्य मुदाविर्भावादुपान्तयोः प्रान्तयोः संमीलितलोचनः [उपान्त-
संमीलितलोचनः] सन् । नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ । रसः स्वादः ॥
अमंस्त चानेन परार्ध्यजन्मना स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ।
स्वमूर्तिभेदेन गुणाग्र्यवर्तिना पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥२७॥

स्थितेरभेत्ता मर्यादापालकः स नृपः परार्ध्यजन्मना उत्कृष्टजन्मना अनेन

१ भावस्यान्योन्यचित्तवृत्तेर्बन्धनं संश्लेषणम् । 'चेतोवृत्तिगुम्फनम्' इति व० । 'चित्तवृत्तिबन्ध-
नस्थानं मैत्रीकरणम्' इति चा० । अनुरूपभाव उत्तरचरिते—'आनन्दग्रन्थिरेकोयमपत्यमिति-
बध्यते' । इति ।

२ अयं श्लोको 'वत्सल'रसस्योदाहरणत्वेनोदाहृतः साहित्यदर्पणकृता । वत्सलरसस्य लक्षणं च तेनो-
क्तम्—'स्फुटं चमत्कारितया वत्सलं च रसं विदुः ।' तस्य स्थाय्यादिभावविचारस्तत्रैवालोच्यः ।
'उवाच' इत्यत्र 'यदाह' इति 'ततान सोर्भकः' इत्यत्र शिशुस्ततान सः' इति पा.

३ सुतस्पर्शो हि निरतिशयसुखकारित्वेन प्रसिद्धः । उक्तं च भारते—'न वाससां न रामाणां नार्पा
स्पर्शस्तथाविधः । शिशोरालिङ्ग्यमानस्य स्पर्शः सूनोर्यथा सुखः' ॥ 'पुत्रस्पर्शात्सुखतरः स्पर्शो
लोके न विद्यते' । इति । अनुरूपभावो हर्षचरिते—ससंभ्रममुपसृतं चैनं (पुत्रम्).... उरसि निवेश्य
विशन्निव प्रेम्णा सुधाकरमण्डलमध्ये मज्जन्निवामृतमये महासरसि इ० । 'सर्वाङ्गीणः स्पर्शः सुतस्य
किल—इ. विक्रमोर्वशीये च ।

४ परस्मिन्नर्थे भवं परार्ध्यं श्रेष्ठम् । रघुपक्षे लोकपालांशवत्त्वादिना विष्णुपक्षे विश्वपालनादिना
च श्रेष्ठत्वं ज्ञेयम् ।

रघुणा अन्वयं वंशम् । प्रजानां पतिः ब्रह्मा । गुणाः सत्त्वादयः । तेष्वग्र्येण मुख्येन सत्त्वेन वर्तते व्याप्रियत इति गुणाग्र्यवर्ती । तेन [गुणाग्र्यवर्तिना] स्वस्य मूर्तिभेदेन [स्वमूर्तिभेदेन] अवतारविशेषेण विष्णुना आत्मनः सर्गं सृष्टिम् इव । स्थितिमन्तं प्रतिष्ठावन्तम् अमंस्त मन्यते स्म च । मन्यतेरनुदात्तत्वादि-द्वप्रतिषेधः । अत्रोपमानोपमेययोरितरेतरविशेषणानीतरेतरत्र योज्यानि । तत्र रघुपक्षे गुणा विद्याविनयादयः । 'गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्व्या सूदे वृकोदरे । स्तम्बे सत्त्वादि-संध्यादिविद्यादिहरितादिषु ॥' इति विश्वः । शेषं सुगमम् ॥

स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।

लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ २८ ॥

'चूडा कार्या द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्या श्रुति-ओदनात् ॥' इति मनुस्मरणात्तृतीये वर्षे वृत्तचूलः निष्पन्नचूडाकर्मा सन् । डलयो-रभेदः । स रघुः । 'प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भं च कारयेत्' इति वचनात्पञ्चमे वर्षे चलकाकपक्षकैः चञ्चलशिखण्डकैः । 'बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिख-ण्डकः' इति हलायुधः । सवयोभिः स्निग्धैः । 'स्निग्धो वयस्यः सवयाः' इत्यमरः । अमात्यपुत्रैरन्वितः सन् लिपेः पञ्चाशद्वर्णात्मिकाया मातृकाया यथावद्ग्रहणेन सम्यग्बोधेनोपायभूतेन वाङ्मयं शब्दजातम् । नद्या मुखं द्वारम् । 'मुखं तु वदने मुख्यारम्भे द्वाराभ्युपाययोः' इति यादवः । तेन [नदीमुखेन] कश्चिन्मकरादिः समुद्रमिव । आविशत् प्रविष्टः । ज्ञातवानित्यर्थः ॥

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।

अवन्ध्ययन्नाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥ २९ ॥

'गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः ॥' इति मनुस्मरणाद् अथ गर्भेकादशेऽब्दे विधिवदुपनीतं गुरुप्रियमेनं

१ स्वमूर्तिभेदेन-पुत्रपक्षे स्वस्य आत्मन एव मूर्तिभेदो रूपान्तरेण प्रादुर्भावः तेन । 'आत्मा वै जायते पुत्रः' इति स्मरणात् । विष्णुपक्षे मूर्तिभेदः स्वरूपान्तरम् । तदुक्तं कुमारसंभवे- 'एकैव मूर्ति-विभिदे त्रिधा सा-' इत्यादि । कौर्म च 'रजोगुणमयं चान्यरूपं तस्यैव धीमतः । चतुर्मुखः स भगवान् जगत्सृष्टौ प्रवर्तते ॥ सत्त्वं गुणमुपाश्रित्य विष्णुर्विश्वेश्वरः स्वयम्' । इ० । 'ब्रह्मत्वे सृजते लोकान्वि-ष्णुत्वे पालयत्यपि । रुद्रत्वे संहरत्येव तिस्रोवस्थाः स्वयंभुवः' ॥ इत्युक्तत्वान्मूर्तिभेदत्वम् । इ. चा. दिनकरश्च । २ वृत्तचूडः । वृत्तचौलः इ. पा.

३ वेदचतुष्टयं वर्जयित्वान्यत्सर्वं शास्त्रजातमित्यर्थः । लिपेर्ग्रहणेन-तथा तद्व्यापनात् । तदुक्तम्- अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला यया पुनः । समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥

४ गुरवः प्रियाः यस्य स तम् । गुरुभक्तमित्यर्थः । न हि विद्या गुरुभक्तिं विना फलति । तदुक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदि-यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते काथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ इति । यद्वा प्रीणातीति प्रियः । इगुपधेत्यादिना प्रीधातोः कः । गुरूणां प्रियस्तम् । गुरोः शिष्यवात्सल्यं विना शिष्यस्य विद्यालाभासंभवात् ।

रघुं विपश्चितो विद्वांसो गुरवो विनिन्युः शिक्षितवन्तः । ते गुरवः अत्र
आस्मिन्नघौ अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुः । तथा हि । क्रिया शिक्षा । 'क्रिया तु नि-
ष्कृतौ शिक्षाचिकित्सोपायकर्मसु' इति यादवः । वस्तुनि पात्रभूत उपहिता प्रयुक्ता
[वस्तूपहिता] प्रसीदति फलति । 'क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्' इति
कौटिल्यः ॥

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः ॥

ततार विद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिर्द्भिर्हरितामिवेश्वरः ॥ ३० ॥

अत्र कामन्दकः—'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं
तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥' इति । 'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती ।
एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः ॥' इति च । उदारधीः उत्कृष्टबुद्धिः स
रघुः समग्रैर्धियः गुणैः । चत्वारोऽर्णवा उपमा यासां ताः चतुरर्णवोपमाः ।
'तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इत्युत्तरपदसमासः । चतस्रः विद्याः । हरितां
दिशाम् ईश्वरः सूर्यः पवनातिपातिभिर्हरिर्द्भिः निजाश्वैः । 'हरित्ककुभि वर्णे
च तृणवाजिविशेषयोः' इति विश्वः । चतस्रो दिश इव । क्रमात्ततार । चतुरर्ण-
वोपमत्वं दिशामपि द्रष्टव्यम् ॥

त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ।

न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः क्षितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ ३१ ॥

स रघुः । 'कार्ष्णरौरवबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः । वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौ-
मादिकानि च ॥' इति मनुस्मरणात् मेध्यां शुद्धां रौरवीं रुरुसंबन्धिनीम् । 'रुरुर्म-

१ अत्र समानार्थाः श्लोकांशाः—'पात्रविशेषन्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः' । इति मा-
लविकाग्निमित्रे । 'नाद्रव्ये निहिता काचित्क्रिया फलवती भवेत्' । इति हितोपदेशे । 'चीयते बालि-
शस्यापि सत्क्षेत्रपतिता कृषिः' । इति मुद्राराक्षसे । 'प्रभवति शुचिर्बिम्बोद्भाहे मणिर्न मृदां चयः' ।
इति उत्तररामचरिते । 'धीरेषु सत्काविवचो लभते विकासम्' । इत्यन्यत्र च ।

२ 'विद्याश्चतस्र एवैता योगक्षेमाय देहिनाम्' इति पाठो वङ्गदेशमुद्रितपुस्तकेषु । आन्वीक्षि-
क्यात्मविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ । अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीतौ नयानयौ ॥ इति च का. ।
आन्वीक्षिकी—अनुप्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामीक्षितस्यार्थस्य श्रवणोत्तरमीक्षणं परीक्षणमन्वीक्षा सा प्रयोजनं
यस्याः सा आत्मविद्या । 'प्रयोजनम्' इति ठक् । यया च ज्ञातया परमार्थतत्त्वमीक्षमाणो मुमुक्षुर्हर्ष-
शोकौ जहाति । तदुक्तं कामन्दकेन—'आन्वीक्षिक्यात्मविद्या स्यादीक्षणात्सुखदुःखयोः । ईक्षमाणस्तया
तत्त्वं हर्षशोकौ व्युदस्यति' ॥ इति ।—'मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' । इति काठकश्रुतेश्च । आ-
न्वीक्षिकी तर्कविद्या वा तत्त्वज्ञानोपयोगिनी । 'आन्वीक्षिकीं चात्माविद्याम्' इति मनुना पार्थक्येन नि-
र्देशात् । 'न्याय आन्वीक्षिकी पञ्चाध्यायी गौतमेन प्रणीता' । इति मधुसूदनः । (२) त्रयी—त्रयी-
शब्दो वेदवाचक इति सम्यगवस्थापितं भानुजीदीक्षितैरमरटीकायाम् । तेनात्र सांगो वेदो ग्राह्यः । उक्तं
च कामन्दकेन—'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च त्रयीदं सर्वमु-
च्यते' ॥ इति । (३) वार्ता—वृत्तिरस्त्यस्याम् । 'पाशुपाल्यं कृषिः पण्यं वार्ता वार्तानुजीविनाम्' ।
इति कामन्दकः । (४) दण्डनीतिः—अखिलं राज्यशासनतन्त्रम् । काम. २, १५

३ 'पवनातिवार्तिभिः' इति व. चा. पठतः ।

हाकृष्णसारः' इति यादवः । त्वचं चर्म परिधाय वसित्वा मन्त्रवत् समन्तकम्
अस्त्रम् आग्नेयादिकं पितुरेव उपाध्यायाद् अशिक्षत अभ्यस्तवान् । 'आख्यातो-
पयोगे' इत्यपादानसंज्ञा । पितुरेवेत्यवधारणमुपपादयति—नेति । तद्गुरुः एक अद्वी-
तीयः पार्थिवः [एकपार्थिवः] केवलं पृथिवीश्वर एव नाभूत् । किंतु क्षितौ स
दिलीप एको धनुर्धरः [एकधनुर्धरः] अपि अभूत् ॥

महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।

रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः पुपोष गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥ ३२ ॥

रघुः क्रमाद् यौवनेन भिन्नशैशवो निरस्तशिशुभावः [यौवनभिन्नशैशवः]
सन् । [महोक्षतां] महानुक्षा महोक्षो महर्षभः ॥ 'अचतुर—' आदिसूत्रेण निपातनाद-
कारान्तत्वम् । तस्य भावस्तत्ता । तां स्पृशन् गच्छन् वत्सतरः दम्य इव । 'दम्य-
वत्सतरौ समौ' इत्यमरः । द्विपेन्द्रभावं महागजत्वं श्रयन् व्रजन् कलभः करिपोत
इव । गाम्भीर्येणाचापलेन मनोहरं [गाम्भीर्यमनोहरम्] वपुः पुपोष ॥

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद्गुरुः ।

नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं तमोनुदं दक्षसुता इवावभुः ॥ ३३ ॥

'गौर्नादित्ये बलीवर्दे कतुभेदार्षिभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्यां भूमौ च सुरभा-
वापि ॥ पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्वाणलोमसु ॥' इति केशवः । गावो लोमानि
केशा दीयन्ते खण्ड्यन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु
वर्षेषु कर्तव्यं केशान्ताख्यं कर्मोच्यते । तदुक्तं मनुना—'केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्म-
णस्य विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥' इति । अथ गुरुः
पिता । 'गुरुर्गोपतिपित्रादौ' इत्यमरः । अस्य गोदानविधेरनन्तरं विवाह-
दीक्षां निरवर्तयत् । कृतवानित्यर्थः । अथ नरेन्द्रकन्यास्तं रघुम् । [दक्ष-
सुताः] दक्षस्य सुता रोहिण्यादयः तमोनुदं चन्द्रम् इव । 'तमोनुदोऽग्निचन्द्रार्काः'
इति विश्वः । सत्पतिमवाप्यावभुः । रघुरपि तमोनुत् । अत्र मनुः—'वेदानधीत्य
वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥' इति ॥

संप्रति यौवराज्ययोग्यतामाह—

युवा युगव्यायतबाहुरंसलः कपाटवैक्षाः परिणद्धकंधरः ।

वपुःप्रकर्षादजयद्गुरुं रघुस्तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत ॥ ३४ ॥

१ कलभः—'पञ्चर्षिदेशीयः करिशावकः' इति सुभूतिः । 'त्रिंशद्वर्षस्तु कलभः' इति वैजयन्ती ॥

२ गाम्भीर्यम्—भयशोकादिभिर्मनसोऽविकृतत्वम् । 'भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता' ॥
इति साहित्यदर्पणे ।

३ 'गोप्रशंसारूपस्तदानप्रकारः' इ. हे. । मङ्गलार्थो गोवितरणरूप आचारविशेषः इ. केचित् ।
ब्रह्मचर्यमा षोडशाक्षु ततो गोदानानन्तरं दारकर्म । इ. चाणक्यः ।

४ अश्विन्यायाः सप्तविंशतिः । तदुक्तं पात्रे—'अश्विन्यायास्तु दक्षस्य उपयेमे सुता विधुः' । इति ।
तमोनुदम्—रघुपक्षे तमः पापमोहादिवृत्तीर्निवारयतीति स तम्. 'तमोपहम्' इति दि. व. पठतः ।

५ 'मनोज्ञस्कन्धः' इति सु. ।

युवा । युगो नाम धुर्यस्कन्धगः सच्छिद्रप्रान्तो यानाङ्गभूतो दारुविशेषः । 'याना-
चङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु' इत्यमरः । युगवद्वयायतौ दीर्घौ बाहु यस्य सः
[युगव्यायतबाहुः] । अंसावस्य स्त इति अंसलो बलवान् । मांसलश्चेति वृत्ति-
कारः । 'बलवान्मांसलोऽसलः' इत्यमरः । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति लच्प्रत्ययः ।
कपाटवक्षाः परिणद्धकंधरः विशालग्रीवः । 'परिणाहो विशालता' इत्यमरः ।
रघुः वपुषः प्रकर्षाद् [वपुःप्रकर्षात्] आधिक्याद्यौवनकृतात् गुरुं पितरम्
अजयत् । तथापि विनयात् नम्रत्वेन नीचैः अल्पकः अदृश्यत । अनौद्वल्यं
च विवक्षितम् ॥

संप्रति तस्य यौवराज्यमाह—

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां नितान्तगुर्वीं लघयिष्यता धुरम् ।
निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥३५॥

ततः आत्मना चिरं धृतां नितान्तगुर्वीम् । 'वोतो गुणवचनात्' इति
ढीष् । प्रजानां धुरं पालनप्रयासं लघयिष्यता लघुं करिष्यता । 'तत्करोति त-
दाचष्टे' इति लघुशब्दाणिच् । ततो 'लृटः सद्वा' इति शतृप्रत्ययः । नृपेण दिलीपेन
असौ रघुर्निसर्गेण स्वभावेन संस्कारेण शास्त्राभ्यासजनितवासनया च विनीतो नम्रः
[निसर्गसंस्कारविनीतः] इति हेतोः । [युवराजशब्दभाक्] युवराज
इति शब्दं भजतीति तथोक्तः । 'भजो ण्विः' इति ण्विप्रत्ययः । चक्रे कृतः । 'द्वि-
विधो विनयः स्वाभाविकः कृत्रिमश्च' इति कौटिल्यः । तदुभयसंपन्नत्वात्पुत्रं युवराजं
चकारेत्यर्थः । अत्र कामन्दकः—'विनयोपग्रहान्भूत्यै कुर्वीत नृपतिः सुतान् । अवि-
नीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ॥ विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत् ॥' इति ॥

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं तदास्पदं श्रीयुवराजसंज्ञितम् ।

अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥३६॥

गुणान्विनयादीन्सौरभ्यादींश्चाभिलषतीति गुणाभिलाषिणी श्रीः राज्यलक्ष्मीः
पद्माश्रया च नरेन्द्रो दिलीप एव मूलायतनं प्रधानस्थानं तस्मात् [नरेन्द्रमूलाय-
तनाद्] । अपादानात् । अनन्तरं संनिहितम् । युवराज इति संज्ञास्य संजाता तं
युवराजसंज्ञितम् । तारकादित्वादितच्प्रत्ययः । आत्मनः पदं स्थानमास्पदम् । 'आ-
स्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातः । स रघुरित्यास्पदं तदास्पदम् । कमलात् चि-
रोत्पन्नात् नवावतारम् अचिरोत्पन्नम् उत्पलमिव । अंशेनागच्छत् । स्त्रियो
हि यूनि रज्यन्ते इति भावः ॥

विभावसुः सारथिनेव वायुना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।

बभूव तेनातितरां सुदुःसहः कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥ ३७ ॥

१ युवा चासौ राजा च युवराजः । राजाहःसखिभ्यष्टच् ।

२ 'प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं क्षमार्जवम् । कुलं शलिं दमश्चेति गुणाः सम्पत्तिहेतवः' ॥
इति कामन्दकः ।

सारथिना सहायभूतेन । एतद्विशेषणमुत्तरवाक्येष्वप्यनुषञ्जनीयम् । वायुना विभावसुः वह्निः इव । 'सूर्यवह्नी विभावसू' इत्यमरः । घनव्यपायेन शरत्समयेन सारथिना गभस्तिमान् सूर्य इव । [कटप्रभेदेन] कटो गण्डः । 'गण्डः कटो मदो दानम्' इत्यमरः । तस्य प्रभेदः स्फुटनम् । मदोदय इत्यर्थः । तेन करीव । पार्थिवः दिलीपः तेन रघुणा अतितरां अत्यन्तं सुदुःसहः सुष्टसह्यो बभूव ॥ नियुज्य तं होमतुरंगरक्षणे धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतम् ।

अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ॥ ३८ ॥

शतक्रतुरिन्द्र उपमा यस्य स शतक्रतूपमः स दिलीपः । 'शतं वै बल्या राज-पुत्रा देवा आशापालाः' इत्यादिश्रुत्या । राजसुतैरनुद्रुतम् अनुगतं धनुर्धरं तं रघुं [होमतुरङ्गरक्षणे] होमतुरंगाणां रक्षणे नियुज्य । एकेन क्रतुना अपूर्णम् एकोनं क्रतूनाम् अश्वमेधानां शतम् अपविघ्नम् अपगतविघ्नं यथा तथा आप ॥

ततः परं तेन मखाय यज्वना तुरंगमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ।

धनुर्भृतामग्रत एव रक्षिणां जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥ ३९ ॥

ततः परम् एकोनशतक्रतुप्राप्त्यनन्तरं यज्वना विधिनेष्टवता तेन दिलीपेन पुनः पुनरपि मखाय मखं कर्तुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य—'इत्यादिना चतुर्थी । उत्सृष्टं मुक्तम् अनर्गलम् अप्रतिबन्धम् । अव्याहतस्वरगतिमित्यर्थः । 'अपर्यावर्तयन्तोऽश्वमनुचरन्ति' इत्यापस्तम्बस्मरणात् । तुरंगं धनुर्भृतां रक्षिणां रक्षकाणाम् अग्रतः एव शक्रः गूढविग्रहः सन् । जहार किल । किलेत्यैतिह्ये ॥

विषादलुप्तप्रतिपत्तिं विस्मितं कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत् ।

वशिष्ठयेनुश्च यदृच्छयागता श्रुतप्रभावा ददृशेऽथ नन्दिनी ॥ ४० ॥

तत् [कुमारसैन्यम्] कुमारस्य सैन्यं सेना सपदि । [विषादलुप्तप्रतिपत्तिं] विषाद इष्टनाशकृतो मनोभङ्गः । तदुक्तम्—'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोः' इति । तेन लुप्ता प्रतिपत्तिः कर्तव्यज्ञानं यस्य तत्तथोक्तम् । विस्मितम् अश्वनाशस्याकस्मि कृत्वादाश्चर्यावेष्टं सत् । स्थितं तस्थौ च । अथ श्रुतप्रभावा यदृच्छया स्वेच्छया आगता । रघोः स्वप्रसादलब्धत्वादनृजिघृक्षयेति भावः । नन्दिनी नाम वशिष्ठयेनुश्च ददृशे । द्वौ चकारावविलम्बसूचकौ ॥

तदङ्गानिस्पन्दजलेन लोचने प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सताम् ।

अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥ ४१ ॥

सतां पुरस्कृतः पूजितो दिलीपनन्दनः रघुः पुण्येन तस्या नन्दिन्या यदङ्गं

१ घनानां मेघानां व्यपायोत्ययो यस्मिन्काले स कालः शरत्समय इत्यर्थः । 'सुदुःसहः' इत्यत्र 'दुरासदः' इति पा. 'ततः' 'अतः' 'रक्षिणाम्—'पश्यताम्' इ. पा.

२ श्रुतः प्रभावो रघून्पत्तिवरप्रदानलक्षणो यस्याः सा आकर्णितमाहात्म्या । द्वौ चकारौ तुल्यकालापेक्षां गमयेते । इति च चा० ।

तस्य निस्यन्दो द्रवः स एव जलम् । सूत्रमित्यर्थः । तेन [तदङ्गनिस्यन्दजलेन]
लोचने प्रमृज्य शोधयित्वा । अतीन्द्रियेषु इन्द्रियाण्यातिक्रान्तेषु । 'अत्यादयः
क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः । द्विगुप्राप्तापन्नालपूर्वगतिसमासेषु परवल्लिङ्गताप्र-
तिषेधाद्विशेष्यनिघ्नत्वम् । भावेष्वपि वस्तुषु उपपन्नदर्शनः संपन्नसाक्षात्कार-
शक्तिः बभूव ॥

स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं ददर्श देवं नरदेवसंभवः ।

पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं हरन्तमश्वं रथरश्मिसंयतम् ॥ ४२ ॥

नरदेवसंभवः स पुनः पुनः [सूतनिषिद्धचापलं] सूतेन निषिद्धचापलं निवा-
रितौद्धत्यं [रथरश्मिसंयतम्] रथस्य रश्मिभिः प्रग्रहैः । 'किरणप्रग्रहौ रश्मी'
इत्यमरः । संयतं बद्धम् अश्वं हरन्तं [पर्वतपक्षशातनं] पर्वतपक्षाणां शातनं
छेदकं देवम् इन्द्रं पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि ददर्श ॥

शतैस्तमक्ष्णामनिमेषवृत्तिभिर्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।

अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ॥ ४३ ॥

रघुस्तं अश्वहर्तारं अनिमेषवृत्तिभिः निमेषव्यापारशून्यैः अक्ष्णां शतैर्ह-
रिभिः हरिद्वर्णैः । "हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरित्कपिलवर्णयोः" इति विश्वः । वा-
जिभिः अश्वैः च हरिं इन्द्रं विदित्वा । 'हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु'
इति विश्वः । एनं इन्द्रं गगनस्पृशा व्योमव्यापिना धीरेण गभीरेण स्वरेण
ध्वनिनैव निवर्तयन्निव अवोचत् ॥

मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे ।

अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे ॥ ४४ ॥

हे देवेन्द्र, मनीषिभिस्त्वमेव मखांशभाजां यज्ञभागभुजां प्रथमः सदा
निगद्यसे । तथाप्यजस्रदीक्षायां नित्यदीक्षायां प्रयतस्य [अजस्रदीक्षाप्रय-
तस्य] मद्गुरोः क्रियाविघाताय क्रतुविघाताय । क्रियां विहन्तुमित्यर्थः । 'तुम-
र्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । कथं प्रवर्तसे ॥

त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विषस्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।

स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥ ४५ ॥

१ 'स्वेदेन' इति चा० । 'दुग्धेन' इत्यपि केचित् ।

२ पुरा किल हिरण्याक्षमायया सञ्जातपक्षान्स्वस्थानप्रचलितान् पर्वतान् लोकक्षयाय प्रवृत्ताना-
लोच्येन्द्रो वज्रेण तेषां पक्षान् चिच्छेद । तदुक्तं हरिवंशे-कदाचित्तु सपक्षास्ते पर्वता धरणीधराः । प्र-
स्थिता धरणीं त्यक्त्वा नूनं तस्यैव मायया ।.....स्थैर्यहेतोर्धरण्यास्तु ज्ञात्वा चागस्कृतान्गिरीन् ।
स्वेषु स्थानेषु संस्थाप्य पर्वतानां पुरन्दरः । चिच्छेद भगवान् पक्षान् वज्रेण शतपर्वणा । सर्वेषामेव
पक्षास्तु च्छिन्ना शक्रेण धीमता । एकः सपक्षो मैनाकः सुरैस्तत्समयः कृतः ॥ इत्या०

३ नास्ति निमेषेऽक्षिस्पन्दे वृत्तिः व्यापारो येषां तैः । निमेषशून्यत्वं हि देवानां लक्षणम् । 'सुरम-
त्स्यावनिमिषौ' इत्यमरः ।

४ 'गगनस्पृशा धीरेण च भीत्यभावोक्तिः' इति चा० ।

त्रयाणां लोकानां नाथस्त्रिलोकनाथः । 'तद्वितार्थ—' इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तेन [त्रिलोकनाथेन] त्रैलोक्यनियामकेन दिव्यचक्षुषा अतीन्द्रियार्थदर्शिना त्वया मखद्विषः क्रतुविधातकाः सदा नियम्या ननु शिक्ष्याः खलु । स त्वं धर्मचारिणां कर्मसु क्रतुषु स्वयमन्तरायो विघ्नो भवसि चेत् । विधिः अनुष्ठानं च्युतः क्षतः । लोके सत्कर्मकथैवास्तमियादित्यर्थः ॥

तदङ्गमग्र्यं मघवन्महाक्रतोरमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि ।

पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्धतिम् ॥ ४६ ॥

हे मघवन् तत् तस्मात्कारणात् महाक्रतोः अश्वमेवस्य अग्र्यं श्रेष्ठं अङ्गं साधनं अमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि । तथाहि । श्रुतेः पथः दर्शयितारः सन्मार्गप्रदर्शका ईश्वरा महान्तो मलीमसां मलिनां पद्धतिं नाददते न स्वीकुर्वते । असन्मार्गं नावलम्बन्त इत्यर्थः । 'मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्' इत्यमरः ॥

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ।

निवर्तयामास रथं सविस्मयः प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥

इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचो निशम्य आकर्ण्य । दिवौकसः स्वर्गौकसः । 'दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च' इति विश्वः । तेषां [दिवौकसाम्] अधिपतिः देवेन्द्रो रघुप्रभावात् सविस्मयः सन् । रथं निवर्तयामास । उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे च ॥

यदात्थ राजन्यकुमार तत्तथा यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।

जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया भवद्गुरुलङ्घयितुं ममोद्यतः ॥ ४८ ॥

हे राजन्यकुमार, क्षत्रियकुमार । "सूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्" इत्यमरः । यद् वाक्यं आत्थ ब्रवीषि । "ब्रुवः पञ्चानाम्—" इत्यादिनाहादेशः । तत्तथा सत्यम् । किं तु यशोधनैः अस्मादृशैः परतः शत्रुतो यशः रक्ष्यम् । ततः किमत आह—भवद्गुरुः त्वत्पिता जगत्प्रकाशं लोकप्रसिद्धं अशेषं सर्वं मम तद् यशः इज्यया यागेन लङ्घयितुं तिरस्कर्तुं उद्यतः उद्युक्तः ॥

किं तद्यश इत्याह—

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वररूपम्बक एव नापरः ।

तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः ॥ ४९ ॥

१ अन्तर्मध्ये अन्तरस्य व्यवधानस्य वायनम् । अय् गतौ, इण् गतौ वा । घञ् प्रत्ययः । अज् वा ।

२ अश्वं विनाश्वमेधस्यासंभवात् । श्रुतेः—'स्वर्गकामोश्वमेधेन यजेत' इत्यादिरूपायाः । मलीमसाम्—मलोऽस्या अस्तीति ताम् । 'ज्योत्स्नातमिस्त्रा—' इति निपातितः । 'श्रुतेः' इत्यत्र 'शुचेः' इति व. दिनकरादयः पठन्ति । एतत्पाठे 'पथः' इति षष्ठ्यन्तं पदम् ।

३ गूढविग्रहमपि मां कथमयमादिव्यः पश्यति निर्भयं सदपि च भाषते इति समुपजातविस्मयः इति भावः ।

४ क्रमितुमुद्युक्तः । 'व्रजयजोर्भावे क्यप्' इति इज्या । इति चा०

पुरुषोत्तम इति सप्तमीसमासः । 'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमासनिषेधात् । कर्मधारये तु 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः' इत्युत्तमपुरुष इति स्यात् । यथा हरिः विष्णुः एकः एव पुरुषोत्तमः स्मृतः । यथा च त्र्यम्बकः शिवः एव महेश्वरः स्मृतः । नापरः अपरः पुमान् । तथा मां मुनयः शतक्रतुं विदुः विदन्ति । 'विदो लटो वा' इति श्लेर्जुसादेशः । नः अस्माकम् । हरिहरयोर्मम चेत्यर्थः । एष त्रितयोऽपि शब्दः द्वितीयगामी न हि । द्वितीयाप्रकरणे गमिगम्यादीनामुपसंख्यानात्समासः ॥

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।

अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः पदं पदव्यां सगरस्य संततेः ॥५०॥

यतोऽहमेव शतक्रतुः अतस्त्वदीयस्य पितुरयं शततमः अश्वः कपिलानुकारिणा कपिलमुनितुल्येन मयापहारितः अपहृतः । अपहारित इति स्वार्थे णिच् । तवात्र अश्वे प्रयत्नेन अलम् । प्रयत्नो माकारीत्यर्थः । निषेध्यस्य निषेधं प्रति-करणत्वात्तृतीया । सगरस्य राज्ञः संततेः संतानस्य पदव्यां पदं मा निधाः न निधेहि । निपूर्वाद्धाङ्धातोर्लुङ् । 'न माङ्योगे' इत्यङागमप्रतिषेधः । महदास्कन्दनं ते विनाशमूलं भवेदिति भावः ॥

वतः प्रहस्यापभयः पुरंदरं पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता ।

गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते न स्रल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ५१ ॥

ततस्तुरगस्य रक्षिता रघुः प्रहस्य प्रहासं कृत्वा । अपभयो निर्भीकः सन् । पुनः पुरंदरं बभाषे । किमिति—हे देवेन्द्र, यदि एष अश्वामोचनरूपः ते तव सर्गः निश्चयः । 'सर्गः स्वभावनिर्माक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु' इत्यमरः । तर्हि शस्त्रं गृहाण ।

१ पुरुषोत्तमादीनां निरुक्तिर्महाभारते यथा—नराणामयनाच्चापि ततो नारायणः स्मृतः । पुराणात्सदनाच्चापि ततोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥ 'तिस्त्रौ देव्यो यदा चैनं भजन्ते भुवनेश्वरम् । यौरापः पृथिवी चैव त्र्यम्बकस्तु ततः स्मृतः' ॥ 'नित्येन ब्रह्मचर्येण लिङ्गमस्य यदा स्थितम् । महयत्येष लोकांश्च महेश्वर इति स्मृतः' ॥ इति । अनुरूपभाव एकादशसर्गे अन्यदाजगति—इ. श्लो. ७३

२ 'पुरा यज्ञाश्वमन्वेषयमाणाः सगरसुतास्तुरगापहारी अयमिति वदन्तः कपिलमुनिना व्यापादितस्तथा त्वमपि इति कपिलानुकृत्या सूचयति' इति चा० । अत्रेयं कथानुसन्धेया—पुरा किलेन्द्रः राक्षसीं तनुमास्थाय सगरस्य राज्ञो यज्ञीयमश्वमपहृत्य पातालं निनाय । अथ सगरस्य षष्टिः सहस्राणि पुत्रास्तदन्वेषणपरा धरणीतलमवदार्य पातालं गताः कपिलस्य नातिदूरे विचरन्तमश्वं दृष्ट्वा तमेवाश्व-पहारिणं मत्वाभ्यधावन् । कुपितस्य तस्य हुङ्कारेण भस्मीभूताश्च । (रामा. बा. का. ४० स.)

कपिला०—कपिलानुसारिणा, माकृथाः—मानुगाः, इति पा.

३ ततः प्रहस्याह पुनः पुरन्दरं व्यपेतभीर्भूमिपुरन्दरात्मजः । इ. दिनकरः पठति.

४ अत्र तृन्प्रत्ययरूपकृद्योगात् 'तुरगस्य' इति कर्मणि षष्ठी । अंशीलार्थे तृन् प्रत्ययः शीलार्थे षष्ठीनिषेधात् । रघोः प्रयोजनवशादश्वरक्षणे नियुक्तत्वात् ।

५ सर्गः—'सगरसुतपदवीं नेष्यामीत्येवंरूपः' इ. चा. । 'सर्गः' इत्यत्र 'गर्वः' इ. व. सु. पठतः चा. अपीमं पाठमुद्धरति ।

भवान् रघुं माम् अनिर्जित्य । कृतमनेनेति कृती । कृतकृत्यो न खलु । 'इष्टादि-
भ्यश्च' इतीनिप्रत्ययः । रघुमित्यनेनात्मनो दुर्जयत्वं सूचितम् ॥

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।

अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥ ५२ ॥

स रघुः उन्मुखः सन् । मघवन्तं इन्द्रं एवमुक्त्वा शरासनं चापं सशरं
करिष्यमाणः । आलीढेनालीढाख्येन स्थानभेदेन विशेषशोभिनातिशयशोभिना
[आलीढविशेषशोभिना] वपुःप्रकर्षेण देहौन्नत्येन विडम्बितेश्वरः अनुस-
तपिनाकी सन् । अतिष्ठत् । आलीढलक्षणमाह यादवः—'स्थानानि धन्विनां पञ्च
तत्र वैशाखमस्त्रियाम् । त्रिवितस्त्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृति ॥ अन्वर्थं स्यात्स-
मपदमालीढं तु ततोऽग्रतः । दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढविपर्ययः ॥' इति ॥

रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः ।

नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने धनुष्यमोघं समधत्त सायकम् ॥ ५३ ॥

रघोरवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण । 'अवष्टम्भः सुवर्णे च स्तम्भप्रारम्भयोरपि'
इति विश्वः । पत्रिणा बाणेन हृदि हृदये क्षतः विद्धः । अत एव अमर्षणः
असहनः क्रुद्ध इत्यर्थः । गोत्रभिद् इन्द्रः अपि । 'संभावनीये चौरैऽपि गोत्रः क्षोणीधरे
मतः' इति विश्वः । नवाम्बुदानामनीकस्य वृन्दस्य मुहूर्तं क्षणमात्रं लाञ्छने चिह्नभूते
[नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने] धनुषि । दिव्ये धनुषीत्यर्थः । अमोघम् अव-
न्ध्यं सायकं बाणं समधत्त संहितवान् ॥

दिलीपसूनोः स बृहद्भुजान्तरं प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः ।

पपावनास्वादितपूर्वमाशुगः कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥ ५४ ॥

भीमानां भयंकराणामसुराणां शोणिते रुधिर उचितः परिचितः [भीमासुरशो-
णितोचितः] स इन्द्रमुक्त आशुगः सायको दिलीपसूनोः रघोर्बृहद्विशालं
भुजान्तरं वक्षः [बृहद्भुजान्तरं] प्रविश्य । अनास्वादितपूर्वं पूर्वमनास्वा-
दितम् । सुप्सुपेति समासः । मनुष्यशोणितं कुतूहलेनेव पपौ ॥

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ ।

भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥ ५५ ॥

१ 'नामिता पूर्वजङ्घा च पश्चिमा प्रगुणा भवेत् । असमो मध्यकायः स्यादालीढस्य च लक्षणम्' ॥
इ. चा. । कुमारसंभवेपि—स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् । इत्यालीढवर्ण-
नम् । विडम्बितेति—पुरा किल भगवान् त्रिपुरदिदृक्षया दिव्यं वर्षशतमालीढविशेषेण स्थानाधिक्येन
ऊर्ध्वमुखोऽध्यतिष्ठत् । इ. व. उक्तं च भारते—'त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थानुः प्रहरतां वरः ।
स्थानं माहेश्वरं कृत्वा दिव्यमप्रतिमं प्रभुः । अतिष्ठत्स्थाणुभूतः स सहस्रं परिवत्सरान्' इ.

२ 'स्थैर्यरूपेण काञ्चनमयेन वा' इ. चा. । अवष्टम्भप्रधानोऽवष्टम्भमयस्तेन रघोरभिमानमयेन
पत्रिणा' इ. व. । दिनकरोपि 'काञ्चनमयेन' इति व्याख्ययाह—प्रथमं काञ्चनमयप्रहारवर्णनं कविस-
मयविरुद्धमिति केचिदाचक्षते तन्मते 'अवष्टम्भमयेन' स्थैर्यरूपेण ।

३ आशु शीघ्रं गच्छतीति । गमेर्डः ।—इव पपौ—उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

कुमारस्य स्कन्दस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य स तथोक्तः [कुमारविक्रमः] ।
‘सप्तम्बुपमानपूर्वस्य—’ इत्यादिना समासः । कुमारोऽपि रघुरपि सुरद्विपस्यैरावत-
स्यास्फालनेन कर्कशा अङ्गुल्यो यस्य सः । तस्मिन् [सुरद्विपास्फालनकर्कशा-
ङ्गुलौ] । शच्याः पत्रविशेषकैरङ्किते शचीपत्रविशेषकाङ्किते हरेः इन्द्रस्य
भुजे स्वनामचिह्नं स्वनामाङ्कितं सायकं निचखान निखातवान् । निष्कण्टक-
राज्यमाप्तस्यायं महानभिभव इति भावः ॥

जहार चान्येन मयूरपत्रिणा शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम् ।

चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ॥ ५६ ॥

अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवता शरेण शक्रस्य इन्द्रस्य महाशानि-
ध्वजं महान्तमशानिरूपं ध्वजं जहार चिच्छेद च । स शक्रः । सुरश्रियः प्रसह्य
बलात्कृत्य केशानां व्यपरोपणादवतारणाच्छेदनाद् [केशव्यपरोपणाद्] इव । तस्मै
रघवे भृशं अत्यर्थं चुकोप । तं हन्तुमियेषेत्यर्थः । ‘क्रुधद्रुह—’ इत्यादिना संप्रदानाच्चतुर्थी ॥

तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः ।

बभूव युद्धं तुमुलं जयैषिणोरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च पत्रिभिः ॥ ५७ ॥

जयैषिणोः अन्योन्यजयाकाङ्क्षिणोः तयोः इन्द्ररघ्वोः । गरुत्मन्तः पक्षवन्तः ।
‘गरुत्पक्षच्छदाः पत्रम्’ इत्यमरः । आशीविषाः आशिषि दंष्ट्रायां विषं येषां त आशी-
विषाः सर्पाः । पृषोदरादित्वात्साधुः । ‘स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः’ इत्यमरः । त इव
भीमदर्शनाः । सपक्षाः सर्पा इव द्रष्टृणां भयावहा इत्यर्थः । तैः [गरुत्मदाशीवि-
षभीमदर्शनैः] अधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च । धन्विनोरुपर्यधोदेशावस्थितत्वादिति
भावः । पत्रिभिः बाणैरुपान्तस्थितास्तटस्थाः सिद्धा देवा इन्द्रस्य सैनिकाश्च रघोर्य-
स्मिस्तत्तथोक्तं [उपान्तस्थितसिद्धसैनिकम्] तुमुलं संकुलं युद्धं बभूव ॥

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिस्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।

शशाक निर्वापयितुं न वासवः स्वतश्च्युतं वह्निमिवाद्भिरम्बुदः ॥ ५८ ॥

वासवः अप्रतिबन्धेनातिसातत्येन प्रहिताभिः प्रयुक्ताभिरस्त्रवृष्टिभिः [अतिप्रब-
न्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिः] दुष्प्रसहस्य दुःखेन प्रसह्यत इति दुष्प्रसहं तस्य । दुःखेना-
प्यसह्यस्येत्यर्थः [दुष्प्रसहस्य] । तेजसः प्रतापस्य आश्रयं तं रघुम् । अ-
म्बुदोऽद्भिः स्वतश्च्युतं निर्गतं वह्निमिव । निर्वापयितुं न शशाक । रघोरपि
लोकपालात्मकस्येन्द्रांशसंभवत्वादिति भावः ॥

ततः प्रकोष्ठे हरिचंदनाङ्किते प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् ।

रघुः शशाङ्गार्धमुखेन पत्रिणा शरासनज्यामलुनाद्विडौजसः ॥ ५९ ॥

१ प्रोत्साहनेन ताडनेनेत्यर्थः । एवं कुमारपि-ऐरावतास्फालनकर्कशेन हस्तेन पस्पर्श तदङ्ग-
मिन्द्रः । इति । २ पत्राकारैः रचनाविशेषैः । ‘शचीपत्रलताक्रियोचिते’ इ व. चा. दि. पठन्ति ।

३ निष्कण्टकराज्ये तस्य इ. पाठः ।

ततो रघुर्हरिचन्दनाङ्किते प्रकोष्ठे मणिवन्धे प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिर्नी
प्रमथ्यमानार्णव इव धीरं गम्भीरं नदतीति तां तथोक्ताम् । वेवेष्टि व्याप्नोतीति विट्
व्यापकमोजो यस्य स तस्य विडौजसः इन्द्रस्य । पृषोदरादित्वात्साधुः । शरास-
नज्यां धनुर्मोर्वीम् । शशाङ्कस्यार्धः खण्ड इव मुखं फलं यस्य तेन [शशाङ्कार्ध-
मुखेन] पत्त्रिणाऽलुनाद् अच्छिनत् ॥

स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः प्रणाशनाय प्रबलस्य विद्विषः ।

महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे ॥ ६० ॥

विवृद्धमत्सरः प्रवृद्धवैरः स इन्द्रः चापमुत्सृज्य प्रबलस्य विद्विषः शत्रोः
प्रणाशनाय वधाय । महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः । मूलविभुजादित्वात्कप्र-
त्ययः । तेषां पक्षव्यपरोपणे पक्षच्छेद उचितं [महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं]
स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रं वज्रायुधम् आददे जग्राह ॥

रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः पपात भूमौ सहसैनिकाश्रुभिः ।

निमेषमात्रादवधूय तद्व्यथां सहोत्थितः सैनिकहर्षनिस्वनैः ॥ ६१ ॥

रघुः तेन वज्रेण भृशम् अत्यर्थं वक्षसि ताडितः हतः सन् । सैनिकानामश्रुभिः
[सैनिकाश्रुभिः] सह भूमौ पपात । तस्मिन्पतिते ते रुरुदुरित्यर्थः । निमेष-
मात्रात्तद्व्यथां दुःखम् अवधूय तिरस्कृत्य सैनिकानां हर्षेण ये निःस्वनाः क्ष्वेडास्तैः
[सैनिकहर्षनिःस्वनैः] सहोत्थितश्च । तस्मिन्नुत्थिते हर्षात्सिंहनादांश्चकुरित्यर्थः ॥

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः ।

तुतोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ ६२ ॥

तथापि वज्रपातेऽपि शस्त्राणामायुधानां व्यवहारेण व्यापारेण निष्ठुरे कूरे [शस्त्र-
व्यवहारनिष्ठुरे] विपक्षभावे शात्रवे चिरं तस्थुषः स्थितवतः अस्य रघोः
वीर्यातिशयेन । वृत्रं हतवानिति वृत्रहा । 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु किप्' । तुतोष । स्वयं
वीर एव वीरं जानातीति भावः । कथं शत्रोः संतोषोऽत आह—हि गुणैः सर्वत्र
शत्रुमित्रोदासीनेषु पदम् अङ्घ्रिः निधीयते । गुणैः सर्वत्र संक्रम्यत इत्यर्थः । गुणाः
शत्रूनप्यावर्जयन्तीति भावः ॥

१ देवचन्दनचर्चालिते । 'पञ्चैते देवतरवो.....पुंसि वा हरिचन्दनम्' ॥ इत्यमरः । यद्वा
कुङ्कुममण्डिते । 'गोशीर्षे कुङ्कुमे देववृक्षे श्रीहरिचन्दनम्' इत्यर्धनारीधरः ।

२ विडतीति विडं भेदकमोजोऽस्येति वा ।

३ तदुक्तं मत्स्यपुराणे—त्रिशूलं चापि रुद्रस्य वज्रमिन्द्रस्य चाधिकम् । दैत्यदानवसंहर्तुः सहस्र-
किरणात्मकम् ॥ इति । महीध्रेति—पर्वतपक्षच्छेदनवृत्तान्तस्तूक्तः ।

४ उक्तं च उत्तरे रामचरिते—वीराणां समयोहि दारुणरसः स्नेहक्रमं बाधते । इति ।

५ 'गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणः' इति न्यायेनेति शेषः ।

६ अनुरूपाः श्लोकांशाः—'गुणाः प्रियत्वेधिकृता न संस्तवः' इ. किरातार्जुनीये । 'गुणाः पूजा-
स्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः' इ. उत्त. च. । कुम्भोरपि—स्त्री पुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि
महितं सताम्' इति ।

असङ्गमाद्रिष्वपि सारवत्तया न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।

अवेहि मां प्रीतमृते तुरंगमात्किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥६३॥

सारवत्तया अद्रिष्वसङ्गम् अप्रातिबन्धं मे आयुधं वज्रं त्वदन्येन न विसोढम् । अतो मां प्रीतं संतुष्टम् अवेहि । तुरंगमादृते तुरंगं वर्जयित्वा । ‘अन्यारादितरर्ते—’ इति पञ्चमी । किमिच्छसीति स्फुटं वासव आह । तुरंगमादन्यददेयं नास्तीति भावः ॥

ततो निषङ्गादसमग्रमुद्धृतं सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् ।

नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निषुं प्रियंवदः प्रत्यवदत्सुरेश्वरम् ॥ ६४ ॥

ततो निषङ्गात् तूणीराद् असमग्रं यथा तथा उद्धृतं सुवर्णपुङ्खद्युतिभी रञ्जिता अङ्गुलयो येन तं [सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम्] । इषुम् प्रतिसंहरन् निवर्तयन् । नाप्रहरन्तं प्रहरोदिति निषेधादिति भावः । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । ‘प्रियवशे वदः खच्’ इति खच्प्रत्ययः । ‘अरुद्विषद्—’ इत्यादिना मुमागमः । नरेन्द्रसूनुः रघुः सुरेश्वरं प्रत्यवदत् । न तु प्राहरदिति भावः ॥

अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो ततः समाप्ते विधिनैव कर्मणि ।

अजस्रदीक्षाप्रयतः स मद्गुरुः क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम् ॥ ६५ ॥

हे प्रभो इन्द्र, अश्वमोच्यं मन्यसे यदि ततः तर्ह्यजस्रदीक्षायां प्रयतः [अजस्रदीक्षाप्रयतः] स मद्गुरुर्मम पिता विधिनैव कर्मणि समाप्ते सति क्रतोः यत्फलं तेन फलेनाशेषेण कृत्स्नेन युज्यतां युक्तोऽस्तु । अश्वमेधफललाभे किमश्वेनेति भावः ॥

यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगतस्त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः ।

तवैव संदेशहराद्विशांपतिः शृणोति लोकेश तथा विधीयताम् ॥ ६६ ॥

सदोगतः सदोगृहं गतस्त्रिलोचनस्येश्वरस्यैकांशतया [त्रिलोचनैकांशतया] अष्टानामन्यतममूर्तित्वात् । दुरासदः अस्मादृशैर्दुष्प्राप्यो विशांपतिर्यथेमं वृत्तान्तं तव संदेशहराद् वार्ताहराद् एव शृणोति च । हे लोकेश इन्द्र तथा विधीयताम् ॥

१ असङ्गम्—अभङ्गं, असङ्गम् इ., अवेहि—अवैहि इ. पा. । स्फुटम्—स्मितम् इ. व. ‘वरं वृणीष्वेति तमाह इ. चा. ‘वरं वृणीष्वेति तमादिदेश सः’ इ. दिन. च पठन्ति । ‘वरं वृणीष्वेति तमाह वृत्रहा’ इ. पा.

२ असमग्रनिःसृतम्; नरेन्द्र०—दिलीप०; प्रियंवदः—प्रियंवदम् इ. पा०

३ ‘दीक्षितत्वाञ्चिलोचनस्यैकांशेन दुराधिगमः’ इ. दिन. चा० । ‘अष्टमूर्तित्वाद् यजमानलक्षणांश-भावादुरभिभवो दुराकलनीयः’ इ. व० । ‘दीक्षितमुग्रः प्रविशति’ इ. आगमः । ‘या च होत्री’ इति शाकुन्तले च ।

तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघोर्यथागतं मातलिसारथिर्ययौ ।

नृपस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं सुदक्षिणासूनुरपि न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

मातलिसारथिः इन्द्रो रघोः संबन्धिनं कामं मनोरथं तथेति तथास्त्विति प्रतिशुश्रुवान् । ' भाषायां सदवसश्रुवः ' इति कसुप्रप्रत्ययः । यथागतं ययौ ।

सुदक्षिणासूनुः रघुः अपि नातिप्रमनाः विजयलाभेऽप्यश्वनाशान्नातीव तुष्टः सन् । नञर्थस्य नञ्बदस्य सुप्सुपेति समासः । नृपस्य सदोगृहं प्रति न्यवर्तत ॥

तमभ्यनन्दत्प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।

परामृषन् हर्षजडेन पाणिना तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ॥ ६८ ॥

हरेः इन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं प्रबोधितो ज्ञापितः । वृत्तान्तमिति शेषः । प्रजेश्वरो दिलीपो हर्षजडेन हर्षशिशिरेण पाणिना कुलिशव्रणाङ्कितम् । तस्य रघोरिदम् । [तदीयं] अङ्गं शरीरं परामृषंस्तं रघुम् अभ्यनन्दत् ॥

इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां महाक्रतूनां महनीयशासनः ।

समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये ततान सोपानपरम्परामिव ॥ ६९ ॥

महनीयशासनः पूजनीयाज्ञः क्षितीश इति अनेन प्रकारेण । ' इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु ' इत्यमरः । महाक्रतूनाम् अश्वमेधानां नवभिरधिकां [नवाधिकां] नवतिं एकोनशतं आयुषः क्षये सति दिवं स्वर्गं समारुरुक्षुः आरोढुमिच्छुः सोपानानां परम्परां पङ्क्तिं [सोपानपरम्पराम्] इव ततान ॥

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये

गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ ७० ॥

अथ विषयेभ्यो व्यावृत्तात्मा निवृत्तचित्तः [विषयव्यावृत्तात्मा] स दिलीपो यथाविधि यथाशास्त्रं यूने सूनवे नृपतिककुदं राजचिह्नम् । ' ककुद्वत्ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्के राजलक्ष्मणि ' इति विश्वः । सितातपवारणं श्वेतच्छत्रं दत्त्वा तया देव्या सुदक्षिणया सह मुनिवनतरुच्छायां शिश्रिये श्रितवान् । वानप्रस्थाश्रमं स्वीकृतवानित्यर्थः । तथा हि । गलितवयसां वृद्धानां इक्ष्वाकूणां इक्ष्वाकोर्गोत्रापत्यानाम् ।

१ ' येन मार्गेणायातस्तेनैव गतः ' इ. व० । ' न तु रघुं विजित्येति भावः ' इ. चा० ।

२ पुनः पुनः स्पृशन् । अभ्यनन्दत्—क्षुम्बनशिरोवघ्राणादिभिः संभावयामास. अनुरूपभावश्चतुर्दशे—ते पुत्रयोर्नैकतशस्त्रमार्गानाद्रानिवाङ्के सदयं स्पृशन्त्यौ' इति ।

३ विषयाः रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः । अस्य व्युत्पत्तिर्भट्टकारिकायाम्—विशब्दो हि विशेषार्थः सिनोतेर्बन्ध उच्यते । विशेषेण सिनोतीति विषयोऽतो नियामकः ॥

४ सितच्छत्रस्य राजलक्ष्म्याः प्रधानाङ्गत्वाद्राजलक्ष्मीं दत्त्वेत्यर्थो लभ्यते । ' छत्रमातपवारणम् ' इति हेमचन्द्रः ।

तद्राजसंज्ञकत्वादणो लुक् । इदं वनगमनं कुलव्रतम् । देव्या सहेत्यनेन सपत्नीकवानप्रस्थाश्रमपक्ष उक्तः । तथा च याज्ञवल्क्यः—‘ सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वानुगतो वनम् । वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत् ॥’ इति । हरिणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—‘ रसयुगहयैन्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा’ इति ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये

रघुराज्याभिषेको नाम तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

शारदा शारदाम्भोजवदना वदनाम्बुजे ।

सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं संनिधिं क्रियात् ॥

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।

दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥ १ ॥

स रघुः गुरुणा पित्रा दत्तं राज्यं राज्ञः कर्म प्रजापरिपालनात्मकम् । पुरोहितादित्वाद्यक् । प्रतिपद्य प्राप्य । दिनान्ते सायंकाले सवित्रा सूर्येण निहितं तेजः प्रतिपद्य हुताशनः अग्निः इव । अधिकं बभौ । ‘ सौरं तेजः सायमाग्निं संक्रमते । आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति । अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति’ इत्यादिश्रुतिः प्रमाणम् ॥

दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।

पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥

दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठितं अवस्थितं तं रघुं निशम्य आकर्ण्य पूर्वं

१ अयं वैकल्पिको लोपः । अणोऽलोपे तु ‘ऐक्ष्वाकवः’ इति रूपं स्यात् ।

२ अनुरूपं श्लोकद्वयमष्टमे—अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया । विषयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवस्थेष्वपि निस्सहोऽभवत् ॥ गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः । पदवीं तरुवल्कवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ इति

३ तदुक्तं प्राक्—‘वार्द्धके मुनिवृत्तीनाम्’ इत्यत्र ।

४ अत्र मनुसंमतिस्तूक्ता (प्र. स. अष्ट. श्लो. टि.)

५ शरत्कालोत्पन्नकमलवत्प्रफुल्लवदना शारदा वाग्देवी सर्वदात्री सर्वदाऽस्माकं वदनाम्बुजे सतां मङ्गलानां निधिं शेषधिभूतं सन्निधिं वसतिमित्यर्थः क्रियात् ।

६ प्रथमद्वितीययोर्मध्ये—न्यस्तशस्त्रं दिलीपं च तं च शुशुबुषां प्रभुम् । राज्ञामुद्धृतनाराचे हृदि शर्यामिवापितम् । इति पद्यं चा. दि. व. सु. पठन्ति ।

दिलीपकाले राज्ञां हृदये प्रकर्षेण धूमोऽस्य संजातः प्रधूमितः अग्निः संतापाग्निः उत्थित इव प्रज्वलित इव । पूर्वभ्योऽधिकसंतापोऽभूदित्यर्थः । राजकर्तृकस्यापि निशमनस्याग्नावुपचारान्न समानकर्तृकत्वविरोधः ॥

पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्क्तयः ।

नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥

पुरुहूतध्वजः इन्द्रध्वजः । स किल राजभिर्वृष्ट्यर्थं पूज्यत इत्युक्तं भविष्योत्तरे—
'एवं यः कुरुते यात्रामिन्द्रकेतोर्युधिष्ठिर । पर्जन्यः कामवर्षो स्यात्तस्य राज्ये न संशयः ॥' इति । 'चतुरस्रं ध्वजाकारं राजद्वारे प्रतिष्ठितम् । आहुः शक्रध्वजं नाम पौर-
लोकसुखावहम् ॥' पुरुहूतध्वजस्येव तस्य रघोर्नवमभ्युत्थानमभ्युत्थानमभ्युदयं च पश्यन्तीति नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः । उद्ध्वं प्रस्थिता उल्लसिताश्च नयनपङ्क्तयो यासां ताः [उन्नयनपङ्क्तयः] सप्रजाः संसतानाः प्रजाः जनाः । 'प्रजा स्यात्संततौ जने' इत्युभयत्राप्यमरः । ननन्दुः ॥

सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥

द्विरद इव द्विरदैश्च गच्छतीति द्विरदगामिना । 'कर्तृयुपमाने' इति 'सुप्य-
जातौ—' इति च णिनिः । तेन रघुणा समं युगपद् एव द्वयं समाक्रान्तं अधि-

१ सञ्जातधूमोर्त्पाद इत्यर्थः । २ तुमुन्क्त्वाल्प्रबादयः प्रत्ययाः समानकर्तृकत्वे भवन्ति । अत्र राज्ञो राजहृदयस्थिताग्नीनां चाधाराधेयभावतया परस्परसम्बन्धादेकस्य कर्तृत्वेऽन्यस्यापि कर्तृत्वं लक्षणयोपपद्यते इत्यर्थः । वस्तुतस्तु तुमुनादिप्रत्ययानां समानकर्तृत्वं नैकान्तिकं भिन्नकर्तृकस्यापि बहुलं प्रयोगेषु दर्शनात् । प्रधूमितः—०ते इति चा. दि. व. सु० पठन्ति ।

३ पुरु बहुलं हूतमाह्वानं यज्ञेषु अस्य । पुरुणि हूतानि नामान्यस्य इति वा । पुरुहूतध्वजस्येव—
इन्द्रमहोत्सवस्येव । तथाहि—गजाकारंचतुस्तम्भं पुरद्वारे प्रतिष्ठितं । पौराः कुर्वन्ति शरदि पुरुहूत-
महोत्सवम् ॥ इति व० । कालिकापुराणे च—एवं यः कुरुते पूजां वासवस्य महात्मनः । स चिरं पृथिवीं भुक्त्वा वासवं लोकमाप्नुयात् ॥ न तस्य राज्ये दुर्भिक्षं नेतयो न्याप्यधर्मकृत् । स्थास्यन्ति मृत्युर्नाकाले जनानां तत्र जायते ॥ इत्या० । अत्रेयं पौराणिकी कथा—पुरा किल दानवपारिभूता इन्द्रपुरःसरा देवाः क्षीरसागरशायिनं भगवन्तं शरणं वव्रजुः । तदा विष्णुर्देत्यकुलसंहाराय दिव्यप्र-
भावं विचित्रं ध्वजमेकं महेन्द्राय प्रादात् । तत्प्रभावादिन्द्रः सर्वान्दानवाञ्जघान । इन्द्रदत्तं च तं ध्वजं पूजयित्वा वसुर्नाम चेदिनृपः परां सिद्धिं लेभे । ततः प्रीतो महेन्द्रो व्यादिदेश—'प्रीतो महेन म-
घत्रा प्राह्वं ये नृपाः करिष्यान्ति । वसुवद्रसुमन्तस्ते भुवि सिद्धाज्ञा भविष्यान्ति ॥ मुदिताः प्रजाश्च तेषां भयरोगविर्जिताः प्रभूताश्च । ध्वज एव चाभिधास्यति जगति निमित्तैः फलं सदसत् ॥ इत्या० । विस्तरस्तु बृहत्संहितायां ४३ अध्याये द्रष्टव्यः ।

४ 'गजारोहणादिकम् । अभिषिक्तो हि राजा गजेन्द्रमारुह्य पुरं प्रदक्षिणीकुर्यादित्याचारः' । इति चा० । सप्रजाः—'सुप्रजाः' इ. चा. दि. व. सु. पठन्ति ।

५ द्विरदेन गन्तुं शीलं यस्य तेन । अभिषिक्तो नृपो हस्तिनमारुह्य भ्रमतीति वृद्धाचारः । इ० दि० । द्विरद इव गच्छतीति द्विरदगामी तेन द्विरदमारुह्य पुरं प्रदक्षिणीकृतवता' । इति व०

६ अत्र सिंहासनारोहणानन्तरमेवारिमण्डलाक्रमणोपि कार्यकारणयोः समकालत्वेन निर्देशादतिश-
योक्तिर्नामालङ्कारः । 'कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः' इति काव्यप्रकाशोक्तत्वात् ।

ष्ठितम् । किं तद्वयम् । पितुरागतं पित्र्यम् । 'पितुर्यत्' इति यत्प्रत्ययः । सिंहासनम् अखिलम् अरीणां मण्डलं राष्ट्रं [अरिमण्डलम्] च ॥

अथ सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसंनिधानमाह—

छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।

पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥

अत्र रघोस्तेजोविशेषेण स्वयं संनिहितया लक्ष्म्या छत्रधारणं कृतमित्युत्प्रेक्षते । पद्मा लक्ष्मीः । 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया' इत्यमरः । सा स्वयमदृश्या किल । किलेति संभावनायाम् । सती छायामण्डललक्ष्येण कान्तिपुञ्जानुमेयेन । न तु स्वरूपतो दृश्येन । छायामण्डलमित्यनेनानातपज्ञानं लक्ष्यते । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इत्युभयत्राप्यमरः । पद्मातपत्रेण पद्ममेवातपत्रं तेन कारणभूतेन साम्राज्यदीक्षितं साम्राज्ये साम्राज्यकर्मणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितमभिषिक्तं तं भेजे । अन्यथा कथमेतादृशी कान्तिसंपत्तिरिति भावः ॥

संप्रति सरस्वतीसांनिध्यमाह—

परिकल्पितसांनिध्या काले काले च बन्दिषु ।

स्तुत्यं स्तुतिभिरर्ध्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

सरस्वती च काले काले सर्वेष्वपि योग्यकालेषु । 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विर्वचनम् । बन्दिषु परिकल्पितसांनिध्या कृतसंनिधाना सती स्तुत्यं स्तोत्रार्हं तं रघुम् । अर्ध्याभिः अर्थादनपेताभिः । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । स्तुतिभिः स्तोत्रैः उपतस्थे । देवताबुद्ध्या पूजितवर्तीत्यर्थः । देवतात्वं च 'ना विष्णुः पृथिवीपतिः' इति वा लोकपालात्मकत्वाद्देत्यनुसंधेयम् । एवं च सति 'उपादेवपूजासंगातेकरणमित्रकरणपथिषु' इति वक्तव्यादात्मनेपदं सिध्यति ॥

मनुप्रभृतिभिर्मन्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।

तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद्वसुंधरा ॥ ७ ॥

वसुंधरा मनुप्रभृतिभिः मन्वादिभिः मान्यैः पूज्यैः राजभिर्भुक्ता यद्यपि । भुक्तैवेत्यर्थः । यद्यपीत्यवधारणे । 'अप्यर्थे यदिवार्थे स्यात्' इति केशवः । तथापि तस्मिन् राज्ञि । अन्यः पूर्वो यस्याः सान्यपूर्वा । अन्यपूर्वा न भवतीति अनन्यपूर्वा । अनन्योपभुक्ता इवासीत् । तत्प्रथमपतिकेवानुरक्तवर्तीत्यर्थः ॥

अत्र कारणमाह—

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।

आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥ ८ ॥

१ 'लक्ष्मीर्हि पद्मरूपेण छत्रेण सम्राजं सेवते इत्यागमः' इ० दि० । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

२ अत्रान्योन्यवैरभावाभिताभ्यामपि लक्ष्मीसरस्वतीभ्यां सेवाकरणादघोः कोपि महिमातिशयः सूचितः ।

हि यस्मात्कारणात् स रघुः युक्तदण्डतया यथापराधदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मन आददे जहार । क इव । अतिशीतोऽत्युष्णो वा न भवतीति नातिशीतोष्णः । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । दक्षिणो दक्षिणदिग्भवो नभस्वान् वायुः इव । मलयानिल इवेत्यर्थः । युक्तदण्डतयेत्यत्र कामन्दकः—‘उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । दण्डेन नृपतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥’ इति ॥

मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।

फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥

तेन रघुणा प्रजा गुरौ दिलीपविषये । सहकारोऽतिसौरभश्चतः । ‘आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः’ इत्यमरः । तस्य [सहकारस्य] फलेन पुष्पोद्गमे पुष्पोदय इव ततोऽपि गुणाधिकतया हेतुना मन्दोत्कण्ठाः अल्पौत्सुक्याः कृताः । गुणोत्तरश्चोत्तरो विषयः पूर्वं विस्मारयतीति भावः ॥

नयविद्धिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितम् ।

पूर्व एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥

नयविद्धिः नीतिशास्त्रज्ञैः नवे तस्मिन् राज्ञि विषये । तमधिकृत्येत्यर्थः सद्धर्मयुद्धादिकमसत्कूटयुद्धादिकं [सदसद्] चोपदर्शितम् । तस्मिन् राज्ञि पूर्वः पक्ष एवाभवत् । संक्रान्त इत्यर्थः । उत्तरः पक्षो नाभवत् । न संक्रान्त इत्यर्थः । तत्र सदसतोर्मध्ये सदेवाभिमतं नासत् । तदुद्भावनं तु ज्ञानार्थमेवेत्यर्थः । पक्षः साधनयोग्यार्थः । ‘पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु’ इति केशवः ॥

पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।

नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ११ ॥

पृथिव्यादीनां पञ्चानां भूतानामपि गुणाः गन्धादय उत्कर्षम् अतिशयं पुपुषुः । अत्रोत्प्रेक्षते—तस्मिन् रघौ नाम नवे महीपाले सति सर्वं वस्तुजातं नवमिवाभवत् । तदेव भूतजातमिदानीमपूर्वगुणयोगादपूर्वमिवाभवदिति भावः ॥

१ उक्तं च भारते—मृदुर्भवत्यवज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विजते जनः । काले काले तु सम्प्राप्ते मृदुस्तीक्ष्णोऽथवा भवेत् ॥ अनुरूपश्लोकोष्टमे—न खरो न च भूयसा मृदुः—इ० । किरातार्जुनीये च—समवृत्तिरूपैति मार्दवं समये यश्च तनोति तीक्ष्णताम् । अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनीपतिः ॥ इ०

२ उभे प्रज्ञे वेदितव्ये ऋज्वी वक्रा च भारत । जानन्वक्रां न सेवेत प्रतिबाधेत चागतान् । इति भारते च ।

३ ‘पृथ्वी पञ्चगुणा तोयं चतुर्गुणमथानलः । त्रिगुणो द्विगुणो वायुर्वियदेकगुणं भवेत्’ इ० व० । ते च गुणा यथा—पृथिव्यां रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः पञ्च गुणाः । अप्सु रूपरसस्पर्शशब्दाश्चत्वारो गुणाः । तेजसि रूपस्पर्शशब्दास्त्रयो गुणाः । मरुति स्पर्शशब्दौ द्वौ गुणौ । व्योम्नि च शब्द एवैको गुणः । तदुक्तं प्रपञ्चसारे—शब्दाद्व्योम स्पर्शतस्तेन वायुस्ताभ्यां रूपाद्वह्निरैतै रसाच्च । अम्भांस्येतैर्गन्धतो भूर्धराद्या भूताः पञ्च स्युर्गुणोनाः क्रमेण ॥ इ०

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥

यथा चन्दयतीत्याह्लादयतीति चन्द्रः इन्दुः । चदिधातोरौणादिको रप्रत्ययः । प्रह्लादनाद् आह्लादकरणाद् अन्वर्थोऽनुगतार्थनामको अभूत् । यथा च तपतीति तपनः सूर्यः । नन्यादित्वाल्ल्युट्प्रत्ययः प्रतापात् संतापजननादन्वर्थः । तथैव स राजा प्रकृतिरञ्जनाद् अन्वर्थः सार्थकराजशब्दो अभूत् । यद्यपि राजशब्दो राजते-र्दीप्त्यर्थात्कनिन्प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वाद्रञ्जनाद्राजेत्युक्तं कविना ॥

कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।

चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥

विशाले तस्य रघोः लोचने कामं कर्णान्तयोर्विश्रान्ते कर्णप्रान्तगते [कर्णा-न्तविश्रान्ते] । चक्षुष्मत्ता तु । चक्षुःफलं त्वित्यर्थः । सूक्ष्मान्कार्यार्थान्कर्तव्यार्थान्दर्शयति प्रकाशयतीति सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेण एव । शास्त्रं दृष्टिर्विवेकिनामिति भावः ॥

लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता ।

पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥

अथ लब्धस्य राज्यस्य प्रशमनेन परिपन्थिनामनुरञ्जनप्रतीकाराभ्यां स्थिरीकरणेन स्वस्थं समाहितचित्तं [लब्धप्रशमनस्वस्थं] एनं रघुं पङ्कजलक्षणा पद्मचिह्ना श्रियोऽपि विशेषणमेतत् । शरत् । द्वितीया पार्थिवश्रीः राजलक्ष्मीः इव । समुपस्थिता प्राप्ता । 'रक्षा पौरजनस्य देशनगरग्रामेषु गुप्तिस्तथा योधानामपि संग्रहोऽपि तुलया मानव्यवस्थापनम् । साम्यं लिङ्गिषु दानवृत्तिकरणं त्यागः समानेऽर्चनं कार्याण्येव महीभुजां प्रशमनान्येतानि राज्ये नवे' ॥

निर्वृष्टलघुभिर्मैघैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।

प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशे दिशः ॥ १५ ॥

१ एवं महाभारतेपि-रञ्जिताश्च प्रजाः सर्वास्तेन राजेति शब्दयते । इ० शान्तिप० । अन्वर्थः—'अर्थमनुगतोऽन्वर्थ इति कैयटाः' इ० चा० ॥

२ उक्तं च हितोपदेशे—'अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् । सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः' ॥ इति 'शास्त्रं चक्षुर्विवेकिनाम्' इति चान्यत्र । अत्र टीकास्थानीयं दशकुमार-चरितवाक्यम्—आगमदीपदृष्टेन खल्वध्वना सुखेन वर्तते लोकयात्रा । दिव्यं हि चक्षुर्भूतभवद्भविष्यत्सु व्यवहिताविप्रकृष्टादिषु च विषयेषु शास्त्रं नामाप्रतिहतवृत्ति । तेन हीनः सतोरप्यायतविशालयो-र्लोचनयोरन्ध एव जन्तुर्थदर्शनेष्वसामर्थ्यात् । इ०

कामम् इ०—कामं कमलपत्राणां नेत्रे तस्यानुकारिणौ इ. दि. चा० पठतः । 'सूक्ष्मेति—सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिनः' इ. पा. ३ 'लब्धप्रशमनं स्वस्थम्' इति चा. व.भादयः पठन्ति ।

४ निर्वृष्टलघुभिर्मैघैः सवितुस्तस्य चोभयोः । वद्विष्णवो दिशां भागान्प्रतापा यत्र रेचिताः ॥ इ० दि० चा० पठतः ।

निःशेषं वृष्टा निर्वृष्टाः । कर्तरि क्तः । अत एव लघवः । तैः [निर्वृष्टलघुभिः]
मेघैर्मुक्तवर्त्मा ल्यक्तमार्गः । अत एव सुदुःसहः । तस्य रघोः भानोश्च प्रतापः
पौरुषमातपश्च । 'प्रतापौ पौरुषातपौ' इति यादवः । युगपदिदं व्यानशे व्याप ॥

वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।

प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥

इन्द्रः । वर्षासु भवं वार्षिकम् । वर्षानिमित्तमित्यर्थः । 'वर्षाभ्यष्टक्' इति
ठक्प्रत्ययः । धनुः संजहार । रघुर्जैत्रं जयशीलम् । जेतृशब्दात्तृन्न्तात् 'प्रज्ञा-
दिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽणप्रत्ययः । धनुः दधौ । हि यस्मात् तौ इन्द्ररघू प्रजानामर्थस्य
प्रयोजनस्य वृष्टिविजयलक्षणस्य साधनविषये [प्रजार्थसाधने] पर्यायेणोद्यते
कार्मुके याभ्यां तौ पर्यायोद्यतकार्मुकौ । 'पर्यायोद्यमविश्रमौ' इति पाठान्तरे
पर्यायेणोद्यमो विश्रमश्च ययोस्तौ पर्यायोद्यमविश्रमौ । द्वयोः पर्यायकरणादक्लेश
इति भावः ॥

पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।

ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥ १७ ॥

पुण्डरीकं सिताम्भोजमेवातपत्रं यस्य स [पुण्डरीकातपत्रः] तथोक्तः । विक-
सन्ति काशानि काशाख्यतृणकुसुमान्येव चामराणि यस्य स तथोक्तः [विकसत्का-
शचामरः] । ऋतुः शरदृतुः पुण्डरीकनिभातपत्रं काशनिभचामरं तं रघुं विड-
म्बयामास अनुचकार । तस्य रघोः श्रियं [तच्छ्रियम्] पुनः शोभां तु न
प्राप । 'शोभासंपत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते' इति शाश्वतः ॥

प्रसादसुमुखे तस्मिंश्चन्द्रे च विशदप्रभे ।

तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत्समरसा द्वयोः ॥ १८ ॥

प्रसादेन सुमुखे [प्रसादसुमुखे] तस्मिन् रघौ विशदप्रभे निर्मलकान्तौ
चन्द्रे च द्वयोः विषये तदा चक्षुष्मतां प्रीतिः अनुरागः समरसा समस्वादा ।
तुल्ययोगेति यावत् । 'रसो गन्धे रसः स्वादे' इति विश्वः । आसीत् ॥

हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।

विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसाधिव ॥ १९ ॥

हंसानां श्रेणीषु पङ्क्तिषु । [हंसश्रेणीषु] । तारासु नक्षत्रेषु । कुमुदानि येषु स-
न्तीति कुमुद्वन्ति । 'कुमुद्वान्कुमुदप्रायः' इत्यमरः । 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ङुत्तुप्' । तेषु

१ अयं दि.सम्मतः पाठः । अनुरूपो भाव उक्तः प्रथमे-‘दुदोह गां स यज्ञाय--’ इत्यत्र । अ-
स्माच्छ्लोकात्परमतिरिक्तं श्लोकमेकं सु. व. पठतः-‘अधिज्यमायुधं कर्तुं समयोयं रघोरिति । स्व-
धनुः शङ्कितेनेव संजह्रे शतमन्युना ॥ इ०

२ विकसत्-विलसत् इ. पा.

३ 'यशसि धवलता वर्ण्यते' इति कविसमयानुरोधादुत्प्रेक्षते हंसोति । क्रियोत्प्रेक्षा ।

[कुमुदत्सु] । कुमुदप्रायेष्वित्यर्थः । वारिषु च तदीयानां रघुसंबन्धिनानां यशसां विभूतयः संपदः पर्यस्ता इव प्रसारिताः किम् । इत्युत्प्रेक्षा । अन्यथा कथमेषां धवलिमेति भावः ॥

इक्षुच्छायानिषादिन्यस्तस्य गोमुर्गुणोदयम् ।

आकुमारकथोद्धातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥

इक्षूणां छायेक्षुच्छायम् । 'छाया बाहुल्ये' इति नपुंसकत्वम् । तत्र निषण्णा इक्षु-
च्छायानिषादिन्यः । 'इक्षुच्छायानिषादिन्यः' इति स्त्रीलिङ्गपाठ इक्षोश्छायेति वि-
ग्रहः । अन्यथा बहुत्वे नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । शालीनगोपायन्ति रक्षन्तीति शालिगोप्यः
सस्यपालिकाः स्त्रियः । 'कर्मण्यण्' । टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना ङीप् । गोमुः रक्षकस्य
तस्य रघोः । गुणेभ्य उदयो यस्य तद् गुणोदयं गुणोत्पन्नमाकुमारं कुमारादारभ्य
कथोद्धातः कथारम्भो यस्य तत् [आकुमारकथोद्धातं] । कुमारैरपि स्तूयमा-
नमित्यर्थः । यशो जगुः गायन्ति स्म । अथवा कुमारस्य सतो रघोर्याः कथा इन्द्र-
विजयादयस्तत आरभ्याकुमारकथम् । तत्राप्यभिविधावव्ययीभावः । आकुमारकथ-
मुद्धातो यस्मिन्कर्मणि । गानक्रियाविशेषणमेतत् । 'स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः'
इत्यमरः । 'आकुमारकथोद्धूतम्' इति पाठे कुमारस्य सतस्तस्य कथाभिश्चरितैरुद्धूतं
यद्यशस्तद्यश आरभ्य यशो जगुरिति व्याख्येयम् ॥

प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः ।

रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः ॥ २१ ॥

महौजसः कुम्भयोनेः अगस्त्यस्य । 'अगस्त्यः कुम्भसंभवः' इत्यमरः । उद-
यादम्भः प्रससाद् प्रसन्नं बभूव । महौजसो रघोः उदयाद् अभिभवाशङ्कि द्वि-
षतां मनश्चुक्षुभे कालुष्यं प्राप । 'अगस्त्योदये जलानि प्रसीदन्ति' इत्यागमः ॥

मदोदग्राः ककुब्जन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः ।

लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम् ॥ २२ ॥

मदोदग्राः मदोद्धताः । ककुदेषामस्तीति ककुब्जन्तः । महाककुद इत्यर्थः ।
यवादित्वान्मकारस्य वत्वाभावः । सरितां कूलान्युद्रुजन्तीति कूलमुद्रुजाः । 'उदि

१ तस्य गोमुर्द्विरेफानां कर्णोत्पलनिपातिनाम् । स्वरसंवादिभिः कण्ठैः शालिगोप्यो जगुर्गुणान् ॥
इति सर्व एव श्लोकोन्यथा पठ्यते कैश्चित् । इक्षुच्छाय०—इक्षुच्छाया० इति चा. व. सु. दि० ।
०कथोद्धातम्—०कथोद्धूतम् । इ. दि. सु०

२ अगस्त्यस्य कुम्भयोनित्वकथा यास्कनिरुक्ते—तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् ।
रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भेऽन्यपतद्वासतीवरे ॥ तेनैव तु मुहूर्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ । अगस्त्यश्च वसि-
ष्ठश्च तत्रर्षी संबभूवतुः ॥ बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले । स्थले वसिष्ठस्तु मुनिः संबभू-
वर्षिसत्तमः ॥ कुम्भेत्वगस्त्यः संभूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः । इ०

पञ्चपु ० सृष्टिखण्ड २२ अ. द्रष्टव्यः ।

३ एवमप्रेपि 'तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोयम्' इति । अत्र वराह-
मिहिराः—उदये च मुनेरगस्त्यनाम्नः कुसुमायोगमलप्रदूषितानि । हृदयानि सतामिव स्वभावा-
त्पुनरम्बूनि भवन्ति निर्मलानि ॥ इ० । ४ अभिभवाशङ्कि—परिभ०, पराभ० इ. पा.

कूले रुजिवहोः' इति खड्गप्रत्ययः । अरुद्विष-’ इत्यादिना मुमागमः । महान्त उक्षाणो महोक्षाः । 'अचतुर-' इत्यादिना निपातनादकारान्तः । लीलाखेलं विलाससुभगं तस्य रघोरुत्साहवतो वपुष्मतः परभञ्जकस्य विक्रमं शौर्यम् अनुप्रापुः अनुचक्रुः ॥

प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।

असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः ॥ २३ ॥

मदस्येव गन्धो येषां तैः मदगन्धिभिः । 'उपमानाच्च' इतीकारः समासान्तः सप्तपर्णानां वृक्षविशेषाणाम् । 'सप्तपर्णो विशालत्वक्शारदो विषमच्छदः' इत्यमरः । प्रसवैः पुष्पैः आहताः तस्य रघोः नागा गजाः [तन्नागाः] । 'गजेऽपि नागमा-तङ्गौ' इत्यमरः । असूययेव आहतिनिमित्तया स्पर्धयेव सप्तधैव प्रसुस्रुवुः मदं ववृषुः । प्रतिगन्धाभिमानादिति भावः । 'करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदस्रुतिः' इति पालकाप्ये । करान्नासारन्ध्राभ्यामित्यर्थः ॥

सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान् ।

यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥

सरितः गाधाः सुप्रतराः कुर्वती । पथः मार्गान् चाश्यानकर्दमान् शुष्क-पङ्कान्कुर्वती । "संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः" इति श्यतेनिष्ठातस्य नत्वम् । शरत् शरदृतुः तं रघुं शक्तेः उत्साहशक्तेः प्रथमं प्राग् यात्रायै दण्डयात्रायै चोदया-मास प्रेरयामास । प्रभावमन्त्रशक्तिसंपन्नस्य शरत्स्वयमुत्साहमुत्पादयामासेत्यर्थः ॥

तस्मै सम्यग्द्युतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ ।

प्रदक्षिणार्चिव्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५ ॥

वाजिनामश्वानां नीराजनाविधौ नीराजनाख्ये शान्तिकर्मणि [वाजिनीराजना-विधौ] सम्यक् विधिवत् हुतो होमसमिद्धो वह्निः । प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययीभावः । प्रदक्षिणं यार्चिर्ज्वाला तस्या व्याजेन [प्रदक्षिणा-र्चिव्याजेन] हस्तेनेव तस्मै जयं ददौ । उक्तमाहवयात्रायाम्—'इद्धः प्रदक्षि-क्षिणगतो हुतभुङ्गृपस्य धात्रीं समुद्ररशनां वशगां करोति' इति । वाजिग्रहणं गजा-दीनामप्युपलक्षणं तेषामपि नीराजनाविधानात् ॥

१ 'लीलया निरायासेन खेलं विसृत्वरम्' इ. चा० ।

२ 'रघोर्विक्रममनुप्राप्ता अनुगताः । वृषपक्षे तु विक्रमो गतिविशेषः । रघुविक्रमोपि महोदयः, ककुद् राजचिह्नं तद्युक्तः, यात्रायां करितुरगादिखुरायभिघातेन सरितां कूलभेदको भवति ।' इति च चा० ।

३ आहतास्ताडिता उन्मादिता इति यावत् । उत्प्रेक्षालंकारः । ४ तालुवक्षःकपोलेभ्यः शंख-कुम्भकरे तथा । रोमकुम्भकाटिभ्यश्च दानं प्रक्षरति द्विपः' इति सु० ।

५ प्रेरयामास, नोदयामास. इ० पा०

६ नीरस्य शान्त्युदकस्य अजना क्षेपोस्मिन्निति नीराजना । 'गजाश्चमङ्गलाय राजानः प्रयाणस-मये नीराजनाविधिं कुर्वन्ति इत्यागमः' इ० सु० । नीराजनाविधिस्तु विस्तरश उक्त वराहमिहिरवि-राचितायां बृहत्संहितायां चतुश्चत्वारिंशोऽध्याये तत्रैव द्रष्टव्यः । ७ उत्प्रेक्षालं०

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिगरयान्वितः ।

षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ २६ ॥

गुप्तौ मूलं स्वनिवासस्थानं प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गं च येन स गुप्तमूलप्रत्यन्तः । शुद्धपार्ष्णिः उद्धृतपृष्ठशत्रुः सेनया रक्षितपृष्ठदेशो वा । अयान्वितः शुभदैवान्वितः । 'अयः शुभावहो विधिः' इत्यमरः । स रघुः षड्विधं मौलभृत्यादिरूपं बलं सैन्यम् । 'मौलं' भृत्यः सुहृच्छोणी द्विषदाटविकं बलम्' इति कोशः । आदाय दिशां जिगीषया जेतुमिच्छया [दिग्जिगीषया] प्रतस्थे चचाल ॥

अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः ।

पृषतैर्मन्दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम् ॥ २७ ॥

वयोवृद्धाः पौरयोषितस्तं रघुं प्रयान्तं लाजैः आचारलाजैः । मन्दरोद्धूतैः पृषतैः विन्दुभिः क्षीरोर्मयः क्षीरसमुद्रोर्मयः अच्युतं विष्णुम् इव । अवाकिरन् पर्यक्षिपन् ॥

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा ।

अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥

प्राचीनबर्हिर्नाम कश्चिन्महाराज इति केचित् । प्राचीनबर्हिरिन्द्रः । 'पर्जन्यो मघवा वृषा हरिहयः प्राचीनबर्हिस्तथा' इतीन्द्रपर्यायेषु हलायुधाभिधानात् । तेन [प्राचीनबर्हिषा] तुल्यः स रघुः । अनिलेनानुकूलवातेनोद्धूतैः अनिलोद्धूतैः केतुभिः ध्वजैः अहितान् रिपून् तर्जयन्निव भर्त्सयन्निव । तर्जिभर्त्स्योरनुदात्तेत्वेऽपि चक्षिडो

१ अत्र मनुः-कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि । * * * ॥ संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च बलं स्वकम् । साम्प्रदायिककल्पेन यायादरिपुरं प्रति ॥ इति । उक्तं च कामन्दकेन—पुरश्च पश्चाच्च यदा समर्थस्तदाभियायान्महते फलाय । पुरः प्रसर्पन्नविशुद्धपृष्ठः प्राप्नोति तीव्रं खलु पार्ष्णिभेदम् ॥ इति । अरिं प्रति निर्यातेन विजिगीषुणा येभ्यः पृष्ठवर्तिनृपेभ्यो देशाक्रमणाद्याशङ्क्यते तेषां संयमनं कार्यमिति मनुरप्याह—'पार्ष्णिग्राहं च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दं च मण्डले' इति । अयोपेतः—अत्र कामन्दकः—देवानभ्यर्च्य विप्रांश्च प्रशस्तग्रहतारकम् । षड्विधं तु बलं व्यूह्य द्विषतोभिमुखं व्रजेत् ॥ 'प्रशस्तग्रहतारकम्' इत्यत्र 'गुरुंश्च शुभवासरे' इति पठित्वा चारित्रवर्धनेनाप्येतद्वचनमुद्धृतम् ।

२ मूलाद्वंशपरम्परयागतम् । एतद्वृद्धभक्तित्वादुत्तमम् । द्विषत्—उत्कोचभेदादिभिरुपायैः शत्रुपक्षात्स्वपक्षानीतम् । आटविकम्—एतत्परदेशप्रवेशे उपयुक्तम् । तदुक्तम्—परदेशप्रवेशे च कुर्यादाटविकान्पुरः' इति ।

३ नास्ति च्युतं स्वस्वभावात्स्वलनं यस्य । सच्चिदानन्दरूपमेकरसम् । उक्तं च भगवता—यस्मान्नच्युतपूर्वोहमच्युतस्तेन कर्मणा । इति भागवते ।

४ यद्वा प्राचीनबर्हिर्नाम हविर्द्वापुत्रो महाप्रभावः प्रजापतिः । उक्तं च वल्लिपुराणे—प्राचीनबर्हिर्भगवान्महानासीत्प्रजापतिः । हविर्द्वाणाद्विजथेष्ठ येन संवर्धिताः प्रजाः ॥ प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य पृथिव्यां विश्रुता मुने । प्राचीनबर्हिर्भगवान् ख्यातो भुवि महाबलः ॥ इ०

५ 'अन्योपि अङ्गुल्यादिना तर्जयति' इ० चारि.

डित्करणेनानुदात्तेत्वनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति वामनः । प्रथमं प्राचीं दिशं ययौ ॥

रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसंनिभैः ।

भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥ २९ ॥

किं कुर्वन् । स्यन्दनोद्धूतैः रजोभिः घनसंनिभैः वर्णतः क्रियातः परिमाणतश्च मेघतुल्यैः गजैश्च यथाक्रमं व्योम आकाशं भुवस्तलमिव भूतलं च व्योमेव कुर्वन् । यथाविति पूर्वेण संबन्धः ॥

प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।

ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः ॥ ३० ॥

अग्रे प्रतापः तेजोविशेषः । 'स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः । ततः शब्दः सेनाकलकलः । तदनन्तरं परागः धूलिः । 'परागः पुष्परजसि धूलिस्तानीययोरपि' इति विश्वः । पश्चाद्रथादि रथाश्वादिकं चतुरङ्गवलम् । 'रथानीकम्' इति पाठ इतिशब्दाध्याहारेण योज्यम् । इति इत्थं चतुःस्कन्धेव चतुर्व्यूहेव । 'स्कन्धः प्रकाण्डे कार्येसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति हैमः । सा चमूर्ययौ ॥

मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।

विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्ताच्चकार सः ॥ ३१ ॥

स रघुः शक्तिमत्त्वात् समर्थत्वात् मरुपृष्ठानि निर्जलस्थानानि । 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरः । उदम्भांसि उद्भूतजलानि चकार । नाव्याः नौभिस्तार्याः नदीः । 'नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये' इत्यमरः । 'नौवयोधर्मविषमूल—' इत्यादिना यत्प्रत्ययः । सुप्रतराः सुखेन तार्याश्चकार । विपिनानि अरण्यानि । 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः । प्रकाशानि निर्वृक्षाणि चकार । शक्त्युत्कर्षात्तस्यागम्यं किमपि नासीदिति भावः ॥

स सेनां महतीं कर्षन्पूर्वसागरगामिनीम् ।

बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥ ३२ ॥

१ अस्माच्छ्लोकात्परं चा. दि. वल्लभादयः श्लोकमेकं पठन्ति यथा—

परागैः कलुषास्तस्य सहप्रस्थाधिभिः कृशाः । पश्चात्प्रयाधिभिः पङ्काश्चक्रिरे मार्गनिम्नगाः ॥

२ कृष्णवर्णत्वाद्विशालत्वात्त्रिर्घोषतुल्यबृंहितत्वान्मदवारिधारावर्षित्वाच्च गजानां घनसाम्यम् ।

३ इन्द्रजयादिरूपः । 'शत्रूणां भयजननकर्ता' इ. व० । 'परागः—' 'पुरोगाः', 'रथादीति—' 'रथानीकम्' इ. चा. व. सु. दि. पठन्ति ।

४ प्रशस्ताशक्तिर्विद्यतेत्येति शक्तिमांस्तस्य भावस्तस्मात् । कूपखननसेतुबन्धनादिलौकिकोपायान्तरेणैव रघोर्दिव्यप्रभाववत्त्वादेव तत्तत्कार्यसिद्धिर्जातेति भावः । अत्र 'अतिखननव्यापारेण' इ. चा० 'प्रभूतकटकसैन्यसामग्रीतः' इ. सु० व्याख्यातः । किंत्वेतद्व्याख्यानं वैचित्र्यविशेषाभावाच्च मनोरमम् । तथा व्याख्याने दिव्यप्रभावस्य रघोः प्राकृतनृपतुल्यत्वापत्तेः ।

महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन्स रघुः । हरस्य जटाभ्यो भ्रष्टां
[हरजटाभ्रष्टां] गङ्गां कर्षन् । सापि पूर्वसागरगामिनी । भगीरथ इव । बभौ ।
भगीरथो नाम कश्चित्कपिलदग्धानां सागराणां नप्ता तत्पावनाय हरकिरीटाद्गङ्गां प्रवर्त-
यिता राजा । यत्संबन्धाद्गङ्गा च भागीरथीति गीयते ॥

त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः ।

तस्याग्नीदुल्बणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥

‘फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः’ इति केशवः । फलं लाभम् । वृक्षपक्षे
प्रसवं च । त्याजितैः । त्यजेर्ण्यन्ताद्विकर्मकादप्रधाने कर्मणिः क्तः । उत्खातैः
स्वपदाच्यावितैः । अन्यत्रोत्पादितैः । बहुधा भग्नैः रणे जितैः । अन्यत्र छिन्नैः ।
नृपैश्च । पादपैः दन्तिनः गजस्य इव तस्य रघोः मार्गः दुल्बणः प्रकाशः
आसीत् । ‘प्रकाशं प्रकटं स्पष्टमुल्बणं विशदं स्फुटम्’ इति यादवः ॥

पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्ताञ्जनपदाञ्जयी ।

प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥

जयी जयनशीलः । ‘त्रिदक्षिविथी-’ इत्यादिनेनिप्रत्ययः । स रघुः एवम् ।
पुरो भवान् पौरस्त्यान् । प्राच्यान् । ‘दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्’ इति त्यक्प्रत्ययः ।
तांस्ताम् । सर्वानित्यर्थः । वीप्सायां द्विरुक्तिः । जनपदान् देशान् आक्रामन् ताली-
वनैः श्यामं [तालीवनश्यामम्] महोदधेरुपकण्ठं अन्तिकं प्राप ॥

अनम्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।

आत्मा संरक्षितः सुहृद्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥

अनम्राणाम् । कर्मणि षष्ठी । समुद्धर्तुः उन्मूलयितुः तस्माद् रघोः सकाशात् ।
‘भीत्रार्थानां भयहेतुः’ इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । सिन्धुरयात् नदीवेगात् इव सुहृद्वैः

१ भगीरथो नाम सूर्यवंश्यो राजा मर्त्यलोके गङ्गाप्रवर्तकः । स किल सगरपुत्रस्यासमञ्जस्य
प्रपौत्रः । तथा च रामायणम्-सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जादथांशुमान् । दिलीपेण श्रुतः पुत्रो दिली-
पस्य भगीरथः ॥ ३० ॥ पुरा किल भगीरथः सगरस्य पुत्रानुद्धिर्धर्षिर्गङ्गाया भुव्यवतरणं कारयितुं
वर्षसहस्राणि तीव्रं तपस्तेपे । ततस्तुष्टो ब्रह्मा तस्मायभीष्टं वरं दत्त्वा गङ्गाधारणाय शिवं प्रार्थयितु-
मादिदेश । ततः स दुश्चरेण तपसा शिवं पर्यतोषयत् । शिवोपि हिमाचलं गत्वा जटा विकीर्य पतेति
गङ्गामब्रवीत् । शिवेन सह पातालं विशामीत्यवलेपात्तच्छिरसि पतिता सा तत्र संवत्सरं बभ्राम ।
पश्चाद्भगवान् भगीरथप्रार्थनया गङ्गामुत्सर्ज । ततः स सगरसुतकृतखातेन तां पातालं नीत्वा तज्ज-
लेन पूर्वपुरुषानुद्धारयांचकार । विशेषस्तु रामा. बा. ४२-४४ अध्यायेषु द्रष्टव्यः ।

२ एवं त्रयोदशेऽपि वर्णनम्-दूरादयश्चक्रानिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनीला । ३० । उपक-
ण्ठम्-उपगतः कण्ठं सामीप्यं कूलमितियावत् । ‘उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोव्ययम्’
इत्यमरः ।

६ ब्रह्मदेशीयै राजभिः । इति सु० व० । ‘यथा नदीवेगाद्वेतसा वृक्षा नम्रवृत्तिं कृत्वा नदीवेगा-
दात्मानं रक्षयन्ति तद्वच्चैः सुहृद्भिरात्मा रक्षितः । इ. सु० । शरणार्थिनस्ते महात्मना रघुणा नो-
न्मूलिताः ‘तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वशः । समुच्छितानेव तरुन्प्रबाधते
महान्महत्प्रेव करोति विक्रमम्’ ॥ इति न्यायेनेति भावः ।

सुहृद्देशीयैः । सुहृदादयः शब्दा जनपदवचनाः क्षत्रियमाचक्षते । वैतसीं वेतसः संबन्धिनीं वृत्तिम् । प्रणतिमित्यर्थः । आश्रित्य । आत्मा संरक्षितः । अत्र कौटिल्यः—‘बलीयसाभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुप्रणतो वेतसधर्ममातिष्ठेत्’ इति ॥

वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।

निचखान जयस्तम्भान्गङ्गास्रोतोन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥

नेता नायकः स रघुनौभिः साधनैरुद्यतान्संनद्धान् [नौसाधनोद्यतान्] वङ्गान् राज्ञः तरसा बलेन । ‘तरसी बलरंहसी’ इति यादवः । उत्खाय उन्मूल्य गङ्गायाः स्रोतसां प्रवाहाणामन्तरेषु द्वीपेषु [गङ्गास्रोतोन्तरेषु] जयस्तम्भान्निचखान । स्थापितवानित्यर्थः ॥

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।

फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥

आपादपद्ममङ्घ्रिपद्मपर्यन्तं प्रणताः [आपादपद्मप्रणताः] । अत एवोत्खाताः पूर्वमुद्धृता अपि प्रतिरोपिताः पश्चात्स्थापिताः [उत्खातप्रतिरोपिताः] ते वङ्गाः । कलमा इव शालिविशेषा इव । ‘शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी’ इत्यमरः । तेऽप्यापादपद्मं मूलपद्मपर्यन्तं प्रणताः । ‘पादो बुध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते ।’ इति विश्वप्रकाशः । उत्खातप्रतिरोपिताश्च । रघुं फलैः धनैः । अन्यत्र सस्यैः । संवर्धयामासुः । ‘फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः । सस्ये’ इति केशवः ॥

स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्वद्धद्विरदसेतुभिः ।

उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥

स रघुर्वद्धा द्विरदा एव सेतवो यैस्तैः [बद्धद्विरदसेतुभिः] सैन्यैः कपिशां नाम नदीं तीर्त्वा । ‘करभाम्’ इति केचित्पठन्ति । उत्कलै राजभिरादर्शितमार्गः [उत्कलादर्शितपथः] सन् । कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥

स प्रतापं महेन्द्रस्य मुग्धि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।

अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥

स रघुः महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य । ‘महेन्द्रो मलयः सहायः शक्तिमानृक्ष-

१ वङ्गानां नौनिर्माणकौशलं महाभारतादप्यवगम्यते । यथा—ततः प्रवासितो विद्वान्विदुरेण नरस्तदा । पार्थानादर्शयामास मनोमारुतगामिनीम् ॥ सर्ववातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम् । शिवे भागीरथीतीरे नरैर्विस्त्रांसिभिः कृताम् ॥ इत्या० ।

२ ‘नगराणि जित्वा तत्र स्तम्भाः क्रियन्ते’ इत्यागमः । इ. सु० ।

३ कलमादीनां जलपूर्णमूलेषु जलजपुष्पाणि जायन्ते । तथाहि भारविः—ततोष पश्यन्कलमस्य सोधिकं सवारिजे वारिणि रामणीयकम् । इति । अत्र ‘अन्यत्र मञ्जरीभारेण नम्राः कलमाः बहुफलन्ति’ इ. चा० । अयं श्लोकः श्लिष्टः । ‘प्रणताः’ इत्यत्र ‘प्रवणाः’ इ. व० पठति ।

४ उत्कलदेशीयास्तु संग्रामदिने एव रघुचरणयोन्यपतन् इत्यर्थः इ० चा० । ‘उत्कलाः’—उत्कलैर्दे०, उत्कलादे० इ. पा. । कलिङ्गाभिमुखः—०मुखम् । इ. पा.

पर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥ ’ इति विष्णुपुराणात् । मूर्ध्नि तीक्ष्णं दुःसहं प्रतापम् । यन्ता सारथिः गर्म्भीरवेदिनः द्विरदस्य गजविशेषस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं निशितं अङ्कुशमिव । न्यवेशयत् निक्षिप्तवान् । ‘त्वग्भेदाच्छोणितस्त्रावान्मांसस्य क्रथनादपि । आत्मानं यो न जानाति स स्याद्गर्म्भीरवेदिता ॥’ इति राजपुत्रीये । ‘चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि । गर्म्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥’ इति मृगचर्मीये ॥

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।

पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥

गजसाधनः सन् कालिङ्गः कलिङ्गानां राजा । ‘द्युज्मगधकलिङ्ग-’ इत्यादिनाम्प्रत्ययः । अस्त्रैः आयुधैः तं रघुम् । पक्षाणां छेद उद्यतमुद्युक्तं [पक्षच्छेदोद्यतं] शक्रं शिलावर्षी पर्वत इव । प्रतिजग्राह प्रत्याभियुक्तवान् ॥

द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।

सन्मङ्गलस्त्रात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥

काकुत्स्थः रघुः तत्र महेन्द्राद्रौ द्विषां नाराचदुर्दिनं नाराचानां बाणविशेषाणां दुर्दिनम् [नाराचदुर्दिनम्] । लक्षणया वर्षमुच्यते । विषह्य सहित्वा सद् यथाशास्त्रं मङ्गलस्त्रात इव विजयमङ्गलार्थमभिषिक्त इव । जयश्रियं प्रतिपेदे प्राप । ‘यत्तु सर्वौषधिस्रानं तन्माङ्गल्यमुदीरितम्’ इति यादवः ॥

ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।

नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च पपुर्गुणः ॥ ४२ ॥

तत्र महेन्द्राद्रौ । युध्यन्त इति योधाः । पचाद्यच् । रचिताः कल्पिता आपानभूमयः पानयोग्यप्रदेशा यैस्ते [रचितापानभूमयः] तथोक्ताः सन्तो नारिकेलासवं नारिकेलमद्यं ताम्बूलीनां नागवल्लीनां दलैः पपुः । तत्र विजहूरित्यर्थः । शात्रवं यशश्च पपुः जहूरित्यर्थः ॥

१ त्वग्भेदाद्रुधिरस्त्रावान्मांसस्य गलनादपि । संज्ञां न लभते यस्तु विद्याद्गर्म्भीरवेदिनम् ॥ इति पालकाप्ये । चा०

२ अत्र गर्म्भीरवेदिसाम्यान्महेन्द्रस्य दुर्जयत्वं सूचितम्

३ ‘वैरिबाणवारिवर्षणसहनानन्तरं रघुररीन् व्यजेष्ट’ इ. चा. । अस्माच्छ्लोकात्परं श्लोक एकः पठ्यते चा० दि. व. सु० आदिभिः । यथा—

‘वायव्यास्त्रविनिर्धूतात्पक्षविद्वान्महोदधेः ।

गजानीकात्स कालिङ्गं तार्क्ष्यःसर्पमिवाददे’ ॥ इति ।

४ आ सम्भूय पिबन्त्यत्रेति आपानं मद्यपानस्थानम् । ० आसवम्—अत्र आसूयते इति योगबलादासवशब्देन मद्यमात्रं गम्यते । भावप्रकाशे तु ‘यच्च पक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धमन्नं स आसवः’ । इति विशेष उक्तः । माधवेनापि—शीधुरिक्षुरसैः पक्वैरपक्वैरासवो भवेत् । भैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्लसंहितम् ॥ इति भेदः प्रदर्शितः ।

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।

श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥

धर्मविजयी धर्मार्थं विजयशीलः स नृपः रघुः । गृहीतश्चासौ प्रतिमुक्तश्च गृहीत-
प्रतिमुक्तः तस्य [गृहीतप्रतिमुक्तस्य] । महेन्द्रनाथस्य कालिङ्गस्य श्रियं
जहार । धर्मार्थमिति भावः । मेदिनीं तु न जहार शरणागतवात्सल्यादिति भावः ॥

ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।

अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥

ततः प्राचीविजयानन्तरं फलवत्पूगमालिना फलितक्रमुकश्रेणीमता । व्रीह्या-
दित्वादिनिप्रत्ययः । वेलायाः समुद्रकूलस्य तटेनोपान्तेन [वेलातटेन] एव अगस्त्ये-
नाचरिताम् [अगस्त्याचरिताम्] आशाम् दक्षिणां दिशम् अनाशास्य-
जयः । अयत्नसिद्धत्वादप्रार्थनीयजयः सन् । ययौ । ‘अगस्त्यो दक्षिणामाशामा-
श्रित्य नभसि स्थितः । वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यवातापिमर्दनः’ ॥ इति ब्रह्मपुराणे ॥

स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।

कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥

स रघुः । गजानां दानेन मदेन सुगन्धिना सुरभिगन्धिना [गजदानसुगन्धिना] ।
‘गन्धस्य—’ इत्यादिनेकारादेशः समासान्तः । यद्यपि गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्त-
व्यमिति नैसर्गिकगन्धविवक्षायामेवेकारादेशः । तथापि निरङ्कुशाः कवयः । तथा माघ-
काव्ये—‘ववुरयुच्छद्गुच्छसुगन्धयः सततगास्ततगानगिरोऽलिभिः’ (६।५०) ।
नैषधे च—‘अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा’ (३।९३)
इति । न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधादिनिप्रत्ययपक्षोऽपि जघन्य एव । सेनायां
समवेताः सैन्याः । ‘सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते’ इत्यमरः । ‘सेनाया
वा’ इति ण्यप्रत्ययः । तेषां परिभोगेण [सैन्यपरिभोगेण] कावेरीं नाम सरितं

१ अत्र वल्लभव्याख्यानं यथा—धर्मविजयी लोभविजयी असुरविजयी चेति त्रिविधो राजा ।
यः शत्रुं निर्जित्य तदीयां नृपश्रियं नीत्वा शत्रुं तस्मिन्नेव स्थाने स्थापयति स धर्मविजयी । यः
शत्रुं निर्जित्य तदीयां श्रियं मेदिनीं च गृहीत्वा प्राणैः न विकुरुते स लोभविजयी । यः शत्रुं हत्वा
तदीयां श्रियं मेदिनीं च गृह्णाति सः असुरविजयी ।

२ अयं भावः—‘गन्धस्येत् उत्प्राप्तिमुसुरभिभ्यः’ इति सूत्रेण बहुव्रीहावेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्ये-
कारोन्तादेशः स्यात् । तत्र ‘गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्’ इति वार्तिकेण यत्र कस्यचिद्द्रव्यस्य
स्वाभाविक एव गन्धोभिप्रेतो नागन्तुकस्तत्रैव उदादिपरस्य गन्धस्य समासान्त इकारादेशः स्यात्प्रा-
न्यत्र । अत्र तु सैन्यपरिभोगस्य कश्चित्स्वाभाविको गन्धो नास्ति । गजदानरूपद्रव्यान्तरादेव स
उत्पन्नः । अत एव यद्यपि नात्र समासान्त इकारो युक्तस्तथापि महाकविप्रयोत् नात्र कटाक्षः पात-
यितुमुचितः । तथा च शोभनः गन्धः सुगन्धः । सोस्त्यस्येति गजदानसुगन्धी तेनेति साधुरिति
पक्षोऽप्यनाश्रयणीयः । ‘न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः’ इति निषेधात् । सत्यां बहुव्रीहिसमासेनैवार्थसिद्धौ
कर्मधारयात्परं पुनरपि मत्वर्थीयप्रत्ययकल्पना गौरवात् जघन्यपक्ष एव ।

सरितां पत्युः समुद्रस्य शङ्कनीयां न विश्वसनीयाम् इवाकरोत् । संभोगलिङ्गदर्शनाद्भर्तुरविश्वासो भवतीति भावः ॥

बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।

मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥ ४६ ॥

विजिगीषोः विजेतुमिच्छोः गताध्वनस्तस्य रघोः बलैः सैन्यैः । 'बलं शक्तिर्बलं सैन्यम्' इति यादवः । मारीचेषु मरीचवनेषूद्भ्रान्ताः परिभ्रान्ता हारीताः पक्षिविशेषा यासु ताः [मारीचोद्भ्रान्तहारीताः] । 'तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः' इत्यमरः । मलयाद्रेरुपत्यकाः आसन्नभूमयः । 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरुर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः । 'उपाधिभ्यां त्यकन्-' इत्यादिना त्यकन्प्रत्ययः । अध्युषिताः । उपत्यकासूषितमित्यर्थः । 'उपान्वध्याङ्सः' इति कर्मत्वम् ॥

ससञ्जुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः ।

तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥

अश्वैः क्षुण्णानाम् [अश्वक्षुण्णानाम्] एलानाम् एलालतानां उत्पतिष्णवः उत्पतनशीलाः । 'अलंकृञ्-' इत्यादिनेष्णुच्प्रत्ययः । फलरेणवः फलरजांसि तुल्यगन्धिषु समानगन्धिषु । सर्वधनीतिवदिन्नन्तो बहुव्रीहिः । मत्तेभानां कटेषु [मत्तेभकटेषु] ससञ्जुः सक्ताः । 'गजगण्डे कटीकटौ' इति कोषः ॥

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।

नास्रसत्करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥ ४८ ॥

चन्दनानां चन्दनद्रुमाणां भोगिवेष्टनमार्गेषु सर्पवेष्टनान्निमेषु समर्पितं सञ्चितं त्रिपदीच्छेदिनां पादभृङ्गलच्छेदकानाम् अपि । 'त्रिपदी पादबन्धनम्' इति यादवः । करिणाम् । ग्रीवासु भवं ग्रैवं कण्ठबन्धनम् । 'ग्रीवाभ्योऽण्व' इत्यण्प्रत्ययः । नास्रसत् च स्रस्तमभूत् । 'द्युद्भयो लुङि' इति परस्मैपदम् । पुषादित्वादङ् । 'अनिदिताम्-' इति नकारलोपः ॥

१ सैन्यसंभोगचिह्ना कावेरी परपुरुषसंभोगचिह्निता कामिनीव स्वभर्तुः शङ्कनीयपातिव्रत्या इवाभवादित्युन्प्रेक्षा ।

अस्मात् परं 'भयोत्पष्ट-' इति पद्यं (४-५४) चा० व० दि० सु० ध० आदयः पठन्ति ।

२ अस्मान्परं श्लोकमिममधिकं पठन्ति वल्लभादयः-

आजानेयखुरक्षुण्णपक्वैलाक्षेत्रसम्भवम् ।

व्यानशे सपदि व्योम कीटकोशाविलं रजः ॥

३ मारीचानां गन्धेन भक्षणेन वा उद्भ्रान्तास्तस्मात् इतस्ततश्चलिता हारीताः पक्षिविशेषा अर्थात् कूका यासु ताः । इ० धर्ममेरुः ।

४ त्रयः पादा अस्या इति त्रिपदी । 'त्रिपदी छिन्दन्तीति त्रिपदीच्छेदिनस्तेषाम् । सुखावस्थात्यागिनामपि । सुखावस्थितस्य गजस्य पदत्रयावस्था त्रिपदी इत्युच्यते' । इति व० । एतन्मते सुखावस्थात्यागिभिरपि गजैः चन्दनसौरभ्यातिशयलोभात्स्वबन्धनानि न छिन्नानि इति भावः ।

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥ ४९ ॥

दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेजो मन्दायते मन्दं भवति । लोहितादित्वात्कय-
ष्प्रत्ययः । 'वा कयषः' इत्यात्मनेपदम् । दक्षिणायने तेजोमान्द्यादिति भावः । तस्या-
मेव दिशि पाण्ड्याः । पाण्डूनां जनपदानां राजानः पाण्ड्याः । पाण्डोर्ध्व-
क्तव्यः । रघोः प्रतापं न विषेहिरे न सोढवन्तः । सूर्यविजयिनोऽपि विजितवा-
निति नायकस्य महानुत्कर्षो गम्यते ॥

ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।

ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव संचितम् ॥ ५० ॥

ते पाण्ड्यास्ताम्रपर्ण्या नद्या समेतस्य संगतस्य [ताम्रपर्णीसमेतस्य] महो-
दधेः संबन्धि संचितं मुक्तासारं मौक्तिकवरम् । 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये
क्रीवं वरे त्रिषु' इत्यमरः । स्वं स्वकीयं संचितं यश इव । तस्मै रघवे निपत्य
प्रणिपत्य ददुः । यशसः शुभ्रत्वादौपम्यम् । ताम्रपर्णीसंगमे मौक्तिकोत्पत्तिरिति प्र-
सिद्धम् ॥

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।

स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ॥ ५१ ॥

असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।

नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२ ॥

युग्ममेतत् । असह्यविक्रमः स रघुः तटेषु सानुषु आलीनचन्दनौ व्याप्तच-
न्दनद्रुमौ । 'गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । स्तनपक्षे प्रा-
न्तेषु व्याप्तचन्दनानुलेपौ । तस्याः दक्षिणस्याः दिशः स्तनाविव स्थितौ मलय-
दर्दुरौ नाम शैलौ यथाकामं यथेच्छं निर्विश्य उपभुज्य । 'निर्वेशो भृतिभो-
गयोः' इत्यमरः । उदकान्यस्य सन्तीत्युदन्वानुदधिः । 'उदन्वानुदधौ च' इति
निपातः । उदन्वता दूरान्मुक्तं दूरतस्त्यक्तम् । 'स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि
क्तेन' इति समासः । 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यलुक् । स्रस्तांशुकं मेदिन्याः
नितम्बमिव स्थितं सह्यं सह्याद्रिम् अलङ्घयत् प्राप्तोऽतिक्रान्तो वा ॥

१ दक्षिणायने मेघावृतत्वात् शिशिरप्रादुर्भावाच्च रविर्मन्दतेजा भवति । मकरसंक्रममारभ्य
मिथुनसंक्रमपर्यन्तं रविः किञ्चिद्वक्रगत्या उत्तराशां प्रयाति तदा भानोरुत्तरायणम् । तथा च यदा
कर्कटकादारभ्य मिथुनपर्यन्तं दक्षिणाशां याति तदा दक्षिणायनम् । तदुक्तं सूर्यसिद्धान्ते-भानोर्मकर-
संक्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणम् । कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायनम् ॥ इति ।

२ अत्रोपमानात्सूर्यादप्युपमेयस्य रघुप्रतापस्याधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकालंकारः । 'उपमानाय-
दन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः' इति तल्लक्षणात् ।

३ अत्र रघोः कामुकेन, दक्षिणाशयाः कामिन्या साम्यम् । एवमन्येषामप्युक्तम् ।

संप्रति प्रतीचीं दिशमभिययावित्याह—

तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः ।

रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत्सह्यलग्न इवार्णवः ॥ ५३ ॥

अपरान्तानां पाश्चात्यानां जय उद्यतैरुद्युक्तैः [अपरान्तजयोद्यतैः] । ‘ अपरान्तास्तु पाश्चात्यास्ते च सूर्यरिकादयः ’ इति यादवः । विसर्पद्भिः गच्छद्भिः तस्य रघोः अनीकैः सैन्यैः । ‘अनीकं तु रणे सैन्ये’ इति विश्वः । अर्णवः रामस्य जामदग्न्यस्यास्त्रैरुत्सारितः [रामास्त्रोत्सारितः] अपि सह्यलग्न इवासीत् । सैन्यं द्वितीयोऽर्णव इवादृश्यतेति भावः ॥

भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।

अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥

तेन रघुणा भयेनोत्सृष्टविभूषाणां परिहृतभूषणानां [भयोत्सृष्टविभूषाणां] केरलयोषितां केरलाङ्गनानाम् अलकेषु चमूरेणुः सेनारजश्चूर्णस्य कुङ्कुमादिरजसः प्रतिनिधीकृतः [चूर्णप्रतिनिधीकृतः] । एतेन योषितां पलायनं चमूनां च तदनुधावनं ध्वन्यते ॥

मुरलामारुतोद्धूतमगमत्कैतकं रजः ।

तद्योधवारवाणानामयत्नपटवासताम् ॥ ५५ ॥

मुरला नाम केरलदेशेषु काचिन्नदी । ‘ मुरवीमारुतोद्धूतम् ’ इति केचित्पठन्ति । तस्या मारुतेनोद्धूतमुत्थापितं [मुरलामारुतोद्धूतं] कैतकं केतकीसंबन्धि रजः तद्योधवारवाणानां रघुभटकञ्चुकानाम् । ‘ कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री ’ इत्यमरः । अयत्नपटवासतां अयत्नसिद्धवस्त्रवासनाद्रव्यत्वम् अगमत् । ‘ पिष्टातः पटवासकः ’ इत्यमरः ॥

अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः ।

वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६ ॥

चरतां गच्छतां वाहानां वाजिनाम् । ‘ वाजिवाहार्वागन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ’

१ ‘ कौङ्कणानाम् ’ इ. व० ।

२ पुरा किल पितृवधामर्षितो भगवान् जामदग्न्यः त्रिः सप्तकृत्वः पृथिवीं निःक्षत्रियां कृत्वा क्षत्रियाणां रुधिरेण पितृंस्तर्पयित्वा यज्ञे कश्यपायाखिलां महीं प्रातयाय स्ववात्तार्थं शरैः समुद्रं दूरमपसार्य भूमिमुद्धार । तदुक्तम् महाभारते—त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः । दक्षिणामश्वमेधान्ते कश्यपायाददात्ततः ॥ स क्षत्रियाणां शेषार्थं करेणोद्दिश्य कश्यपः । स्तुक्प्रग्रहवता राजंस्ततो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ गच्छ तीरं समद्रस्य दक्षिणस्य महामुने । न ते मद्विषये राम वस्तव्यमिह कर्हिचित् ॥ ततः शूर्पारकं देशं सागरस्तस्य निर्ममे । सहसा जामदग्न्यस्य सोपरान्तमहीतलम् ॥ इ०

३ भयेनोत्सृष्टा विभूषा याभिः । चूर्ण०—‘ वासयोगस्तु चूर्णं स्यात् ’ इति हैमः इ. चा० ।

४ त्वगुशीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलार्धेन संयुतश्चूर्णः । पटवासः प्रवरोयं मृगकर्पूरप्रबोधेन ॥ इः वराह.

इत्यमरः । गात्रशिञ्जितैः गात्रेषु शब्दायमानैः । कर्तारि क्तः । 'गात्रसञ्जितैः' इति वा पाठः । सञ्जतेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । वर्मभिः कवचैः । 'मर्मरः' इति पाठे वाहानां गात्रशिञ्जितैर्गात्रध्वनिभिरित्यर्थः । मर्मरः मर्मरायमाण इति ध्वनेर्विशेषणम् । पवनेनोद्धूतानां कम्पितानां राजतालीवनानां ध्वनिः [पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः] अभ्यभूयत तिरस्कृतः ॥

खर्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्धारसुगन्धिषु ।

कटेषु करिणां पेतुः पुंनागेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७ ॥

खर्जूरीणां तृणद्रुमविशेषाणाम् । 'खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः' इत्यमरः । स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु । 'अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोः' इत्यमरः । नद्धानां बद्धानां [खर्जूरीस्कन्धनद्धानां] करिणां मदोद्दारेण मदस्त्रावेण सुगन्धिषु [मदोद्धारसुगन्धिषु] । 'गन्धस्य-' इत्यादिनेकारः । कटेषु गण्डेषु पुंनागेभ्यः नागकेशरेभ्यः पुंनागपुष्पाणि विहाय । ल्यब्लोपे पञ्चमी । शिलीमुखाः अलयः पेतुः । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः । ततोऽपि सौगन्ध्यातिशयादिति भावः ॥

अवकाशं किलोदन्वान्रामायाभ्यर्थितो ददौ ।

अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥

उदन्वान् उदधिः रामाय जामदग्न्याय । अभ्यर्थितः याचितः सन् । अवकाशं स्थानं ददौ किल । किलेति प्रसिद्धौ । रघवे तु अपरान्तमहीपालव्याजेन करं बलिं ददौ । 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । अपरान्तानां समुद्रमध्यदेशवर्तित्वात्तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तत्वोपचारः । करदानं च भीत्या । न तु याच्चजयेति रामाद्रघोरुत्कर्षः ॥

मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ।

त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥

तत्र स रघुर्मत्तानामिभानां रदनोत्कीर्णानि दन्तक्षतान्येव । भावे क्तः । व्यक्तानि स्फुटानि विक्रमलक्षणानि पराक्रमचिह्नानि विजयवर्णावलिस्थानानि यस्मिंस्तं [मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम्] तथोक्तं त्रिकूटमेवोच्चैर्जयस्तम्भं चकार । गाढप्रकाशस्त्रिकूटोऽद्विरेवोत्कीर्णवर्णस्तम्भ इव रघोर्जयस्तम्भोऽभूदित्यर्थः ॥

पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।

इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥

ततः स रघुः । संयमी योगी तत्त्वज्ञानेनेन्द्रियाख्यान् इन्द्रियनामकान्

१ 'पुंनागः केशरोऽशोकः' इत्यभिधानचिन्तामणिः । 'नद्धानाम्' बद्धानाम् । इ. पा०

२ इयं कथोक्ता. श्लो. ५९. ३ त्रिकूटं सुवेलगिरिम् । इ. य० । अत्र गजदन्तोद्धेखचिह्नानि नामपराक्रमादिख्याकाक्षरतुल्यानि जानीति भावः ।

रिपूनिव । पारसीकान् राज्ञो जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे । न तु निर्दिष्टेनापि जलपथेन । समुद्रयानस्य निषिद्धत्वादिति भावः ॥

यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।

बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥ ६१ ॥

स रघुर्यवनीनां यवनस्त्रीणाम् । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष् । मुखानि पद्मानि च मुखपद्मानि । उपमितसमासः । तेषां [यवनीमुखपद्मानां] मधुना मयेन यो मदो मदरागः । कार्यकारणभावयोरभेदेन निर्देशः । तं मधुमदं न सेहे । कथमिव । अकाले प्रावृड्व्यतिरिक्ते काले जलदोदयः [अकालजलदोदयः] प्रायेण प्रावृषि पद्मविकाशस्याप्रसक्तत्वाद् अब्जानां संबन्धिनं बालातपमिव । अब्जहितत्वादब्जसंबन्धित्वं सौरातपस्य ॥

संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैः ।

शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ६२ ॥

तस्य रघोः अश्वसाधनैः वाजिसैन्यैः । 'साधनं सिद्धिसैन्ययोः' । इति हैमः । पश्चाद्भवैः पाश्चात्यैः यवनैः सह । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' सहार्थे तृतीया । शृङ्गाणां विकाराः शार्ङ्गाणि धनूषि । तेषां कूजितैः शब्दैः । 'शार्ङ्गं पुनर्धनुषि शार्ङ्गिणः । जये च शृङ्गविहिते चापेऽप्याह विशेषतः ॥' इति केशवः । अथवा शार्ङ्गैः शृङ्गसंबन्धिभिः कूजितैर्विज्ञेया अनुमेयाः प्रतियोधाः प्रतिभटा यस्मिंस्तस्मिन् [शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे] रजसि तुमुलः संग्रामः संकुलं युद्धम् अभूत् । 'तुमुलं रणसंकुले' इत्यमरः ।

भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।

तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ ६३ ॥

स रघुः भल्लापवर्जितैः बाणविशेषकृतैः । 'स्तुहीदलफलो भल्लः' इति यादवः । श्मश्रुलैः प्रवृद्धमुखरोमवद्भिः । 'सिध्मादिभ्यश्च' इति लच्प्रत्ययः । तेषां पाश्चात्यानां शिरोभिः । सरघाभिर्मधुमक्षिकाभिर्व्याप्तैः [सरघाव्याप्तैः] । 'सरघा मधुमक्षिका' इत्यमरः । क्षुद्राः सरघाः । 'क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका' इत्यमरः । क्षुद्राभिः कृतानि क्षौद्राणि मधूनि । 'मधु क्षौद्रं माक्षिकादि' इत्यमरः । 'क्षुद्राभ्रमरवटपादपादञ्' इति संज्ञायामञ्प्रत्ययः । तेषां पटलैः संचयैः [क्षौद्रप-

१ 'सिन्धुतटवासिनो म्लेच्छराजान्' इ. सु० । संयमिसादृश्येन रघोर्मनःस्थैर्यधैर्यादि, तत्त्वज्ञानसादृश्येन स्थलवर्त्मनः प्राशस्त्यं इन्द्रिपरिपुसादृश्येन पारसीकानां दुर्जयत्वं कुपथगामित्वं च सूचितम् । तत्त्वज्ञानं नित्यात्सच्चिदानन्दस्वरूपाद्ब्रह्मणोऽभिन्नोहमिति ज्ञानम् ।

२ युद्धयात्रासु इति शेषः ।

३ 'यवनदेशीयक्षत्रियस्त्रीणामर्थाचुराषिकीस्त्रीणाम्' इ. ध० । 'तासां यवनीनां पतयो बन्दिग्राहं गृहीता अथवा प्राणैर्वियोजिता येन तन्मुखपद्मरागो विनश्येत्' इति भावः' इ. सु० ।

४ 'पाश्चात्याः श्मश्रून् स्थापयित्वा केशान्वपन्तीति तद्देशाचारोक्तिः । इ. चा० ।

टलैरिव] ॥ 'पटलं तिलके नैत्ररोगे छन्दसि संचये । पटिके परिवारे च' इति हैमः
महीं तस्तोर आच्छादयामास ॥

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।

प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ६४ ॥

शेषाः हतावशिष्टाः अपनीतशिरस्त्राणाः अपसारितशीर्षण्याः सन्तः । 'शीर्ष-
कम् । शीर्षण्यं च शिरस्त्रे' इत्यमरः । शरणागतलक्षणमेतत् । तं शरणं ययुः ।
तथाहि । महात्मनां संरम्भः कोपः । 'संरम्भः संभ्रमे कोपे' इति विश्वः । प्रणि-
पातः प्रणतिरेव प्रतीकारो यस्य स प्रणिपातप्रतीकारः । हि । महतां परकीयमौ-
द्धत्यमेवासह्यं न तु जीवितमिति भावः ॥

विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् ।

आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु ॥ ६५ ॥

तस्य रघोर्योधा भटाः [तद्योधाः] आस्तीर्णान्यजिनरत्नानि चर्मश्रेष्ठानि यासु
तासु [आस्तीर्णाजिनरत्नासु] द्राक्षावलयानां भूमिषु [द्राक्षावलयभूमिषु] ।
'मृद्वीका गोस्तस्नी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च' इत्यमरः । मधुभिः द्राक्षाफलप्रकृतेकै-
र्मयैः विजयश्रमं युद्धखेदं विनयन्ते स्म अपनीतवन्तः । 'कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि'
इत्यात्मनेपदम् । 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् ॥

ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।

शरैरुसैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्रसानिव ॥ ६६ ॥

ततः रघुः भास्वान् सूर्य इव शरैः बाणैः उसैः किरणैः इव । 'किरणोत्समयू-
खांशुगभस्तिघृणिघृणयः' इत्यमरः । उदीच्यान् उदग्भवानृपान् रसान् उदकानि
इवोद्धरिष्यन्कौबेरीं कुबेरसंबधिनीं दिशम् उदीचीं प्रतस्थे । अनेकेनेवशब्देनेयमु-
पमा । यथाह दण्डी—'एकानेकेवशब्दत्वात्सा वाक्यार्थोपमा द्विधा' इति ॥

विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ।

दुधुवूर्वाजिनः स्कन्धालुग्नकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७ ॥

सिन्धुर्नाम काश्मीरदेशेषु कश्चिन्नदविशेषः । 'देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति

१ अत्रोपमानोपमेययोर्विम्बानुविम्बित्वादेकधर्मवत्त्वं साधर्म्यम् । इमथुलत्वसरघाव्यातत्वयो-
र्धर्मयोरेककृष्णत्वादिगुणयोगादेकत्वम् । उक्तं च साहित्यदर्पणे—एकरूपः क्वचित्क्वापि भिन्नः
साधारणो गुणः । भिन्ने विम्बानुविम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा ॥ इति ॥

२ अत्र कर्मपदस्य विजयश्रमस्य कर्तृणां योधानां शरीरस्थत्वान्मूर्तिरहितत्वाच्चात्मनेपदमित्यर्थः ।

३ 'औदीच्यान्' इ. पा० । अस्माच्छोकात्परमतिरिक्तं श्लोकं पठन्ति दि० चा० व० सु० ध० वि०
आदयः—

जितानजय्यस्तानेव कृत्वा रथपुरःसरान् ।

महार्णवमिधौर्वाभिः प्रविवेशोत्तरापथम् ॥

स्त्रियाम्' इत्यमरः । सिन्धोस्तीरे विचेष्टनैरङ्गपरिवर्तनैः [सिन्धुतीरविचेष्टनैः] ।
विनीताध्वश्रमाः तस्य रघोः वाजिनः अश्वाः । लम्बाः कुङ्कुमकेसराः कुङ्कुमकुसुम-
किञ्जल्का येषां तान् [लग्नकुङ्कुमकेसरान्] । यद्वा लग्नकुङ्कुमाः केसराः सटा येषां
तान् । 'अथ कुङ्कुमम् । काश्मीरजन्म' इत्यमरः । 'केसरो नागकेसरे । तुरंगसिंहयोः
स्कन्धकेशेषु बहुलद्रुमे । पुंनागवृक्षे किञ्जल्के स्यात्' इति हैमः । स्कन्धान् कायान् ।
'स्कन्धः प्रकाण्डे कायेऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति हैमः । दुधुवुः
कम्पयन्ति स्म ॥

तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।

कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥

तत्र उदीच्यां दिशि भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् । भर्तृवदेन स्फुटपराक्रममित्यर्थः ।
रघुचेष्टितं रघुव्यापारः । हूणा जनपदाख्याः क्षत्रियाः । तेषामवरोधा अन्तःपुर-
स्त्रियः । तासां [हूणावरोधानां] कपोलेषु पाटलस्य पाटलिम्रस्ताडनादिकृता-
रुण्यस्यादेश्युपदेशकं [कपोलपाटलादेशि] बभूव । अथवा पाटल आदेश्यादेष्टा
यस्य तद्वभूव । स्वयं लेख्यायत इत्यर्थः ॥

काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।

गजालानपरिक्षिष्टैरक्षोटैः सार्धमानताः ॥ ६९ ॥

काम्बोजाः राजानः समरे तस्य रघोः वीर्यं प्रभावम् । 'वीर्यं तेजःप्रभावयोः'
इति हैमः । सोढुमनीश्वराः अशक्ताः सन्तः । गजानामालानं बन्धनम् । भावे
त्युटि 'विभाषा लीयतेः' इत्यात्वम् । तेन परिक्षिष्टैः परिक्षतैः [गजालानपरि-
क्षिष्टैः] अक्षोटैः सार्धमानताः ॥

तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ।

उपदा विविशुः शश्वन्तोत्सेकाः कोसलेश्वरम् ॥ ७० ॥

तेषां काम्बोजानां सद्भिरश्वैर्भूयिष्ठा बहुलाः [सदश्वभूयिष्ठाः] तुङ्गाः द्रविणानां

१ 'वङ्गुतीर-' इ. पा. । 'वङ्गुनाम्नी नदी' इ. व० 'वङ्गुनाम काश्मीरो नदः इ. दि० ।

२ हूणास्तुरुष्कभेदाः इ. चा० । कपोलेति-हूणयोषितः कुचकपोलविदारणपूर्वं रुदन्तीति देशा-
चारः इ. चा० ।

३ पञ्चनदं समारभ्य म्लेच्छादक्षिणपूर्वतः । काम्बोजदेशो देवेशि वाजिराजिपरायणः ॥ इति
तन्त्रशास्त्रोक्तदेशभवाः । ते च प्रथमं क्षत्रिया आसन् । किंतु वैदिकक्रियालोपात्पश्चान्म्लेच्छतां
गताः । सगरराजेन तेषां सर्वशिरोमुण्डनं कृतम् । तथा च हरिवंशे-अर्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा
व्यसर्जयत् । यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां तथैव च ॥ इति ।

४ अङ्गोलैः इ. पा०

५ सहोक्तिरलंकारः । 'सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम्' इ. काव्यप्रकाशः ।

६ 'विविशुस्तं कोशलेशं उदन्वन्तमिवापगाः' 'उपदा विविशुः शश्वत्समुद्रमिव निघ्नगाः'
विविशुस्तं विशां नाथं महार्णवमिवापगाः' 'शश्वत्'- 'तं च' इ. पाठान्तराणि ।

हिरण्यानाम् । 'हिरण्यं द्रविणं युम्नम्' इत्यमरः । राशयः [द्रविणराशयः] एव उपद्राः उपायनानि । 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः । कोसलेश्वरं कोसलदेशाधिपतिं तं रघुं शश्वद् असकृद् विविशुः । 'मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्षणमसकृत्समाः' इत्यमरः । तथापि उत्सेकाः गर्वास्तु न विविशुः । सत्यपि गर्वकारणे न जगर्वेत्यर्थः ॥

ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः ।

वर्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः ॥ ७१ ॥

ततः अनन्तरम् अश्वसाधनः सन्गौर्यां गुरुं पितरं [गौरीगुरुं] शैलं हिमवन्तम् उद्धूतैः अश्वखुरोद्धूतैर्धातूनां गैरिकादीनां रेणुभिः [धातुरेणुभिः] तत्कूटान् तस्य शृङ्गाणि । 'कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः । वर्धयन्निव । आरुरोह । उत्पतद्भूलिदर्शनाद्विरिशिखरवृद्धिभ्रमो जायत इति भावः ॥

शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसंभ्रमम् ।

गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम् ॥ ७२ ॥

तुल्यसत्त्वानां सैन्यैः समानबलानाम् । गुहासु शेरत इति गुहाशयास्तेषाम् । [गुहाशयानां] । 'अधिकरणे शेतेः' इत्यच्प्रत्ययः । 'दरी तु कन्दरो वास्त्री देवखाताविले गुहा' इत्यमरः । सिंहानां हरीणाम् । सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः' इत्यमरः । संबन्धि परिवृत्य परावृत्य अवलोकितं शयित्वैव ग्रीवाभङ्गेनावलोकनम् । कर्तुं । सैन्यघोषे सेनाकलकले संभ्रमकारणे सत्यपि असंभ्रमम् अन्तःक्षोभविरहित्वम् । नञः प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समास इष्यते । शशंस कथयामास । सैन्येभ्य इत्यर्थाल्लभ्यते । बाह्यचेष्टितमेव मनोवृत्तेरनुमापकमिति भावः । असंभ्रान्तत्वे हेतुस्तुल्यसत्त्वानामिति । न हि समबलः समबलाद्विभेतीति भावः ॥

१ एतेन रघोर्धीरोदात्तनायकगुणवत्त्वं सूचितम् । 'महासत्त्वोतिगंभीरः क्षमावानविकल्थनः । स्थिरो निगूढाहंकारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ॥ इ. दशरूपके ।

२ 'विविशुस्तं विशानाथमुदन्वन्तमिवापगाः' इति पाठान्तरे आपगा नय उदन्वन्तं समुद्रमिव विशां नाथं तं रघुं विविशुः । इत्याधिकं क्वचित् ।

३ हिमालये धातुबाहुल्यादिदम् । हिमाचलस्य धातुबाहुल्यं वर्णितं कुमारसंभवे-यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति । बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ।

४ 'अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥ 'असंभ्रम शशंस' इत्यत्र सत्यपि संभ्रमकारणे संभ्रमशंसनरूपस्य विधेरविवक्षितत्वादप्रधानत्वं, संभ्रमाभावरूपस्य निषेधस्यैवात्र विवक्षितत्वात्प्राधान्यम् । तस्य निषेधस्य चात्र 'शशंस' इति क्रियया सम्बन्धः । एवमत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वं ज्ञेयम् । एवं सत्यपि विधेयाविमर्षदोषदुष्टतयायं समासपक्षो गौण एव दिनकरस्तु एतदोषपरिहारायान्यथा व्याचष्टे-प्रकरणात् स रघुरित्यध्याह्रियते । स रघुरात्मनातुल्य सत्त्वं येषां तादृशानां गुहासु स्थितानां सिंहानां सैन्यकोलाहलेऽप्यसंभ्रमं सधैर्यं यथा स्यात्तथा परिवृत्यावलोकनं शशंसास्तौर्षात् । इति । वल्लभोपि 'असंभ्रमम्' इति 'अवलोकितम्' इत्यस्य विशेषणं कृत्वा दिनकरवद्व्याचष्टे ।

भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः ।

गङ्गाशीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिषेविरे ॥ ७३ ॥

भूर्जेषु भूर्जपत्रेषु । ' भूर्जपत्रो भूजो भूर्जो मृदुत्वक्चर्मिका मता ' इति यादवः । मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः । ' मर्मरः शुष्कपर्णानाम् ' इति यादवः । अयं च शुक्लादिशब्दवद्गुणिन्यपि वर्तते प्रयोज्यते च मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिरिति । अतः मर्मरीभूताः । मर्मरशब्दवन्तो भूता इत्यर्थः । कीचकानां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेतवः [कीचकध्वनिहेतवः] । श्रोत्रसुखाश्चेति भावः । गङ्गाशीकरिणः । शीतला इत्यर्थः । मरुतः वाताः मार्गे तं सिषेविरे ॥

विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।

दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥

सैनिकाः । सेनायां समवेताः । प्राग्वहतीयष्टकप्रत्ययः । नमेरूणां सुरपुंतागानां छायासु निषण्णानां दृषदुपविष्टानां मृगाणां कस्तूरीमृगाणां नाभिभिः [निषण्णमृगनाभिभिः] वासितोत्सङ्गाः सुरभिततलाः दृषदः शिलाः अध्यास्य अधिष्ठाय । ' अधिशीङ्स्थासां कर्म ' इति कर्म । दृशस्वधिरुह्येत्यर्थः । विशश्रमुर्विश्रान्ताः ॥

सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः ।

आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्त्रेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥

सरलेषु देवदारुविशेषेष्वसक्तानि यानि मातङ्गानां गजानाम् । ग्रीवासु भवानि ग्रैवेयाणि कण्ठशृङ्खलानि । ' ग्रीवाभ्योऽण्व ' इति चकाराड्प्रत्ययः । तेषु स्फुरितत्विषः प्रतिफलितभासः [सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः] ओषधयः ज्वलन्तो ज्योतिर्लताविशेषाः नक्तं रात्रौ नेतुः नायकस्य रघोः अस्त्रेहदीपिकाः तैलनिरपेक्षाः प्रदीपाः आसन् ॥

तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।

गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥

तस्य रघोरुत्सृष्टेषूज्झितेषु निवासेषु सेनानिविशेषु [उत्सृष्टनिवासेषु] कण्ठरज्जुभिर्गजग्रैवैः क्षता निष्पिष्टास्त्वचो येषां ते [कण्ठरज्जुक्षतत्वचः] देवदा-

१ स. २ श्लो. १२. गङ्गेति-अनुरूपभावो द्वितीये-वृक्तस्तुषारैः इ. श्लो. १३

२ अनुरूपवर्णनं कुमारे-गणा नमेरुप्रसवावतंसा भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्दिधानाः । मनः शिलाविच्छुरिता निषेदुः शैलेयनद्धेषु शिलातलेषु ॥

३ अग्नौ ओषधिषु च तेजो निधाय रविरस्तं याति इत्यागमः । अत्रौषधीष्वारोप्यमाणस्य प्रदीपत्वस्य प्रकृतरात्रिव्यवहारोपयोगित्वात्परिणामालंकारः । तदुक्तम्-आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगिन्वे परिणामः । इति । तथा प्रदीपकरणतैलपूरणनिषेधादकारणकार्योत्पत्तिलक्षणा विभावना चेत्युभयोः संसृष्टिः । अनुरूपवर्णनं कुमारे-वनेचराणां वनितासखानां × × । भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ इति ॥

रवः किरातेभ्यः वनखरेभ्यो गजानां वर्ष्म प्रमाणम् [गजवर्ष्म] । ' वर्ष्म दे-
हप्रमाणयोः ' इत्यमरः । शशंसुः कथितवन्तः । देवदारुस्कन्धत्ववक्षतैर्गजानामौन्न-
त्यमनुमीयत इत्यर्थः ॥

तत्र जन्यं रघोर्घोरं पर्वतीयैर्गणैरभूत् ।

नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥

तत्र हिमाद्रौ रघोः । पर्वते भवैः पर्वतीयैः । 'पर्वताच्च' इति छप्रत्ययः ।
गणैः उत्सवसंकेताख्यैः सप्ताभिः सह । 'गणानुत्सवसंकेतानजयत्सप्त पाण्डवः' इति महा-
भारते । नाराचानां बाणविशेषाणां क्षेपणीयानां भिन्दिपालानामश्मनां च निष्पेषेण
संघर्षेणोत्पतिता अनला यस्मिंस्तत्तथोक्तम् [नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पति-
तालनम्] । 'क्षेपणीयो भिन्दिपालः खड्गो दीर्घो महाफलः' इति यादवः । घोरं
भीमं जन्यं युद्धं अभूत् । 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः ॥

शरैरुत्सवसंकेतान्स कृत्वा विरतोत्सवान् ।

जयोदाहरणं बाहोर्गापयामास किंनरान् ॥ ७८ ॥

स रघुः शरैः बाणैः उत्सवसंकेतान् नाम गणान् विरतोत्सवान्कृत्वा ।
जित्वेत्यर्थः । किंनरान्बाहोः स्वभुजयोः जयोदाहरणं जयख्यापकं प्रबन्धविशेषं
गापयामास । 'गतिबुद्धि-' इत्यादिना किंनराणां कर्मत्वम् ॥

परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।

राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥ ७९ ॥

तेषु गणेषूपायनयुक्ताः पाणयो येषां तेषु [उपायनपाणिषु] सत्सु परस्परेण
अन्योन्यं राज्ञा हिमवतः सारः धनरूपो विज्ञातः । हिमाद्रिणापि राज्ञः
सारः बलरूपो विज्ञातः । एतेन तत्रत्यवस्तूनामनर्घ्यत्वं गणानामभूत्पूर्वश्च पराजय
इति ध्वन्यते ॥

तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरुरोह सः ।

पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव हियम् ॥ ८० ॥

१ संग्रामः सह तैस्तत्र पार्वतीयैरभूद्रघोः । इ०, विमर्दः सह तैस्तत्र निष्पेषोत्पतितानलः । इ.
प्र. द्वि. पादयोः पा० । तत्र पार्वतीयैः इ. पा. न साधुः ।

२ उत्सवसंकेतादिसप्तगणा हिमालये वसन्ति इति महाभारतेपि वर्णितम् । 'पौरवं युधि निर्जित्य
दस्यून्यपर्वतवासिनः । गणानुत्सवसंकेतानजयत्सप्त पाण्डवः ॥ इति ॥

३ 'यशो जयोदाहरणम्' इति हैमः । इ. चा० । प्रतापरुद्रस्तु-येन केनापि तालेन गयपयसम-
न्वितम् । जयत्युपक्रमं मालिन्यादिप्रासविचित्रितम् । तदुदाहरणं नाम विभक्त्यष्टांगसंयुतम् ॥
इति उदाहरणलक्षणमाचष्टे । किन्नरान्-कुत्सिता नराः । तेषामश्वमुखत्वान्नरदेहत्वाच्च । एवं कि-
न्पुरुषा इत्यादिकाः संज्ञाश्च ।

४ राजगणानामित्यर्थः ।

स रघुः तत्र हिमाद्रौ अक्षोभ्यं अधृष्यं यशोराशिं निवेश्य निधाय । पौल-
स्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्य [पौलस्त्यतुलितस्य] अद्रेः कैलासस्य
ह्रियमादधानः जनयन् इव । अवरुरोह अवततार । कैलासमगत्वैव प्रतिनिवृत्त
इत्यर्थः । न हि शूराः परेण पराजितमभियुज्यन्त इति भावः ॥

चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन्प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।

तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः ॥ ८१ ॥

तस्मिन् रघौ । तीर्णा लौहित्या नाम नदी येन तस्मिन् तीर्णलौहित्ये सति ।
प्राग्ज्योतिषाणां जनपदानामीश्वरः [प्राग्ज्योतिषेश्वरः] । तस्य रघोर्गजानामालानतां
[तद्गजालानतां] प्राप्तैः कालागुरुद्रुमैः कृष्णागुरुवृक्षैः सह चकम्पे कम्पि-
तवान् ॥

न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम् ।

रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥

स प्राग्ज्योतिषेश्वरो रुद्धार्कम् आवृतसूर्यम् । अधारावर्षं च तदुर्दिनं च [अ-
धारावर्षदुर्दिनम्] धारावृष्टिं विना दुर्दिनीभूतम् । अस्य रघो रथवर्त्मरजोऽपि
न प्रसेहे । पताकिनीं सेनां तु कुत एव प्रसेहे । न कुतोऽपीत्यर्थः ॥

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।

भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ॥ ८३ ॥

कामरूपाणां नाम देशानां ईशोऽत्याखण्डलविक्रमं अतीन्द्रपराक्रमं तं रघुम् ।
भिन्नाः खवन्मदाः कटा गण्डा येषां तैः [भिन्नकटैः] नागैः गजैः । साधनैः । भेजे ।

१ पुलस्त्यस्य गोत्रापत्यं पुमान्पौलस्त्यः । एकदा कुबेरं जित्वा तत्पुष्पकमपहत्य गच्छतो राव-
णस्य विमानं कैलासैकदेशं प्राप्य निश्चलमभूत् । अत्रान्तरे नन्दिनागत्य 'अगम्यादस्माच्छंकर-
विहारशैलान्निवर्तस्व' इति स आदिष्टः । 'अचिन्तयित्वा स तदा नन्दिवाक्यं महाबलः । पर्वतं तु
समासाद्य वाक्यमाह दशाननः । पुष्पकस्य गतिश्छिन्ना यत्कृते मम गच्छतः । तामिमं शैलमुन्मूलं
करोमि तव गोपते । ××× एवमुक्त्वा ततो राम भुजान् विक्षिप्य पर्वते । तोलयामास तं शीघ्रं स
शैलः समकम्पत ॥ इति रामायणकथात्रानुसन्धेया ॥

२ लौहित्ये-अयं नदः कैलासे लौहित्यसरस उन्वन्नत्वात् लौहित्य इति ब्रह्मतेजः संभूततया च
ब्रह्मपुत्र इति प्रसिद्धिं गतः । परशुरामः किल कुठारेण पर्वतं भित्त्वा तन्मार्गेण नदामिमं पृथिव्यां
प्रवर्तयामास । तथा प्रवर्तितः स कामरूपादिदेशमाश्रयन्वहति । तदुक्तं कालिकापुराणे-जातसं-
प्रत्ययः सोथ तीर्थमासाद्य तं वरम् । वीथिं परशुना कृत्वा ब्रह्मपुत्रमवाहयत् । ब्रह्मकुण्डात्सुतः सोथ
कासारे लोहिताह्वये । कैलासोपत्यकायां तु न्यपतद् ब्रह्मणः सुतः ॥×××तस्य नाम विधिश्चक्रे
स्वयं लोहितगङ्गकम् । लौहित्यात्सरसो जातो लौहित्याख्यस्ततोऽभवत् ॥ स कामरूपमाखिलं पीठ-
माश्रय्य वारिणा । गोपयन्सर्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् ॥ इति ।

प्राग्ज्योतिषव्युत्पत्तिः कालिकापुराणे-अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ् नक्षत्रं ससर्ज ह । ततः
प्राग्ज्योतिषाख्येयं पुरी शक्रपुरीसमा ॥

३ अतिक्रान्त आखण्डलस्य विक्रमो येन तम् ।

नागान्दत्त्वा शरणं गत इत्यर्थः । कीदृशैर्नागैः । **थैरन्यान्** रघुव्यतिरिक्ताभृपान् **उप-**
रुरोध । शूराणामपि शूरो रघुरिति भावः ॥

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।

रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः ॥ ८४ ॥

कामरूपेश्वरः हेमपीठस्याधिदेवतां [**हेमपीठाधिदेवताम्**] तस्य **रघोः**
पादयोः छायां कनकमयपादपीठव्यापिनीं कान्तिं रत्नान्येव पुष्पाणि तेषामुपहारेण
समर्पणेन [**रत्नपुष्पोपहारेण**] **आनर्च** अर्चयामास ॥

इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतम् ।

रजो विश्रामयन् राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥ ८५ ॥

जिष्णुः जयशीलः । 'ग्लानिस्थश्च गस्तुः' इति गस्तुप्रत्ययः । स **रघु इति** इत्थं
दिशः जित्वा रथैरुद्धतं **रथोद्धतम्** **रजः** छत्रशून्येषु । रघोरेकच्छत्रकत्वादिति
भावः । **राज्ञां मौलिषु** किरीटेषु । 'मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडाकङ्कलिमूर्धसु' इति
हैमः । **विश्रामयन्** । संक्रामयन्नित्यर्थः । **न्यवर्तत** निवृत्तः ॥

स विश्वजितमाजहे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥ ८६ ॥

स रघुः सर्वस्वं दक्षिणा यस्य तं **सर्वस्वदक्षिणम्** । 'विश्वजित्सर्वस्वदक्षिणः'
इति श्रुतेः । **विश्वजितं** नाम **यज्ञमाजहे** । कृतवानित्यर्थः । युक्तं चैतादित्याह—
सतां साधूनाम् । **वारिमुचां** मेघानां इव । **आदानं** अर्जनं **विसर्गाय** त्यागाय
हि । पात्रविनियोगायेत्यर्थः ॥

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभि-

गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।

काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधा-

नराजन्यान्स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७ ॥

काकुत्स्थः रघुः **सत्रान्ते** यज्ञान्ते । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने धनेऽपि च'
इत्यमरः । सचिवानाममात्यानां सखेति **सचिवसखः** सन् । 'सचिवो भृतकेऽमात्ये'
इति हैमः । तेषामत्यन्तानुसरणयोतनार्थं राज्ञः सखित्वव्यपदेशः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' ।
गुर्वीभिः महतीभिः । 'गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके' इति हैमः । **पुरस्क-**
याभिः पूजाभिः शमितं पराजयेन व्यलीकं दुःखं वैलक्ष्यं वा येषां तान् [**शमित-**
पराजयव्यलीकान्] 'दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकम्' इति यादवः । **चिरविरहेणोत्सुका**
उत्कण्ठिता अवरोधा अन्तःपुराङ्गना येषां तान् [**चिरविरहोत्सुकावरोधान्**] ।

१ 'हेमपुष्पो' इ. पा. २ 'रथोद्धतम्' इ. पा. ३ 'आजहे' आरेभे इ. चा० दि० व० सु० ध०
दयः पठन्ति । ४ यथा जलदानां समुद्राज्जलग्रहणं विसर्गाय वृष्टये भवति तथा सज्जनानामपि ।
इ. सु० ५ सीदन्त्यनेति सप्तम् ।

राज्ञोऽपत्यानि राजन्याः क्षत्रियास्तान् [राजन्यान्] । 'राजश्चशुराद्यत्' इत्यप-
त्यार्थे यत्प्रत्ययः । 'मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्' इत्यमरः । स्व-
पुरं प्रति निवृत्तये प्रतिगमनाय [स्वपुरनिवृत्तये] अनुमेने अनुज्ञातवान् । प्रहर्ष-
णीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—'मौ औ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षणीयम्' इति ॥

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं

सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।

प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रु-

मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥ ८८ ॥

ते राजानः । रेखा एव ध्वजाश्च कुलिशानि चातपत्राणि च । ध्वजाद्याकाररेखा
इत्यर्थः । तानि चिह्नानि यस्य तत्तथोक्तम् । [रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नम्]
प्रसादेनैव लभ्यं प्रसादलभ्यम् । सम्राजः सार्वभौमस्य रघोः चरणयुगं प्रस्थाने
प्रयाणसमये या प्रणतयो नमस्कारास्ताभिः [प्रस्थानप्रणतिभिः] करणैः अङ्गुलीषु
मौलिषु केशबन्धनेषु याः स्रजो माल्यानि ताभ्यश्च्युतैर्मकरन्दैः पुष्परसैः । 'मक-
रन्दः पुष्परसः' इत्यमरः । रेणुभिः परागैश्च । 'परागः सुमनोरजः' इत्यमरः । गौरं
गौरवर्णं [मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम्] चक्रुः ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचित्तया संजीविनीसमाख्यया

व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये

रघुदिग्विजयः नाम चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमः सर्गः ।

इन्दीरवरदलश्याममिदिरानन्दकन्दलम् ।

वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥

तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं निःशेषविश्राणितकोषजातम् ।

उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥ १ ॥

१ यदुक्तं सामुद्रके—यस्य पादतले पद्मं चक्रं वाप्यथ तोरणम् । अङ्गुलीं कुलिशं छत्रं स सम्राट्
भवति ध्रुवम् ॥ अस्मात्परं श्लोकमेकं पठन्ति दि० व० सु० । स यथा—यज्ञान्ते तमवभृताभिषेकपूर्तं
सत्कारैः शमितपराजयव्यलीकाः । आमन्त्र्योत्सुकवर्नितानिरुद्धचित्ताः स्वानि स्वान्यवनिभुजः
पुराणि जग्मुः ॥

२ इन्दीवरं नीलकमलं तस्य दलवत् श्यामम् । इन्दिरा लक्ष्मीस्तस्या आनन्दस्य कन्दलं विकास-
भूतम् । वन्दारुजनो भक्तजनस्तस्य मन्दारं कल्पवृक्षम् । एवंविधं यदुनन्दनं कृष्णमहं वन्दे ।

विश्वजिति विश्वजिन्नामि अध्वरे यज्ञे । 'यज्ञः सर्वोऽध्वरो यागः' इत्यमरः । निःशेषं विश्राणितं दत्तम् । 'श्रण दाने' चुरादिः । कोषानामर्थराशीनां जातं समूहो येन तं [निःशेषविश्राणितकोषजातम्] तथोक्तम् । 'कोषोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः' इत्यमरः । 'जातं जनिसमूहयोः' इति शाश्वतः । एतेन कौत्सस्यानवसरप्राप्तिं सूचयति । तं क्षितोशं रघुम् उपात्तविद्यः लब्धवियो वरतन्तोः शिष्यः [वरतन्तुशिष्यः] कौत्सः । 'ऋष्यन्धक-' इत्यण् । इजोऽपवादः । गुरुदक्षिणार्थी । 'पुष्करादिभ्यो देशे' इत्यत्रार्थाच्चासंनिहिते तदन्ताच्चेतीति । अप्रत्याख्येय इति भावः । प्रपेदे प्राप । अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः तल्लक्षणं तु—'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥' इति ॥

स मृन्मये वीतहिरण्यमयत्वात्पात्रे निधायार्घ्यमनर्घशीलः ।

श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥ २ ॥

अनर्घशीलः अमूल्यस्वभावः । असाधारणस्वभाव इत्यर्थः । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इति । 'शीलं स्वभावे सदृत्ते' इति चामरशाश्वतौ । यशसा कीर्त्या । प्रकाशत इति प्रकाशः । पचाद्यच् । अतिथिषु साधुः आतिथेयः । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेढञ्' इति ढञ् । स रघुः । हिरण्यस्य विकारो हिरण्यमयम् । 'दण्डिनायन-' आदिसूत्रेण निपातः । वीतहिरण्यमयत्वाद् अपगतसुवर्णपात्रत्वात् । यज्ञस्य सर्वस्वदक्षिणाकत्वादिति भावः । मृन्मये मृद्विकारे पात्रे । अर्घ्यमिदं अर्घ्यम् । 'पादार्घ्याभ्यां च' इति यत् । पूजार्थं द्रव्यं निधाय श्रुतेन शास्त्रेण प्रकाशं प्रसिद्धम् [श्रुतप्रकाशं] । श्रूयत इति श्रुतं वेदशास्त्रम् । 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इत्यमरः । अतिथिं अभ्यागतं कौत्सम् । 'अतिथिर्ना गृहागते' इत्यमरः । प्रत्युज्जगाम ।

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञस्तपोधनं मानधनाग्रयायी ।

विशांपतिर्विष्टरभाजमारात्कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥ ३ ॥

विधिज्ञः शास्त्रज्ञः । अकरणे प्रत्यवायभीरुरित्यर्थः । मानधनानामग्रयाग्यग्रेसरः [मानधनाग्रयायी] । अपयशोभीरुरित्यर्थः । कृत्यवित् कार्यज्ञः । आगमनप्रयोजनमवश्यं प्रष्टव्यमिति कृत्यवित् । विशांपतिः मनुजेश्वरः । 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्यमरः । विष्टरभाजम् आसनगतम् । उपविष्टमित्यर्थः । 'विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम्' इत्यमरः । 'वृक्षासनयोर्विष्टरः' इति निपातः । तं तपोधनं विधिवद् विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्ययः । अर्चयित्वारात् समीपे । 'आरादूरसमीपयोः' इत्यमरः । कृताञ्जलिः सन् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच ॥

१ अध्वरशब्दनिरुक्तिस्तूका स. १ श्लो. ३१. २ उपात्ता अधीताः चतुर्दशविद्या येन । ३१ श्लोके तथोक्तत्वात् । विद्या अपि तत्रैवोक्ताः टीकाकृताः ।

३ तदुक्तं मनुना-संप्राप्त्यै त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके । अन्नं चैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥

अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते ।

यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः ॥ ४ ॥

कुशाग्रबुद्धे सूक्ष्मबुद्धे । 'कुशाग्रीयमतिः प्रोक्तः सूक्ष्मदर्शी च यः पुमान्' इति हलायुधः । मन्त्रकृतां मन्त्रद्रष्टृणाम् । 'सुकर्मपापमन्त्र-' इत्यादिना किप् । ऋषीणामग्रणीः श्रेष्ठः ते तव गुरुः कुशल्यपि क्षेमवान्किम् । अपि प्रश्ने । 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि' इत्यमरः । यतः यस्माद्गुरोः सकाशात् त्वयाशेषं ज्ञानम् । लोकेनोष्णरश्मेः सूर्यात् चैतन्यं प्रबोधः इव । आप्तम् स्वीकृतम् ॥

कायेन वाचा मनसापि शश्वर्थैः संभृतं वासवधैर्यलोपि ।

आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् ॥ ५ ॥

कायेन उपवासादिकृच्छ्रचान्द्रायणादिना वाचा वेदपाठेन मनसा गायत्रीजपादिना अपि । करणेन । वासवस्येन्द्रस्य धैर्यं लुम्पतीति वासवधैर्यलोपि । स्वपदापहारशङ्काजनकमित्यर्थः । यत्तपः शश्वद् असकृत् । 'सुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः' इत्यमरः । संभृतं संचितं महर्षेः वरतन्तोः त्रिविधं वाङ्मनःकायजं तत्तपोऽन्तरायैः विघ्नैरिन्द्रप्रेरिताप्सरःशापैः व्ययं नाशं नापाद्यते कच्चित् । न नीयते किम् । 'कच्चित्कामप्रवेदने' इत्यमरः ॥

आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम् ।

कच्चिन्न वाय्वादिरूपप्लवो वः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ॥ ६ ॥

आधारबन्धप्रमुखैः । आलवालनिर्माणादिभिः प्रयत्नैः उपायैः । 'आधार आलवालेऽम्बुबन्धेऽधिकरणेऽपि च' इति विश्वः । [सुतनिर्विशेषम्] सुतेभ्यो निर्गतो विशेषोऽतिशयो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा । संवर्धितानां श्रमच्छिदां वः

१ चैतन्यमुग्रादिव दीक्षितेन' इ. हे० व० पठतः । वल्लभो व्याचष्टे च-यथा दीक्षितेन याजकेन प्रजापतिनोग्रादीश्वराच्चैतन्यमाप्यते ज्ञानं प्राप्यते इ० । 'चैतन्यम्-आलोकम्-अर्कादिव जीवलोकः' इति च पा०

२ 'वेदसंहिताकारिणाम्' इति चा० ।

३ सूर्यसाम्याद्गुरोर्ज्ञानतेजसोऽज्ञानतिमिरध्वंसः सूचितः । उक्तं च 'अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

४ 'यद्वज्रिणो धैर्यविलोपि तप्तम् इ०

५ इन्द्रप्रेरिताप्सरोभिः शापेन च इत्य० । इन्द्रस्य हि अन्यसमाधिभीरुत्वं कवयस्तत्र तत्र वर्णयन्ति । यथा कुमारे 'केनाभ्यसूया पदकाक्षिणा ते नितान्तदीधैर्जनिता तपोभिः ॥ अग्रेप्यष्टमसर्गे-चरतः किल' इत्यादि । त्रयोदशे-'समाधिभीतेन किल' इत्या० 'नालं विकर्तुम्' इ० च । अन्यस्माञ्जाणाभावे मुनयोऽन्तरायशान्त्यर्थं शापप्रयोगेन तपोव्ययं कुर्वन्ति । उक्तं च पञ्चदशे-त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ।

६ 'कच्चित्' इष्टप्रियप्रश्ने इत्यभिधानचिन्तामणिः । कोमलामन्त्रणे इ. सु०

७ वृक्षकागाम् इ. दि. पठति ।

८ तेप्यतिथिसंभावनया पुत्रवदुपकुर्वन्ति । यदुक्तं त्रयोदशे-छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसंभाव्यफलेष्वमीषु । तस्यातिथीनामधुना सपर्यां स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥ इ०

आश्रमपादपानां वाय्वादिः । आदिशब्दाद्वावानलादिः । उपप्लवो बाधको न कश्चित् नास्ति किम् ॥

क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वादभग्नकामा मुनिभिः कुशेषु ।

तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला कच्चिन्मृगीणामनया प्रसूतिः ॥ ७ ॥

क्रियानिमित्तेष्वपि अनुष्ठानसाधनेष्वपि कुशेषु मुनिभिर्वत्सलत्वाद् मृगस्नेहाद् अभग्नकामा अप्रतिहतेच्छा । तेषां मुनीनामङ्का एव शय्यास्तासु च्युतानि नाभिनालानि यस्याः सा तथोक्ता [तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला] मृगीणां प्रसूतिः संततिः अनया अव्यसना कश्चित् । अनपायिनी किमित्यर्थः । 'दुःखेनोव्यसनेष्वधम्' इति यादवः । ते हि व्यालभयाद्दशरात्रमङ्क एव धारयन्ति ॥

निर्वर्त्यते यैर्नियमाभिषेको येभ्यो निवापाञ्जलयः पितृणाम् ।

तान्युञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि शिवानि वस्तीर्थजलानि कश्चित् ॥ ८ ॥

यैः तीर्थजलैः नियमाभिषेकः नित्यस्नानादि निर्वर्त्यते निष्पाद्यते । येभ्यः जलेभ्यः । उद्धृत्येति शेषः । पितृणां अग्निष्वात्तादीनां निवापाञ्जलयः तर्पणाञ्जलयः । 'पितृदानं निवापः स्यात्' इत्यमरः । निर्वर्त्यन्ते । उञ्छानां प्रकीर्णोद्धृतधान्यानां षष्ठैः षष्ठभागैः पालकत्वाद्वाजग्राह्यैरङ्कितानि सैकतानि पुलिनानि येषां तानि तथोक्तानि [उञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि] वः युष्माकं तानि तीर्थजलानि शिवानि भद्राणि कश्चित् । अनुपप्लवानि किमित्यर्थः । 'उञ्छो धान्यांशकादानं कणिकांशार्जनं शिलम्' इति यादवः । 'षष्ठाष्टमाभ्यां ज च' इति षष्ठशब्दाद्वागार्थेऽन्प्रत्ययः । अत एवापूरणार्थत्वात् । 'पुरणगुण—' इत्यादिना न षष्ठीसमासप्रतिषेधः । सिकता येषु सन्ति सैकतानि । 'सिकताशर्कराभ्यां च' इत्यण्प्रत्ययः ।

नीवारपाकादि कडंगरीयैरामृश्यते जानपदैर्न कश्चित् ।

कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागं वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ॥ ९ ॥

कालेषु योग्यकालेषूपपन्नानामागतानामतिथीनां कल्प्या भागा यस्य तत्तथोक्तम् [कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागं] । वने भवं वन्यम् । शरीरस्थितेर्जीवितस्य

१ 'ते हि व्यालभयाद्दशरात्रमङ्के एव धारयन्ति इति शान्तिदयोक्तेः' इ. हे० ।

२ नियमेन नित्यकर्तव्यतया अभिषेकः । अत्र कात्यायनः—'यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः' इति । जाबालिश्च—'आचरेदुषसि स्नानं तर्पयेद्देवमानुषान्' इति । अग्निष्वात्तादीनाममरीचिपुत्रा देवपितरश्चाग्निष्वात्तसंज्ञाः । यथाह मनुः—विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः । अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीच्या लोकविश्रुताः ॥ उञ्छषष्ठेत्यत्र हेमाद्रिः—मुनयो हि नृपोद्देशेन षष्ठं भागं तीरे क्षिपन्ति । यदुक्तम्—'यस्मादारण्यका अप्युञ्छषष्ठभागं निर्वापयन्ति' इति श्रुतेः । योऽस्मान्पालयतीति । कुशूलकुम्भी धान्यो वा त्र्याहिकः श्वस्तनोपि वा । जीवेद्वापि शिलोञ्छेन श्रेयानेषां परःपरः । इति याज्ञवल्क्यः । 'मुनयो हि नृपोद्देशेन षष्ठं भागं तीरे क्षिप्यन्ति । योऽस्मान्पालयति तस्मै षष्ठ्यं भागः' इति व० । उञ्छवृत्तौ मनुः—'शिलोञ्छमप्याददीत विप्रो जीवन्त्यतस्ततः' इति ।

साधनं [शरीरस्थितिसाधनं] वः युष्माकम् । पच्यत इति पाकः फलम् । धान्य-
मिति यावत् । नोवारपाकादि । आदिशब्दाच्छयामाकादिधान्यसंग्रहः । जनपदे-
भ्य आगतैः जानपदैः । 'तत आगतः' इत्यण् । कडंगरीयैः । कडंगरं बुसमर्ह-
न्तीति कडंगरीयाः । 'कडंगरो बुसं क्लीबे धान्यत्वचि तुषः पुमान्' इत्यमरः । 'कडंग-
रदक्षिणाच्छ च' इति छप्रत्ययः । तैर्गोमहिषादिभिः नामृश्यते कश्चित् । न भ-
क्ष्यते किमित्यर्थः ॥

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय ।

कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ॥ १० ॥

किंच त्वं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यग्विनीय शिक्षयित्वा । विद्यामुपदि-
श्येत्यर्थः । गृहाय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम् । 'क्रियार्थोपपद-' इत्यादिना चतुर्थी । अनु-
मतोऽपि अनुज्ञातः किम् । हि यस्मात् ते तव सर्वेषाणामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यवानप्रस्थयती-
नामुपकारे क्षमं शक्तम् [सर्वोपकारक्षमम्] । 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः ।
द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थ्यं संक्रमितुं प्राप्तुं अयं कालः । विद्याग्रहणानन्तर्यात्तस्येति
भावः । 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इति तुमुन् । सर्वोपकारक्षममित्यत्र मनुः— 'यथा मा-
तरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते गृहिणस्तद्वदाश्रित्येतर आश्रमाः ॥ इति ॥

कुशलप्रश्नं विधायागमनप्रयोजनप्रश्नं चिकीर्षुराह—

तैर्बार्हतो नाभिगमेन तृप्तं मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।

अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्माम् ॥ ११ ॥

अर्हतः पूज्यस्य प्रशस्तस्य । 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति शतृप्रत्ययः । तवाभि-
गमेन आगमनमात्रेण मे मनो न तृप्तं न तुष्टम् । किंतु नियोगक्रियया आज्ञाक-
रणेन उत्सुकं सोत्कण्ठम् । 'इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः' इत्यमरः । 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया
च' इति सप्तम्यर्थे तृतीया । शासितुः गुरोः आज्ञयाप्यात्मना स्वतः वा । 'प्रकृत्या
दिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीया । मां संभावयितुं वनात्प्राप्तोऽसि । गुर्वर्थे
स्वार्थे वागमनमित्यर्थः ॥

इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य रघोरुदारामपि गां निशम्य ।

स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशस्तमित्यबोचैद्वरतन्तुशिष्यः ॥ १२ ॥

१ अत्र हेमाद्रिव्याख्या यथा—पाकशब्दोल्पाथः प्रशंसार्थश्च, तथा त्रयः पाकयज्ञा इत्यत्राश्वला-
यनगृह्यनारायणीयवृत्तौ—पाकयज्ञा अल्पयज्ञाः प्रशस्तयज्ञाश्च । अल्पप्रशस्तयोरुभयोः पाकशब्दः ।
योस्मात्पाकतर इत्यत्राल्पत्वे पाकशब्दः । तं पाकेन मनसापश्यं यो मापाकेन मनसेति, अत्र प्रशं-
सायामिति ।

२ यथाह मनुः—वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममा-
विशेत् ॥ गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि । इति । अ. २. श्लो. ७७. ७८. अ. ६. श्लो. ८९, ९०.
द्रष्टव्याः । ३ अनुग्रहेणाभिगमास्थितेन तवार्हतस्तुष्ट्याति मे न चेतः । इ. दि० पठति ।

४ धातूनामनेकार्थत्वात्प्रयोजनामलंकारः । तथा काव्यादर्शे—'प्रियः प्रियतराख्यातम्' इ. हे० ।

५ 'तं प्रत्यबोचत्' हे० व० । 'प्रत्याह कौत्सस्तमपेतकुत्सम्' इ. दि० ध० वि० ।

अर्घ्यपात्रेण मृन्मयेनानुमितो व्ययः सर्वस्वत्यागो यस्य तस्य [अर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य] रघोरिति उक्तप्रकारां उदाराम् औदार्ययुक्तां अपि गां वाचम् । 'मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे' इत्येवंरूपाम् । 'स्वर्गेषुपशुवागवज्रादिद्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्य-दृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः' इत्यमरः । निशम्य श्रुत्वा वरतन्तुशिष्यः कौत्सः स्वार्थोपपत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्बलाशः मृन्मयपात्रदर्शनाच्छिथिलमनोरथः सन् तं रघुम् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण अवोचत् ॥

सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन्नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।

सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥ १३ ॥

हे राजन्, त्वं सर्वत्र नः अस्माकं वार्तं स्वास्थ्यम् अवेहि जानीहि । 'वार्तं वल्गुन्यरोगे च' इत्यमरः । 'वार्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम्' इति यादवः । न चैतदाश्चर्यमित्याह—नाथ इति । त्वयि नाथे ईश्वरे सति प्रजानामशुभं दुःखं कुतः । तथाहि । अर्थान्तरं न्यस्येति—सूर्य इत्यादिना । सूर्ये तपति प्रकाशमाने सति तमिस्रा तमस्ततिः । 'तमिस्रं तिमिरं रोगे तमिस्रा तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षनि-शायां च' इति विश्वः । 'तमिस्रम्' इति पाठे तमिस्रं तिमिरम् । 'तमिस्रं तिमिरं तमः' इत्यमरः । लोकस्य जनस्य । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । दृष्टेरावरणाय कथं कल्पेत । दृष्टिमावरितुं नालमित्यर्थः । कृपेरलमर्थत्वात्तद्योगे 'नमःस्वस्ति—' इत्यादिना चतुर्थी । 'अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्' इति भगवान्भाष्यकारः । कल्पेत संपद्येतेत्यर्थः । कृपि संपद्यमाने चतुर्थीति वक्तव्यात् ॥

'तवार्हतः—' (५ । ११) इत्यादिनोक्तं यत्तन्न चित्रमित्याह—

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान्महाभाग तयातिशेषे ।

व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥ १४ ॥

प्रतीक्ष्येषु पूज्येषु । 'पूज्यः प्रतीक्ष्यः' इत्यमरः । भक्तिः अनुरागविशेषः ते तव कुलोचिता कुलाभ्यस्ता । 'अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यम्' इति यादवः । हे महाभाग सार्वभौम, तया भक्त्या पूर्वानतिशेषे अतिवर्तसे । किंतु सर्वत्र वार्तं चेत्तार्हि कथं खेदखिन्न इव दृश्यसेऽत आह—व्यतीतेति । अहं व्यतीतकालः अतिक्रान्तकालः सन् अर्थिभावात्त्वामभ्युपेत इति मे मम विषादः ॥

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।

आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावाशिष्टः ॥ १५ ॥

हे नरेन्द्र, तीर्थे सत्पात्रे प्रतिपादिता दत्तर्द्धिर्येन स तथोक्तः [तीर्थप्रतिपा-

१ 'गुर्वीश्रमप्रभृतिषु' इ. दि० । २ अत्र द्वितीयार्धगतेन विशेषणार्थेन प्रथमार्धगतार्थस्य समर्थ-नादर्थान्तरन्यासोलंकार इ० । तल्लक्षणं काव्यप्रकाशेसामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते । यत्र सार्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥ अनुरूपः श्लोकः शाकुन्तले—कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वायि । तमस्तपति घर्माशौ कथमाविर्भविष्यति ॥

३ इत्यन्तः काचित्पुस्तके पाठः । ४ दिनकस्स्तु 'महाभागतया' इत्येक पदं पाठित्वा महाभागस्य भावोमहाभागता तया, उत्कृष्टभाग्यत्वेन—इति व्याचष्टे ।

दित्तिः] । 'योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थे स्याद्दर्शनेष्वपि ॥' इति हलायुधः । शरीरमात्रेण तिष्ठन् । आरण्यका अरण्ये भवा मनुष्या मुनिप्रमुखाः । 'अरण्यान्मनुष्ये' इति वुञ्प्रप्रत्ययः । तैरुपात्ता फलमेव प्रसूतिर्यस्य स [आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः] स्तम्बेन काण्डेन अवशिष्टः । प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । नीवार इव । आभासि शोभसे ॥

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ।

पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥ १६ ॥

भवानेकनराधिपः सार्वभौमः सन् । मखजं मखजन्यम् । न विद्यते किञ्चन यस्येत्यकिञ्चनः । मयूरव्यंसकादित्वात्तत्पुरुषः । तस्य भावस्तत्त्वं [अकिञ्चनत्वम्] निर्धनत्वं व्यनक्ति प्रकटयति । स्थाने युक्तम् । 'युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने' इत्यमरः । तथाहि । सुरैः देवैः पर्यायेण क्रमेण पीतस्य [पर्यायपीतस्य] हिमांशोः कलाक्षयः वृद्धेः उपचयात् श्लाघ्यतरः हि वरः खलु । 'मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिनिहतो मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः । कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता तनिम्ना शोभन्ते गलिताविभवाश्चार्थेषु नृपाः ॥' इति भावः । अत्र कामन्दकः—'धर्मार्थे क्षीणकोषस्य क्षीणत्वमपि शोभते । सुरैः पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिव ॥' इति ॥

१ "चन्द्रमा वा अमावास्यायामादित्यमनुप्रविशति । सोऽन्तर्धीयते । तं निर्जानन्ति ॥" इति ऐतरेयब्राह्मणम् । चन्द्रस्य किल षोडश कलाः । तासां पञ्चदश कलाः कृष्णपक्षे देवैः पर्यायेण पीयन्ते । एवं निपीत एकया कलयावशिष्टश्चन्द्रोऽमावास्यायां सूर्यं प्रविशति । स च तं शुक्लपक्षे कलाभिर्वर्द्धयते । इति शास्त्रकारा मन्यन्ते । तथा च देवीपुराणे—'कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्धयते रविः । अमृतेनामृतं कृष्णे पीयते दैवतैः क्रमात् ॥ प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पवनः कलाम् । विश्वेदेवास्तृतीयां तु चतुर्थीं तु प्रजापतिः । पञ्चमीं वरुणश्चापि षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीं मृषयो दिव्या वसवोऽष्टौ तथाष्टमीम् । नवमीं कृष्णपक्षस्य पिबतीन्द्रः कलामपि । दशमीं मरुतश्चापि रुद्रा एकादशीं कलाम् ॥ द्वादशीं तु कलां विष्णुर्धनदश्च त्रयोदशीम् । चतुर्दशीं पशुपतिः कलां पिबति नित्यशः ॥ ततः पञ्चदशीं चैव पिबन्ति पितरः कलाम् । कलावशिष्टो निष्पीतः प्रविष्टः सूर्यमण्डलम् । अमायां विशते रश्माश्चमावाशी ततस्मृतः ॥' मतान्तरे यथा-प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः । विश्वे देवास्तृतीयां तु चतुर्थीं सलिलाधिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीं मृषयो दिव्या अष्टमीमज एकयात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम् । दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निष्पीतः कलावशेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते । कला षोडशिका या तु अपः प्रविशते सदा । अमायां तु सदा सोम ओषधीं प्रतिपद्यते । तमौषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतं च यत् । तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः । हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्याय्यते शशी । दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां तु पूर्णता ॥ इति माधवीयकालनिर्णये ।

२ 'शुक्लप्रतिपदि सर्वे क्षीणमपि चन्द्रं नमस्कुर्वन्ति । यदुक्तं किराते-प्रणमत्यनपायमुत्थितं प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् ।' इ० सु० । एवं वृद्धचाणक्योपि -गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते न महत्योपि सम्पदः । पूर्णेन्दुः किं तथा वन्द्यो निष्कलङ्को यथा कृशः ॥ इति ।

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये ।

स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्धनं नार्दति चातकोऽपि ॥ १७ ॥

तद् तस्मात् तावदनन्यकार्यः । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इति विश्वः । प्रयोजनान्तररहितः अहं अन्यतः वदान्यान्तराद् गुर्वर्थं गुरुधनं आहर्तुम् अर्जयितुं यतिष्ये उद्योक्ष्ये । ते तुभ्यं स्वस्ति शुभं अस्तु । 'नमः स्वस्ति-' इत्यादिना चतुर्थी । तथाहि । चातकोऽपि । 'धरणीपतितं तोयं चातकानां रुजाकरम्' इति हेतोरनन्यगतिकोऽपीत्यर्थः । निर्गलितोऽम्बवेव गर्भो यस्य तं निर्गलिताम्बुगर्भं] शरद्धनं नार्दति न याचते । 'अर्द गतौ याचने च' इति धातुः । 'याचनार्थे रणेऽर्दनम्' इति यादवः ॥

एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य ।

किं वस्तु विद्वन्गुरवे प्रदेयं त्वया कियद्वेति तमन्वयुक् ॥ १८ ॥

एतावद् वाक्यम् उक्त्वा प्रतियातुं कामो यस्य तं प्रतियातुकामं गन्तुकामम् । 'तुम्काममनसोरपि' इति मकारलोपः । महर्षेः वरतन्तोः शिष्यं कौत्सं नृपतिः रघुः निषिध्य निवार्य । हे विद्वन्, त्वया गुरवे प्रदेयं वस्तु किं कियत् किंपरिमाणं वा । इति एवं तं कौत्सम् अन्वयुक्ते अपृच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः ॥

ततो यथावद्विहिताध्वराय तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय ।

वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णी विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे ॥ १९ ॥

ततो यथावद् यथार्हम् । अर्हार्थे वतिः । विहिताध्वराय विधिवदनुष्ठितयज्ञाय । सदाचारायेत्यर्थः । स्मयावेशविवर्जिताय गर्वाभिनिवेशशून्याय । अनुद्धतायेत्यर्थः । वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च [वर्णाश्रमाणां] गुरवे नियामकाय । 'वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः' इति । 'ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये । आश्रमोऽस्त्री' इति चामरः । सर्वकार्यनिर्वाहकायेत्यर्थः । तस्मै रघवे विचक्षणः विद्वान् वर्णी ब्रह्मचारी । 'वर्णिनो ब्रह्मचारिणः' इत्यमरः । वर्णाद्ब्रह्मचारिणि' इतीनिप्रत्ययः । स कौत्सः प्रस्तुतं प्रकृतम् आचचक्षे ॥

१ 'अपि शब्दश्चातकस्य जलदैकशरणत्वसूचभार्थः' इति चा० हे० । 'किं पुनर्विद्यमानोपायोऽहं त्वामित्यर्थः' इ. हे० । उक्तं च-पयोद हे वारि ददासि वा न वा त्वदेकाचित्तः पुनरेष चातकः । वरं महत्या म्रियते पिपासया तथापि नान्यस्य करोत्युपासनाम् ॥ इति । अर्थान्तरन्यासोलङ्कारः ।

२ 'अनुपसर्गेण सहितो युजिः पृच्छार्थः' हे० चा० ।

३ स्मयस्यावेशस्तेन विवर्जिताय । गुरवे-क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । तत्तद्धर्मप्रतिष्ठापकत्वाद्राजा वर्णाश्रमगुरुः । रक्षणाच्च । तदुक्तं मनुना-स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः । वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोभिरक्षिता ॥ इति । वर्णी-'वर्णः प्रशस्तिः' इति क्षीरस्वामी । विशेषस्तु किरा० टीकायां प्र० स० प्र० श्लो० व्याख्याने मल्लिनाथेनोक्तो द्रष्टव्यः । यद्वा तपोविद्याजन्त्या प्रतिष्ठा प्रशस्तिः । वर्णोऽस्यास्तीति वर्णी ।

समाप्तविद्येन मया महर्षिर्विज्ञापितोऽभूद्गुरुदक्षिणायै ।

स मे चिरायास्खलितोपचारां तां भक्तिमेवागणयत्पुरस्तात् ॥ २० ॥

समाप्तविद्येन मया महर्षिर्गुरुदक्षिणायै गुरुदक्षिणास्वीकारार्थं विज्ञापितोऽभूत् । स च गुरुः चिरायास्खलितोपचारां तां दुष्करां मे भक्तिमेव पुरस्तात् प्रथमं अगणयत् संख्यातवान् । भक्त्यैव संतुष्टः किं दक्षिणयेत्युक्तवानित्यर्थः । अथवा भक्तिमेव तां दक्षिणामगणयदिति योज्यम् ॥

निर्वन्धसंजातरुषार्थकार्श्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।

वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति ॥ २१ ॥

निर्वन्धेन प्रार्थनातिशयेन संजातरुषा संजातक्रोधेन [निर्वन्धसंजातरुषा] गुरुणा । अर्थकार्श्यं दारिद्र्यम् अचिन्तयित्वा अविचार्य अहम् । वित्तस्य धनस्य चतस्रो दश च कोटीः चतुर्दशकोटीः मे मह्यम् आहर आनय इति विद्यापरिसंख्यया विद्यापरिसंख्यानुसारेणैव उक्तः । अत्र मनुः—‘अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥’ इति ॥

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् ।

अभ्युत्सहे संप्रति नोपरोद्धुमल्पेतरत्वाच्छ्रुतनिष्क्रयस्य ॥ २२ ॥

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन अर्घ्यपात्रेण भवन्तं प्रभुशब्द एव शेषो यस्य तं [प्रभुशब्दशेषम्] मत्वा । निस्त्वं निश्चिन्त्येत्यर्थः । श्रुतनिष्क्रयस्य विद्यामूल्यस्य अल्पेतरत्वाद् अतिमहत्त्वात् संप्रत्युपरोद्धुं निर्वन्धुं नाभ्युत्सहे ॥

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो वेदविदां वरेण ।

एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं जगाद भूयो जगदेकनाथः ॥ २३ ॥

द्विजराजकान्तिः चन्द्रकान्तिः । ‘द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः’ इत्यमरः । ‘तस्मात्सोमो राजा नो ब्राह्मणानाम्’ इति श्रुतेः । द्विजराजकान्तित्वेनार्थावाप्तिवैराग्यं वारयति । एनसः पापान्निवृत्तेन्द्रियवृत्तिर्यस्य स [एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिः] जगदेकनाथः रघुः वेदविदां वरेण श्रेष्ठेन द्विजेन कौत्सेन इत्थमावेदितः निवेदितः सन् । एनं कौत्सं भूयः पुनः जगाद ॥

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्या रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।

मतो वदान्यान्तरमित्ययं मे मा भूत्परीवादनवावतारः ॥ २४ ॥

१ ‘अवाप्तविद्येन’ इ. दि० पठति ।

२ ‘पादप्रक्षालनादिरुपचारः परिचर्या यस्यां सा तां तथोक्ताम् ।’ हे० चा० । शुश्रूषाशून्यायोपदेशो न वक्तव्यः । यथाह मनुः—‘धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा । तत्र विद्या न वक्तव्या शुद्धं बीजमिवोषरे ॥ भगवद्गीतासु च—इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन । न चाशुश्रूषवे वाच्यम्’ इति । ‘यथा खात्वा खनित्रेण भूतले धारि विदन्ति । तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥ इ. वृद्धचाणक्ये । ३ अनेन धार्मिकत्वमुक्तम् । अनुप्रासालङ्कारः ॥

श्रुतस्य पारं दृष्टवान् श्रुतपारदृष्ट्वा । 'दृशेः कनिप्' इति कनिप् । **गुर्वर्थं**
गुरुदक्षिणार्थं यथा तथा अर्थी याचकः । विशेषणद्वयेनाप्यस्याप्रत्याख्येयत्वमाह ।
रघोः सकाशात्कामं मनोरथम् अनवाप्य अप्राप्य वदान्यान्तरं दात्रन्तरं गतः ।
'स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशोण्डा बहुप्रदे' इत्यमरः । इति एवरूपः अयं परीवादस्य
नवो नूतनः प्रथमोवतार आविर्भावो [परीवादनवावतारः] मे माभूत् मास्तु ।
रघोरिति स्वनामग्रहणं संभावितद्योतनार्थम् । तथाच—'संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणाद-
तिरिच्यते' इति भावः ॥

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे ।

द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हस्यावद्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥ २५ ॥

स त्वं महिते पूजिते प्रशस्ते प्रसिद्धे मदीयेऽग्न्यगारे त्रेताग्निशालायां च-
तुर्थोऽग्निरिव वसन्द्द्वित्राणि द्वे त्रीणि वा अहानि दिनानि । 'संख्ययाव्यया-
सन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये' इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्' इति
डच्प्रत्ययः समासान्तः । **सोढुमर्हसि** । हे, अर्हन् मान्यं त्वदर्थं तव प्रयोजनं
साधयितुं यावद्यते यतिष्ये । 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति भविष्यदर्थे लट् ॥

तथेति तस्यावितथं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्संगरमग्रजन्मा ।

गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुबेरात् ॥ २६ ॥

अग्रजन्मा ब्राह्मणः प्रतीतः प्रीतः सन् तस्य रघोः अवितथम् अमोघं सं-
गरं प्रतिज्ञाम् । 'अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः' इत्यमरः । 'तां गिरम्' इति
केचित्पठन्ति । तथेति प्रत्यग्रहीत् रघुरपि गां भूमिम् आत्तसारां गृहीतधनाम्
अवेक्ष्य कुबेरादर्थं निष्क्रष्टुम् आहर्तुं चकमे इयेष ॥

१ यतो रघवो यथाकामार्चितार्थिनः 'तदुक्तं प्रथमसर्गे 'यथाकामार्चितार्थिनाम्' । एकादशेपि-
अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले न व्यहन्यत कदाचिदार्थिता' इति । 'अवतारावतरयोर्दीर्घह्रस्वव्य-
त्यासो बालिशानामिति वामनः' इ. हे० । रघोः इ०-निस्वेभ्यो दानं विद्यानुरूपमिति मनूक्या
अप्रत्याक्षेपप्रीतिनिन्दाप्रतिषेधाद्रयोरात्मस्तुतिनिर्दोषः । तदाह—'गुरोरर्थमर्थयत' इति हे० । अन-
वाप्यकामम्—'अनवातकामः' इ. पाठः ।

२ मनोहरे इति चा० । महिते—'महितः' इ. पा०

३ पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः । गुरुराहवनीयस्तु साग्निवेता गरीयसी ॥ इति मनुः ।

४ अर्हतौ जिनसन्मान्यौ' इति यादवः । ५ 'अवितथप्रयत्नः' इति पा० ।

६ अग्रजन्मा—अग्रे जन्म यस्य । वर्णेषु मध्येऽग्रजातत्वात् । अग्रात्प्रधानाङ्गान्मुखाज्जातत्वात् ।
'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्' इति 'यो ब्रम्हाणं विदधाति पूर्वं यच्चास्मै प्राहिणोति वेदम्' इति च श्रुतिः ।
तथा च ताण्ड्यमहाब्राह्मणे—सोऽकामयत यज्ञं सृजेयेति स मुखत एव त्रिवृतमसृजत × × × ×
तस्मात्त्रिवृत्स्तोमानां मुखं.....ब्राह्मणो मनुष्याणां....तस्माद् ब्राह्मणो मुखेन वीर्यं करोति मुखतो हि
सृष्टः' इति ।

७ अत्र रघोः कार्ये चित्तस्यानाकुलत्वमुक्तम् । उक्तं च माघकविना—आरभन्तेत्यमेवाज्ञाः
कामं व्यग्रा भवन्ति च । महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥ इति ।

वसिष्ठमन्त्रोक्षणाजात्प्रभावादुदन्वदाकाशमहीधरेषु ।

मरुत्सखस्येव बलाहकस्य गतिर्विजघ्ने न हि तद्रथस्य ॥ २७ ॥

वसिष्ठस्य यन्मन्त्रेणोक्षणमभिमन्य प्रोक्षणं तजात् [वसिष्ठमन्त्रोक्षणाजात्] प्रभावात् सामर्थ्याद्धेतोः । उदन्वदाकाशमहीधरेषु उदन्वत्युदधावाकाशे महीधरेषु वा । मरुत्सखस्य । मरुतः सखेति तत्पुरुषो बहुव्रीहौ समासान्ताभावात् । ततो वायुसहायस्येति लभ्यते । वारीणां वाहको बलाहकः । पृषोदरादित्वात्साधुः । तस्य [बलाहकस्य] इव मेघस्येव । तद्रथस्य गतिः संचारः न विजघ्ने न विहता हि ॥

अथाधिशिश्ये प्रयतः प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ।

सामन्तसंभावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥ २८ ॥

अथ प्रदोषे रजनीमुखे । तत्काले यानाधिरोहणविधानात् । प्रयतः धीरः रघुः । समन्ताद्भवः सामन्तः । राजमात्रमिति संभावनया [सामन्तसंभावनया] एव कैलासनाथं कुबेरं तरसा बलेन जिगीषुः जेतुमिच्छुः सन् । कल्पितं सजितं शस्त्रं गर्भे यस्य तं [कल्पितशस्त्रगर्भम्] रथमधिशिश्ये । रथे शयितवानित्यर्थः । ' अधिशीङ्स्थासां कर्म ' इति कर्मत्वम् ॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै सविस्मयाः कोषगृहे नियुक्ताः ।

हिरण्मयीं कोषगृहस्य मध्ये वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥ २९ ॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे कोषगृहे नियुक्ताः अधिकृता भाण्डागारिकाः सविस्मयाः सन्तः कोषगृहस्य मध्ये नभस्तः नभसः । पञ्चम्यास्तसिल्प्रत्ययः । पतितां हिरण्मयीं सुवर्णमयीम् । ' दाण्डिनाय— ' इत्यादिना निपातनात्साधुः । वृष्टिं शशंसुः कथयामासुः ॥

तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं लब्धं कुबेरादभियास्यमानात् ।

दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥ ३० ॥

भूपतिः रघुः । अभियास्यमानाद् अभिगमिष्यमाणात् कुबेराल्लब्धम् । वज्रेण कुलिशेन भिन्नं [वज्रभिन्नम्] सुमेरोः पादं प्रत्यन्तपर्वतम् इव स्थितम् । ' पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ' इत्यमरः । ' शृङ्गं सुमेरोः ' इति क्वचित्पाठः । तं भासुरं भास्वरम् । ' भञ्ज-भासमिदो घुरच् । हेमराशिं [भासुरहेमराशिम्] समस्तं कृत्स्नम् एव कौत्साय दिदेश ददौ । न तु चतुर्दशकोटिमात्रमित्येवकारार्थः ॥

१ ' बलाहकेन गत्यर्थं वायोरपेक्षितत्वान्मरुत्सखा यस्येति अभिमतः समासः । एवं सति ' राजाहः सखिभ्यष्टच् ' इति टच्प्रत्ययो न स्यात् तस्य तत्पुरुषेऽभिधानात् । अतश्चिन्त्यमेतत् । इति चा० हे० दि० । २ ' कतिपयग्रामपतिः सामन्तः ' हे० ।

३ कौत्साय-कौत्सस्य, पादम्-शृङ्गं, शैलम्; इ. पा०

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।

गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ ३१ ॥

तौ अर्थिदातारौ द्वावपि साकेतनिवासिनः अयोध्यावासिनः । 'साकेतः स्याद-
योध्यायां कोसला नन्दिनी च सा' इति यादवः । जनस्याभिनन्द्यसत्त्वौ स्तुत्य-
व्यवसायौ अभूताम् । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः । कौ द्वौ ।
गुरुप्रदेयादधिकेऽतिरिक्तद्रव्ये निस्पृहः [गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहः] अर्थी ।
अर्थिकामाद् अर्थिमनोरथादधिकं प्रददातीति तथोक्तः [अधिकप्रदः] । 'प्रे-
दाज्ञः' इति कप्रत्ययः । नृपश्च ॥

अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थं प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः ।

स्पृशन्करेणानतपूर्वकायं संप्रस्थितो वाचमुवाच कौत्सः ॥ ३२ ॥

अथ प्रीतमना महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः प्रस्थास्यमानः सन् । 'आशं-
सायां भूतवच्च' इति भविष्यदर्थे क्तः । उष्ट्राणां क्रमेलकानां वामीनां वडवानां च
शतैर्वाहितार्थं प्रापितधनम् [उष्ट्रवामीशतवाहितार्थं] आनतपूर्वकायम् ।
विनयनम्रमित्यर्थः । प्रजेश्वरं रघुं करेण स्पृशन्वाचमुवाच ॥

किमत्र चित्रं यदि कामसूर्भूर्वृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ।

अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावो मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा ॥ ३३ ॥

वृत्ते स्थितस्य । 'न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्धनं पालनं तथा । सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च
राजवृत्तं चतुर्विधम् ॥' इति कामन्दकः । तस्मिन्वृत्ते स्थितस्य प्रजानामधिपतेः
नृपस्य भूः कामान्सूत इति कामसूः यदि । 'सत्सूद्विषद्रुह-' इत्यादिना क्तिप् ।
अत्र कामप्रसवने किं चित्रम् । न चित्रमित्यर्थः । किंतु तव प्रभावः महिमा त्वचि-
न्तनायिः । येन त्वया द्यौरपि मनीषितम् अभिलषितं दुग्धा । दुहेद्विकर्मकत्वा-
दप्रधाने कर्मणि क्तः । 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुद्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहा-
दीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥' इति स्मरणात् ॥

आशास्यमन्यन्पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते ।

पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भवतः पितेव ॥ ३४ ॥

१ वाचमुवाच-अत्र हेमाद्रिः-विशेषणं विना वाक्यशब्दप्रयोगश्चिन्त्यः । यद्वा मनः-विशेष्यस्य च
विशेषणप्रतिपत्त्यर्थमुक्तार्थस्य प्रयोगः । यद्वा काव्येषु संक्षेपानादरः । तथा काव्यादर्शे-अलंकृतम-
संक्षिप्तं-काव्यमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । काशिकावृत्तौ च-समुच्चये सामान्यवचनस्येत्यत्र लौ-
किकशब्दव्यवहारे लाघवं नाद्रियते इति । 'येनाङ्गविकारः' इत्यत्र पाणिनीयमतदर्पणे च-अक्षादि-
शब्देन विनापि देहः स्यादेव करणादिगुणप्रतीतेः । तथापि लोके गुरुलाघवं प्रत्यनादरात् शब्द-
मपि प्रयुङ्क्ते ॥ इति । चारित्रवर्धनोपि-शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः' इत्यादौ यथा शुचिस्मि-
तामिति विशेषणं तथात्र वाचोविशेषणायोगात् 'वाचमुवाच' इति चिन्त्यम् ।

२ यद्वा 'गुरोः पूजा घृणा शौचं सत्यामिन्द्रियानिग्रहः । प्रवर्तनं हितानां च तत्सर्वं वृत्त-
मुच्यते ॥ हे० ।

सर्वाणि श्रेयांसि शुभानि अधिजग्मुषः प्राप्तवतः ते तव अन्यत् पुत्राति-
रिक्तम् आशास्यम् आशीःसाध्यमाशंसनीयं वा पुनरुक्तभूतम् सर्वं सिद्धमित्यर्थः ।
किंतु ईड्यं स्तुल्यं भवन्तं भवतः पितेवात्मगुणानुरूपम् । त्वया तुल्यगुणमि-
त्यर्थः । पुत्रं लभस्व प्राप्नुहि ॥

इत्थं प्रयुज्याशिषमग्रजन्मा राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशम् ।

राजापि लेभे सुतमाशु तस्मादालोकमर्कादिव जीवलोकः ॥ ३५ ॥

अग्रजन्मा ब्राह्मणः । 'अग्रजन्मा द्विजे श्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः' इति विश्वः ।
इत्थं राज्ञे आशिषं प्रयुज्य दत्त्वा गुरोः सकाशं समीपं प्रतीयाय प्राप ।
राजापि । जीवलोकः जीवसमूहः । 'जीवः प्राणिनि गीष्पतौ' इति विश्वः ।
अर्कादालोकं प्रकाशम् इव । 'चैतन्यम्' इति पाठे ज्ञानम् । तस्माद् ऋषेः
आशु सुतं लेभे प्राप ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते किल तस्य देवी कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम् ।

अतः पिता ब्रह्मण एव नास्मा तमात्मजन्मानमजं चकार ॥ ३६ ॥

तस्य रघोः देवी सैहिषी ब्राह्मे । 'तस्येदम्' इत्यण् । ब्रह्मदेवताकेऽभिजिन्ना-

१ पुनरुक्तभूतमिव । इवार्थे भूतशब्दो 'मातृभूतः' 'पितृभूतः' इत्यत्र भूतशब्दस्येवोपमानार्थत्व-
मिति कैयटकारेण प्रत्यपादि । इति चा० । पुत्रमिति-एवं प्र० स० 'अविघ्नमस्तु-इ. (श्लो. ९१)
शा० लेपि--'पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि' इति । आत्मगुणानुरूपम्-अत्र हेमाद्रिव्याख्या
यथा-आत्मशब्देन राजा विवक्षितोन्तरात्मा वा । श्रुतशौर्यादयो ह्यात्मगुणाः' इति । 'अनुरूपम्'
इति 'अव्ययं विभक्तिः-' इत्यादिना अव्ययीभावे क्लीबता स्यात् । अथ 'कुगतिप्रादयः' इति अनु-
गतो रूपमित्यनुरूप इति तत्पुरुषे कृतेपि परवच्छिन्नं 'द्वैततत्पुरुषयोः' इति स एव दोष इति चेन्न ।
'द्विगुप्राप्तापन्नालपूर्वगतिसमासेषु निषेधो वक्तव्यः' इति परवच्छिन्नानिषेधात् निष्कौशाम्बिरिव
पुल्लिङ्गता भवति । तथाहि कुमारसंभवे-'आत्मानुरूपां विधिनोपयेमे' । अथवा 'मार्गं तावच्छृणु क-
थयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपम्' । 'रूपं स्वभावे सौन्दर्ये' इति विश्वः । ईड्यम्-ईड्यः' इ. पा.

२ आशिषः प्रयोगात्, न तु मुनेः, ग्राम्योक्तिप्रसङ्गात् । हे० । केचन तस्माद्विजादिति व्याचक्षते
तत्र ग्राम्यत्वात् । चा० । ३ पट्टराज्ञी प्रभावती इ. हे० ।

४ ब्राह्मे मुहूर्ते-'रात्रेश्च पश्चिमे यामे मुहूर्तो ब्राह्म उच्यते' इति पितामहोक्तेः रात्रिशेषयामार्ध-
स्थिते अरुणोदयकालात्प्राग्दण्डद्वयात्मके काले । 'शेवार्धप्रहरे ब्राह्मो मुहूर्तः' इति मदनपारिजाताच्च ।
तत्रापि सूर्योदयात्प्राग्धप्रहरे द्वौ मुहूर्तौ । तत्रायो ब्राह्मः, द्वितीयो रौद्रः, इति आह्निकतत्त्वम् ।
उत्तरघटिकात्रयं ब्राह्मो मुहूर्तः' इ. चा० । पश्चिमरात्रघटिकाद्वयम्' इति सु० । अस्मिन्मुहूर्ते
जातस्य फलं कोष्ठीप्रदीपे-अतिसुललितकान्तिः सम्मतः सज्जनानां ननु भवति विनीतश्चारुकीर्तिः
सुवेशः । द्विजवरसुरभक्तो व्यक्तवाङ् मानवः स्यादभिजिति यदि सृतिर्भूपतिः स्वस्ववंशे ॥ इति ।
अत्र हेमाद्रिः-अष्टमो मुहूर्तो ब्राह्मः । ननु । ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम्'
इति रात्रेः पश्चिमयामे रूढिः । "पूर्वरात्रे महारात्रस्ततश्चापररात्रकः । ब्राह्मोप्येते क्रमाद्यामाः"
इति यादवप्रकाशः । तत्र हि ब्रह्मणो देवस्याध्ययनप्रवृत्तिं निमित्तीकृत्य ब्रह्मशब्दः प्रयुक्तः । नाडि-
काद्वयवाचिनो हि मुहूर्तस्य यामवाचकत्वे दोषः । स च मुहूर्तो ब्रह्माधिदेवतावाचकश्च न भवतीति
तत्र । ते च मुहूर्ताः ज्योतिषरत्नमालायां । "रुद्रार्हमित्रपितरो वसुवारिविधे वेधा विधिः शतमखः

मके मुहूर्ते किल ईषदसमाप्तं कुमारं कुमारकल्पं स्कन्दसदृशम् । 'ईषदसमाप्तौ—' इत्यादिना कल्पप्रत्ययः । कुमारं पुत्रं सुषुवे । 'कुमारो बालके स्कन्दे' इति विश्वः । अतः ब्राह्ममुहूर्तोत्पन्नत्वात् पिता रघुः ब्रह्मणः विधेः एव नाम्ना तमात्मजन्मानं पुत्रम् अजम् अजनामकं चकार । 'अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते' इति विश्वः ॥

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणात्स्वाद्धिभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ ३७ ॥

ओजस्वि तेजस्वि बलिष्ठं वा । 'ओजस्तेजसि धातूनामवष्टम्भप्रकाशयोः । ओजो बले च दीप्तौ च' इति विश्वः । रूपं वपुः । 'अथ रूपं नपुंसकम् । स्वभावाकृति-सौन्दर्यवपुषि श्लोकशब्दयोः ॥' इति विश्वः । तदेव पैतृकमेव । वीर्यं शौर्यं तदेव । नैसर्गिकं स्वाभाविकम् उन्नतत्वं तदेव । तादृशमेवेत्यर्थः । कुमारः बालकः । प्रवर्तितः उत्पादितः दीपः प्रदीपात् स्वोत्पादकदीपादिव । स्वात् स्वकीयात् । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति स्माद्धावो वैकल्पिकः । कारणात् जनकात् विभिदे भिन्नः न अभूत् । सर्वात्मना तादृश एवाभूदित्यर्थः ॥

उपात्तविद्यं विधिवद्गुरुभ्यस्तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ।

श्रीः साभिलाषापि गुरोरनुज्ञां धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष ॥ ३८ ॥

गुरुभ्यः विधिवत् यथाशास्त्रम् उपात्तविद्यं लब्धविद्यम् । यौवनस्योद्भेदादाविर्भावाद्धेतोर्विशेषेण कान्तं सौम्यं [यौवनोद्भेदविशेषकान्तम्] तम् अजं प्रति साभिलाषापि श्रीः । धीरा स्थिरोन्नतचित्ता । 'स्थिरा चित्तोन्नतिर्या तु तद्वैर्यमिति संज्ञितम्' इति भूपालः । कन्या पितुरिव । गुरोरनुज्ञामाचकाङ्क्ष इयेष । यौवराज्यार्होऽभूदित्यर्थः । अनुज्ञाशब्दात्पितृपारतन्त्र्यमुपमासामर्थ्यात्पाणिग्रहणयोग्यता च ध्वन्यते ॥

पुरुहूतवह्नी । नक्तं चरश्च वरुणार्यमयोनयश्च । प्रोक्ता दिने दश च पञ्च तथा मुहूर्ताः । "निशा-मुहूर्तो गिरिशजपादाहिर्बुध्न्यपूषाश्विमामयश्च । विधातृचन्द्रादितिजीवविष्णुतिग्मद्युतिस्त्वाष्टसमीरणा-श्च" इति । दैवज्ञवल्लभोपि । "ब्राह्मो मुहूर्ताभिजिदष्टमीयस्तस्मिन्नपाचं ककुभं विहाय । प्रशस्यते यानमशेषदिक्षु सर्वाणि कार्याणि च यान्ति सिद्धिम्" । यद्यपि दिवा निशि च ब्राह्ममुहूर्तसद्भावः तथाप्यत्र दिवैव प्रा-सोष्टेति मन्तव्यम् । 'नक्तं बुधोभौमशशांकमंदा गुर्वर्कशुक्रादिनशक्तयः स्युः' इति श्रीपतिपद्धत्युक्तेः । प्रकाशकग्रहसूर्यस्य शुभग्रहगुरुशुक्रयोश्च दिवा बलीयस्त्वात् । बलिषु श्रेष्ठग्रहेषु महाभाग्यता स्यात् । नारदीयसंहितायां च । "मध्यंदिनगते भानौ मुहूर्तोऽभिजिदाह्वयः । नाशयत्यखिलान् दोषान् पिनाकी त्रिपुरं यथा ॥" इति

१ समर्थितमेतदष्टमसं ५ श्लोके । ओजस्वीत्यादिविशेषणान्युभयत्र योज्यानि ।

२ कर्मकर्तारि प्रयोगः । लक्षणमुक्तम् ।

३ इति बहुकृत्या नानाविधातिः । हे० । ४ अत्र 'विनयोपग्रहाद्-' इत्यादि कामन्दकवचनं तृ० स. ३५ श्लो. टीकायां टीकाकृतोद्धृतं दृश्यम् । गन्तुकामापि इ. पा० ।

अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः ।

आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥ ३९ ॥

अथ स्वसुः भागेन्याः इन्दुमत्याः स्वयंवरार्थं कुमारस्याजस्यानयन उत्सुकेन [कुमारानयनोत्सुकेन] क्रथकैशिकानां विदर्भदेशानाम् ईश्वरेण स्वामिना भोजेन राज्ञा आप्तः हितः दूतः रघवे विसृष्टः प्रेषितः । क्रियामात्रयोगेऽपि चतुर्थी ॥

तं श्लाघ्यसंबन्धमसौ विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रम् ।

प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृद्धां विदर्भाधिपराजधानीम् ॥ ४० ॥

असौ रघुः तं भोजं श्लाघ्यसंबन्धम् अनुचानत्वादिगुणयोगात्स्पृहणीयसंबन्धं विचिन्त्य विचार्य पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं विवाहयोग्यवयसं विचिन्त्य ससैन्यमेनं पुत्रम् ऋद्धां समृद्धां विदर्भाधिपस्य भोजस्य राजधानीं पुरीं [विदर्भाधिपराजधानीम्] प्रति प्रस्थापयामास । धीयतेऽस्यामिति धानी । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणे ल्युट्प्रत्ययः । राज्ञां धानीति विग्रहः ॥

तस्योपकार्यारचितोपचारा वन्येतरा जानपदोपदाभिः ।

मार्गे निवासा मनुजेन्द्रसूनोर्बभूवुरुद्यानविहारकल्पाः ॥ ४१ ॥

उपकार्यासु राजयोगेषु पटभवनादिषु । 'सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका' इत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामी-उपक्रियत उपकरोति वा पटमण्डपादि राजसदनमिति । रचिता उपचाराः शयनादयो येषु ते तथोक्ताः [उपकार्यारचितोपचाराः] । जानपदानां जनपदेभ्य आगतानामुपदाभिरुपायनैः [जानपदोपदाभिः] । वन्या वने भवा इतरे येषां ते वन्येतराः । अवन्या इत्यर्थः । 'न बहुव्रीहौ' इति सर्वनामसंज्ञानिषेधः । तत्पुरुषे सर्वनामसंज्ञा दुर्वारैव । तस्य मनुजेन्द्रसूनोः अजस्य मार्गे निवासाः वासनिका उद्यानान्याक्रीडाः । 'पुमानाक्रीड उद्यानम्' इत्यमरः । तान्येव विहारा विहारस्थानानि तत्कल्पाः । तत्सदृशा इत्यर्थः । 'ईषदसमाप्तौ-' इति कल्पप्रत्ययः । [उद्यानविहारकल्पाः] बभूवुः ॥

स नर्मदारोधसि सीकराद्रैर्मरुद्भिरानर्तितनक्तमाले ।

निवेशयामास विलङ्घिताध्वा क्लान्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥ ४२ ॥

विलङ्घिताध्वा अतिक्रान्तमार्गः सः अजः सीकराद्रैः । शीतलैरित्यर्थः । मरुद्भिः वातैः । आनर्तिताः कम्पिता नक्तमालाश्चिरवित्वाख्यवृक्षभेदाः । 'चिरवित्त्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके' इत्यमरः । यस्मिन् तस्मिन् [आनर्तितनक्तमाले] । निवेशार्ह इत्यर्थः ।

१ 'क्रथकौशिकानाम्' इति पाठः । २ 'शीलवान्गुणसम्पन्नो राजपुत्रः कुमारः' इ. हे०.

३ तदुक्तं वृद्धचाणक्ये-वरयेत्कुलजां प्राज्ञो विरूपामपि कन्यकाम् । रूपशीलां न नीचस्य विवाहः सदृशे कुले ॥ ४ 'कीर्णान्तराः' इ. पा०

५ 'सैन्यं शमोत्फेनवनायुजाधम्' इति दि० मु० ध० पठन्ति ।

नर्मदाया रोधसि रेवायास्तीरे [नर्मदारोधसि] क्लान्तं श्रान्तं रजोभिर्धूसराः केतवो
ध्वजा यस्य तत् [रजोर्धूसरकेतु] सैन्यं निवेशयामास ॥

अथोपरिष्ठाद्धमरैर्भ्रमद्भिः प्राक्सूचितान्तःसलिलप्रवेशः ।

निर्धौतदानामलगण्डभित्तिर्वन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥ ४३ ॥

अथोपरिष्ठाद् ऊर्ध्वम् । 'उपर्युपरिष्ठात्' इति निपातः । भ्रमद्भिः । मदलोभादिति
भावः । भ्रमरैः प्राक् उन्मज्जनात्पूर्वं सूचितो ज्ञापितोऽन्तःसलिले प्रवेशो यस्य
स तथोक्तः [सूचितान्तःसलिलप्रवेशः] । निर्धौतदाने क्षालितमदे अत
एवामले गण्डभित्ति यस्य स तथोक्तः [निर्धौतदानामलगण्डभित्तिः] ।
'दानं गजमदे त्यागे' इति शाश्वतः । प्रशस्तौ गण्डौ गण्डभित्ति । 'प्रशंसावचनैश्च'
इति समासः । भित्तिशब्दः प्रशस्तार्थः । तथा च गणरत्नमहोदधौ—'मतल्लिकोद्ध-
मिश्राः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः' इति । भित्तिः प्रदेशो वा । वन्यः गजः सरित्तः
नर्मदायाः सकाशात् । पञ्चम्यास्तसिल्प्रत्ययः । उन्ममज्ज उत्थितः ॥

निःशेषविक्षालितधातुनापि वप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु ।

नीलोर्ध्वरेखाशबलेन शंसन्दन्तद्वयेनाश्मविकुण्ठितेन ॥ ४४ ॥

कथंभूतो गजः । निःशेषविक्षालितधातुनापि धौतगैरिकादिनापि । नीला-
भिरूर्ध्वाभी रेखाभिस्तटाभिघातजनिताभिः शबलेन कर्बुरेण [नीलोर्ध्वरेखा-
शबलेन] । 'चित्रं किमीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे' इत्यमरः । अश्मभिः पाषाणैर्वि-
कुण्ठितेन कुण्ठीकृतेन [अश्मविकुण्ठितेन] दन्तद्वयेन । ऋक्षवान्नाम कश्चि-
त्तत्रत्यः पर्वतः । तस्य [ऋक्षवतः] तटेषु वप्रक्रियां वप्रक्रीडाम् । उत्खात-
केलिमित्यर्थः । 'उत्खातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते' इति शब्दार्णवः । शंसन्
कथयन् । सूचयन्नित्यर्थः । युग्मम् ॥

संहारविक्षेपलघुक्रियेण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् ।

बभौ स भिन्दन्बृहतस्तरंगान्वार्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥ ४५ ॥

संहारविक्षेपयोः संकोचनप्रसारणयोर्लघुक्रियेण क्षिप्रव्यापारेण । [संहारविक्षे-
पलघुक्रियेण] । 'लघु क्षिप्रतरं द्रुतम्' इत्यमरः । हस्तेन शुण्डादण्डेन । 'हस्तो
नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपि' इति विश्वः । सशब्दं सघोषं बृहतस्तरंगान्भि-
न्दन् विदारयन् तीराभिमुखः स गजः । वारी गजबन्धनस्थानम् । 'वारी तु

१ 'अनेन सैन्यबाहुल्यं सूचितम्' इति हे० २ 'निर्धौत—' 'निर्धूत' इ. चा० दि० वि०;
'निर्धूत—गण्डभित्तिः' इ० हे० व०, निर्धूत—गण्डलेखः' इ० सु० ध० च पठन्ति. ३ कुलपर्वतविशेषः।
'महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः' । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥

४ लघुक्रियेण 'कुशलेन' इ. दि० । वारी गजबन्धनस्थानं तस्यां बहिर्गमनरोधार्थं दत्तार्गला
विष्कम्भस्तस्या भङ्गे प्रवृत्त इव । यद्वा वारि एव जलमेवार्गला तस्या भङ्गे प्रवृत्त इव । इति हे० ।

अत्र भिन्नरूपः श्लोक एकः पठ्यते चा० ध० दि० रादिभिः । स यथा—

स भोगिभोगाधिकपीवरेण संवेष्टितार्धप्रसृतेन [—तोर्ध्वप्रहरेण] दीर्घान् ।

प्रतिक्षिपंस्तीरमुखः [चिक्षेप तीराभिमुखः] सशब्दं हस्तेन वारीपरिघानिवोर्मी[र्वी]न् ॥

गजबन्धनी' इति यादवः । वार्या अर्गलाया विष्कम्भस्य भङ्गे भङ्गने [वार्यर्गला-
भङ्गे] प्रवृत्तः इव बभौ ॥

शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां जालानि कर्षन्नुरसा स पश्चात् ।

पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥ ४६ ॥

शैलोपमः स गजः शैवलमञ्जरीणां जालानि वृन्दानि उरसा कर्षन्प-
श्चात्तटमुत्ससर्प । पूर्वं तेन गजेनोत्पीडितो नुन्नो वारिराशिर्यस्य स [तदुत्पी-
डितवारिराशिः] सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥

तस्यैकनागस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहक्षणमात्रशान्ता ।

वन्येतरानेकपदर्शनेन पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ॥ ४७ ॥

तस्यैकनागस्य एकाकिनो गजस्य कपोलभित्त्योः जलावगाहेन क्षणमात्रं
शान्ता निवृत्ता [जलावगाहक्षणमात्रशान्ता] मददुर्दिनश्रीः मदवर्षलक्ष्मी-
वन्येतेरेषां ग्राम्याणामनेकपानां द्विपानां दर्शनेन [वन्येतरानेकपदर्शनेन] पुन-
र्दिदीपे ववृधे ॥

सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहमसह्यमाघ्राय मदं तदीयम् ।

विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः सेनागजेन्द्रा विमुखा बभूवुः ॥ ४८ ॥

सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य क्षीरवत्कटुः सुरभिः प्रवाहः प्रसारो यस्य तम् [स-
प्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहम्] । 'कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्तिताः' इति
यादवः । असह्यं तदीयं मदमाघ्राय सेनागजेन्द्राः । विलङ्घितस्तिरस्कृत आ-
धोरणानां हस्तिपकानां तीव्रो महान्यत्नो यैस्ते तथोक्ताः [विलङ्घिताधोरणती-
व्रयत्नाः] सन्तः । 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः' इत्यमरः ।
विमुखाः । पराङ्मुखाः बभूवुः ॥

स छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन ।

रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥ ४९ ॥

स गजः । छिन्ना बन्धा यैस्ते छिन्नबन्धा द्रुताः पलायिताः । युगं वहन्तीति
युग्या वाहा यस्मिन्सः । स चासौ शून्यश्च तम् [छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं]
भग्ना अक्षा रथावयवदारुविशेषाः । 'अक्षो रथस्यावयवे पाशकेऽप्यक्षमिन्द्रियम्' इति
शाश्वतः । येषां ते भग्नाक्षा अत एव पर्यस्ताः पतिता रथा यस्मिस्तम् [भग्नाक्ष-

१ उरसा—'तरसा' इ. पा. अत्र भिन्नरूपं श्लोकं पठन्ति चा० हे० व० भादयः । यथा—

कारण्डवोत्सृष्टमृदुप्रवालाः [प्रतानाः, प्रतान्ताः] पुलिन्दयोषाम्बुविहारकाञ्चीः ।

कर्षन् स शै[से] वाललता नदीष्णः प्रवाह [प्रौ-प्रो-हाव] लग्नास्तटमुत्ससर्प ॥

२ 'हृदा-' इ. चा० हे० व० दि० सु० ध० वि० पठन्ति ।

३ अत्र एकशब्दः संख्यार्थो मुख्यार्थो वा । 'एके मुख्यान्त्यकेवलाः' इति हे० चा० । दुर्दिन-
शब्देन दानववर्णमुच्यते । हे० ४ 'विमुखीबभूवुः' इति बहुसम्मतः पाठः ।

५ 'युगकीलकाः' इ. दि० । यद्वा अक्षा रथचक्राणि । 'अक्षो ज्ञातार्थशकटव्यवहारेषु पाशके ।
××× ॥ चक्रे कर्षे पुमान्' इति मेदिनी ।

पर्यस्तरथम्] । रामाणां स्त्रीणां परित्राणे संरक्षणे विहस्ता व्याकुलाः । 'विहस्तव्या-
कुलौ समौ' इत्यमरः । योधा यस्मिस्तं [रामापरित्राणविहस्तयोधं] सेना-
निवेशं शिविरं क्षणेन तुमुलं संकुलं चकार ॥

तमापतन्तं नृपतेरवध्यो वन्यः करीति श्रुतवान्कुमारः ।

निवर्तयिष्यन्विशिखेन कुम्भे जघान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः ॥ ५० ॥

नृपतेः राज्ञः वन्यः करी अवध्यः इति श्रुतवान् शास्त्राज्ज्ञातवान् कुमारः
आपतन्तम् अभिधावन्तं तं गजं निवर्तयिष्यन् न तु प्रहरिष्यन् । अत एव ना-
त्यायतमनतिदीर्घं यथा स्यात्तथा । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । कृष्टशार्ङ्गं
ईषदाकृष्टचापः [नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः] स । विशिखेन बाणेन कुम्भे जघान ।
अत्र चाक्षुषः—'लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात् । इयं हि श्रीर्ये करिणः'
इति । अत एव 'युद्धादन्यत्र' इति द्योतनार्थमेव वन्यग्रहणं कृतम् ॥

स विद्धमात्रः किल नागरूपमुत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः ।

स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्ति कान्तं वपुर्व्योमचरं प्रपेदे ॥ ५१ ॥

स गजः विद्धमात्रः ताडितमात्रः किल न तु प्रहतस्तथापि नागरूपं गजश-
रीरम् उत्सृज्य । तेन वृत्तान्तेन विस्मितैस्तद्विस्मितैः सैन्यैर्दृष्टः [तद्विस्मितसै-
न्यदृष्टः] सन् । स्फुरतः प्रभामण्डलस्य मध्यवर्ति [स्फुरत्प्रभामण्डलमध्य-
वर्ति] कान्तं मनोहरं व्योमचरं वपुः प्रपेदे प्राप ॥

अथ प्रभावोपनतैः कुमारं कल्पद्रुमोत्थैरवकीर्य पुष्पैः ।

उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः संवर्धितोरःस्थलतारहारः ॥ ५२ ॥

अथ प्रभावेनोपनतैः प्राप्तैः [प्रभावोपनतैः] कल्पद्रुमोत्थैः कल्पवृक्षोत्पन्नैः
पुष्पैः कुमारम् अजम् अवकीर्य अभिवृष्य दशनप्रभाभिः दन्तकान्तिभिः
संवर्धिता उरःस्थले ये तारहाराः स्थूलमुक्ताहारास्ते येन स तथोक्तः [संवर्धितो-
रःस्थलतारहारः] । वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी वक्ता । 'वाचो गिमनिः' इति
गिमनिप्रत्ययः । स पुरुषः उवाच ॥

मतङ्गशापादवलेपमूलादवाप्तवानस्मि मतङ्गजत्वम् ।

अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥ ५३ ॥

अवलेपमुलाद् गर्वहेतुकात् । 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने द्वेषणेऽपि च' इति विश्वः ।
मतङ्गस्य मुनेः शापात् [मतङ्गशापात्] मतङ्गजत्वमवाप्तवानस्मि । मां
प्रियदर्शनस्य प्रियदर्शनाख्यस्य गन्धर्वपतेः गन्धर्वराजस्य तनूजं पुत्रम् ।

१ 'कृष्टचापः' इ. हे० वि० व० पठन्ति । २ 'विद्ध एव विद्धमात्रः । सुप्सुपेति समासः' ।

३ प्रभावो दिव्यसामर्थ्यम् । ४ तारहारः—'तारस्तु मुक्ताधौतमुक्तेऽतिदीप्तौ तारः' इति विक्र-
मादित्योक्तिः' इ. चा० । ५ 'पुरा किलेश्वरसेवागमनेऽखर्वगर्वसन्तापितेन जातमन्युना गजो भवेति
शत इति वार्ता । इ. चा० सु० ।

‘स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः’ इत्यमरः । तन्वादेर्वेत्यूडिति केचित् । प्रियंवदं प्रियंवदाख्यम्
अवेहि जानीहि । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । ‘प्रियवशे वदः खच्’ इति खच्प्रत्ययः ॥

स चानुनीतः प्रणतेन पश्चान्मया महर्षिर्मृदुतामगच्छत् ।

उष्णत्वमग्न्यातपसंप्रयोगाच्छैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य ॥ ५४ ॥

स महर्षिश्च प्रणतेन मयानुनीतः सन् पश्चान्मृदुतां शान्तिम् अगच्छत् ।
तथा हि जलस्योष्णत्वम् अग्रेरातपस्य वा संप्रयोगात्संपर्कात् [अग्न्यातपसंप्र-
योगात्] न तु प्रकृत्योष्णत्वम् । यच्छैत्यं सा प्रकृतिः स्वभावः । विधेयप्राधा-
न्यात्सेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । महर्षीणां शान्तिरेव स्वभावो न क्रोध इत्यर्थः ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यदा ते भेत्स्यत्यजः कुम्भमयोमुखेन ।

संयोक्ष्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना तदेत्यवोचत्स तपोनिधिर्माम् ॥ ५५ ॥

इक्ष्वाकुवंशः प्रभवो यस्य स [इक्ष्वाकुवंशप्रभवः] अजः यदा ते कुम्भ-
मयोमुखेन लोहाग्रेण शरेण भेत्स्यति विदारयिष्यति तदा स्वेन वपुषो महिम्ना
[वपुर्महिम्ना] पुनः संयोक्ष्यसे संगंस्यसे इति स तपोनिधिर्मामवोचत् ॥

संमोचितः सत्त्ववता त्वयाहं शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ।

प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां वृथा हि मे स्यात्स्वपदोपलब्धिः ॥ ५६ ॥

चिरं प्रार्थितं दर्शनं यस्य तेन [चिरप्रार्थितदर्शनेन] सत्त्ववता बलवता
त्वयाहं शापात्संमोचितः मोक्षं प्रापितः । भवतः प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं न
कुर्यां चेन्मे स्वपदोपलब्धिः स्वस्थानप्राप्तिः । ‘पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्-
घ्रिवस्तुषु’ इत्यमरः । वृथा स्याद्धि । तदुक्तम्—‘प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्म-
रणं वरम्’ इति ॥

संमोहनं नाम सखे ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।

गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुर्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥ ५७ ॥

हे सखे सखिशब्देन समप्राणतोक्ता । यथोक्तम्—‘अत्यागसहनो बन्धुः सदैवा-
नुमतः सुहृत् । एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्राणः सखा मतः ॥’ इति । प्रयोगसंहारयोर्वि-
भक्तमन्त्रं [प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम्] गान्धर्वं गन्धर्वदेवताकम् । संमोह्य-
तेऽनेनेति संमोहनं नाम ममास्त्रमादत्स्व गृहाण । यतः अस्त्रात् प्रयोक्तुः अ-
स्त्रप्रयोगिणः अरिहिंसा न च विजयश्च हस्ते । हस्तगतो विजयो भवतीत्यर्थः ॥

वधलजितः कथमस्त्रग्रहणपरः स्यामिति चेत्तत्राह—

१ आमरणान्ताः प्रणयाः कोपास्तत्क्षणमङ्गुराः । परित्यागाश्च निःसङ्गा भवन्ति हि महात्म-
नान् । इति हितोपदेशे । मुनीनां क्रोधस्तु कुतश्चित्कारणात्संधुक्षितोप्यस्वभावत्वाच्चत्क्षणं विनश्यति ।
शमस्तु प्रकृतिभिद्वत्वाच्चिरस्थायीत्यर्थः । २ अनेन शापविमोचनसामर्थ्यं प्रदर्शितम् ।

३ आदत्स्व—‘प्रतीच्छ’ ‘आधत्स्व’ प्रयोक्तुः—‘प्रहर्तुः’; च हस्ते—‘स्वहस्ते’ इ. पा० । सर्वोपि श्लोको-
न्यथोपलभ्यते क्वचित् । यथा ‘गान्धर्वमस्त्रं तदितः प्रतीच्छ प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् । प्रस्वाप्रनं
नाम यतः प्रहर्तुर्न चारिहिंसा विजयः स्वहस्ते ॥’ ४ स्त्रास्त्रस्यास्त्रान्तरविलक्षणं गुणमाह—यत इति ।
न चारिहिंसा—‘न हिंसात्सर्वाणि भूतानि’ इति श्रुतेर्हिंसां विना विजयलाभ एव श्रेयस्कर इति भावः ।

अलं हिया मां प्रति यन्मुहूर्तं दयापरोऽभूः प्रहरन्नपि त्वम् ।
तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्यं मयि त्वया न प्रतिषेधरौक्ष्यम् ॥५८॥

किं च । मां प्रति हिया प्रहारनिमित्तया अलम् । कुतः । यद् यतो हेतोः
त्वं मां प्रहरन्नपि मुहूर्तं दयापरः कृपालुः अभूः । तस्मादुपच्छन्दयति
प्रार्थयमाने मयि त्वया । प्रतिषेधः परिहारः । स एव रौक्ष्यं पारुष्यं तत् [प्रति-
षेधरौक्ष्यम्] । न प्रयोज्यं न कर्तव्यम् ॥

तथेत्युपस्पृश्य पयः पवित्रं सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।
उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ॥ ५९ ॥

ना सोमः चन्द्र इव नृसोमः । उपमितसमासः । 'सोम ओषधिचन्द्रयोः' इति
शाश्वतः । पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः । अस्त्रविद् अस्त्रज्ञः सः अजः तथेति सोम उद्भवो
यस्याः सा तस्याः सोमोद्भवायाः सरितः नर्मदायाः । 'रेवा तु नर्मदा लोमोद्भवा
मेखलकन्यका' इत्यमरः । पवित्रं पयः उपस्पृश्य पीत्वा । आचम्येत्यर्थः । उद-
ङ्मुखः सन् निगृहीतशापात् निवर्तितशापात् । उपकृतादित्यर्थः तस्मात् प्रि-
यंवदाद् अस्त्रमन्त्रं जग्राह ॥

एवं तयोरध्वानि दैवयोगादासेदुषोः सख्यमचिन्त्यहेतु ।
एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्सौराज्यरम्यान्परो विदर्भान् ॥ ६० ॥

एवमध्वानि मार्गे दैवयोगाद् दैववशाद् अचिन्त्यहेतु अनिर्धार्यहेतुकं सख्यं
सखित्वम् । 'सख्युर्यः' इति यत्प्रत्ययः । आसेदुषोः प्राप्तवतोः तयोः मध्ये एकः
गन्धर्वश्चैत्ररथस्य कुबेरोद्यानस्य प्रदेशान् [चैत्ररथप्रदेशान्] 'अस्योद्यानं चैत्र-
रथम्' इत्यमरः । अपरः अजः सौराज्येन राजन्वतया रम्यान् [सौराज्यरम्यान्]
विदर्भान् विदर्भदेशान् ययौ ॥

तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे तदागमारूढगुरुप्रहर्षः ।
प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकेन्द्रश्चन्द्रं प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली ॥ ६१ ॥

नगरस्योपकण्ठे समीपे [नगरोपकण्ठे] तस्थिवांसं स्थितं तम् अजं तस्या-
जस्यागमेनागमनेनारूढ उत्पन्नो गुरुः प्रहर्षो यस्य स [तदागमारूढगुरुप्रहर्षः]
क्रथकैशिकेन्द्रः विदर्भराजः । प्रवृद्धोर्मिः ऊर्मिमाली समुद्रः चन्द्रमिव ।
प्रत्युज्जगाम ॥

१ 'वारणार्थालंभोगे तृतीयैव' इ. हे० सु० । 'अलं भूषणपर्यातिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः ।
तस्मादिति-अनुरूपा प्रार्थना द्वितीये- 'तद्भूतनाथानुग-' इति ।

२ अत्रोभयोरानन्दकारित्वं साम्यम् । नर्मदाशब्देन सुखदातृत्वं व्यज्यते' हे० । उदङ्मुखः-
उत्तरास्यः । 'उदङ्मुखस्तु गृह्णीयात्' इति स्मृतेः । यद्वा उदङ्मुख उपस्पृश्य । 'अन्तर्जानुशुचौ' देशे
उपविष्ट उदङ्मुखः । प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥ इति याज्ञवल्क्यः । हे०

३ अस्त्रविद्- 'अस्त्रविदः' इ. चा. दि. रादिसम्मतः पाठः । अस्त्रविदोस्त्रज्ञात्' इति तस्यार्थः । निगृ-
हीतशापात्- 'निगृहीतशापी' इ. हे० दि० चा० पठन्ति । दि० व्याचष्टे च- 'निःशेषेण गुरोः सकाशा-
द्वृहीतं विद्यादि रक्षतीति तथा । ४ चित्ररथेन गन्धर्वराजेन निर्वृतं चैत्ररथम् ।

प्रवेश्य चैनं पुरमग्रयायी नीचैस्तथोपाचरदर्पितश्रीः ।

मेने यथा तत्र जनः समेतो वैदर्भमागन्तुमजं गृहेशम् ॥ ६२ ॥

एनम् अजम् अग्रयायी । सेवाधर्मेण पुरो गच्छन्नित्यर्थः । नीचैर्नम्रः पुरं प्र-
वेश्य प्रवेशं कारयित्वा प्रीत्या अर्पितश्रीः तथा तेन प्रकारेण उपाचरद् उपच-
रितवान् [च] । यथा येन प्रकारेण तत्र पुरे समेतः मिलितः जनः वैदर्भं भोजम्
आगन्तुं प्राघूर्णिकं मेने । अजं गृहेशं गृहपातिं मेने ॥

तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां

प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम् ।

रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्या

बाल्यात्परामिव दशां मदनोऽध्युवास ॥ ६३ ॥

रघुप्रतिनिधिः रघुकल्पः । रघुतुल्य इत्यर्थः । उक्तं च दण्डिना सादृश्यवाचक-
प्रस्तावे—‘कल्पदेशीयदेश्यादि प्रख्यप्रतिनिधी अपि’ इति । सः अजः प्रणतैः
नमस्कृतवाद्भिः । कर्तरिक्तः । तस्य भोजस्याधिकारो नियोगस्तस्य पुरुषैः [अधि-
कारपुरुषैः] । अधिकृतैरित्यर्थः । प्रदिष्टां निर्दिष्टां प्राग्द्वारस्य वेद्यां विनिवेशितः
प्रतिष्ठापितः पूर्णकुम्भो यस्यास्ताम् [प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम्] ।
स्थापितमङ्गलकलशामित्यर्थः । रम्यां रमणीयां नवोपकार्या नूतनं राजभवनम् ।
‘उपकार्या राजसन्नन्युपचारचित्तेऽन्यवत्’ इति विश्वः । मदनः बाल्यात्परां शैश-
वादनन्तरां दशामिव । यौवनमिवेत्यर्थः । अध्युवास अधिष्ठितवान् । तत्रोषित-
वानित्यर्थः । ‘उपान्वध्याङ्गुसः’ इति कर्मत्वात् ॥

तत्र स्वयंवरसमाहतराजलोकं

कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः ।

भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ

निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥ ६४ ॥

तत्र उपकार्यायाम् । स्वयंवरनिमित्तं समाहृतः संमेलितो राजलोको येन तत्
[स्वयंवरसमाहतराजलोकम्] कमनीयं स्पृहणीयं कन्याललाम कन्यासु
श्रेष्ठम् । ‘ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुरुषे ध्वजे । श्रेष्ठभूषापुण्ड्रशृङ्गपुच्छचिह्नाश्व-
लिङ्गिषु ॥’ इति यादवः । लिप्सोः लब्धुमिच्छोः । लभेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अजस्य
भावावबोधे पुरुषस्याभिप्रायपरिज्ञाने कलुषासमर्थ्या [भावावबोधकलुषा] द-

१ तस्मिन्स्वयंवरे । इ. हे० । समेतः—‘समस्तः’ ‘समग्रः’ इ. पा०

२ पटकुटीम् । चा० सु० । प्राग् द्वारं यस्याः सा प्राग्द्वारा सा चासौ वेदिश्च तत्र निवेशितो हेनः
कुम्भो यस्याः सा ताम् । इति दि. व्याख्याति । ‘इतो दशश्लोका वसन्ततिलकाञ्छंदसा । तल्लक्षणं
च—‘उक्ता वसन्ततिलका तमजाजगौगः’ । इ. चा० । अधिकार०—‘अधिकारि०’, पूर्ण०—‘हेम’ इ. पा०

३ मुग्धतयोति शेषः । यद्वा तस्येन्दुमतीगतमनस्कतया ‘अन्यत्रानुसक्तोयमित्यभिप्रायवेदनेन
कलुषा अप्रसन्ना’ इ. चा० हे० । ईदृशी कान्तापि पत्युर्विविधानुनयैश्चिरात्तदभिमुखी भवति । चिरेण
इ०—‘बहुषु स्थितेषु मां वृणीत न वेत्याकुलत्वात् चिरेण निद्रामगमत्’ इ. हे० । ‘केचित्तु निद्रा-
कथनं शृङ्गारपोषकं न भवतीत्याहुः’ इ. चा०

यितेव । रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभिमुखीवभूव । 'राजानं कामिनं चौरं प्रविशन्ति प्रजागराः' इति भावः । अभिमुखीशब्दो डिवन्तश्चव्यन्तो वा ॥

तं कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसं

शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम् ।

सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं

प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः ॥ ६५ ॥

कर्णभूषणाम्यां निपीडितौ पीवरौ पीनावंसौ यस्य तम् [कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसम्] । शय्याया उत्तरच्छदस्योपर्यास्तरणवस्त्रस्य विमर्देन घर्षणेन कृशो विरलोऽङ्गरागो यस्य तम् [शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम्] । न त्वङ्गनासङ्गादिति भावः । प्रथितप्रबोधं प्रकृष्टज्ञानं तम् एनमजं सवयसः समानवयस्काः उदारवाचः प्रगल्भगिरः सूतात्मजाः वन्दिपुत्राः । 'वैतालिकाः' इति वा पाठः । 'वैतालिका बोधकराः' इत्यमरः । वाग्भिः स्तुतिपाठैः उषसि प्राबोधयन् प्रबोधयामासुः ॥

रात्रिर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां

धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।

तामेकतस्तव विभर्ति गुरुर्विनिद्र-

स्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥ ६६ ॥

हे मतिमतां वर । निर्वारणे षष्ठी । रात्रिर्गता । शय्यां मुञ्च । विनिद्रो भवेत्यर्थः । विनिद्रत्वे फलमाह—धात्रेति । धात्रा ब्रह्मणा जगतः धूः भारः । 'धूः स्याद्यानमुखे भारे' इति यादवः । द्विधैव । द्वयोरेवेत्यर्थः । एवकारस्तृतीयनिषेधार्थः । विभक्ता ननु विभज्य स्थापिता खलु । तत्किमत आह—तां धुरम् एकत एककोटौ तव गुरुः पिता विनिद्रः सन् विभर्ति । तस्याः धुरः भवान् । धुरं वहतीति धुर्यो भारवाही । तस्य पदं वहनस्थानम् । अपरं यद्दुर्यपदं तदवलम्बी [अपरधुर्यपदावलम्बी] । ततो विनिद्रो भवेत्यर्थः । न ह्युभयवाह्यमेको वहतीति भावः ॥

निद्रावशेन भवताप्यनवेक्षमाणा

पर्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव ।

१ अयं हे० चा० दि० व० सु० धर्म० वि० संमतः पाठः । 'प्रथित०-प्रतिबोधहेतोः' इ० दि० पठति । 'वैतालिकाः स्फुटपदप्रकटार्थबन्धम्' 'वैतालिका ललितबन्धमनोहराभिः' इ. तृ० पादपा०

२ मधुरगानेन हि प्रभूणां प्रबोधः क्रियते । तथाहि भोजः-मृदुभिर्मर्दनैः पादे शीतैर्व्यजनकैस्तथा । श्रुतौ वा मधुरैर्गानैर्निद्रातो बोधयेत्प्रभुम् ॥ इ. हे०

३ तान्-'यान्' । विनिद्रः-'वितन्द्रः' इ. पा०

लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी

सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥ ६७ ॥

चन्द्रारविन्दराजवदनादयो लक्ष्मीनिवासस्थानानीति प्रसिद्धिमाश्रित्योच्यते । निद्रावशेन निद्राधीनेन । ह्यन्तरासङ्गोऽत्र ध्वन्यते । भवता पर्युत्सुकत्वमपि । त्वय्यनुरक्तत्वमपीत्यर्थः । 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' इति सप्तम्यर्थे तृतीया । अपिशब्दस्तद्विषयानुरागस्यानपेक्ष्यत्वद्योतनार्थः । निशि खण्डिता भर्तुरन्यासङ्गज्ञानकलुषिता अबलेव नायिकेव । 'ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता' इति दशरूपके । अनवेक्षमाणा अविचारयन्ती सती । उपेक्षमाणेत्यर्थः । लक्ष्मीर्येन चन्द्रेण सह । त्वदाननसदृशत्वादिति भावः । विनोदयति विनोदं करोति । विनोदशब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्प्रत्ययः । सादृश्यदर्शनादयो हि विरहिणां विनोदस्थानानीति भावः । स चन्द्रः अपि दिगन्तलम्बी पश्चिमाशां गतः सन् । अस्तं गच्छन्नित्यर्थः । अत एव त्वदाननरुचिं विजहाति । त्वन्मुखसादृशं त्यजतीत्यर्थः । अतो निद्रां विहाय तां लक्ष्मीमनन्यशरणां परिगृहाणेति भावः । अथवा ['ह्यनवेक्ष्यमाणा' इति पाठे] निद्रावशेन भवतानवेक्ष्यमाणानिरीक्ष्यमाणा । कर्मणि शानच् । लक्ष्मीः प्रयोजककर्त्री येन प्रयोज्येन चन्द्रेण पर्युत्सुकत्वं त्वद्विरहवेदनाम् । 'कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं मनस्तापज्वरादिकृत्' इत्यलंकारे । विनोदयति निरासयतीति योजना । शेषं पूर्ववत् । नाथस्त्वर्थोपपत्तिमपश्यन्निमं पक्षमुपैक्षिष्ट ॥

तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन ताव-

त्सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।

प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्त-

श्चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥ ६८ ॥

तत् तस्माल्लक्ष्मीपरिग्रहणाद् वल्गुना मनोज्ञेन । 'वल्गु स्थाने मनोज्ञे च वल्गु

१ यद्वा 'अपि' शब्दस्य 'भवता' इत्यनेनान्वयः । भवतापि त्वद्विषयकमपि । अत एवानपेक्षणीयं पर्युत्सुकत्वम् । २ अयं वल्लभसम्मतः पाठः । तद्व्याख्या यथा-हे मतिमतां वर सोऽपि चन्द्रस्त्वदाननरुचिं तव मुखकान्तिं विजहाति परित्यजत्यस्तं व्रजति । विच्छायीभवतीत्यर्थः । कोसावित्याह । हि निश्चितम् । लक्ष्मीः श्रीर्भवता त्वयाऽनवेक्ष्यमाणाऽसेव्यमाना सती निशि रात्रौ येन चन्द्रमसा सह पर्युत्सुकत्वं विनोदयति रणरणकत्वमतिवाहयति । किंभूतेन त्वया । निद्रावशेन निद्रया वशीकृतेन । किंभूतश्चन्द्रः । दिगन्तलम्बी । केव लक्ष्मीः । खण्डिताऽबलेव । यथा खण्डिताबला निशि रात्रौ नार्यन्तरसङ्गाङ्गानवेक्ष्यमाणा सती कापि तत्प्रतिनिधिसुहृत्संनिधाने औत्सुक्यं विनोदयति । इ० । खण्डितालक्षणं वल्लभव्याख्याने-निद्राकषायमुकुलीकृतताम्रनेत्रो नारीनखव्रणविशेषविचित्रिताङ्गः । यस्याः कुतोपि गृहमेति पतिः प्रभाते सा खण्डितेति कथिता कविभिः पुराणैः ॥ इति । 'अनवेक्षमाणा' इत्यत्र 'अनपेक्षमाणा' इति दि० पठति 'अनभिलषन्ती' इति व्याचष्टे च । दि० तु श्लोकमिमं प्राक्षिप्तं मन्यते । अयं श्लोको भिन्नरूपः पठ्यते कैश्चित् । यथा-

निद्रावशं त्वयि गते शशिना कथंचिदात्मानमाननरुचा[चिः] भवतो वियुज्य [विनोद] ।

लक्ष्मीर्विभानसमयोपि हि [प्रिय] दर्शनेन पर्युत्सुका प्रणयिनी[नि] निशिखण्डितेव ॥

भाषितमन्यवत्' इति विश्वः । युगपत्तावदुन्मिषितेन युगपदेवोन्मीलितेन सद्यः
द्वे अपि परस्परतुलाम् अन्योन्यसादृश्यम् अधिरोहतां प्राप्नुताम् । प्रार्थनायां
लोट् । के द्वे । अन्तः [प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारम्] प्रस्पन्दमाना चलन्ती परु-
षेतरा स्निग्धा तारा कनीनिका यस्य तत्तथोक्तम् । 'तारकाक्षः कनीनिका' इत्यमरः ।
तव चक्षुः । अन्तः प्रचलितभ्रमरं चलद्भृङ्गं पद्मं च । युगपदुन्मेषे संपूर्णसादृश्यलाभ
इति भावः ॥

वृन्ताच्छ्रुथं हरति पुष्पमनोकहानां
संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ।

स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः

सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६९ ॥

विभातवायुः प्रभातवायुः स्वाभाविकं नैसर्गिकं ते तव मुखमारुतस्य नि-
श्वासपवनस्य सौरभ्यम् तादृक्सौगध्यमित्यर्थः । परगुणेन अन्यदीयगुणेन । सांक्रा-
मिकगन्धेनेत्यर्थः । ईप्सुः आसुमिच्छुः इव । 'आप्स्यधामीत्' इतीकारादेशः । अ-
नोकहानां वृक्षाणां श्रुथं शिथिलं पुष्पं वृन्तात् पुष्पबन्धनात् । 'वृन्तं प्रसवव-
न्धनम्' इत्यमरः । हरति आदत्ते । अरुणांशुभिन्नैः तरणिकिरणोद्बोधितैः सरसि
जातैः सरसिजैः कमलैः सह । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । सं-
सृज्यते । संगच्छते सृजेदैवादिकात्कर्तरि लट् ॥

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु

निर्धौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः ।

आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे

लीलास्मितं सदशनार्चिरिव त्वदीयम् ॥ ७० ॥

ताम्रोदरेषु अरुणाभ्यन्तरेषु तरुपल्लवेषु पतितं निर्धौता या हारगुलिका
मुक्तामणयस्तद्वादिशदं [निर्धौतहारगुलिकाविशदं] हिमाम्भः लब्धपरभा-
गतया लब्धोत्कर्षतया । 'परभागो गुणोत्कर्षे' इति यादवः । अधरोष्ठे त्वदीयं
सदशनार्चिः दन्तकान्तिसहितं लीलास्मितमिवाभाति शोभते ॥

१ अस्मात्परं भिन्नरूपं श्लोकं पठन्ति सु० दि० रादयः—

मन्दं निवाति हिमसंभृतशीतभावः संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ॥

सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य यन्नो गुणान्प्राति निशापरिणामवायुः ॥

संसृज्यते—'संसृज्यते' इ. पा. २ उत्तमजातीयपुरुषस्य मुखमारुतः पद्मसुरभिर्भवति । प्र. स.
श्लो. ४३ द्रष्टव्यः । ३ अनसः शकटस्याकं गतिं हन्तीति अनोकहः ।

४ 'द्रुमपल्लवेषु' इ. पा० । निर्धौत—'निर्धूतहारगुलिका—' इ. पा०

५ लीलास्मितम्—लीलया स्मितं विलासान्मन्दहासितम् । उक्तं च साहित्यदर्पणे—'ज्येष्ठानां स्मि-
तहासिते मध्यानां विहासितावहासिते च' इत्या० । लब्धेति—अनुरूपभाववर्णनं कुमारे—पुष्पं प्रवा-
लोपाहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् । ततोन्कुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः
स्मितस्य ॥ इति ।

यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न भानु-

रहाय तावदरुणेन तमो निरस्तम् ।

आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर याते

किं वा रिपूंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति ॥ ७१ ॥

प्रतापनिधिः तेजोनिधिः भानुः यावन्नाक्रमते नोद्वच्छति । ‘आङ् उद्गमने’ इत्यात्मनेपदम् । तावत् । भानावनुदित एवेत्यर्थः । अहाय झटिति । ‘द्राग्झटित्य-
ञ्जसाहाय’ इत्यमरः । अरुणेन अनूरुणा । ‘सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरुः’ इत्यमरः । तमः
निरस्तम् । तथाहि । हे वीर, त्वयि आयोधनेषु युद्धेषु । ‘युद्धमायोधनं जन्यम्’
इत्यमरः । अग्रसरतां पुरःसरतां [आयोधनाग्रसरतां] याते सति तव गुरुः
पिता रिपून् स्वयम् उच्छिनत्ति किं वा । नोच्छिनत्येवेत्यर्थः । न खलु यो-
ग्यपुत्रन्यस्तभाराणां स्वामिनां स्वयं व्यापारखेद इति भावः ॥

शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः

स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते ।

येषां विभान्ति तरुणारुणरौगयोगा-

द्भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः ॥ ७२ ॥

उभाभ्यां पक्षाभ्यां पार्श्वाभ्यां विनीतापगता निद्रा येषां ते उभयपक्षविनीत-
निद्राः । अत्र समासविषय उभयशब्दस्थान उभयशब्दप्रयोग एव साधुरित्यनुसंधे-
यम् । यथाह कैयटः—‘उभादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषय
उभशब्दस्य प्रयोगो मा भूत् । उभयशब्दस्यैव यथा स्यात् । उभयपुत्र इत्यादि भ-
वति’ इति । मुखराण्युत्थानचलनाच्छब्दायमानानि शृङ्खलानि निगडानि कर्षन्तीति
तथोक्ताः [मुखरशृङ्खलकर्षिणः] ते तव स्तम्बे रमन्त इति स्तम्बेरमाः
हस्तिनः । ‘स्तम्बकर्णयो रमिजपोः’ इत्यच्प्रत्ययः । ‘हस्तिसूचकयोः’ इति वक्तव्यात् ।

१ ‘त्वयि संग्रामाग्रणीत्वं प्राप्ते सति’ इ. हे० । अग्रसरताम्—अत्र हे० चा० व्याख्या यथा—
“पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः” इति सूत्रे न्यासकृत्—‘अग्रेसरः इत्येतद्रूपं सप्तम्या अलुकापि सिध्यत्येव ।
अग्रं सरतीत्यत्र सप्तम्यन्त उपपदे अग्रसर इत्येतद्रूपं यथा स्यादित्येवमर्थः । अग्रेशब्दस्य एकारान्त-
त्वानिपातित्वमिति विज्ञेयम्’ । अतः अग्रसरता इति प्रयोगाश्चिन्त्यः । तथा पुरोऽग्रेऽग्रेसरः पृष्ठाग्रतः ।
पुरः पुरः सरः । यथात्रैव षष्ठे सर्गे “अग्रेसरैर्वाजिभिरुद्धृतानि” । भर्तृहरिश्च । “किं जीर्णं तृणमात्ति
मानमहतामग्रेसरः केसरी” इति । अथवा अग्रे सरन्तः गच्छन्तः अग्रसरन्तः । तेषां सुमटानां
मध्ये वीर इति वा । तदा त्वयि रिपून् याते इति । सरतीति सरः । “पचायच्” इति विशेषणसमासे
साधुत्वमिति वा । ‘यङोचि च’ इति सूत्रे सर्वधातवः पचायन्तः पातिनः इति न्यासकृत् । तथात्रैव
नवमे सर्गे ‘सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा’ । ‘हरिहयाग्रसरेण धनुर्भृता’ ‘यूथ तदग्रसरगर्वितकृष्णरारं’ इति ।

२ ‘सेनागजाः’ इ. पा० ३ ‘कान्ति’ इ. पा०

४ ‘कैयटविवरणे च—‘उभादुदात्तो नित्यमित्यत्रास्वारितत्वाद्भेदेत्येतन्नानुवर्तते । न तन्निवृत्त्यर्थं नि-
त्यग्रहणम्’ इति भावः । इ. हे०

‘इभः स्तम्बेरमः पद्मी’ इत्यमरः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इति सप्तम्या अलुक् । शय्यां जहति त्यजन्ति । येषां स्तम्बेरमाणाम् । दन्ताः कोशा इव दन्तकोशाः । दन्तकुड्मलाः तरुणारुणरागयोगात् बालार्कारुणसंपर्कात् भिन्नाद्रिगैरिकतटाः इव विभान्ति । धातुरक्ताः इव भान्तीत्यर्थः ॥

दीर्घेष्वमी नियमिताः पटमण्डपेषु
निद्रां विहाय वनजाक्ष वनायुदेश्याः ।

वक्रोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि

लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वाहाः ॥ ७३ ॥

हे वनजाक्ष नीरजाक्ष । ‘वनं नीरं वनं सत्त्वम्’ इति शाश्वतः । दीर्घेषु पटमण्डपेषु नियमिताः बद्धाः वनायुदेश्याः वनायुदेशे भवाः । ‘पारसीका वनायुजाः’ इति हलायुधः । अमी वाहाः अश्वाः निद्रां विहाय पुरोगतानि लेह्यानि आस्वाद्यानि सैन्धवशिलाशकलानि । ‘सैन्धवोऽस्त्री सितशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे’ इत्यमरः । वक्रोष्मणा मलिनयन्ति मलिनानि कुर्वन्ति । उक्तं च सिद्धयोगसंग्रहे— ‘पूर्वाह्नकाले चाश्वानां प्रायशो लवणं हितम् । शूलमोहविवन्धघ्नं लवणं सैन्धवं वरम् ॥’ इत्यादि ॥

भवति विरलभक्तिम्लानपुष्पोपहारः

स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः ।

अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्ता-

मनुवदति शुकस्ते मञ्जुवाक्पञ्जरस्थः ॥ ७४ ॥

म्लानः पुष्पोपहारः [म्लानपुष्पोपहारः] पुष्पपूजा म्लानत्वादेव विरलभक्तिः विरलरचनो भवति । प्रदीपाः च स्वकिरणानां परिवेषस्य मण्डलस्योद्भेदेन स्फुरणेन शून्याः [स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः] भवन्ति । निस्तेजस्का भवन्तीत्यर्थः । अपि चायं मञ्जुवाक् मधुरवचनः पञ्जरस्थः ते तव शुकः त्वत्प्रबोधनिमित्ते प्रयुक्तामुच्चारितां [त्वत्प्रबोधप्रयुक्ताम्] नः अस्माकं गिरं वाणीम् अनुवदति । अनुकृत्य वदतीत्यर्थः । इत्थं प्रभातालङ्कानि वर्तन्ते । अतः प्रबोद्धव्यमिति भावः ॥

इति विरचितवाग्भिर्बन्दिपुत्रैः कुमारः

सपदि विगंतनिद्रस्तल्पमुज्झांचकार ।

१ ‘कोशस्तु कुड्मले पात्रे दिव्यखड्गपिधानयोः’ इति विश्वः ।

२ ‘वनजेक्षण वह्नि [बाहि] देश्याः’ इ. ‘वनायुजास्ते’ इ. पा०

३ श्लोकद्वयस्य मालिनी वृत्तम् । ‘ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः’ । इति तल्लक्षणम् ।

४ ‘विगत-विहत-गलित-निद्रः’ इ. पा०

अस्मात्परमस्मान्नातिभिन्नं श्लोकं पठन्ति चा० दयः—

इति स विगतनिद्रस्तल्पमल्पेतरांशः सुरगज इव गङ्गासैकतं सुप्रतीकः ।

परिजनवनितानां पादयोर्व्याप्तानां वलयमणिविदिष्टं प्रच्छदान्तं मुमोच ॥

मदपटुनिनदद्भिर्वोधितो राजहंसैः

सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥ ७५ ॥

इति इत्थं विरचितवाग्भिः बन्दिपुत्रैः वैतालिकैः । पुत्रग्रहणं समानवयस्कत्व-
द्योतनार्थम् । सपदि विगतनिद्रः कुमारः । तल्पं शय्याम् । 'तल्पं शय्यादृदारेषु'
इत्यमरः । उज्झांचकार विससर्ज । 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इत्याम्प्रत्ययः ।
कथमिव । मदेन पटु मधुरं निनदद्भिः [मदपटुनिनदद्भिः] राजहंसैः बोधितः
[सुप्रतीकः] सुप्रतीकाख्यः । सुरगजः ईशानदिग्गजः । गङ्गाया इदं गाङ्गम् ।
सैकतं पुलिनम् इव । 'तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम्' इत्यमरः । 'सिक-
ताशर्कराभ्यां च' इत्यण्प्रत्ययः । सुप्रतीकग्रहणं प्रायशः कैलासवासिनस्तस्य नित्यं
गङ्गातटविहारसंभवादित्यनुसंधेयम् ॥

अथ विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टं दिवसमुखोचितमञ्चिताक्षिपक्ष्मा ।

कुशलविरचितानुकूलवेषः क्षितिपसमाजमगात्स्वयंवरस्थम् ॥ ७६ ॥

अथ उत्थानानन्तरमञ्चितानि चारुण्यक्षिपक्ष्माणि यस्य स [अञ्चिताक्षि-
पक्ष्मा] अजः शास्त्रे दृष्टमवगतं [शास्त्रदृष्टं] दिवसमुखोचितं प्रातःकालो-
चितं विधिम् अनुष्ठानम् अवसाय्य समाप्य । स्यतेर्ण्यन्तात् ल्यप् । कुशलैः प्रसा-
धनदक्षैर्विरचितोऽनुकूलः स्वयंवरोचितो वेशो नेपथ्यं यस्य स तथोक्तः [कुशलवि-
रचितानुकूलवेषः] सन् स्वयंवरस्थं क्षितिपसमाजं राजसमूहम् अगात्
अगमत् । 'इणो गा लुङि' इति गादेशः । पुष्पिताग्रावृत्तमेतत् । तल्लक्षणम्—'अयुजि
नयुगरेफतो यकारो युजे च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये

अजस्वयंवराभिगमनः नाम पञ्चमः सर्गः ।

षष्ठः सर्गः ।

जाह्नवी मूर्ध्नि पादे वा कालः कण्ठे वपुष्यैथ ।

कामारिं कामतातं वा कंचिद्देवं भजासहे ॥

स तत्र मञ्चेषु मनोज्ञवेषान्सिंहासनस्थानुपचारवत्सु ।

वैमानिकानां मरुतामपश्यदाकृष्टलीलान्नरलोकपालान् ॥ १ ॥

१ अनुरूपवेषः' इ. पा० २ अनेन सुलक्षणत्वोक्तिः । उक्तं च—'मुखमर्धं शरीरस्य सर्वं वा
मुखमुच्यते । तत्रापि नासिका श्रेष्ठा नासिकायाश्च लोचने ॥ इ. चा०

३ जह्नोरपत्यं स्त्री जाह्नवी । सा कामारेः शिरसि वर्तते । कामतातस्य प्रयुन्नपितुः कृष्णस्य ।
विष्णोरित्यर्थः । पादे वर्तते । अत्रोभयोः साम्यादभिन्नरूपत्वं ध्वनितम् ।

४ इमं श्लोकं भिन्नरूपत्वेन पठतः चा० सु० । यथा—

सः अजः तत्र स्थाने उपचारवत्सु राजोपचारवत्सु मञ्चेषु पर्यङ्केषु सिंहासन-
स्थान् मनोज्ञवेषान् मनोहरनेपथ्यान् वैमानिकानां विमानैश्वरताम् । 'चरति' इति
ठक्प्रत्ययः । मरुताम् अमराणाम् । 'मरुतौ पवनामरौ' इत्यमरः । आकृष्टलीलान्
गृहीतसौभाग्यान् । आकृष्टमरुल्लीलानित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । नरलोकं
पालयन्तीति नरलोकपालाः । कर्मण्यण्प्रत्ययः । तान् भूपालान् [नरलोकपालान्]
अपश्यत् । सर्गेऽस्मिन्नुपजातिश्छन्दः ॥

रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण ।

काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम् ॥ २ ॥

'रतिः स्मरप्रियायां च रागे च सुरते स्मृता' इति विश्वः । रतेः कामप्रियायाः
गृहीतानुनयेन स्वीकृतप्रार्थनेन । गृहीतरत्यनुनयेनेत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्स-
मासः । ईश्वरेण हरेण प्रत्यर्पितस्वाङ्गं काममिव स्थितं काकुत्स्थम् अजम्
आलोकयतां नृपाणां मनः इन्दुमतीनिराशं वैदर्भीनिःस्पृहं बभूव । इन्दुमती
सत्पतिमेनं विहाय नास्मान्वरिष्यतीति निश्चिक्कुरित्यर्थः । सर्वातिशयसौन्दर्यमस्येति
भावः ॥

वैदर्भनिर्दिष्टमसौ कुमारः कृप्तेन सोपानपथेन मञ्चम् ।

शिलाविभङ्गैर्मृगराजशावस्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥ ३ ॥

असौ कुमारः वैदर्भेण भोजेन निर्दिष्टं प्रदर्शितं [वैदर्भनिर्दिष्टम्] मञ्चं
पर्यङ्कं कृप्तेन सुविहितेन सोपानपथेन मृगराजशावः सिंहपोतः । 'पोतः पा-
कोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । शिलानां विभङ्गैर्मृङ्गीभिः
[शिलाविभङ्गैः] तुङ्गम् उन्नतं नगोत्सङ्गं शैलाग्रम् इव । आरुरोह ॥

पराध्यवर्णास्तरणोपपन्नमासेदिवान् रत्नवदासनं सः ।

भूयिष्ठमासीदुपमेयकान्तिर्मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन ॥ ४ ॥

पराध्याः श्रेष्ठा वर्णा नीलपीतादयो यस्य तेनास्तरणेन कम्बलादिनोपपन्नं संगतं
[पराध्यवर्णास्तरणोपपन्नम्] रत्नवत् रत्नखचितम् आसनं सिंहासनम् आ-
सेदिवान् अधिष्ठितवान् सः अजः । मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन सेनान्या सह ।
'सेनानीरग्निभूर्गुहः' इत्यमरः । भूयिष्ठम् अत्यर्थम् उपमेयकान्तिः आसीत् ।
मयूरस्य विचित्ररूपत्वात्तत्साम्यं रत्नासनस्य । तद्वारा च तदारूढयोरपीति भावः ॥

तासु श्रिया राजपरम्परासु प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः ।

सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युतेव ॥ ५ ॥

स तत्र मञ्चेषु विमानकल्पेष्वकल्पसंमूर्च्छितरूपशोभान् ।

सिंहासनस्थानृपतीनपश्यत् [ददर्श] युपान् प्रशस्तानिव हैमवेदी [न्] ॥

१ तत्र-'समाजे' हे चा० । २ चित्रादिरुपचारो विद्यते येषु तेषु तथोक्तेषु । इ. सु० । ३ सिंहास-
नस्योपरि सिंहासनं मञ्चकं कथ्यते । इ. सु० । ४ ईश्वरपदेन दानसामर्थ्यं सूचितम् । हे० ५ 'अथो'
इ. पा० ६ कुमार इत्युक्तत्वात् 'शावः' इति पदम् । हे० ७ 'सहस्रधामा' इ. पा०

तासु राजपरम्परासु श्रिया लक्ष्म्या कर्त्र्या पयोमुचां मेघानां पाङ्क्तिषु विद्युतेव सहस्रधा विभक्तः । तरङ्गेषु तरणिरिव स्वयमेक एव प्रत्येकं संक्रामित इत्यर्थः । प्रभाविशेषस्योदयेनाविर्भावेन दुर्निरीक्ष्यः दुर्दर्शनः [प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः] आत्मा श्रियः स्वरूपं व्यरुचत् व्यद्योतिष्ट । 'वुद्ध्यो लुङि' इति परस्मैपदम् । व्युतादित्वादङ्प्रत्ययः । तस्मिन्समये प्रत्येकं संक्रान्तलक्ष्मीकतया तेषां किमपि दुरासदं तेजः प्रादुरासीदित्यर्थः ॥

तेषां महार्हासनसंस्थितानामुदारनेपथ्यभृतां स मध्ये ।

रराज धाम्ना रघुसूनुरेव कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः ॥ ६ ॥

महार्हासनसंस्थितानां श्रेष्ठसिंहासनस्थानाम् । उदारनेपथ्यभृताम् उज्ज्वलवेषधारिणां तेषां राज्ञां मध्ये । कल्पद्रुमाणां मध्ये पारिजातः इव सुरद्रुमविशेष इव । 'पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥' इत्यमरः । स रघुसूनुरेव धाम्ना तेजसा । 'भूम्ना' इति पाठेऽतिशयेनेत्यर्थः । रराज । अत्र कल्पद्रुमशब्दः पञ्चान्यतमविशेषवचनः । उपकल्पयन्ति मनोरथानिति व्युत्पत्त्या सुरद्रुममात्रोपलक्षकतया प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम् । कल्पा इति द्रुमाः कल्पद्रुमा इति विग्रहः ॥

नेत्रव्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्विहाय सर्वान्नृपतीन्निपेतुः ।

मदोत्कटे रेचितपुष्पवृक्षा गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः ॥ ७ ॥

पौरजनस्य नेत्रव्रजाः सर्वान्नृपतीन्विहाय तस्मिन् अजे निपेतुः । स एव सर्वोत्कर्षेण ददृश इत्यर्थः । कथामेव । मदोत्कटे मदनोद्धिन्नगण्डे निर्भरमदे वा वन्ये गन्धद्विपे गन्धप्रधाने द्विपे गजे । रेचिता रिक्तीकृताः पुष्पाणां वृक्षा यैस्ते [रेचितपुष्पवृक्षाः] । त्यक्तपुष्पवृक्षा इत्यर्थः । द्विरेफाः भृङ्गाः इव । द्विपस्य वन्यविशेषण द्विरेफाणां पुष्पवृक्षत्यागसंभावनार्थं कृतम् ॥

त्रिभिर्विशेषकमाह —

अथ स्तुते बन्दिभिरन्वयज्ञैः सोमार्कवंश्ये नरदेवलोके ।

संचारिते चागुरुसारयोनौ धूपे समुत्सर्पति वैजयन्तीः ॥ ८ ॥

१ 'प्रतापोद्गमस्य विद्युत्पक्षे वर्णभेदस्य' । हे० विद्युतश्च चतुर्विधाः । तदुक्तं ज्योतिषे—वाताय कपिला विद्युदातपाय हि लोहिता । पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥ इति । 'मेघोपमा राज्ञां मालिन्यार्थम्' इ. हे०

२ 'कल्पयति मनोरथमिति कल्पः । स चासौ द्रुमश्च । पञ्चानां मध्ये एकस्य कल्पद्रुमस्य शब्दवाच्यत्वं यद्यपि प्रतीयते तथापि प्रवृत्तिनिमित्तस्य संकल्पार्थस्य पूरणेन पञ्चानामपि साधारण्यात्कल्पद्रुमागामिति बहुवचनम् । यथा मावकाव्ये 'कल्पद्रुमैः सह विचित्रफलैर्विरेजुः ।' इ. हे. उपमालंकारः ।

३ गन्धप्रधानो द्विपः । तल्लक्षणं पालकाव्ये—यस्य गन्धं समाग्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः । तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजयावहम् ॥ इति ।

४ 'धूपे शिखाभावितकेतुमाले' इ. दि० पठति । 'धूपे शिखावासितकेतुमाले' इ. च. पा०

अथ अन्वयज्ञैः राजवंशाभिज्ञैः बन्दिभिः स्तुतिपाठकैः । ' बन्दिनः स्तुतिपाठकाः ' इत्यमरः । सोमार्कवंश्ये सोमसूर्यवंशभवे नरदेवलोके राजसमूहे स्तुते सति । विवेशेत्युत्तरेण संबन्धः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । संचारिते समन्तात्प्रचारिते । अगुरुसारो योनिः कारणं यस्य तस्मिन् [अगुरुसारयो नौ] धूपे च वैजयन्तीः पताकाः समुत्सर्पति सति । अतिक्रम्य गच्छति सति ॥

पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ ।

प्रध्मातशङ्खे परितो दिगन्तांस्तूर्यस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थे ॥ ९ ॥

किं च । पुरस्योपकण्ठे समीप उपवनान्याश्रयो येषां तेषां [पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणाम्] कलापिनां बहिणाम् उद्धतनृत्यहेतौ । मेघध्वनिसादृश्यात्ताण्डवकारणे । प्रध्माताः पूरिताः शङ्खा यत्र तस्मिन् [प्रध्मातशङ्खे] । मङ्गलार्थे मङ्गलप्रयोजनके । तूर्यस्वने वाद्यघोषे परितः सर्वतः दिगंतान् मूर्च्छति व्याप्नुवति सति ॥

मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयानमध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं पतिंवरा कृतविवाहवेषा ॥ १० ॥

पतिं वृणोतीति पतिंवरा स्वयंवरा । ' अथ स्वयंवरा । पतिंवरा च वर्या च ' इत्यमरः । संज्ञायां भृतृवृजि—' इत्यादिना खच्प्रत्ययः । कृतविवाहवेषा कन्या इन्दुमती मनुष्यैर्वाह्यं [मनुष्यवाह्यं] परिवारेण परिजनेन शोभि [परिवारशोभि] चतुरस्रयानं चतुरस्रवाहनं शिविकाम् अध्यास्य आरुह्य मञ्चान्तरे मञ्चमध्ये यो राजमार्गस्तं [मञ्चान्तरराजमार्गम्] विवेश ॥

तस्मिन्विधानातिशये विधातुः कन्यामये नेत्रशतैकलक्ष्ये ।

निपेतुरन्तःकरणैर्नरेन्द्रा देहैः स्थिताः केवलमासनेषु ॥ ११ ॥

नेत्रशतानामेकलक्ष्य एकदृश्ये [नेत्रशतैकलक्ष्ये] कन्यामये कन्यारूपे तस्मिन् विधातुः विधानातिशये सृष्टिविशेषे नरेन्द्राः अन्तःकरणैः निपेतुः ।

१ आयावर्ते हि पौराणिकनृपाणां द्विधैव वंशविस्तरः । तथाहि । नारायणनाभिकमलात्प्रथमं ब्रह्मा जज्ञे । तस्य पुत्रो मरीचिः । तत्सुतः कश्यपः । तस्य सूर्यः । तस्य वैवस्वतो मनुः । स एव कृतयुगे सूर्यवंशस्य प्रथमो राजा । त्रेतायां तस्य पुत्र ऐक्ष्वाकुरयोध्यायां राजासीत् । चन्द्रपुत्रो बुधो वैवस्वतमनुकन्यामिलामुपयेमे । इलायां पुरूरवा जातः । स च चन्द्रवंशस्य प्रथमो राजा ।

२ 'शिखण्डिनाम्' इ. पा. ३ कंबवः । शमयन्त्यमङ्गलमिति शंखाः । 'पायात्स वः कुमुदकुन्दमृगालगौरः शंखो हरेः करतलाम्बरपूर्णचन्द्रः । नादेन यस्य सुरशत्रुविलासिनीनां नीव्यो भवन्ति शिथिला जघनस्थलीषु ॥ इ. हे० । शं खनति जनयति, शं खम्यस्येति वा । शाम्यत्यलक्ष्मीं वा ।

४ 'चतुरन्तयानम्' 'चतुरं च यानम्' इ. पा० 'कृत—' कौतुकशङ्खवेषा' इ. पा०

५ चतस्रोस्त्रयोऽस्य । मञ्चेति—मञ्चानामन्तरमेव राजमार्गस्तमिति वा ।

६ निर्माणकौशले । इ. चा० रूपनिर्माणकौशलसमायामित्यर्थः ।

७ दर्शनमात्रेण तेषां मन आचकर्षेति वाक्यार्थः । हे० चा०

आसनेषु देहैः केवलं देहैरेव स्थिताः । देहानपि विस्मृत्य तत्रैव दत्तचित्ता
बभूवुरित्यर्थः । अन्तःकरणकर्तृके निपतने नरेन्द्राणां कर्तृत्वव्यपदेश आदरातिशयार्थः ॥

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।

प्रवालशोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥ १२ ॥

ताम् इन्दुमतीं प्रति । अभिव्यक्तमनोरथानां प्ररूढाभिलाषाणां महीपतीनां
राज्ञां प्रणयाग्रदूत्यः । प्रणयः प्रार्थना प्रेम वा । 'प्रणयास्त्वमी । विस्रम्भयाच्चाप्रे-
माणः' इत्यमरः । प्रणयेष्वग्रदूत्यः प्रथमदूतिकाः । प्रणयप्रकाशकत्वसाम्याद्दूतीत्वव्य-
पदेशः । विविधाः शृङ्गारचेष्टाः शृङ्गारविकाराः पादपानां प्रवालशोभाः
पल्लवसंपद इव बभूवुः उत्पन्नाः । अत्र शृङ्गारलक्षणं रससुधाकरे—'विभावैरनुभावैश्च
स्वोचितैर्व्यभिचारिभिः । नीता सदस्यरस्यत्वं रतिः शृङ्गार उच्यते ॥' रतिरिच्छा-
विशेषः । तच्चोक्तं तत्रैव—'यूनोरन्योन्यविषयस्थायिनीच्छा रतिः स्मृता' इति ।
चेष्टाशब्देन तदनुभावविशेषा उच्यन्ते । तेऽपि तत्रैवोक्ताः—'भावं मनोगतं साक्षात्स्व-
हेतुं व्यञ्जयन्ति ये । तेऽनुभावा इति ख्याता भ्रूविक्षेपस्मितादयः ॥ ते चतुर्धा चित्त-
गात्रवाग्बुद्धयारम्भसंभवाः ॥' इति । तत्र गात्रारम्भसंभवांश्चेष्टाशब्दोक्ताननुभावान्
'कश्चित्—' इत्यादिभिः श्लोकैर्वक्ष्यति । शृङ्गाराभासश्चायम् । एकत्रैव प्रतिपादनात् ।
तदुक्तम्—'एकत्रैवानुरागश्चेत्तिर्यक्शब्दगतोऽपि वा । योषितां बहुसक्तिश्चेद्रसाभास-
स्त्रिधा मतः ॥' इति ॥

'शृङ्गारचेष्टा बभूवुः' इत्युक्तम् । ता एव दर्शयति—

कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।

रजोभिरन्तःपरिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयांचकार ॥ १३ ॥

कश्चित् राजा कराभ्यां पाणिभ्याम् उपगूढनालं गृहीतनालम् । [आलो-
लपत्राभिहतद्विरेफम्] आलोलैश्चञ्चलैः पत्रैरभिहतास्ताडिता द्विरेफा भ्रमरा येन
तत्तथोक्तम् । रजोभिः परागैः अन्तःपरिवेषं मण्डलं बध्नातीति अन्तःपरिवेष-
बन्धि । लीलारविन्दं भ्रमयांचकार । करस्थलीलारविन्दवत्त्वयाहं भ्रमयितव्य
इति नृपाभिप्रायः । हस्तघूर्णकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुमत्याभिप्रायः ॥

१ दशनमात्रेण तेषां मन आचकर्षेति वाक्यार्थः । हे० चा०

२ प्रवालोलपमया शृङ्गारचेष्टानामभिनवत्वं सूचितम् । हे०

३ शृङ्गं हि मन्मथोद्धेदस्तदागमनहेतुकः । पुरुषप्रमदाभूमिः शृङ्गार इति गीयते ॥ 'अन्योन्यानु-
रक्तयोः स्त्रीपुंसयोश्चेष्टाविशेषः शृङ्गारः' इ. रुद्रटः । 'यथास्वमिन्द्रियाणां प्रवृत्तौ वाङ्मनःसुखाभिमानः
शृङ्गारः' इ. भोजः । यदाह—'चेष्टा भवन्ति पुत्रार्योर्या रत्युत्था विरक्तयोः । संभोगो विप्रयोगश्च श-
ङ्गारो द्विविधो मतः' ॥ 'ऋतुमाल्यालङ्कारैः प्रियजनगान्धर्वप्रणयसेवाभिः । उपवनगमनविहारैः श-
ङ्गाररसः समुद्भवति ॥ नयनवदनप्रसादैः श्रुतिमधुरवचोभूतिप्रमोदैश्च । ललितैश्चाङ्गविहारैस्तदाभिनयः
संप्रयोक्तव्यः' ॥ इ. भरतः । हे० चा० । केचित् शृङ्गारस्य त्रैविध्यमाहुः—अयोगो विप्रयोगश्च
संभोगश्चेति स त्रिधा । ४ इच्छासूचकेयं चेष्टा । चा० दि०

विस्रस्तमंसादपरो विलासी रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलग्नम् ।

प्रालम्बमुत्कृष्य यथावकाशं निनाय साचीकृतचारुवक्त्रः ॥ १४ ॥

विलसनशीलो विलासी । 'वौ कषलसकत्थसम्भः' इति धिनुप्रत्ययः । अपरः राजा अंसाद् विस्रस्तं रत्नानुविद्धं रत्नखचितं यदङ्गदं केयूरं तस्य कोटिलग्नं [रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलग्नम्] प्रालम्बम् ऋजुलम्बिनीं स्रजम् । 'प्रालम्ब-मृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्' इत्यमरः । 'प्रावारम्' इति पाठे तूत्तरीयं वस्त्रम् । उत्कृष्य उद्धृत्य [साचीकृतचारुवक्त्रः] साचीकृतं तिर्यकृतं चारुवक्त्रं यस्य स तथोक्तः सन् यथावकाशं स्वस्थानं निनाय । प्रावारोत्क्षेपणच्छलेनाहं त्वामेवं परिरप्स्य इति नृपाभिप्रायः । गोपनीयं किञ्चिदङ्गेऽस्ति ततोयं प्रावृणुत इतीन्दुमत्याभिप्रायः ॥

आकुञ्चिताग्राङ्गुलिना ततोऽन्यः किञ्चित्समावर्जितनेत्रशोभः ।

तिर्यग्विसंसर्पिनखप्रभेण पादेन हैमं विलिलेख पीठम् ॥ १५ ॥

ततः पूर्वोक्ताद् अन्यः अपरो राजा किञ्चित्समावर्जितनेत्रशोभः ईषदवा-क्पातितनेत्रशोभः सन् । आकुञ्चिता आभुम्ना अग्राङ्गुल्यो यस्य तेन [आकुञ्चिताग्रा-ङ्गुलिना] तिर्यग्विसंसर्पिण्यो नखप्रभा यस्य तेन [तिर्यग्विसंसर्पिनखप्रभेण] च पादेन हैमं हिरण्यं पीठं पादपीठं विलिलेख लिखितवान् । पादाङ्गुलीनामा-कुञ्चनेन त्वं मत्समीपमागच्छेति नृपाभिप्रायः । भूमिविलेखकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुम-त्याशयः । भूमिविलेखनं तु लक्ष्मीविनाशहेतुः ॥

निवेश्य वामं भुजमासनार्धे तत्संनिवेशादधिकोन्नतांसः ।

कश्चिद्विवृत्तत्रिकभिन्नहारः सुहृत्समाभाषणतत्परोऽभूत् ॥ १६ ॥

कश्चिद् राजा वामं भुजमासनार्धे सिंहासनैकदेशे निवेश्य संस्थाप्य तत्संनिवेशात् तस्य वामभुजस्य संनिवेशात्संस्थापनाद् [अधिकोन्नतांसः] अधिकोन्नतोसो वामांस एव यस्य स तथोक्तः सन् । विवृत्ते परावृत्ते त्रिके त्रिकप्रदेशे भिन्नहारो लुण्ठितहारः [विवृत्तत्रिकभिन्नहारः] सन् । 'पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्' इत्यमरः । सुहृत्समाभाषणतत्परोऽभूत् । वामपार्श्ववर्तिनैव मित्रेण संभाषितुं प्रवृत्तं इत्यर्थः । अत एव विवृत्तत्रिकत्वं घटते । त्वया वामाङ्गे निवेशितया सहैवं वार्ता करिष्य इति नृपाभिप्रायः । परं दृष्ट्वा पराङ्मुखोऽयं न कार्यकर्तेतीन्दुमत्याभिप्रायः ॥

१ धीरसंचारिणी दृष्टिर्गतिर्गोवृषभाञ्चिता । स्मितपूर्वं य आलापो विलास इति कीर्तितः ॥ इ. भरतः । २ मुखस्य साचीकरणं प्रालम्बस्य ('वाससः' इ. दि.) यथाप्रदेशानयनं च शृङ्गार-सूचकम् । चा० दि० । वदति हि संवृतिरेव कामितान् । इ. चा०

३ अङ्गुलीनामग्राणि अग्राङ्गुलयः । राजदन्तादित्वात्परनिपातः । अग्राश्च ता । अङ्गुलय इति वा ।

४ 'रेषानिर्माणमुर्व्यां छदतृणलवनं पादयोश्चाप्यपूजा दन्तानामप्यशौचं वसनमलिनता रुक्षतामूर्ध-जानाम् ॥ संध्यायुग्मे च निद्रा विवसनशयनं ग्रासहास्यातिरेकः । स्वाङ्गे वायं च पुंसां निधनमुप-नयेत्केशवस्यापि लक्ष्मीम्' ॥ हे० । अनेनेन्दुमतीदर्शने विभ्रमप्रकाशनं संभृतावपि विलासप्रकाशनं नागरता' इ. चा० । 'अनेनेन्दुमतीदर्शनविभ्रमप्रकाशनम्' इ. दि० ।

५ अनेनेन्दुमत्यासक्तिं गोपितवान् इति भावः । इ. चा०

विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रमापाण्डुरं केतकबर्हमन्यः ।

प्रियानितम्बोचितसंनिवेशैर्विपाटयामास युवा नखाग्रैः ॥ १७ ॥

अन्यः युवा विलासिन्याः प्रियाया विभ्रमार्थं दन्तपत्रं दन्तपत्रभूतम् [विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रम्] आपाण्डुरं केतकबर्हं केतकदलम् । 'दलेऽपि बर्हम्' इत्यमरः । प्रियानितम्ब उचितसंनिवेशैरभ्यस्तनिक्षेपणैः [प्रियानितम्बोचितसंनिवेशैः] नखाग्रैः विपाटयामास विदारयामास । अहं तव नितम्ब एवं नखव्रणादीन्दास्यामीति नृपाशयः । तृणच्छेदकवत्पलपाटकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुमत्याशयः ॥

कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित्करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन ।

रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविद्धानुदीरयामास सलीलमक्षान् ॥ १८ ॥

कश्चिद् राजा कुशेशयं शतपत्रमिवाताम्रं तलं यस्य तेन [कुशेशयाताम्रतलेन] 'शतपत्रं कुशेशयम्' इत्यमरः । रेखारूपो ध्वजो लाञ्छनं यस्य तेन [रेखाध्वजलाञ्छनेन] करेण । अङ्गुलिषु भवान्यङ्गुलीयान्यूर्मिकाः । 'अङ्गुलीयकमूर्मिका' इत्यमरः । 'जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः' इति छप्रत्ययः । रत्नानामङ्गुलीयानि तेषां प्रभया [रत्नाङ्गुलीयप्रभया] अनुविद्धान् व्याप्तान् अक्षान् पाशान् । 'अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते' इत्यमरः । सलीलमुदीरयामास उच्चिक्षेप । अहं त्वया सहैवं रंस्य इति नृपाभिप्रायः । अक्षचातुर्ये कापुरुषोऽयमितीन्दुमत्यभिप्रायः 'अक्षैर्मा दीव्येत्' इति श्रुतिनिषेधात् ॥

कश्चिद्यथाभागमवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशाद्व्यतिलङ्घिनीव ।

वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरन्ध्रमेकं व्यापारयामास करं किरीटे ॥ १९ ॥

कश्चिद्यथाभागं यथास्थानम् अवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशाद्व्यतिलङ्घिनीव स्वस्थानाच्चलित इव किरीटे वज्राणां किरीटगतानामंशवो गर्भे येषां तान्यङ्गुलिरन्ध्राणि यस्य तम् [वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरन्ध्रम्] करं व्यापारयामास । किरीटवन्मम शिरसि स्थितामपि त्वां भारं न मन्य इति नृपाभिप्रायः । शिरसि न्यस्तहस्तोऽयमपलक्षण इतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥

ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।

प्राक्संन्निकर्षं मगधेश्वरस्य नीत्वा कुमारीमवदत्सुनन्दा ॥ २० ॥

ततः अनन्तरं नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा । श्रुतनृपवृत्तवंशेत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । प्रगल्भा वाग्मिनी सुनन्दा सुनन्दाख्या प्रतिहारं रक्षतीति प्रतिहाररक्षी द्वारपालिका । कर्मण्यण्प्रत्ययः । 'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना ङीप् । प्राक्

१ एतेनाप्यन्यासक्ता स्वचातुरी सूचिता । हे० एतेनात्मनः कामशास्त्रप्रावीण्यं सूचितम् । चा. दि०

२ कुशे जले शेते तत्कुशेशप्रम् । 'आधिकरणे शेतेः' इत्यच् । 'शयवास—' इत्यलुक् ।

३ एतन्महाराजचिह्नम् । हे०

४ चपलताख्योलंकारः । हे० आत्मप्रकाशना परचेष्टा चपलतोच्यते । इ. चा०

प्रथमं कुमारीम् इन्दुमतीं मगधेश्वरस्य संनिकर्षं समीपं नीत्वा पुंवत् पुंसा तुल्यम् । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिप्रत्ययः । अवदत् ॥

✕ असौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।

राजा प्रजारञ्जनलब्धवर्णः परंतपो नाम यथार्थनामा ॥ २१ ॥

असौ राजा । असाविति पुरोवर्तिनो निर्देशः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । शरणोन्मुखानां शरणार्थिनां शरण्यः शरणे रक्षणे साधुः । 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययः । शरणं भवितुमर्हः शरण्य इति नाथनिरुक्तिर्निर्मूलैव । अगाधसत्त्वो गम्भीरस्वभावः । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः' इति विश्वः । मगधा जनपदाः । तेषु प्रतिष्ठास्पदं यस्य स मगधप्रतिष्ठः । 'प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम्' इत्यमरः । प्रजारञ्जने लब्धवर्णो विचक्षणः [प्रजारञ्जनलब्धवर्णः] । यद्वा प्रजारञ्जनेन लब्धोत्कर्षः । पराञ्छत्रं स्तापयतीति परंतपः । परंतपाख्यः । 'द्विषत्परयोस्तापेः' इति खच्चप्रत्ययः । 'खचि ह्रस्वः । इति ह्रस्वः । 'अरुद्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुमागमः । नाम इति प्रसिद्धौ । यथार्थनामा । शत्रुसंतापनादिति भावः ॥

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ २२ ॥

अन्ये नृपाः कामं सहस्रशः सन्तु । भूमिमनेन राजन्वतीं शोभनराजवतीम् आहुः । नैतादृक्श्विदस्तीत्यर्थः । 'सुराज्ञि देशे राजन्वान्स्यात्ततोऽन्यत्र राजवान्' इत्यमरः । 'राजन्वान्सौराज्ये' इति निपातनात्साधुः । तथा हि । [नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि] नक्षत्रैरश्विन्यादिभिस्ताराभिः साधारणैर्योतिर्भिर्ग्रहैर्भौमादिभिश्च संकुलापि रात्रिः चन्द्रमसैव ज्योतिरस्या अस्तीति ज्योतिष्मती । नान्येन ज्योतिषेत्यर्थः ॥

क्रियाप्रबन्धादयमध्वराणामजस्रमाहूतसहस्रनेत्रः ।

शच्याश्चिरं पाण्डुकपोललम्बान्मन्दारशून्यानलकांश्चकार ॥ २३ ॥

अयं परंतपः अध्वराणां क्रतूनां क्रियाप्रबन्धाद् अनुष्ठानसातत्यात् । अविच्छिन्नादनुष्ठानादित्यर्थः । अजस्रं नित्यम् आहूतसहस्रनेत्रः सन् चिरं शच्याः अलकान् पाण्डुकपोलयोर्लम्बान्सस्तान् [पाण्डुकपोललम्बान्] । पचाद्यच् ।

१ अत्रानुप्रासालंकारः स्फुट एव । २ परंतपत्वेन क्रूरत्वं लोकरक्षणाय व्यग्रत्वं चेन्दुमत्या वैराग्यस्य सूचनम् । अजस्रतिरिक्तेषु स्तुतिनिन्दापरत्वात्सर्वत्र लेशालंकारोऽवगन्तव्यः । चा० दि० उक्तं च दण्डिना । लेशमेके विदुर्निन्दां स्तुतिं वा देशतः कृतान् । इ. चा०

३ 'अत्र हि विज्ञानेश्वरः-तारा अश्विन्यादिव्यतिरिक्तानि ज्योतींषि । नक्षत्राण्यश्वयुक्प्रभृतीनि । भौमादिग्रहाः । तैः । यद्वा ताराग्रहा भौमादयः पञ्च । तथा मुहूर्तदर्पणे-प्रकाशकौ द्वौ प्रथमौ ग्रहाणां ताराग्रहाः पञ्च ततो परौ द्वौ । इत्या०' हे० ।

४ एतेन तस्य यज्ञकर्मत्ववर्णनेनेन्दुमत्या वैराग्यहेतुत्वं सूचितम् । चा० दि०

मन्दारैः कल्पद्रुमकुसुमैः शून्यान् [मन्दारशून्यान्] चकार । प्रोषितभर्तृका हि केशसंस्कारं न कुर्वन्ति । 'प्रोषिते मलिना कृशा' इति । 'क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका ॥' इति च स्मरणात् ॥

अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं पाणिं वरेण्येन कुरु प्रवेशे ।

प्रासादवातायनसंश्रितानां नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥ २४ ॥

वरेण्येन वरणीयेन । वृणोतेरौणादिक एण्यप्रत्ययः । अनेन राज्ञा गृह्यमाणं पाणिम् इच्छसि चेत् । पाणिग्रहणमिच्छसि चेदित्यर्थः । प्रवेशे प्रवेशकाले प्रासादवातायनसंश्रितानां राजभवनगवाक्षस्थितानां पुष्पपुराङ्गनानां पाटलिपुराङ्गनानां नेत्रोत्सवं कुरु । सर्वोत्तमानां तासामपि दर्शनीया भविष्यसीति भावः ॥

एवं तयोक्ते तमवेक्ष्य किञ्चिद्विस्त्रंसिदूर्वाङ्गमधूकमाला ।

ऋजुप्रणामक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदेशैर्नमभाषमाणा ॥ २५ ॥

एवं तया सुनन्दया उक्ते सति तं परंतपम् अवेक्ष्य किञ्चिद्विस्त्रंसिनी दूर्वाङ्गा दूर्वाचिह्ना मधूकमाला गुडपुष्पमाला यस्याः सा [किञ्चिद्विस्त्रंसिदूर्वाङ्गमधूकमाला] । 'मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ' इत्यमरः । वरणे शिथिलप्रयत्नेति भावः । तन्वी इन्दुमती एनं नृपम् अभाषमाणा [ऋजुप्रणामक्रियया] ऋज्वा भावशून्यया प्रणामक्रियया एव प्रत्यादिदेश परिजहार ॥

तां सैव वेत्रग्रहणे नियुक्ता राजान्तरं राजसुतां निनाय ।

समीरणोत्थेव तरंगलेखा पद्मान्तरं मानसराजहंसीम् ॥ २६ ॥

सैव नान्या । चित्तज्ञत्वादिति भावः । वेत्रग्रहणे नियुक्ता दौवारिकी सुनन्दा तां राजसुतां राजान्तरम् अन्यराजानं निनाय । नयतिद्विकर्मकः । कथमिव । समीरणोत्था वातोत्पन्ना तरंगलेखा ऊर्मिपङ्क्तिर्मानसे सरसि या राजहंसी तां मानसराजहंसीम् पद्मान्तरमिव ।

जगाद चैनामयमङ्गनाथः सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः ।

विनीतनागः किल सूत्रकारैरैन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते ॥ २७ ॥

एनाम् इन्दुमतीं जगाद च । किमिति । अयमङ्गनाथः अङ्गदेशाधीश्वरः [सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः] । सुराङ्गनाभिः प्रार्थिता कामिता यौवनश्रीर्यस्य स तथोक्तः पुरा किलैनमिन्द्रसाहाय्यार्थमिद्रपुरगामिनमकामयन्ताप्सरस इति प्रसिद्धिः । किञ्च ।

१ एतेन भोगाभावो ध्वन्यते । तथा पराशरः—दुरस्थानामावियानां मोक्षधर्मनुयायिनाम् । शूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका बुधैः ॥ २ अनेनात्मनोनङ्गीकारः सुनन्दया सूचितः । चा०

३ विवाहसमये कन्या मङ्गलार्थं दूर्वाङ्गमधूकमालां कण्ठे बिभ्रति । इ. सु०

४ सुनन्दाया इन्दुमतीबुध्यनुसरणं सूचयत्येवकारः हे० चा०

सूत्रकारैः गजशास्त्रकृद्भिः पालकादिभिर्महर्षिभिः विनीतनागः शिक्षितगजः । किल इत्यैतिह्ये । अत एव भूमिगतोऽप्यैन्द्रं पदम् ऐश्वर्यं भुङ्क्ते । भूर्लोक एव स्वर्गसुखमनुभवतीत्यर्थः । गजाप्सरोदेवर्षिसेव्यत्वमैन्द्रपदशब्दार्थः । पुरा किल कुतश्चिच्छापकारणाद्भुवमवतीर्णं दिग्गजवर्गमालोक्य स्वयमशक्तेरिन्द्राभ्यनुज्ञयानीतैर्देवर्षिभिः प्रणीतेन शास्त्रेण गजान्वशीकृत्य भुवि संप्रदायं प्रावर्तयदिति कथा गीयते ॥

अनेन पर्यासयताश्रुविन्दून्मुक्ताफलस्थूलतमान्स्तनेषु ।

प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः ॥ २८ ॥

शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमानाश्रुविन्दून् । 'अस्त्रमश्रुणि शोणिते' इति विश्वः । पर्यासयता प्रस्तारया । भर्तृवधादिति भावः । अनेन अङ्गनाथेन उन्मुच्य आक्षिप्य सूत्रेण विना हारा एव प्रत्यर्पिताः । अविच्छिन्नाश्रुविन्दुप्रवर्तनादुत्सूत्रहारार्पणमेव कृतमिवेत्युत्प्रेक्षा गम्यते ॥

निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।

कान्त्या गिरा सूनृतया च योग्या त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया २९ ॥

[निसर्गभिन्नास्पदम्] निसर्गतः स्वभावतो भिन्नास्पदं भिन्नाश्रयम् । सहावस्थानविरोधीत्यर्थः । श्रीश्च सरस्वती च इति द्वयमस्मिन् अङ्गनाथ एकत्र संस्था स्थितिर्यस्य तद् एकसंस्थम् । उभयमिह संगतमित्यर्थः । हे कल्याणि । 'बद्धादिभ्यश्च' इति ङीष् । कान्त्या सूनृतया सत्यप्रियया गिरा च योग्या संसर्गाह्वा त्वमेव तयोः श्रीसरस्वत्योः तृतीया । समानगुणयोर्युवयोर्दीपत्यं युज्यत एवेति भावः । दक्षिणनायकत्वं चास्य ध्वन्यते । तदुक्तम् -- 'तुल्योऽनेकत्र दक्षिणः' इति ॥

अथाङ्गराजादवतार्य चक्षुर्याहीति जन्यामवदत्कुमारी ।

नासौ न काम्यो न च वेद सम्यग्द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥ ३० ॥

अथ कुमार्यङ्गराजाच्चक्षुरवतार्य । अपनीयेत्यर्थः । जन्याम् मातृसखीम् । 'जन्या मातृसखीमुदोः' इति विश्वः । सुनन्दां याहि गच्छ इत्यवदत् । 'यातेति जन्यानवदत्' इति पाठे जनीं वधूं वहन्तीति जन्या वधूबन्धवः । तान्यात गच्छतेत्यवदत् । 'जन्यो वरवधूज्ञातिप्रियतुल्याहितेऽपि च' इति विश्वः । अथवा जन्या

१ पालकाप्यगौतमादयस्तैः । चा० अत्र हेमाद्रिः—मृगचर्मादयो गजशास्त्रप्रवक्तारः । पालकाप्ये कथाप्यास्ति । अथैकदांगराजः प्रथमं कुतोपि देशादिवीवतीर्णमृषिणा पालकाप्येन पालितं दिग्गजानां कुलमवलोक्य विस्मितस्तद्ब्रह्मणोत्सुकः स्वयमशक्तः सन्निद्रमुपेत्य तदनुज्ञातैर्मृगचर्मादिभिर्महर्षिभिस्तद्ब्रजकुलं ग्राहयित्वा शास्त्राणि कारयित्वा च शिक्षयामास । तदादिभूमौ गजसंतानः प्रवर्तते । अनेनर्षिसेव्यमुक्तम् । भङ्ग्या रणप्रियतोक्ता वा ।

२ मुक्ताफलसाम्यात्कज्जलाभाव उक्तः । 'अतिवीररसवर्णनं वैराग्यहेतुः' इ. चा० दि०

३ प्रायेण हि धनिका मूर्खा विद्रांसश्चाकिंचना भवन्तीति भावः ।

४ यान्यानिति वल्लभादयः पठन्ति । यान्यानिति पाठे याने साधवो यान्याः इति दि० व्याचष्टे । यानान्वाहानिति व० च ।

वधूभृत्याः । 'भृत्याश्चापि नवोढायाः' इति केशवः । संज्ञायां जन्येति यत्प्रत्ययान्तो निपातः । यदत्राह वृत्तिकारः--'जनीं वधूं वहन्तीति जन्या जामातुर्वयस्याः' इति । यच्चाמרः--'जन्याः स्निग्धा वरस्य ये' इति । तत्सर्वमुपलक्षणार्थमित्यविरोधः । न चा-
यमङ्गराजनिषेधो दृश्यदोषान्नापि द्रष्टृदोषादित्याह--नेत्यादिना । असौ अङ्गराजः
काम्यः कमनीयो न इति न । किंतु काम्य एवेत्यर्थः । सा कुमारी च सम्यग्द्रष्टुं
विवेक्तुं न वेद इति न । वेदेत्यर्थः । किंतु लोकः जनो भिन्नरुचिर्हि रुचिर-
मपि किञ्चित्कस्मैचिन्न रोचते । किं कुर्मो न हीच्छा नियन्तुं शक्यत इति भावः ॥

ततः परं दुःप्रसहं द्विषद्भिर्नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ ।

निदर्शयामास विशेषदृश्यमिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै ॥ ३१ ॥

ततः अनन्तरं प्रतिहारभूमौ द्वारदेशे नियुक्ता दौवारिकी । 'स्त्री द्वार्द्वारं प्रती-
हारः' इत्यमरः । द्विषद्भिः शत्रुभिः दुःप्रसहं दुःसहम् । शूरमित्यर्थः । [विशेष-
दृश्यम्] विशेषेण दृश्यं दर्शनीयम् । रूपवन्तमित्यर्थः । परम् अन्यं नृपम् । नवो-
त्थानं नवोदयं इन्दुमिव । इन्दुमत्यै निदर्शयामास ॥

अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।

आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्नोल्लिखितो विभाति ॥ ३२ ॥

उदग्रबाहुः दीर्घबाहुः विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः कृशवर्तुलमध्यः अयं
राजा अवन्तिनाथः अवन्तिदेशाधीश्वरः । त्वष्ट्रा विश्वकर्मणा । भर्तुस्तेजोवेगमसह-
मानया दुहित्रा संज्ञादेव्या प्रार्थितेनेति शेषः । चक्रभ्रमं चक्राकारं शस्त्रोत्तेजनय-
न्त्रम् । 'भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुण्डाख्ये शिल्पियन्त्रके इति विश्वः । आरोप्य
[यत्नोल्लिखितः] उष्णतेजाः यत्नेनोल्लिखित सूर्य इव विभाति । अत्र मार्क-
ण्डेयः-- 'विश्वकर्मा त्वनुज्ञातः शाकद्वीपे विवस्वता । भ्रममारोप्य तत्तेजःशातनायो-
पचक्रमे' ॥ इति ॥

अस्य प्रयाणेषु समग्रशक्तेरग्रेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि ।

कुर्वन्ति सामन्तशिखामणीनां प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ॥ ३३ ॥

समग्रशक्तेः शक्तित्रयसंपन्नस्य अस्य अवन्तिनाथस्य प्रयाणेषु जैत्रयात्रासु
अग्रेसरैर्वाजिभिः अश्वैः उत्थितानि रजांसि [सामन्तशिखामणीनां]
सामन्तानां समन्ताद्भवानां राज्ञां ये शिखामणयश्चूडामणयस्तेषां प्रभाप्ररोहास्तमयं
तेजोङ्कुरनाशं कुर्वन्ति । नासीरैरेवास्य शत्रवः पराजीयन्त इति भावः ॥

१ अनुरूपभावः किराते--'विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः । १-३७.

२ उपमा, उत्प्रेक्षा वालंकारः ।

३ प्रभावेत्साहमन्त्रजास्तिस्रः शक्तयः । तत्र कोषदण्डजं तेजः प्रभुशक्तिः । विक्रमादिनोन्नति-
रुत्साहशक्तिः । सन्धिविग्रहादीनां मन्त्रेण यथावत्स्थापनं मन्त्रशक्तिः ।

४ नासीरैः--अग्रयायिभिः ।

असौ महाकालनिकेतनस्य वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः ।

तमिस्रपक्षेऽपि सह प्रियाभिज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ॥३४॥

असौ अवन्तिनाथः । महाकालं नाम स्थानविशेषः । तदेव निकेतनं स्थानं यस्य महाकालनिकेतनस्य चन्द्रमौलेः ईश्वरस्य अदूरे समीपे वसन् । अत एव हेतोः तमिस्रपक्षे कृष्णपक्षे अपि प्रियाभिः सह ज्योत्स्नावतः प्रदोषान् रात्रीः निर्विशति अनुभवति किल । नित्यज्योत्स्नाविहारत्वमेतस्यैव नान्यस्येति भावः ॥

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोरु कच्चिन्मनसो रुचिस्ते ।

सिप्रातरंगानिलकम्पितासु विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥ ३५ ॥

रम्भे कदलीस्तम्भाविवोरु यस्याः सा रम्भोरुस्तस्याः संबोधनम् । हे रम्भोरु । 'ऊरुत्तरपदादौपम्ये' इत्युङ्प्रत्ययः । नदीत्वाद्भ्रुस्वः । यूना अनेन पार्थिवेन सह । [सिप्रातरंगानिलकम्पितासु] सिप्रा नाम तत्रत्या नदी । तस्यास्तरङ्गाणामनिलेन कम्पितासु [उद्यानपरम्परासु] उद्यानानां परम्परासु पंक्तिषु विहर्तुं ते तव मनसो रुचिः कच्चित् । स्पृहास्ति किमित्यर्थः । 'अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥

तस्मिन्नभिद्योतितबन्धुपद्मे प्रतापसंशोषितशत्रुपङ्के ।

बबन्ध सा नोत्तमसौकुमार्या कुमुद्वती भानुमतीव भावम् ॥ ३६ ॥

उत्तमसौकुमार्या उत्कृष्टाङ्गमार्दवा सा इन्दुमती । अभिद्योतितबन्धुपद्मे अभिद्योतितान्युल्लसितानि बन्धव एव पद्मानि येन तस्मिन् । [प्रतापसंशोषितशत्रुपङ्के] प्रतापेन तेजसा संशोषिताः शत्रव एव पङ्काः कर्दमा येन तस्मिन् । तस्मिन् अवन्तिनाथे कुमुद्वती । 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ङुतुप्' इति ङुतुप्प्रत्ययः । भानुमति अंशुमति इव । भावं चित्तं न बबन्ध । न तत्रानुरागमकरोदित्यर्थः । बन्धूनां पद्मत्वेन शत्रूणां पङ्कत्वेन च निरूपणं राज्ञः सूर्यसाम्यार्थम् ॥

तामग्रतस्तामरसान्तराभामनूपराजस्य गुणैरनूनाम् ।

विधाय सृष्टिं ललितां विधातुर्जगाद भूयः सुदतीं सुनन्दा ॥ ३७ ॥

सुनन्दा तामरसान्तराभां पद्मोदरतुल्यकान्तिम् । कनकगौरीमित्यर्थः । गुणैरनूनाम् । अधिकामित्यर्थः । [सुदतीं] शोभना दन्ता यस्याः सा सुदती । 'वयसि दन्तस्य दत्' इति दत्रादेशः । 'उगितश्च' इति ङीप् । ताम् । तां प्रकृतां प्रसिद्धां वा विधातुर्ललितां सृष्टिम् । मधुरनिर्माणां स्त्रियमित्यर्थः । अनुगता आपो येषु तेऽनूपा नाम देशाः । 'ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे' इत्यप्रत्ययः समासान्तः । 'ऊदनोर्देशे' इत्युदादेशः । तेषां राज्ञः अनूपराजस्याग्रतो विधाय व्यवस्थाप्य भूयः पुनः जगाद ॥

१ उज्जयिन्यां महाकालाख्यं शिवस्य स्थानं प्रसिद्धम् । उक्तं च स्कान्दे-आकाशे तारकं लिङ्गं पाताले हाटकेश्वरम् । मर्त्यलोके महाकालं दृष्ट्वा काममवाप्नुयात् ॥ अस्य वर्णनं मेघदूते [श्लो० २१-२८] कविनैव कृतं द्रष्टव्यम् । २ एतेन स्वासंमतिरुक्ता । हे०

३ अनेन कुमार्याः सौकुमार्यं राज्ञश्चोग्रत्वं ध्वनितम् ।

संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुरष्टादशद्वीपनिखातयूपः ।

अनन्यसाधारणराजशब्दो बभूव योगी किल कार्तवीर्यः ॥ ३८ ॥

[संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुः] संग्रामेषु युद्धेषु निर्विष्टा अनुभूताः सहस्रं बाहवो यस्य स तथोक्तः । युद्धादन्यत्र द्विभुज एव दृश्यत इत्यर्थः । [अष्टादशद्वीपनिखातयूपः] अष्टादशसु द्वीपेषु निखाताः स्थापिता यूपा येन स तथोक्तः । सर्वक्रतुयाजी सार्वभौमश्चेति भावः । जरायुजादिसर्वभूतरञ्जनादनन्यसाधारणो राजशब्दो यस्य स तथोक्तः । [अनन्यसाधारणराजशब्दः] । योगी ब्रह्मविद्वानित्यर्थः । स किल भगवतो दत्तात्रेयाल्लब्धयोग इति प्रसिद्धिः । कृतवीर्यस्यापत्यं पुमान् कार्तवीर्यः नाम राजा बभूव किल इति । अयं चास्य महिमा सर्वोऽपि दत्तात्रेयवरप्रसादलब्ध इति भारते दृश्यते ॥

अकार्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्भवंश्चापधरः पुरस्तात् ।

अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥ ३९ ॥

विनेता शिक्षको यः कार्तवीर्यः । [अकार्यचिन्तासमकालम्] अकार्यस्यासत्कार्यस्य चिन्तया । अहं चौर्यादिकं करिष्यामीति बुद्ध्या । समकालमेककालम् एव यथा तथा पुरस्ताद् अग्रे चापधरः प्रादुर्भवन् प्रजानां जनानाम् । 'प्रजा स्यात्संततौ जने' इत्यमरः । अन्तःशरीरेषु अन्तःकरणेषु । शरीरशब्देनेन्द्रियं लक्ष्यते । अविनयमपि प्रत्यादिदेश । मानसापराधमपि निवारयामासेत्यर्थः । अन्ये तु वाक्कायापराधमात्रप्रतिकर्तार इति भावः ॥

ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण ।

कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमा प्रसादात् ॥ ४० ॥

[ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन] ज्याया मौर्व्या बन्धेन बन्धनेन निष्पन्दा निश्चेष्टा भुजा यस्य तेन । [विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण] विनिःश्वसती ज्याबन्धोपरोधादीर्घा निःश्वसती वक्त्रपरम्परा दशमुखी यस्य तेन । निर्जितवासवेन इन्द्रविजयिना । अत्रेन्द्रादयोऽप्यनेन जितप्राया एवेति भावः । लङ्केश्वरेण दशास्येन यस्य कार्तवीर्यस्य कारागृहे बन्धनागारे । 'कारा स्याद्वन्धनालये' इत्यमरः । आ प्रसादाद्

१ द्विर्गता द्वयोर्दिशोर्वा गता आपोत्रेति द्वीपः । अष्टादश द्वीपा विष्णुपुराणोक्ता यथा—'जम्बुप्रक्षाह्वयौ द्वीपौ शाल्मलिश्चापरो द्विज । कुशः क्रौञ्चस्तथा शाकः पुष्करश्चैव सप्तमः । एते द्वीपाः समुद्रस्तु सप्त सप्तभिरावृताः' ॥ इन्द्रद्वीपः कुशेरूमांस्ताम्रवर्णा गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्त्वथ वारुगः' ॥ 'इलावृत्तं तथा सर्वं चन्द्रादित्यसमप्रभम् । इलावृत्तस्य मध्ये यो मेरुः कनकपर्वतः । इत्यमष्टादश द्वीपाः समाख्याता महर्षिभिः ॥ एतेषु मध्ये सप्तैव मुख्या द्वीपा इति केचित् । नव मुख्यद्वीपा नवोपद्वीपा इत्यन्ये चाहुः ।

२ न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः । यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्वा प्रश्रयेण श्रुतेन वा ॥ इ. विष्णुपुराणम् । ३ धरतीति धरश्चापस्य धरश्चापधरः ।

४ पूर्वं हि जलकैलिलोलविलासिनीस्नानार्थार्जुनभुजपरिघरुद्धरेवावारिप्रवाहापहतशिवलिङ्गाचारुषितं रणरसागत रावणमृद्धे रणे जित्वा कार्तवीर्यार्जुनो निजचापज्याबन्धेन बबन्धेत्यागमः । हे० व.

अनुग्रहपर्यन्तम् उषितं स्थितम् । 'नपुंसके भावे क्तः' । एतत्प्रसाद एव तस्य मोक्षो-
पायो न तु क्षात्रमिति भावः ॥

तस्यान्वये भूपतिरेष जातः प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी ।

येन श्रियः संश्रयदोषरूढं स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम् ॥ ४१ ॥

आगमवृद्धसेवी श्रुतवृद्धसेवी प्रतीप इति । ख्यात इति शेषः । एष भूप-
तिस्तस्य कार्तवीर्यस्य अन्वये वंशे जातः । येन प्रतीपेन [संश्रयदोषरूढं]
संश्रयस्याश्रयस्य पुंसो दोषैर्व्यसनादिभी रूढमुत्पन्नं श्रियः संबन्धि स्वभावलोला
प्रकृतिचञ्चला इति एवरूपम् अयशो दुष्कीर्तिः प्रमृष्टं निरस्तम् । दुष्टाश्रयत्यागशीलायाः
श्रियः प्रकृतिचापलप्रवादो मूढजनपरिकल्पित इत्यर्थः । अयं तु दोषराहित्यान् कदा-
चिदपि श्रिया त्यज्यत इति भावः ॥

आयोधने कृष्णगतिं सहायमवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम् ।

धारां शितां रामपरश्वधस्य संभावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥ ४२ ॥

यः प्रतीपः आयोधने युद्धे कृष्णगतिं कृष्णवर्त्मानमग्निं सहायमवाप्य [क्ष-
त्रियकालरात्रिम्] क्षत्रियाणां कालरात्रिम् । संहाररात्रिमित्यर्थः । रामपरश्व-
धस्य जामदग्न्यपरशोः । 'द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः' इत्यमरः ।
शितां तीक्ष्णां धारां मुखम् । 'खट्वादीनां च निशितमुखे धारा प्रकीर्तिता' इति
विश्वः । [उत्पलपत्रसारां] उत्पलपत्रस्य सार इव सारो यस्यास्तां तथाभूतां
संभावयति मन्यते । एतन्नगरजिगीषयागतान्निपून्स्वयमेव धक्ष्यामीति भगवता
वैश्वानरेण दत्तवरोऽयं राजा । दह्यन्ते च तथागताः शत्रव इति भारते कथानुसंधेया ॥

अस्याङ्गलक्ष्मीर्भव दीर्घबाहोर्माहिष्मतीवप्रनितम्बकाञ्चीम् ।

प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥ ४३ ॥

दीर्घबाहोरस्य प्रतीपस्य अङ्गलक्ष्मीर्भव । एनं वृणीष्वेत्यर्थः । अनेनायं वि-
ष्णुतुल्य इति ध्वन्यते । [माहिष्मतीवप्रनितम्बकाञ्चीं] माहिष्मती नामास्य
नगरी । तस्या वप्रः प्राकार एव नितम्बः । तस्य काञ्चीं रशनाभूतां [जलवेणि-
रम्यां] जलानां वेण्या प्रवाहेण रम्याम् । 'ओघः प्रवाहो वेणी च' इति हलायुधः ।
रेवां नर्मदां प्रासादजालैः गवाक्षैः । 'जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि'
इत्यमरः । प्रेक्षितुं कामः इच्छा अस्ति यदि ॥

१ अत्र कथा महाभारते सभापर्वणि-अग्निर्हि नीलस्य राज्ञः सुदर्शनां तनयां चक्रमे । ब्राह्मणरू-
पेण तां तमयाचत च । विप्ररूपधारिणं तमग्निं ज्ञात्वा राजा सविनयं तां तस्मायदात् । 'प्रतिगृह्य
च तां सुभ्रूं नीलराज्ञः सुतां तदा । चक्रे प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः ॥ वरेणच्छदयामास
तं नृपं स्विष्टकृत्तमः । अभयं च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः ॥ ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां
पुरीं नृपाः । जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दह्यन्ते स्म वह्निना ॥ इति ।

२ अङ्गस्थायास्तवालिङ्गनमेव स्यादिति दीर्घबाहुत्वम् । हे ०

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितीशो रुचये बभूव ।

शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥ ४४ ॥

प्रकामं [प्रियदर्शनः] प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सः अपि । दर्शनीयोऽपीत्यर्थः । स क्षितीशः । [शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः] शरदा प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधो निरस्तमेघावरणः पर्याप्तकलः पूर्णकलः शशी नलिन्या इव । तस्याः इन्दुमत्याः रुचये न बभूव । रुचिं नाजीजनदित्यर्थः । लोको भिन्नरुचिरिति भावः ।

सा शूरसेनाधिपतिं सुषेणमुद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्तिम् ।

आचारशूद्धोभयवंशदीपं शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी ॥ ४५ ॥

[लोकान्तरगीतकीर्तिम्] लोकान्तरे स्वर्गादावपि गीतकीर्तिम् [आचारशूद्धोभयवंशदीपम्] आचारेण शुद्धयोरुभयोर्वंशयोर्मातापितृकुलयोर्दीपं प्रकाशकम् । उभयवंशेत्यत्रोभयपक्षवन्निर्वाहः । [शूरसेनाधिपतिं] शूरसेनानां देशानामधिपतिं सुषेणं नाम नृपतिम् उद्दिश्य अभिसंधाय शुद्धान्तरक्ष्या अन्तःपुरपालिकया 'कर्मण्यण्' । टिड्ढाणञ्- इति ङीप् । सा कुमारी जगदे ॥

नीपान्वयः पार्थिव एष यज्वा गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण ।

सिद्धाश्रमं शान्तमिवैत्य सत्त्वैर्नैसर्गिकोऽप्युत्ससृजे विरोधः ॥ ४६ ॥

यज्वा विधिवदिष्टवान् । 'सुयजोर्द्विनिप्' इति द्विनिप्रत्ययः । एष पार्थिवः । नीपो नामान्वयोऽस्येति नीपान्वयः नीपवंशजः । यं सुषेणम् आश्रित्य गुणैः ज्ञानमौनादिभिः । शान्तं प्रसन्नं सिद्धाश्रमम् ऋष्याश्रमम् एत्य प्राप्य सत्त्वैः गजसिंहादिभिः प्राणिभिः इव । नैसर्गिकः स्वाभाविकः अपि परस्परेण विरोधः उत्ससृजे त्यक्तः ॥

यस्यात्मगेहे नयनाभिरामा कान्तिर्हिमांशोरिव संनिविष्टा ।

हर्म्याग्रसंरूढतृणाङ्कुरेषु तेजोऽविषह्यं रिपुमन्दिरेषु ॥ ४७ ॥

हिमांशोः कान्तिश्चन्द्रकिरणाः इव [नयनाभिरामा] नयनयोरभिरामा यस्य सुषेणस्य कान्तिः शोभा आत्मगेहे स्वभवने संनिविष्टा संक्रान्ता । अविषह्यं विसोढुमशक्यं तेजः प्रतापस्तु । [हर्म्याग्रसंरूढतृणाङ्कुरेषु] हर्म्याग्रेषु धनिकमन्दिरप्रान्तेषु । 'हर्म्यादि धनिनां वासः' इत्यमरः । संरूढास्तृणाङ्कुरा येषां तेषु । शून्येष्वित्यर्थः । रिपुमन्दिरेषु शत्रुनगरेषु । 'मन्दिरं नगरे गृहे' इति विश्वः । संविष्टम् । स्वजनाह्लादको द्विषंतपश्चेति भावः ॥

यस्यावरोधस्तनचन्दनानां प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले ।

कलिदकन्या मथुरां गतापि गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति ॥ ४८ ॥

१ नृपपक्षे चतुःषष्टिः कलाः । हे. चा० २ नलिन्युपमानेन पद्मिनीजातित्वम् । हे०

३ शय्यां जहन्युभयपक्षविनीतनिद्राः [५.७२] इत्यस्य व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

४ एतेनातिक्रूरत्वं वैराग्यकारणम् । चा०, दि० अपि ।

यस्य सुषेणस्य वारिविहारकाले जलकीडासमये [अवरोधस्तनचन्द-
नानाम्] अवरोधानामन्तःपुराङ्गनानां स्तनेषु चन्दनानां मलयजानां प्रक्षालनाद्
हेतोः कलिदकन्या कलिदो नाम शैलस्तत्कन्या यमुना । 'कालिदी सूर्यतनया य-
मुना शमनस्वसा' इत्यमरः । [मथुरां] मथुरा नामास्य राज्ञो नगरी । तां गता
अपि । गङ्गाया विप्रकृष्टापीत्यर्थः । मथुरायां गङ्गाभावं सूचयत्यपिशब्दः । कालिदी-
तीरे मथुरा लवणासुरवधकाले शत्रुघ्नेन निर्मास्यत इति वक्ष्यति । तत्कथमधुना मथुरा-
संभव इति चिन्त्यम् । मथुरा मधुरापुरीति शब्दभेदः । यद्वा सान्येति । [गङ्गोर्मि-
संसक्तजला] गङ्गाया भागीरथ्या ऊर्मिभिः संसक्तजला इव भाति । धवलचन्दन-
संसर्गात्प्रयागादन्यत्राप्यत्र गङ्गासंगतेव भातीत्यर्थः । 'सितासिते हि गङ्गायमुने'
इति घण्टापथः ॥

त्रस्तेन ताक्ष्यात्किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः ।

वक्षःस्थलव्यापिरुचं दधानः सकौस्तुभं न्हेपयतीव कृष्णम् ॥ ४९ ॥

ताक्ष्याद् गरुडात् त्रस्तेन । [यमुनौकसा] यमुनौकः स्थानं यस्य तेन ।
कालियेन नाम नागेन विसृष्टं किल अभयदाननिष्क्रयत्वेन दत्तम् । किल इत्यै-
तिह्ये । वक्षःस्थलव्यापिरुचं मणिं दधानः यः सुषेणः सकौस्तुभं कृष्णं
विष्णुं न्हेपयतीव व्रीडयतीव । 'अर्तिन्ही-' इत्यादिना पुगागमः । कौस्तुभमणेरप्यु-
त्कृष्टोऽस्य मणिरिति भावः ॥

संभाव्य भर्तारममुं युवानं मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्ये ।

वृन्दावने चैत्ररथादनूने निर्विश्यतां सुन्दरि यौवनश्रीः ॥ ५० ॥

युवानममुं सुषेणं भर्तारं संभाव्य मत्वा । पतित्वेनाङ्गीकृत्येत्यर्थः । [मृदुप्र-
वालोत्तरपुष्पशय्ये] मृदुप्रवालोत्तरोपरिप्रस्तारितकोमलपल्लवा पुष्पशय्या यस्मि-
स्तत्तस्मिन् । चैत्ररथात् कुबेरोद्यानाद् अनूने वृन्दावने वृन्दावननामक उद्याने हे
सुन्दरि यौवनश्रीः यौवनफलं निर्विश्यतां भुज्यताम् ॥

अध्यास्य चाम्भःपृषतोक्षितानि शैलेयगन्धीनि शिलातलानि ।

कलापिनां प्रावृषि पश्य नृत्यं कान्तासु गोवर्धनकन्दरासु ॥ ५१ ॥

किं च । प्रावृषि वर्षासु कान्तासु गोवर्धनकन्दरासु गोवर्धनस्याद्रेः कन्द-
रासु दरीषु । 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री' इत्यमरः । [अम्भःपृषतोक्षितानि]

१ अनुरूपं श्लोकार्थं मेघदूते-संसर्पन्त्याः सपदि भवतः स्रोतसि च्छाययासौ । स्यादस्थानोपगतय-
मुनासङ्गमेवाभिरामा ॥

२ त्रातेनेति दि. वल्लभौ पठतः । अयं पाठः सार्धयानिव भाति । त्राणस्य निष्क्रयत्वेन मणि-
दानस्य युक्ततरत्वात् ।

३ कोमलकिसलयाधिककुसुमशयनीये । व० सु० । उत्तरशब्द आधिक्यं ब्रुवाणः सन् मिश्रत्व-
माह । यथा * * * तथा च 'निनाय सात्यर्थहिमोत्तरानिलाः' हिममिश्रा इत्यर्थः । हे० व० ४ उक्तं
च शम्भुरहस्ये-अलकाया बहिश्चान्यद्भनं चैत्ररथं प्रिये । योजनायुतविस्तीर्णं सर्वं कल्पद्रुमाकुलम् ॥ हे. व.

अम्भसः पृषतैर्विन्दुभिरक्षितानि सिक्तानि । शिलायां भवं शैलेयम् । 'शिलाजतु च शैलेयम्' इति यादवः । यद्वा शिलापुष्पाख्य ओषधिविशेषः । 'कालानुसार्यवृद्धाश्म-पुष्पशीतशिवानि तु । शैलेयम्' इत्यमरः । 'शिलाया ढः' इत्यत्र शिलाया इति योगविभागादिवार्थे ढञ्प्रत्ययः । तद्गन्धवन्ति शैलेयगन्धीनि शिलातलान्य-ध्यास्य अधिष्ठाय कलापिनां बर्हिणां नृत्यं पश्य ॥

नृपं तमावर्तमनोज्ञनाभिः सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री ।

महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥ ५२ ॥

'स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः' इत्यमरः । आवर्तमनोज्ञा नाभिर्यस्याः सा [आवर्त-मनोज्ञनाभिः] । इदं च नदीसाम्यार्थमुक्तम् । अन्यवधूः अन्यपत्नी भवित्री भाविनी सा कुमारी तं नृपम् । सागरगामिनी सागरं गन्ती स्रोतोवहा नदी मार्गवशादुपेतं प्राप्तं महीधरं पर्वतम् इव । व्यत्यगाद् अतीत्य गता ॥

अथाङ्गदाश्लिष्टभुजं भुजिष्या हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।

आसेदुषीं सादितशत्रुपक्षं बालामवालेन्दुमुखीं बभाषे ॥ ५३ ॥

अथ भुजिष्या किंकरी सुनन्दा । 'भुजिष्या किंकरी मता' इति हलायुधः । अङ्ग-दाश्लिष्टभुजं केयूरनद्धबाहुं सादितशत्रुपक्षं विनाशितशत्रुवर्गं हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथमासेदुषीम् आसन्नाम् अवालेन्दुमुखीं पूर्णेन्दुमुखीं बालाम् इन्दुमतीं बभाषे ॥

असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेश्च ।

यस्य क्षरत्सैन्यगजच्छलेन यात्रासु यातीव पुरो महेन्द्रः ॥ ५४ ॥

[महेन्द्राद्रिसमानसारः] महेन्द्रादेः समानसारस्तुल्यसत्त्वः असौ हेमाङ्गदः महेन्द्रस्य नाम कुलपर्वतस्य महोदधेश्च पतिः स्वामी । 'महेन्द्रमहोदधी एवास्य गिरिजलदुर्गे' इति भावः । यस्य यात्रासु [क्षरत्सैन्यगजच्छलेन] क्षरतां मदस्त्राविणां सैन्यगजानां छलेन महेन्द्रः महेन्द्राद्रिः पुरः अग्रे यातीव । अद्रि-कल्पा अस्य गजा इत्यर्थः ॥

ज्याघातरेखे सुभुजो भुजाभ्यां विभर्ति यश्चापभृतां पुरोगः ।

रिपुश्रियां साञ्जनबाष्पसेके बन्दीकृतानामिव पद्धती द्वे ॥ ५५ ॥

सुभुजश्चापभृतां पुरोगः धनुर्धराग्रेसरः यः । बन्दीकृतानां प्रगृहीतानाम् ।

१ 'शैलेयनद्धानि' इति दिनकरवल्गुभादयः । कुमारसंभवेऽप्ययमेव पाठो दृश्यते 'शैलेयनद्वेषु शिलातलेषु' इत्यत्र । २ तत्र मयूरसंचारेण सर्पाभावात्संभोगे निःशंकता । कौतुकाभावो ध्वन्यते । हे. चा.

३ सागरोपमया भाविनः पत्युर्गाम्भीर्यं ध्वनितम् ।

४ 'बाला षोडशवार्षिकी' इति रतिरहस्यम् ।

५ महेन्द्रः इन्द्रः अद्रिः सूर्यस्तयोः समानबलः । इ. व०

६ यात्रासु विजयप्रयाणेषु । कटकचलनेषु वा ।

‘प्रग्रहोपग्रहौ बन्द्याम्’ इत्यमरः । रिपुश्रियां [साञ्जनबाष्पसेके] साञ्जनो बाष्पसेको ययोस्ते । कज्जलमिश्राश्रुसिक्ते इत्यर्थः । पद्धती इव । द्वे [ज्याघातरेखे] ज्याघातानां मौर्वीकिणानां रेखे राजी भुजाभ्यां बिभर्ति । द्विवचनात्सव्यसाचित्वं गम्यते । रिपुश्रियां भुजाभ्यामेवाहरणात्तद्वतरेखयोस्तत्पद्धतित्वेनोत्प्रेक्षा । तयोः श्यामत्वात्साञ्जनाश्रुसेकोक्तिः ।

यमात्मनः सन्नानि संनिकृष्टो मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः ।

प्रासादवातायनदृश्यवीचिः प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ॥ ५६ ॥

आत्मनः सन्नानि सुप्तं यं हेमाङ्गदं संनिकृष्टः समीपस्थोऽत एव [प्रासादवातायनदृश्यवीचिः] प्रासादवातायनैर्दृश्यवीचिः [मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः] मन्द्रेण गम्भीरेण । ‘मन्द्रस्तु गम्भीरे’ इत्यमरः । ध्वनिना त्याजितं यामस्य तूर्यं प्रहरावसानसूचकं वाद्यं येन स तथोक्तः । ‘द्वौ यामप्रहरौ समौ’ इत्यमरः । अर्णव एव प्रबोधयति । अर्णवस्यैव तूर्यकार्यकारित्वात्तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । समुद्रस्यापि सेव्यः किमन्येषामिति भावः ॥

अनेन सार्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ।

द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥ ५७ ॥

अनेन राज्ञा सार्धं [तालीवनमर्मरेषु] तालीवनैर्मर्मरेषु मर्मरेति ध्वनत्सु । ‘अथ मर्मरः । स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्’ इत्यमरवचनाद्गुणपरस्यापि मर्मरशब्दस्य गुणिपरत्वं प्रयोगादवसेयम् । अम्बुराशेः समुद्रस्य तीरेषु [द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैः] द्वीपान्तरेभ्य आनीतानि लवङ्गपुष्पाणि देवकुसुमानि यैस्तैः । ‘लवङ्गं देवकुसुमम्’ इत्यमरः । मरुद्भिः वातैः [अपाकृतस्वेदलवा] अपाकृताः प्रशमिताः स्वेदस्य लवा बिन्दवो यस्याः सा तथाभूता सती त्वं विहर क्रीड ॥

प्रलोभिताप्याकृतिलोभनीया विदर्भराजावरजा तयैवम् ।

तस्मादपावर्तत दूरकृष्टा नीत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् ॥ ५८ ॥

[आकृतिलोभनीया] आकृत्या रूपेण लोभनीयाकर्षणीया । न तु वर्णनमात्रे-

१ अत्र रिपुमेदात्कालेभेदाद्वा बहुवचनम् । वल्लभदिनकरौ तु ‘रिपुश्रियः-याः बन्दीकृताया इव’ इति पठतः । किंतु मल्लिनाथसम्मत पाठ एव साधीयानिति प्रतिभाति । अनेकत्वेन विना पद्धतेरसंभवात् । २ अस्मात्परमतिरिक्तं श्लोकमेकं पठन्ति चा० दिनकरादयः । यथा-

रणेभ्यमित्रीणतया प्रकाशः शरासनज्यानिकषे भुजाभ्याम् ।

विस्पष्टलेखौ रिपुविक्रमस्य निर्वाणमार्गाविव यो बिभर्ति ॥

३ अयं श्लोकोऽन्यथा पठ्यते चा. दि. रादिभिः-यमात्मनः सन्नानि सौधजालैरालोक्य वेलातटपूगमालः [ली] । तृ. च. चरणौ द्वि. च. चरणवत् ।

४ वैतालिकाभाव उक्तः । हे० ५ अनेनोद्यानाभावश्चोक्तः । हे०

६ यादृशेन रूपेणेयं प्रलोभ्यते तादृशं रूपं तस्मिन्नृपे नासीत् । दि०, चा० अप्येवम् । ‘आकृतिलोभनीयादिति पाठकल्पनायां त्वर्थः सुविशदः स्यात् । अन्यथोपमाभूताया लक्ष्म्या आकर्षकं किंचिन्न स्यात् । इन्दुमत्यास्त्यागे दैवप्रातिकूल्यमन्तरेण कारणान्तरस्याविवक्षितत्वाच्च ।

नेत्यर्थः । विदर्भराजावरजा भोजानुजेन्दुमती तथा सुनन्दया एवं प्रलोभितापि प्रचोदितापि । नीत्या पुरुषकारेण दूरकृष्टा दूरमानीता लक्ष्मीः [प्रतिकूलदैवात्] प्रतिकूलं दैवं यस्य तस्मात्पुंसः इव तस्माद् हेमाङ्गदाद् अपावर्तत प्रतिनिवृत्ता ॥

अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं दौवारिकी देवसरूपमेत्य ।

इतश्चकोराक्षि विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां निजगाद भोज्याम् ॥५९॥

अथ द्वारे नियुक्ता दौवारिकी सुनन्दा । 'तत्र नियुक्तः' इति ठक्प्रत्ययः । 'द्वारादीनां च' इत्यौ आगमः । आकारेण देवसरूपं देवतुल्यम् । उरगाख्यस्य पुरस्य पाण्ड्यदेशे कान्यकुब्जतीरवर्तिनागपुरस्य नाथमेत्य प्राप्य । हे चकोराक्षि, इतो विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां पूर्वमुक्तां भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्यं स्त्रियं भोज्याम् इन्दुमतीम् । 'कौड्यादिभ्यश्च' इत्यत्र भोजात्क्षत्रियादित्युपसंख्यानान्त्त्यङ्प्रत्ययः । 'यङश्चाप्' इति चाप् । निजगाद । इतो विलोकयेति पूर्वमुक्त्वा पश्चाद्वक्तव्यं निजगादेत्यर्थः ॥

पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः कृष्णाङ्गरागो हरिचन्द्रनेन ।

आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवादिराजः ॥ ६० ॥

[अंसार्पितलम्बहारः] अंसयोरर्पिताः । लम्बत इति लम्बाः । हाराः यस्य सः । हरिचन्द्रनेन गोशीर्षाख्येन चन्द्रनेन । 'तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम्' इत्यमरः । कृष्णाङ्गरागः सिद्धानुलेपनः अयं पाण्डूनां जनपदानां राजा पाण्ड्यः । 'पाण्डोर्जनपदशब्दात्क्षत्रियाङ्यण्वक्तव्यः' इति ङ्यण्प्रत्ययः । तस्य राजन्यपत्यवदिति वचनात् । [बालातपरक्तसानुः] बालातपेन रक्ता अरुणाः सानवो यस्य स सनिर्झरोद्गारः प्रवाहस्यन्दनसहितः । 'वारिप्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । अदिराज इवाभाति ॥

विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता महाद्रेर्निःशेषपीतोज्झितसिन्धुराजः ।

प्रीत्याश्वमेधावभृताद्र्मूर्तेः सौस्नातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ॥ ६१ ॥

विन्ध्यस्य नाम्नो महाद्रेः । तपनमार्गनिरोधाय वर्धमानस्येति शेषः । संस्तम्भयिता निवारयिता [निःशेषपीतोज्झितसिन्धुराजः] निःशेषं पीत उ-

१ अत्र प्रसिद्धस्य सर्पस्यार्थस्य झटित्युपस्थित्या नागपुरेत्यस्य विलम्बेनोपस्थितेर्विनिहितार्थता दोषः । २ 'सोस्य राजा' इति ष्यञ् । 'पाण्ड्वादिभ्यो यत्' । इ. भट्टोजिदीक्षिताः ।

३ अत्र वाक्यार्थवृत्तिरुपमा । यदाह वामनः—तद्द्वैविध्यं पदवाक्यार्थवृत्तिभेदात् ।

४ पुरा किल मेरुमत्सरावर्धमानेन विन्ध्याद्रिणा रविमार्गो निरुद्धः । तदा देवैरनुरुद्धो विन्ध्य-गुरुर्भगवानगस्त्यः काशीं परित्यज्य दक्षिणदेशमागतः । आगतं तं दृष्ट्वा विन्ध्यो नीचैः प्रणनाम । प्रणतं च तं गुरुर्यावदहं न प्रत्यागच्छामि तावदेतदवस्थ एव तिष्ठ' इत्याभिधायासन्निवृत्तये दक्षिणामाशामाश्रितवान् । स. ४. श्लो. ४४ द्रष्टव्यः । ५ हते वृत्रासुरे तदनुचरा दानवा निशि त्रैलोक्यपीडयांचक्रुर्दिवा च सागरे प्रच्छन्ना बभूवुः । ततो भगवता विष्णुना जज्ञेनेन्द्रेण प्रार्थितो भगवानगस्त्यः सागरं पपौ । पीते च तस्मिन्स्तद्गर्भस्था दैत्या देवैर्हताः । इति कथाप्रानुसन्धेया ।

जिज्ञतः पुनस्त्यक्तः सिन्धुराजः समुद्रो येन सः अगस्त्यः [अश्वमेधावभृताद्र्-
मूर्तेः] अश्वमेधस्यावभृते दीक्षान्ते कर्मणि । 'दीक्षान्तोऽवभृतो यज्ञे' इत्यमरः ।
आर्द्रमूर्तेः । स्नातस्येत्यर्थः । यस्य पाण्ड्यस्य प्रीत्या स्नेहेन । न तु दाक्षिण्येन । सुस्नातं
पृच्छतीति सौस्नातिकः । भवति । पृच्छतौ सुस्नातादिभ्य इत्युपसंख्यानान्ठक् ॥

अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं येनेन्द्रलोकावजयाय दृप्तः ।

पुरा जनस्थानविमर्दशङ्की संधाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥ ६२ ॥

पुरा पूर्वं [जनस्थानविमर्दशङ्की] जनस्थानस्य खरालयस्य विमर्दशङ्की
दृप्तः उद्धतः लङ्काधिपतिः रावणः दुरापं दुर्लभम् अस्त्रं ब्रह्मशिरोनामकं हरादा-
प्तवता येन पाण्ड्येन संधाय । इन्द्रलोकावजयाय इन्द्रलोकं जेतुं प्रतस्थे ।
इन्द्रविजयिनो रावणस्यापि विजेतेत्यर्थः ॥

अनेन पाणौ विधिवद्गृहीते महाकुलीनेन महीव गुर्वी ।

रत्नानुविद्धार्णवमेखलाया दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः ॥ ६३ ॥

महाकुलीनेन महाकुले जातेन । 'महाकुलादञ्खजौ' इति खञ्प्रत्ययः । अनेन
पाण्ड्येन पाणौ त्वदीये विधिवद् यथाशास्त्रं गृहीते सति गुर्वी गुरुः । 'वोतो
गुणवचनात्' इति ङीष् । महीव [रत्नानुविद्धार्णवमेखलायाः] रत्नैरनुविद्धो
व्याप्तोऽर्णव एव मेखला यस्यास्तस्याः । इदं विशेषणं मह्यामिन्दुमत्यां च योज्यम् ।
दक्षिणस्याः दिशः सपत्नी भव । अनेन सपत्न्यन्तराभावो ध्वन्यते ॥

ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगास्वेलालताललिङ्गितचन्दनासु ।

तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥ ६४ ॥

[ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगासु] ताम्बूलवल्लीभिर्नागवल्लीभिः परिणद्धाः परि-
रब्धाः पूगाः क्रमुका यासु तासु । 'ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लीपि' इति, 'घोण्टा
तु पूगः क्रमुकः' इति चामरः । [एलालताललिङ्गितचन्दनासु] एलालताभि-
रालिङ्गिताश्चन्दना मलयजा यासु तासु । 'गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्'
इत्यमरः । [तमालपत्रास्तरणासु] तमालस्य तापिच्छस्य पत्राण्येवास्तरणानि
यासु तासु । 'कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि' इत्यमरः । मलयस्थलीषु
शश्वत् मुहुः सदा वा रन्तुं प्रसीद अनुकूला भव ॥

इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोऽसौ त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ।

अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥ ६५ ॥

असौ नृपः इन्दीवरश्यामतनुः । त्वं [रोचनागौरशरीरयष्टिः] रो-
चना गोरोचनेव गौरी शरीरयष्टिर्यस्याः सा । ततः तडित्तोयदयोः विद्युन्मेघयोः

१ अनेनास्य कोपि महिमातिशय उक्तः ।

२ शश्वच्छब्देन ताम्बूललतादीनामुद्दीपनविभावनानामाधिक्यं सूच्यते । चा०

३ क्षीणत्वादतिसुन्दरं शरीरमित्य० । 'यष्टिशब्दः श्रेष्ठार्थः' इ. दिनकरः ।

४ मेघविद्युतोः क्षणिकयोगाद्वैराग्योक्तिः । चा. दि०

इव वां युवयोः योगः समागमः [अन्योन्यशोभापरिवृद्धये] अन्योन्यशो-
भायाः परिवृद्धये अस्तु ॥

स्वसुविदर्भाधिपतेस्तदीयो लेभेऽन्तरं चेतसि नोपदेशः ।

दिवाकरादर्शनवद्धकोशे नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे ॥ ६६ ॥

विदर्भाधिपतेः भोजस्य स्वसुः इन्दुमत्याः चेतसि तदीयः सुनन्दासंबन्धी
उपदेशः वाक्यम् । [दिवाकरादर्शनवद्धकोशे] दिवाकरस्यादर्शनेन वद्धकोशे
मुकुलिते अरविन्दे नक्षत्रनाथांशुः चन्द्रकिरणः इव । अन्तरम् अवकाशं न
लेभे ॥

संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिवरा सा ।

नरेन्द्रमार्गाद्व इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ ६७ ॥

पतिवरा सा इन्दुमती रात्रौ संचारिणी दीपशिखेव यं यं भूमिपालं
व्यतीयाय अतीत्य गता स स भूमिपालः । स सर्व इत्यर्थः । 'नित्यवीप्सयोः'
इति वीप्सायां द्विवचनम् । [नरेन्द्रमार्गाद्वः] नरेन्द्रमार्गे राजपथेऽष्टाख्यो गृहभेदः
इव । 'स्यादद्वः क्षौममस्त्रियाम्' इत्यमरः । विवर्णभावं विच्छायत्वम् । अद्वस्तु
तमोवृतत्वम् । प्रपेदे ॥

तस्यां रघोः सूनुरुपस्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ।

वामेतरः संशयमस्य बाहुः केयूरबन्धोच्छ्रसितैर्नुनोद ॥ ६८ ॥

तस्याम् इन्दुमत्यां उपस्थितायाम् आसन्नायां सत्यां रघोः सूनुः अजः मां
वृणीत न वा इति समाकुलः संशयितः अभूत् । अथ अस्य अजस्य वामे-
तरः वामादितरो दाक्षिणः बाहुः । [केयूरबन्धोच्छ्रसितैः] केयूरं बध्यतेऽत्रेति
केयूरबन्धोऽङ्गदस्थानम् । तस्योच्छ्रसितैः स्फुरणैः संशयं नुनोद ॥

तं प्राप्य सर्वावयवानवद्यं व्यावर्ततान्योपगमात्कुमारी ।

१ अनेन परस्परशोभा नान्येषामित्युक्तं दाक्षिणत्वं वा । हे०

२ अनेनाजस्य सूर्यसादृश्यं ध्वनितम्. ३ 'तारापतेरंशुः' इ. चा० दि०. ४ एतेन दिवसकरकम-
लयोरिवेन्दुमत्यभीष्टस्याजस्य मनसश्च स्नेहाधिक्यं सूच्यते । चा०

५ आश्वासितस्तत्क्षणमंसकूटे वामेतरेण स्फुरता भुजेन । इ० दि० चा० पठतः । हे० अप्यं पाठ
उद्धृतः ।

६ 'वामभागस्तु नारीणां श्रेष्ठः पुंसां तु दाक्षिणः । दाने देवादिपूजायां स्पन्दे क्रुंकरणेपि च' ॥ इति
निमित्तनिदाने । तथा । 'अंगविस्फुरणं नृणां दाक्षिणं सर्वकामदम् । तदेव शस्यते साङ्गिर्नारीणामप्रद-
क्षिणम्' ॥ इ. हे० । पुंसो हि दाक्षिणभुजस्फुरणं प्रियालिङ्गनं सूचयति । अत एवेन्दुमतीं लप्स्येह-
मित्यजस्य चित्तवृत्तिरासीत् इ. दि० । इदं बाहुस्फुरणं तत्र तत्र वर्ण्यते कविभिः । 'शान्तमिदमाश्रम-
पदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य' इति शाकुन्तले । 'अयं मां स्पन्दितैर्बाहुराश्वासयति
दाक्षिणः' । इ. विक्रमोर्वशीये । 'अभिमतफलशंती चारु पुस्फोर बाहुः' । इ. भट्टिश ।

७ केयूरस्याङ्गदस्य बन्धो ग्रन्थिस्तस्य भुजस्फुरणवशादान्युच्छ्रसितान्युल्लसितानि तैः । इ.
दिनकरो व्याख्याति ।

न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदाली ॥ ६९ ॥

कुमारी । [सर्वावयवानवद्यं] सर्वेष्ववयवेष्वनवद्यमदोषं तम् अजं प्राप्य । अन्योपगमाद् राजान्तरोपगमाद् व्यावर्तत निवृत्ता । तथा हि । षट्पदाली भृङ्गावलिः । प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं विकसितम् । पुष्पितमित्यर्थः । प्रपूर्वात्फुल्लतेः पचाद्यच् । फलतेस्तु प्रफुल्लमिति पठितव्यम् । ‘अनुपसर्गात्-’ इति निषेधात् । इत्युभयथापि न कदाचिदनुपपत्तिरित्युक्तं प्राक् । सहकारं चूतविशेषम् एत्य । ‘आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः’ इत्यमरः । वृक्षान्तरं न काङ्क्षति । न हि सर्वोत्कृष्टवस्तुलाभेऽपि वस्त्वन्तरस्याभिलाषः स्यादित्यर्थः ।

तस्मिन्समावेशितचित्तवृत्तिमिन्दुप्रभामिन्दुमतीमवेक्ष्य ।

प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा सविस्तरं वाक्यमिदं सुनन्दा ॥ ७० ॥

तस्मिन् अजे [समावेशितचित्तवृत्तिम्] समावेशिता संक्रामिता चित्तवृत्तिर्यया ताम् । [इन्दुप्रभां] इन्दोः प्रभेव प्रभा यस्यास्ताम् । आह्लादकत्वादिन्दुसाम्यम् । इन्दुमतीम् अवेक्ष्य अनुक्रमज्ञा वाक्यपौर्वापर्याभिज्ञा सुनन्देदं ब्रक्ष्यमाणं सविस्तरं सप्रपञ्चम् । ‘प्रथने वावशब्दे’ इति घञो निषेधात् ‘ऋदोरप्’ इत्यप्रत्ययः । ‘विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः’ इत्यमरः । वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे ॥

इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत् ।

काकुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः श्लाघ्यं दधत्युत्तरकोसलेन्द्राः ॥ ७१ ॥

[इक्ष्वाकुवंश्यः] इक्ष्वाकोर्मनुपुत्रस्य वंश्यो वंशो भवः । नृपाणां ककुदं श्रेष्ठः । ‘ककुच्च ककुदं श्रेष्ठे वृषांसे राजलक्ष्मणि’ इति विश्वः । आहितलक्षणः प्रख्यातगुणः । ‘गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहितलक्षणौ’ इत्यमरः । ककुदि वृषांसे तिष्ठतीति ककुत्स्थ इति प्रसिद्धः कश्चिद्राजा अभूत् । यतः ककुत्स्थादारभ्य उन्नतेच्छाः महाशयाः । ‘महेच्छस्तु महाशयः’ इत्यमरः । उत्तरकोसलेन्द्राः राजानो दिलीपादयः श्लाघ्यं प्रशस्तम् । [काकुत्स्थशब्दं] ककुत्स्थस्यापत्यं पुमान्काकुत्स्थ इति शब्दं संज्ञां दधति बिभ्रति । तन्नामसंस्पर्शोऽपि वंशस्य कीर्तिकर इति भावः । पुरा किल पुरंजयो नाम साक्षाद्भगवतो विष्णोरंशावतारः कश्चिदैक्ष्वाको राजा देवैः

१ ‘विरामार्थानां यतो विरतिः’ इत्यपादानत्वम् ।

२ ‘पठणे वौ अशब्दे’ इति सूत्रेण विपूर्वात्स्तृणातेर्घञ् स्यादशब्दविषये प्रथने । अत्र शब्दस्य [वाक्यस्य] प्रथनान्न धञ् । किंतु ऋदोरप्’ इति अप्रत्ययः ।

३ अयं शशादापरनामधेयस्य विकुक्षेर्नामैक्ष्वाकुपुत्रस्य पुत्रः । अत्र भागवतम्-पुरंजयस्तस्य सुत इन्द्रवाह इतीरितः । ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः शृणु नामानि तस्य वै ॥ कृतान्त आसीत्समरो देवानां सहदानवैः । पार्ष्णिग्राहो वृतो वीरो देवैर्देत्यपराजितैः ॥ वचनादेवदेवस्य विष्णोर्विश्वात्मनः प्रभोः । वाहनत्वे वृतस्तस्य बभूवेन्द्रो महावृषः । स सन्नद्धो धनुर्दिव्यमादाय विशिखान्स्तितान् । स्तूयमानः समारुह्य युयुत्सुः ककुदि स्थितः ॥ तेजसाप्यायितो विष्णोः पुरुषस्य परात्मनः प्रतीच्यां दिशि दैत्यानां प्यरुणत्रिदशैः पुरम् ॥ * * * जित्वा पुरं धनं सर्वं सभ्रीकं वज्रपाणये । प्रत्ययच्छत्स राजर्षिरिति नामभिराहतः ॥

सह समयवर्धेन देवासुरयुद्धे महोक्षरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा पिनाकिली-
लया निखिलमसुरकुलं निहत्य ककुत्स्थसंज्ञां लेभ इति पौराणिकी कथानुसंधेया । वक्ष्यते
चायमेवार्थ उत्तरश्लोके ॥

महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूपं यः संयति प्राप्तपिनाकिलीलः ।

चकार बाणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः ॥ ७२ ॥

यः ककुत्स्थः संयति युद्धे । [महोक्षरूपं] महानुक्षा महोक्षः । 'अवतुर-'
इत्यादिनाः निपातः । तस्य रूपमिव रूपं यस्य तं महेन्द्रमास्थाय आरुह्य । अत एव
[प्राप्तपिनाकिलीलः] प्राप्ता पिनाकिन ईश्वरस्य लीला येन स तथोक्तः सन्
बाणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः निवृत्तपत्ररचनाः चकार ।
तद्भर्तृनसुरानवधीदित्यर्थः । न हि विधवाः प्रसाध्यन्त इति भावः ।

ऐरावतास्फालनविश्लथं यः संघट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन ।

उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्यामर्धासनं गोत्रभिदोऽधितष्ठौ ॥ ७३ ॥

यः ककुत्स्थः [ऐरावतास्फालनविश्लथं] ऐरावतस्य स्वर्गजस्यास्फालनेन
ताडनेन विश्लथं शिथिलम् अङ्गदम् ऐन्द्रम् अङ्गदेन स्वकीयेन संघट्टयन् संघ-
र्षयन् स्वामग्र्यां श्रेष्ठां मूर्तिमुपेयुषोऽपि प्राप्तस्यापि गोत्रभिदः इन्द्रस्यार्धमास-
नस्य अर्धासनम् । 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः । अधितष्ठौ अधिष्ठितवान् ।
स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येत्यभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वम् । न केवलं महोक्षरूपधारिण
एव तस्य ककुदमारुक्षत् । किंतु निजरूपधारिणोऽपीन्द्रस्यार्धासनमित्यापिशब्दार्थः ।
अथवा अर्धासनमपीत्यपेरन्वयः ।

जातः कुले तस्य किलोरुकीर्तिः कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः ।

अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥ ७४ ॥

उरुकीर्तिः महायशाः कुलप्रदीपः वंशप्रदीपकः दिलीपः नृपति तस्य
ककुत्स्थस्य कुले जातः किल । यः दिलीपः शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये । न
त्वशक्त्येति भावः । [एकोनशतक्रतुत्वे] एकेनोनाः शतं क्रतवो यस्य स
एकोनशतक्रतुः । तस्य भावे तत्त्वे अतिष्ठत् । इन्द्रप्रीतये शततमं क्रतुमवशेषि-
तवानित्यर्थः ॥

यस्मिन्महीं शासति वाणिनीनां निद्रां विहारार्धपथे गतानाम् ।

वातोऽपि नास्रंसयदंशुकानि को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥ ७५ ॥

यस्मिन् दिलीपे महीं शासति सति । [विहारार्धपथे] विहरत्यत्रेति

१ पत्राकारा लेखाः पत्रलेखाः । शक्रपार्थिवादिः । केसरादिना लिखिता रेखारचनाविशेषाः
प्रोषिताः पत्रलेखा याभ्यः ।

२ उपेयाय इति उपेयिवान् तस्य उपेयुषः । 'उपेयिवाननाश्चाननूचानश्च' इति क्लृप्तप्रत्ययान्तो
निपातः । 'नात्रोपसर्गस्तन्त्रम्' इति काशिकाकारः । यथा किराते- 'गुणानुरागादिव सख्यमीयिवान्
बाधतेस्य त्रिगुणः परस्परम्' इति ।

३ यद्वा विहारस्य राजमार्गस्य उपवनस्य वा पन्थाः । वाणिनीनां दूतीनाम् । हे० । वाणिनीनाम्-
कामिनीनाम् ; आहरणाय-आभरणाय. इति पा०.

विहारः क्रीडास्थानम् । तस्यार्धपथे निद्रां गतानां वाणिनीनां मताङ्गनानाम्
वाणिनी नर्तकीमत्तावेदग्धवनितासु च' इति विश्वः । 'वाणिन्यौ नर्तकीमत्ते' इत्यमरश्च ।
अंशुकानि वस्त्राणि घातोऽपि नास्त्रंसयत् नाकम्पयत् । आहरणाय अपहर्तुं
को हस्तं लम्बयेत् । तस्याज्ञासिद्धत्वादकुतोभयसंचाराः प्रजा इत्यर्थः । अर्धश्चासौ
पन्थाश्चेति विग्रहः । समप्रविभागे प्रमाणाभावान्नैकदेशिसमासः ॥

पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।

चतुर्दिगावर्जितसंभृतां यो मृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिम् ॥ ७६ ॥

विश्वजितः नाम महाक्रतोः प्रयोक्ता अनुष्ठाता तस्य दिलीपस्य पुत्रः रघुः
पदं पैत्र्यमेव प्रशास्ति पालयति । यः रघुश्चतस्रभ्या दिग्भ्य आर्वजिताहता संभृता
सम्यग्वाविता च या तां चतुर्दिगावर्जितसंभृतां विभूतिं संपदं [मृत्पात्रशेषां]
मृत्पात्रमेव शेषो यस्यास्तम् अकरोत् । विश्वजिद्यागस्य सर्वस्वदक्षिणाकत्वादित्यर्थः ॥

आरूढमद्रीनुदधीर्निर्वृतीर्णं भुजंगमानां वसतिं प्रविष्टम् ।

ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥ ७७ ॥

किं च । अद्रीन् आरूढम् । उदधीन् वितीर्णं अवगाढम् । सकलभूगोलव्यापक-
मित्यर्थः । भुजंगमानां वसतिं पातालं प्रविष्टम् । ऊर्ध्वं स्वर्गादिकं गतं व्या-
प्तम् । इत्थं सर्वदिग्व्यापीत्यर्थः । अनुबन्धातीति अनुबन्धि च अविच्छेदि । कालत्रय-
व्यापकं चेत्यर्थः । अत एवैवंभूतं यस्य यशः इयत्तया देशतः कालतो वा केनचि-
न्मानेन परिच्छेत्तुं परिमातुं नालं न शक्यम् ॥

असौ कुमारस्तमजोऽनुजातस्त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः ।

गुर्वी धुरं यो भुवनस्य पित्रा धुर्येण दम्यः सदृशं विभर्ति ॥ ७८ ॥

असौ अजः अजाख्यः कुमारः । त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य पतिम् इन्द्रं जयन्तः
इव । 'जयन्तः पाकशासनः' इत्यमरः । तं रघुम् अनुजातः । तस्माज्जात इत्यर्थः । तज्जा-
तोऽपि तदनुजातो भवति जन्यजनकयोरानन्तर्यात् । 'गत्यर्थाकर्मकश्चिषशीङ्स्थासव-
सजनरुहजीर्यतिभ्यश्च' इति क्तः । सोपसृष्टत्वात्सकर्मकत्वम् । आह चात्रैव सूत्रे वृत्ति-
कारः—'श्लिषादयः सोपसृष्टाः सकर्मका भवन्ति' इति । दम्यः शिक्षणीयावस्थः ।
यः अजः गुर्वी भुवनस्य धुरं धुर्येण धुरंधुरेण चिरनिरूढेन पित्रा सदृशं तुल्यं
यथा तथा विभर्ति । यथा कश्चिद्वत्सतरोऽपि धुर्येण महोक्षेण समं वहतीत्युपमालं-
कारो ध्वन्यते । 'दम्यवत्सतरो समौ' इत्यमरः ॥

१ भगवता वायुनाप्यनुलङ्घिताज्ञस्य तस्य शासनमुल्लङ्घयितुं का शक्तिस्तस्करादीनामिति भावः ।

२ स्थानं राज्यमिति यावत् । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माडिवस्तुषु' इत्यमरः । अत्र तस्येति
पदमुभयत्र काकाशिगोलकन्यायेन योज्यम् ।

३ दिनकरस्तु चतुर्दिगावर्जनसंभृताम् इति पठित्वा 'चतस्रणां दिशामावर्जनं विजयस्तेन संभृतां
संचिताम्' इति व्याचष्टे । ४ 'प्रतीर्णम्' इ. पा०

५ 'अद्यापि प्रसरणशीलम्' इ. चा० व० सु० ।

६ यशसः सकर्मविवक्षायां कश्चिदिति कर्तृपदाध्याहारो वा । हे० ७ अनेनाजस्य महाप्राणतोक्ता ।

कुलेन कान्त्या वयसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ।

त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥ ७९ ॥

कुलेन कान्त्या लाभ्येन नवेन वयसा यौवनेन [विनयप्रधानैः] विनयः प्रधानं येषां तैः तैस्तैर्गुणैः श्रुतशीलादिभिः च आत्मनस्तुल्यं स्वानुरूपम् अमुम् अजं त्वं वृणीष्व । किं बहुना । रत्नं काञ्चनेन समागच्छतु संगच्छताम् । प्रार्थनायां लोट् । रत्नकाञ्चनयोरिवात्यन्तानुरूपत्वाद्युचयोः समागमः प्रार्थ्यत इत्यर्थः ॥

ततः सुनन्दावचनावसाने लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।

दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्रहीत्संवरणस्रजेव ॥ ८० ॥

ततः [सुनन्दावचनावसाने] सुनन्दावचनस्यावसानेऽन्ते नरेन्द्रकन्या इन्दुमती लज्जां तनूकृत्य संकोच्य [प्रसादामलया] प्रसादेन मनःप्रसादेनामलया प्रसन्नया दृष्ट्या [संवरणस्रजा] संवरणस्य स्रजा स्वयंवरणार्थं स्रजा इव कुमारम् अजं प्रत्यग्रहीत् स्वीचकार । सम्यक्सानुरागमपश्यदित्यर्थः ॥

सा यूनि तस्मिन्नभिलाषबन्धं शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।

रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामदरालकेश्याः ॥ ८१ ॥

सा कुमारी यूनि तस्मिन् अजे अभिलाषबन्धम् अनुरागग्रन्थि शालीनतया अधृष्टतया । 'स्यादधृष्टस्तु शालीनः' इत्यमरः । 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' इति निपातः । वक्तुं न शशाक । तथापि अरालकेश्याः सः अभिलाषबन्धः रोमाञ्चलक्ष्येण पुलकव्याजेन । 'व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च' इत्यमरः । गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामत् । सात्त्विकाविर्भावलिङ्गेन प्रकाशित इत्यर्थः ॥

तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वेत्रभृदावभाषे ।

आर्ये ब्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥ ८२ ॥

सख्याम् इन्दुमत्यां तथागतायां तथाभूतायाम् । दृष्टानुरागायां सत्यामित्यर्थः । सखी सहचरी । 'सख्यशिश्वीति भाषायाम्' इति निपातनान्डीष् । वेत्रभृत् सुनन्दा हे आर्ये पूज्ये, अन्यतः अन्यं प्रति ब्रजामः इति परिहासपूर्वम् आवभाषे । अथ वधूः इन्दुमती एनां सुनन्दाम् असूयया रोषेण कुटिलं [असूयाकुटिलं] ददर्श । अन्यागमनस्यासह्यत्वादित्यर्थः ॥

सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य धात्रीकराभ्यां करभोपमोरुः ।

आसञ्जयामास यथाप्रदेशं कण्ठे गुणं मूर्तमिवातुरागम् ॥ ८३ ॥

करभः करप्रदेशविशेषः । 'मणिवन्धादाकानेष्टं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः ।

१ आङ्गव्यवधानात्समोगमीति न तङ् । इति, 'वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनं तत्सधर्मिणः । साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा यथा' ॥ इति काव्यादर्श । इ. च हे०

२ 'भृदूकृत्य' इ. पा० ३ अनेन दृष्टिपातानां सांतत्यं ध्वनितम् इ०

४ रोमाञ्चः सात्त्विकभावविशेषः । तदुक्तं दशरूपके-स्तम्भः प्रलयरौमाञ्चो स्वरवैवर्ण्यवेपथू ।

५ भृत्ये सखीशब्दव्यवहारो दृश्यते । तथा कुमारसंभवे-पूर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतद् इति । तथा च किराते-स किंसखा साधु न शास्ति योधिपम्' इ. हे०

करभ उपमा ययोस्तावृह यस्याः सा करभोपमोरुः । 'ऊरुत्तरपदादौपम्ये' इत्यङ्प्रत्ययः । सा कुमारी [चूर्णगौरं] चूर्णेन मङ्गलचूर्णेन गौरं लोहितं गुणं स्रजम् । मूर्ते मूर्तिमन्तम् अनुरागमिव । धात्रीकराभ्यां धात्र्या उपमातुः सुनन्दायाः कराभ्यां रघुनन्दनस्य अजस्य कण्ठे यथाप्रदेशं यथास्थानं आसञ्जयामास आसक्तं कारयामास । न तु स्वयमाससञ्ज । अनौचित्यात् ॥

तया स्रजा मङ्गलपुष्पमय्या विशालवक्षःस्थललम्बया सः ।

अमंस्त कण्ठार्पितबाहुपाशां विदर्भराजावरजां वरेण्यः ॥ ८४ ॥

वरेण्यः वरणीय उत्कृष्टः । वृज एण्यः । सः अजः मङ्गलपुष्पमय्या मधुकादिकुसुममय्या [विशालवक्षःस्थललम्बया] विशालवक्षःस्थले लम्बया लम्बमानया तया प्रकृतया स्रजा विदर्भराजावरजाम् इन्दुमन्तीं [कण्ठार्पितबाहुपाशां] कण्ठार्पितौ बाहू एव पाशौ यया ताम् अमंस्त । मन्यतेर्लुङ् । बाहुपाशकल्पसुखमन्वभूदित्यर्थः ॥

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं

जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः

श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥ ८५ ॥

तत्र स्वयं वरे समगुणयोरन्दुमतीरघुनन्दनयोर्योगेन प्रीतिर्येषां ते समगुणयोगप्रीतयः पौराः पुरे भवा जनाः । इयम् अजसंगतेन्दुमती मेघमुक्तं मेघैर्मुक्तं शशिनं शरच्चन्द्रं उपगता कौमुदी । अनुरूपं सदृशं जलनिधिम् अतीर्णा प्रविष्टा जह्नुकन्या भागीरथी । तत्सदृशीत्यर्थः । इति एवं नृपाणां [श्रवणकटु] श्रवणयोः कटु परुषमेकमविसंवादि वाक्यम् एकवाक्यं विवव्रुः । मालिनीवृत्तम् ॥

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम् ।

उषसि सर इव प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ॥ ८६ ॥

एकत्रः एकत्र [प्रमुदितवरपक्षं] प्रमुदितो हृष्टो वरस्य जामातुः पक्षो वर्गो यस्य तत्तथोक्तम् । अन्यतः अन्यत्र वितानं शून्यम् । भग्राशत्वादप्रहृष्टमित्यर्थः तत्क्षितिपतिमण्डलम् उषसि प्रभाते प्रफुल्लपद्मं [कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रम्] कुमुदवनेन प्रातेपन्ननिद्रं प्राप्तनिमीलनं सर इव सरस्तुल्यम् । आसीत् । पुष्पिताग्रावृत्तमेतत् ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया

व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये

स्वयंवरवर्णनो नाम षष्ठः सर्गः ।

१ कुङ्कु-मादिकोदारुणं हरिद्राचूर्णपीतं वा । इ. हे० । 'गौरः पीतेरुणे श्वेते' इति मेदिनी ।

२ गुणशब्दस्तन्तुवाचकस्तेनात्र स्रग् लक्ष्यते । अनुरागस्य गुणत्वेनात्र कविना स्रक्शब्दं विहाय तदुपमार्थं गुणशब्दः प्रयुक्तोर्थः सुविशदः स्यादिति ।

३ अत्र स्थलशब्दः प्रशस्तार्थः । ४ उपमानोपमेययोरभेदोक्तिः । हे०

सप्तमः सर्गः ।

भजेमहि निपीयैकं मुहुरन्यं पयोधरम् ।

मार्गन्तं बालमालोक्याश्वासयन्तौ हि दंपती ॥

अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्तां स्कन्देन साक्षादिव देवसेनाम् ।

स्वसारमादाय विदर्भनाथः पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव ॥ १ ॥

अथ विदर्भनाथः भोजः सदृशेन उपयन्त्रा वरेण युक्ताम् । अत एव साक्षात् प्रत्यक्षम् । 'साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः' इत्यमरः । स्कन्देन युक्तां देवसेनामिव । देवसेना नाम देवपुत्री स्कन्दपत्नी । तामिव स्थितां स्वसारं भगिनीमिन्दुमतीं आदाय गृहीत्वा पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव । उपजातिवृत्तं सर्गेऽस्मिन् ॥

सेनानिवेशान्पृथिवीक्षितोऽपि जग्मुर्विभातग्रहमन्दभासः ।

भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वादूपेषु वेषेषु च साभ्यसूयाः ॥ २ ॥

भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्यं स्त्री भोज्या । ताम् [भोज्याम्] इन्दुमतीं प्रति व्यर्थमनोरथत्वादूपेषु आकृतिषु वेषेषु नेपथ्येषु च साभ्यसूया वृथेति निन्दन्तः । किञ्च । विभाते प्रातःकाले ये ग्रहाश्चन्द्रादयस्त इव मन्दभासाः क्षीणकान्तयः [विभातग्रहमन्दभासः] पृथिवीक्षितः नृपा अपि सेनानिवेशान् शिबिराणि जग्मुः ॥

ननु कुद्राश्वेद्युध्यन्तां तत्राह—

सांनिध्ययोगात्किल तत्र शच्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभावः ।

काकुत्स्थमुद्दिश्य समत्सरोऽपि शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥ ३ ॥

तत्र स्वयंवरक्षेत्रे शच्याः इन्द्राण्याः । संनिधिरेव सांनिध्यम् । तस्य योगात्सद्भावात् [सांनिध्ययोगात्] हेतोः स्वयंवरस्य क्षोभकृतां विघ्नकारिणां [स्वयंवरक्षोभकृताम्] अभावः किल । किलेति स्वयंवरविघातकाः शच्या विनाश्यन्त

१ एकं पयोधरं स्तनं निपीय मुहुरन्यं तस्याभावान्मार्गन्तमन्विषन्तं बालं स्कन्दं गजाननं वालोक्याश्वासयन्तौ सान्त्वयन्तौ दम्पती एकशरीरस्थितिभाजौ पार्वतीपरमेश्वरौ भजेमहि ।

२ शक्रपुत्रीमिव । चा० सु० । पूर्वं हि ब्रह्मणा निर्मिते देवसेनादैत्यसेनेन्द्रकन्येऽभूताम् । तयोः पूर्वस्याः पतित्वे स्कन्दोभिषिक्त इत्यागमः । 'देवसेनेन्द्रकन्यायां सेनायां च दिवौकसाम्' इति विश्वः । हे० व० । अत्रेदं विचार्यते देवसेनायाः स्कन्दपत्नीत्वे कथं कुमारस्य ब्रह्मचारित्वेन प्रसिद्धिरिति । उच्यते । ब्रह्म वेदः । उपचारात्तदर्थं व्रतमपि ब्रह्म । ब्रह्म चरितुं शीलमस्य तच्चरतीति वा ब्रह्मचारी । 'व्रते' इति 'सुपि' इति वा णिनिः ।

३ शचीसंनिधौ ये विघ्नमुपजनयन्ति ते त्वचिरात्प्रलीयन्त इत्यागमः । हे० । विवाहे शचीपूजनमुक्तं नारदीयसंहितायाम्—'संपूज्य प्रार्थयित्वा तां शचीदेवीं गुणाश्रयाम्' । इति । उक्तं च प्रयोगरत्नाकरे नारायणभट्टैः—'ततो दाता पात्रस्थसिततण्डुलपुञ्जे शचीमावाह्य षोडशोपचारैः पूजयेत् तां च कन्यैवं प्रार्थयेत्—देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभामिनि । विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च देहि मे । इति । इन्द्राण्याः सदैवाविधवात्वात्सुपुत्रवत्त्वाच्च युक्तैवेवं प्रार्थना । तदुक्तं तैत्तिरीयब्राह्मणे—इन्द्राणीवाविधवा आदितिरिव सुपुत्रा । इति ।

इत्यागमसूचनार्थम् । तेन हेतुना काकुत्स्थम् अजम् उद्दिश्य समत्सरोऽपि स-
वैरोऽपि क्षितिपाललोकः शशाम नाक्षुभ्यत् ॥

तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारमिन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्कम् ।

वरः स वध्वा सह राजमार्गं प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ॥ ४ ॥

‘यावत्तावच्च साकल्ये’ इत्यमरः । [तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारं] तावत्प्रकीर्णाः
साकल्येन प्रसारिता अभिनवा नूतना उपचाराः पुष्पप्रकरादयो यस्य तं
तथोक्तम् । इन्द्रायुधानीव द्योतितानि प्रकाशितानि तोरणान्यङ्काश्चिह्नानि यस्य तम्
[इन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्कम्] । ध्वजानां छाया ध्वजच्छायम् । ‘छाया बा-
हुल्ये’ इति नपुंसकत्वम् । तेन निवारित उष्ण आतपो यत्र तं [ध्वजच्छायनि-
वारितोष्णम्] । तथा राजमार्गं स वरः वोढा वध्वा सह प्राप विवेश ॥

ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवत्सु ।

बभूवुरित्थं पुरसुन्दरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५ ॥

ततः तदनन्तरं चामीकरजालवत्सु सौवर्णगवाक्षयुक्तेषु सौधेषु तस्याज-
स्यालोकने तत्पराणामासक्तानां [तदालोकनतत्पराणां] पुरसुन्दरीणामित्थं
वक्ष्यमाणप्रकाराणि त्यक्तान्यन्यकार्याणि केशबन्धनादीनि येषु तानि [त्यक्तान्यका-
र्याणि] विचेष्टितानि व्यापाराः । नपुंसके भावे क्तः । बभूवुः ॥

तान्येवाह पञ्चभिः श्लोकैः—

आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।

बद्धं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ६ ॥

सहस्रालोकमार्गं गवाक्षपथं व्रजन्त्या कयाचित् कामिन्या उद्वेष्टनवान्त-
माल्यः । उद्वेष्टनो द्रुतगतिवशादुन्मुक्तबन्धनः । अत एव वान्तमाल्यो बन्धविश्लेषे-
णोद्गीर्णमाल्यः । करेण रुद्धः गृहीतः अपि च केशपाशः केशकलापः । ‘पाशः प-
क्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे’ इत्यमरः । तावदालोकमार्गप्राप्तिपर्यन्तं बद्धं ब-
न्धनार्थं न संभावितः न चिन्तितः एव ॥

१ यावत्ते राजानो गतास्तावदेव स वरः—इ० । चा० सु० व० । २ आदि शब्देन पूर्णकुम्भचन्द-
नसेकादीनां ग्रहः । ३ नानारत्नदीतिभिरिति शेषः । ४ इन्द्रायुधैर्हीरकमणिभिर्विभासमानं
तोरणमेवाङ्को यस्य । इ. दि० ।

५ चामीकरे आकरे भवं चामीकरम् । ‘चामीकरं जातरूपम्’ इत्यमरः । शिशुपालवधेऽप्येवं वर्ण-
नम्—अवलोकनाय सुरविद्विषां द्विषः पटहप्रणादविहितोपहृतयः । अवधीरितान्यकरणीयसत्त्वराः
प्रतिरथ्यमीयु रथपौरयोषितः ॥ इ० । ६ ‘वीत’ इ. पा०

७ टुवमुद्गिरणे । ‘टुवायोजमुण्डबन्धोऽन्योः’ इति कविकल्पद्रुमः । अनुनासिकस्य क्लीति दीर्घः ।
उद्गिरणं भुक्तस्योर्ध्वगतिः । मुख्यार्थं परित्यज्य गौणार्थेऽप्येवं वर्तमानो वान्तशब्दो न ग्राम्यः । तथा
काव्यादर्श-निष्ठचूतोद्गीर्णवान्तादि-गौणवृत्तिव्यपाश्रयात् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥
इति । तावदेवशब्दाभ्यां बन्धस्य दूरावस्थोच्यते । यत्र करणे रोधमात्रमपि नास्ति तत्र बन्धस्ताव-
दूरापास्त इत्यर्थः । इति च हे०

प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्वरागमेव ।

उत्सृष्टलीलागतिरा गवाक्षादलक्तकाङ्कां पदवीं ततान ॥ ७ ॥

काचित् । प्रसाधिकयालंकन्यालम्बितं रञ्जनार्थं धृतं [प्रसाधिकालम्बितम्]
द्रवरागमेव आर्द्रालक्तकमेव । [अग्रपादम्] अग्रश्चासौ पादश्चेत्यग्रपाद इति
कर्मधारयसमासः । 'हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम्' इति वामनः । तम्
आक्षिप्य आकृष्य उत्सृष्टलीलागतिः त्यक्तमन्दगमना सती । आगवाक्षाद् गवा-
क्षपर्यन्तं पदवीं पन्थानम् अलक्तकाङ्कां लाक्षारागचिदां ततान विस्तारयामास ॥

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।

तथैव वातायनसंनिकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ८ ॥

अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनमञ्जनेन संभाव्य अलंकृत्य । संभ्रमादिति
भावः । तद्वञ्चितं तेनाञ्जनेन वर्जितं वामनेत्रं यस्याः । सा [तद्वञ्चितवामनेत्रा]
सती तथैव शलाकाम् अञ्जनतूलिकां वहन्ती सती वातायनसंनिकर्षं गवाक्ष-
समीपं ययौ । दक्षिणग्रहणं संभ्रमाद्व्युत्क्रमकरणद्योतनार्थम् । 'सर्व्यं हि पूर्वं मनुष्या
अञ्जते' इति श्रुतेः ॥

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम् ।

नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वासः ॥ ९ ॥

अन्या स्त्री जालान्तरप्रेषितदृष्टिः गवाक्षमध्यप्रेरितदृष्टिः सती प्रस्थानेन भिन्नां
त्रुटितां [प्रस्थानभिन्नां] नीवीं वसनग्रन्थिम् । 'नीवी परिपणे ग्रन्थो स्त्रीणां
जघनवाससि' इति विश्वः । न बबन्ध । किं तु नाभिप्रविष्टा आभरणानां कङ्कणादीनां
प्रभा यस्य तेन [नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण] । प्रभैव नाभेराभरणमभूदिति भावः ।
हस्तेन वासः अवलम्ब्य गृहीत्वा तस्थौ ॥

अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमित्ते गलन्ती ।

कस्याश्चिदासीद्रशना तदानीमङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ १० ॥

सत्वरमुत्थितायाः कस्याश्चिद्वर्धाचिता मणिभिरर्धगुम्फिता दुर्निमित्ते
संभ्रमादुरुत्क्षिप्ते । 'डुमिञ्प्रक्षेपणे' इति धातोः कर्मणि क्तः । पदे पदे प्रतिपदम् ।
वीप्सायां द्विर्भावः । गलन्ती गलद्रत्ना सती रशना मेखला तदानीं गमनसमयेऽङ्गु-
ष्ठमूलेऽर्पितं सूत्रमेव शेषो यस्याः सा [अङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा] आसीत् ॥

१ पादस्याग्रमग्रपादः । 'वाहिताग्न्यादिषु' इति साधुः । इति 'केचित्' । तदीक्षितानामसंमतम् ।
अनुरूपः श्लोकः शिशुपालवधे-व्यतनोदपास्य चरणं प्रसाधिकाकरपल्लवाद्रसवशेन काचन ।
द्रुतयावकैकपदाचित्रितावर्निं पदवीं गतेव गिरिजा हरार्धताम् ॥ इति ॥

२ नारीणां वामभागस्य श्रेष्ठत्वात्-तथाच निमित्तनिदाने-वामभागस्तु नारीणां श्रेष्ठः पुंसां तु द-
क्षिणः । दाने देवादिपूजायां शृङ्गारकरणेषु च ॥ इति । ३ 'प्रेरित, प्रेक्षित' इति पा०

४ अनुरूपः श्लोकः शिशुपालवधे-वलयापितासितमहोपलप्रभावहुलकृतप्रतनुरोमराजिना ।
हरिवीक्षणाक्षणिकचक्षुषान्यया करपल्लवेन गलदम्बरं दधे ॥

५ 'अर्धाञ्चिता' 'दुर्निमित्ते'-'दुर्निमित्ते' इ. पा०

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।

विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ११ ॥

तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां स्त्रीणामासवगन्धो गर्भे येषां तैः [आसव-
गन्धगर्भैः] । विलोलानि नेत्राण्येव भ्रमरा येषां तैः [विलोलनेत्रभ्रमरैः] । मुखै-
र्व्याप्तान्तराः छत्रावकाशाः गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इव कमलालंकृता इव ।
‘सहस्रपत्रं कमलम्’ इत्यमरः । आसन् ॥

ता राघवं दृष्टिभिरापिबन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।

तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ १२ ॥

ता नार्यः रघोरपत्यं राघवम् अजम् । ‘तस्यापत्यम्’ इत्यणप्रत्ययः । दृष्टिभि-
रापिबन्त्यः अतितृष्णया पश्यन्त्यः विषयान्तराणि अन्यान्विषयान् न जग्मुः ।
न विविदुरित्यर्थः । तथाहि । आसां नारीणां शेषेन्द्रियवृत्तिः चक्षुर्व्यतिरि-
क्तश्रोत्रादीन्द्रियव्यापारः सर्वात्मना स्वरूपकात्स्न्येन चक्षुः प्रविष्टेव । श्रोत्रा-
दीनीन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण ग्रहणाशक्तेश्चक्षुरेव प्रविश्य कौतुकात्स्वयमप्येनमुपलभन्ते
किमु । अन्यथा स्वस्वविषयाधिगमः किं न स्यादिति भावः ॥

‘शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः’ (७।१६) इति वक्ष्यति । ताः कथयति
‘स्थाने’ इत्यादिभिस्त्रिभिः—

स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः स्वयंवरं साधुममंस्त भोज्या ।

पद्मेव नारायणमन्यथासौ लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥ १३ ॥

भोज्या इन्दुमती परोक्षैः अदृष्टैः भूपतिभिर्वृता ममैवेयमिति प्रार्थितापि
स्वयंवरम् एव साधुं हितम् अमंस्त मेने । न तु परोक्षमेव कंचित्प्रार्थकं वव्रे ।
स्थाने युक्तमेतत् । ‘युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने’ इत्यमरः । कुतः । अन्यथा स्वयंव-
राभावे असौ इन्दुमती । पद्ममस्या अस्तीति पद्मा लक्ष्मीः । ‘अर्शआदिभ्योऽच्’

* १०-११ श्लोकयोर्मध्ये क्षेपकोयं दृश्यते-स्तनं धयन्तं तनयं विहाय विलोकनाय त्वरया
व्रजन्ती । संप्रस्नुताभ्यां पदवीं स्तनाभ्यां सिषेच काचित्पयसा गवाक्षम् ॥

१ ‘प्रफुल्लपद्माभरणात्’ इ. पा०

२ ‘रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कुतूहलम्’ इति दर्पणकारः । सान्द्रमधिकं कुतूहलं यासां
तासाम् । इ. दि० ।

३ अत्र मुखानां पद्मत्वं ध्वनितम् । ४ गवाक्षिणी इव गवाक्षाः । ‘अक्ष्णोऽदर्शनात्’ इत्यच् ।
‘अवङ् स्फोटायनस्य’ इति व्यवस्थिताविभाषया नित्यमवङ् । यद्वा गावो जलानि किरणा
वाक्षन्ति व्याप्नुवन्त्येतमनेन वा । अक्षू व्याप्तौ । अकर्तर्यर्थे घञ् । ५ समानार्थः श्लोकांशः—‘कुव-
लयितगवाक्षां लोचनैरङ्गनानाम्’ इति (११. ९३) श्लो० ६-११ कुमारसंभवे सप्तमसर्गेऽप्युपलभ्यन्ते ।

६ शेषाणि च तानीन्द्रियाणि श्रवणादीनि तेषां वृत्तिर्व्यापार आकर्णनादिरूपः । सर्वेन्द्रियवृत्तिः ‘इ. पा०

७ अक्षिभ्यां परे इति परोक्षास्तैस्तथोक्तैः । ‘परोक्षे लिट्’ इति निपातनाद् अक्षिशब्दस्याकारस्य
उत्त्वम् । ‘प्रतिपरः समनुभ्योक्षणः’ इत्यच् । ‘परोक्षे’ इ. पा०

इत्युत्प्रत्ययः । नारायणमिव । आत्मतुल्यं स्वानुरूपं कान्तं पतिं कथं लभेत ।
न लभेतैव । सदसद्विवेकासौकर्यादिति भावः ॥

परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।

अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥ १४ ॥

स्पृहणीयशोभं सर्वाशास्यसौन्दर्यम् इदं द्वन्द्वं मिथुनम् । 'द्वन्द्वं सहस्य—'
इत्यादिना निपातः । परस्परेण नायोजयिष्यच्चेत् न योजयेद्यदि । तर्हि प्रजानां
पत्युः विधातुः अस्मिन् द्वये द्वन्द्वे रूपविधानयत्नः सौन्दर्यनिर्माणप्रयासः
वितथः विफलः अभविष्यत् । एतादृशानुरूपस्त्रीपुंसान्तराभावादिति भावः । 'लि-
ङ्निमित्ते लृङ्क्रियातिपत्तौ' इति लृङ् । 'कुतश्चित्कारणवैगुण्यात्क्रियाया अनभिनि-
ष्पत्तिः क्रियातिपत्तिः' इति वृत्तिकारः ॥

रतिस्मरौ नूनमिवावभूतां राज्ञां सहस्रेषु तथा हि बाला ।

गतेयमात्मप्रतिरूपमेव मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम् ॥ १५ ॥

रतिस्मरौ यौ । नित्यसहचरावित्याभिप्रायः । नूनं तावेवेयं चायं च इमौ दंपती
अभूताम् । एतद्रूपेणोत्पन्नौ । कुतः । तथाहि । इयं बाला राज्ञां सहस्रेषु राज-
सहस्रमध्ये । सत्यपि व्यत्यासकारण इति भावः । आत्मप्रतिरूपं स्वतुल्यम् एव ।
'तुल्यसंकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः' इति दण्डी । गता प्राप्ता । तदपि कथं जात-
मत आह—हि यस्मात् मनो जन्मान्तरसंगतिज्ञं भवति । तदेवेदमिति प्रत्यभि-
ज्ञाभावेऽपि वासनाविशेषवशादनुभूतार्थेषु मनःप्रवृत्तिरस्तीत्युक्तम् । जन्मान्तरसाह-
चर्यमेवात्र प्रवर्तकमिति भावः ॥

इत्युद्धताः पौरवधूमुखेभ्यः शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ।

उद्भासितं मङ्गलसंविधाभिः संबन्धिनः सन्न समाससाद ॥ १६ ॥

इति 'स्थाने वृत्ता' (७।१२) इत्याद्युक्तप्रकारेण पौरवधूमुखेभ्य उद्धताः उ-
त्पन्नाः श्रोत्रयोः सुखा मधुराः [श्रोत्रसुखाः] । सुखशब्दो विशेष्यनिघ्नः । 'पाप-
पुण्यसुखादि च' इत्यमरः । कथाः गिरः शृण्वन्कुमारोऽजो मङ्गलसंविधाभिः

१ यद्वा 'परस्परेण' इति शब्दः 'स्पृहणीयशोभम्' इत्यनेन सहान्वयी । इन्दुमत्याः शोभाजेन
स्पृहणीयाजस्य शोभा चेन्दुमत्या इत्यर्थः । शोभयति इति शोभा । 'अत्र वामनः—शोभेति निपा-
तनादिति शुभशुम्भशोभार्थाविति शुभे भिदादेराकृतिगणत्वादङ् सिद्ध एव । गुणप्रतिषेधाभावस्तु
निपात्यते' । इ. हे० । अयं श्लो० कुमारसंभवेऽपि दृश्यते ।

२ 'जातिस्मरौ' इति पठन्ति चा० दि०रादयः । दिनकरो व्याचष्टे च—स्मरत इति स्मरौ ।
पचायच् । जातेर्जन्मनः स्मरौ जातिस्मरौ । महीधरवत्समासः । इति । किंत्वयं पाठो न साधुः ।
तयोर्जातिस्मरत्वे 'मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम्' इत्यस्य पौनरुक्त्यपातात् ।

३ नूनम्—निश्चये उत्प्रेक्षायां वा । 'नूनं तर्केऽर्थनिश्चये' इत्यमरः । 'इमावभूताम्—उभावभूताम्,
इवाभूताम्, गता—याता; संगतिज्ञं—संगतम् । इ. पा० ४ मङ्गलसंविधाः पूर्णकुम्भकुसुममालादयो
गीतवादित्रपताकादयश्च । अत्रानुरूपं वर्णनं भागवते—संसिक्तरथयापणमार्गचत्वरं प्रकीर्णमाल्याङ्कुर-
लाजतण्डुलाम् । आपूर्णकम्भैर्दधिचन्दनोक्षितैः प्रसूनदीपावलिभिः सपल्लवैः । सवृन्तरम्भाक्रमुकैः
सकेतुभिः स्वलंकृतद्वारगृहां सपिट्टकैः । तां [मथुरां] संप्रविष्टौ वसुदेवनन्दनौ ॥ इ०

मङ्गलरचनाभिः उद्भासितं शोभितं संबन्धिनः कन्यादायिनः सद्य गृहं समास-
साद् प्राप ॥

ततोऽवतीर्याशु करेणुकायाः स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः ।

वैदर्भनिर्दिष्टमथो विवेश नारीमनांसीव चतुष्कमन्तः ॥ १७ ॥

ततः अनन्तरं करेणुकायाः हस्तिन्याः सकाशाद् आशु शीघ्रम् अवतीर्य ।
कामरूपेश्वरे दत्तो हस्तो येन [कामरूपेश्वरदत्तहस्तः] सः अजः । अथो
अनन्तरं वैदर्भेण निर्दिष्टं प्रदर्शितम् [वैदर्भनिर्दिष्टम्] अन्तश्चतुष्कं चत्वरम् ।
नारीणां मनांसीव [नारीमनांसीव] । विवेश ॥

महार्हसिंहासनसंस्थितोऽसौ सरत्नमर्घ्यं मधुपर्कमिश्रम् ।

भोजोपनीतं च दुकूलयुग्मं जग्राह सार्धं वनिताकटाक्षैः ॥ १८ ॥

महार्हसिंहासने संस्थितः [महार्हसिंहासनसंस्थितः] असौ अजः ।
भोजेनोपनीतं [भोजोपनीतम्] । रत्नैः सहितं सरत्नम् । मधुपर्कमिश्रम् ।
अर्घ्यं पूजासाधनद्रव्यं दुकूलयोः क्षौमयोर्युग्मं [दुकूलयुग्मं] च । वनिताक-
टाक्षैः अन्यस्त्रीणामपाङ्गदर्शनैः सार्धम् । जग्राह गृहीतवान् ॥

दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ।

वेलासकाशं स्फुटफेनराजिर्नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ १९ ॥

दुकूलवासाः सः अजः । विनीतैः नम्रैः अवरोधरक्षैः अन्तःपुराधिकृतैः
वधूसमीपं निन्ये । तत्र दृष्टान्तः—स्फुटफेनराजिः उदन्वान् समुद्रः नवैः नूतनैः
चन्द्रपादैः चन्द्रकिरणैः वेलायाः सकाशं समीपं [वेलासकाशम्] इव ।
पूर्णदृष्टान्तोऽयम् ॥

तत्रार्चितो भोजपतेः पुरोधा हुत्वाग्निमाज्यादिभिरग्निकल्पः ।

तमेव चाधाय विवाहसाक्ष्ये वधूवरौ संगमयांचकार ॥ २० ॥

तत्र सद्यनि अर्चितः पूजितः अग्निकल्पः अग्नितुल्यः भोजपतेः भोजदेशाधी-
श्वरस्य पुरोधाः पुरोहितः । 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः । आज्यादिभिः

१ कामरूपेण दत्तो हस्तो यस्मै ' इति वा ।

२ इव शब्दार्थोत्र सहार्थे व्याख्यायते कैश्चित् । चतुष्कमर्घ्यं प्राविशन्नारीमनांस्यपि प्राविशादि-
त्यर्थः । अनेन सर्वप्रियत्वमुक्तम् । आशु-अथ; अथो-अजः, 'वैदर्भनिर्दिष्टमथः' इ. पा.

३ मधुना पृच्यते, मधुनः पर्को योगो यस्मिन्निति वा मधुपर्को दध्यादिद्रव्यपञ्चकम् । तदुक्तम्-
दधिसर्पिर्जलं क्षौद्रं सिता चैतैश्च पञ्चभिः । प्रोच्यते मधुपर्क इति । अत्राश्वलायनः—अलंकृतः स्तित-
च्छत्रोऽपदातिर्ज्ञातिबान्धवैः । वृतो वधूगृहं गत्वा मधुपर्केण पूजितः ॥ इति ।

४ वनिता जानितात्यर्थानुरागायां च योषिति' इत्यमरः । संस्थितः—संश्रितः, मधुपर्कमिश्रं—
मधुमच्चगव्यम्, अर्घ्यं अर्घम् । इ. पा.

५ अजस्य समुद्रोपमानमिन्दुमत्या वेलोपमानमवरोध-क्षाणां चन्द्रोपमानम् । सु० । अतः
पूर्णोपमेयम् । ६ 'आज्यशमीपत्रलाजैः' इति दि०

द्रव्यैः अग्निं हुत्वा तमेव च अग्निं विवाहसाक्ष्ये आधाय । साक्षिणं च कृत्वे-
त्यर्थः । वधूवरौ संगमयांचकार योजयामास ॥

हस्तेन हस्तं परिगृह्य वध्वाः स राजसूनुः सुतरां चकासे ।

अनन्तराशोकलताप्रवालं प्राप्येव चूतः प्रतिपल्लवेन ॥ २१ ॥

स राजसूनुः हस्तेन स्वकीयेन वध्वाः हस्तं परिगृह्य । अनन्तरायाः संनिहि-
ताया अशोकलतायाः प्रवालं पल्लवम् [अनन्तराशोकलताप्रवालं] प्रतिपल्लवेन
स्वकीयेन प्राप्य चूतः आम्रः इव । सुतरां चकासे ॥

आसीद्वरः कण्टाकेतप्रकोष्ठः स्विन्नाङ्गुलिः संवृते कुमारी ।

तस्मिन्द्वये तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विभक्तेव मनोभवेन ॥ २२ ॥

वरः कण्टकितः पुलकितः प्रकोष्ठो यस्य स [कण्टकितप्रकोष्ठः] आसीत् ।
'सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः' इत्यमरः । कुमारी स्विन्नाङ्गुलिः
संवृते बभूव । अत्रोत्प्रेक्षते—तस्मिन्द्वये मिथुने तत्क्षणमात्मवृत्तिः
सात्त्विकोदयरूपा वृत्तिः मनोभवेन कामेन समं विभक्तेव पृथक्कृतेव । प्रा-
क्सिद्धस्याप्यनुरागसाम्यस्य संप्रति तत्कार्यदर्शनात्पाणिस्पर्शकृतत्वमुत्प्रेक्ष्यते । अत्र
वात्स्यायनः—'कन्या तु प्रथमसमागमे स्विन्नाङ्गुलिः स्विन्नमुखी च भवति । पुरुषस्तु
रोमाञ्चितो भवति । एभिरनयोर्भावं परीक्षेत' इति । स्त्रीपुरुषयोः स्वेदरोमाञ्चाभिधानं
सात्त्विकमात्रोपलक्षणम् । न तु प्रतिनियमो विवक्षितः । एभिरिति बहुवचनसाम-
र्थ्यात् । एवं सति कुमारसंभवे—'रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः स्विन्नाङ्गुलिः पुंगवकेतु-
रासीत्' (७ । ७७) इति व्युक्रमवचनं न दोषायेति । 'वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन
समं विभक्तेव मनोभवस्य' इत्यपरार्धस्य पाठान्तरे व्याख्यानान्तरम्—पाणिसमागमेन
पाण्योः संस्पर्शेन । कर्त्रा । तयोर्वधूवरयोर्मनोभवस्य वृत्तिः स्थितिः समं विभक्तेव ।
समीकृतेवेत्यर्थः ॥

तयोरपाङ्गप्रतिसारितानि क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि ।

द्वीयन्त्रणामानशिरे मनोज्ञामन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ २३ ॥

अपाङ्गेषु नेत्रप्रान्तेषु प्रतिसारितानि प्रवर्तितानि [अपाङ्गप्रतिसारितानि]
क्रिययोर्निरीक्षणलक्षणयोः समापत्त्या यदृच्छासंगत्या निवर्तितानि प्रत्याकृष्टानि [क्रि-

१ 'सप्तमे क्कामिते तत्स्थः शिरसी संनिधाय च' इत्याश्वलायनकारिकायाम् । इ. हे०

अग्निकल्पः—रामकल्पः; संगमयांचकार—संगमयांबभूव । इ. पा.

२ राजसूनुः—राजपुत्रः, चकासे—बभासे । इ. पा.

३ अयं चा० दि० व० आदिसंमतः पाठो मल्लिनाथेनाप्युद्धृत्य व्याख्यात इत्यस्माभिर्मुख्यत्वेन नि-
वेशितः । ४ सात्त्विकभावा दशरूपकोक्ताः—स्तम्भः प्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अश्रुं वै-
स्वर्यमित्यष्टौ स्तम्भोऽस्मिन्निष्क्रियाङ्गता । प्रलयो नष्टसंज्ञत्वं शेषाः सुव्यक्तलक्षणाः ॥

५ अनेन रत्या भाव उक्तः । तथाहि—परस्परस्योपरि दृष्टिपातं रतिप्रकर्षास्पदलिङ्गमाहुः । इ. हे० ।
अस्यानुरूपः श्लोकः कुमारसंभवे—तयोः समापत्तिषु कातराणि किञ्चिद्व्यवस्थापितसंहतानि ।
द्वीयन्त्रणां तत्क्षणमन्वभूवन्नन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ इति । अपाङ्ग०—उपाङ्ग०, अपाङ्ग-
प्रतिचालितानि, ०प्रतिवारितानि; क्रिया०—०निवर्तितानि, क्रियासमापत्तिषु कातराणि । इ. पा०

यासमापत्तिनिवर्तितानि] अन्योन्यस्मिल्लोलानि सतृष्णानि [अन्योन्यलोलानि] । 'लोलश्चलसतृष्णयोः' इत्यमरः । तयोः दंपत्योः विलोचनानि दृष्टयः मनोज्ञां रम्यां हिया निमित्तेन यन्त्रणां संकोचं [ह्योयन्त्रणाम्] आनशिरे प्रापुः ॥ प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृशानोरुर्दक्षिणस्तन्मिथुनं चकासे ।

मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ २४ ॥

तन्मिथुनमुर्दक्षिणः उन्नतज्वालस्य कृशानोः वहेः प्रदक्षिणप्रक्रमणात् प्रदक्षिणीकरणात् । मेरोरुपान्तेषु समीपेषु वर्तमानम् आवर्तमानम् । मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वदित्यर्थः । अन्योन्यसंसक्तं परस्परसंगतम् । मिथुनस्याप्येतद्विशेषणम् । अहश्च त्रियामा च अहस्त्रियामं रात्रिदिवम् इव । समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः । चकासे दिदीपे ॥

नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातृप्रतिमेन तेन ।

चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविसर्गमग्नौ ॥ २५ ॥

नितम्बेन गुर्व्यलघ्वी [नितम्बगुर्वी] । 'दुर्धरालघुनोर्गुर्वी' इति शाश्वतः । विधातृप्रतिमेन ब्रह्मतुल्येन तेन गुरुणा याजकेन प्रयुक्ता जुहुधीति नियुक्ता । मत्तचकोरस्येव नेत्रे यस्याः सा [मत्तचकोरनेत्रा] लज्जावती सा वधूः अग्नौ लाजविसर्गं चकार ॥

हविःशमीपल्लवलाजगन्धी पुण्यः कृशानोरुदियाय धूमः ।

कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ २६ ॥

हविष आज्यादेः शमीपल्लवानां लाजानां च गन्धाऽस्यास्तीति हविःशमीपल्लवलाजगन्धी । 'शमीपल्लवमिश्राँल्लजानञ्जलिना वपति' इति कात्यायनः । पुण्यः धूमः कृशानोः पावकाद् उदियाय उद्भूतः । [कपोलसंसर्पिशिखः] कपोलयोः संसर्पिणी प्रसरणशीला शिखा यस्य स तथोक्तः स धूमः स्तस्याः वध्वा मुहूर्तकर्णोत्पलतां कर्णाभरणतां [मुहूर्तकर्णोत्पलतां] प्रपेदे ॥

तदञ्जनक्लेदसमाकुलाक्षं प्रम्लानबीजाङ्कुरकर्णपूरम् ।

वधूमुखं पाटलगण्डलेखमाचारधूमग्रहणाद्भूव ॥ २७ ॥

तत् वधूमुखम् आचारेण प्राप्ताद्भूमग्रहणात् [आचारधूमग्रहणात्] । अञ्जनस्य

१ हुतहुतवहादुत्थितेन धूमेन जनितलौहित्यात्कामोन्मत्तचकोरनेत्रसाम्यम् । इ. दि० । स च 'लाजविमोक्षम्' इति पठति विसर्गेत्यसमीचीनः पाठ इति व्याचष्टे च । विसर्गपदस्य मलपरित्यागपरत्वादश्लीलव्यजकतयाऽसमीचीनत्वं बोध्यम् । कुमारसंभवेऽपि 'लाजमोक्षम्' इत्येव पाठ उपलभ्यते । २ लाजमोक्षकलमाह हिरण्यके० सूत्रकृत्- 'इमां लाजानावपाभि समृद्धिकरणान्मम तुभ्यं [अग्नये] च' । 'संवन्नं तदग्निरनुमन्यतामयम् । इत्यभिधायैयं नार्युपब्रूतेऽग्नौ लाजानावपन्ती । दीर्घायुरस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम । स्वाहा । इ०

३ लाजहोमं कृत्वा धूममाजिघ्रेदिति गृह्यविदः । अन्ते तु वृद्धाचाराद्भूमग्रहणमित्याहुः । इति, बीजान्निर्गता अङ्कुरा बीजाङ्कुराः । इति च दि० । बीजाङ्कुरधारणमयापि महाराष्ट्रे प्रचलितमस्ति ।

क्लेद-क्षोभ, गण्ड-गल । इ. पा०

क्लेदोऽन्ननक्लेदः । अन्ननभिश्चवाष्पोदकमित्यर्थः । तेन समाकुलाक्षं [अन्ननक्लेदस-
माकुलाक्षम्] । प्रम्लानो बीजाङ्कुरो यवाङ्कुर एव कर्णपूरोऽवतंसो यस्य तत्
[प्रम्लानबीजाङ्कुरकर्णपूरं] पाटलगण्डलेखम् अरुणगण्डस्थलं च बभूव ॥

तौ स्नातकैर्बन्धुमता च राज्ञा पुरंध्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।

कन्याकुमारौ कनकासनस्थावार्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ २८ ॥

कनकासनस्थौ तौ कन्याकुमारौ स्नातकैः गृहस्थविशेषैः । 'स्नातकस्त्वा-
पुतो व्रती' इत्यमरः । बन्धुमता । बन्धुपुरःसरेणेत्यर्थः । राज्ञा च पुरंध्रिभिः
पतिपुत्रवतीभिर्नारीभिश्च क्रमशः प्रयुक्तं स्नातकादीनां पूर्ववैशिष्ट्यात्क्रमेण कृत-
मार्द्राक्षतानामारोपणम् [आर्द्राक्षतारोपणम्] अन्वभूताम् अनुभूतवन्तौ ॥

इति स्वसुर्भोजकुलप्रदीपः संपाद्य पाणिग्रहणं स राजा ।

महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिष्ठीः ॥ २९ ॥

अधिष्ठीः अधिकसंपन्नः भोजकुलप्रदीपः स राजा । इति स्वसुः इन्दु-
मत्याः पाणिग्रहणं विवाहं संपाद्य कारयित्वा । महीपतीनां राज्ञां पृथग् एकै-
कशः अर्हणार्थं पूजार्थम् अधिकृतान् अधिकारिणः समादिदेश आज्ञापयामास ॥

लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते हृदाः प्रसन्ना इव गूढनक्राः ।

वैदर्भमामन्त्र्य ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजामुपदाछलेन ॥ ३० ॥

मुदः संतोषस्य लिङ्गैः चिह्नैः कपटहासादिभिः संवृतविक्रियाः निगूहितम-
त्सराः । अत एव प्रसन्नाः बहिर्निर्मलाः गूढनक्राः अन्तर्लीनग्राहाः हृदा इव स्थिताः
ते नृपाः वैदर्भं भोजम् आमन्त्र्य आपृच्छय तदीयां वैदर्भीयां पूजामुपदाछलेन
उपायनमिषेण प्रत्यर्प्य ययुः गतवन्तः ॥

स राजलोकः कृतपूर्वसंविदारम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम् ।

आदास्यमानः प्रमदामिषं तदावृत्य पन्थानमजस्य तस्थौ ॥ ३१ ॥

आरम्भसिद्धौ कार्यसिद्धौ विषये । [कृतपूर्वसंविद्] पूर्वं कृता कृतपूर्वा ।
सुप्सुपेति समासः । कृतपूर्वा संवित्संकेतो मार्गावरोधरूप उपायो येन स तथोक्तः ।
'संवियुद्धे प्रतिज्ञायां संकेताचारनामसु' इति केशवः । स राजलोकः समयोपल-
भ्यम् अजप्रस्थानकाले लभ्यम् । तदा तस्यैकाकित्वादिति भावः । 'समरोपलभ्यम्'
इति पाठे युद्धसाध्यमित्यर्थः । तत् प्रमदैवामिषं भोग्यवस्तु [प्रमदामिषम्] ।
'आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि' इति केशवः । आदास्यमानः ग्रही-
ष्यमाणः सन् अजस्य पन्थानमावृत्य अवरुध्य तस्थौ ॥

१ कृतसमावर्तनैः । त्रिविधा हि स्नातकाः । विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकश्चेति ।
तथाहि याज्ञवल्क्यः—गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया । वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमवे
वा । इ. हे० चा० दि० । २ पुरं गृहं धारयति धरतीति वा । पृषोदरादिः । ३ एष हि लोकाचारः ।
इ. व० । आर्द्राक्षतारोपणं हि वृद्धाचारः । इ. चा० ४ अधिका श्रियस्य । ५ इति-इत्थम् । इ. पा०
६ कृतपूर्वसंधिः संरम्भसिद्धौ, आरम्भसिद्धौ; समयोपलभ्यम्—समरोपलभ्यं, समरेण लभ्यम् । इ. पा०

भर्तापि तावत्क्रथकैशिकानामनुष्ठितानन्तरजाविवाहः ।

सत्त्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः प्रास्थापयद्राघवमन्वगाच्च ॥ ३२ ॥

[अनुष्ठितानन्तरजाविवाहः] अनुष्ठितः संपादितोऽनन्तरजाया अनुजाया विवाहो येन स तथोक्तः क्रथकैशिकानां देशानां भर्ता स्वामी भोजः अपि तावत् तदा सत्त्वानुरूपमुत्साहानुरूपं यथा तथा । आ समन्तात् । अनेनानियतवस्तु-दानमित्यर्थः । हरणं कन्यायै देयं धनम् । 'यौतुकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत्' इत्यमरः । [सत्त्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः] आहरणीकृता श्रीर्येन तथोक्तः सन् राघवम् अजं प्रास्थापयत् प्रस्थापितवान्स्वयम् अन्वगात् अनुजगाम च ॥

तिस्रस्त्रिलोकप्रथितेन सार्धमजेन मार्गे वसतीरुषित्वा ।

तस्मादपावर्तत कुण्डिनेशः पर्वत्यये सोम इवोष्णरश्मेः ॥ ३३ ॥

कुण्डिनं विदर्भनगरम् । तस्येशः [कुण्डिनेशः] भोजस्त्रिषु लोकेषु प्रथितेन [त्रिलोकप्रथितेन] अजेन सार्धं मार्गे पथि तिस्रः वसतीः रात्रीः उषित्वा स्थित्वा । 'वसती रात्रिवेश्मनोः' इत्यमरः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । पर्वत्यये दर्शान्ते उष्णरश्मेः सूर्यात् सोमः चन्द्रः इव । तस्माद् अजाद् अपावर्तत । तं विसृज्य निवृत्त इत्यर्थः ॥

प्रमन्यवः प्रागपि कोसलेन्द्रे प्रत्येकमात्तस्वतया बभूवुः ।

अतो नृपाश्चक्षमिरे समेताः स्त्रीरत्नलाभं न तदात्मजस्य ॥ ३४ ॥

नृपाः राजानः प्रागपि प्रत्येकमात्तस्वतया दिग्विजये गृहीतधनत्वेन कोस-लेन्द्रे रघौ प्रमन्यवः रूढवैराः बभूवुः । अतः हेतोः समेताः संगताः सन्तः तदात्मजस्य रघुसूनोः स्त्रीरत्नलाभं न चक्षमिरे न सेहिरे ॥

तमुद्रहन्तं पथि भोजकन्यां रुरोध राजन्यगणः स दृप्तः ।

बलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं त्रैविक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः ॥ ३५ ॥

दृप्तः उद्धतः स राजगणः राजसंघातः । भोजकन्यामुद्रहन्तं नयन्तं तम् अजम् । बलिना वैरोचनिना प्रदिष्टां दत्तां [बलिप्रदिष्टां] श्रियमाददानं स्वी-कुर्वाणम् । त्रिविक्रमस्येवं त्रैविक्रमम् । पादमिवेन्द्रशत्रुः प्रह्लाद इव । पथि रुरोध । तथा च वामनपुराणे—'वैरोचनविरुद्धोऽपि प्रह्लादः प्राक्तनं स्मरन् । वि-ष्णोस्तु क्रममाणस्य पादाम्भोजं रुरोध ह ॥' इति ॥

१ अत्र कात्यायनः—'ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेपि वा । भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् । '०भरणीकृतश्रीः' इ. दि. वल्लभौ पठतः । आभरणीकृतालंकारेण दत्ता श्रीर्येन सः । इ. व० व्याचष्टे च । 'आभरणीकृता स्त्रीधनीकृता' इ. दि० । 'शक्त्यानुरूपा-ह-भ-रणीकृतश्रीः' इ. च. पाठः । २ 'त्रिलोकी' इ. पा० ३ अनेनाजस्य सूर्यत्वं ध्वनितम् ।

४ इन्द्रः शत्रुर्यस्य । एषा कथा भाग० सः स्कं ७ माध्याये दृश्यते । इन्द्रशत्रुर्वृत्रासुरो वा । इ. हे० । नमुचिः । इ. सु० व०

तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोधमादिश्य पित्र्यं सचिवं कुमारः ।

प्रत्यग्रहीत्पार्थिववाहिनीं तां भागीरथीं शोण इवोत्तरंगः ॥ ३६ ॥

स कुमारः अजः तस्याः इन्दुमत्याः रक्षार्थमनल्पयोधं बहुसुभटम् । पितुरागतं पित्र्यम् । आप्तमित्यर्थः । सचिवमादिश्य आज्ञाप्य तां पार्थिववाहिनीं राजसेनाम् । 'ध्वजिनी वाहिनी सेना' इत्यमरः । भागीरथोमुत्तरंगः शोणः शोणाख्यो नदः इव । प्रत्यग्रहीद् अभियुक्तवान् ॥

पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशस्तुरंगसादी तुरगाधिरूढम् ।

यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम् ॥ ३७ ॥

पत्तिः पादचारो योद्धा पदातिं पादचारम् अभ्यपतत् । पादाभ्यामततीति पदातिः । पादस्य पदित्यादिना पदादेशः । 'पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः' इत्यमरः । रथेशः रथिकः रथिनं रथारोहमभ्यपतत् । तुरंगसादी अश्वारोहः तुरगाधिरूढम् अश्वारोहमभ्यपतत् । 'रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः' इत्यमरः । गजस्य यन्ता हस्त्यारोहः गजस्थं पुरुषमभ्यपतत् । इत्थमनेन प्रकारेण तुल्यप्रतिद्वन्द्वि एकजातीयप्रतिभटं युद्धं बभूव । अन्योन्यं द्वन्द्वं कलहोऽस्त्येषामिति प्रतिद्वन्द्विनो योधाः । 'द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः' इत्यमरः ॥

नदत्सु तूर्येष्वविभाव्यवाचो नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान् ।

बाणाक्षरैरेव परस्परस्य नामोर्जितं चापभृतः शशंसुः ॥ ३८ ॥

तूर्येषु नदत्सु सत्सु अविभाव्यवाचः अनवधारयंगिरः चापभृतः धानुष्काः कुलमुपदिश्यते प्रख्याप्यते यैस्ते कुलोपदेशास्तान् [कुलोपदेशान्] कुलनामानि नोदीरयन्ति स्म नोच्चारयामासुः । श्रोतुमशक्यत्वाद्वाचो नाब्रुवन्नित्यर्थः । किंतु बाणाक्षरैः बाणेषु लिखिताक्षरैः एव परस्परस्य अन्योन्यस्य ऊर्जितं प्रख्यातं नाम शशंसुः ऊचुः ॥

उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः सान्द्रीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः ।

विस्तारितः कुञ्जरकर्णतालैर्नेत्रक्रमेणोपरुरोध सूर्यम् ॥ ३९ ॥

संयति संग्रामे अश्वैरुत्थापितः स्यन्दनवंशानां रथसमूहानां चक्रै रथाङ्गैः [स्यन्दनवंशचक्रैः] सान्द्रीकृतः घनीकृतः । 'वंशः पृष्ठास्त्रिगेहोर्ध्वकाष्ठे वेणौ गणे कुले' इति केशवः । कुञ्जरकर्णानां तालैस्ताडनैः [कुञ्जरकर्णतालैः] विस्तारितः प्रसारितः । रेणुर्नेत्रक्रमेण अंशुकपरिपाट्या । अंशुकमिवेत्यर्थः । 'स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रम्' इति । 'क्रमोऽङ्घ्रौ परिपाट्यां च' इति च केशवः । सूर्यमुपरुरोध आच्छादयामास ॥

'ज्योतीरथा (या) म्' इति हे० चा० दि० वल्लभाः पठन्ति । ज्योतीरथां रेवाम् । यस्मात्तस्याः पुनर्निर्गमनाभावः । इ. हे० 'पादस्य पदआज्यातिगोपहतेषु' इति पादस्य पदोदन्त आदेशस्तेन पदाजिः, पदातिः, पदगः, पदोपहतः, इति रूपचतुष्टयं सिद्धम् । ३ तालशब्दस्य करतलताडनं मुख्योर्थः । अत्र गजकर्णरेणुपटलयोरेकत्र संघटनात्स एव । ४ 'चक्षुर्निरोधप्रकारेण' इ. चा० ।

'वंश'—'वृन्द, पुञ्ज' इ० पा० नेत्रक्रमेण—'अनुक्रमेण' इ० वल्लभादयः पठन्ति ।

मत्स्यध्वजा वायुवशाद्विदीर्णैर्मुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि ।

बभुः पिबन्तः परमार्थमत्स्याः पर्याविलानीव नवोदकानि ॥ ४० ॥

वायुवशाद् विदीर्णैः विवृतैः मुखैः प्रवृद्धानि ध्वजिनीरजांसि सैन्यरेणून्
[प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि] पिबन्तः गृह्णन्तः मत्स्यध्वजाः मत्स्याकारा
ध्वजाः । पर्याविलानि परितः कलुषाणि नवोदकानि पिबन्तः परमार्थमत्स्याः
सत्यमत्स्याः इव । बभुः भान्ति स्म ॥

रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे विलोलघण्टाक्वणितेन नागः ।

स्वभर्तृनामग्रहणाद्बभूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥ ४१ ॥

सान्द्रे प्रवृद्धे रजसि रथो रथाङ्गध्वनिना चक्रस्वनेन विजज्ञे ज्ञातः ।
नागः हस्ती विलोलानां घण्टानां क्वणितेन नादेन [विलोलघण्टाक्वणितेन]
विजज्ञे । आत्मपरावबोधः स्वपरविवेकः । योधानामिति शेषः । स्वभर्तृणां स्व-
स्वामिनां नामग्रहणानामोच्चारणाद् [स्वभर्तृनामग्रहणात्] बभूव । रजोऽन्ध-
तया सर्वे स्वं परं च शब्दादेवानुमाय प्रजहुरित्यर्थः ॥

आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।

शस्त्रक्षताश्वद्विपवीरजन्मा बालारुणोऽभूद्रुधिरप्रवाहः ॥ ४२ ॥

लोचनमार्गमावृण्वतः दृष्टिपथमुपरुन्धतः । आजौ युद्धे विजृम्भितस्य
व्याप्तस्य । रज एवान्धकारं तस्य [रजोऽन्धकारस्य] । [शस्त्रक्षताश्वद्विप-
वीरजन्मा] शस्त्रक्षतेभ्योऽश्वद्विपवीरेभ्यो जन्म यस्य स तथोक्तः रुधिरप्रवाहः
बालारुणः बालार्कः अभूत् । 'अरुणो भास्करेऽपि स्यात्' इत्यमरः । बालविशेषणं रु-
धिरसावर्ण्यार्थम् ॥

स छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्ठात्पवनावधूतः ।

अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवावभासे ॥ ४३ ॥

क्षतजेन रुधिरेण छिन्नमूलः । त्याजितभूतलसंबन्ध इत्यर्थः । तस्य क्षत-
जस्य उपरिष्ठात्पवनावधूतः वाताहतः स रेणुः । अङ्गारशेषस्य हुता-
शनस्य अग्नेः पूर्वोत्थितो धूम इव । आवभासे दिदीपे ॥

प्रहारमूर्छापगमे रथस्था यन्तृनुपालभ्य निवर्तिताश्वाः ।

यैः सादिता लक्षितपूर्वकेतूस्तानेव सामर्षतया निजघ्नुः ॥ ४४ ॥

मूर्च्छितानामन्यत्र नीत्वा संरक्षणं सारथिधर्म इति रथस्थाः रथ एव स्थिताः ।

१ 'नवोदकत्वं रजःसाम्यार्थम्' इ० चा० । २ कृत्रिमवस्त्रमत्स्यं दृष्टेत्युत्प्रेक्षा क्रियते । किम् एते
नवोदकानि पिबन्तीति भावः । इ० सु०

३ अनुरूपं समरसंरम्भवर्णनं शि० वधे 'मिश्रीभूते तत्र सैन्यद्वयोपि प्रायेणायं व्यक्तमासीद्विशेषः ।
आत्मीयास्ते ये पराञ्चः पुरस्तादभ्यावर्ती सम्मुखो यः परोसौ ॥ इति ।

४ यथा बालार्केणान्धकारो निरस्यते तथा क्षतजप्रवाहेण संग्रामरेणुरप्यवस्त इति भावः ।

संरक्षिता इत्यर्थः । रथिन इति शेषः । [प्रहारमूर्च्छापगमे] प्रहारेण या मूर्च्छा तस्या अपगमे सति । यन्तृन् सारथीन् उपालभ्य असाधुकृतमित्यधिक्षिप्य । निर्वर्ति-
ताश्वाः पुनरुणस्थलाभिमुखं चालिताश्वाः सन्तः पूर्वं यैः स्वयं सादिताः । ल-
क्षितपूर्वकेतून् पूर्वदृष्टैः केतुभिः प्रत्यभिज्ञातानित्यर्थः । तानेव सामर्षतया
निजघ्नुः प्रजहुः ॥

अप्यर्धमार्गे परबाणलूना धनुर्भृतां हस्तवतां पृषत्काः ।

संप्रापुरेवात्मजवानुवृत्त्या पूर्वार्धभागैः फलिभिः शरव्यम् ॥ ४५ ॥

अर्धश्वासौ मार्गश्च तस्मिन् अर्धमार्गे परेषां बाणैर्लूनाश्छिन्ना [परबाणलूनाः]
अपि हस्तवतां कृतहस्तानां धनुर्भृतां पृषत्काः शराः आत्मजवानुवृत्त्या
स्ववेगानुबन्धेन हेतुना फलिभिः लोहाग्रवद्भिः । 'शस्यबाणाग्रयोः फलम्' इति
विश्वः । पूर्वार्धभागैः । शृणातीति शरुः । तस्मै हितं शरव्यं लक्ष्यम् । 'उगवा-
दिभ्यो यत्' इति यत्प्रत्ययः । 'लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च' इत्यमरः । संप्रापुरेव ।
न तु मध्ये पतिता इत्यर्थः ॥

आधोरणानां गजसंनिपाते शिरांसि चक्रेर्निशितैः क्षुराग्रैः ।

हतान्यपि श्येननखाग्रकोटिव्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः ॥ ४६ ॥

गजसंनिपाते गजयुद्धे निशितैः अत एव क्षुराग्रैः क्षुरस्याग्रमिवाग्रं येषां
तैः चक्रेः आयुधविशेषैः हतानि छिन्नानि अपि । श्येनानां पक्षिविशेषाणाम् । 'पक्षी
श्येनः' इत्यमरः । नखाग्रकोटिषु व्यासक्ताः केशा येषां तानि [श्येननखाग्रकोटि-
व्यासक्तकेशानि] आधोरणानां हस्त्यारोहाणाम् । 'आधोरणा हस्तिपका ह-
स्त्यारोहा निषादिनः' इत्यमरः । शिरांसि चिरेण पेतुः पतितानि । शिरःपाता-
त्प्रागेवारुह्य पश्चादुत्पततां पक्षिणां नखेषु केशसङ्गश्चिरपातहेतुरिति भावः ॥

पूर्वं प्रहर्ता न जवान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।

तुरंगमस्कन्धनिषण्णदेहं प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥ ४७ ॥

पूर्वं प्रथमं प्रहर्ताश्वसादी तौरंगिकः प्रतिप्रहारोऽक्षममशक्तं [प्रतिप्रहाराक्ष-
मम्] तुरंगमस्कन्धे निषण्णदेहं [तुरंगमस्कन्धनिषण्णदेहम्] । मूर्च्छितमित्यर्थः ।

१ 'निर्वर्तिताश्वान्' इति बल्लभसम्पतः पाठः । तस्य व्याख्या यथा—'रथस्था रथिनः प्रहारेण
या मूर्च्छा तस्या अपगमे सति । मूर्च्छितानामन्यत्र नीत्वा संरक्षणं सारथिधर्म इति कृत्वा निर्वर्तिता-
श्वान् यतृन्सारथीन् उपालभ्यासाधुकृतमित्यधिक्षिप्य पूर्वं यैः स्वयं सादिता हताः । लक्षितपूर्वकेतून् ।
पूर्वदृष्टैः केतुभिः प्रत्यभिज्ञातानित्यर्थः । तानेव सामर्षतया सकोपत्वेन हेतुना निजघ्नुः प्रजहुः'

२ पूर्वं प्रहारसमये लक्षिता लक्षितपूर्वाः केतवो येषां तान् । ३ अनुरूपः श्लोकः शिशुपालकथे-
काश्चिच्छस्त्रपातमूढोपशोढुर्लब्ध्वा भूपश्चेनानामाहवाय । व्यावर्तिष्ठ क्रोशतः सख्युरुचैस्त्यक्तश्चात्मा का
च लोकानुवृत्तिः इति ४ 'मुक्तैः क्षुराग्रैः-क्षुराग्रैः' इ. क्वचित्पाठः । ५ 'कृन्तानि मस्तकानि यावद्भूमौ
निपतन्ति तावत्प्रथमत एव श्येनैर्गृहीतानित्यर्थः । इ. चा० । अनुरूपवर्णनं शि० वधे-लूनग्रीवान् साय-
केनापरस्य यामत्युच्चैराननादुत्पातिष्णोः । त्रैसे मुग्धैः सैहिकेयानुकाराद्रौद्राकारादपरावक्त्रचन्द्रैः इति ।

रिपुं भूयः न जघान पुनर्न प्रजहार । किंतु प्रत्याश्वसन्तं पुनरुज्जीवन्तम्
आचकाङ्क्ष । 'नायुधव्यसनं प्राप्तं नार्ते नातिपरिक्षतम्' इति निषेधादिति भावः ॥

तनुत्यजां वर्मभृतां विकोशैर्बृहत्सु दन्तेष्वसिभिः पतद्भिः ।

उद्यन्तमग्निं शमयांबभूवुर्गजा विविग्नाः करशीकरेण ॥ ४८ ॥

तनुत्यजां तनुषु निस्पृहाणामित्यर्थः । वर्मभृतां कवचिनां संबन्धिभिः बृहत्सु
दन्तेषु पतद्भिः अत एव विकोशैः पिधानादुद्धृतैः । 'कोशोऽस्त्री कुङ्गले खड्गपिधाने'
इत्यमरः । असिभिः खड्गैः उद्यन्तम् उत्थितम् अग्निं विविग्नाः भीताः गजाः
करशीकरेण शुण्डादण्डजलकणेन शमयांबभूवुः शान्तं चक्रुः ॥

शिलीमुखोत्कृत्तशिरःफलाढ्या च्युतैः शिरस्त्रैश्चषकोत्तरेव ।

रणक्षितिः शोणितमद्यकुल्या रराज मृत्योरिव पानभूमिः ॥ ४९ ॥

शिलीमुखैर्वाणैरुत्कृत्तानि शिरांस्येव फलानि तैराढ्या संपन्ना [शिलीमुखोत्कृत्त-
शिरःफलाढ्या] । च्युतैः भ्रष्टैः । शिरांसि त्रायन्त इति शिरस्त्राणि शीर्षण्यानि ।
'शीर्षण्यं च शिरस्त्रे च' इत्यमरः । तैः [शिरस्त्रैः] चषकः पानपात्रमुत्तरं यस्यां
सेव [चषकोत्तरेव] । 'चषकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । शोणितान्येव मद्यं
तस्य कुल्याः प्रवाहा यस्यां सा शोणितमद्यकुल्या । 'कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्'
इत्यमरः । रणक्षितिः युद्धभूमिः मृत्योः पानभूमिरिव रराज ॥

उपान्तयोर्निष्कुषितं विहंगैराक्षिप्य तेभ्यः पिशितप्रियापि ।

केयूरकोटिक्षततालुदेशा शिवा भुजच्छेदमपाचकार ॥ ५० ॥

उपान्तयोः प्रान्तयोः विहंगैः पक्षिभिः निष्कुषितं खण्डितम् । 'इष्णिष्ठायाम्'
इतीडागमः । भुजच्छेदं भुजखण्डं तेभ्यः विहंगेभ्यः आक्षिप्य आच्छिद्य
पिशितप्रिया मांसप्रिया अपि शिवा कोष्ठी । 'शिवः कीलः शिवा कोष्ठी' इति
विश्वः । केयूरकोट्याङ्गदाप्रेण क्षतस्तालुदेशो यस्याः सा [केयूरकोटिक्षततालुदेशा]
सती । अपाचकार अपसारयामास । किरतेः करोतेर्वा लिट् ॥

कश्चिद्विषत्खड्गहतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य ।

वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः स्वं नृत्यत्कबन्धं समरे ददर्श ॥ ५१ ॥

द्विषतः खड्गेन हतोत्तमाङ्गश्छिन्नशिराः [द्विषत्खड्गहतोत्तमाङ्गः] कश्चिद् वीरः
सद्यः विमानप्रभुतां विमानाधिपत्यम् । देवत्वमित्यर्थः । उपेत्य प्राप्य [वामाङ्गसं-
सक्तसुराङ्गनः] वामाङ्गसंसक्ता सव्योत्सङ्गसङ्गिनी सुराङ्गना यस्य स तथोक्तः

१ न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरम् ॥ इ. उत्तरार्धम् । म. स्मृ. अ० ७ श्लो० ९३.

२ 'वर्मवताम्' इ. पा० गजैः सह द्योदृणाभिति शेषः ३ उत्प्रेक्षालंकारः ।

४ निःसारीकृतम् । इ. हे० चा० दि०. ५ प्रियं पिशितं यस्याः सा । पूर्वनिपातः ।

६ पुरुषस्य वामभागे स्त्रीणां स्थिति रति वृद्धाचारः । यस्मिन्युद्धे भयानां सहस्रं हन्यते तत्रैव
कबन्धो नृत्यतीत्यागमः । एतेनात्र तादृश युद्धं जातमिति द्योत्यते । इ. चा० दि०

सन् । समरे नृत्यत्स्वं निजं कवन्धं विशिरस्कं कलेवरं ददर्श । 'क-
बन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्' इत्यमरः ॥

अन्योन्यसूतोन्मथनादभूतां तावेव सूतौ रथिनौ च कौचित् ।
व्यश्वौ गदाव्यायतसंप्रहारौ भग्नायुधौ बाहुविमर्दनिष्ठौ ॥ ५२ ॥

कौचित् वीरावन्योन्यस्य सूतयोः सारथ्योरुन्मथनान्निधनात् [अन्योन्यसूतो-
न्मथनात्] तावेव सूतौ रथिनौ योद्धारौ चाभूताम् । तावेव व्यश्वौ
नष्टाश्वौ सन्तौ गदाभ्यां व्यायतो दीर्घः संप्रहारो युद्धं ययोस्तौ [गदाव्यायतसं-
प्रहारौ] अभूताम् । ततः भग्नायुधौ भग्नादौ सन्तौ बाहुविमर्दे निष्ठा नाशो य-
योस्तौ [बाहुविमर्दनिष्ठौ] बाहुयुद्धसक्तावभूताम् । 'निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ता'
इत्यमरः ॥

परस्परेण क्षतयोः प्रहर्त्रोरुत्क्रान्तवाय्वोः समकालमेव ।

अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीदेकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः ॥ ५३ ॥

परस्परेण अन्योन्यं क्षतयोः क्षततन्वोः समकालम् एककालं यथा तथा
एव उत्क्रान्तवाय्वोः युगपदुद्धतप्राणयोः । एकैवाप्सराः प्रार्थिता याभ्यां तयोः ए-
काप्सरःप्रार्थितयोः । प्रार्थितैकाप्सरसोरित्यर्थः । 'वाहिताग्न्यादिषु' इति परनि-
पातः । अथवा । एकस्यामप्सरसि प्रार्थितं प्रार्थना ययोरिति विग्रहः । 'स्त्रियां बहु-
ष्वप्सरसः' इति बहुत्वाभिधानं प्रौयिकम् । कयोश्चित्प्रहर्त्रोः योधयोः अमर्त्य-
भावेऽपि देवत्वेऽपि विवादः कलहः आसीत् । एकामिषाभिलाषो हि महद्वैर-
बीजमिति भावः ॥

व्यूहावुभौ तावितरेतरस्माद्भङ्गं जयं चापतुरव्यवस्थम् ।

पश्चात्पुरोमारुतयोः प्रवृद्धौ पर्यायवृत्त्येव महार्णवोर्मौ ॥ ५४ ॥

तावुभौ व्यूहौ सेनासंघातौ । 'व्यूहस्तु बलविन्यासः' इत्यमरः । पश्चात्पुरश्च
यौ मारुतौ तयोः [पश्चात्पुरोमारुतयोः] पर्यायवृत्त्या क्रमवृत्त्या प्रवृद्धौ महा-

१ अत्राखिलयुद्धवेदित्वमुक्तम् । व०

२ एकस्यामपि राजदन्तादित्वादबहुवचनमस्तीति ज्ञापयितुं बहुष्वित्युक्तम् । न नियमार्थम-
प्सरा इत्येकवचनान्तस्यापि प्रयोगदर्शनात् । इ. सुबांभिनीकारः । 'एकवचनान्तोप्यस्तीति' क्षीर-
स्वामी । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेप्सरा अपि' इ. शब्दार्णवः । 'अनचि च' इति सूत्रे 'अ-
प्सराः' इति भाष्यप्रयोगाच्च ।

३ यस्तु संग्रामे ['रणे' इ. दि०] हन्येत स्वर्गामिनं देवत्वमुपगतं तमनुग्रहीतुमप्सरसः समायान्तीत्या-
गमः । इ. चा० दि० । इह तु समकालं मरणमुपगतयोरेकस्यामेव समायातायां देवाङ्गनायां कामुकयो-
रनयोर्दिवि रणमभूदित्यर्थः । चा० । युगपत्परासुतामुपगतयोरेकस्यामेवागतायां दिव्याङ्गनायां का-
मुकयोः स्वर्गेऽपि युद्धमासीदिति भावः । इ. दि०

४ द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति न्यायान्मारुतशब्दस्योभयत्र प्रवृत्तिः । चा०

र्णवोर्मो इव इतरेतरस्माद् अन्योन्यस्माद् अव्यवस्थं व्यवस्थारहितमनियतं
जयं भङ्गं पराजयं चापतुः प्राप्तवन्तौ ॥

परेण भग्नेऽपि बले महौजा ययावजः प्रत्यरिसैन्यमेव ।

धूमो निवर्त्येत समीरणेन यतस्तु कक्षस्तत एव वह्निः ॥ ५५ ॥

बले स्वसैन्ये परेण परबलेन भग्नेऽपि महौजाः महाबलः अजः अरिसैन्यं
प्रत्येव ययौ । तथा हि । समीरणेन वायुना धूमो निवर्त्येत कक्षादपसार्येत ।
वर्ततेर्ण्यन्तात्कर्मणि संभावनायां लिङ् । वह्निस्तु यतः यत्र कक्षः तृणम् । 'कक्षौ
तु तृणवीरुधौ' इत्यमरः । तत एव तत्रैव । प्रवर्तत इति शेषः । सार्वविभक्तिकस्तासिः ॥

रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्दत्तः स राजन्यकमेकवीरः ।

निवारयामास महावराहः कल्पक्षयोद्धृत्तमिवार्णवाम्भः ॥ ५६ ॥

रथी रथारूढः निषङ्गी तूणीरवान् । 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः'
इत्यमरः । कवची वर्मधरः धनुष्मान् धनुर्धरः दत्तः रणदत्तः एकवीरः असहाय-
शूरः सः अजः राजन्यकं राजसमूहम् । 'गोत्रोक्ष-' इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः ।
महावराहः वराहावतारो विष्णुः कल्पक्षये कल्पान्तकाल उद्धृत्तमुद्वेलं [कल्पक्ष-
योद्धृत्तम्] अर्णवाम्भः इव । निवारयामास ॥

स दक्षिणं तूणमुखेन वामं व्यापारयन् हस्तमलक्ष्यताजौ ।

आकर्णकृष्टा सकृदस्य योद्धुर्मौर्वीव बाणान्सुषुवे रिपुघ्नान् ॥ ५७ ॥

सः अजः । आजौ सङ्ग्रामे दक्षिणं हस्तं तूणमुखेन वामम् अतिसुन्दरम् ।
'वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे' इति विश्वः । व्यापारयन्नलक्ष्यत ।
शरसंधानादयस्तु दुर्लक्ष्या इत्यर्थः । सकृदाकर्णकृष्टा योद्धुरस्य अजस्य मौर्वी-
ज्या । रिपून्घ्नन्तीति रिपुघ्नाः । तान् [रिपुघ्नान्] 'अमनुष्यकर्तृके च' इति ठक्प्रत्ययः ।
बाणान्सुषुवे इव सुषुवे किमु । इत्युत्प्रेक्षा ॥

१ यदा प्रतीच्यो वायुर्वधते तदा वीचिकल्लोलाः प्रैयन्ते यदा च पौरस्त्यो वायुर्वधते त ।
प्रतीच्या भङ्गं प्राप्तवन्तीति भावः । सु० २ तूणकाष्ठादिसमूहः । चा०

३ सैन्यस्य तूणसाम्येनाजस्यमहाशक्तिश्चोक्ता । हे० । यथाग्नेः कक्षज्वालने निरालस्यता तथाः
कुमारस्य वैरिसेनायामित्यर्थः । चा० । वह्निसदृशोजः शत्रुकक्षं त्यक्त्वा न क्वापि यातीति भावः ।
सु० । अत्रायमभिप्रायः-वायुर्हि धूमराशिमेवेतस्ततश्चालयितुं समर्थो वह्निस्तु यत्र स्थितस्तत्रैव
तूणकाष्ठादिदाहक्षमो न हि प्रबलोपि वायुस्तं चालयितुं प्रभवति । एवं परसैन्येन चालितेपि स्वसैन्यजो-
ऽविचलितपद एव तस्थौ । अनेनाजस्यापि सेना परिच्छेदमात्रं न तु कार्यसहकारिणीति ध्वनितम् ।

४ आ-वि-लोडयामास' इ. दि० व० दयः पठन्ति । ५ सोज आजौ रणे दक्षिणं वामं च हस्तं
तूणमुखे निषङ्गवक्त्रे व्यापारयन्नलक्ष्यत । चा० । दि० वल्लभादयोपि प्राय एवम् । एतद्व्याख्यानमसं-
शयं समीचीनतरम् । एवं व्याख्याने चास्य सव्यसाचित्वमपि सूच्यते । अनुसूयवर्णनं तु किरा०-
दिवः पृथिव्याः ककुभानुमण्डलात्पतन्ति बिम्बादुत तिग्मतेजसः । सकृद्विकृष्टा दथ कार्मुकान्मुनेः शरा
शरीरादिति तेभिमनिर । इति । [१४. ५३] धनुः प्रबन्धध्वनितं रुधेव सकृद्विकृष्टा विततेव मौर्वी ।
सन्धानमुत्कर्षमिव श्युदस्य मुखेरसंभेद इवावर्गे [१६-२०] ॥ इति च ॥

स रोषदष्टाधिकलोहितोष्ठैर्व्यक्तोर्ध्वरेखा भ्रुकुटीर्वहद्भिः ।

तस्तार गां भल्लनिकृत्तकण्ठैर्हुंकारगर्भैर्द्विषतां शिरोभिः ॥ ५८ ॥

सः अजः । रोषेण दष्टा अत एवाधिकलोहिता ओष्ठा येषां तानि तैः [रोषदष्टा-
धिकलोहितोष्ठैः] । व्यक्ता ऊर्ध्वा रेखा यासां ताः [व्यक्तोर्ध्वरेखाः] । भ्रुकुटीः
भ्रुभङ्गान् वहद्भिः । भल्लनिकृत्ता बाणविशेषच्छिन्नाः कण्ठा येषां तैः [भल्लनिकृत्त-
कण्ठैः] । हुंकारगर्भैः सहंकारैः । हुंकुर्वद्भिरित्यर्थः । द्विषतां शिरोभिर्गां भूमि
तस्तार छादयामास ॥

सर्वैर्बलाङ्गैर्द्विरदप्रधानैः सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च ।

सर्वप्रयत्नेन च भूमिपालास्तस्मिन्प्रजहूर्युधि सर्व एव ॥ ५९ ॥

द्विरदप्रधानैः गजमुखैः सर्वैर्बलाङ्गैः सेनाङ्गैः । 'हस्त्यश्वरथपादान्तं सेनाङ्गं स्या-
च्चतुष्टयम्' इत्यमरः । कङ्कटभेदिभिः कवचभेदिभिः । 'उरश्छदः कङ्कटको जगरः
कवचोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । सर्वायुधैश्च । बाह्यं बलमुक्तवान्तरमाह--सर्व प्रय-
त्नेन च सर्व एव भूमिपालाः युधि तस्मिन् अजे प्रजहुः । तं प्रजहुरित्यर्थः ।
सर्वत्र सर्वकारकशक्तिसंभवात्कर्मणोऽप्यधिकरणविवक्षायां सप्तमी । तदुक्तम्--'अने-
कशक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेककर्मणः । सर्वदा सर्वथाभावात्किंचिक्किंचिद्विवक्ष्यते ॥' इति ॥

सोऽस्त्रत्रजैश्छन्नरथः परेषां ध्वजाग्रमात्रेण बभूव लक्ष्यः ।

नीहारमग्नो दिनपूर्वभागः किञ्चित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥ ६० ॥

परेषां द्विषाम् अस्त्रत्रजैश्छन्नरथः सः अजः । नीहारैर्हिमैर्मग्नः [नीहारमग्नः]
दिनपूर्वभागः प्रातःकालः किञ्चित्प्रकाशेन ईषलक्ष्येण विवस्वतेव । ध्वजाग्र-
मात्रेण लक्ष्यः बभूव । ध्वजाग्रादन्यत्र किञ्चिल्लक्ष्यते स्मेत्यर्थः ॥

प्रियंवदात्प्राप्तमसौ कुमारः प्रायुङ्क्त राजस्वधिराजसूनुः ।

गान्धर्वमस्त्रं कुसुमास्त्रकान्तः प्रस्वापनं स्वप्ननिवृत्तलौल्यः ॥ ६१ ॥

अधिराजसूनुः महाराजपुत्रः कुसुमास्त्रकान्तः मदनसुन्दरः स्वप्ननिवृत्त-
लौल्यः स्वप्नवितृष्णः । जागरूक इत्यर्थः । असौ कुमारः अजः प्रियंवदात्
पूर्वोक्ताद्रन्धर्वात् प्राप्तं गान्धर्वं गन्धर्वदेवताकम् । 'सास्य देवता' इत्यण् ।
प्रस्वापयतीति प्रस्वापनं निद्राजनकम् अस्त्रं राजसु प्रायुङ्क्त प्रयुक्तवान् ॥

ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ।

तस्थौ ध्वजस्तम्भनिषण्णदेहं निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥ ६२ ॥

ततः धनुष्कर्षणे चापकर्षणे मूढहस्तमव्यापृतहस्तम् [धनुष्कर्षणमूढहस्तम्] ।
एकस्मिन्नंसे पर्यस्तं स्त्रस्तं शिरस्त्राणां शीर्षण्यानां जालं समूहो यस्य तत् [एकांस-

पर्यस्ताशिरस्त्रजालम्] । ध्वजस्तम्भेषु निषण्णा अवष्टब्धा देहा यस्य तत्
[ध्वजस्तम्भनिषण्णदेहं] । नरदेवानां राज्ञां सेनैव सैन्यम् [नरदेवसैन्यम्] ।
चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे षष्ठप्रत्ययः । निद्राविधेयं निद्रापरतन्त्रं तस्थौ ॥

ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः ।

तेन स्वहस्तार्जितमेकवीरः पिबन्यशो मूर्तमिवावभासे ॥ ६३ ॥

ततः कुमारः अजः [प्रियोपात्तरसे] प्रिययेन्दुमत्योपात्तरस आस्वादितमाधुर्ये ।
अतिश्लाघ्य इति भावः । अधरोष्ठे जलजं शङ्खं निवेश्य । 'जलजं शङ्खपद्मयोः'
इति विश्वः । दध्मौ मुखमारुतेन पूरयामास । तेन ओष्ठनिविष्टेन शङ्खेन एकवीरः
स स्वहस्तार्जितं मूर्तं मूर्तिमद् यशः पिबन्निव आवभासे । यशसः शुभ्र-
त्वादिति भावः ॥

शङ्खस्वनाभिज्ञतया निवृत्तास्तं सन्नशत्रुं ददृशुः स्वयोधाः ।

निमीलितानामिव पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशाङ्कम् ॥ ६४ ॥

[शङ्खस्वनाभिज्ञतया] शङ्खस्वनस्याजशङ्खध्वनेरभिज्ञतया प्रत्यभिज्ञातत्वाद्
निवृत्ताः प्राक्पलाय्य संप्रति प्रत्यागताः स्वयोधाः सन्नशत्रुं निद्राणशत्रुं तम्
अजम् । निमीलितानां सुकुलितानां पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमा चासौ
शशाङ्कश्च तं प्रतिमाशशाङ्कं प्रतिविम्बचन्द्रम् इव । ददृशुः ॥

सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रैर्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम् ।

यशो हृतं संप्रति राघवेण न जीवितं वः कृपयेति वर्णाः ॥ ६५ ॥

संप्रति राघवेण रघुपुत्रेण । पूर्वं रघुणेति भावः । हे राजानः वः युष्माकं
यशो हृतं जीवितं तु कृपया न हतम् । न त्वशक्त्येति भावः । इति एवं-
रूपाः वर्णाः । एतदर्थप्रतिपादकं वाक्यमित्यर्थः । सशोणितैः शोणितदिग्धैः
शिलीमुखाग्रैः बाणाग्रैः साधनैः । तेन अजेन प्रयोजककर्त्रा । पार्थिवानां राज्ञां
केतुषु ध्वजस्तम्भेषु निक्षेपिताः प्रयोज्यैरन्यैर्निवेशिताः । लेखिता इत्यर्थः । क्षि-
पत्येर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः ॥

१ इति शृङ्गारिकत्वोक्तिः । 'ऊर्ध्वं त्रिरात्रमथवा द्वादशाहं भवेद्द्विती' इति ब्रह्मचर्यविधानाह्नि-
शेखरतोऽप्रगल्भया नवोदया कुतोऽधरमानम् । अत्राभूतमप्यधरपानं भूतत्वेन विवक्षितम् । यथा 'वृष्ट-
श्चेदेवः सम्पन्नाः शालयः' इति । यद्वा नान्धा भूतपूर्वत्वात्प्रिया ज्ञेया । हे० । एतेनानुरागाति-
शयः सूचितः । विवाहानन्तरं द्वादशरात्रमन्ततः' इति वचनम् । त्रिरात्रानन्तरमपि रतसंभवात्प्रि-
योपात्तरसेति युक्तायते नन् । नूतनपरिणीतायाः कथं स्वयमधरदानं संभवेत् । उच्यते । चिरका-
लाभिकाक्षितकान्तनवसंमोहनरसनिमग्नतया विगतलज्जत्वात्स्वयंवरणं प्राप्तप्रीडित्वाच्च कोककाम-
न्दप्रमुखकन्दर्पशाल्मपावीण्याच्च नवपरिणीताया अपि युक्तम् । चा० । वल्लभादिनकरावप्येवम् ।

२ शङ्खधमने श्वेतत्वाद्यशः पानोत्प्रेक्षा युक्ता । चा० ३ निवृत्तैः स सन्नशत्रुर्ददृशे स्वयोधैः इति
पाठकल्पने स्वयोधा इत्यत्र स्वपदस्यान्वयः सम्यक्संगच्छेत । ४ 'संयति' इ. पा० ।

स चापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ।

ललाटवद्धश्रमवारिविन्दुभीतां प्रियामेत्य वचो बभाषे ॥ ६६ ॥

चापकोट्यां निहित एकबाहुर्येन सः [चापकोटीनिहितैकबाहुः] । शिर-
स्त्रस्य निष्कर्षणेनापनयनेन भिन्नमौलिः श्लथकेशबन्धः [शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्न-
मौलिः] । 'चूडाकिरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः' इत्यमरः । ललाटे वद्धाः
श्रमवारिविन्दवो यस्य स [ललाटवद्धश्रमवारिविन्दुः] । सः अजः भीतां
प्रियाम् इन्दुमतीं एत्य आसाद्य वचो बभाषे ॥

किमित्याह—

इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान्वैदर्भि पश्यानुमता मयासि ।

एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः ॥ ६७ ॥

हे वैदर्भि इन्दुमति, इतः इदानीम् अर्भकहार्यशस्त्रान् बालकापहार्यायुधान्
परान् शत्रून् पश्य मयानुमतासि । द्रष्टुमिति शेषः । एभिः नृपैः एवंवि-
धेन निद्रारूपेण आहवचेष्टितेन रणकर्मणा मम हस्तगता । हस्तगतवद्गुर्ग्रहेत्यर्थः ।
त्वं प्रार्थ्यसे । अपजिहीर्ष्यस इत्यर्थः । एवंविधेनेत्यत्र स्वहस्तनिर्देशेन सोपहासमु-
वाचेति द्रष्टव्यम् ॥

तस्याः प्रतिद्वन्द्भिभवाद्विषादात्सद्यो विमुक्तं मुखमावभासे ।

निःश्वासबाष्पापगमात्प्रपन्नः प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः ॥ ६८ ॥

प्रतिद्वन्द्भिभवाद् रिपूत्थाद् विषादाद् दैन्यात् सद्यो विमुक्तं तस्याः
मुखम् । निःश्वासस्य यो बाष्प ऊष्मा । 'बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः' इति विश्वः । तस्या-
पगमाद्धेतोः [निश्वासबाष्पापगमात्] आत्मीयं प्रसादं नैर्मल्यं प्रपन्नः
प्राप्तः । आत्मा स्वरूपं दृश्यतेऽनेनेति आत्मदर्शः । दर्पणः इव । आवभासे ॥

हृष्टापि सा ह्रीविजिता न साक्षाद्वाग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत् ।

स्थली नवाम्भःपृषताभिवृष्टा मयूरकेकाभिरिवाभ्रवृन्दम् ॥ ६९ ॥

सा इन्दुमती हृष्टापि पत्युः पौरुषेण प्रमुदितापि ह्रिया विजिता [ह्रीविजिता]
यतोऽतः प्रियम् अजं साक्षात् स्वयं नाभ्यनन्दत् न प्रशंस । किंतु नवैर-
म्भःपृषतैः पयोविन्दुभिरभिवृष्टाभिषिक्ता [नवाम्भःपृषताभिवृष्टा] स्थली
अकृत्रिमा भूमिः । 'जानपदकुण्डगोणस्थल—' इत्यादिनाकृत्रिमार्थे ङीष् । अभ्रवृन्दं
नेघसमूहं मयूरकेकाभिरिव । सखीनां वाग्भिः अभ्यनन्दत् ॥

इति शिरसि स वामं पादमाधाय राज्ञा-

मुदबहदनवद्यां तामवद्यादपेतः ।

रथतुरगरजोभिस्तस्य रूक्षालकाग्रा

समरविजयलक्ष्मीः सैव मूर्ता बभूव ॥ ७० ॥

नोच्यते नोच्यत इत्यवयवं गर्ह्यम् । 'अवद्यपण्य—' इत्यादिना निपातः । 'कुपूयकु-
त्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः' इत्यमरः । तस्माद् [अवद्याद्] अपेतः निर्दोष
इत्यर्थः । सः अजः इति राज्ञां शिरसि वामं पादमाधायानवद्याम् अ-
दोषां ताम् इन्दुमतीं उद्वहत् उपानयत् । आत्मसाच्चकारेत्यर्थः । अयमर्थः— 'तमु-
द्वहन्तं पथि भोजकन्याम्' (७।३५) इत्यत्र न श्लिष्टः । तस्य अजस्य रथतुर-
गाणां रजोभिः [रथतुरगरजोभिः] रूक्षाणि परुषाण्यलकाग्राणि यस्याः सा
[रूक्षालकाग्रा] सा इन्दुमती एव मूर्ता मूर्तिमती समरविजयलक्ष्मीः ब-
भूव । एतल्लाभादन्यः को विजयलक्ष्मीलाभ इत्यर्थः ॥

प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः संनिवृत्तं

विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् ।

तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभू-

न्न हि सति कुलधुर्ये सूर्यवंश्या गृहाय ॥ ७१ ॥

प्रथममजागमनात्प्रागेव परिगतो ज्ञातोऽर्थो विवाहविजयरूपो येन स प्रथमपरि-
गतार्थः रघुः विजयिनं विजययुक्तं श्लाघ्यजायासमेतं संनिवृत्तं प्रत्यागतं
तम् अजम् अभिनन्द्य । तस्मिन्नज उपहितकुटुम्बः [तदुपहितकुटुम्बः] सन् ।
'सुतविन्यस्तपत्नीकः' इति याज्ञवल्क्यस्मरणमिति भावः । शान्तिमार्गे मोक्षमार्गे उत्सुकः
[शान्तिमार्गोत्सुक] अभूत् । तथा हि कुलधुर्ये कुलधुरंधरे सति सूर्यवंश्या
गृहाय गृहस्थाश्रमाय न भवन्ति ।

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया

व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये

अजपाणिग्रहणः नाम सप्तमः सर्गः ।

२ ननु विवाहस्य पूर्वमेव जातत्वात्कथमिदानीमुद्वहदिति प्रयोगः । उच्यते । प्रबलतरवैरिनि-
बहविजयादिदानीमेवेन्दुमतीलाभाद्विवाहोभूत् । यदि ताञ्शत्रून् व्यजेष्यतीति तैरिन्दुमत्यपहारे कृते वि-
वाहोऽप्यकृत एव स्यादिति भावः । दि० । चा० अपि प्राय एवम् ।

३ 'रू (६) शालकान्ता' इ. पा०

NOTES.

CANTO I.

THE ARGUMENT.

1. Salutation to Shiva. 2-4. The poet speaks modestly of his inability to complete the task he has set himself about. 5-10. General description of the kings of the solar race. 11-30. Dilîpa described as a model prince, being the most illustrious of Manu's race. 30-33. Description of Sudakshinâ, as the very type of virtue and chastity. 34-35. Sorry at his sonless state the king makes over to his ministers the task of governing the world, and accompanied by the queen, starts for the hermitage of Vasishtha, in order to perform some religious rite by which he might get a son. 36-47. Dilîpa and Sudaksninâ on their journey to Vasishtha's hermitage. 48-53. Description of the hermitage. 54-81. The king and queen bow to Vasishtha and Arundhati and are blessed by them in return. After describing the prosperous condition of his kingdom, the king speaks of his sonless state in a manner to rouse the mercy of the sage, who then informs him of the cause which obstructed his getting issue, and tells him to propitiate Nandinî, his cow. 83-86. The sacred cow described. 87-91. The sage's injunctions to Dilîpa as to how he should propitiate the cow.

1. For the right comprehension of words and their senses, I salute Pârvatî (the mountain's daughter) and Parameśwara (the supreme lord) the parents of the universe, who are united together like words and their meanings

2. The exalted race sprung from the sun, and my intellect of limited scope (to describe it),--how unequal the two! It is under a delusion that I am thinking of crossing, by means of a raft, the ocean so difficult to be passed over.

3. Dull of intellect and yet ambitious of poetic fame, I shall expose myself to ridicule, just like a dwarf who uplifts his hands to pluck a fruit accessible only to the tall.

4. Or rathar, I may find an entrance into this race of kings, (I may enter upon the task of describing this line of kings) to which the door of description has already been opened by poets of yore, like a thread into a gem previously perforated by a diamond--pin.

5---9. I, who am such, will describe the line of the Raghus, though my powers of expression are but scanty, being impel-

led to this foolish act by their (transcendental) virtues coming to my ear:—The Raghus, who were pure from the very moment of their birth, who persevered in works until they bore fruit, who ruled over the earth bounded by the ocean, and the track of whose cars lay as far as the celestial regions (9, 5); who offered oblations to the holy fires in accordance with scriptural injunctions, who honoured supplicants by granting their desires, who inflicted punishment in proportion to the crime, and who waked at the proper hour (6); who amassed wealth solely with a charitable view, who talked moderately in order to preserve their truthfulness, who were desirous of conquest for fame (alone), and who consorted with their wives solely for the sake of offspring (7); who (again) spent their boyhood in the study of letters, who would enjoy pleasures in their youth, who led an anchorite's life in their old age, and who finally resigned their bodies by means of *yoga i. e.* fixing their minds in meditation upon the supreme spirit (8).

10. It behoves the learned who alone can discriminate what is good from what is bad (lit. who are the causes of the distinction between good and bad) to listen to this (poem); for it is in fire alone that the purity or the impurity of gold is tested.

11. There was a king, by name Manu, the son of Viwaswat, esteemed by the wise, who was the first of all kings, as the sacred syllable *Om* is of all the Vedas.

12. In his pure race was born a purer king, Dilîpa by name, the most eminent of monarchs, just as the moon arose from the sea.

13. Broad-chested, stout-shouldered (lit. having shoulders like those of a bull) tall as the *sâl* tree, and massive-armed, he looked like the military virtue (heroism) appearing in a corporeal frame fitted for the discharge of its duties.

14. Like the mountain Meru, he stood occupying the whole earth, with a frame that exceeded all in strength, surpassed all in lustre and transcended all in majesty.

15. His intellect was commensurate with his outward form, his knowledge with his intelligence, his undertakings with his knowledge, and his success with his undertakings.

16. By his kingly virtues which were both awe-inspiring and

amiable he was to his subjects, at once unapproachable and inviting, just as the ocean is on account of its monsters and gems.

17. Like to the rim of the wheels of the chariot driven by a skilful man, his subjects, under his rule, strayed not even to the width of a line from the path that had been trodden from the days of Manu.

18. He received taxes from his subjects only for the promotion of their welfare: for the sun sucks up moisture (from the earth) simply to give it back multiplied a thousand-fold (in the shape of rain).

19. His army was but a part of his paraphernalia: his means of accomplishing his objects were only twofold, a genius that had penetrated all the branches of learning, and the string stretched out on the bow.

20. His counsels being secret and his countenance and designs inscrutable, his measures could be inferred only from their result, like unto the impressions left on the mind (by the good or evil deeds) of a prior existence.

21. Although without fear, he protected his body; though not in suffering he performed religious works; he amassed wealth without being avaricious; and enjoyed pleasures without being addicted to them.

22. His modest reserve, notwithstanding his knowledge; forbearance, in spite of power; unboastfulness though he practised charity; thus virtues, from their association in him with others (of opposite nature), seemed to have emanated from one common source (to be linked in a tie of brotherhood).

23. He was not tempted by carnal pleasures; he had seen the very end of (mastered) all branches of knowledge; and had his heart set on the discharge of his duty; so that he had all the perfection of old age without being (actually) aged.

24. By reason of his educating, protecting, and maintaining his subjects, he was (virtually) their father; while their (real) fathers were mere procreators.

25. He punished criminals for the preservation of order, and had married only for progeny, so that even his pursuit of wealth and sensual pleasures was a part of his (pursuit of) *Dharma* (the performance of his duty).

26. He collected tributes from the earth for the performance of sacrifices, and Indra drained the heavens (of water) for the growth of crops; thus by an exchange of their wealth, the two sustained the twin worlds.

27. Other kings, indeed, could not attain his fame for protecting people; since the crime of theft having turned away from men's property, survived only in the term (expressive of theft).

28. Even an enemy, if possessed of estimable qualities, was acceptable to him, just as (distasteful) medicine is to the sick; and like to a finger bitten by a cobra, even a friend, if wicked, was discarded by him.

29. Verily the creator must have fashioned him with those ingredients with which the five great elements were formed; for all his qualities tended solely to the good of others.

30. He governed the earth as if it were a single city, which had the shores of the seas for its line of ramparts and the seas themselves for its moats, and which was subject to no other rule.

31. He had a wife, like Dakshinà, the wife of Yajña, a princess of the royal line of the Magadhas, by name Sudakshinà, a name famous for generosity.

32. He, the lord of the earth, though he had a large harem of queens, regarded her, a highminded lady, and the goddess of royal fortune, as his true wives.

33. Ever anxious for the birth of a son begotten upon her, his worthy consort, he passed his days in hopes the realisation of which was long delayed.

34. With a view to perform some religious rite that he might obtain a son, he took down from his arms the heavy yoke of the world (withdrew himself from the heavy task of governing the world) and transferred it to his ministers.

35. Then being well purified the couple worshipped the creator of the world with the desire of obtaining a son, and then started for the hermitage of Vasishṭha, their spiritual guide.

36. They drove in a single chariot which made a deep but agreeable sound, and (therefore) looked like lightning and Airāvata riding a cloud of the rainy season.

37. That there should be no disturbance to the hermitage, they

took a limited retinue with them; but on account of their peculiar majesty they looked as if they were surrounded by an army.

38. They were fanned (as they passed on) by breezes of a pleasant touch wafting the odour of the exudations of the *sal* trees, scattering about the pollens of flowers, and gently agitating the rows of the forest trees.

39. They listened to the ravishing notes of the peacocks who raised their necks as soon as they heard the rattling of the wheels—notes of a double kind and corresponding in pitch to *Shatja*.

40. They observed the similarity of each other's eyes in those of the couples of deer, that moved a little out of the way, and had their eyes rivetted on the gliding car.

41. Occasionally they raised their heads (attracted) by the cranes uttering sweet notes, and forming as it were, as they flew in a row, a gateway--garland unsupported by pillars.

42. As the breeze blew favourably (thus) indicating the fulfilment of their wish, the tresses of the queen and the turban of the king were not touched by the dust raised by the horses.

43. They smelt the exceedingly pleasing scent of the lotuses in the tanks, cooled by the agitation of the waves and imitating (the fragrance of) their breath.

44. In the villages granted by themselves and marked with the sacrificial posts, they accepted, after they had received the offerings of honour, the never--failing benedictions of the Bràhmanas, who properly performed the sacrificial rites.

45. They enquired of the aged cowherds, as they came to them with fresh butter, the names of the wild trees by the road--side.

46. As they journeyed on dressed in a clean apparel, an indescribable beauty was visible in them, like that in the conjunction of the constellation *Chitrá* with the moon, when freed from the mists of winter.

47. Engaged in showing this thing and that thing (*i. e.* the various curiosities of the road) to his spouse, the lord of the earth of amiable appearance and worthy to be compared with Budha was not even conscious of the whole distance gone over.

48. He (the king), of a fame unattainable (by any one else) reached, in the evening, with his steeds fatigued, accompanied by his queen, the hermitage of the mighty sage who always practised self-control.

49. (The hermitage) which was then being filled by anchorites who were returning from other forests having collected sacrificial faggots, holy grass, and fruits, and who were being welcomed by the sacred fires advancing forward in an invisible form;

50.—which was being crowded with deer accustomed to receive a share of the *nivára* corn (wild rice) and blocking up the doors of the huts, as if they were the children of the wives of the hermits;

51.—in which the hermits' daughters were quitting the trees immediately after they had watered them, in order to inspire confidence in the birds that used to drink water from the basins round the roots of the trees.

52.—where the antelopes were chewing the cud, squatted in the courtyards of the huts in which wild rice had been collected into heaps, as the evening sunshine passed away;

53.—which was purifying the accidental visitors wending their way to it, by the columns of smoke heralding the flaming fires, shaken up by the wind and charged with the odour of the burnt offerings.

54. Then having ordered the charioteer to give rest to the horses, the king assisted his wife to alight from the car and himself also got down.

55. The hospitable saints who had perfect control over their passions gave an honourable welcome to him, their worthy protector, who was guided by the principles of justice, and to his royal consort.

56. When the evening rites were over, the king saw the treasure of penance (*Vasishtha*) with *Arundhati* seated behind him, like the God of fire with the goddess *Swàhá* sitting behind.

57. The king, and the queen—the princess of *Magadha*, prostrated themselves at their feet in adoration, and the spiritual guide and his wedded spouse blessed them with affection in return.

58. When by the rites of hospitality had been allayed the fatigue of the king caused by the jolting of the car, the saint asked him who was a sage in the hermitage of a kingdom, whether all was right with his realm.

59. Then, before the sage, the repository of the lore of the *Atharva-Veda*, he, the lord of wealth, who had conquered the cities of the enemy, and was foremost among eloquent men, delivered a speech full of pith.

60. That welfare should reign in all the seven elements of my state is a matter of course; since you are the averter of all the calamities that might befall me, whether coming from gods or from men.

61. You are the author of incantations, and (therefore) my arrows which can hit only a visible mark, are, as it were, rendered futile by your spells, which discomfit my enemies from a distance (even before they are seen).

62. Oh sacrificer; the oblation offered by you to the holy fires according to the rule, turns itself into rain for nourishing the crops, which, else, would wither by drought.

63. That my subjects live the full period of human life, that they are free from fears, and are never visited by public calamities; is all due to (the virtue of) your spiritual power.

64. When I am thus taken care of by you my spiritual guide, the son of Brahman, why should not I be free from calamities, why should not my prosperity be uninterrupted?

65. But, even the (sovereignty of the whole) earth, with all its islands, and with all the precious products yielded by it, does not please me, since I have not seen a worthy offspring begotten upon this your daughter--in--law.

66. Surely my departed ancestors, foreseeing the cessation of exequial rites, after my death, must not have been eating their fill at the Shrâdha ceremony, being intent upon storing up the obsequial oblations offered to them (for future use).

67. Verily my forefathers must have been drinking the libations of water offered by me, rendered lukewarm with their sighs, thinking that they would be difficult to be obtained after my death.

68. Therefore with my soul purified by the performance of sacrifices, but obscured by want of issue I am both shining and dark, like the mountain *Lokâlôka* (which is lighted on one side and dark on the other.)

69. Religious merit, resulting from the performance and acts of charity, produces happiness in the next world, but offspring sprung from a pure race leads to bliss in this, as well as in the other world,

70. How is it, oh mighty sage, that you are not grieved to see me destitute of the same; like a tree of the hermitage, water-

ed by you with your own hands through affection, bearing no fruit?

71. Know then, oh venerable one, that the last debt, which pierces my very vitals, has been causing me unendurable pain like the painful tie-post to an elephant, deprived of the bath.

72. It behoves you, oh father, to do that by which I may be liberated from it; for when the descendants of Ikshvāku desire an object difficult to achieve, their success depends upon you.

73. Thus addressed by the king, the saint remained rapt in meditation for a moment, the functions of his eyes being suspended, like a lake, when its fishes are asleep.

74. The saint, whose soul was purified by his ascetic exercises discovered, by the power of meditation, the cause which stood in the way of the king's getting a son, and then informed him thus:

75. On a former occasion, when you were returning to the earth, having waited upon Indra, *Surabhi* (the divine cow) was reposing under the shade of a *kalpa* (desire-granting) tree on your way.

76. Full of thoughts of this your queen, who had bathed after menstruation, being afraid to violate a sacred obligation (to her) you misbehaved towards the cow who ought to have been reverentially circumambulated by you.

77. (And) she cursed you thus:—since you have shown disrespect to me, you shall have no progeny, unless you propitiate some descendant of mine.

78. Neither by you, nor by your charioteer, was the imprecation heard (being pronounced), as the stream of the celestial Ganges was then in tumultuous uproar on account of the elephants of the quarters sporting wantonly in it.

79. Know then that the attainment of your desire is barred by that disrespect toward the cow; for neglecting to honour those worthy of honour is sure to obstruct one's welfare.

80. That heavenly cow, however, is at present dwelling in the nether regions, the gates of which are blocked up (guarded) by serpents, for supply of oblations in the prolonged sacrificial session which Varuṇa has instituted.

81. Do you then take the daughter of *Surabhi* as her substitute, and with your wife, propitiate her, in a state of purity; for she, when pleased, gratifies all desires.

82. Just as he was speaking these words, there came back from the forest the cow of the sage, Nandinî by name, blameless (in all her parts)-the cow whose milk was the source of the oblations offered by that habitual sacrificer.

83. Of a soft pink colour, like a (new) leaf, she bore on her forehead a slightly curved mark of white hair, just as the evening sky (also pale-red like the young shoot), bears the crescent of the new moon.

84. She, with a prominent udder, was drenching the earth with a stream of tepid milk, which flowed at the sight of her calf and which was more sanctifying than even the ablution performed at the conclusion of a sacrifice.

85. By means of the particles of dust raised by her hoofs and coming from near in contact with the body of the king, she was imparting to him a sanctity such as arises from ablutions in a holy stream.

86. Seeing the cow, whose very appearance was holy, the receptacle of asceticism (the saint), who was versed in reading omens, knew that the fulfilment of the desire of him (the king) whose officiating priest he was, was certain, addressed him once again.

87. Know for certain, oh king, that the fulfilment of your wish is not far distant; since this blessed cow has turned up the very moment her name was mentioned by me.

88. It behoves you (therefore) to gain the favour of the cow by your unceasing attendance upon her, and living upon the products of the forest, just as one gains knowledge by close application.

89. You should move on when she moves on, stand when she stands, sit down when she does so, and drink water when she has done the same.

90. And let this our daughter-in-law too, being pure and full of devotion, follow her, after she is worshipped, in the morning, as far as the bounds of the penance-grove, and also advance thither in the evening to receive her.

91. Thus be devoted to her service, until she is propitiated; may no obstruction overtake you; may you stand, like your father, at the head of those who are blessed with worthy sons.

92. The disciple of the saint, who knew the proper place and

time, bowing accepted, in a pleased mood, with his queen, the command of his spiritual instructor, saying " I shall do so ".

93. Then at night, the learned son of the creator, who always spoke agreeable and truthful words, dismissed the king of men, on whom good fortune had just begun to smile, to retire to bed.

94. Although possessed of superhuman power, due to ripe asceticism, the saint, learned in ritual, with an eye to the pious task undertaken by the king, provided him with such accomodation as was suited to a hermit-life.

95. The king, accompanied by his wife free from pollution, occupied a hut pointed out by the chief of hermits, and (there) lying on a bed of *kusà* grass passed the night, the close of which was announced to him by the saint's disciples chanting the Veda (aloud).

CANTO II.

THE ARGUMENT.

1-24. The king and his queen worship the cow of the sage as enjoined by him and follow her as she proceeds to the forest. The wild beasts of the forest feel the influence of the august person of the king and forego their wild nature. Even the trees do homage to the monarch as he passes by. 25-65. After twentyone days' unflinching service, the cow creates the illusion of a lion, attacking her, in order to put to test the king's devotion. After a long conversation with the lion, the king offers up his own body to the hungry beast, and thus stands the test. A shower of unearthly flowers falls on the king as he expects the terrible leap of the lion, and the illusion vanishes. The delighted cow confers upon the king the wished-for blessing and they return home. 66-75. The king informs the sage and his queen of the favour of the cow. Now that the vow is completed Vasishtha sends back the royal couple to their capital. The king returns and enters his capital amidst the rejoicings of the citizens. In due time the queen conceives and bears foetus formed of the heavy substances of the guardians of the regions.

1. Then, in the morning, when the queen had worshipped the cow with scents and garlands, and when her calf had sucked and had been tied again, he, the lord of men, rich in renown, untied the cow of the sage for (going out to) the forest.

2. The lawful wife of the lord of men, worthy of being named at the head of chaste ladies, followed the path of the cow, the dust of which was consecrated by the plantings of her hoofs, as

(closely as) *smṛuti* (remembered law) follows the sense of *śruti* (revealed texts).

3. The kind-hearted monarch, lovely with glory, having asked his beloved spouse to return, (himself) began to guard the daughter of *Surabhî* whose milk exceeded in quantity the waters of the four seas, as if he was protecting the earth itself, transformed into a cow, with the four oceans metamorphosed into her four teats.

4. Since it was as a pious duty that he followed the cow, he forbade the rest of his retinue too (from accompanying him); he required no one else to guard his body; for the descendants of Manu, have ever been protected by their personal valour.

5. He gave her savoury mouthfuls of grass, scratched her body, kept off flies, and allowed her to go wherever she liked without hindrance; thus did the supreme monarch devote himself to her propitiation.

6. Standing still whenever she stopped, proceeding on when she went on, patiently sitting down when she sat down, and drinking water when she would drink it, —thus did the king, like a shadow, follow the cow.

7. Though the insignia of royalty was laid aside, yet he possessed kingly majesty that could be inferred from the peculiar halo of light about him, and thus resembled a king of elephants, inwardly in an infuriated state, but without the lines of ichor manifested externally.

8. With his hair tied up with the tendrils of creepers, he, with his bow strung, wandered in the wood, as if with the intention of taming the ferocious beasts of the forest, under the pretext of guarding the sacrificial cow of the sage.

9. The trees on both the sides of the king, mighty like the god with the noose (*Varuna*), (as he passed on) unattended by servants, uttered, as it were, the exclamations of ' Victory to the king ' by means of the notes of impassioned birds.

10. Him, bright as the god of fire, and worthy of adoration the tender creepers, agitated by the wind, covered with their flowers, as he passed by their side, as the maidens of the city (lit. the daughters of citizens) would shower upon him the customary *lājās* (fried paddy).

11. Though he held a bow, yet the tenderness of his heart was proclaimed to the female deer by their hearts remaining unaffected with fear; so by gazing at his body they obtained the fruit of the great expanse of their eyes.

12. He heard (as he went on) the songs descriptive of his own glory, loudly carolled from the bowers by the sylvan nymphs, in concert with the singing bamboos, which having their holes filled with wind, provided, as it were, the music of flutes.

13. When he, purified by his righteous conduct, was oppressed by the heat of the sun, as he had no umbrella with him, the breeze charged with the spray of the mountain streams, scented with the gently shaken flowers of the trees, served (refreshed) him.

14. As he, the protector, entered the wood, the forest conflagration was quenched even without a shower (of rain), exuberant was the growth of fruits and flowers, and among animals, the stronger did not attack the weaker ones.

15. At the close of the day, the light of the sun, and the cow of the saint, both red like a ruddy (fresh) leaf, began each to return home, having purified the regions between the directions, by their course through them.

16. He, the protector of the middle world, followed her, who supplied to the sage the necessary articles for the rites due to gods manes and guests; and the cow too, attended by him who was esteemed by the good, looked as graceful as faith incarnate, when accompanied by observance (also embodied).

17. Returning, he saw the sites of the forest—that were being obscured (by the approaching darkness of the night); in which herds of wild boars were emerging from the pools, in which peacocks were flying towards the trees they roosted in, and where antelopes were squatting on the swards.

18. The cow (that had calved but once) on account of her exertion to bear the weight of her full udder, and the king by reason of his massive body, both walked with graceful steps and (thus) decorated the way back to the penance grove.

19. His wife drank him in, from the skirts of the forest, as he returned following the cow of Vasishta, with winkless eyes, that had fasted long, as it were.

20. Placed in front by the lord of the earth, on the way, and

received by his lawful consort advancing towards her, the cow, from her situation between them, resembled twilight between day and night.

21. Sudakshinā, with a pot of whole rice, went round that cow keeping her on the right side, and bowing, worshipped the broad space between her horns (the forehead), the very door, as it were, of the fulfilment of her wish.

22. They both (the king and queen) were gladdened to see that the cow, though anxious to see her calf, patiently accepted the worship offered to her; for verily the signs of pleasure of (venerable) beings of her type, manifested towards those who approach them with devotion, indicate the near fulfilment of (their wishes.)

23. After having pressed the feet of his preceptor and his wife and having finished his evening devotions, Dilīpa who had uprooted his foes by (the might of) his arms, did again attend upon the milchcow as she sat down after having been milked.

24. He, the protector, accompanied by his wife, sat close after the cow, near whom were placed a lighted lamp and offerings of worship; and as gradually she slept, he slept too, following her example, and rose in the morning when she awoke from sleep.

25. Thrice seven days passed away, while he, of adorable fame and accustomed to deliver persons in distress, was thus engaged in keeping, with his royal consort, the vow for the birth of a son.

26. On the following day, the cow that supplied to the sage materials for sacrificial offerings, desirous to test the devotion of her follower, entered a cave of the mountain Himalaya (lit. Gauri's father) where tender grass was growing in the vicinity of the fall of the Ganges.

27. The king had directed his eyes to the beautiful mountain scenery, confident that the cow was, even in thought, unassailable to the beasts of prey; when unobserved in his attack, by him, a lion forcibly pulled at her.

28. Her yell, deepened by its reverberations in the cave, drew back by catching, as it were, in a noose of robes, the sight of the king, the protector of the distressed, that was rivetted on the king of mountains.

29. That eminent archer saw a lion, seated upon the rosy cow,

like a full blossomed *lodhra* tree situated on the table land of a mountain full of red minerals.

30. Then the king, who walked as undauntedly (or proudly) as the lord of lions, who was the protector of the distressed, and who had by force extirpated his enemies, being thus affronted wished to take out an arrow from his quiver to kill the lion, who merited death.

31. As he wished to strike, his right hand remained, with its fingers stuck fast to the featherd end of the arrow, the lustre of the nails beautifully tinting the heron's feathers, (as still) as if its action was portrayed in a picture.

32. Enraged all the more at the paralysis of his hand, the king burnt within himself by the fire of his energy which could not touch the offender though very near, like a cobra made powerless by charms and herbs.

33. (Then) the lion, who had seized the cow spoke in human accents to the king, who was ever a partisan of the good, who was the most illustrious of the race of Manu, and whose strength was as great as that of a lion,—thus astonishing him (all the more) who was (already) amazed at his own state.

34. Away, oh king, with your effort; your weapon, though discharged against me would prove of no avail; the fury of the storm, though capable of uprooting trees, has no effect upon a mountain.

35. Know me to be a servant of the eight-formed god, Kumbhodara by name, the friend of Nikumbha, whose back is consecrated by the favour of his planting his foot upon it, when he wishes to mount his bull, white like the mountain Kailàsa.

36. Yonder you see a Devadàru tree; it has been adopted as a son by Shiva (the bull--bannered god); and it has known the taste of the waters poured by Skanda's mother out of gold jars resembling her maternal breasts.

37. Once upon a time, a wild elephant scratched his temples against this (tree) and destroyed its bark; whereupon Pàrvatî (lit. the daughter of the mountain) grieved for it, as if it was Skanda (lit. the general of the divine forces) himself, wounded by the missiles of the demons.

38. From that day forth, I have been placed in this cave of

the mountain, by Shiva (the trident-holder) for scaring away the wild elephants, directing me to prey, as a lion, on such animals as might come quite within my reach.

39. Being thus situated, this feast of blood after my fast, destined by the supreme lord for this time, and (therefore) coming up to me, is enough for the gratification of me, hungry as I am, just as the nectar of the moon coming as a meal is to (the gratification of) the enemy of gods (Ràhu).

40. Do you, therefore (lit. you who are thus made helpless) go back, without being ashamed; you have shown your devotion, as a disciple, to your spiritual guide; where it is impossible to protect by arms, what is to be guarded, it (inability to protect) does not damage the reputation of those who wield arms.

41. On hearing this significant speech of the king of beasts, the supreme lord of mortals, (knowing) that he was baffled in the use of his missile by the power of Shiva did not think contemptuously of himself.

42. And also spoke in reply to him (the lion), being unsuccessful in his attempt to shoot an arrow, which for the first time knew what a failure was, like the wielder of the thunderbolt (Indra) paralysed by the glance of Shiva, when about to discharge his weapon.

43. Oh lord of beasts, suspended as all my actions are, you may well laugh at the words I am going to speak; but you know the inward feelings of animated beings, and therefore I will say my say.

44. All adorable to me is that (Shiva) who is the cause of the creation, preservation, and destruction of all things, animate and inanimate; I cannot also, on the other hand, allow this property of my spiritual guide to be destroyed in my sight.

45. Be pleased, therefore, to make your subsistence on this my body, and let this cow of the great sage be liberated, whose little calf will be anxiously looking for her (return) at the close of the day.

46. On hearing these words, that attendant of Shiva (lit. the lord of beings) laughed a little and spoke once more to the king (lit. the lord of riches) rending into pieces the gloom of the mountain caves by the gleam of his teeth.

47. An undisputed (lit. marked by one imperial umbrella)

sovereignty over the whole world, prime youth, and this handsome form—you who wish to forego all these for the sake of a trifle, seem to me but foolish in your judgment

48. If this be your compassion for living beings, this cow, alone will be happy (saved) by your death. But if alive, oh king of men, you like a father will ever protect your subjects from calamities.

49. But if you dread your spiritual guide, who having an only cow, will be burning with anger at your offence, (like a blazing) fire, it is possible for you to pacify his wrath by presenting him with millions of cows with udders as big as pitchers.

50. Preserve, therefore, your body whose happy lot it is to enjoy a series of blessings and which is endowed with strength; for the wise say that a prosperous kingdom is identical with the heaven of Indra only differing in that it is situated on the earth.

51. When the lord of beasts had ceased, having said all this, the mountain too, on account of the echo of his words resounding in the caves, seemed affectionately and loudly to say the very same thing to the king.

52. Having heard the words of the attendant of Shiva, the king of men spoke again, his compassion being excited all the more, being looked at with terror-smitten eyes by the cow under the grasp of the lion.

53. The noble name of the military caste is verily known through the various worlds as 'the one that protects from danger'; but to one who acts in opposition to this, of what use is a kingdom, or a life tarnished by infamy.

54. And how will it be possible to allay the anger of the great sage by the gift of ordinary milchcows? Know that this cow is noway inferior to *surabhî* (the divine cow); that you have attacked her is by virtue of the power of Rudra.

55. It is, therefore, proper that I should release her from you by offering my own body as a ransom. Thus your meal-after-fast will not be obstructed, and the means of the sage's rites also not be destroyed.

56. You too, who are a servant, know this—for great is your care for the *devadàru* tree—that it is not possible (for a servant) to stand before his employer, himself unhurt, after having allowed his charge to perish.

57. Or, if some how you deem me not fit to be killed, be compassionate to my (other) body consisting of glory; for in the case of people like me, there is utter want of regard for the exceedingly perishable lumps of matter (the bodies.)

58. A friendly connection is said to be formed after mutual talk, and the same has been formed between us, (thus) met together in this forest tract; hence, oh follower of the lord of beings, it behoves you not to deny me the favour I seek as your connection.

59. To the lion, who had said ' so let be ' Dilîpa, whose hand was released from restraint the very moment, offered, after laying down his weapons, his body, just as if it were (no better than) a lump of flesh.

60. At that moment, as the king (lit. the protector of the people) was expecting the terrific leap of the lion, with his face downwards, there fell upon him a shower of flowers scattered by the hands of the *Vidyâdharàs*.

61. Hearing the mellifluous words ' Rise, my child ' uttered there, the king arose (but only) to behold the cow, standing before him like his own mother, with milk dripping down from her udder, and not the lion.

62. The cow thus addressed the astonished king, -oh benevolent one! an illusion being created you have been merely tested by me; by virtue of the power of the saint, not even the god of death can do me harm, much less other destructive animals.

63. My son, by your devotion to your spiritual guide and your compassion for me I am pleased (with you); ask a boon (of me); know that I am not only the producer of milk, but can grant any object of wish, when pleased.

64. Then he, who had honoured supplicants and earned the title of hero by the might of his arms, joined his hands, and asked for a son by Sudakshinâ, such as would be the founder of a dynasty and earn an undying reputation.

65. Having promised, by saying ' so be it,' the gift of the desire of the king who longed for progeny, the milch-cow commanded him thus—my son, take my milk in a vessel of leaves, and drink it.

66. I wish to drink your milk, oh mother, out of what will remain after the calf has sucked and after it has been used for the sacrificial rites, having received permission from the saint, just as

I receive the sixth portion of the (produce of the) earth, protected by me.

67. Thus addressed by the king, the cow of Vasishṭha became still more pleased, and followed by him returned with an easy space, from the Himālayan cave to the hermitage.

68. The lord of kings, with a face bright like the cloudless moon, informed his spiritual guide and then his beloved wife, of the favour of the cow, in words which seemed to be a repetition, as it was already inferred (by them) from the external signs of ecstatic joy.

69. He, of unblemished soul and kind to the virtuous, having been permitted by Vasishṭha, drank with unslaked thirst the milk of Nandinî, that remained after the calf had been gratified and the offerings made, as if it were his spotless fame embodied.

70. The next morning the repast at the conclusion of the aforesaid vow being over, Vasishṭha who had subdued his passions, dismissed the (royal) couple to return to their own capital, after having performed the ceremony that was to ensure them a happy journey.

71. The king circumambulated the holy fire to which the offerings were made, and Arundhatî just after her husband and then the cow too together with her calf, and started on his journey, his prowess being rendered mightier by the auspicious rites (performed at his departure).

72. The patient king accompanied by his lawfully wedded wife traversed the road driving in a chariot which made a sound agreeable to the ear and also gave them a comfortable seat on account of absence of jolting, as if he had been conveyed by his own desire that had now been fulfilled.

73. His subjects, who eagerly longed to have a sight of him on account of his absence, seemed to drink him in, as it were, whose form was emaciated by the observance of the vow for progeny, with eyes ever unsatiated, just as they would look at the rising new moon (lit. the lord of plants.)

74. He, possessing the magnificence of Indra (lit. the splitter of the demons' towns) entered the city decorated with flying banners, greeted with acclamations by the citizens, and once again placed the yoke of the earth (resumed the government of the earth) on his arm whose sustaining strength equalled that of the serpent-king.

75. Then (in course of time) the queen bore a foetus formed with the weighty essences of the guardians of regions, for the wellbeing of the race of the king, as the heavens bore the luminary that sprang from the tears of Atri, and as the divine river (Gangà) bore the lustrous seed of Shiva deposited by Agni (the fire god).

CANTO III.

THE ARGUMENT.

1-13. Sudakshinà manifests signs of being with child. The king gratifies all her pregnancy-hankerings. The queen looks more and more graceful as she advances in pregnancy and in due time gives birth to a son under the most favourable aspect of stars. 14-30. Many auspicious occurrences attend the birth of the son who is named Raghu. Raghu's childhood and education. His marriage and investiture with the title of 'the young sovereign'; 31-37. Raghu described as *yuvarāja*. 38-67. Dilipa wishing to perform a sacrifice for the hundredth time appoints Raghu to guard the sacrificial horse. Indra takes away the horse in an invisible form and Raghu is unable to find out the offender. He suddenly sees Nandinî, Vasishthâ's cow, washes his eyes with her urine and sees Indra taking away the horse. A battle takes place between Raghu and Indra. The latter is pleased with the prowess of the former and endows Dilipa with the entire merit of the performance of the sacrifice. 68-70. The king who is already enlightened by a messenger of Indra, warmly receives his son, He then bestows on his son the sovereignty of the world and himself retires to the forest.

1. After that (conception) Sudakshinà manifested the signs of pregnancy, which were, as it were, the very desire of her husband about to be fulfilled, which were (as gladdening) to the eyes of her female friends as the appearance of the moonlight, and which were again the cause of the perpetuation of Ikshwâku's race.

2. Not wearing all her ornaments on account of the feebleness of her body and with her face pale like the *lodhra* flower, she looked like the night near its wane, with but a few stars displayed in it and the moon shining dimly.

3. The king smelling, in private, her mouth fragrant by reason of the earth (she would eat) was never satisfied with it, like an elephant smelling a small pond in a forest tract, sprinkled with drops from the clouds, at the close of the summer.

4. Her (future) son was to enjoy (the sovereignty of) the earth, his conquering chariot only stopping at the furthest ends of the quarters, as the lord of the gods enjoys that of heaven; hence it was that she (the queen) set her mind upon an object of desire like that in preference to all other objects of taste.

5. Through her bashfulness the princess of Magadha, does not tell me her wish; what are the things that she has a craving for? Thus did the lord of the Uttara-kosalas, every now and then, ask the female companions of his queen, with great concern.

6. Having reached the state painful on account of hankerings of pregnancy, whatever she asked for, she saw brought to her; for there was nothing, which being desired by him, was unattainable to him, when he stood with stringed bow in hand, even if it were in heaven.

7. Gradually getting over the painful state of pregnancy-cravings, she appeared beautiful, as her limbs grew plump, like a creeper, which after the fall of the old leaves, is once more dressed in lovely foliage.

8. As days passed on, her two breasts growing exceedingly plump, with their nipples tinged with blue all round, far surpassed the loveliness of a couple of well-formed lotus buds with black bees surrounding them.

9. The monarch regarded the queen with child, as if she were the sea-girt earth holding within a hidden treasure, or the *Samī* tree with fire lying concealed in the inside, or as the river *saraswatī* with its stream of water flowing underground.

10. The wise king performed, in due order, the ceremonies (attendant on pregnancy) beginning with *pumsavana*, with a magnificence worthy of the great love he bore to his beloved queen, of the vast wealth he had acquired by the might of his arms from all quarters, and also of his great joy.

11. Whenever the king visited her apartment he was delighted to see how she, with tremulous glances, rose from her seat with difficulty on account of the heaviness of the foetus into which were infused the portions of the mighty gods, and also how she experienced languor even as she joined together her hands to make the customary salutation.

12. Now, at the proper time was when the development of the

foetus had been properly attended to by trusty physicians, well versed in the art of mid-wifery, the husband saw, with a delighted mind, his beloved queen, about to be delivered, like the sky overhung with clouds about to discharge a shower of rain, at the close of summer.

13. Then, at the proper time, she comparable to Sachî, gave birth to a son, whose most exalted fortune was betokened by five planets occupying their (respective) high positions, and not approaching the sun, just as regal power, which is engendered by three agencies, produces inexhaustible wealth.

14. The quarters brightened, pleasant breezes blew, and the holy fire received the oblations with a flame turning to the right; (thus) at that moment every thing indicated auspiciousness; for the birth of his like is for the good of the world.

15. Deprived of their lustre all of a sudden by the natural splendour of the well-born babe, spreading around the bed in the lying-in-chamber, the midnight lamps, looked as if they had been painted in a picture.

16. When the attendants of the seraglio announced to the king the birth of a boy, in words which rivalled in sweetness with nectar, there were only three things which he could not give away to them, viz. his (imperial) umbrella bright as the moon, and the two chauries [being the insignia of royalty].

17. As the king was drinking in the lovely face of his son, with an eye as steady as a lotus in a breezeless spot, his excessive joy could not be contained in himself, like to the flood of the great ocean at the appearance of the moon.

18. Then the ascetic family priest came from the penance-forest, and performed all the natal ceremonies, when the son of Dilîpa shone forth with additional lustre, like a gem produced in a mine, after it has undergone the process of polishing.

19. The sounds of the auspicious musical instruments, pleasant to hear, accompanied by the delightful dances of the courtezans, went on not only in the palace of him the husband of the Magadha princess but also in the regions of the denizens of heaven.

20. There was no prisoner—such a protector he was—whom delighted at the birth of a son he might release; only his own self was, on that occasion, liberated from the bond, called ‘the ancestors’ debt.

21. Foreseeing that the boy would go to the end of all learning and also to his foes on the battle-field, the king, who was conversant with the meaning of words, named his son Raghu; seeing that the root (of the word Raghu) implied 'motion';

22. Under the care of the father, who was endowed with fortune of every kind, the boy developed, day by day, the graceful limbs of his body, just as the young moon waxes in size by the infusion of the rays of the sun (lit. he who drives green horses).

23. As Umà and Shiva (lit. the god who has a bull for his flag) were delighted with Kártikéya (lit. one born in reeds), 'and as Shachî and Indra (lit. the cleaver of the demons' cities) were delighted with Jayanta, so were, the king and the Magadha princess, equal to them pleased with their son, who was also like them (the two divine boys).

24. The love which existed between the king and the queen and which had united together their hearts, like that of a pair of *Chakravàka* birds, increased on the part of each towards the other though now shared by their only son.

25. The boy lisped the words first uttered by the nurse, walked by holding her finger, and bowed by being taught to make obeisance; by these acts he added to the joy of his father.

26. When the king placed on his lap the boy who seemed to be shedding ambrosia on his skin by means of the pleasurable sensation generated by the contact of his body, he experienced, with his eyes closed at the corners, the felicitous touch of a son, after a long time.

27. And he, who never outstepped prescribed bounds, considered his line as well perpetrated by him (his son) of exalted birth, just as Brahman (lit. the lord of creation) considers his own creation well preserved by that other from of his own self (Vishnu) who combines himself with Satva, the best of the three principles (that govern the world.)

28. After his tonsure ceremony had been performed, he, in company with the ministers' sons of the same age, with waving locks of hair, mastered properly the alphabet, and thereby entered the vast field of learning, as one enters the sea through the mouth of a river.

29. And, when he had been duly invested with the sacred thread, learned instructors educated him, a favourite with teachers, and

found their labours not wasted upon him; for an effort directed to a proper object is productive of fruit.

30. Gifted with a noble understanding, he, by the force of all the excellences of intellect, got across (mastered) in succession, the four lores comparable in vastness to the four oceans, as the lord of the directions (the sun) traverses the four quarters by means of his bay steeds, surpassing the wind in velocity.

31. Having put on the holy hide of *ruru* (a kind of deer) he learnt the art of using missiles together with their incantations from his father himself; for not only his sire was the sole sovereign in the world, but the sole archer also.

32. Like a young calf just reaching the state of a full grown bull, and the young elephant attaining the condition of a huge elephant, Raghu whose childhood was gradually supplanted by youth, developed a frame charming by its gravity.

33. Then after the ceremony of the cutting of the hair had been performed, his father performed the marriage rite, and the princesses having found an excellent husband in him, shone like the daughters of Daksha married to the moon (lit. the god who chases away darkness.)

34. Then the king wishing to lighten the exceedingly heavy burden of governing his subjects long sustained by himself, invested Raghu with the title of 'young king', seeing that he was disciplined (fitted for it) both by nature and by education.

35. Young, with arms long as the yoke of a car, a chest broad as a door-leaf, and a neck well-turned, Raghu surpassed his father by his physical excellence and yet looked lowly before him through humility.

36. The tutelary goddess of royal fortune, who always loves merits, went over partially from her original seat, the old king, to the new resting place called 'the young king,' just as the goddess of beauty passes from a lotus to a fresh blown one.

37. Like the fire by its associate the wind, like the sun by the autumnal season, and like the elephant by the bursting of his temples, the king (Dílipa) became most irresistible by his help.

38. Having appointed him, a preeminent archer, followed by (other)princes, to guard the sacrificial horse, he, comparable to Indra (lit. the god known for the performance of one hundred sacrifices) performed a hundred sacrifices less by one, without obstruction.

39. After that, when he wishing to offer another sacrifice, let loose the sacrificial horse to rove about unhindered, Indra in an invisible form, it is said, took it off, even before the eyes of the guards armed with bows.

40. Just at the time, when the prince's army stood amazed, not knowing what to do in their bewilderment, there was seen Nandini, Vasishṭha's cow, of well known power, coming accidentally.

41. The son of Dilipa honoured by the good, having cleansed his eyes with the holy liquid that flowed from her body was endowed with the power of seeing the objects that were beyond the ken of human beings.

42. The prince (lit. the son of the king) descried in the east the cleaver of the wings of mountains (Indra) carrying away the horse, fethered by the traces of his car, whose restlessness was repeatedly checked by the charioteer.

43. Recognising him to be Indra, by his hundreds of winkless eyes, and also by his green steeds Raghu addressed him in a deep voice that reached the vaults of heaven as if stopping his course thereby.

44. Oh lord of gods! you alone are described by sages as the foremost of those who share oblations offered in sacrifices; how is it then that you are disposed to obstruct the sacrificial rites of my sire, constantly engaged in the performance of sacrificial vow?

45. The enemies of sacrifices ought, indeed, to be checked by you, the lord of the three worlds, possessed of divine power of vision; but if you yourself stand in the way of the rites undertaken by the righteous, all pious work must be at an end.

46. Therefore, oh Indra! it behoves you to set free the horse, the most essential part of the great sacrifice; great lords, who lead the paths pointed out by the Vedas, never adopt a sinful course.

47. Having heard these bold words spoken by Raghu, the lord of the denizens of heaven, astonished, turned back the chariot and began to make a reply.

48. Oh son of a kshatriya what you say is all true; but those who regard reputation as their wealth must protect it from their enemies; and now your father is bent upon entirely eclipsing the same of me so well known in all the worlds.

49. As Hari alone is known by the name of Purushottama, as

Tryambaka (the three-eyed god), and none else, is styled Maheshwara, so do the sages know me as Shatakratu. This designation (respectively attached to us three) does not refer to a second person.

50. Therefore, have I, imitating the sage Kapila, carried away your father's horse; desist from all attempts to recover it; set not your foot upon the path pursued by the sons of Sagara.

51. Then the dauntless protector of the sacrificial horse laughed and again spoke: take up your weapon, if this be your determination; you will never gain your object without conquering Raghu.

52. Having addressed these words to Indra with his face turned upwards, and wishing to fix an arrow on his bow, he stood with his majestic form appearing to advantage in the attitude of *âlîdha* (the right leg advanced and the left one drawn in), thus imitating the god Shiva.

53. The resentful splitter of mountains (Indra) too, struck at his heart by this defiant posture of Raghu, as by a shaft, placed an arrow that never failed to hit its mark on his bow which shows itself as the momentary signal of the fresh clouds (*i. e.* the rainbow).

54. The arrow of Indra, accustomed to drink the blood of terrific demons, entered the broad chest of the son of Dilîpa, and drank, out of curiosity, as it were, the human blood never tested before.

55. The prince also, valiant like Kumàra (Kàrtikeya), planted an arrow, marked with his own name, into Indra's arm, whose fingers were roughened by patting Airàvata (the celestial elephant), and which bore the prints of the leaf-like paintings drawn by Sachî.

56. And with another arrow having peacock's feathers attached to it, he struck down the flag of Indra, bearing the mark of the mighty thunderbolt; whereupon the god got mightily wroth with him, as if he had forcibly cropped off the hair of the goddess presiding over the fortune of the celestials.

57. A fierce battle then ensued between the two, each intent on overcoming the other, by means of feathered shafts, as frightful as winged snakes, flying upwards and downwards; while the gods on the one side and the royal army on the other stood by (as silent spectators).

58. Even with his ceaseless showers of missiles, Vāsava was not able to extinguish him, the receptacle of exceedingly unbearable energy, as the cloud cannot extinguish by its waters the fire (of lightning) issuing from itself.

59. Then Raghu, by means of an arrow with a head shaped like the crescent of the moon, cut off the string of Indra's bow, which was roaring on his fore-arm, besmeared with the sandal of heaven, with a sound as deep as that of the ocean when it was being churned.

60. He, with his wrath augmented, threw aside the bow, and with a desire to destroy his very powerful adversary, took up the thunderbolt, habituated to lop off the wings of mountains, encircled by a tremulous orb of brightness.

61. Severely hit on the breast by that weapon, Raghu fell on the ground, along with the tears of his soldiers; but in an instant shaking off the pain caused thereby he rose up, together with his soldiers' acclamations of joy.

62. Even then, the slayer of Vṛttra (Indra) was pleased by the supreme valour of him who had long maintained a hostile position, cruel by the use of arms; for merits are sure to establish a footing everywhere.

63. My weapon, whose course, by reason of its inherent strength, finds no obstruction even from mountains, has never been sustained by any other person than you; excepting the horse what else would you have from me? so said Vāsava to him in intelligible words.

64. Then the son of the lord of kings, at the same time that he put back an arrow which was not entirely drawn out from the quiver, and which tinged his fingers with the lustre of the gold of its featherd post, replied to the lord of gods now speaking to him in pleasant words.

65. If you think, oh lord! that the horse is not to be released, then let my father, purified by the constant performance of sacrificial rites, be endowed with the entire merit of the sacrifice as if it had been completed in due form.

66. Moreover, oh lord of the worlds! arrange it so that the lord of the people, now inaccessible, being a part of the three-eyed god, may hear of this incident from your own messenger, while seated in the council-chamber.

67. Having promised to grant the wish of Raghu, with the words 'so it shall be' Indra (lit. the god having Matali for his charioteer) went his way; and the son of Sudakshinà too, not much pleased at heart returned to the council-hall of the king.

68. The lord of men, already informed by the messenger of Indra, warmly received him, touching his body marked with the wound made by Indra's thunderbolt, with a hand benumbed with joy.

69. Thus did the lord of the earth, of laudable rule, accomplish nine and ninety great sacrifices, as if he constructed a flight of steps, wishing to ascend to heaven, at the close of his life.

70. And now he, with his mind turned away from the objects of senses, made over in due form to his son the white umbrella, the emblem of royalty, and betook himself to the shade of a tree in a forest inhabited by hermits, accompanied by his celebrated queen; for this indeed is the family custom of the princes of Ikshvaku's race, when in the decline of their life.

CANTO IV.

THE ARGUMENT.

1-13. Raghu's succession to the throne. He outshines his father, as a ruler. His wise administration. 14-24. The advent of autumn. The season, by holding out before Raghu many facilities for carrying out a campaign, prompts him to undertake an expedition. 25-27. Raghu makes adequate provision for the defence of his capital and starts on his tour of conquest, success being augured to him by most favourable signs. 28-43. Conquest of the kingdoms in the east. 44-52. Conquest of the south. 53-59. Conquest of the west. 60-84. Conquest of the north-west and the north. 85-88. After his universal conquest Raghu performs the Vishvajit sacrifice—a ceremony in which all one's wealth ought to be given away as gratuity to the officiating priests. After the conclusion of the ceremony the conquered kings prostrate themselves at the foot of Raghu and depart to their respective capitals.

1. Having obtained the kingdom given by his father, Raghu shone yet more brilliantly (than before) as does fire (lit. the feeder on oblations) when in the evening it receives the effulgence deposited into it by the sun.

2. Having heard that he was established on the throne after Dilîpa, the fire (of jealousy) which had long been smoking in the hearts of (hostile) princes, now blazed forth, as it were.

3. His subjects with their children were delighted to see his rise (to the throne) which had just taken place, with uplifted eyes, as when they look at the flag raised in honour of Indra.

4. He whose gait was as dignified as that of an elephant, simultaneously brought under himself both the paternal throne and the circle of his enemies.

5. Him, consecrated to the universal sovereignty, served Lakshmî, the tutelary goddess of regal fortune, as it seemed, herself invisible, by holding over him a lotus umbrella whose presence was inferred from the halo of light (that encircled him).

6. And the goddess of learning too, being present in the panegyrising bards, at stated hours, served him, worthy of laud, with praises, full of sense.

7. The earth, though enjoyed by estimable monarchs Manu and others, appeared in his case a vergin territory (lit. not enjoyed by any one else).

8. He, by the justice of his punishments, won the heart of all the people, like the southern breeze which is neither too cold nor too hot (and therefore delightful to every one).

9. By his superior virtues he made the people long less for his father, just as the fruit of the mango tree softens the longing for its blossoms.

10. By men versed in the political art, two courses, the fair and the unfair, were pointed out to the new king; but he followed the first alone and not the second.

11. Even the qualities of the five primary elements (now) attained a (new) excellence. Under his new regime every thing became new, as it were.

12. As the moon by its power to delight is rightly called *Chandra*; and as the sun by its diffusing heat is correctly named *Tapana*; so he, by pleasing his subjects, was justly styled *Rájá*.

13. Granted that his eyes were very large, extending to their ears; but the function of (real) eyes was discharged in his case, by (his knowledge of) *Shâstras*, which pointed out to him the minute details of his regal duties.

14. Now when he was at ease having established himself firmly on the throne by the adoption of proper remedies, there came to him, like a second goddess of wealth, the autumnal season, with blooming lotuses.

15. His unbearable prowess and the intolerable heat of the sun simultaneously pervaded all the quarters of heaven, their path having been cleared by the clouds which were lightened on account of their contents being discharged.

16. Indra withdrew the bow which appears in the rainy season, and Raghu took up his victorious one; for they both took up their respective bow in turns for the good of the people.

17. The (autumnal) season having the white lotuses for its umbrella and the opening Kàsa flowers for its chauries imitated Raghu with his lotuslike umbrella and his chauries like the Kàsa flowers, but could never attain his regal splendour.

18. During that time those who had eyes enjoyed equal pleasure at the sight of him with a sweet smiling face, and of the moon shining brightly.

19. The affluence of his spotless fame seemed to be distributed and scattered over the rows of geese, over the starry spheres, and over waters abounding with (white) lilies.

20. Maidens keeping watch over the fields of paddy corn seated in sugar-cane shades, sang the fame of him, the protector, springing from his merits, recounting the history from his days of childhood.

21. On the rise of the sage sprung from a waterpot (the star of Agastya) water became pure and pellucid; but the heart of the enemies of Raghu, apprehensive of an attack from him, became turbid with fear.

22. Big bulls with massive humps, fierce with fury and digging up the banks of rivers, imitated the prowess of Raghu, which had much the grace of sport.

23. Wounded (in their vanity, as it were) by the flowers of the *Saptaparna* trees having the scent of their own ichor, Raghu's elephants poured forth from the seven parts of their body, the liquor, as if in emulation.

24. The season of autumn, which made the rivers fordable and dried up the mire from the roads, incited him to an expedition of conquest, even before his personal energy inspired him to do it.

25. At the lustration ceremony of his horse, the sacrificial fire to which oblations were offered in due form, gave him (the blessing of) victory with his own hand, as it were, in the form of the flame inclining towards the right side.

26. Having provided for the defence of his capital and the frontier forts, and cleared the rear of his foes, he marched out, followed by good luck, with a sixfold force for the conquest of the quarters.

27. The matrons of the city, old in years, scattered over him fried rice, as the waves of the milky ocean bespattered Achyuta with the particles of milk tossed up by the mountain Mandara.

28. He, Indra's peer (in valour) first marched towards the east, menacing, as it were, the foe with his flags agitated by the wind.

29. By the clouds of dust raised by his chariots he turned the sky into the earth as it were, and by his elephants resembling clouds, he made the earth look, as it were, like the sky.

30. Ahead went the terror of his name, then the noise, thereafter the dust, and last of all the chariots and the rest; thus the army (of Raghu) consisted of four divisions as it were.

31. As he had ample resources at his command he turned deserts into well-watered tracts, the navigable rivers into easily fordable ones, and the forest sites into open plains.

32. Leading his mighty army marching towards the eastern sea, he looked like Bhagîratha, who led Gangâ fallen from the matted hair of shiva.

33. His march was characterised by his depriving the (hostile) kings of their wealth, and by his dethroning and routing them in various ways, like the path of a tusker, which is marked by trees, shorn of their fruits, uprooted and destroyed in various ways.

34. Thus overrunning the kingdoms in the east and gaining victory every where, he came to the shores of the great sea, dark with the forests of palms.

35. From him the uprooter of all that did not bend before him as from the current of a river, the Sumhas saved themselves by following the course of cane-plants.

36. Having by his power uprooted the Vanga kings, who had resisted him by means of their ships, he, the leader, erected memorial pillars of victory in the midst of the streams of the Ganges.

37. Like to the plants of the Kalama rice, which bend low to their roots and yield a rich harvest after they have been first uprooted and then transplanted, they, first uprooted and then

reestablished on their thrones, bowed themselves down to his very lotus-like feet and honoured him by gifts of riches.

38. He crossed the river Kapishà with his troops by means of a bridge formed of the elephants and marched towards the Kalinga land, the way being led by the kings of the Utkala country.

39. He made his prowess keenly felt on the peak of the mountain Mahendra, just as a driver plunges deep his sharp goad into the head of a restive elephant.

40. The King of Kalinga, strong in his war elephants, received him with showers of missiles, as a mountain receives, with volleys of stones, Indra, when prepared to cut down its wings.

41. After he had endured a thick shower of the enemy's iron arrows, the descendant of Kakutsa won the goddess of victory, as if after having taken an auspicious bath.

42. There, his soldiers having prepared places for wassail quaffed in cups made of betel-leaves cocoanut-wine, and along with it the glory of their enemies.

43. The King, who was a conqueror for the sake of pious works, took away the wealth and not the territory of the lord of Mahendra, who was first made a captive and then liberated.

44. Then marching along the seacoast, lined with betelnut trees laden with fruit, he, to whom victory was not a thing to be sought after, marched towards the quarter, in which the star of Agastya rises.

45. The Sloka is somewhat obscene and therefore is not translated.

46. The army of him, the conqueror, after he had travelled the day's distance, encamped on the adjoining grounds of the mountain Malaya, where the Márîcha birds were flying about in the forests of peppers.

47. The dust of the cardamom fruits which were pounded by (the hoofs of) his horses, flying up settled on the temples of the infuriated elephants exhaling a similar smell.

48. The neck-chains of the elephants powerful enough to break down even the foot-chains, did not slip off, being tied round in the grooves cut into the sandal trees by the coilings of snakes.

49. Even the heat of the sun is mitigated when in the south-

ern quarter; but in that very quarter the Pándya princes could not bear the prowess of Raghu.

50. They fell down at his feet and presented him with the finest pearls found at the place where the Tàmraparṇî falls into the sea, as if with their accumulated glory.

51-52. Obscene,

53. By his forces marching onward, bent upon conquering the countries of the west, the sea though far removed by the missile of Parashuràma, seemed to be connected with the mountain Sahya.

54. The dust raised by the army was placed by him as a substitute for the hair-powder, on the curls of the Kerala ladies who had given up personal decorations in terror.

55. The pollen of the ketaka flowers, wafted by breezes from the river Muralá, served as a spontaneous scented powder for the armours of his warriors.

56. The rustling of the large palm trees shaken by the wind was drowned by the clank of armours on the body of his war-horses moving about.

57. The black bees left the Punnàga trees and fell upon the temples of elephants scented with ichor flowing from them, as they were tied to the trunks of the date trees.

58. History has it, that the watery main gave ground to Ràma on being requested by him; but it now gave tribute to Raghu under the guise of the western kings.

59. There he turned the mount Trikúta into a lofty pillar commemorating his victory, bear as it did the distinct marks of his military valour in the form of the impressions made upon it by his infuriated tuskers.

60. Thereafter he set out by a landroute to conquer the Persians, as a man possessed of self-control, proceeds with the help of the knowledge of the truth, to subdue the foes known as the senses (passions.)

61. He did not bear the flush imparted by liquor to the lotus-like faces of the Yavana dames, just as an untimely rise of clouds does not (bear i. e. intercepts) the morning sunlight on the lotuses.

62. Then a fierce battle took place between him and the Yawanas of the west, who had a powerful cavalry, in the midst of dust (raised by the armies) so (dense) that the opposing warriors could know each other simply by the twang of their bows.

63. He strewed the earth with their bearded heads, severed (from the trunk) by means of arrows having broad blades, as if with so many honey combs covered over with bees.

64. The rest (i.e. survivors) took off their helmets and sought his protection; for the wrath of the high-minded is appeased by humble submission.

65. His soldiers relaxed the fatigue of victorious battle with the help of wine, seating themselves on superfine skins spread in the vine yards.

66. Then Raghu marched towards the quarter of Kubera (the north) with the desire of conquering, by means of his arrows, the northerners, just as the great luminary passes northwards in order to suck up moisture with his rays.

67. His horses having lessened the fatigue of their journey, by rolling on the bank of the Sindhu, shook their bodies to which were adhering the filaments of saffron.

68. There the warlike deeds of Raghu manifested on the husbands of the Huna ladies, imparted a red tinge to their cheeks.

69. The Kamboja princes, unable to withstand his valour in battle, bent low (before him), together with the walnut trees injured all round on account of the elephants being tied to them.

70. Great heaps of riches, abounding in noble steeds, reached the lord of the Kosalas every day; but not their boastful manners (or 'but pride never touched him').

71. Then he ascended the mountain Himàlaya (Gaurî's father) with his cavalry, augmenting, as it were, in size, its peaks with the mineral dust raised up (by his horses.)

72. Even in the midst of the tumult of the army, the fact that the lions lying in their dens and of equal might (with the army) simply turned back and looked on (the marching troops) indicated their utter want of fear (intrepidity).

73. Breezes which produced a rustling noise among the birch trees, caused musical sounds from singing bamboos, and wafted the spray of the Ganges fanned him on the way.

74. His soldiers took rest sitting under the shades of the Nameru trees, on stone-slabs with their surfaces perfumed with the musk of the musk-deer squatting upon them.

75. The lustrous herbs with their light reflected from the iron

neck-chains of the elephants tied to the Sarala trees, served, at night, as lamps that burnt without oil, to him the leader of the forces.

76. In the halting places left by him, the *devadāru* trees, the bark of which was injured by the neck-ropes (with which the elephants were tied to them) indicated to the *kirātas* the height of the elephants.

77. There a terrific battle took place between him and the mountain tribes in which fire flashed forth as the iron darts and the stones flung by means of slings clashed together.

78. Having made the Utsavasanketas destitute of their festivities by means of his arrows, he caused the kinnaras to sing the songs descriptive of his victorious war.

79. When these (mountain tribes) approached (him), presents in hand, the king (Raghu) and the mountain Himālaya, became mutually aware of the wealth and the valour of each other respectively.

80. Having established there his indestructible fame he descended (from the mountain) causing the mountain that was heaved by Paulastya (Rāvaṇa) to blush as it were.

81. When he had crossed the Brahmaputrā, the lord of the Pragjyotisas quaked (with fear) as also did the black aloe-wood trees which were used as tie-posts for his elephants.

82. He could not bear the dust raised from the track of the chariots, which hid the sun and which looked like foul weather without a shower (from the sky); how could he face the army?

83. The king of the Kāmarūpas waited upon him whose valour exceeded that of Indra himself, with those very elephants, with their temples ripped, with which he had repulsed others.

84. The lord of Kāmarūpas adored the lustre of Raghu's feet, the presiding goddess of the golden foolstool, with presents of gems, as if with offerings of flowers.

85. Thus having conquered all the quarters of the globe, the conqueror returned home, making the dust raised by his chariots rest on the heads of the kings now stripped of the regal umbrella.

86. He performed the sacrificial rite *Visvajit* by name, in which all one's wealth is given away as *dakṣhaṇā*; for what the righteous take they shower upon others like clouds.

87. At the end of the sacrifice, the descendant of Kakutsa

(Raghu), assisted by his ministers of state, allayed the wounded feelings of the defeated kings by honouring them with marks of great respect, and permitted them to go back to their capitals, where their wives were longing for their return owing to their long absence.

88. They at the time of their departure, bowed down to the emperor's feet which bore marks of banners, swords, and royal umbrellas, formed of lines, and which could be reached by his favour alone, and made them white at the toes, with the pollen and honey that dropped from the garlands on their heads.

CANTO V.

THE ARGUMENT.

1-34. Kautsa, a disciple of the saint Varatantu comes to the now penniless monarch (Raghu) to solicit for his preceptor's fees. The king receives him with due respect, and asks him the purpose of his coming. This Kautsa tells him reluctantly not choosing to trouble the king with his suit, in his self created poverty. The king obtains money from Kubera, and presents Kautsa with the whole of it. The hermit departs in a pleased mood blessing the king to get a worthy son. 35-38-In due time Raghu gets a son who is named Aja. The prince masters the various branches of knowledge and gradually attains youth. 36-59. Aja is sent to the country of the Vidarbhas to be present at the Swayamwara of the princess Indumatî. On his way the prince falls in with a wild elephant whom he gently strikes with an arrow. The beast quits its elephantine form and assuming that of a demigod thanks Aja for having released him from the accursed form and vanishes after having favoured him with the gift of a missile called "Prasvâpana." 60-76. The prince then proceeds to the country of Videha, where he is received with exceptional honour and attention. Morning panegyric songs of the bards to rouse the prince from sleep. The prince gets up, and dressed in suitable attire goes to the hall where the marriage of the princess is to be celebrated.

1. Then there came to the monarch (Raghu) who had given away all his wealth of every kind (or his whole treasure) in the *Viswajit* sacrifice, Kautsa, the disciple of Varatantu who had finished his education and whose purpose it was to get money to pay his teacher (as tuition fees; or with the intention of obtaining money for rewarding his preceptor).

2. On account of the (stock of his) gold vessels being exhausted, he of inestimable (noble) character, bright with glory,

and hospitable, having placed in an earthen pot the materials of worship, went forth to receive the guest illuminated by (eminent for) his Vedic knowledge.

3. The lord of men adept (or versed) in duty (कृत्यवित्) and the rules of action (prescribed by the shastras) and foremost among those to whom honour is their wealth, having worshipped, in the proper form, the guest, who regarded penance as his wealth and who was seated on a seat, thus addressed him with joined palms, being near him.

4. Oh you of acute intellect (lit. whose intellect is as acute as the sharp end of a blade of kusa grass) is it all well with your preceptor, from whom you have acquired complete knowledge as the world derives its animation (or vitality) from the sun?

5. I hope the threefold penance of the great sage, which has long been treasured up (by him) by (the exercise of) his body speech and mind, and which disturbs (or shakes off) the stability of Indra's mind, is not exhausted (spent up) by any obstacles (or temptations).

6. I hope no calamity such as a hurricane visits (befalls) the trees of your hermitage, which beguile fatigue and which have been reared up by you just like your sons (with fatherly care) with efforts such as the construction of water basins and others.

7. Are the offspring of the female deer all right? whose desire to browse the kusa grass, the hermits, from affection, do not foil (*i.e.* indulge) even though it is necessary for sacred rites and whose umbilical cords drop down on their laps serving (the fawns) as beds.

8. I hope it is all right with your sacred waters wherein your daily ablutions are performed, from which handfuls of libations are presented to the manes of your fathers, and whose sandy banks are marked with the sixth part of the gleanings (or gleaned corn.)

9. I hope the ripe *nîwàra* and other corns, the sylvan means of the sustenance of your bodies, out of which portions are allotted to the guests coming in time are not eaten up by country cattle (accustomed to eat chaff).

10. Has the great saint being pleased, after he had well educated you, permitted you to lead the house-holder's life? For it is now time for you to enter on the second stage of life which is

capable of benefitting all the other three (or which enables one to oblige every body).

11. My mind is not satisfied by the (mere) coming of your worthy self, (but) it longs to execute some command (of yours); is it at your preceptor's bidding or of your own accord that you are come to honour me (do me the honour of a visit) from the forest.

12. The disciple of Varatantu having but a feeble hope of success in his object, although he heard the noble words of Raghu, whose gift (or spenditure) of his whole wealth was inferred by him from the vessel containing the materials of worship, thus replied.

13. Know, oh king, it is all well with us in all respects. How can woe betide the subjects while you are king (or their protector)? How can the dark night (or a dense mass of darkness) obstruct the sight of men while the sun is shining ?

14. Reverence for (or attention to) those worthy of honour is customary with your race (or is the hereditary possession of your dynasty) but oh illustrious one (or oh great monarch) you outdo your ancestors in that. I however, have come to you as a suppliant out of (the proper) time, and hence my sorrow.

15. Oh king of men, having bestowed all your wealth on proper recipients, you appear with your body only remaining to you, like a *nivàra* plant having its corn taken away by foresters and its stalk (or culm) only left to it.

16. It is but proper (or creditable to you or becoming in you) that you though a paramount king, should exhibit poverty (lit. a state of having nothing) which is the result of a sacrifice; for the waning of the moon (whose nectar is) drunk in their turns by gods is more to her praise than her waxing.

17. I therefore, who have no other business in view, will strive to obtain money for my preceptor from some other source may you fare well. Even the *chātaka* bird troubles not (with its petitioning) the autumnal cloud whose watery contents are already discharged.

18. Asking the disciple of the great sage, who was desirous of going away, after having said this much, to desist, the king said: learned sir! what is (the nature of) the thing you wish to present to your preceptor and how much of it (or what is its quantity).

19. Then to the ruler of the (four) classes and the stages of life

who had duly performed a sacrifice and who was entirely free, from the influence of vanity, the learned ascetic (thus) expressed his purpose (immediate business).

20. The great sage was requested by me when I had completed my course of study to accept a gratuity from me as my preceptor. He, however, counted foremost (held more important than a gratuity or considered the best gratuity) my long and unswerving devotion to him of that kind (so difficult to be performed).

21. Incensed at my importunities my preceptor, without taking into consideration the scantiness of my means said to me: "Bring me four and ten crores of money (gold coins) corresponding to the number of lores (studied) by you."

22. Thus circumstanced I, concluding from your vessel of offerings that you have only the title of sovereign remaining to you, am not minded to constrain you at present, on account of the price set upon my learning being other than (far from) low (very exorbitant or heavy).

23. Thus informed by the twice-born (Brāhmaṇa) the best of vedic scholars, the sole lord of the world, fair as the moon, the propensities of whose senses were restrained from sin, once more spoke to him.

24. A certain mendicant who asked money for his preceptor and who was well-versed in the Vedas, went to another donor, not obtaining his object from Raghu: let there not be this new (or for the first time) stigma on my name.

25. You, therefore, oh venerable one! be pleased to sojourn, like a fourth fire in my well-known and revered sanctuary of fires, for two or three days, in which time I will endeavour to fulfil your wish.

26. With the words 'be it so' the Brahmaṇa being greatly pleased accepted his unfailing promise; Raghu on his part, seeing that the earth was stripped of all its wealth, wished to extort (thought of extorting) money from Kubera.

27. By virtue of the miraculous power produced by Vasishta's sprinkling accompanied by holy incantations (at the time of his coronation) the course of his chariot, like that of a cloud impelled by the wind, was not obstructed, whether on the sea, or in the sky or on the mountains.

28. Then in the evening Raghu with a heart free from all

missgiving and pious, slept in his chariot in the interior of which weapons were arranged, desirous of conquering Kubera by his prowess, considering him a mere feudatory prince ('as if he had been no better than &c.').

30. The king gave to Kautsa the whole of that bright heap of gold obtained from Kubera, who was about to be attacked, and looking like an adjoining hill of the Sumeru detached by the thunder-bolt of Indra.

31. Both of them, the mendicant who would not take (lit. who had no desire to accept) more than what was to be given to his preceptor, and the king who gave more than what was asked for by the mendicant, had the greatness of their mind (or their conduct) greatly praised by the people inhabiting (sàketa) Ayodhyà.

32. Then at his departure the great sage Kautsa delighted in the mind, touched by the hand the king who had caused his treasure to be transported (or conveyed) by hundreds of camels and mares, as he bent the forepart of his body before him, and addressed him (this) speech.

33. What wonder is there (i. e. it is no wonder) if the earth yields the desires of a monarch who abides by his duty. But incomprehensible is your power, since by you even the heaven was compelled to grant your desired object.

34. Any other blessing (than that of issue) would be superfluous to you who have attained all the blessings of life. May you obtain a son worthy of your excellences just as your father obtained your praiseworthy self.

35. Having thus conferred a blessing upon the king, the Brahmana returned to his preceptor. The king too soon after attained a son from it (by virtue of it i. e. the blessing) as the animated creation (animal kingdom) receives light from the sun.

36. At the hour presided over by Brahman, history records (किर), his queen gave birth to a son like Kumàra. On that account the father named his son Aja after Brahman.

37. The majestic (or resplendent) form was the same, the valour the same and the natural sublimity (or nobleness) of nature also the same; the new-born prince did not differ from his (generating) cause (his father) as a lamp lighted from another does not differ from it.

38. The goddess of royalty, though she had a longing for him when he had duly received his (whole) education from his preceptors and was looking all the more charming (or peculiarly charming) by reason of his blooming youth, waited for her master's (Raghu's) permission, like a discreet damsel waiting for that of her father.

39. At this time, a trustworthy messenger was sent to Raghu by Bhoja, the lord of the country of the Krathakaishikas, who was ardently desirous of bringing the prince (Aja) for (to be present at) the ceremony of the self-election-marriage of his sister Indumatî.

40. Seeing that that was a desirable connection and (further) that his son had arrived at a marriageable age, he sent him with his army to the flourishing (or wealthy) capital of the king of the Vidarbhas.

41 His (the prince's) halting stations in which accommodations of all kinds were provided in tents of royal state and which on account of the presents brought by the villagers appeared other than (the reverse of) sylvan, were almost like places of amusement in gardens.

42. After having gone over some way he encamped his fatigued army with its banners sullied with dust, on the bank of the Narmadâ, the *naktamâla* trees on which were made to dance a little (gently shaken) by the breezes charged with spray (or moist with the drops of water).

43. Just then emerged from the river a wild elephant whose immersion into (lit. entrance into) the water had been already indicated by the black bees hovering over (the surface of the water) and whose frontal walls (expansive cheeks) were clean as the ichor had been entirely washed away.

44. Who betrayed his butting-sports on the skirts of the Rkshawat mountain by means of his two rock-beaten tusks which were checkered with blue lines spreading upwards, although completely washed of all mineral dust.

45. The elephant as he faced the bank and cleft (his way) with (loud) noise (through) the large waves (or as he broke or dashed through the billows,) with his trunk quick in its contractions and protrusions, looked as if he had been engaged in breaking the bolts of his stall.

46. The mountain-like elephant dragging with him by his chest the meshes of moss reached the bank afterwards, the current of waters agitated by him having reached it first.

47. The darkish splendour of the ichor juice flowing from that one (single of its kind, chief &c.) elephant's spacious cheeks which had been stopped for a moment by his immersion into water shone forth afresh at the sight of tame elephants (lit. other than wild elephants).

48. On smelling his unbearable rut whose flow was as strong smelling (or fragrant) as the milky exudation of the *saptachhada* (seven-leaved) tree, the huge elephants in the army turned back notwithstanding (or defying) the strenuous efforts of their drivers.

49. In a moment he threw the encampment into utter confusion: the horses in it tore their bonds and fled, the chariots fell to the ground their axles being broken, and the warriors were perplexed in protecting the ladies.

50. The prince who knew from the Shàstras that a king ought not to kill a wild elephant, not drawing his horn-made bow to any great length struck the rushing elephant on the forehead with an arrow (merely) wishing to repel him.

51. The moment he was wounded, as history tells us, he quit-
ted the form of an elephant, and assumed the lovely form of a heavenly being, encircled with a flashing halo of light looked at by the army astonished at the curious incident.

52. Then having showered on the prince the flowers of the heavenly trees brought to him by his supernatural power, the eloquent one (thus) spoke, enhancing the (brightness of the) necklace of large pearls pendant on his bosom with the lustre of his teeth.

53. I was reduced to the state of an elephant on account of the imprecation of Matanga incurred by my own arrogance. Know me to be Priyamvada, the son of Priyadarsana, king of the Gandharvas.

54. The great sage, however, being supplicated by me falling at his feet relented afterwards; for the hotness of water is due to its contact with fire or solar heat; what is coldness is but the nature (natural property) of water.

55. "When Aja sprung from the family of Ikswàku will split thy frontal globe with his iron-pointed shaft, then shalt thou be

united with thy magnificent form" so spoke that repository of penance (the great sage) to me.

56. I have been liberated from the curse by you endowed with might, whose sight had long been earnestly wished for by me. If I do you no good in return, my restoration to my proper position is all to no purpose.

57. Accept therefore, oh friend, this missile of mine, Sammohana, (the stupifier) by name, which has a Gandharva for its presiding deity, and has separate incantations for its discharge and withdrawal—a weapon by virtue of which the person discharging it has victory sure in his possession and yet has not to kill his enemy.

58. You should not be ashamed; for though striking me for a moment, you were moved with compassion. Let not the rudeness of refusal be shown to me who am beseeching you.

59. Whith the words 'be it so' the eminent (lit. best of men) prince, skilled in the use of weapons, having sipped the holy water of the river sprung from Soma and turned his face towards the north, received the *mantra* of (instructions in the use of the incantation connected with) the missile from him who was freed from the curse.

60. Of them two, who, by a strange chance, had thus formed on the way a friendship (originating) from some unknown cause, one went to the regions of Chaitraratha and the other proceeded to the country of Vidarbha delightful on account of the good government (it enjoyed).

61. The lord of the Krathakaishikas filled with ecstatic joy went forth to receive him who had halted in the vicinity of the city as the ocean with its upheaving waves does the moon.

62. Walking in the front he led him into the city and having presented to him his wealth, waited upon him (attended to his wants) so humbly that the people assembled there considered Aja to be the host (lit. the lord of the palace) and the king of the Vidarbhas to be the guest.

63. He, the representative of Raghu, occupied the splendid new palace (or tent) into which he was shown by the officers of Bhoja, bending low (before him), and in which vessels filled with water were placed on a dais near its eastern entrance, as Madana (cupid) occupies the state next to childhood.

64. There (in the palace) like a spouse unable to read (understand) the feelings (of her husband), sleep came late at night towards the eyes of Aja, who earnestly longed to possess the captivating gem of a damsel at whose self-election-marriage a host of kings had assembled together.

65. At dawn, the sons of bards, who were of equal age (with Aja) and eloquent in speech, with thir panegyric songs awakened him whose stout shoulders were pressed by his ear ornaments, the sweet unguents applied to whose body were almost effaced by his rollings on the bed-sheet and whose scholarship was of wide renown.

66. Oh you best of talented men! the night is gone; leave your bed: surely the burden of the world has been divided into two parts only by the creator; your vigilant father bears it at one extremity, and your honour is the supporter of the other (lit. that borne by the other bearer).

67. The moon too, now resting on the extremity of the western horizon, is giving up (losing) the splendour of your face, by looking at whom the goddess of beauty (Lakshmi), finding you under the influence of sleep, was diverting herself at night, (somehow) disregarding even her longing for you, like a woman offended by her husband.

Or (with the reading अनवेक्ष्यमाणा see notes):—The goddess of beauty neglected by you too, being under the influence of sleep, was, like a woman offended by her husband, beguiling her love longing by looking at the moon, but he too &c.

68. Let, therefore, the two, by their beautiful simultaneous unfolding, obtain mutual similitude: *viz.* your eye with the lively pupil rolling within and the lotus with a black bee moving inside.

69. The morning breeze, as if desirous of obtaining by means of borrowed properties the natural fragrance of the breath of your mouth, bears away the flowers of trees loosened from their stalks and comes in contact with lotuses opened by the rays of the morning sun (Aruna).

70. The dew-drops, white like the well cleansed pearls of a necklace, which are fallen on the leaves of trees with their interiors red, on account of the position of advantage they have got (or their increased excellence) resemble your sportive smiles fallen on your lip, brightened by the splendour of your teeth.

71. When the sun, the store of radiant heat has not risen, even before that, darkness has been, all at once, dispelled by Aruna; when, oh hero, you have taken the lead in battles will your sire himself extirpate the foes ?

72. Your elephants, having shaken off sleep by changing their both sides, are leaving their beds, pulling their clanging chains: the elephants whose bud-like tusks seem as if they have pierced the red-mineral-skirts of a mountain, on account of their coming in contact with the rosy tints of the morning sun.

73. Oh lotus-eyed one! the horses of the breed of the Vanàyu country (Persian horses), tied in spacious tents, having given up their sleep, are soiling with the warm breath of their mouth the pieces of rock-salt placed before them for being licked.

74. The flower-presents are withered and have become loose in texture; the lamps are void of the throbbing circle (halo) of their light; and this your sweet speaking parrot too, confined into a cage imitates our speech employed to raise you.

75. The prince, whose sleep was dispelled by the young bards singing their songs in this strain, instantly left his bed, just as the heavenly elephant, Supratîka, awakened from sleep by the royal swans cackling sweetly under excitement, leaves the sandy beach of the Ganges.

76. Then having finished the rites proper at day-break, as prescribed in the Shastras, the prince, with beautiful eyelashes, after his toilet was finished in a fitting style by experts (in that art), repaired to the assembly of kings gathered in the hall where the ceremony of the self-election-marriage was to take place.

CANTO VI.

THE ARGUMENT.

1—7. The grand concourse of kings described. Aja excelling all in splendour. 8—10. The princess, Indumatî, enters, accompanied by her maid Sunandâ. 11—19. The amatory gestures of the kings described. 20—84 Sunandâ narrates to the princess the exploits and pedigree of the various kings, as they pass by each. Indumatî fixes her choice upon Aja and makes her maid throw the marriage-garland round his neck. 85—86. The citizens assembled there express their unanimous approval of Indumatî's choice, in words that were dis-agreeable to the ears of the other princes. The party of the bride-groom is filled with joy while the rejected kings seem disheartened and sad.

1. There he saw the protectors of the human world (kings), seated on thrones placed on richly furnished platforms, and attired in fascinating dresses, (thereby) imitating the majesty of the gods moving in celestial cars.

2. When the kings saw Aja (lit. the scion of Kakutsa's race) who looked like Kàma with his corporeal frame restored to him by Shiva, at (lit. lending an ear to) the entreaties of Rati, their hearts lost all hope of winning Indumatî.

3. The prince ascended the platform pointed out by the Vidarbha king, by means of a well-constructed flight of steps, as a whelp of the lord of beasts (a young lion) climbs to the lofty peak of a mountain by means of projecting rocks.

4. Seated on a throne covered with tapestry of the richest colour and set with jewels, he was most comparable in beauty with Guha (Kàrtikeya) when riding his peacock.

5. Her ownself portioned out in a thousand ways into those rows of kings and dazzling to the eyes on account of the appearance of a peculiar effulgence, shone pre-eminently like the flash of lightning which distributes itself into so many rows of clouds.

6. In the midst of those kings, all seated on magnificent thrones, and attired in splendid costumes, the son of Raghu alone shone with his majestic lustre, like the tree Parijâta in the midst of other heavenly trees.

7. The rows of the eyes of citizens leaving all (other) princes fell (rested) on him, just as the black bees vacating the flower-trees fall upon a wild scent-elephant, infuriated under the influence of the ichor.

8. Now, when the whole assembly of monarchs, sprung from the solar or the lunar race, had been glorified by bards acquainted with the pedigrees of kings, and the fume of the burnt pith of the fragrant aloe-wood was ascending to the flags on high.

9. When the sound of auspicious musical instruments, swelled by the blasts of conch shells, was waxing loud and spreading all round in the quarters of heaven, making the peacocks roosting in the suburban gardens dance in a frantic manner.

10. The princess, who was about to elect her own husband, and who had put on an apparel suited to the nuptial rite, entered the high

road between the rows of platforms, seated in a quadrangular conveyance carried by men, and beautiful by her train of attendants.

11. The hearts of the kings were at once drawn to the supremely exquisite creation of the creator, in the form of a damsel, the cynosure of hundreds of eyes, their bodies alone remained on their seats.

12. Various were the amatory gestures, the first messengers of their love, exhibited by the kings who had betrayed their passion for her, gestures which were comparable to the beautiful tender sprouts of trees.

13. A certain king began to whirl round a sportive lotus, holding its stalk with both his hands, its restless petals striking black bees and its pollen forming a circle within it.

14. Another gallant, with his handsome face obliquely turned round, drew up and put in its proper place, the garland that had slipped from his shoulder and was sticking to the points of the armlet inlaid with gems.

15. A third again, with his beautiful eyes slightly turned downwards drew lines on the gold foot-stool with his foot, the tips of which were a little contracted and the lustre of whose nails was spread obliquely.

16. One king, resting his left arm on a part of his seat, his shoulder being raised a little by that act, became intent upon talking to a friend, his pearl necklace rolling over the lower part of his spine as it was slightly turned.

17. Another young prince tore off with the points of his nails
* * * * *ketaka* leaf, of a yellowish white colour, which serves as a sportive ear-ornament to coquettish women.

18. Some one sportively cast up the dice, illumined with the glow of his jewelled ring, with his hand, the palm of which was as red as a lotus, and bore linear marks of banners.

19. Some one put one of his hands, the lustre of the diamonds shooting through the finger chinks, on his crown, as if it had slipped from its proper place, although it was in its right position.

20. Then Sunandá, the door keeper of the harem, bold in speech like one of the masculine sex, and well acquainted with the lives and pedigrees of kings, took the princess, first of all, to the presence of the kings of the Magadhas, and thus spoke.

21. This is the king who rules over the Magadha land—the refuge of those who look up to him for protection, of spirit unfathomable, and renowned for governing his people well—Parantapa by name, true to the sense.

22. Granted that there are other kings by thousands; but the earth is said to have a pious ruler in him alone. True that the night is crowded with constellations, stars and planets; but it is by reason of the moon alone that it has light (is illumined).

23. This king having entered upon an uninterrupted course of sacrificial rites had to invite Indra (lit. the god with a thousand eyes) incessantly (to the earth) and caused (thereby) the tresses of Shachi to be long flowing about her pallid cheeks and undecked with the flowers of the *Mandāra* tree.

24. If you wish that your hand should be accepted in marriage by this (prince) worthy to be chosen, then (by accepting him) give delight to the eyes of the ladies of Pushpapura, as they will be looking at you, at the time of your entering the city, from the windows of the mansions.

25. When she had said this, the thin princess looked at him, and without saying any thing rejected him, with a cold salutation while her garland of Madhuka flowers interspersed with *durwā* grass was slightly displaced.

26. The very same maid, whose office it was to bear the cane staff, conducted the princess to a second king; just as a wave raised by the wind carries a female swan of the *manasa* lake, from one lotus to another.

27. And spoke to her; this is the lord of the Angas, whose youthful beauty had enamoured the damsels of heaven; and who having his elephants trained by the founders of the elephantine science, enjoys, though on earth, a position like that of Indra.

28. He causing drops of tears as big as pearls to roll about on the bosoms of the wives of his enemies, gave them back, as it were their pearl necklaces without threads that had been first taken off.

29. The two goddesses, Shri (of wealth) and Saraswatî (of learning) who by nature occupy two different stations, live in harmony in him; and you, oh blessed princess, by reason of your sweet loveliness and your truthful and pleasing speech, are worthy of being the third of them two.

30. When Sunandá had done, the princess took off her eyes from the king of Anga, and said to the maid "pass onward;" not that he was not amiable, nor was she unable to appreciate personal charms; but people differ in their tastes.

31. Then she who was appointed to keep guard at the door (of the harem), showed to Indumatî, as people show the newly risen moon, an exceedingly handsome prince who was not to be withstood by his enemies.

32. This is the king of Avanti, having stout and large arms, an expansive chest, and a slim rounded waist, who (therefore) looks like the bright luminary carefully trimmed by *tvashtr* by being placed on a turning lathe.

33. In the expeditions of this king who combines in himself all the three regal powers, the dust raised by the horses marching in advance obscures the streaming effulgence of the gems on the crests of the tributary princes.

34. He residing at no great distance from the moon-crested god whose abode is Mahàkàla, enjoys, in company with his beloveds, moonlight night, even during the dark half of a month.

35. Oh you, having full round thighs (lit. thighs like the stem of a plantain tree)! do you wish to sport with this youthful prince in those rows of gardens which are shaken by the breezes blowing from the rippling water of the Siprà.

36. That supremely delicatèd princess did not fix her heart upon him who had caused the lotuses in the form of his relatives to bloom, and dried up the mire in the shape of his foes by his valour just as the exceedingly soft white lily feels no attachment for the sun, whomakes other lotuses bloom and dries up the mud by his heat.

37. Then Sunandà led that lovely creation of the creator (the princess) in front of the king of Anupa—she whose complexion was like that of the inner part of a lotus, who was perfect in all accomplishments and who had a beautiful set of teeth—and again spoke to her.

38. In days of yore, there was a king, given to ascetic exercises, named Kàrtavîrya, who could put forth a thousand arms in battle, who erected sacrificial posts in all the eighteen islands of the globe and to whom belonged preeminently the title of king (lit. not shared in common by any one else).

39. He, the governor, appearing before his subjects, bow in hand, the very moment they thought of committing a crime, prevented them from doing an immoral deed even in thought.

40. In his prison house dwelt the lord of Lanká, the conqueror even of Indra, whose arms were rendered motionless by being bound with the bow-string, and whose row of mouths was gasping for breath, until the captor's pleasure (set him free).

41. In his line is born this prince, Pratîpa by name, who reverentially honours those versed in sacred lore, and by whom has been wiped off the reproach that Shrî is fickle by nature, a reproach which attaches to her name owing to the faults of those with whom she resides.

42. He, having obtained the god of fire as an ally in battles, considers the sharp edge of Râma's axe, the destructive night to the military class, as no better than a lotus leaf in strength.

43. Be you the lovely occupant of the lap of this king with long arms, if you have the desire to look, through the latticed windows of his palace, at the Revà, delightful by its rippling stream, and encircling like a waist-band the rampart of the city of Mâhishmatî.

44. That lord of the earth though of an exceedingly lovely mien did not seem amiable to her, just as the moon is not agreeable to the day-lotus, though complete in all his digits and freed from the screen of clouds by autumn.

45. The princess was then addressed by the maid keeping guard over the harem, with reference to Sushena, the lord of Shûrasena whose fame was sung in other worlds, and who was the most illustrious prince of both the (paternal and maternal) families pure by their dutiful conduct.

46. This is a descendant of Nîpa's race, a constant offerer of sacrifices in due form, in whom virtues (of opposite nature) meet together, setting aside their natural antagonism, as do wild animals on coming to the hermitage of a great saint where tranquillity ever reigns.

47. In his own house there is spread his lovely splendour, delightful to the eyes, like that of the moon; while there is always present his unendurable fiery energy on the mansions of his enemies the terrace-tops of which are overgrown with grass.

48. At the time of his sports in the water, when the sandal

unguent is washed away from the bosoms of the ladies of his harem, the daughter of Kalinda (the river Yamunà) though as yet flowing by Mathurà, appears as if her waters were mingled with the Gangá's waves.

49. Wearing the gem, the lustre of which covers the surface of his chest, and which was presented to him, it is said, by Kàliya, who took shelter in the river Yamuna through terror of Garuda, he puts to shame, as it were, Kṛṣṇa with his Kaustubha.

50. Do this youthful prince the honour of accepting him as your husband, and then, oh fair princess! enjoy (the pleasures worthy of) your youthful age, on a floral bed, having tender leaves for its counterpane, in Vṛndāvana, not inferior to Chaitra-ratha (the garden of Kubera).

51. And in the rainy season, seated on stone slabs, moistened with particles of water, and scented with Saileya, you may look at the dance of peacocks in the lovely caves of the Govardhana mountain.

52. She, with a navel beautiful like a watery eddy, destined to be the wife of another, passed by that king; just as a river, proceeding to the sea, passes by a mountain it meets with in its course.

53. Thereafter, when the young damsel, with a face like the full moon, had approached the king of Kalinga, Hemāngada by name, whose arms were clasped with armlets, and who had destroyed his foes.

54. This king is equal to the mountain Mahendra in strength and is alike the lord of Mahendra and the sea; in his hostile expeditions Mahendra itself seems to march in the van under the disguise of his war elephants dripping the temporal liquor.

55. He, with beautiful arms, and the foremost of archers, bears on his forearms two scars made by the bow-string, as if they are the two pathways, besprinkled with tears mixed with collyrium, of the fortunes of his foes made captives by him.

56. Him sleeping in his palace the sea itself, being near, awakens from sleep—the sea whose waves are visible from the windows of his palace, and which by its deep roar has rendered the morning trumpets unnecessary.

57. Sport with him on the shores of the sea, full of the rustling sound of the forests of palms; while the drops of perspiration

(from your body) will be removed by breezes wafting clove flowers from other islands.

58. Though thus tempted by her, the younger sister of the Vidarbha king, who was to be attracted by (real) beauty (alone), turned away from him, as the goddess of wealth turns away from an unlucky man, howsoever far she may be drawn towards him by his politic measures.

59. Now coming to the lord of the city known by a serpent's name (Nàgapura), who was like a god in beauty, the female doorkeeper (Sunandà) having previously addressed the princess of Bhoja—look this way, oh you with eyes like those of a chakora—spoke to her as follows.

60. This is the king of the Pàndus, who with a long pearl necklace hanging down from his shoulders, and his body besmeared with powdered saffron (or red sandal), looks like the lord of mountains (Himàlaya) with its peaks steeped in the morning sunlight and rills flowing down its slopes.

61. The saint Agastya, who checked the upward growth of the great mountain Vindhya and who drank to a drop and then vomited out the whole ocean, from affection, asks him, when his body is wet with the concluding bath at an *Ashvamedha* sacrifice, if the ceremony of ablution has been properly performed.

62. In days gone by, the haughty lord of Lanká, fearing lest his Janasthàna might be destroyed (in his absence) by this king, who had obtained from Shiva a missile unattainable by any one else, made peace with him and then set out for the conquest of Indra's world.

63. When your hand will have been duly accepted by this prince, born of an illustrious race, you will be as high in position as the globe is heavy, the co-wife of the southern region, encircled, as by a waistband, by the sea abounding in gems.

64. Be pleased ever to amuse yourself in the sites of the Malaya mountain, where the areca-palms have the betelnut creepers twining round them, the sandal trees are encircled by the cardamom creepers, and where the ground is overspread with Tamàl leaves.

65. This prince has a bodily frame as dark as the blue lotus, while your slender form rivals in fairness with *gorochaná* (a yellow pigment); let there be a union between you two that it may enhance each other's beauty, like that of lightning with a cloud.

66. Her advice found no entrance into the heart of the sister of the Vidarbha king; just as a beam of the lord of stars (the moon) finds no room in the (day) lotus with its petals closed into a bud on the disappearance of the sun.

67. Whatsoever king the maiden intent on choosing her husband passed by, like the flame of a moving lamp at night, that same king turned pale, just as a mansion situate on the highroad, is shrouded in darkness when left behind (by the moving light).

68. When she approached the son of Raghu, he felt a restlessness in his heart, as to whether she would elect him or not; but his arm, other than the left, dispelled all his doubts by its throbbings at the place where the armlet is worn.

69. On coming up to him faultless in every part of the body, the princess desisted from going to any other prince; for verily a row of black bees never has the desire to go to any other tree when it has once reached the mango tree in full blossom.

70. Having observed that Indumatî, bright as the moon, had her heart rivetted upon him, Sunandâ, who was versed in the art of giving a well arranged account, delivered the following speech in detail.

71. Once there lived a monarch of the Ikshvâku race the most eminent of kings, who was distinguished by the title of Kakutsa (or after Malli.--Kakutsa by name and renowned for his virtues). It is from him that the lords of the Northern Kosalas, of high aspirations, bear the proud patronymic of Kâkutsa.

72. He, riding, in battle, the great Indra, in the form of a huge bull, and thus imitating the grace of Shiva, made, by means of his arrows, the beautiful cheeks of the *asura* females destitute of ornamental paintings.

73. It was he who shared with the cleaver of the mountains half of his seat, even when he had reassumed his own noble form, rubbing his own armlet with that of the god loosened on account of his stroking Airâvata (the celestial elephant).

74. In his race was born, it is said, the highly renowned Dilîpa, the light of the race, who stopped short of performing a hundred sacrifices by one, in order to avert the jealousy of Indra.

75. When he was reigning over the earth, even the wind dared not displace the garments of drunken women fallen asleep on the

road when on their way to the house of merriment; who could then stretch forth his hand for theft?

76. His son Raghu now rules over his dominions, he, who performed the great sacrifice '*Vishvâjit*,' and thereby reduced his wealth amassed from the four quarters to the residue of a few earthen pots.

77. His fame has gone up to the mountains, descended to the seas, entered the nether world, the dwelling place of the serpents, and has found its way to heaven; thus spreading without cessation it is quite incapable of being measured.

78. This prince, Aja by name, is born of him, as Jayanta is born of the three worlds (Indra); he sustains the heavy yoke of the earth, along with his father accustomed to the task, like a young bull with one broken to the yoke.

79. Do you choose him who is your equal in birth, beauty and youth, and in those various virtues of which modesty is the chief; let the jewel be united with gold.

80. Then at the end of Sunandâ's speech, the princess, lessening her bashfulness, accepted the prince, by casting at him a bright glance of joy, as if by a marriage-garland.

81. Through her maidenly bashfulness, the princess could not give expression to her growing love for the young prince; but the love of that curly-haired damsel, piercing through her slender frame manifested itself in the guise of her hair standing on end.

82. The canestaff-bearer (Sunandâ) her companion, finding her friend in that state, said in jest: "noble lady, let us go to another;" thereupon the bride cast at her a sidelong glance of displeasure.

83. She with beautiful thighs (lit. whose thighs were comparable to the forearm), caused the bridal garland, red with the auspicious powder, to be properly placed round the neck of Raghu's son, which looked like the very embodiment of her love, by the hands of her nurse.

84. By that garland, strung with auspicious flowers, and hanging on his expansive chest, the eligible prince almost felt that the younger sister of the Vidarbha king had thrown her delicate arms round his neck.

85. Here is moon-light united with the moon freed from clouds, here is Ganga descended to the sea, the worthy recipient

of its water; these were the unanimous words so harsh to the ears of the kings, which the citizens delighted at the union of the two of equal merit, uttered there.

86. That assemblage of kings, having on the one side the party of the bride-groom transported with joy, and on the other looking sad (with disappointment and despair) was like a lake, at day break, having full-blown lotuses at one place, and the night lilies gone to sleep (closed) at the other.

CANTO VII.

THE ARGUMENT.

1-16. The Vidarbha king returns to his capital with his sister, accompanied by the bride-groom. Other kings also return to their respective camps. The confusion of the ladies hurrying to see the bride-groom. The bride-groom reaches the capital, listening on his way, to the conversation of the matrons of the city relative to Indumatî's happy choice. 17-33. The marriage ceremony celebrated in due form, with royal pomp and magnificence. After the celebration of the marriage the prince Aja returns home. 34-65. The disappointed kings attack Aja on his way back to his home. A fierce battle ensues, in which Aja finally triumphs over his enemies by making use of the missile obtained from the *Gandharva*. 66-71. Then Aja returns home and is welcomed by Raghu. After this the old king makes over to his son the charge of the house-hold and retires to the forest, following the family custom of the princes of the solar race.

1. Thereafter the lord of the Vidarbha country took with him his sister united with a worthy bridegroom, like Devasenà herself united with Skanda, as it were, and bent his steps towards the entrance of his city.

2. The (other) lords of the earth too, with their brightness dimmed like that of the morning stars, went to their respective camps, reproaching both their personal beauty and dress, having been disappointed in their hopes with respect to the princess of Bhoja.

3. Verily owing to the presence of Shachî at the spot there was an absence of those who would disturb the ceremony of self-election—marriage; it was on account of this that the host of kings, though full of jealousy towards the descendant of Kakutsa, remained quiet.

4. In the meantime, the bridegroom accompanied by the bride, reached the royal road, which was decked all over with fresh decorations, which was marked by ornamental archways gaudy like rainbows, and the sunlight from which was kept off by the shade of banners.

5. Then the fair of the city setting aside all other occupations in their eagerness to have a look at the bridegroom, acted in the following manner, in mansions having lattice windows of gold.

6. One lady walking with haste to the window had her mass of hair disordered, the wreath of flowers dropping down from it; but she never thought of tying it up again, though she held it with her hand, until she reached the window.

7. A certain lady snatching her forefoot held by her dressing maid, while the red paint on it was yet wet, and giving up her graceful gait left a line of foot-prints tinted with red lac as far as the window.

8. Another lady having adorned her right eye with collyrium while her left eye was yet without it, went, in that very state, to the vicinity of the window, holding (in her hand) the painting stick.

9. Another of the fair sex, who was looking through the lattices of the window, did not tie up the knot of her wearing garment, loosened by her (hasty) movement; but stood holding up her garment, with her hand the lustre of the ornaments put upon it entering her umbilicus.

10. The half strung waist band of another lady who rose in haste, the jewels of which dropped at every ill-placed step, had at last only the bare thread left of it, fastened round the big toe (of her foot) at the time.

11. The windows, having their holes filled up with the faces of those ladies filled with intense curiosity, having the smell of wine within and the rolling eyes for black bees hovering about, seemed to be decorated with so many lotuses.

12. Those ladies drinking, as it were with their eyes, the son of Raghu, did not attend to any other object (at all); thus the functions of their other organs of sense seemed to be transferred to their eyes.

13. It was right that the princess of Bhoja's house, though sought in marriage by princes whom she had never seen, thought

self-election to be well for her; how, else, could she have obtained a husband worthy of her, as Lakshmî obtained Nárâyana (for her lord)?

14. If the lord of creation had not united together this couple possessed of mutually enviable beauty, all in vain would have been the trouble taken by him in bestowing such exquisite beauty upon these two.

15. Certainly these two are Rati and her consort the god of love incarnated in a mortal form; this is why the maiden has selected one who is a counterpart of her own self, from among thousands of kings; for the mind is aware of union formed in a previous birth (life).

16. Hearing these words pleasing to the ears, uttered from the mouths of the ladies of the city, the prince (Aja) arrived at the house of his relative, decorated with auspicious preparations.

17. Then having quickly alighted from the she-elephant seizing the hand stretched out by the lord of the Kamarûpeshwara, he entered the inner quadrangular courtyard, pointed out by the Vi-darbha king, as if he entered the heart of the ladies (assembled there).

18. Seated on a costly throne, he accepted the offerings of worship with jewels and mixed with the Madhuparka (an oblation consisting of curds, milk, honey &c.) and a pair of silk garments, presented by Bhoja, as also the glances of the beautiful ladies.

19. He dressed in silken garments was led near the bride by the well-behaved keepers of the harem, as the (water of the) sea with its clear lines of foam is carried on to the shore by the new rays of the moon.

20. There the revered priest of the Bhoja king, almost equal to fire in effulgence, presented offerings of clarified butter and other things to the sacred fire, and having made it a witness to the marriage rite, united together the bride and the bridegroom.

21. That prince, holding the bride's hand with his own, looked still more beautiful, like the mango tree, after it has reached the tender leaf of a neighbouring *asoka* tree by means of a corresponding leaf of its own.

22. The hair on the wrist of the bridegroom stood on end while the fingers of the bride became moist with perspiration; so it seemed that by the joining of their hands, the action of love was, at that moment, equally divided between them.

23. Their eyes eagerly longing to see each other, which were casting sidelong glances but were withdrawn the moment they met, experienced a charming constraint of bashfulness.

24. By going round the blazing fire keeping it on the right side, that couple, now united to each other, glowed like day and night revolving round Meru, and following each close upon the other.

25. The bashful bride, with heavy (full-developed) hips and eyes like those of an impassioned chakora bird, being directed by the spiritual guide (of the royal family) the very image of Brahmá, made an offering of fried grain to the (sacred) fire.

26. There issued from the fire the holy smoke charged with the smell of oblations, the Samî leaves, and fried grain; which, as its spire passed by her cheeks served for a moment the purpose of blue lotuses worn (as ornaments) on the ears.

27. By the inhalation of the smoke as required by the religious custom, the face of the bride had the eyes troubled with the moistened collyrium, the barley sprouts worn as ear ornaments withered away, and the lovely cheeks rendered reddish white.

28. Then the bride and the prince, seated on a golden seat, had wet whole rice applied to their forehead, in order, by the holy Brahmanas, (particular householders, according to Malli.), the king Bhoja, with his kindred, and by the matronly ladies having their husbands and sons living.

29. Having thus finished the connubial rite of his sister, the opulent monarch, the light of the race of Bhoja, ordered the officers to honour every one of the (other) kings separately.

30. Those (kings) concealing their malice by the external signs of joy, and resembling (thereby) clear lakes with alligators hidden from view, bade adieu to the king of Vidarbha and departed, having requited the honour done to them by him under the guise of (wedding) presents.

31. That multitude of kings, who had preconcerted a plan for the accomplishment of their object, remained barring the path of Aja, desirous of seizing that coveted object of all in the shape of a woman, to be obtained at the right time.

32. The lord of the Krathakaishikas too, in the meantime, having performed his younger sister's marriage ceremony, and having made a dowery of his wealth such as befitted the nobility

of his heart, dismissed the son of Raghu (to return home) and himself also followed him.

33. The lord of Kundina, having passed three nights, on the way, with Aja renowned in the three worlds, turned back from him, as the moon recedes from the sun at the end of the conjunction.

34. The kings, one and all had already been mightily incensed against the lord of the Kosala country, having been despoiled of their wealth by him; and hence they, now united, could not bear the acquisition of that jewel of a maiden by his son.

35. That haughty host of kings obstructed him on the way, as he was taking with him the princess of Bhoja's house, as the enemy of Indra (Pralhāda) had intercepted the step of Trivikrama, when accepting the wealth presented to him by Bali.

36. The prince ordered his father's minister, assisted by a large number of troops, to protect her (his bride) and himself received that army of kings, as the river Sonā tossing high its waves meets the river that takes its name after Bhagîratha (the Ganges)

37. The foot-soldier fell on the foot-soldier (of the hostile party), the chriot warrior on another chariot-warrior, the horseman on one seated on a horse; the elephant driver on the combatant mounted on an elephant; thus a fight ensued in which the antagonists were of equal rank.

38. As the trumpets sounded, the bowmen, whose voices could not be understood, did not declare the names of their families; but they made known their noble name by means of the characters inscribed on their arrows.

39. The dust, that was raised, on the field of battle, by the horses, thickened by the wheels of chariots, and spread out by the flappings of the ears of the elephants, screened the sun in the manner of an awning.

40. The fish-shaped flags with their mouths opened by the force of the wind, and receiving in the thickening dust of the army, looked like real fishes drinking the new muddy rain-water.

41. The cloud of dust growing dense, the chariot was known by the rattling of the wheels, and the elephant by the tinkling of his moving bells; while the distinction of friend or foe was made out by the utterance of the master's name.

42. As on the battle field there spread the darkness in the form of dust obstructing the sight, the stream of blood gushing forth from the bodies of horses, elephants and warriors, wounded with the weapons of war, arose like the morning sun.

43. The column of dust, having its base cut off by the blood, and tossed about by the wind over it, looked like the previously arisen smoke of a fire now reduced to (a few) burning embers.

44. At the end of the swoon caused by a blow, the chariot-warriors who were protected in the chariots (being removed from the battle field) took their charioteers severely to task, and making them turn back the horses (towards the field of battle) furiously attacked those (antagonists) by whom they had been wounded and whose flags they had previously marked.

45. The arrows discharged by dexterous archers, though cut down in the middle of their course by the arrows of the enemies, yet reached the mark aimed at, with their first halves tipped with iron, by reason of the continuation of their original velocity.

46. In the elephant fight, the heads of the drivers, though severed by quoits having razorlike edges, fell down after a long time, the hair on them being entangled in the pointed extremities of the hawks' talons.

47. The horsman who was the first to strike did not again strike at his adversary unable to return the blow, but waited, until the latter with his body reclining on the neck of his horse, came back to his senses.

48. When fire was struck out, as the unsheathed swords of the armoured warriors fighting desperately fell on the huge tusks of the elephants, the terrified animals quenched it with a drizzling shower from their trunks.

49. The battle-field looked like the very place of carousing of Death, rich in fruits in the form of the heads of warriors severed by arrows, having the helmets scattered about for so many drinking cups, and a stream of the wine of blood

50. A female jackal snatched from the birds a severed arm, from the extremities of which flesh was pecked up by them; but though fond of eating flesh, she flung it away, the roof of her palate being wounded by the armlet worn on it.

51. A certain warrior having his head severed off by his adversary's sword, instantly became the master of a celestial car, and

with a heavenly nymph clung to his left side beheld his own headless trunk dancing about on the battle-field.

52. Two other chariot-warriors, by their killing each the charioteer of the other, themselves became the charioteers and the car-fighters; their steeds being slain, they engaged in a combat with their clubs; and these weapons also being broken, they fell fighting hand to hand.

53. Two heroes, who being struck by each other breathed their last at one and the same moment, maintained a quarrel even in their immortal state, both having set their heart upon the same celestial nymph (or rather, both being courted by the same heavenly nymph).

54. The two arrays of forces obtained from each other undecided defeat and victory; just as the two waves on the mighty main, propelled and repelled alternately by contrary (lit, blowing from before and from behind) gales.

55. The mighty Aja, though his army was worsted by the enemy, charged the hostile force nevertheless; smoke may be turned back by the wind, but the fire proceeds there where the straw is.

56. That peerless warrior, seated in a chariot, with a quiver behind, clad in mail, holding a bow in his hand, and highspirited repelled the foe; just as the great boar (Vishnu's incarnation) rolled back the oceanic waters overflowing their bounds at the final destruction of the universe.

57. When engaged in battle he was seen simply moving his right hand beautifully about the mouth of the quiver; it seemed as if the bow-string of the warrior, once drawn to his ear, produced arrows that could kill his foes.

58. He strewed the ground with the heads of his foes which were severed from the throats by broad-bladed arrows, which had their lips excessively red being bit in rage, which bore frowns upon them with lines prominently visible, and which had still the sounds of defiance within.

59. Now in the fight, all the kings with all efforts (or all their might) attacked him with all the constituent parts of their armies, the war elephants being the chief among them, and using all weapons powerful enough to pierce through the coat of mail.

60. His chariot being covered with volleys of missiles, he could

distinguished only by the top of his flagstaff, just as the forepart of the day obscured by the mist is known only by the faintly shining sun.

61. The prince, the son of a universal monarch, handsome like the flower-shafted god and always wide awake (on the alert) employed against the kings the sleep-inducing missile, presided over by a *gandharva*, which he had obtained from Priyamvada.

62. Then the army of the lords of men stood (including themselves) overpowered by sleep, their hands not able to draw the bow, their helmets slipping on one shoulder and their bodies reclining against the flagstaffs.

63. Then the prince applied the conch-shell to his lips, * * and blew it, by which act he seemed to be drinking his own embodied fame, as it were, earned by the might of his arms.

64. His own warriors, who now returned on recognising the sound of the conch (blown by Aja) saw him in the midst of his slumbering foes, like the shining image of the moon in the midst of closed lotuses.

65. He caused to be impressed on the banners of the kings by means of the points of the arrows dipped in blood the following words: 'your glory has now been taken away by the son of Raghu but not your lives through mercy.'

66. He, with one arm placed on the extremity of his bow, his hair loosened by the removal of the helmet, and his brow covered with perspiration brought on by fatigue, came to his spouse and spoke to her.

67. Look, oh princess of Vidarbha, I give you permission to do so, at our enemies, who can now be despoiled of their weapons even by a child; it is by warlike acts like these that you are sought to be snatched away from my hands.

68. Her face, at once freed from the sadness arising from the enemy, glowed with joy, like a mirror to which its natural brightness is restored when the moisture caused by breath has been removed from it.

69. Though delighted, yet overcome by her bashfulness, she congratulated her beloved lord, not by herself, but by the words of her female friends, just as a natural site sprinkled over with the

drops of fresh rain water hails the train of clouds by the notes of the peacocks.

70. Thus he, free from blemish, having placed his left foot on the heads of the kings (*i. e.* having inflicted upon them a shameful defeat) conducted (home) his faultless bride; and she herself became the goddess of his martial victory, embodied in a corporeal frame, with the ends of her hair rendered rough by the dust raised by the chariots and horses.

71. The king Raghu, who had known every thing beforehand, greeted his son as he came back victorious, accompanied by his laudable bride; and then having made over to his son's care the household became eager to pursue the path of tranquillity; for the descendants of the solar dynasty never wish to cling to the household, when there is one able to bear the burden of the family.

NOTES.

CANTO I.

रघुवंशः—रघूणां वंशो रघुवंशः the race of the Raghus, the solar dynasty of kings; and then by उपचार (transference of epithets) तदाख्यः प्रबन्धः the composition which describes रघुवंशः; and since the word प्रबन्ध is in the mas. gender we get the form रघुवंशः. That the poet intended to designate his work by some mas. title appears from his line 'तं सन्तः श्रोतुम्. &c. where Malli. 'supplies the word 'प्रबन्धम्' as referred to by the demonstrative pronoun तम्.

The authority for forming the titles of literary works is the sūtra of Pāṇini 'तदधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (IV. 3. 87) and the Vārt. on it, viz-लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्. But the Sūtra and the Vārtika do not apply in the present case. Precisely the same difficulty arises in explaining 'शारीरकम्' the name given to the *Bhāshya* of the venerable Shankarācharya on the Vedānta Sūtras of Bādarāyana. In trying to explain this Bhattoji Dikshit remarks—शारीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारात् "the word शारीरक which means 'the soul' signifies the *Bhāshya* by transference of epithets." 'रघुवंश' 'रत्नावली' and other similar names ought to be explained similarly. This method of explaining such cases, and even cases actually governed by the Vārt. above, seems to have been so much approved of by the modern school of grammarians that they would discard the sūtra and the Vārtika altogether as imposing the needless trouble of adding and then dropping the termination ईय.

Agreeably to the canon of poetics "Every poetic composition should open with (a verse or verses expressive of) a blessing pronounced on its readers or a salutation by the author to his favourite deity, or the hinting of the subject matter*" the Raghuvamśa opens with a salutation by the poet to Siva and Pārvatī, who according to the verse quoted in his introduction by Malli. from the Vāyu-purāṇa, ought to be invoked by those desirous of poetic fame.

Sl. 1. † वागर्थोवि is a compound word and not, as some might be led to think, two words. 'वागर्थो' by itself cannot be syntactically connected either with वंदे or with पितरौ and Malli. rightly considers the two words वागर्थो and इव as forming an adverbial compound (अव्ययसमास) modifying the sense of संवृत्तौ (कथं सम्पृक्तौ? वागर्थोवि).

* आशीर्निमास्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् | Dandin.

† वाक् चार्थश्च वागर्थो | According to the general rule the word अर्थ ought to precede वाक्. But since the word is classed under राजदन्तादि we have वागर्थो. According to the Vṛttikāra अर्थवाचो is also correct.

The text of the com. of Malli. on this word must have been tampered with by some meddlesome copyist. Malli., as is apparent from his words, instead of quoting the Vārtika of Kātyāyana, quotes the Bhāṣya of Patanjali. Now Patanjali says “इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्” and not what appears in the existing editions of Raghu. Secondly there are numerous instances in the Raghuvamśa which show that the comp. with इव is optional and not *Nitya* (obligatory); e. g. उद्धाहुरिव वामनः (वामन इव); प्रणवश्छन्दसामिव &c. The text of Malli. ought, therefore, to be corrected accordingly.

वागर्थप्रतिपत्तये—अर्थ is of three kinds: वाच्य or expressed, लक्ष्य or indicated, and व्यङ्ग्य or suggested. vide K. P. II.

पार्वतीपरमेश्वरौ—Note the formation of the comp. explained by Malli.

Kalidāsa has opened almost all his works with a verse or verses either invoking a blessing of the God Siva, or containing a salutation to him—a fact which might point to the conclusion that he was a devotee of that God. It is not, however, to be inferred from this that he was a bigoted Saiva. For in the tenth canto of the present work, and in Kum. II. he assigns to Vishnu and Brahman respectively the highest attributes, which properly apply to Brahman (neu.); while in one place (Kum. VII. 44.) he speaks of all these three as one. All this shows that he regarded Brahman, Vishnu and Siva, as each identical with the supreme Brahman viewed in its different capacities of creating, protecting, and finally resolving into itself, the universe.

Sl. 2. अल्पविषया—विषय proper province, range. दुस्तरम्—difficult to be crossed (even in a ship). Malli. who says ‘तरितुमशक्यम्’ seems to connect it with उडुपेन (उडुपेन दुस्तरमपि सागरमुडुपेनैव त्रितीर्षुरस्मि). मोहात् through a wrong conception of my true powers, through inability to judge of my true powers. उडुप lit. what protects (प) on water (उडु); a boat, a raft.

सागरम्—सागरः (सगरस्यायं सगरेण कृतो वा)—derived from Sagar, a king of the solar race, whose 60,000 sons, while in search of the sacrificial horse of their father, enlarged the bounds of the sea which thenceforth came to be called ‘Sàgar’. For further particulars see XIII. 3. and the note thereon; also Rāmāyana I. 40.

“It is curious to note that there is still to the south of the delta in the Bay of Bengal a spot which has not yet been sounded and is supposed to be unfathomable. That mysterious phenomenon known as the ‘Burrisaul Guns’ is supposed by some to emanate from the hollow of this unfathomable cavern”.

Prof. Ray’s note.

The figure of speech here is निदर्शना; see foot-note.

Sl. 3. कवियशःप्रार्थी—कवियशःप्रार्थनाशीलः (Malli.) persistingly striving after a poet’s fame. Or the compound may be expounded thus: प्रकृत्यर्थः प्रार्थः, कवियश एव प्रार्थोऽसंनिहितोऽस्य by the Vārtiks ‘अर्थाच्चासन्निहिते’ and तदन्ताच्च’.

Possibly there is an allusion here to the poet’s previous works not being received with favour.

With these two slôkas wherein the poet modestly speaks of his inability to complete the task he has set himself about may be compared the last of Bânas introductory verses to his Kād. and the passage in the Har. cha. बाणस्तु विहस्याब्रवीत् * * * क्व परिमाणुपरिमाणवटुहृदयम् &c. which it is quite likely, Bāna might have modelled on these verses of Kalidāsa.

Sl. 4. अथवा or rather ; I need not be discouraged. अस्मिन्—The pron. इदम् refers to what is near, तन् to what is not perceived owing to its distance. See Gr. § 72. Here the poet refers to the race by इदम् since it is present to his mind. On such points Bhattoji Dikshit remarks—‘विप्रकृष्टस्यापि बुद्ध्या सन्निधा-पितस्य बहुशः सम्बोधनदर्शनात्’ what is far removed is often pictured to the mind as near and so addressed.

पूर्वसूरिभिः by Vālmiki and other Pauranic writers सूरिः—सूते सूयते वा he who gives birth to new ideas &c; hence a poet; it also means a ‘philosopher’ as in the Sruti ‘सदा पश्यन्ति सूरयः’. वज्रसमुत्कीर्णे—वज्र is an instrument with a dimond pin for perforating precious stones. वंशे मे गतिः—this ought to be understood only metaphorically, the race being represented as a house.

Sl. 5. सोऽहम् that I, I as described above i. e. पूर्वसूरिभिः कृतेन वाग्द्वारेण लब्धप्रवेशः who have obtained entrance through the door opened by ancient poets. When we are speaking of something already described the correlative may be omitted, as in the present case.

आजन्म &c.—in all these attributes the particle आ implies limit both inceptive as well as conclusive (see Malli.). आसमुद्रम्—Viswanāth remarks that for the sake of emphasis this should not have been compounded. आनाक &c. see note on sl. 75.

Sl. 6. यथाविधिहुताग्नीनाम्—This refers to the three sacred fires दक्षिण, गार्हपत्य and आहवनीय (see Manu. II. 231) which a *Dwija* (twice-born i. e. a Brāhmaṇa, a Kshatriya and a Vaisya) is enjoined to consecrate and keep up. The three fires are collectively called वेतः. In Manu. III. 100, 185. five holy fires are mentioned, two more सभ्य and आवसथ्य being added to the list.

यथाकालप्रबोधिनाम्—The term इन् shows habit. Who knew everything in time, such as the secret movements of their enemies &c. and provided for emergencies; who awoke, in time, to the proper sense of danger whenever it threatened their subjects and protected them from it.

Sl. 7. त्यागाय, सत्याय &c. see Malli. and Gr, § 687. गृहमेधिनाम्—Mallinath’s explanation of this seems to be quite correct and S. P. Pandit’s remarks on it quite out of place. Mr. Pandit would derive the word कृ. गृहमेध a kind of sacrifice to be performed in a house, and गृहमेधिन् according to him is simply a householder. But this does not seem to be intended by the poet at least here. See sl. 25, where the poet clearly says परिणेतुः प्रसूतये. The गृहमेध of Mr. Pandit has nothing to do with प्रजा or ‘progeny.’ Manu’s statement ‘अग्नौ

वास्तादृतिः &c.' applies to the welfare of the people in general, resulting from the performance of sacrifices.

Sl. 8. विषयैषिणाम्—विषय्यन्ते इन्द्रियाणि येषु इति विषयाः those on which the senses are set, i. e. the objects of pleasure; विषयान् इच्छन्तीति विषयैषिणः. Cf. 'रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी' Amar.

मुनिवृत्तीनाम्—A Vyadhikarana Bah. Comp.; for dissolution see Malli.

According to the Mahābhāṣya the comp. ought to be dissolved thus:—मुनीनां वृत्तिर्मुनिवृत्तिः, मुनिवृत्तिरिव वृत्तिर्येषाम्. In accordance with the rule 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः'. If dissolved otherwise there would be no उपमानपद. But Vāman and many other later grammarians do not seem to like to stick to the verbal rigour of the Bhāṣya in such cases. Thus Vāman, in his Kāsikā says उष्ट्रस्य मुखमिव मुखं यस्य स उष्ट्रमुखः and not उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्य as in the Bhāṣya. Malli. evidently follows Vāman.

Sl. 9. रघूनाम्—Here by लक्षणा Raghu means the kings of the race of Raghu. रघुनामन्वयम् इति तु तदपत्ये लक्षणया. For the def. of लक्षणा see K. P. II. 'लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः' | Bhā. Parī.

अन्वयम्—अन्वियन्ति परस्परं सम्बन्धं गच्छन्ति अस्मिन्नित्यन्वयः a connected line, geneology. तनुवाग्बिम्बोपि—though my powers of expression are scanty or very poor; though possessed of a limited power of description.

चापलाय see note on वनाय II. 1.

N. B. All these attributes of the Raghus will be found illustrated in the present work; see ft. note.

Sl. 10. सदसद्रथकिहेतवः—see Malli. Here असत् does not imply negation of good, but has a positive sense; what is opposed to good. Cf. Mal. II. 10. where the idea nearly recurs, quoted in the foot-note.

Sl. 11. वैवस्वतो मनुः—There are 14 Manus in a kalpa. For their names see foot-note.

The manu referred to here is the 7th of the 14 Manus, sometimes called सत्यव्रत from his purity. He is considered to be the son of विवस्वत् 'the sun' and is regarded as the progenitor of the present race of living beings. He is also described as the brother of Yama, who as son of Vivaswat is also called *Vaivaswata*. This Manu is regarded as the founder and first king of Ayodhyā. His daughter Ilā married Budha, son of the moon, the two great solar and lunar races being thus united. This Manu was preserved from a great flood by Vishnu according to one legend, or by Brahman, according to another, in the form of a fish, and has been compared in this respect to the Noah of the Old Testament.

मनीषिणाम्—In explaining this Malli. follows the Bhāṣya and Kaiyatta. Bhattoji Dikshit includes this under the शकन्वादिगण; see Gr. § 15.

मणवः—is the sacred syllable ओम्, so called from its being repeated in

the beginning of Vedic verses (fr. प्र before नृ 'to praise'). "According to some accounts the mystic प्रणव was the source of all the Vedas. A passage in the Aitareya Brāhmaṇa, however, makes the प्रणव arise from the Vedas. See Ai. Br. V. 31." S. P. Pandit's note.

A Brāhmaṇ must repeat the holy syllable ओम् at the beginning and end of the recital of a Vedic passage; for unless the syll. ओम् precede, his learning will slip away from him; unless it follow nothing will be long retained by him. (Vide Manu quoted in the foot-note). It appears for the first time in the Upanishads (vide the Māndūkya and the Chhāndogya Upanishads) as a mystic monosyllable, and is there set forth as the object of profound religious meditation, the highest spiritual efficacy being attributed to it. "All rites ordained in the Vedas, solemn sacrifices and others" says Manu "pass away; but that which passeth not away is the imperishable Om." Om is also regarded as a mystic name for the Trinity of the Godhead, the three sounds अ, उ and म् representing Vishnu, Shiva and Brahman respectively:—

‘अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः । मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवस्तु त्रयो मताः’ ॥

Vide Manu II. 74–84. Also Gough's Upanishads p. p. 69–73.

Sl. 12. प्रसूतः—Malli. translates this by जातः, meaning thereby that the root सू is used here as an intransitive root by the poet, by poetic license it may be. Unless we suppose so it is difficult to justify the use of the word with दिलीप. A transitive root may be used intransitively, when the कर्म is अविवक्षित *i. e.* not meant to be expressed; so we may say देवी कुमारं सुषवे or देवी सूता or प्रसूता (cf. सद्यः प्रसूता प्रिया Bhav.) the कर्म in the latter case being suppressed and the affix क्त used कर्तरिवाच्ये । But it is impossible to understand an expression like पुत्रः प्रसूतः unless we consider सू to be used exactly like जन्.

इन्दुः क्षीरनिधाविव—This refers to the churning of the milky ocean by the Gods and demons. The moon was one of the fourteen gems rescued from the churned ocean. For further particulars see Mb. Adip. 14.

इन्दुः—The moon उनत्त्यमृतमितीन्दुः irregularly derived from उन्द् to ooze or to issue out, and the Unādi affix उ.

The word इन्दु is frequently found in the Rgveda and is said to mean either (1) a bright drop of the Soma juice or (2) the Soma juice itself. Cf. सुतास इन्दवः Rv. I 16. 6. The word then came to signify a globule or a round little body and finally became a name of the moon. See note on औषधीनाथम् II. 73.

Sl. 13. आत्मकर्मक्षमम् &c. Cf. क्षात्रो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोषस्य गुण्यै । Utt. VI. 9

Sl. 14. सर्वातिरिक्तसारेण—Malli. does not expound this but simply gives the meaning. Dissolve सर्वेषामतिरिक्ततरः सर्वातिरिक्तः (Gr. § 135. 3.) सारो यस्य; or अतिरिक्तः सारो यस्य सोतिरिक्तसारः; सर्वेभ्योतिरिक्तसारतरः सर्वातिरिक्तसारः । सर्वतेजोभिभाषिना—see Malli.; or better dissolve सर्वं च तत्तेजः सर्वतेजः, तदभिभूतवान्; Up. com.; or

तस्याभिभावी. According to Váman the root भू with अभि takes इन् in the sense of the p. tense.

सर्वोन्नतेन—सर्वेभ्य उन्नततरस्तेन ।

मेरुखि—According to the geography of the Purānas, the mountain Meru forms the central point of the earth all the planets revolving round it, and is in shape like the cup or seed-vessel of a lotus, all the *Dwipas* spreading round it like petals. It is formed of gold, and is 84,000 *Yojanas* in height, 16,000 of which are below the surface of the earth. The Ganges falls from heaven on its peak and thence flows to the sea. Its summit is the residence of Brahman, and the meeting place of the gods, *Rshis*, Gandharvas &c. Cf. Kal. P. मेरुमध्ये भुवनानां च भर्ता &c.; also Mat. P. मेरुस्तु शुशुभे दिव्यो राजवत्समधिष्ठितः । आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः । योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिरुद्धितः । प्रविष्टः षोडशाधस्तादष्टाविंशतिर्विंशतिः । विस्ताराङ्गिगुणस्तस्य परिणाहः समन्ततः । * * * स तु मेरुः परिवृतो भुवनैर्भूतभावनैः । &c. &c.

The words of Manu अष्टाभिश्च &c. quoted by Malli. apply to all kings in the true sense of the term. But here they apply to Dilīpa alone since he was preeminently the king who ruled over the other kings as if they were no better than mere subjects when compared with him. See sl. 30.

Sl. 15. प्रज्ञया सदृशागमः—This is grammatically inaccurate, if not wrong. The word प्रज्ञा cannot be in the instrumental case, unless it be connected with सदृश. Consequently all the three words must be compounded together (प्रज्ञासदृशागमः); or सदृश and आगम must not be compounded in a Bah., such a compound not being allowed except in the case of a सम्बन्धिपद. The poet, however, may be defended by supposing the तृतीया to be used हेतौ, and the clause, consequently, to mean ‘his study of the Śāstras was such as would do credit to him by reason of his (acute) intellect. The same may be said of आगमैः सदृशागमः ।

आगम—According to Malli. आगम in सदृशागम means the study or the acquisition of the knowledge of the Śāstras, while in आगमैः it means the knowledge so acquired. For this latter sense cf. Kir. II. सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदर्शनम् । The word is curiously derived in the following sl:—

आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतं च गिरिजाश्रुतौ ।

मतं च वासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते ॥

Sl. 16. भीमकान्तैः may also be dissolved as a Dw. Comp. अनुजीविनाम्—The Gen. is used by the rule ‘कृत्यानां कर्तरि वा’ । उपजीविनो न धर्षयन्त इति उपजीविनामधृष्यः । पक्षे तृतीया । For the two epithets अधृष्य and अभिगम्य cf. the quotations given in the foot-note. अधृष्यः not to be approached or slighted. Cf. Śa. अहो दीप्तिमतोपि विश्वसनीयतास्य राज्ञो वपुषः ।

Sl. 17. In this sl. the poet very happily compares Dilīpa to a skilful

charioteer, the subjects to the circumference of the wheels and the line of conduct laid down by Manu to the track of the wheels.

क्षुण्णात् (a) practised; (b) beaten. नियन्तुः—(a) restrainer, guide; (b) charioteer. नेमिवृत्तयः. see note on मुनिवृत्तीनाम् sl. 8.

Sl. 18. भूत्यर्थम्—‘भूत्या अर्थाय’ given by Malli. is the explanation and not the dissolution of the comp.; for remarks the Māhābhāṣya ‘नित्यः समासो नित्यसमासो यस्य विग्रहो नास्ति । बलिम्-षष्ठांशरूपं करम् । Malli; vide Manu. VII. 128–132. आदत्ते—The root दा to give (3 cl.) takes either pada; but when preceded by आ it is Atm. in any other sense than ‘opening the mouth,’ by ‘आडो दोऽनास्यविवरणे’ Pān. I. 3. 20. For other particulars see Gr. p. 341.—हि रसं रविः see canto X.58; for the repetition of the thought, see IV. 86.

Sl. 19. सेना परिच्छदः—Here परिच्छद is related as विधेय to सेना. सेनापरिच्छदः may as well be taken as one comp. word (सेना परिच्छद् यस्य) in the gen. case qualifying तस्य. परिच्छद (द्) is what covers or surrounds a person, external appendage, paraphernalia—something more for show than for use. So great was the personal vigour of the king combined with his thorough knowledge of the political and military tactics, that his army remained hanging upon him like his paraphernalia scarcely having occasion to go to war. द्वयम्—द्वावयवावस्य । fr. द्वि+तय optionally changed to अय by the sūtra ‘द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा’ । Hence we have the two formes द्वय and द्वितय; similarly त्रय and त्रितय.

Sl. 20. संवृतमन्त्रस्य—cf. XII. 50. गूढाकरेङ्गितस्य—आकार external features or the expression of the face, as giving a clue to one’s inward thoughts or mental disposition. इङ्गित inward thoughts, secret aims or purposes. For other particulars see Sanjīvanī and foot-notes.

संस्काराः प्राक्तना इव—The word संस्कार is used in different senses in different places by Kālidāsa; e. g. III. 18 where it means polishing; XV. 76 and Ku. I. 28 where it means grammatical purity; III. 35 and Ku. VII. 74 where it means education, mental culture &c. Here it is used in the sense of the impressions produced by the good or bad works performed by an individual in a previous life. Such impressions are called saṃskāras because they remain clinging to the soul of the individual who performed the works like the smell (वासना) of a thing like musk, which, though itself separated yet remains in cloth. According to the Nyāya philosophy the moral merit and demerit are qualities of the immortal soul, imperceptible but inferred from reasoning. According to the Vedānta philosophy, the soul has nothing to do with them, but it is the astral body (लिङ्गदेह) which passes from one corporeal existence to another accompanied by the fruits of the good or evil actions a man performs in a life which influence his actions in a future life. Vide Sar. Bh. on Br. Sūt. III. 1, 8. Vide also Su. Nī. I.

45-52. Nearly the same thought is repeated in 'मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम्' VII. 15.

Note:—It will be seen that the etymological sense of the word *samskāra* underlies the various senses given above. The word is formed fr. सम्+कृ+घञ् (अ). स् is prefixed to the root कृ by the rules संपरिभ्यां करोतौ भूषणे । समवाये च (Pan. VI. 1 137-8) i. e. after the prepositions सम् and परि, when it means to ornament or to collect together. The *samskāras* may in one sense be said to adorn a man in as much as all that he does depends upon them, and which therefore are of prime importance. Or संस्कार may mean a collection. And since no other collection is more important than that of good or bad deeds done by a man in a previous life as affecting his present life it may preeminently and of all other collections be said to be his *Samskāra*.

Sl. 21. जुगोप &c. Cf. Bg. XVIII.26. मुक्तसंगोनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः।सिद्धय-सिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते॥ 'That agent is called good, who has cast off attachment, who is free from egotistic talk, who is possessed of courage and energy, and unaffected by success or ill-success.' *K.T. Telang's Translation*.

अत्रस्तः, अनातुरः &c.—The negative particle नञ् (अ) in these is emphatic being meant to distinguish Dilīpa from other princes. He protected his body not because he was in fear like other kings, but because it was his religious duty to do so &c. See sanj. and foot-notes.

This Sl. is quoted in the K. P. VII. 3 to show that though the नञ् in अत्रस्त &c. is compounded there is no अविमृष्टविधेयांशदोष (i. e. a fault of composition which consists in not expressing the predicate at all or in assigning to it a subordinate or wrong position) here. 'अत्रात्रस्तताद्यनुवादेनात्मगोपनादेर्विधेयत्वात्पर्युदासेपि नाविमृष्टविधेयांशत्वदोषः' remarks the *Udaharanachandrikā*.

Writers on rhetorics explain two kinds of negation (नञ्) viz प्रसज्यप्रतिषेध and पर्युदास. 'अप्राधान्यं विधेयत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥ The नञ् is called प्रसज्यप्रतिषेध (emphatic) when the negation instead of the affirmation is prominent, and the नञ् is expressed with the verb. Again प्रधानत्वं विधेयत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ The नञ् is called पर्युदास (unemphatic) when the affirmation is more prominent than the negation, the नञ् being compounded.

The author of the K. P. and his commentators seem to take the negation in अत्रस्त &c. as पर्युदास or unemphatic, by the general principle, that if a word enters into a compound it is subordinated and cannot, therefore, be emphasised (समासे गुणीभूतत्वादप्राधान्यम्). But this takes largely from the beauty of the sloka. The नञ् here must be taken as emphatic, since in the negation of these attributes lies the superiority of Dilīpa over other princes. The general principle explained above does not hold good in every case. Pān. himself is often found compounding an emphatic नञ् and Vāman

while commenting on Pān. III. 3. 19. remarks प्रसज्यप्रतिषेधेपि समासोस्ति. The नञ् here, therefore, ought to be taken as प्रसज्यप्रतिषेध and not as पर्युदास.

Sl. 22. ज्ञाने—Knowledge of the secret doings of others; Malli.. What is meant is this : Even though the king knew of the actions of men done in a spirit hostile to him, he did not give utterance to words calculated to give them pain, but silently adopted measures to thwart their object &c. In connection with this the following sl. from Kām. may be quoted: हृदि विद्ध इवान्यथ यथा स-तप्यते जनः । पीडितोपि हि मेधावी न तां वाचमुदीरयेत् ॥ ज्ञान may also be taken to mean knowledge in general. ज्ञाने, शक्तौ &c.—the loc. here is अनादरे; notwithstanding knowledge i. e. he attached greater importance to observing silence than to displaying his knowledge &c.

सप्रसवाः—A difficulty arises in solving compounds like these. Malli. says सह प्रसवो येषां ते सप्रसवाः, but it is very difficult to see what authority he has for this. This comp. is of the nature of सपक्ष, साधर्म्य, सजातीय &c. But there is no sūtra of Pān. satisfactorily explaining these. Vāmana in his Kāsikā gives a very simple solution of the difficulty. While commenting on the sūtra 'समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रमृत्युदर्केषु' he observes that the portion 'समानस्य' should be detached from this and considered a separate sūtra by itself, so that it may explain the above mentioned cases. Bhattoji Dikshita conforms to this opinion of Vāmana, but following Haradatta, suggests that the स in compounds like सपक्ष may not be substituted for समान but for सह meaning 'like to,' as in the case of ससखि (अथवा सहशब्दः सदृशवचनोस्ति । सदृशः सख्या ससखीति यथा ।), and that the comp. may be called Bah., the word सह not occurring in the विग्रहवाक्य (तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः ।). We must therefore dissolve either as समानः प्रसव एषाम्; or following the Sid. Kau., as सदृशः प्रसवो येषां सप्रसवाः or सहप्रसवाः, सह being optionally changed to स by the rule वीप-सर्जनस्य; and not as Malli. has it (सह प्रसवो येषाम्). It will thus be seen that it is difficult to find a defence for Malli. unless we suppose (not without warrant; see notes on I. 1.) सह to be wrongly put in for सदृश by some meddlesome copyist.

Sl. 23. विषयैः—for der. see note to sl. 8. विद्यानां पारदृश्वनः—पारं दृष्टवान्पारदृश्व (दृश् + वन् Pān III 2. 94) one who has seen the other side. दृश्वन् is used at the end of a comp. (see V. 24). Words of similar derivation are बहुदृश्वन्, राजपुध्वन्, राजकृत्वन् &c.. विद्यानाम्—According to some there are four Vidyās (see the sl. quoted in foot-note), viz. (1) आन्वीक्षिकी logic and metaphysics; (2) त्रयी the three Vedas ऋक्, यजुस्, and सामन्; (3) वार्ता the practical arts such as agriculture, commerce &c. (see XVI. 2); and (4) दण्डनीति the science of government or politics (see XVIII. 46). To these Manu adds a fifth, viz. आत्मविद्या the philosophy of the soul (vide M. Sm. VII. 43). According to others the Vidyās are fourteen (vide sanj on V. 21 and Manu. quoted therein); while there are others still who add four more Vidyās

to the above list making up the number eighteen: आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अथंशास्त्रं चतुर्थं च विद्या दृष्टादशैव ताः ॥ Pr. Tat.

Sl. 24. विनयाधानात्—विनय good morals, discipline; आधान infusing, inculcating; रक्षणात्, भरणात् all these are ablatives showing the हेतु of Dilîpa's being the father of his subjects. A noun denoting हेतु may take the abl. or the inst. See Sid. Kau. on Pan. II. 3. 26. स पिता &c.—for the repetition of the same thought see II. 48; XIV. 23. Cf. also त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं प्रजानाम् । Sâ. V. 8. केवलं जन्महेतवः— a peculiar construction, though not rare in the writings of Kâlidâsa. केवलं is an adv. qualifying the verb जन् in जन्म. Cf. न केवलं यो महतोपभाषते &c. Ku. V. 83.

Sl. 25. स्थित्यै—the dat. here is तादर्थ्ये; for the purpose of preserving social order. दण्डयतः—Malli. renders this by शिक्षयतः chastising, punishing. The root दण्ड् also means to fine *e. g.* गर्गान् शतं दण्डयति । This seems to be the meaning intended by the poet here. Cf. 'जज्वाल लोकस्थितये स राजा' Bk. I. 4. परिणेतुः—परि + नी to take round, hence to marry; the root has this meaning probably because the husband takes the bride round the sacrificial fire at marriage.

अप्यर्थकामौ &c.—even the attainment of the two objects अर्थ (wealth) and काम (sensual pleasure) was to him the attainment of the third, viz. धर्म *i. e.* he attained the two objects as a part of the third. His sense of his religious and temporal duties was so great that he attached special importance to धर्म and subordinated to it the consideration of अर्थ and काम. See the gist of the line given by Malli. अर्थकामसाधनयोः &c.. S. P. Pandit's note to this passage which purports to say that the king did not employ separate means to attain धर्म does not seem to be correct; for we are already told in the 23rd sl. that the king took care to do his religious duties (धर्मरतेः). The poet simply means to say that the king did not extort money from his subjects to swell his treasury, nor did he give himself up to sensual pleasures, in such a way as to infringe scriptural law. For the recurrence of the same thought, see XVII. 57.

Note:—Since words falling under the group धर्मादि may be compounded in any order (धर्मादिष्वनियमः) we may have either अर्थकामौ or कामार्थौ; similarly धर्मार्थौ or अर्थधर्मौ, शब्दार्थौ or अर्थशब्दौ &c.

Sl. 26. मघवन्—मघ्यते पूज्यते असौ मघवा; irregularly derived from मघ् to adore and Unâdi affix कनिन् (अन्) and augment वुक् (व्). There are twelve other words similarly derived: श्वन्, उक्षन्, पूषन्, षीहन्, क्लेदन्, स्नेहन्, मूर्धन्, मज्जन्, अर्यमन्, विश्वप्सन्, परिज्मन्, and मातरिश्वन् (by the sūtra श्वनुक्षन् &c. Unâ. I. 159).

दधतुः—Properly this should be in the Âtm. by the rule 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' 'the Âtm. should be used to express exchange of action' (See Gr. § 593);

but since the poet does not wish to convey the idea of 'exchange of action, (क्रिया)' but expressly that of 'exchange of wealth (सम्पद्निमित्त)' the Sūtra does not apply and we have the Par. —भुवनद्वयम्—Cf. Bg. III. 10-12 and Sā. VII. 34. quoted in the ft. note.

Sl. 27. किल—indeed, verily; or it may be used ऐतिह्ये in the sense of 'history informs us &c.' अन्ययुः—Other kings of course could not attain his fame of protection; for had they imitated him, that would have been a kind of theft; but theft did not exist in his kingdom. परस्व is a noun and not a pronoun here. See Gr. § 85. तस्करता-तस्कर derived fr. तत् + कर (तत्करोतीति); by the Gaṇa Sūtra VI. 1. 157. 'तद्ब्रह्मोः करपत्योः' [चौरदेवतयोः सुट् सलोपश्च] तत् and ब्रह्मत् when followed by कर and पति drop the final त् and insert स् instead, provided the words mean चौर and देवता respectively; तस्कर, ब्रह्मपति. श्रुतौ *i. e.* in the term expressive of theft (वाचकशब्दे.) See Malli.

Sl. 28. द्वेष्यः one deserving to be hated; here used as equivalent to द्विषत् a foe. शिष्टः Malli. seems to take it as an adj; it may as well be taken as a substantive. उरगः—उरसा गच्छतीति । The स् of उरस् is dropped by 'उरसो लोपश्च' Vārt. on Pān. III. 2. 48.

Sl. 29. वेधाः—According to the Sid. Kau. this word is derived fr. धा with वि, and the affix अस्; विदधाति इति वेधाः he who creates; वेध् being substituted for विधा by विधाञो वेध च Unā. IV. 225. Some derive it fr. विध् 6 P. to rule, to govern, विधतीति. महाभूतसमाधिना—समाधि is what is collected together, materials. The five great or primary elements are earth (पृथ्वी), water (आप्), fire (तेजस्), air (वायु), and ether (आकाश). For a similar idea see Ku. I. 49. तथाहि and hence, owing to which. परार्थैकफलाः—cf. गुणवत्तापि परप्रयोजना' VIII. 31.

Sl. 30. अनन्यशासनाम्—अन्यस्य शासनमन्यशासनम्, अवियमानमन्यशासनं यस्यास्ताम् । By the Vārt. नञोऽन्यर्थानां 'बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपो वक्तव्यः' "The negative particle नञ् in combination with a word having the sense of 'there is' may enter in a Bah. comp. and the word following it be dropped optionally" वियमान may optionally be dropped, and thus we may get the two forms अवियमानान्यशासनां, and अनन्यशासनाम्.

उर्वाम्—lit. the wide one, the earth; fem fr. उरु irregularly derived fr. ऊर्णु—ऊर्णोति ऊर्णयते वा (Unā. I. 31.).

The presence of the word वलय which usually means 'a bracelet,' in वेलावप्र-वलयाम् suggests a side-meaning. The earth is the spouse of the king who wears a bracelet in the shape of the वेला, a waist zone in the form of the sea, and who is solely obedient to her husband's will. See Malli. on I. 32.

Sl. 31. दाक्षिण्यरूढेन—दक्षिणस्य भावो दाक्षिण्यं gentleness, winning manners, attention to the wants of others, (see Malli.). Some derive it fr. दक्षिण (right-hand) right-handed, skilful, knowing how to please every body.

तस्माद्भूतेन sprung, celebrated, grown familiar with every body. मगधवंशजा—born in the family of the Magadha kings.

“Magadha was the ancient name of Southern Behar, or that part of Behar which is to the South of the Ganges, between Bengal and the Karmanâsâ, and watered by the lower Sona and the numerous little streams flowing towards the east in a parallel direction. Magadha was once the seat of several most celebrated dynasties of ancient Indian Kings. It was also here that Buddhism first took its origin. Patâliputra, the capital of Magadha, was situated near the confluence of the Sona with the Ganges.” S. P. Pandit’s note. Its ancient capital was गिरिव्रज or राजगृह. Magadha was Kikata in later literature.

पत्नी—see Gr. § 217. The use of this word shows that of all wives of Dilîpa she alone was धर्म्या *i. e.* had the right of joining him in religious rites.

अध्वरस्येव दक्षिणा—अध्वरः—The word is variously derived. (1) न ध्वरा हिंसा यस्मिन् that in which there is no sinful killing (that being the belief of the Mîmâmsakas. Vide Manu. V. 44.). Sâyana in his com. on the Rv. derives it as (2) न ध्वरतीत्यध्वरः हिंसारहितः free from molestation by the Râkshasas. See Sâyana and Yaska quoted in the ft. note. Later writers derive it thus: (3) अध्वानं राति ददातीत्यध्वरः that which opens up a good path (*i. e.* the path which leads to bliss or heaven) for its performer; and lastly (4) न ध्वरः कुटिलः न ध्वरति कुटिलो भवतीति वा that which never proves crooked, never fails to give its reward. The poet evidently uses it in the last two etymological senses.

दक्षिणा—(See Malli.). The donation to Brâhmanas at a sacrifice is personified as a goddess. She is said to be the author of Rg. X. 107. She is sometimes regarded as a daughter of *Prajâpati*, रुचि by name, or as the wife of Yajña or sacrifice. She ought to be highly adored, else the sacrifice would be fruitless. Vide. Bhâg. P. IX. 1. The Br. V. P. thus accounts for the name:—

कार्तिकीपूर्णमायां तु राते राधामहोत्सवे । आविर्भूता दक्षिणांशात्कृष्णस्य तेन दक्षिणा ॥

Note:—The points of similarity on which the simile is based are these: the king was very munificent and granted the desires of every one and so was like *Adhwara* which does the same. The *Dakshinâ* gladdens the Brâhmanas at a sacrifice and so *Sudakshinâ* pleased every body by her conduct. The appropriateness of the simile might have been better understood in times when the sacrifices were in vogue than now. The particle तु, which indicates excellence, perhaps shows that Dilîpa’s wife was even superior to the wife of *Adhwara*, as the latter is only *Dakshinâ*, while the former is *Sudakshinâ*.

Sl. 32. अवरोधे—अवरुध्यत इत्यवरोधः the wives of a king taken collectively. See IV. 68, 87; VI. 48. XVI. 58. &c. The loc. here according to Malli. is भावे; it may as well be understood अनादरे. (Pân. II. 3, 38.) *i. e.* conveying the idea of disregard. See Gr. § 737.

मनस्विन्या—प्रशस्तं noble मनोऽस्या अस्तीति, highminded. Here the affix विन्

show प्राशस्त्य or excellence. For the various additional senses in which affixes showing possession are used see Gr. p. 161. *ft. note* *.

लक्ष्म्याच्च वसुधाधिपः—Malli., who remarks 'वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया चोति गम्यते 'the epithet, lord of the earth, indicates that he considered himself कलत्रवान्, by the earth also', takes लक्ष्मी as a distinct wife of the king. But लक्ष्मी is not generally spoken of by poets as wife of kings. It is वसुधा (the earth) that is mentioned in numerous passages as the only *Kalatra* (wife) of kings except the wedded queen and not Lakshmī. Cf. 'वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः' VIII. 83; परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे । समुद्ररशना चोर्वी सखी च युवयोरियम् । Sā. III. 17. Lakshmī can therefore be spoken of as 'wife' of kings only through वसुधा, and we think the epithet 'वसुधाधिपः' is used by the poet with that intention. In support of Mallinātha's remark, however, we may quote VI. 29. where the words of the poet त्वमेव कल्याणि स्तयोस्तृतीया show that the poet speaks of the lord of the Angās as the *Nāyaka* of *Sri* and *Saraswati*; also XIV. 86. and Kir. I. 44.

Sl. 33. तस्याम्—of course refers to Sudakshinā, as she is principally mentioned in the previous Sl. आत्मानुरूपायाम्—अनुगतं रूपमस्या अनुरूपा आत्मनोऽनुरूपानुरूपा तस्याम् । आत्मजन्मसमुत्सुकः—cf. Malli on the etymology of the word जाया (II. 1.) and the Smṛiti quoted by him there. मनोरथैः—करणे तृतीया 'by means of' मनोरथ lit. the car of the mind, hence a desire &c.

Sl. 34. सन्तानार्थाय—संतन्यत इति सन्तानः (संतन् + घञ् i. e. अ). सन्तान may have the sense of (1) progeny, and (2) continuation; as the affix घञ् is added in the sense of करण or भाव. Both the senses (though principally the first) seem to have been intended by the poet. See II. 64 and XVIII. 52.

धूः—(derived fr. धुर्व् 1. P.) धुर्वति हिनस्ति वाहानिति धूः । that which injures the animals yoked, hence a yoke. But as the weight of the carriage or plough (as the case may be) presses heavily upon the animals at the yoke, it is sometimes used in the secondary sense of 'weight, a heavy task &c., in which sense it is used here. See note to I. 91. निक्षेप is what one deposits with another in trust, but without the intention of transferring the property in it.

Sl. 35. अभ्यर्च्य विधातारम्—The poet could have as well said 'अथ ब्रह्माणमभ्यर्च्य' but he purposely uses the word विधातृ. It means he who ordains everything (विदधातीति); he upon whose will the birth of a child depends, and is very appropriate here. The use of the word Brahman would have marred the beauty of the sloka. पुत्रकाम्यया—पुत्रकाम्या is derived fr. the nom. verb पुत्रकाम्यति 'he wishes for a son' fr. पुत्र + काम्य (काम्यच्) added in the sense of 'wishing for that which is denoted by the base.' Similar verbs are यशस्काम्यति, सर्पिष्काम्यति &c.

दम्पती—This word may be simply derived fr. दम् (दम) 'a house' and पति 'the lord of,' the dual दम्पती meaning 'the two lords of the house, the hus-

band and the wife. The word दम्प in the Veda means 'a house' and the word दम्पति is often used in the sing. in the Veda; *e. g.* 'समानं दम्पतिं भुजे' Rv. I. 127. 8. 'तं त्वा सुशिप्र दंपते स्तोमैर्वर्धन्ति अत्रयः' V. 22. 4. &c. The word, however, is never found used in the sing. in classical Sanskrit; and later grammarians, Pán. included, derive it fr. दम् irregularly substituted for जाया and पति. जाया च पतिश्च जायापती, जम्पती, दम्पती. See. Gr §. 125. b.

This word is classed as one of the group राजदन्तादि; and as reference is made to this group several times in the com. or in the foot-notes we explain it here. राजदन्तादि is a class of words, in which what ought to appear first in a comp. appears last. By the rule 'अभ्यर्हितं पूर्वम्' the compound should have been पतिजाये the word पति preceding जाया in as much as the husband has preference over the wife, when we are speaking of them, with reference to the relation existing between them. But since the form जायापती occurs in language, it is classed under राजदन्तादि.

N. B:—When the relation of husband and wife that exists between a man and woman is not directly and prominently meant to be expressed, it is the woman that generally precedes; इन्दुमन्यजयोः &c.

Note:—The king goes accompanied by his wife, because the wife ought to join her husband, as enjoined by the Sastra, in the performance of every religious rite.

Sl. 36. स्यन्दनम्—स्यन्दते इति that which moves on quickly; hence a chariot. It also means 'that which pours down' *i. e.* a cloud. प्रावृषेण्यम् this epithet is used to account for स्निग्ध &c.; for an autumnal cloud is not so. पयोवाहम्—this epithet is used to keep up the pun implied in स्यन्दन; for a cloud is that which contains and also pours water.

वियुदैरावतौ इव—an instance wher इव is not compounded (see our note on वागर्थाविव); for, if it were compounded, the comp. would qualify आस्थितौ and प्रावृषेण्यं पयोवाहम् would be disconnected and thereby rendered meaningless.

ऐरावतः—In paurāṇika literature, the elephant of Indra produced at the churning of the milky ocean, and the prototype of the elephant race; (see Bg. X. 27.); also considered as the elephant of the eastern quarter.

The earliest conception of Indra regards him as the lord of the atmosphere, the dispenser of rain and the governor of the weather. The elephant he rides, can, therefore, be no other than a kind of cloud. Cf. the etymology of the word given by Malli. and Dakshināvarta quoted in the ft. note; for other particulars see *ft. notes*.

एकं स्यन्दनं &c. According to the ancient custom of India kings and queens do not drive in one and the same carriage. See Mallināntha's consequent remarks on this.

Sl. 37. मा भूदाश्रमपीडेति—Cf. तपोवनवासिनामुपरोधो मा भूत । अत्रैव रथं स्थापय यावदवतरामि । विनीतवेधेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम । Śā. I. परिमेय—lit. what can be

measured, hence a small number of. अनुभावः—अनुगतो भावोऽनुभावः । a *Pràdi Samàsa*. अनु is not an *Upasarga* here; for in that case भू will not take the affix घञ् (अ) by the rule श्रीनीभुवोऽनुपसर्गे (Pan. III. 3. 24.) 'roots श्री, नी and भू take घञ् only when not preceded by a preposition'. Or it may be derived as अनुभावयतीति । पचायच् (Pan. III. 1. 134).

Sl. 38. सुखस्पर्शैः—सुख is an adj. here, and means 'pleasant'. This implies that the breezes were cool, शालनिर्यासगन्धिभिः—शालानां निर्यासस्तस्य गन्धो विद्यते एषामिति—गन्धिनस्तैः ।

The description of the breezes in this sl. is perhaps not very poetical and on the whole quite unlike Kàlidāsa. For, critics declare that to be excellent poetry which is suggestive—it must suggest ideas which are striking and capable of pleasing and impressing the mind. In this respect the epithet सुखस्पर्शैः is the worst that the poet could have used. The idea of सुख or pleasantness is the फलितार्थ or the meaning intended to be conveyed by the poet and ought not, therefore, to have been actually expressed, but left to be inferred, from something like 'भागीरथीनिर्झरसीकराणां वोढा' which leads to the inference that the breeze was cool and therefore pleasing. (as in the Kum. I. 15. where the description of the wind is certainly more poetical than here). Also the idea of fragrance suggested by पुष्परेणूत्किरैः is repeated in 'शालनिर्यासगन्धिभिः' which again mars the beauty of the sl. Perhaps the object of the poet is not to give us so much poetry as to describe the natural state of things by a स्वभावोक्ति. The epithet शाल &c. seems to show that the strong smell of the exudations of the *Sàla* trees overpowered that of other flowers; while पुष्परेणूत्किरैः is intended to suggest an exuberance of flowers peculiar to the forest.

Sl. 39. मनोभिरामाः—अभिरमते मन आसु । मनसोभिरामा मनोभिरामाः ravishing, delightful, to the mind.

षड्संवादिनीः—संवादो विद्यत आसामिति संवादिन्यः now see Sanj. षड्ज—The first of the seven primary notes of the Indian gamut. The seven notes in order of pitch are: षड्ज, ऋषभ, गान्धार, मध्यम, पञ्चम, धैवत, and निषाद abbreviated into स, रि, ग, म, प, ध, and नि. For deriv. see Malli. According to Nārada it is called षड्ज because the other six notes proceed from it i. e. are based on it. यमाश्रित्य प्रजायन्ते ऋषभाद्याः षडेव तु । तस्मात्षड्ज इति प्रोक्तः । ३०.

द्विधा भिन्नाः—Distinguished in two ways. स्त्रीपुंसभेदेन Din.; स्त्रीपुंसभेदात् Chá.; peculiar to each sex. Mallinath's explanation is perhaps more scientific.

केकाः—For deriv. see Malli. The loc. in के is retained by the rule 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' 'In a Tatpuruṣa the loc. is sometimes retained when a कृत affix is added.

Sl. 40. परस्पराक्षिसादृश्यम्—अक्ष्णोः सादृश्यमक्षिसादृश्यम् । By 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये' 'समासवच्चबहुलम्' (Vārtiks on Pān. VIII. 1. 12), a pronoun is al-

ways doubled and compounded (*i. e.* the case termination of the first member may be dropped and the two words joined together as in a com.) in many cases to express interchange of action. To express the interchange of action here we must have परस्य परस्य अक्षिसादृश्यम् । But comp. is not allowed in the case of पर and अन्य, as remarked by Bhattoji Dikshit (बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत्). Then by the Vart. 'असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुक्त्वः' when uncompounded, the case term. of the first word is changed to स् the term. of the nom. sing.; so we have परः परस्य and by the rule 'कस्कादिषु च' (see Gr. § 34. d.) we have परस्परस्य. Now compounding this with अक्षिसादृश्यम् we get परस्परक्षिसादृश्यम् । But here another difficulty arises. Since परस्परस्य becomes the first member of the new comp. स् of the first पर must be dropped by the genral rule. Bhattoji Dikshit therefore regards this as an irregularity (बाहुलकबलेन समाधेयम्). See Sid. Kau. on Pāṇ. VIII. 1. 12.

अदूरोज्झित &c.--Cf. विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगा. &c. Śā. I. This shows that the benign appearance of the king and his queen easily inspired confidence in the herds of the deer. Vide II. 11.

Sl. 41. तोरणस्त्रजम्--सृज्यते इति सृजन्तीति वा स्त्रक् lit. that which is made or that which people make easily; and as nothing is made more easily, and charms more when made, than a garland it means a garland. तोरणम्-तु-रन्त्यत्रेति, स्तुवन्ति रणन्त्यत्रेति वा where people gather with exclamations of joy; or तुतुरति मङ्गलार्थं त्वरन्तेऽत्र where people go in haste for auspicious purposes. तोरण usually means the outer gate of a palace or city, or an arched doorway. It also means a temporary ornamental arch which is the meaning here. When kings and other great personages go out on a tour it is customary for people to exhibit their joy by raising ornamental arches with garlands suspended over them &c., and the cranes here, were as it were, doing the same.

As for Mallinatha's remark 'उत्प्रेक्षाव्यञ्जक &c.' see Sah. Dar. quoted in the *ft. note* to the 13th. sl. When words like इव, मन्ये &c. are omitted the उत्प्रेक्षा is called गम्या, व्यङ्ग्या or प्रतीयमाना.

Sl. 42. रजोभिरस्पृष्टालक &c. The नञ् in अस्पृष्ट is emphatic (प्रसज्यप्रतिषेध). See note to sl. 21. An instance of poetical license, the poet sacrificing accuracy of grammar to the exigence of metre. The whole should either be अरजःस्पृष्टालकवेष्टनौ or अस्पृष्ट not compounded in a Bah.. See note on प्रज्ञया सदृ-शागमः sl. 15.

Sl. 43. अरविन्दानाम्--lit. those which have petals resembling the spokes of a carriage-wheel (see *ft. note.*). अरविन्द has an exceedingly pleasing fragrance and is considered as one of the arrows of the god of Love (see *ft. note*). It is a day lotus. Cf. 'सुर्याशुभिर्मित्रमिवारविन्दम्' Kum. I. 32.

Sl. 44. यूपचिह्नेषु—Having the sacrificial posts for distinguishing marks. This shows that the pious Brāhmaṇas constantly performed sacrifices and thus used the revenue of the villages for the legitimate purpose for which they were granted to them.

अव्यानुपदम् &c.—पदस्य पश्चात् ; here पश्चात् is the meaning of the preposition अनु. The compound is not between पश्चात् and पद, in which case it would have been पदपश्चात्.

Sl. 45. हैयंगवीनम्—दुह्यते इति दोहः, गवां दोहः गोदोहः, ह्यः yesterday; ह्योगोदोहस्य विकारो हैयंगवीनं नवनीतम् (Sid. Kau.), ह्यिङ्ङु being irregularly substituted for ह्योगोदोह and the affix अ added. Vide Pān. V. 2. 23; III. 1. 134. The Mb. has घृतम्, but on this the Manoramā remarks—यद्यपि भाष्ये वृक्षौ च घृतमित्युक्तममरेणापि 'तत्तु हैयंगवीनं यद् ह्योगोदोहोदुहं घृतम्' इत्युक्तं तथापि नवनीतमेव तत्र विक्षितमिति हरदत्तादयः । It means fresh butter. आदाय—The cowherds brought butter with them, because one should never approach a king empty-handed. घोषवृद्धान्-घोषः घोषन्ति गावोऽत्र, a place inhabited by cowherds. घोषे वृद्धाः घोषवृद्धाः old men of the villages of cowherds. Or the word घोष may mean a cowherd (घोषन्ति गवामाह्वानाय शब्दायन्ते इति घोषाः.) in which case the comp. will have to be dissolved as वृद्धा घोषा घोषवृद्धाः. The word घोष being one of the class कङारादि optionally takes पूर्वनिपात.

नामधेयानि—By the rule भागरूपनामभ्यो धेयः (Vārt. on Pān. V. 4. 25) the affix धेय is added to रूप, नाम and भाग without change of meaning.

Note:—This Sl. bears testimony to the magnanimity of the royal pair. They condescend to enter into parley with the herdsmen on topics quite familiar with them.

Sl. 46. कापि—The pron. किम् in conjunction with अपि expresses the idea of indescribability or incomprehensibility. व्रजतोः applies to चित्रा and चन्द्रमस् also, they too being in their diurnal motion. शुद्धवेषयोः when applied to चित्राचन्द्रमस् means of pure or bright (शुद्ध) appearance *i. e.* light. आसीत्—According to Viswanāth the simile here is vitiated by the fault कालक्रमभङ्ग. The beauty of Chitrā and the moon, when in conjunction, being always visible the past tense (आसीत्) is inapplicable. See *ft. notes*.

Sl. 47. तत्तत्—that and that, this thing and that thing *i. e.* every thing, all that struck him as beautiful. By the rule नित्यवीप्सयोः a *pada* may be repeated to denote frequency or universality.

प्रियदर्शनः—Malli. says प्रियं दर्शनं स्वकर्मकं यस्य, whose sight was agreeable. We may rather say स्वकर्तृकं and explain प्रियं (an agreeable task) दर्शनं showing things यस्य. बुधोपमः—This epithet is used in order to indicate that the king was a lover of natural scenery and was able to see beauty in everything. बुध is thus described in the Matsya P. :—ततः संवत्सरस्यान्ते द्वादशादित्यसन्निभः । दिव्यपीताम्बरधरः पीताभरणभूषितः ॥ सर्वास्त्रशास्त्रविद्विद्वान्हस्तिशास्त्रप्रवर्तकः । राज्ञः सोमस्य पुत्रत्वात्सौम्यो राजसुतः स्मृतः ॥

Sl. 48. संयमिनः—Of eminent asceticism or self-control. The affix इन् shows 'excellence'. Vasishtha's self-control and patience are well known. He is described by poets as the receptacle of all knowledge and the greatest of self-restrainers. Cf. Bhatti. यतिर्वसिष्ठो यमिनां वरिष्ठः &c. I. 15.

महिषीसखः—Note this comp. which must be dissolved as a Gen. Tat. according to Pān. V. 4. 91. Were it not for this technical necessity of grammar it would be more natural to dissolve it as a Bah. and understand by it 'who had the queen for his companion.' The poet does not intend to imply साखित्व but merely साहचर्य. Cf. सचिवसखः IV. 87. Besides all other compounds of a similar import are rendered as Bah. Cf. 'प्रयतवरिमहद्भितीयः' I. 95. गृहिणीसहायः II. 24.

N. B. Mark the alliterative recurrence of identical syllables of which there are numerous instances in this canto. See the preceding sl.

Sl. 49. वनान्तरात्—अन्यद्वनं वनान्तरं तस्मात् । This is a Karm. of the मयूरव्यंसकादि class. See Gr. § 141. As the comp. is नित्य (obligatory) it can have no dissolution (नित्यः समासो नित्यसमासो यस्य विग्रहो नास्ति Mb.), but only its meaning which is here expressed by the words अन्यस्माद्वनात्. अन्तरशब्दोत्र भिन्नवाची Manoramā. Here अन्तर is used to show that the place the sages lived in was also a forest. अद्भ्यामि &c.—see the Sruti quoted by Malli. which says that the holy fires go forth in invisible forms to meet their worshippers as they return from the forest in the evening laden with sacrificial sticks &c. See note on यथाविधिहुताग्नीनाम् Sl. 6.

Sl. 50. उटजद्वाररोधिभिः—द्वारं रोदुं शीलं येषाम्, Now see Sanj. अपत्यैः—न पतन्ति पितरोऽनैनं that by which the manes do not go to hell; hence a child, a son; Cf. 'शश्वत्पुत्रेण पितरोऽत्यायन्बहुलं तमः' Ai. Brāh. Panch VII. It may also be derived fr. अप and त्य that which springs from the stock. Both these etymologies are countenanced by Yāska. See *ft. note*.

Sl. 51. सेकान्ते मुनिकन्याभिः—so in the sā. I also, we find the daughters of the hermits watering the trees of the hermitage. तत्क्षणोज्झित &c.—स क्षणस्तत्क्षणः Kar. Comp. इस्वा वृक्षा वृक्षकाः now see Sanj. Poetical license again; मुनिकन्याभिः takes तृतीया in connection with उज्झित which therefore ought not to have been compounded. विहङ्गानाम्—विहायसा गच्छन्तीति विहङ्गाः or —ङ्गमाः Pān. III. 2. 47. and Vārtiks on III. 2. 38. विश्वासाय—विश्वासमुत्पादयितुम् । See Gr. § 688.

Sl. 52. मृगैर्वर्तितरोमन्थम्—मथनातीति मन्थः, रोगाणां मन्थः रोमन्थः or रोगान्मथनातीति रोमन्थः । पृषोदरादित्वान्साधुः; rumination, this habit being indispensable to digestion and health in the case of certain quadrupeds. मृगैः may either be अनुक्ते कर्तरि तृतीया by poetical license, or इत्थंभूतलक्षणे तृतीया i. e. indicating a particular state of the hermitage (वर्तितरोमन्थ).

Sl. 53. आतिथीन्—अतिथि lit. he who always goes; or he who does not

stay for a second day at a place. See *ft. notes*. Cf. तिथिर्वर्तमानाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना । सोतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः । आश्रमोन्मुखान्- उन्मुखः one with his face uplifted; but since a person who anxiously expects another, often raises his head and looks in the direction he is expected to come from, raising up the head is a sign of anxiety, and hence the word has the secondary sense of 'anxious'; (sanctifying) the guests who were advancing towards the hermitage anxious to reach it before the shades of night closed upon them.

आहुतिगन्धिभिः—आहुतीनां गन्ध एषां वियत इत्याहुतिगन्धिनः (आहुतिगन्ध + इन्). See Sanj. Cf. VII. 26 and XIII. 37 where the purifying power of the sacrificial smoke is again spoken of.

Sl. 54. यन्तारम्—He who checks the horses *i. e.* guides their motion; hence a charioteer.

Sl. 55. सभ्याः—Those who know how to act well in an assembly; hence courteous, polite. This shows that the hermits were acquainted with the ways and manners of the world and knew how to welcome high personages like Dilīpa and his queen.

गुप्ततमेन्द्रियाः—अतिशयेन गुप्तानि गुप्ततमानीन्द्रियाणि येषाम्; who had perfect mastery over the senses. This is an additional reason, why they were allowed to appear before the queen. The word इन्द्रिय is curiously derived. इन्द्रस्य आत्मनो लिङ्गमिन्द्रियम्—that which is a sign (*i. e.* which leads to the inference) of the soul. Pān. has इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा (V. 2. 93.); on which Vāman thus comments:—(1) इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा । स चक्षुरादिना करणेनानुमीयते । नाकर्तृकं करणमस्ति । (2) इन्द्रेण दृष्टम् । तृतीयासमर्थतात्पर्यया । आत्मना दृष्टमित्यर्थः । (3) इन्द्रेण सृष्टम् । आत्मना सृष्टम् । तत्कृतेन शुभाशुभकर्मणोत्पन्नमिति कृत्वा । (4) इन्द्रेण जुष्टम् । आत्मना जुष्टं सेवितम् । तद्वारेण विज्ञानोत्पादनात् । (5) इन्द्रेण दत्तम् । आत्मना विषयेभ्यो दत्तं यथायथं ग्रहणाय । Also इन्द्रेणात्मना दुर्जयम् (Sid. Kau). नयचक्षुषे—नयति तत्त्वमिति नयः शास्त्रम् । Cf. IV. 13. The rhetorical figure here is अनुप्रास (वर्णसाम्यमनुप्रासः recurrence of similar sounds. Kav. Pra.).

Sl. 56. सायंतनस्य—Pertaining to the evening time. The Tad. affix तन् is added to सायं and other adverbs of time, such as ह्यः, श्वः, दिवा, दोषा, चिरं &c. in the sense of 'pertaining to'; हस्तन &c. अन्ते—Because a Brahmana ought not to be saluted &c. while engaged in religious service. तपोनिधिम्—this epithet is used by the poet to signify that the sage had the power to grant the king's wishes. Cf. 1. 94.

अन्वासितम्—attended upon. आस् becomes a trans. verb by virtue of the preposition अनु. cf. II. 24.; also सखीभ्यामन्वास्यते Sā. III.

स्वाहया It is very difficult to know what the original meaning of स्वाहा was, whether it was an oblation that could be well relished by the gods (स्वादतेऽनेन) or whether it was an exclamation used to attract the deities.

(सुष्ठु आहूयतेऽनेन); or something else. The loss of its true etymology soon associated it with several other mystical exclamations connected with the sacrifices. Cf 'स्वाहादेवहविर्दाने औषड् वैषड् वषट् स्वधा' Ak. The utterance of the exclamation so invariably attended the throwing in of every offering into the sacred fire, that in aftertimes it came to be personified into a wife of Agni (the fire-god) and goddess presiding over burnt offerings. Her body is said to consist of the four Vedas and her limbs are the six *angas* (minor works) of the Vedas. The Brah. Vai. P. has this on Swáhā—प्रकृतेः कलया चैव सर्वशक्तिस्वरूपिणी । बभूव दाहिका शक्तिरग्नेः स्वाहा स्वकामिनी ॥ ऋबयो मुनयश्चैव ब्राह्मणा दक्षिणादयः । स्वाहान्तं मन्त्रमुच्चार्य हविर्देदति नित्यशः । अपि च ब्रह्मोवाच—त्वमग्नेर्दाहिका शक्तिर्भव पत्नी च सुन्दरी । दग्धं न शक्तस्त्वकृता हुताशश्च त्वया विना ॥ त्वन्नामोच्चार्य मन्त्रान्ते यो दास्याति हविर्नरः । सुरेभ्यस्तत्प्राप्नुवन्ति सुराः स्वानन्दपूर्वकम् ॥ अग्नेः सम्पत्स्वरूपा च स्त्रीरूपा सा गृहेश्वरी । देवानां पूजिता शश्वत्तरादीनां भवाम्बिके ॥

From this it appears that स्वाहा was originally an offering of clarified butter which made the fire burn more briskly and look cheerful, as it were like a man in the company of his wife. इव हविर्भुजम्—The simile is suggested by the mention of the सायंतनविधि and is very appropriate here both in time and place, as the evening sacrifice was then just performed and Agni and Swáhā brought together.

Sl. 57. तयोः &c. The pl. पादान्, and the singulars राजा and राज्ञी, are here used to indicate that Dilīpa reverently caught hold of the feet of Vasishtha and in doing so he paid his respects to Arundhati also who was sitting behind the sage and whose feet he could not actually touch. Suda-kshinā, on her part, fell at the feet of Arundhati and so showed her reverence for both, as she could not actually touch the feet of the sage.

प्रीत्या प्रतिनन्दतुः—blessed them with pleasure in return. प्रीत्या is added here to show that their joy at the sight of the royal pair was genuine and not feigned.

Sl. 58. आतिथ्य &c. this adj. is used to show that the king was able, now that his exhaustion was relaxed, to enter into conversation with the sage who was also now free his evening prayers being done.

पप्रच्छ कुशलम्—See Malli..

राज्याश्रममुनिम्—राज्याश्रमः *a* रूपककर्म., तस्य तस्मिन्वा मुनिम् । The epithet is used to account for the form of question put to the king (see Malli.). The following sloka fr. the Śā. is a good com. on the word राज्याश्रममुनि—अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति । अस्यापि यां स्पृशति वशिन्श्चारणद्वंद्वगीतः पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥

राज्ये—See Malli.'s remarks on this.

Sl. 59. अथर्वनिधेः—The treasure of the knowledge of Atharva (the magical spells and rites of the Atharva Veda.)

अथर्वः—अथर्वणा (See अथर्वन् Apte's Dic.) प्रोक्त आम्नायः अथर्वः; आथर्वणो वा. It is also derived fr. अथ a particle expressing auspiciousness, ऋ to go and वन्, that which leads to good or bliss. Vasishtha is himself the author of a number of imprecations and spells contained in the Atharva Veda.. Cf. Mit. quoted in the *ft. note*, which says that the Purohita of a king should be well-versed in the Ath. V.; see also VIII. 4.

अर्थपतिः—The lord of riches or master of polity *i. e.* the king. We have in this sl. *Anuprāsa* again.

Sl. 60. सप्तष्वङ्गेषु—The seven essential constituents of a government, according to Indian writers on politics, are:—(1) Sovereign; (2) ministry; (3) allies; (4) treasury; (5) kingdom; (6) fortresses; and (7) army. All these contribute to the prosperity of a government, and the loss of any one of these renders the whole imperfect. (Vide Kām. IV. 1, 2.)

यस्य—The correlative तस्य may be omitted when यस्य occurs in the second part of the sentence (see V. 4.) 'यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादाने सामर्थ्यात्पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वम्' Sah. Dar.

दैवीनां &c. See Kām. quoted in the Sanj.

Sl. 61. मन्त्रकृत्—one who has made *mantras*, and not one who makes or will make them (Sid. Kau.). दूरात्प्रशमितारिभिः—a comp. word. see Gr. § 134. c. प्रत्यादिश्यन्ते—are ordered back (as superfluous and useless); rendered futile. See malli.; or are excelled; for the mantras are अदृष्टलक्ष्यमिदः, while the arrows are only दृष्टलक्ष्यमिदः. प्रति has here the sense of 'opposition or contrariety' and not of 'repetition.' Cf. VI. 39. X. 68.

Sl. 62. सस्यानाम्—The gen. for the dat. by poetical license. अवग्रहविशोषिणाम् which (else) would dry up in a drought. The words अवग्रह and अवग्राह mean the same thing, one is derived by the affix अप्, the other by घञ्. The king means that Vasishtha constantly performed sacrifices and prevented his territories from being smitten by famines.

Sl. 63. पुरुषायुष &c.—पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं the full period of human life. अ is added to आयुस् at the end of Tat. by Pān. V. 4. 17. Other instances are निश्चितं श्रेयो निश्चयेयम्, द्युचायुषम्, वाङ्मनसे &c. See Gr. § 186. f.

निरातङ्काः—निरस्त आतङ्को यासाम् free from fear or distress. आतङ्क is derived fr. तञ्च् to contract, with आ which gives it the special signification of coagulating. Hence आतङ्क properly means bodily distress, torment; and then that which causes distress, mental disquietude &c. आतञ्चन which means butter-milk is derived fr. the same root. निरीतयः See Sanj.

त्वद्ब्रह्मवर्चसम्—तव ब्रह्मवर्चसम्—would have been more forcible. For the अ at the end of the comp. see note on पुरुषायुषम्.

Sl. 64. चिन्त्यमानस्य taken care of, looked after. Cf. 'मातृभिश्चिन्त्यमान

Utt. I. 19. ब्रह्मयोनिना Vasishtha is regarded as one of the ten mind-born sons of Brahman. See the Sans. note.

सानुबन्धाः—अनुबध्यत इत्यनुबन्धः (अनु + बन्ध् + घञ्) that which is fastened on in succession, hence an uninterrupted succession, continuous flow &c. अनुबन्धेन सह वर्तमानाः सानुबन्धाः Bah comp. (irregular, as there is no तुल्ययोग here.) निरापदः may also be construed with सम्पदः.

Sl. 65. बध्वाम्—Since Vasishtha was in the place of father to Dilīpa, being his *Guru*, Sudakshinā was his daughter-in-law. अवाति—‘अव् (Latin *avere*) means originally *to be gratified, to rejoice*; it then acquires the force of a transitive verb, and means *to gratify, to please*. The more frequent signification of the root met with in classical sanskrit, viz that of protecting is only a derived one from that of pleasing or favouring.’ S. P. Pandit’s note. More than twenty other meanings are assigned to this root in the Dhā. P. See. Malli.

सद्वीपा—द्विर्गता आपः अत्रेति द्विप् (द्वि + अप्; by Pān. VI. 3. 97. “द्वयन्तरूपसर्गेभ्योप ईत्” ‘the अ of अप् becomes ई when following द्वि, अन्तर or a prep.’ द्वि + ईप् and द्वीप by Pān. V. 4. 14. See Gr. §. 184. & b.) द्वीपैः सह वर्तते सद्वीपा. For the number of *dwipas*, see Sans. note on VI. 38.

रत्नसूः—रत्नानि सूतेऽसौ, according to modern grammarians. See Malli.

मेदिनी—मेदोस्त्यस्यामिति मेदिनी. According to the purāṇas when the demons मधु and कैटभ were slain, their fat and flesh covered the whole earth which was thenceforth called *medini*. मधुकैटभयोस्त्वासीन्मेदमांसपरिभुता । तेनेयं मेदिनी देवी प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः ।

Sl. 66. पिण्डविच्छेददर्शिनः—पिण्डस्य विच्छेदं पुनः पुनः पश्यन्तीति again and again seeing &c.; इन् shows repetition. See I. 42.

स्वधा &c.—As स्वाहा means an oblation offered to the gods so स्वधा means food offered to the spirits of the departed ancestors. This is irregularly derived fr. स्वद्, स्वयतेऽनेन and is like स्वाहा, an exclamation uttered at the time of offering food to the manes. तत्परं प्रधानं येषां ते तत्पराः, now see Sanj.

Sf. 67. Cf. Sa. VI. 24., see also *ft. notes*.

Sl. 68. सोहम् see note on I. 5. इज्या &c.—Dissolve विशुद्ध आत्मा यस्य स विशुद्धात्मा, इज्यया विशुद्धात्मा इज्याविशुद्धात्मा, and not as इज्यया विशुद्धः आत्मा यस्य in which case इज्यया cannot be compounded with विशुद्ध. This attribute shows that Dilīpa is internally bright (pure) his soul being purified by sacrifices. प्रजालोप &c.—but gloomy externally because he has no son to continue his race—a thing external, as noticed by others.

लोकालोकः—See Malli.. The लोकालोक, according to the paurāṇic geography, is a belt or chain of mountains surrounding the outermost of the seven seas, (the sea of fresh water which itself surrounds *Pushkara*, the

last of the seven continents) and dividing the visible world from the region of darkness. Since the sun and the whole firmament of stars roll within this circle these mountains are lit up on one side and shrouded in perpetual darkness on the other. 'परेण पुष्करस्याथ आवृत्त्यावस्थितो महान् । स्वादूदकसमुद्रस्तु स समन्तादवेष्टयत् । स्वादूदकस्य परितः शैलस्तु परिमण्डलः । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोकः स उच्यते ॥ आलोकस्तत्र चावर्क्च निरालोकस्ततः परम् । Mat. P. chap. 122. स्वादूदकस्य पुरतो दृश्यते लोकसंस्थितिः । द्विगुणा काञ्चनी भूमिः सर्वजन्तुविवर्जिता ॥ लोकालोकस्ततः शैलो योजनायुतविस्तृतः । उच्छ्रियेणापि तावन्ति सहस्राण्यचलो हि सः ॥ Vis. P. II. 4. Cf. also Pad. P. लोकालोको गिरिर्यस्तु लोकान्ते वर्तते महान् । आवृणोति स तेजांसि सूर्यादीनामपि द्विज ॥ तप्ततिक्रम्य तेजांसि क्षमन्ते न प्रवर्तितुम् । इ० । According to the Bhag. P. it is so called because it is situated in the middle of the enlightened and unenlightened or inhabited and uninhabited regions.

The Lokāloka is really the wall of clouds that bound our horizon all round us conceived by the ancients to be a chain of mountains. As the sun and the other heavenly bodies were seen dipping into the sea within this wall of clouds, it was naturally supposed that the world of living beings was within it, its outer side being exposed to perpetual darkness. To this misconception are also due all the legends about Indra's clipping the wings of mountains.

Sl. 69, सन्ततिः—सन्तन्यते वंशोऽनया ।

Sl. 70. विधातः—This epithet is very significant. It implies neglect on the part of Vasishtha, though he has the power to bless the king with progeny. See Malli. and notes on I. 35.

सिक्तं स्वयमिव &c. The simile is very appropriate here as being drawn from the daily scenes of life and therefore perfectly familiar to sages. The Rshis considered the trees of the hermitage as their children (see V. 6.) and so the king could very well rouse the mercy of Vasishtha by comparing himself to a tree reared up by the sage but bearing no fruit.

Sl. 71. भगवन्—properly an epithet of the Supreme Being. It means 'one who possesses all kinds of excellences.' ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीरणा ॥ भगो विद्यते अस्य भगवान् । उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामगतिं गतिम् । वेत्ति त्रिव्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥ अन्त्यमृणम्—the last debt i. e. debt due to the ancestors. According to the Hindoo Sástra every one that is born has three debts to pay off, viz. to sages, gods and departed forefathers. He frees himself from these by studying the Vedás, offering sacrifices, and begetting a son. Cf. VIII. 30 and the Sruti quoted by Malli. in his com. *ad. loc.*

अरुन्तुदम्—fr. अरुस् + तुद्; for the change of स् to म् see Pán. VI. 3. 67. आलानम्—Here Malli. is quite correct in understanding by आलान the post to which an elephant is tied and not a chain or rope, as S. P. Pandit would do. That the simile should be quite appropriate, आलान must mean something that inflicts mental, and not actual bodily pain. The elephant would

be as glad to enjoy a cool bath with a chain round his neck as without one. Cf. सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः' | XIV. 38. That the force of the simile should be fully understood, construe: (1) अरुन्तुदं मे अन्त्यम् ऋणमनिर्वाणस्य दन्तिनः अरुन्तुदमालानमिव असह्यपीडम् अवेहि; or (2) असह्यपीडं मे अन्त्यम् ऋणम् अनिर्वाणस्य दन्तिनः अरुन्तुदम् आलानमिव अवेहि ।

Sl. 72. इक्ष्वाको राज्ञः अपत्यानि पुमांस इक्ष्वाकवः, or ऐक्ष्वाकाः when the affix अण् is not dropped. See Malli. इक्ष्वाकूणाम्—Ikshvāku was the son of Vaivatswata Manu and father of Vikukshi. He was the first king of the solar dynasty in Ayodhya. He was born from the nostril of Manu, as he happened to sneeze. Cf Bhāg. P. 'सुवतस्तु मनोज्ञ इक्ष्वाकुर्गणतः सुतः' । इक्ष्वाकूणां may also be construed with सिद्धयः.

त्वदधीनाः—त्वयि अधि त्वदधीनाः । The comp. being optional, the uncompounded form will be त्वयि अधि सिद्धयः; अधि necessarily takes the term. ख (ईन) when the latter member of a comp.: 'अधुत्तरपदात्' Pān. V. 4. 7. For a similar idea cf. सिद्धयन्ति कर्मसु महत्स्वपि &c. Sā. VII. 4.

Sl. 73. इति thus. विज्ञापितः—respectfully addressed or informed.

N. B. The verbs आज्ञापय् and विज्ञापय् are technical terms of addressing a person, without any idea of actual command or request. Thus when a person addresses one, his superior in rank or dignity the verb विज्ञापय् is used, while in the case of one addressing another who is inferior in rank or dignity to him, आज्ञापय् is the verb used.

ध्यानस्तिमितलोचनः—This indicates that the functions of all the external senses were suspended. Cf. the description of the contemplation of Siva, in Kum. III. 48. अवृष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाहमित्या० ।

क्षणमात्रम्—Here मात्र is used to emphasise क्षण, a moment only. This shows that Vasishtha was a master yogin, who could put himself in a contemplative mood in a moment, and set in operation the inner apparatus for discovering unknown things.

सुतमीन इव हृदः—mark the use of the word मीन which is deliberate. This shows how scrupulous the poet is in selecting proper words to express his similes. Vasishtha, who is the repository of harmless thoughts and actions, can with propriety be compared to a हृद having nothing in it but such harmless creatures as fishes. With this cf. VII. 30 where the princes looking pleased when really angry are described as हृदाः प्रसन्ना इव गूढनकाः' where गूढमीनाः would have considerably marred the propriety of the simile.

Sl. 74. प्रणिधानेन—Malli takes this with भावितात्मा; it should rather be construed with अपश्यत्. प्रणिधान close application, concentration of the mind upon one thing.

भावितात्मा—भावय् properly means to steep, as a medicine, into a liquid that it should imbibe its properties and be free from the inherent impurities it

is desired to be cleared from. Hence भावित means completely pervaded or imbued by. भावितात्मन् therefore means one whose mind is purged of all impurities forming its rust by its being imbued with spiritual knowledge by constant meditation. See Pāt. Yog. I. 30. Ved. Sār. 32. Nir. Ed.

एनं प्रत्यबोधयत्—The optional forms एनम् &c. of the pronouns इदम् and एतद् are used when there is अन्वादेश or a subsequent assertion; see Gr. § 73. The 1st. assertion here is भावितात्मा सोऽयं भुवो भर्तुः सन्ततेः स्तम्भकारणमपश्यत्; and then the 2nd is introduced by अथ, अथैनं प्रत्यबोधयत्. For the acc. एनम् see Sanj. and Gr. §. 668.

Sl. 75. शक्रन्—शक्नोतीति शक्रः he who is able to do everything. Indra is regarded in the Vedas as the mightiest of all gods, though in the Purānas he occupies a subordinate position to Vishnu, Brāhman and Siva.

उपस्थाय—स्था with उप is trans. Cf. IV. 6. X. 13. The kings of the solar race are represented as often visiting *Swarga* to assist Indra in his wars with the demons. See VI. 71, 72, Sā. VI. &c. This supports the assertion आनाकरथवर्त्मनाम्.

कल्पतरुच्छायाम्—कल्पः संकल्पितोर्थः what is desired; तत्फलकः तरुः; or कल्पस्य तरुः । जन्मजनकभावसम्बन्धे षष्ठी । In either case the comp. is शाकपार्थिवादिः i. e. उत्तरपदलोपी. See Gr. § 142. Dissolve कल्पनरोच्छाया कल्पतरुच्छाया ताम् and not कल्पतरुणां as the comp. will be neu. in that case. See Gr. § 157. d.

Sl. 76. इमां स्मरन्—According to the Mb. the root स्मृ governs the gen. only when there is शेरविवक्षा of the *karma* i. e. when a person or thing is not directly brought to the mind but is remembered through the instrumentality of something else; e. g. मातुः स्मरति गुणैः here the good qualities of the mother are principally brought to the mind and then through them the mother. But when the मातृ is directly remembered the acc. should be used; (यदा कर्म विवक्षितं भवति तदा षष्ठी न भवति Mah. Bhā.), as in the present instance. मातरं स्मरति;

प्रदक्षिणक्रियार्हयाम्—प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणं Pān. II. 1. 17. प्रदक्षिणस्य क्रिया प्रदक्षिणक्रिया तस्या अर्हो योग्याम् । तस्यान्—‘सा as the आधार of the आचरणक्रिया takes the loc. Cf. ‘अयमाचरन्त्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु’ Sā. I. 25. उपकारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ यः समाचरति पापम्’ H. 1.

Sl. 77. प्रसूतिम्—प्रसूत इति प्रसूतिः offspring, issue. अनाराध्य indec. p. p. from राध् with आ in the causative form, since Malli. renders it by असेवयित्वा; प्रजा त्वया मत्प्रसूतिमनाराध्य न भविष्यति i. e. मत्प्रसूत्याराधनसापेक्षा भविष्यति ।

Sl. 78. आकाशगङ्गा— This is really the galaxy or the milky way. दिग्गजे—There are eight elephants belonging to the eight regents of the cardinal points who assist them in the defence and protection of the directions. (1) Indra’s elephant at the East is ऐरावत ; (2) Agni’s at the S. East is पुण्डरीक ; (3) Yama’s at the South is वामन ; (4) Sūrya’s at the

8. West is कुम्भ; (5) Varuṇa's at the West is अञ्जन; (6) Vayu's at the N. West is पुष्पदन्त; (7) Kubera's at the North is सार्वभौम; (8) and Soma's elephant at the N. East is सुप्रतीक. See ft. note.

Sl. 79. विद्भिः—For the different classes. to which विद् belongs with different meanings, see Gr. p. 198. सांगलम्—अर्गलेन सह वर्तमानम्.

Sl. 80. हविषे—See Gr. § 687. दीर्घसत्रस्य—सीदन्त्यत्र इति सत्रम् that in which priests sit down, a sacrificial session. The period of time required for a *Satra* varies between one year and a thousand years. See Bhāg P. I. 1. 4. The distinction between an ordinary sacrifice and a *dirgha satra* is this: in the former the merit arising from the sacrifice belongs wholly to the Yajamāna, the priests getting only the *dakṣiṇa* while in the latter the merit is shared by the Yajamāna and the sixteen priests. Vide Asv. Su. Adh XII.

भुजङ्गापिहितद्वारम्—भुजेन कुटिलगत्या गच्छतीति भुजङ्गः । पिहित = अपिहित that on which any thing is placed; hence hidden, concealed. The word is generally used with reference to the closing or concealing the mouth of a pit or hole. According to the grammarian Bhāguri, अव and अपि used as उपसर्ग drop their अ optionally: अवगाहः, वगाहः, अपिधानं, पिधानम् &c.

Sl. 81. सुरभेः Abl. case, though the meaning is that of the gen. by the deduction fr. the rule 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्,' on which Nāges'abhatta remarks 'अस्मादेव निपातनात्पञ्चम्यर्थे पञ्चमी । प्रतिनिधिम्—The word is always mas. Gr. § 240.

Sl. 82. Slokas 82—85 form what is called a *kalāpaka*, and therefore ought to be construed together. See ft. note p. 3.

इति वादिनः एवास्य—Just as he was speaking this. एव is used in the sense of अवधारणा just as he uttered the words and before he could utter any more. वादिनः seems to be used here just in the sense of वदतः by poetical license. For the root वद् takes इन् either when it denotes habit or when it implies impropriety, neither of which is possible here.

होतुराहुतिसाधनम्—होतुः ought to be construed with आहुतिसाधनम्, as Malli. does, and not with वादिनः as suggested by S. P. Pandit. The त् in होतु implies habit. See Malli. Vasishṭha was habitually a sacrificer (आग्नेहोत्रिन्), and therefore habitually in need of घृतम् necessary for sacrifice. आहुतिसाधनम्—This is emphatic and as such retains its gender. The cow was kept by Vasishṭha not because he cared anything for milk but because he wanted घृत for sacrificial purposes. The cow was thus आहुतिसाधनम् and not पयः—साधनम्. The two words therefore ought to be construed together, otherwise they will lose their force. I wonder, how, Mr. Nandargikar following S. P. Pandit, says 'अस्य होतुः may also be taken and perhaps more correctly with वादिनः, and be construed as its subject, rather than with the phrase आहुतिसाधनम् ।'

Sl. 83. The simile here is one of the most beautiful and perfect similes for which our poet is famous. It is appropriate both in point of time and place. It was evening time and the cow visited the hermitage in the evening like सन्ध्या with the moon on her forehead.

ललाटोदयम्—ललाट means the forehead, and also by implication the western sky where the new moon is seen at the evening time. उदय means (1) appearance; and (2) rise. आभुग्नम् both were a little curved.

पल्लवस्निग्धपाटला—The cow was of a स्निग्ध *i. e.* pleasing (mild) pink colour. The *Sandhyā* is also of this colour on account of the slanting rays of the sun falling upon the evening clouds.

नवम्—This attribute is used to account for the crescent shape of the moon and also to leave out of sight the stain, that the resemblance with the curved white tuft of hair on the forehead of the cow should be complete.

Sl. 84. कोऽग्नेन—कु as the first member of a Karm. Comp. substitutes for itself का, क्व and क्त्, when meaning ईषत् or little Gr. § 140. b.

कुण्डोऽनी—derived fr. कुण्ड a pitcher and उधस् (changed to उधन् in a Bah. Comp.) an udder; Gr. § 227.; having a pitcher-like *i. e.* full udder. “उधन् has originally, like अहन्, two crude forms, *viz.* उधन् and उधर् (some times उधस्.) The न in कुण्डोऽनी is therefore radical, and not extraneous, as the grammarians have it. Cf. also उधन्य milk.” S. P. P.

मेध्येनावभृथादपि—मेध्य lit. that which is fit to be killed or sacrificed; hence holy, sacred. अवभृथ a purificatory bath taken at the end of a great sacrifice. Vide Tait. Br. II. 6. 6. Also a minor sacrifice performed at the close of a principal sacrifice. दीक्षान्तोवभृथो यज्ञः Amar. Here the former sense, of course, is intended.

मेध्येन and अपि—as the excess of holiness is expressed by अपि the purpose of the term. तर is served and we have मेध्येन instead of मेध्यतरेण which also means द्वयोरतिशयेन मेध्येन.

Sl. 85. अन्तिकात् from their vicinity, *i. e.* as the particles of dust were raised from the ground near the king.

महीक्षितः—See Sanj.; according to Bhopadeva महीं क्षयति.

Here reference is made to a kind of bath technically known as Vāyavya. In the Kūr. P. six kinds of baths are mentioned; ब्राह्ममाग्नेयमुद्दिष्टं वायव्यं दिव्यमेव च । वायव्यं यौगिकं तद्वत्षोढा स्नानं प्रकीर्तितम् ॥

Sl. 86. पुण्य— is an adj. here and means ‘sanctifying’. It is also a subs.; See sl. 69.

निमित्तज्ञः—Versed in omens *i. e.* who could understand what were good omens and what were bad. Here the opportune appearance of the cow is an auspicious omen indicating the near fulfilment of the king’s wishes.

याज्यम्—See Sanji. The king is the *Yajamāna*; Vasishtha is the *Yājaka*.

राजा यजति, वसिष्ठस्तं याजयति, इति राज्ञो याज्यत्वम् । आशंसिता may also be taken as the Nom. sing. of आशंसित् qualifying तपोनिधि, though not, however, with equal propriety.

Sl. 87. अदूरवर्तिनीम्—Here the नञ् has the sense of opposition. For the various senses in which नञ् is used see Gr. § 269. सिद्धिम् according to Malli. is used for कार्यस्य सिद्धिम्. Cf. तद्वच्छ तद्धै Kum. III. 18. विगण्य Cf. Eng. 'count upon.'

Sl. 88. वन्यवृत्तिः—may also be interpreted as वने भवा वन्या मुनयस्तेषां वृत्तिः मुनिवृत्तिः सेव वृत्तिर्यस्य । leading the life of an anchorite; conducting (yourself) like a hermit. शब्दत् indec. qualifies आत्मानुगमनेन. आत्मानुगमनेन by personal attendance, by following her in person.

प्रसादयितुमर्हसि—अर्ह् used with inf. in the second person (and sometimes in the third) expresses a mild command, or a courteous request, and should be translated by 'pray' 'be pleased to.' &c.

Sl. 89. प्रास्थितायां प्रतिष्ठेयाः &c.—By these injunctions the sage implies that the king is to be absolutely guided in all his actions by those of the cow; i. e. he is not to move until she has moved, he is not to cease moving before the cow has done so &c.

Sl. 90. वधूः—Sudakshinā is previously called the daughter-in-law of the sage (I. 65) and so Vasishtha calls her here वधू. But she is to worship the cow as the wife of the king and therefore Malli. translates it by जाया.

अर्चितामन्वेतु—Let her follow the cow worshipped (already by her) i. e. let her worship the cow and then follow her (see II. 1). This is one of those constructions so common in synthetical languages.

प्रयता—This means नियमवती सती leading an ascetic's life (like the king.) सायं प्रत्युद्व्रजेदपि—अपि shows that Sudakshinā is to go forth to meet the cow and worship her also in the evening (See II. 21.)

Sl. 91. इति in this manner. परिचर्यापरः—परिचर्या formed irregularly fr. चर् with परि; Similarly derived words are परिसर्या, मृगया and अट्टट्या. Vart. on Pan. III. 3. 101.

पर—Solely. परिचर्या एव परं यस्य ।

अविघ्नम् Absence of impediment. This is a नित्यसमास and therefore Malli. does not expound it, but simply gives the meaning.

धुरि—See note on II 2. पुत्रिणाम्-इन् is used प्राशस्त्ये; See Sanj.; those having noble sons.

Sl. 92. सपरिग्रहः—परिग्रहेण सह वर्तते इति । तुल्ययोगे बह्व्रीहिः । there being equal participation in acting up to the injunctions of the sage.

देशकालज्ञः—See Mallinātha's remarks on this. See also Chār. quoted in the ft. note.

Sl. 93. अथ—a particle frequently used to introduce a change of subject. See note on II 1. प्रदोषे—प्रारब्धा दोषा यस्मिन् lit. that in which the night has its beginning. See also ft. note. दोषा adv. meaning 'at night' is a different word. दोषज्ञः—दोषं जानातीति one able to know mistakes or faults; hence a learned man. This epithet is very significant here. Vasishtha knew that it would be a दोष on his part not to ask the king to take rest after the fatigues of a day's journey, as it would be injurious to his health&c. and so told him to go to bed. This attribute also supports the use of the epithet सूतवाक्. संवेशाय—The dat. here ought to be explained as used तादर्थ्ये. We cannot explain it as संवेष्टुं विसर्ज; for this will mean 'the sage dismissed the king in order that he, and not the king, may go to bed,' the inf. being used when both the verbs have the same subject (समानकर्तृकेषु तुमुन्); The rules, therefore 'क्रियार्थोपपदस्य &c.' and तस्यार्थं भाववचनात् are in applicable. विशाम्पतिम्—This word is generally understood to be an अलुकषष्ठीसमास, and seems to be used as a संज्ञा like राजा in many places. Cf III. 66. V. 33. &c. And Malli. who translates it by मनुजेश्वरं seems to take it as such. But there is nothing in Pāṇ. or his commentators countenancing such a supposition while the passage further on अथ तस्य विशां पत्युः &c. (X. 50) seems to go straight against it; for had विशाम्पति been an *aluk* comp. we should have expected विशाम्पतेः and not विशां पत्युः ।

सूतवाक्—सूत-सुष्टु नृत्यन्त्यनेन what is true and agreeable. We know that Vasishtha had just addressed a speech to Dilîpa which was at once pleasing and true.

उदितश्रियम्—Some editions read उज्जितश्रियम्; उज्जिता अधिका great, excellent श्रीः fortune यस्य. But the reading उदितश्रियम् seems to be preferable as reference is made here to the king's fortune which consists in his being soon blessed with a son and which is therefore उदित now. श्री may also mean brightness. The king's countenance which was depressed so long now looked bright with joy. 'उज्जितश्रियम्' has no special propriety here.

स्रष्टुः सूनुः—implies that the sage had the power to overcome all the obstacles to the king's successful performance of the vow of propitiating the cow and to the consequent birth of a son to him.

Sl. 94. सत्यामपि &c.—The loc. is अनादरे. The phrase means सतीमपि तपः—सिद्धिमनादृत्य deliberately not bringing into operation his power of asceticism. The reason of this is given by 'नियमपेक्षया' । कल्पवित् &c.—on this Chār. remarks: यद्यपि तपोमाहात्म्यान्नानाविधानि भक्ष्यभोज्यानि सुकराणि तथापि शास्त्रप्रतिपादितप्रयोगाभिज्ञो मुनिर्भूयस्य व्रतविषयनियमार्थं वन्यामेव वृत्तिं कृतवानिति तात्पर्यम् ।

Sl. 95. कुलपतिना—See ft. note. Kulapati is a sage who feeds and instructs ten thousand saints. पर्णशाला-पर्णनिर्मिता शाला. The comp. is of the शाकपार्थिवादि class. प्रयत self-restrained, hence pure in body.

ताच्छिष्याध्ययन &c.—Indian poets always represent kings as awakened in the

morning by the songs of bards accompanied by music; and even when the usual appendages of royalty are not present, they imagine something as serving their purpose. Thus the noise of the pupils of the sage reading early in the morning is made here to serve the purpose of the morning songs of bards *viz.* to rouse the king from his slumber.

CANTO II.

Sl. 1. अथ—has here the sense of आनन्तर्य then, 'afterwards'; see Malli. It has also here the additional sense of 'auspiciousness' which it does not express directly, but conveys by its very utterance. Cf. 'अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति' Shā. Bhā.; also ओंकारश्चाथ शब्दश्च द्रावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ' ॥ Tait. Prāt. The particle is here used to indicate the future blessing of the cow.

जाया&c.—See Mallinātha's remarks on the word जाया. Expound—गन्धा गन्धद्रव्याणि धूपचन्दनादीनि ; The word is mas. and in the pl. num. according to the Manoramā which remarks—"अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः । 'वहति जलमियं पिनाष्टि गन्धानियमुद्गथते स्वजो विचित्राः' । इति दर्शनात् । 'गन्धास्तु सौरभे नृत्ये गन्धके गर्वलेशयोः । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वं पंसि च स्मृतः' ॥ इति कोशाच्च" । गन्धश्च माल्यं च गन्धमाल्ये । Now see Sanj. By whom perfumes and garlands were caused to be accepted by his queen. Some grammarians, who differ from Pān. class the root ग्रह among verbs which govern two accusatives. But it will be difficult to expound this comp. according to them. For, in this case we get जायया धेनुर्गन्धमाल्ये प्रतिग्राहिता which is not compoundable. Remarks the Manoramā—"ग्राहेर्द्रिकर्मकत्वं यद्यपि सुधाकगदीनां संमतं तथापि बहूनामसंमतम् । * * * ग्राहेर्द्रिकर्मकत्वे हि जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यामित्यत्र केन प्रयोज्याया धेनोरभिधानं स्यात् । ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इत्युक्तेः । ततश्च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात् । सिद्धान्ते तु प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये यथेति विग्रहः । जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्तव्यमित्यर्थः"

वनाय—Malli. explains datives like 'चापलाय' I. 9. वनाय, 'गृहाय' V. 10. &c. by the rule 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' Pān. II. 3. 14., which means 'when an action is done with a view to a second, the कर्म of the second takes चतुर्थी, if the second act be not explicitly expressed; *e. g.* in फलान्याहर्तु याति the गमनक्रिया is accomplished with a view to आहरणक्रिया; hence when the आहरणक्रिया is not expressly mentioned, we may say फलेभ्यो याति । so चापलाय प्रचोदितः means चापलं कर्तुं प्रचोदितः । वनाय मुमोच means वनं गन्तुं मुमोच । Here the rule 'समानकर्तृकेषु तुमुन् may not be insisted upon since the inf. is not directly used. See Sid. Kau. on the same (Pān. III. 3. 158.). If it be insisted upon it will be necessary to explain the first as तादर्थ्ये चतुर्थी and the 2nd by the general rule कर्मणा यमभिधेति स संप्रदानम् । Pān. I. 4. 32.

where according to the Mb. it is not necessary to understand the कर्म of the root दा as Vāman and Dikshit do. Kaiyatta commenting on the passage in Mb. remarks:—कैश्चिदन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्ददातिविषय एव संप्रदानसंज्ञेत्यभ्युपगतम् । दानं च स्वन्वानिष्टुत्तिः परस्वत्त्वापत्तिपर्यन्ता इति प्रत्यज्ञायि । तदुभयमप्ययुक्तमन्यत्रापि भाष्यकारेण संज्ञाया अभ्युपगमात् ।

पीतप्रतिबद्धवत्साम्—पीत is made up of पीत 'drink' and the possessive affix अ, meaning 'that had its fill of drink.' See Sanj. on this. For further discussion on the subject see Mallinātha's remarks on 'विदित' Kir. I. 1. आदौ पीतः पश्चात्प्रतिबद्धः पीतप्रतिबद्धः Kar. comp.; the calf that had first its fill of milk and was then tied. Since पीत indicates a prior action and प्रतिबद्ध a subsequent one the former takes पूर्वनिपात. See Gr. § 140 c. 7 and d. I. Now see Sanj.

यशोधनः—For the force of this epithet see Sanj.

Sl. 2. पांसु—mark the different meanings of this word in this l. Note that the affix ल (लच्) denotes 'possession' ; cf. अंसल, वत्सल &c. See Gr. p. 164. धुरि at the head of. धुर् properly means the yoke of a carriage; and as it is the yoke of an approaching carriage that prominently attracts attention being in the front, it sometimes has the secondary sense of the first place or the front.'

धर्मपत्नी—Gen. Tat. see Sanj. and ft. notes; wife for ceremonials or the performance of religious rites.

श्रुतेरिवार्थम् &c.—This refers to the doctrine that the Smṛtis absolutely follow the Srutis in laying down their injunctions, from which they derive their authority. And when a precept is found in the Smṛtis, for which there is no express authority in the Veda, the difficulty is obviated by supposing that the Vedic passage which once authorised the Smṛti in question is now lost. Cf. Manu II. 10. Smṛti is defined as 'अनुमेयश्रुतिमूलं मन्वादि-शास्त्रम्' from this it follows that when there are conflicting statements in a Sruti and a Smṛti, it is the latter that must give away. Cf. Jābāli—'श्रुतिस्मृति-विरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे सदा कार्यं स्मार्तं वैदिकवत्सता' ॥ Also Jaimini विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् । I. 33. The simile is very appropriate here, as it suggests that Sudakṣiṇā not only followed the cow close upon her heels physically, but mentally also i. e. with a devout mind. S. P. Pandit (followed by Mr. Nandurgikar) is unable to see the appropriateness of the simile and hazards the remark 'now and then he (Kalidāsa) uses similes which seem to be objectionable on this ground that the object to which any thing is compared is less intelligible or vivid than the thing itself,' forgetting that Kalidāsa wrote at a time when Sruti and Smṛti were every thing to the Hindoos and the relation between the two was more vivid and better understood than now. Even now the simile is perfectly intelligible to the orthodox Hindoos, though it may not be so to reformers who seem to have but a scanty regard for the authority of the Vedas.

For the rhetorical figure, see Sanj. and the ft. notes.

Sl. 3. दयालुः—सौरभेयीं सुरभिः—‘the use of the epithet सुरभि to the king and सौरभेयी to the cow suggests maternal care in the king.’ मातेव ररक्षेति ध्वनिः Prof. Ray.

पयोधरीभूत &c.—This is called a च्विकरण *chi*-formation. Such formations are classed as prepositional Tat. compounds. Vide Gr. §§. 147, 238. Mark the play on the word पयस् which means both, water as well as milk. गोरूपधराम्—Possibly there is an allusion here to the Earth’s having assumed the form of a cow and her being milked by gods, sages, mountains &c., as directed by Pṛthu, the son of Vena. See my note to Kād. p. 10; Kum. I. 2. and Malli. thereon. इवोर्वीम्—The simile here serves a double purpose. It points to the ample proportions of the cow (see sl. 29. where the cow is again compared to the tableland of a mountain), and also suggests that the king though engaged in tending the cow seemed nevertheless to exercise the functions of a ruler of the earth.

Sl. 4. व्रताय न्यषेधि—This gives the reason why Dilīpa ordered his servants not to accompany him. He followed the cow for the performance of a vow, which he was desired by Vasishṭha to do all alone. Vide I. 88.

मनोः—*i. e.* of the Vaiwaswata Manu. प्रसूतिः—For the sing. see Apte’s G. §. 3.

Sl. 5. स्वैरगतैः—स्व ईरः प्रेरणमस्मिन्स्वैरम् । The Vṛddhi vowel is substituted here by the Vārt. ‘स्वादीरेरिगोः’ । See G. §. 14. Exce. b. सम्राट्—सम्यग्राजते-ऽसौ । See Sanj. and G. §. 30. समाराधनम्—सम्यगाराधनम्. Gati Samāsa.

Sl. 6. आसनबन्धधीरः—आस्यतेऽनेनेत्यासनं तस्य बन्धस्तास्मिन् धीरः । patiently seating himself down, sticking fast to his seat. The word धीर primarily means one who is considerate (धियं thought राति possesses इति), one who bestows proper thought upon a thing, hence sticking fast to a purpose. And as a considerate man always acts wisely *i. e.* by taking into account all possible difficulties &c. it has also acquired the secondary sense of ‘wise learned’.

निषेदुषीम्—निषेदिवस् perf. par. fr. सद् with नि. The perf. participles are generally used in the sense of the Aorist *i. e.* in the sense of ‘who or what has or has been done’. See G. §. §. 537, 572.

छायेव—an appropriate simile. Since the word छाया is fem. the Upamā is faulty according to श्रीभोज and some other later rhetoricians, but not so according to Vāmana, Dandin and other ancient writers. See ft. note.

Sl. 7. अन्तर्महावस्थः—Here the prep. अन्तर has the sense of अन्तर्गत. According to a sl. quoted by Vallabha, there are four species of elephants of which the one referred to here belongs to the Bhadra kind.

द्विपेन्द्रः—द्राभ्यां पिबतीति द्विपः । One who drinks with two scil. first with the

proboscis and then with the mouth; an elephant. इन्द्र in compounds like मनुजेन्द्र, नरेन्द्र &c. means a king and is added here to द्विप that it should better compare with Dilipa, who was himself a manuja-indra. See ft. note. द्विपानामिन्द्र उपचाराद्राजा द्विपेन्द्रः । द्विप इन्द्र इव द्विपेन्द्रः । उपभितसमासः । Pan. II. 1 56; or द्विपेषु इन्द्रः ।

Sl. 8. लताप्रतान &c.—This is a characteristic of the forester. When one intends to enter a forest for hunting &c. he is described as tying up his hair by means of tendrils &c. that they may not be entangled in thorns and brambles. Cf. IX. 51. Thus the tying up of the hair being a sign (लक्षण) of one about to enter a forest (इत्थंभूत) the Sūtra quoted by Malli. applies. अधिज्यधन्वा—अधिगता ज्यानेनाधिकृता ज्यास्य ज्यामधिगतं वाधिज्यम्; Bah. Com.

विचचार हावम्—A. G. § 30. G. § 660

मुनिहोमधेनुः—होमस्य धेनुः होमधेनुः । अश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः see Sid. Kau. on Pan II. 1. 36. मुनेः होमधेनुः मुनिहोमधेनुः ।

Now the poet describes, in a poetical way of course, (slokas 9-14; see Mallinātha's introductory remark to these) the influence of the magnanimity of the king. So great is it that the forest is converted into a provincial town, and Dilipa's roaming in it, into a royal visit. A monarch when he enters a town, is greeted by the townsmen with the usual exclamations of 'victory to the king' &c.. So Dilipa is received here by the trees (mark the mas. gender of द्रुम that represent males). As on such occasions the town damsels throw fried rice on the king and elderly ladies hurry to have a look at him so the young creepers strew flowers upon the king and the female deer stand gazing upon him (10-11.). Again songs in praise of the visitor are sung every where in the town, and so the glory of the king is here sung by the forest Dryads (12). In the course of a king's promenade chawries are waved over him to remove perspiration, and that is done here by the gentle breezes (13). And lastly as the royal visit is marked by some gracious act of the monarch, so is described in Sl. 14. the good done to the forest by the presence of the king.

Sl. 9. विस्तृष्टपार्श्वानुचरस्य—Cf. above (sl. 4.); पार्श्वयोरनुचराः पार्श्वानुचराः । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् । The word पार्श्व is derived from पर्शु (a contracted form of परशु) which means a rib bone. पर्शु or परशु also means an axe, which sense it probably acquired from a sharp crooked rib bone having been originally used as an axe.

पाशभृता समस्य—The king as chastiser of the wicked is comparable to Varuna, the god armed with the noose, who also discharges a similar function. (नियमनादुभयोः साम्यम्); cf. IX. 6. समतया वसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसतां च नराधिपः । अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥ See note to this Sl.

आलोकशब्दम्—See Vallabha quoted in the ft. note. आलोकशब्द is the set
R.N. 5

formula of words which one must utter on seeing a king. It also means the panegyric cry of attendants which they utter when a king moves about in order to clear the way &c. **उदीरयानासुः**—A happy idea. Varuna as the lord of water is the sustainer of the vegetable kingdom. Cf. Rg. VII. 49. 3 'यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृतेऽवश्यञ्जनानाम्' । The king resembled Varuna in every respect even in that he had with him the noose in the shape of his bowstring. Hence naturally enough the trees expressed their reverence for the king whom they mistook for Varuna.

Sl. 10. **सहस्रखाभम्**—For expounding and the force of the epithet, see Sanj. The king, by his resplendent body, resembled fire, the friend of the wind. This gives the reason why the creepers were **मरुत्प्रयुक्ताः**.

आरादभिवर्तमानम्—passing by, approaching near. **बाललताः**—here बाल is used to preserve similarity with कन्या. **प्रसून**—fr. सू 4th cl. with प्र. Here प्र indicates 'excellence', and as flowers are the most lovely production of nature the term is restricted to *flowers* only. **आचारलाजैः**—see ft. note.

Sl. 11. **धुर्भृतः**—धनतीति धनुः that which kills, a bow. This shows that the female deer had cause for fear. **अपि** has here the sense of गर्ही or contempt; notwithstanding the king's having a bow, the weapon of destruction, in his hand. **इवार्द्रभावम्**—Malli. takes भाव in the sense of 'feeling, intention'; it may also be taken in the sense of चेष्टा or action. See Amar. quoted in the Sanj.

अन्तःकरणेः—अन्तःकरणं the internal sense, the mind. There are eleven senses, called करण or the instruments of communication with the external world of the inner man. Of these the five ज्ञानेन्द्रिय and the five कर्मेन्द्रिय are external, while the mind, which is उभयात्मक is internal. The mind is differently defined and analysed by the Vedantins, the Naiyāyikas and the Sankhyas; but all that discussion is not introduced here as of little interest to P. E. students. The pl. is used with reference to the number of the female deer. **आख्यातम्**—p. p. p. of चक्ष् and not ख्या. According to Dikshit who refers to the Mb. for support, the root ख्या cannot take an Ardha-dhātuka term. (अयं सार्वधातुकमात्रविषयः). Hence ख्या cannot take क. Cf. न मृगः खलु-कोप्ययं जिवांसुः खलति ह्यत्र तथा भृशं मनो मे । विमलं कलुषीभवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं वा ॥ Kir. XIII. 6.

वपुः—उप्यन्ते देहान्तरभोगसाधनबीजीभूतानि कर्माण्यत्र । **अक्ष्णाम्**—अक्ष्णुते व्याप्नोति (अनेन वा) इत्यक्षि derived from अक्ष् 5th cl. Âtm. **हरिण्यः**—mark the use of the fem gen. the exclusion of हरिण m. is intentional. See intro. note to sl. 9.

Sl. 12. **कीचकैः**—कीकति कीकयते वा that which produces a sound, a singing bamboo; der. fr. कीक् the letters being interchanged by the rule कीकयते-राद्यन्तविपर्ययश्च । Unādi V. 36. **मारुत**&c.—मारुत the wind. The Rāmāyaṇa thus accounts for the name:—When all the sons of Diti were killed in a

fierce battle by Aditi's sons, the former implored her husband Kashyapa to bless her with a son that could kill Indra in a fight. To this Kashyapa consented and ordered her to observe strict purity for two thousand years. While वायु was thus in the womb, Indra, the step-son of Diti got jealous of the superior prowess of the forth-coming child, and watching his opportunity entered the womb when his mother was asleep (with her head towards the wrong end of the bed and thus in an impure state) and began dissecting the foetus. The child cried with pain, when Indra fearing lest its cries should rouse his mother whispered out 'मारुद' 'do not cry'. Diti was roused and requested Indra to spare the child that was already hewn into seven pieces. Bálakánda. chap. 46. The child was saved and was called मारुत from मारुद. Cf. त्वत्कृतं नैव नाम्ना वै मारुता इति विश्रुताः | &c. chap. 47. आपादित &c.—Cf. Kum. I. 8. उद्दीयमानम् see ft. note.

Sl. 13. पुक्तः &c.—This shows that the breeze was cool and therefore gladdening. अनोक्कहा &c.—this epithet is used to show that the breeze was gentle and fragrant. अनोक्कह—अनसः शकटस्याकं वेगं हन्तीत्यनोक्कहः an Upapada Tat.; that which impedes the motion of a carriage, hence a tree. The direct mention of गन्ध is not very poetical. See note on I. 38.

आतपह्णान्तमनातपत्रम्—These two epithets show how much the king was in need of some refreshing agencies, while the third आचारः &c. supplies the reason why he was served even by the wind. See Sanj. आचारपूतम्—pure by his conduct which was in strict accordance with scriptural rules and established custom.

Sl. 14. विशेषा See Sanj.; also विगतः शेषोऽस्याः that which is complete, perfect. फलेति—फलानि च पुष्पाणि च फलपुष्पं Sam. Dw. तस्य वृद्धिः | With the description here compare that of the hermitage of Vishwamitra: क्षुद्रात्र जक्षु-हिरिणामृगेन्द्रा विशश्वसे पक्षिगणैः समन्तात् | ननम्यमानाः फलदित्सयेव चक्राशिरे तत्र लता विलोलाः || Bhatti. II. 25.

Sl. 15. दिगन्तराणि i. e. all the space between the quarters traversed by the sun and the cow respectively. The sun's purifying power is well known. A similar power is here ascribed to the cow. निलयाय—Dat. or the acc. by गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टयामनध्वनि (Pan. II. 3. 12.) when a root having the sense of motion implies effort on the part of the agent its कर्म, if it does not mean a road, takes the acc. or the dat. But in मनसा हरिं व्रजति where there is no effort implied or in अध्वानं गच्छति the acc. is imperative.

पल्लव &c—ताम्रो गुणोऽस्या अस्तीति ताम्रा | the मतुप् affix is dropped by the Vart. गुणवचनेभ्यो मनुषो लुगिष्टः | च—here means also, as well, and not and; hence the verb is in the sing.

Sl. 16. देवता &c.—this applies to both धेनु and श्रद्धा; in one case अर्थ means प्रयोजन or purpose, in the other, विषय or province. अन्वक्—अनु अञ्चति

गच्छतीति an ind. or अव्यय used in the sense of अनुसरन्. This line is important in as much as it settles the meaning of the ambiguous words of Amar. quoted by Malli. Had अन्वक् not been an अव्यय we should have expected here अन्वङ् instead of अन्वक् and तस्याः instead of ताम् | see Pan. II 3. 65; 3. 69; 4. 82.

मध्यम—मध्ये भवः मध्यमः | The earth is called मध्यमलोक as it stands midway between the heaven above and the nether regions below.

सतां मतेन—(a) esteemed by; (b) approved of or practised by. For construction see Sanj. मतिबुद्धि &c. श्रद्धा—श्रद् is a prep. meaning 'faith'. It gets the उपसर्गसंज्ञा by the Vart. 'श्रच्छब्दस्योपसंख्यानम् | Cf. श्रद्स्मै धत्त Rg. II. 12. 5. विधि—is properly a scriptural injunction; it secondarily means 'the performance of a religious rite in obedience to such an injunction. The simile here is very significant. It first suggests that Dilīpa had implicit faith in the cow and so he minutely followed out the details of worship as enjoined by Vasishṭha; and secondly that as such faith when accompanied by such practice is sure to be rewarded with its proper fruit, so the king was sure to be blessed with the fulfilment of his desire soon.

Sl. 17. आवास &c.—आवासाय वृक्षाः | सह सुपेति समासः | आवासस्य वृक्षा वा | see Sanj.

श्यामायमानानि—Malli. supposes that the epithets पल्वलोत्तीर्ण &c. are intended to describe how the forest was becoming dark all over; and he is perfectly happy in this. When the king began to return it was just the approach of evening. The light of the sun was a little dimmed, but the shades of night had not yet begun to close upon the forest; but within the forest the gloom caused by the approach of the eve and the spreading branches of the trees was deepened by the dark-skinned boars that now left the puddles and were spreading in all directions, by the expanded plumages of the peacocks that were now winging their way to the trees they roosted in, and by the agitated glances of the antelopes that were now gathering on the grass plots. In connection with the last, cf. तत्प्रार्थितं जवनवाजिगतेन राज्ञा तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपंक्तिः | श्यामीचक्रार वनमाकुलदृष्टिपतैर्वीतेरितोत्पलदलप्रकरैरिवाद्रः || IX. 56.

पश्यन्—This is emphatic. Though armed with a bow, and though he had such attractive games all round, he went on only *looking* at them, without the least idea of shooting at them. How much kings are fond of shooting at good game like the boars, the deer and the peacocks will appear from IX. 55. 59. 67. This corroborates the statement धनुर्भृतोऽस्य दयाद्रैभावम् &c. II. 11.

Sl. 18. आपीन—That which is distended on all sides; hence an udder. गृष्टिः—a cow that calves but once, and whose milk, therefore never fails.

अञ्जित—that which is worshipped or respected; and as a thing of a repulsive appearance can never be conceived as deserving respect or worship, it means secondarily what is charming. तपोवनावृत्तिरथम्—Malli. who expounds तपोवनादावृत्तेः पन्थाः seems to take आवृत्तिरथम् in the sense of 'the way which led from and back to the penance grove. The cow was an unfailing source of milk and her udder was always full, unlike that of ordinary cows, which is full in the evening only; also the king's massive frame had nothing particular added to it in the evening; so that there is no reason why we should not suppose that the way was graced as the cow and the king walked from and back to the penance grove in the morning and evening. But if it be insisted upon that आवृत्ति must mean 'return' (see next sloka) then dissolve तपोवन आवृत्तिः। सह सुपेति समासः। तस्याः पन्थाः the way back to the penance forest. S. P. Pandit and Mr. Nandargikar following him both seem not to have grasped the correct meaning of Malli. and hence their difficulty to give तपोवन a meaning.

Sl. 19. अनुयायिनम्—अनुयानं व्रतमस्य तम्। वनिता—a woman is not a वनिता unless she has excessive love for her husband. Cf. Amar: 'वनिता जनितान्यन्तानुरागायां च योषिति'। वनान्तात्—from the skirt of the forest. This may also be construed with पपौ. Sudakishina stood intently looking at her husband at the border of the penance grove whither she had gone to receive the cow in the evening following the precept of the saint 'सायं प्रत्युद्व्रजेदपि'.

Sl. 20. पार्थिव and धर्मपत्नी—For derivation see Sanj.

दिनक्षपा &c.—क्षयति चेष्टामिति क्षपा। The simile is appropriate here in point of time. The poet compares here the bright splendour of the king to the brightness of the day, the soft beauty of the queen to the moonlit night, and the tawny colour of the cow to the rosy appearance of the twilight. The cow has already been compared to सन्ध्या I. 82. See ft note.

Sl. 21. प्रदक्षिणीकृत्य—प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम्। अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य Gati Samàs. This seems to be irregular. प्रदक्षिणं being a word of the तिष्ठद् class cannot enter into a compound with other words.

पयस्विनीम्—Here the मत्वर्थीय affixe विन् is used प्राशस्त्ये i. e. to indicate goodness both as regards quantity and quality. साक्षतपात्रहस्ता—See Sanj. It would have been more precise to expound the compound as अक्षतैः सह वर्तमानं साक्षतमेवंविधं पात्रं हस्तयोर्यस्याः। as this would better indicate the presence of अक्षता in the vessel; but Malli. prefers the other way as the compound, in this latter case will be हस्तसाक्षतपात्रा by the rule 'सतमीविशेषणे बहुव्रीहौ' an attributive and a noun in the loc. should be placed first in a Bah. Comp. अक्षताः—न क्षतं येषां ते lit. those that are not injured or bruised; whole grains of unhusked and well cleansed rice, offered after being washed and sometimes mixed with red powder, to images and other objects of worship. The

word does not mean *fried rice generally* nor *barley* both of which senses are given in the St. Petersburg Dict.; nor is the word understood in these senses at least in India at present. The word is always mas. and pl.

शृङ्गान्तरं द्वारम्—The expansive horns of the cow looking like pillars and bending towards each other at the top looked very much like an arched gateway and easily suggested the idea of a door.

Sl. 22. वत्सोत्सुका--वदति स्नेहसामर्थ्यमिति वत्सः । fr. वद् + स Un. III. 62. वत्से उत्सुका वत्सोत्सुका । सपर्या—der. from सपर a word of the कण्वादि class meaning worship, and the affix यक्. सपर्य + अ, स्त्रियां भावे सपर्या । उपपन्नेषु-युक्तेषु Malli. Cf. श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना । तद्विधानां प्रसादचिह्नानि—The comp. is to be defended like देवदत्तस्य गुरुकुलम् । पुरःफलानि--पुरः फलं येषाम् । which have their reward before them, i. e. at hand. Bah. comp. by the Vart. अव्ययानां बहु-व्रीहिर्वक्तव्यः । e. g. उच्चैर्मुखः &c.

Sl. 23. सदारस्य—The der. of दार is very amusing. दारयन्ति पतिं भ्रातृभ्य इति दाराः । A wife is called दाराः because she estranges her husband from his brothers. एव—is better construed with दोग्ध्रीं and not with पुनः as S. P. Pandit does, not *correctly* दोग्ध्रीमेव भेजे attended upon the cow and to nothing else. The use of the word दोग्ध्री suggests that she might milk the king's desire. भुजोच्छिन्नरिपुः see note to sl. 25.

Sl. 24. गोप्ता--This keeps up the idea suggested by भुजोच्छिन्नरिपुः । Also see note to sl. 25. गृहिणीसहायः a Bah. both logically and grammatically.

क्रमेण—Here the inst. is हेतौ, क्रम being the cause of the succession of the actions. Here क्रमेण indicates the succession of the actions of the cow herself, and अनु shows the king's following them so that there is no tautology. See Sanj. उदतिष्ठत्—awoke and rose up. Here the idea of rising up must also be included, otherwise we shall get the form उदतिष्ठत् instead of उदतिष्ठत् as स्या when preceded by उत् takes the Âtm. if it does not mean an upward action (उदोन्-ध्वकर्मणि Pân. I. 3. 24.).

Sl. 25. धारयतः—practising with ease. To defend the Par. the idea of ease must be included. A causal verb takes the Âtm. when the action benefits the agent. Here the व्रतधारण is for Dilîpa's benefit and so we should expect the Âtm. But by the rule 'इङ्धारयोः शत्रुकृच्छ्रणि' Pân III. 2. 130. on which Nâgeshabhatta remarks 'अकृच्छ्रिणीत्यनायासेन क्रियानिवर्तके, the roots इ and धृ can take शत् (अत्) when they imply absence of difficulty in the agent. See G. §528. d. Cf. Bhatti V. 63. धारयन्मस्करिव्रतम्.

महिष्या—महिषः derived fr. मह् to worship, to honour (मह्यते पूज्यते इति) means a crowned king, and महिषी the queen coronated with him. त्रिगुणानि-गुण properly means a string, then that part of a string which forms its fold when doubled; hence त्रिगुण means having three folds, threefold.

In slokas 23-25. the poet has used the four epithets (1) भुजोच्छिन्नरिपुः (2) गोता; (3) महनीयकीर्तिः; and दीनोद्धरणोचितस्य; and they have their peculiar significance here. For the poet is now about to describe an event which will call into requisition and tax to their utmost these respective attributes of the king. A शत्रु of Nandinî will presently appear whom the गोता will try to destroy (उच्छिद्) with the power of his arm (भुज); but failing to do this the king will set a higher value upon his fame (कीर्ति) than upon his body and will finally achieve the उद्धरण of the cow in distress (दीना).

Sl. 26. अन्येद्युः—on the next *i.e.* the 22nd day. Pan. V. 3. 22. जिज्ञासमाना pre. p. of the desid. of ज्ञा, wishing to know. गङ्गा &c.—This may also be explained as अन्ते प्रान्ते विरूढ नि शष्पणि यस्य तदन्तविरूढशष्पम् । गङ्गाप्रवातेनान्तविरूढशष्पं गङ्गा &c.; near which tender grass had grown owing to the fall of the Ganges. This epithet is intended to show that the act of the cow looked quite natural and aroused not the least suspicion in the mind of the king.

Sl. 27. दुष्प्रधर्षा—दुःखेन प्रधृष्यत इति । अपि expresses a hyperbole. She was unassailable *even* mentally. हिंस्रः—The word दुष्प्रधर्षा is formed from दुस् + प्र + धृ + the affix खल्; so the gen. हिंस्त्राणां cannot be used owing to the prohibition 'न लोकाव्ययानिष्ठाखलर्थतृणाम्' 'but not in connection with the affixes ल, उ, ऊ, an अव्यय, a खलर्थ affix and the affixes निष्ठा and तृण. सिंहः—for der. see ft note. किल—According to Malli. is used here अलीक्रे *i.e.* showing that this was a fiction.

Sl. 28. आर्तसाधुः—Kind or doing good to the distressed. रश्मिष्विव &c.—the idea is that the cry of distress of the cow drew back the glance of the king with that suddenness with which one pulls away a thing by catching it in a noose of ropes. For the loc. see ft. note. Châr. who remarks 'यथा प्रग्रहेः कश्चिद् पुरुषो घोटकाद्यन्यतो यान्तमाकृष्य निवारयति तथा गोकर्न्दितं राज्ञो दृष्टिं निवारितवदिति-भावः' seems to take इव as a sign of उग्रता; but in this case there is nothing in the sight corresponding to reins by which to catch it. रश्मि is derived fr. अश् 5 cl. Âtm. with the affix मि । अश्नुते । अनेन वा । The अ is changed to र by 'अश्नोतेरश्' Unâdi IV. 46. नगेन्द्रसक्ताम्—न गच्छन्तीति नगाः or अगाः । Na. Tat. नगानां or नगेषु इन्द्रः or नग इन्द्र इव । See द्विपेन्द्र II. 7. Himâlâya was the actual crowned king of mountains. Kum. I. 17.

Sl. 29. तस्थिवांसम्—a Vaidic form, formed fr. स्था + कसु (वस). See Sid Kau. on Pân. III. 2. 107. 'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे' इत्यादि छान्दसा अपि भाषायां भवन्ति । Manoramâ. धनुर्धरः—Gen. Tat. comp.; this implies that he had a bow ready in his hand for use and was thus able to punish the offender. केसरिणम्—This word is used here in preference to other words for a lion with the intention that the lion *with the main* should better resemble the *loddhra tree with the flowers*. केसरिपदेन प्रफुल्लत्वान्साम्यम् Châr. and Din. अधित्यका—seems to be used here merely in the sense of an upland. धातुमय्याम्—

is used here to complete the resemblance with the cow who is described as पल्लवरागताम्ना । See also ft. note. लोभद्रुमम्—द्रुम is derived as follows: द्रवति ऊर्ध्वं गच्छतीति द्रुः a tree and by the maxim. समुदाये वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते' it secondarily means a branch; द्रवोस्य सन्तीति द्रुमः (द्रु + म) by the rule युद्ध्यां मः Pān. V. 2. 108.

सागुमतः—सानु 'a level plot of ground on a mountain' + मत. ।

Sl. 30. सृगेन्द्रगामी—This implies that he was as bold as a lion. वधाय- the dat. by 'तुमर्याच्च भाववचनात्' Pān. II. 3. 15. G. § 688. a. 'वध्यस्य'—The epithets शरण्य and जानाभिषङ्ग explain why the lion deserved death. जाता-भिषङ्गः—who felt himself insulted. The King was the protector of the distressed and yet in his very presence the lion ventured to attack the cow, the same on whom he had rested his hopes of issue, and thus gravely insulted the king, forfeiting his life thereby. अभिषङ्ग lit. that which sticks to the heart, and is not easily discarded; hence an insult that is keenly felt. अभिषङ्गात्-नितरां सज्जन्यस्मिन् शरा इति । प्रसभोद्धूतारिः This indicates power in the king to punish the offender.

Sl. 31. वामेतरः—The use of the word here seems to be intentional, a pun being intended on the word वाम which means left as well as perverse, enimical. The right hand got stuck and refused to strike because it was also friendly. ग्रहर्तुः—of him who was about to strike. The pre. used in the sense of the near future. चित्रार्पित &c.—Here आरम्भ means an action (क्रिया). The hand of Dilîpa, involuntarily stuck to the root of the arrow looked like a painted hand, attempting to draw out an arrow. For the meaning of आरम्भ cf. 1. 15. Meg. 55. अवतस्थे—स्था is Âtm. when preceded by सम्, अव्, प्र, and वि (समवप्रविभ्यः स्थः Pān. 1. 3. 23.).

Sl. 32. बाहु &c.—instead बाह्वोः read बाहोः in the Sanj. अभ्यर्णम्—may also be taken as an adj. 'standing near.' आगस्कृत्-आगः कृतवानित्यागस्कृत्. स्वतेजोभिः—see ft. note. भोगि—भोग the hood of a serpent + इन् one having. मन्त्रौषधि &c.—It is a well known fact, at least in India, that the cobra is reduced to a helpless condition often times being made a prisoner within a charmed circle, by serpent charmers by means of spells and the roots of herbs.

Sl. 33. आर्यगृह्य—a partisan of the good i. e. one who always stands by the good, such as Vasishṭha's cow in the present instance. See. Sanj. and ft. note. Cf. अर्जुनगृह्य &c. मूर्ध्वंशकेतुम्—केतु is properly a flag and since a flag prominently attracts attention and is the most important factor in an army it means the most prominent or chief thing in a class.

विस्माययन् —Pre p. of the cau. of स्मि. On the reading विस्मापयन् Malli. remarks as follows:— With the reading विस्मापयन् we have only the प coming in. But this may be questioned. For when we change स्मि to स्मा by the rule 'नित्यं स्मयते: Pān VI. 1. 27, the smile is understood to

be due to a हेतु (causative agent) and not to a करण or instrument. But by the rule 'भीष्म्योर्हेतुभये' Pāṇ. 1. 3. 68, we must have the Âtm. and the reading becomes विस्मापयमानः। Hence by taking मनुष्यवाक् as the करण of the विस्मय we get विस्माययन्. See Sanj. and ft. notes. Bhattoji Dikshit also thinks that the reading विस्माययन् is the poet's reading. He, however, finds out a defence for the reading विस्मापयन् 'यद्वा मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते । तथा सिंहो विस्मापयन्निति ण्यन्ताणौ शतेति व्याख्येयम्। Sid. Kau. on Pāṇ. VI. 1.

57. सिंहोरुसत्वम्—This epithet is used to show that Dilīpa was not at all unnerved in his helpless condition. The epithets आर्यगृह्य &c. show why the celestial lion condescended to speak to the mortal king.

Sl. 34. महीपाल—महीं पालयतीति, यद्वा पालयतीति पालः, मद्याः पालो महीपालः। श्रमेण—on the instr. here Malli. observes:—“Here श्रम is the करण of the साधनक्रिया which is understood, and therefore takes तृतीया. For it is remarked in Nyāsodyota—a क्रिया which is understood, implies instrumentality just as well as one actually mentioned; so श्रमेण अलं is equivalent to साध्याभावत् श्रमो न कर्तव्यः you are not to make an effort, for you cannot achieve your object. रंहः—neu. velocity, force. मुच्छति—prevails or has power against. Cf. VI. 9, IX. 79; XII. 57; also VIII. 89.

Sl. 35. कैलास—a mountain in the vicinity of the Himālaya, formed of Crystals, the site of Kubera's capital and the favourite abode of Shiva. Cf. Meg. 11, 58. उत्तरतः कैलासो हिमवान्गिरिर्धनुष्मांश्च। Br. Sam. अलकां समया चैव कैलासः शंकरालयः। Kās. K. XIII. For its description see H. V. 217. वृषम्—वर्षति फलमिति वृषः। अष्टमूर्तेः—For the eight forms of Shiva see Sanj., and the invocatory stanzas of the Sā., and Māl. Here by referring to the pre-eminence of Shiva, the lion indirectly suggests his own greatness, as the follower of such mighty master. निकुम्भमित्रम्—It is not certain whether this Nikumbha is Kumbhakarṇa's son or one of celestial beings like Kum-bhodara. Vallabha identifies निकुम्भ with Pārvati's lion.

Sl. 36. पश्यसि—‘इति काकुः’ by this Malli. means that the word पश्यसि ought to be uttered in such a tone as to emphasise it. Cf. ‘भिन्नकण्ठध्वनिर्धरैः काकुरित्यभिधीयते। S. D. पुत्रीकृतः—न पुत्रीऽपुत्रः। अपुत्रः पुत्रः कृतः। वृषभध्वजः—ध्वज means a standard; and since it is the marks on and the shape of a flag that distinguish one king from another, it means a distinguishing mark; hence वृषभध्वज means the God who has the bull for his distinguishing mark; Shiva.

हेमकुम्भ &c.—The remark on this, in the Sanj. ‘स्कन्दपक्षे हेमकुम्भ इव स्तनः’ seems to be an interpolation. For in that case the comp. will be स्तनहेमकुम्भ and not हेमकुम्भ &c. For by the rule ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः’ &c. Pāṇ. II. 1. 56. the उपमित ought to precede. Besides the epithet cannot be made applicable to Skanda without committing a rhetorical blunder. Such an oversight is not possible with a scholar of Mallinatha's acumen. स्कन्दस्य-

&c.—This is used to show that the *devadāru* tree was in every way Gauri's child, like Skanda. Mark the play on the word पयस् in this respect, which means water and milk. The Mah. Bhār. thus accounts for the name 'Skanda':—'स्कन्नत्वात्स्कन्दतां प्राप्नो गुहावासाद्गुहोभवत्' इति ।

Sl. 37. वल्यः--वने भवः । अथ--आनन्तर्ये then; this implies that what preceded was the cause of what followed. सेनान्यम्--Skanda was called सेनानी because, just as he was, he was appointed the general of the divine army, that was to march against Tāraka. See Kum. III. 15. आलीढम्--licked from all sides; hence wounded. असुरास्त्रैः--The word असुर is variously derived:—(1) न सुरा असुराः; नञ्त्तत्पुरुष the नञ् indicating विरोध. (2) According to the Rām. those who partook of the heavenly drink (सुरा otherwise called अमृत) were called 'सुराः' while those who obtained no share of it were designated 'असुराः' । 'सुरापरिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिविश्रुताः । अप्रतिग्रहणात्तस्या दैतेयाश्चासुरास्तथा ॥ (3) The Nir. derives the word thus—अस्ताः प्रच्याविता देवैः स्थानेभ्यः । असुरताः स्थानेषु न सुष्ठु रताः स्थानेषु चपला इत्यर्थः । or असुः प्राणस्तेन तद्वन्तो भवन्ति । रो मत्वर्थे । सोः (प्रशस्तादात्मनः प्रदेशात्) देवानमृजत तत्सुराणां सुरत्वम्, असौरसुरानमृजत तदसुराणामसुरत्वम् ।

In the oldest parts of the Rigveda, the term *Asura* is used in the sense of 'a god' or 'divine'; (lit. one full of spirit, life, or created from the breath of Prajāpati.; see Nir. quoted above); and is several times applied to Indra, Varuna and Agni; and sometimes it is used even for the Supreme Spirit. Now after the Persians who had borrowed from their neighbours the Hindoo Aryans the term *Asura* to designate their Supreme Deity (Ahura) quarrelled with the Hindoos, they called their *devas* devils and the latter in retaliation said 'your *ahura* (asura) is a demon.' Thus the word *asura* which had so long signified 'a god', came to signify 'a demon' with the Aryans; and their fertile genius easily led them to coin a word '*sura*' for 'a god', from the very term *asura* (which now meant 'not a god') by eliminating अ from it, as if it were a negative particle. Cf. सित derived from असित meaning 'black' which was an original word and not a compound of अ and सित.

Sl. 38. वनद्विपानाम्—वनजा द्विपाः वनद्विपाः a comp. of the शाकपार्थिवादि class. त्रासार्थम्—a नित्यसमास and as such has no विग्रहवाक्य. कुक्षि—properly means 'a cavity,' 'a hollow'; hence here a cavern. शूलभृता—The reference to शूल is probably intended to strike terror into the heart of the king who was going to meddle in the matter. अङ्गगत &c.—This implies that Shiva had so ordained it that the lion should get animals supplied to him by a divine agency for his subsistence. See next Sl. and 44.

Sl. 39. तृप्त्यै—See A. G. § 67. Vall. takes अलं with क्षुधितस्य and उपस्थिता as the pred. See ft. note. Cf. पारणं पावनं पुंसां सर्वपापप्रणाशनम् । उपवासाद्भूतं च फलदं शुद्धिकारणम् ॥ Br. V. P. प्रदिष्टकाला—This implies that the king ought not to attempt her rescue. शोणितपारणा—by the mention of शोणित the lion seems to keep out of sight the गोत्व of नन्दिनी. पारणा is a dinner, generally

a sumptuous one, at the end of a fast. **सुरद्विषः**—of Ráhu, who is popularly supposed to devour the moon at an eclipse. राहु and केतु are properly the names given in Hindoo astronomy to the points of intersection of the ecliptic and the moon's orbit *i. e.* the nodes, or rather to the shadows of the earth and the moon respectively. For the Paurāṇic account of Rāhu see A. Dic. **चान्द्रमसीसुधेव**—This shows that the lion was to get his meals at stated times, just as the enemy of the gods gets them. There is an allusion here to the extraction of nectar from the milky ocean and Rahu's betrayal by the sun and the moon. See my note to Kād. Intro. Sl. 7. On this Sl. Prof. Ray remarks:—

“This Sloka shows good knowledge of astronomy on the part of the poet. This will be obvious if we examine the simile. Here the lion constantly watching the देवदारु *without moving from his place*, is compared to सुरद्विष *i. e.* राहु, which we have seen is the name given to the *nodes* of the path of the moon. Hence the poet implies that राहु is fixed, and *does not hunt after the moon* to devour her. Indeed this is evident from the epithets प्रदिष्टकाला and उपस्थिता । The cow had her time to become a meal of the lion ordained beforehand, and she appeared at the appointed hour, just as the moon has her time, and appears before राहु accordingly. There is a limited area (अङ्ग) within which the animal must be in order to be seized upon by the lion, just as there is a limit, on both sides near the node, within which the moon must be for the eclipse to be possible. This is the astronomical theory of eclipse (ग्रहण) । The cow was copper-coloured (पल्लवरागताम्रा) and the moon also becomes copper-coloured after entering the penumbra, just before actual eclipse takes place.”

Sl. 40. स त्वम्—that you *i. e.* who are made powerless by Shiva. This is the reason why he should not be ashamed of his inability to save the cow. रक्ष्यम्—यस्य रक्षा कर्तव्या तत् that which ought to be protected being committed to one's care.

Sl. 41. प्रगल्भम्—intelligent, full of sense; and not proud as some take it. Cf. 'प्रगल्भः प्रतिभान्विते' Amar. 'प्रगल्भवाक्' Kum. V. 30. पुरुषाधिराज—अधिराज is a Prādi Samāsa. प्रत्याहतास्त्रः—प्रत्याहत is what is struck back or repelled by being hit, as a missile by an enemy's missile, hence what is rendered futile and useless. गिरिशः—Swāmi derives it as गिरौ शेते इति । This is a Vaidic form. In ordinary language the form will be गिरिशयः by 'अधिकरणे शेतेः' Pān. III. 2. 15. Bhattoji includes गिरि under the लोमादि class and consequently it may take the possessive affix श; so we may explain गिरिराश्रयत्वेनास्यास्तीति । Chār. also derives it in this way.

Sl. 42. तत्पूर्वभङ्गे—of which that was the first failure or repulse. भङ्ग does not necessarily mean 'defeat', but has often the sense of 'a mere failure in doing a thing'. Some read सङ्ग, but it is difficult to see how सङ्ग means a

'hindrance' here. The Sans. Dictionaries, Vāch. included, do not give this meaning to सङ्ग. True that this sense of the word is given in Apte's Dic. but there it is probably based on the variant here and on III. 63. where the word has this meaning by लक्षणा. वितथप्रयत्नः—विगतं तथं सत्यं यस्मादिति वितथमनृतम्. Cf. Amar. 'वितथं त्वनृतं वचः' | And since words which have no truth in them often fail to bear their fruit, the word has the secondary sense of 'what is fruitless'. जडीकृतः—अजडो जडः कृतः ।

त्र्यम्बकवीक्षणेन—त्र्यम्बक is a name of Shiva. Kālī. sometimes uses the Vaidic form त्रियम्बक. See Kum. III. 44. The word is variously derived: see Sanj. and ft. note; तिस्रोऽम्बा अस्य having three mothers. Cf. Kāl. p. देवास्तिष्ठगामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः । अतस्त्र्यम्बकनामासौ देवलोके च गीयते ॥ In the Veda the term is applied to the father of the three deities Brahmā, Vishṇu and Shiva. त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां पितरं यजामहे &c. Sāy. on Rg. VII. 59. 12. The allusion here refers to the story given in the Mah. Bhār. See ft. note. Once upon a time the gods being harassed by the demons, secure within their three cities, applied to Mahādeva for deliverance, who in compliance with their request began to burn the three cities of the demons. To witness the scene of destruction there came the goddess Durgā, bearing in her arms a child of wondrous effulgence. Indra getting jealous of the child, raised his thunderbolt for its destruction. When strangely enough, the arm of Indra, became motionless, being paralysed by the glance of the child. In this plight Indra saw Brahmā, who told him to propitiate the child which was no other than Shiva himself, who had assumed that form to please Durgā. Thereupon Indra accompanied by all the gods went to the child and propitiated it with prayers and had his arm released from the paralysis.

Sl. 43. कामम्—an idecl. meaning 'an assent' given with reluctance. 'अकामानुमतौ कामम्' Amar.; granted that, admitting for the sake of argument that. अन्तर्गतम्—Acc. Tat. Comp. हि is used here हेतौ; because, for this reason. अतः—&c. What the king means is that now powerless as he is any proposal that he might make to the lion would simply seem ridiculous to him after he had expressed his desire to eat up the cow. But since the lion knew the inward thoughts of men, he could freely speak them out. See however, Sanj.

Sl. 44. स्थावरजङ्गमानाम्—स्थावर fr. स्था + वर means what always remains fixed by habit. जङ्गम means the opposite of this; that which is constantly in motion. The यङ् here must be taken as भृशार्थे or denoting frequency of action. सर्ग &c.—Here Shiva is spoken of as the Supreme being though the part usually assigned to him is the last of the three mentioned here, viz. the destruction of the world. आहिताग्नेः—This epithet is used to show that Vasishṭha is constantly in need of offerings supplied by the cow and consequently he cannot afford to lose the cow. See Sanj. On the

other hand the order of Shiva is inviolable. So the king finds himself in a dilemma. The solution of the difficulty is proposed in the next sl.

Sl. 45. स त्वम्--See Sanj.; you who are such *i. e.* ordered by Shiva to feed upon the animals coming within your reach. शरीरवृत्तिम्--शरीर lit. that which is subject to decay; शरीर्यते इति from शृ + ईरन् Uná.. प्रसीद--What the king means is this: since the cow and he entered the cave together it was left to the option of the lion to make his meal either upon the cow or on himself. In either case his act would be within the meaning of Shiva's command. So he should be pleased to release the cow and seize him instead.

दिनावसान &c.--Here the word बाल is used to excite pity in the lion, since the calf would be helpless if its mother were not to return in the evening. According to Chár. the loss of the cow would also mean the destruction of the calf (and so the lion would incur the sin of killing the calf for nothing).

Sl. 46. अन्धकारं शकलानि कुर्वन्--A very pregnant construction. शकलानि being the विधेय of अन्धकार is not required to be necessarily in the sing. This is more forcible than शकलीकुर्वन्. The meaning is this:--Each cave of the mountain was enveloped in a mass of darkness. Now the rays of the lion's teeth, as they shot forth, dispelled the darkness from the places where they fell and thus split up the mass in each cave in a number of pieces, as it were.

विहस्य--The lion laughed at the absurd proposal of the king. अर्थपतिम्--This epithet is very appropriate here. The king was the master of अर्थ or sense, *i. e.* speech full of sense and we shall see him finally coming out triumphant in his battle of words with the lion.

Sl. 47. एकातपत्रम् &c.--Now the lion points out the advantages which the king is about to forego. वयः--वयत इति fr. वी to go. अल्पस्य हेतोः--When the word हेतु is actually mentioned, the gen. ought to be used instead of the usual abl. or inst.; see Sanj. However, by the Vart. 'निमित्तकारण-हेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनात्' a pronoun takes all cases, and words other than a pronoun take all except the nom. and the acc, when used with the words निमित्त, कारण, हेतु &c.; so अल्पेन हेतुना, अल्पाय हेतवे, अल्पात् हेतोः are also correct.

Sl. 48. चेत्--If, on the other hand. 'पक्षान्तरे चेद्यदि च' Amar. This shows a shifting of the point from which the question is viewed. स्वस्तिमती happy by being saved. स्वस्ति is often found used like a substantive in the Veda. उपप्लवेभ्यः--उपप्लव der. fr. उप + प्लु + अप्. lit. that which passes over, and since nothing which passes over a man is felt more heavily than a calamity, it means 'a calamity or misfortune'. So the root उपप्लु means to cause affliction or calamity. Cf. X. 5, Kum. II. 32.

प्रजा—The pl. is used for the sake of contrast. Dying you save a single cow; but living you save numerous individuals. **पितेव**—The word पितृ is derived by some fr. पा to protect and the Unā. affix तृ (डितृच्) by others irregularly fr. पा and तृ (तृच्); lit. one who protects. Here the literary sense is meant to be prominent. The lion points out that it is emphatically the duty of the king to protect his subjects, not so much to save the cow.

Sl. 49. **अपराधचण्डात्**—अपराधे अपराधाद्वा चण्डात् । विभेषि see Sanj. If on the other hand you fear, then your fear is out of place for &c. **शक्यः** &c.—This is pass.; the active cons. will be भवानस्य मन्युं विनेतुं शक्नुयात्. As the idea of मन्यु is intended to be prominent here, the pass con. is used. See Apte's G. §§ 178. 9. **कुशानुः**—कृश्याति तनूकरोति इति fr. कृश् + आनु (क्). **कोटिशः**—Here the affix शस् shows repetition वीप्सायाम् । A koti at a time, in Kotis

Sl. 50. **कल्याणपरम्पराणाम्**—परम्परा this word seems to be formed from पर repeated, and Wilson indeed derives it as such. But it seems to be wrong. According to Bhattoji Dikshit this word has no derivation (परम्पराशब्दस्त्वव्युत्पन्नं शब्दान्तरं खालिङ्गम्). **महीतल** &c.—Expound महीतलस्पर्शनं प्रमाणमस्यासौ महीतलस्पर्शनमात्रो भेदः । तेन भिन्नम् । We must not say महीतलस्पर्शनमेव महीतलस्पर्शनमात्रम् for in that case the comp. becomes one of the मयुरव्येसकादि class, and further compounding is precluded. **राज्यम्** राज्ञो-भावः कर्म वा ।

Sl. 51. **प्रतिस्वनेन**—प्रतिनिधिः स्वनः प्रतिस्वनः a Prādi. Sam. We must not dissolve it as an उपपदस०, as we shall get प्रतिस्वान and not प्रतिस्वन as it cannot take अप् अभाषत—भाष् is a root governing two objects being a synonym of ब्रू. In explaining this Malli. quotes a Kārikā from the Mah. Bhā. which means :—That which is the निमित्त (cause or origin) of उपयोग (what is desired) with respect to the roots दुह्, याच् &c. and also that for whom is intended the subject-matter of the roots ब्रू and शास्, is, unless directed otherwise by special rules, called अकथित i. e. अकथित 'what is not defined by the Sutrakāra'. In the present case, अर्थ is the subject-matter of अभाषत and is intended for क्षितिपाल wherefore क्षितिपाल is अकथित. And by the rule 'अकथितं च' Pān. 1. 4. 51. क्षितिपाल is कर्म of अभाषत.

Sl. 52. **मनुष्यदेवः**—The king of men. मनुष्याणां देवः राजा, Cf. Amar. राजा भट्टारको देवः । or मनुष्यो देव इव । There is a pun on the word देव which means a king and also a god, intended to show the excellence of Dilīpa over the lion who is only a देवानुचर. **तदध्यासित** &c.—we may also dissolve तेनाध्यासिता तदध्यासिता । तदध्यासिता चासौ कातराक्षी च तया । Malli. says तेन instead of तस्य as here the कर्तृता is emphasised. See Patanjali's remark on the Vārt. 'नपुंसके भावे उपसंख्यानम्' । सुतराम् is an indec. used in the sense of what is proper, or worthy of respect; as दयालुता is in the king here; and the excess of दयालुता is expressed here by the तद्धित affix तर changed to तराम् after indeclinables.

Sl. 53. क्षतात् &c. see ft. note. किल—is used here वार्तायाम् । किलशब्दस्तु वार्तायाम्—इति विश्वः. Such is the traditional history of the word. चायते &c.—what the poet gives is the meaning and not the derivation of the term क्षत्र, for which see Sanj. उद्ग्रः—उद्ग्रतमग्रं यस्य lit. whose point is raised over the surface, hence prominently attracting attention, and finally what is ‘renowned, noble’ रूढः—On this Malli. remarks (see Sanj):—The word does not mean ‘the kshatriya race’ by mere convention, like the word अश्वकर्ण which means ‘a sàla tree’, but has its etymological sense restricted to a particular class, just as the term पङ्कज means a lotus to the exclusion of every other thing growing in mud.” Cf. the word आतपत्र and the English word *parasol*. Words have three kinds of meanings यौगिक or etymological; as पाचक &c; रूढ or established by convention; as गो, अश्वकर्ण &c; and योगरूढ or etymological as well as conventional, as पङ्कज. The Naiyáyikas recognise a fourth meaning, यौगिकरूढ; as उद्ग्रिद्. See Mucktávali on Bhá. Par. 87. The rhetorical distinction between the senses of words is out of question here. मलीमस—मल एवामस्तीति मलीमसाः । fr. मल + इमस a possessive affix. वा—used in the sense of च and. Cf. Kir. quoted in the. ft. notes.

Sl. 54. This is a reply to sl. 49. शक्यः—शक्य is not generally used independently as here, but with the inf. सुरभेः—may also be taken as षष्ठी and explained by the sūtra ‘तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्’ Pán. II. 3. 72. A. G. §. 117. रुद्रौजसा—The name रुद्र is variously explained:—रोदयत्यसुरान् इति रुद्रः । Cf. the Sṛuti—सो रोदीयदरोदीत्तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम् । Also ‘रोदनात्तवरु-द्रेति नामधेयं भविष्यति । Kur. P.; and ‘रुजः सर्वगता यस्मात् हारयामि जगन्नयम् । रोदनं हन्मि यस्माच्च रुद्रस्तस्मादहं प्रिये ॥ Skan. P.

Sl. 55. निष्क्रिय—Here rather means exchange, and not price, the body being the ransom paid in exchange. विहता—obstructed. The root हन् with वि is generally used to express the violation of a sacred duty. The पारणा is as much enjoined as a fast itself by the Shástras.

Sl. 56. अपि—is used here समुच्चये indicating equal participation in the knowledge by both *i. e.* the king and the lion. परवान्—परः (a master) अस्त्यस्य. स्वयमक्षतेन—स्वयं is used in the sense of the inst. and is equivalent to आत्मना (with one’s body). अक्षतेन is emphatic. Want of a wound on the body indicates neglect on the part of the रक्षित् and supplies the reason why it is impossible for a servant to stand &c.

Sl. 57. किमपि—according to Malli. is used here पक्षान्तरे. If on the other hand. The king finding the lion averse to cruelty seeks to move him from another standpoint. किमपि may also be construed with आर्हस्यः as suggested by S. P. Pandit though not with equal propriety and be translated as ‘for some reason or another, on account of some indefinable cause.’

एकान्त &c.—एकमेवान्तं स्वरूपं यस्य तदेकान्तम् । एकान्तं यथा तथा विध्वस्तुं शीलं येषां

तेषु । Cf. Hit. यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवाहिना । यशः कायेन लभ्येत तत्र लब्धं भवेत् किम् ॥; Also Kir. II. 19. Ven. III. 3. last two lines; Bhag. II. 34. संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते । पिण्डेषु—The use of the word पिण्ड shows the extreme insignificance of the body when compared with यशस्. अनास्था—The नञ् here, though compounded is emphatic.

Sl. 58. आभाषणपूर्वम्—पूर्व lit. what precedes and since it is the cause that precedes the effect, it may be taken here to mean 'cause'. Good men are said to become friends very easily, even if they take 7 steps together or exchange 7 words in conversation. Cf. Hit. and Kum. V. 39. quoted in the ft. note. वनान्ते—in this tract of the forest; or वन may be supposed to be added here merely to strengthen the meaning of the loc. term.

Sl. 59. सद्यः—The very moment; irregularly formed from समान + अहन् (समाने ऽहनीति). a lump. पिण्ड Cf. the meaning of the same word in sl. 57. आमिषस्य—This shows the indifference with which the king offered his body to the lion.

Sl. 60. पालयितुः प्रजानाम्—The use of this paraphrastic epithet without any reference to the king's proper name is intentional, and is very appropriate here. This shows that the king amply merited the title as was shown by his present act. अवाङ्मुखस्य—अव निम्नमञ्चतीत्यवाक् । अवाक् (neu.) मुखं यस्य । विद्याधर &c.—The Vidyādhara are a class of demigods. The mountain Himālaya is supposed to be their favourite haunt. They are described as wandering in the air and showering down heavenly flowers whenever they notice any act of extraordinary merit performed by mortals. See also ft. note.

Sl. 61. अमृतायमानम्—नास्ति मृतमनेनेत्यमृतम् । अमृतमिवाचरत्यमृतायते । See the ft. note. अग्रतः—here the affix तस् is used in the sense of the loc. प्रस्रविणीम्—प्रकृष्टः स्रवः प्रस्रवः । a Prādi Comp. सोऽस्या अस्तीति ताम् । The flowing of milk generally takes place at the sight of the offspring. Cf. 1. 84. This shows that the cow looked up on Dilīpa as her own offspring, and hence the poet says 'जननीमिव सिंहम्—See ft. note P. 34. This word is used here to make the contrast more glaring. Instead of a cruel monster, the king saw before him a loving mother.

Sl. 62. साधोः—साध्नाति साध्यति वा धर्मं परकार्यं वेति साधुः—lit. one who is always devoted to his duty or the work of another; hence this is the fittest epithet that the cow could have used after witnessing the self sacrifice of the king. मायाम्—माया is illusion, a delusive fantom. According to some the word is derived fr. मय the originator of the magical art. उद्भाव्य like the inf. the absolutive also can sometimes be used passively. परीक्षितः—well put to test. परीक्ष् properly means to look at a thing all round hence to carefully examine &c.. ऋषिप्रभावात्—प्रकृष्टो भावः प्रभावः Prādi Samā. अन्तकः—

अन्ताते बध्नाति प्राणिन इति । अन्तयाति नाशयतीति वा अन्तकः । किमुत—much less. See A. G. § 267. a.

Sl. 63. प्रीतास्मि—प्रसन्नास्मि । ते—तुभ्यम् with you. पुत्र वरम्—Some commentators take this as one word, not with good taste, however, and explain पुत्ररूपं वरम् । न केवलानाम् &c. See ft. note.

Sl. 64. मानितार्थी—This epithet is used for the sake of effect. The king who always granted the wishes of suitors was now a suitor himself. स्वहस्ता-जित &c.—Dilîpa had earned for himself the title of 'hero' in all its aspects by dint of his arms. That he was a युद्धवीर, दानवीर and धर्मवीर is described in the first canto. And here he proves himself to be a दयावीर also like जीमूतवाहन. सुदक्षिणायाम्—Sud. being the आधार of the जन्मक्रिया of the child is put in the loc. case. तनयम्—तनोति वंशमिति तनयः ।

Sl. 65. सन्तानकामाय—Up. Tat. Comp. See Sanj. राज्ञे—The dat. by the rule प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता । In the case of श्रु with प्रति and आ meaning to 'promise,' the person to whom something is promised is put in the dat. case. दुग्ध्वा &c.—This shows that the cow knew of the peculiar efficacy of her milk. The king was वन्यवृत्ति and had not tasted her milk until now and hence her order.

Sl. 66. वत्सस्य—This means by लक्षणा, वत्सर्पीतस्य । अनुज्ञामधिगम्य—This is necessary as the sage had desired him to live on the products of the forest. षष्ठांशम् &c.—See ft. note. The cow is here again compared to the earth; see II. 3.

Sl. 67. क्षितीशेन—क्षियन्ति निवसन्ति प्राणिनोऽस्यामिति क्षितिस्तस्या ईशः । The force of the epithet is this:—Dilîpa was a king and so could have done any thing he liked. Yet he awaited the order of the sage to drink the cow's milk. This humility in the king pleased the cow. वसिष्ठधेनुः—The reference to Vasishṭha here is not out of place. Though the king was ordered to drink the milk there and then, he declined to do so. And yet the cow was not offended. This was because Dilîpa wished to take the permission of Vasishṭha, her revered master. च—shows that the two actions expressed by प्रीततरा बभूव and प्रत्याययौ took place simultaneously. अश्रमेण—because both of them were in a pleased mood, and so did not feel the fatigue of the journey.

Sl. 68. प्रसन्नेन्दुमुखः—Ere this Dilîpa's face was overspread with a sort of gloom caused by his childless state. It now wore away and his face shone bright like the autumnal moon freed from the clouds. प्रहर्ष &c.—We might dissolve प्रकृष्टो हर्षः प्रहर्षः स एव चिह्नमनुमायकं तस्य वा चिह्नानि तेन तैर्वानुमितम् । पुनरुक्त्या—पुनरुक्त here means repeated and not superfluous. If we take the latter meaning, the figure will be faulty, whether we take इव as the sign of an उपमा or उत्प्रेक्षा, in both of which the two things compared ought to be distinct, since Dilîpa's words were actually superfluous and not *like to* or *as if* superfluous.

Sl. 69. अनिन्दितात्मा, सद्वत्सलः—These two epithets, though apparently they seem to be used for the sake of alliteration, have a meaning here. The king's recent self-sacrifice had now proved that he was preeminently सद्वत्सल or kind to the good and being blessed by the cow, he was free from the bane of sonlessness. Thus he was peculiarly सद्वत्सल and अनिन्दितात्मा now. For the meaning and der. of वत्सल see Sanj. and notes on V. Sl. 7. पपौ—drank, received in. To drink fame seems to be a queer expression; but it is the sanskrit idiom meaning 'receiving in a fresh accession or addition of fame'. Cf. VII. 63. where the idea is repeated.

शुभ्रं यशो मूर्तमिव—On this S. P. Pandit observes:—"That renown or good fame should be conceived to be as white i. e. clear or bright, as the shine of the full moon, free from all approach of obscuring clouds, or as any other perfectly white substance, as pure milk, is intelligible enough. But when things of actual existence and of established whiteness like milk, snow, &c., are compared to renown, we leave the region of metaphor or simile as such, and step into the region of what may perhaps be called unreal similes."

But this criticism seems to be based either on a misunderstanding of the force of इव, or on an ignorance of the distinction between an उपमा and an उत्प्रेक्षा. The fig. of speech here is उत्प्रेक्षा and not उपमा, the इव indicating सम्भावना and not साधर्म्य, as is clear from the presence of the word मूर्त in the line. The उत्प्रेक्षा requires that the उपमान should be unreal. What is a fault in an उपमा is the essential condition of, and constitutes the beauty in, an उत्प्रेक्षा. See K. P. X. All that the poet means here is, that Dilîpa's sonlessness, which had so long hung like a dark cloud obscuring his otherwise spotless fame, was now removed so that it seemed he was drinking in not a quantity of milk, was but receiving in, as it were, a new fund of spotless fame (of having a child.)

मूर्तम्—p. p. p. of मूर्च्छ्, incarnate, having a bodily existence.

Sl. 70. यथोक्त &c.—उक्तस्यानतिक्रमो यथोक्तं Avy. comp. यथोक्तमस्यास्तीति यथोक्तम् | explained by reference to the rule 'अर्श आदिभ्योऽच्' | Now see Sanj. प्रास्थानिकम्—der. from प्रस्थान + इक् (ठञ्); see Sanj.; customary at the time of setting out. According to the words of the Vṛttikāra quoted by Malli. words expressing time, even by लक्षणा may take the affixes added to words expressive of time. Here the word प्रस्थान means by लक्षणा the प्रस्थान-काल and hence it takes ठञ्. राजधानीम्—धीयतेऽस्यामिति धानी । राज्ञो धानी राजधानी । वशी—Here the word has a wider denotation than is usually allotted to it. Vasishṭha had control not only over his senses, but also over other things in the world, so that even paramount kings like Dilîpa were under his power. Hence the poet says वसिष्ठस्तं प्रस्थापयामास and not दिलीपः प्रतस्थे.

Sl. 71. हुतं हुताशम्—Mark the difference between the meanings of हुत in

हुतम् and हुताशम्. In one case it means 'propitiated with offerings' from हु to please, in the other 'what is offered' fr. हु to offer. सन्मङ्गल &c.—सन्ति मङ्गलानि सन्मङ्गलानि । तैरुदग्रतरोतिशयेनोदग्रः (more mighty or unbearable; cf. उदग्र sl. 53.) प्रभावो यस्य । Dinakar explains this as सतां मङ्गलेन प्रीतवद्भिर्गोब्राह्मण-प्रदक्षिणीकरणेनोदग्रतरो महीयान् प्रभावो यस्य । See ft. note. Cf.—धेनुर्वत्सप्रयुक्ता वृष-गजतुरगान्दक्षिणावर्तवर्हि दिव्यस्त्रीपूर्णकुम्भद्विजनृपगणिकापुष्पमालापताकाः । सद्योमांसं घृतं वा दधि मधु रजतं काञ्चनं शुक्लधान्यं दृष्ट्वा श्रुत्वा पठित्वा फलमिह लभते मानवो गन्तुकामः ॥ According to Vallabha सन्मङ्गल refers to the auspicious appearance of birds and the manifestation of other signs at Dilīpa's departure.

Sl. 72. श्रोत्राभिराम &c.—अभिरमत इत्यभिरामः श्रोत्रयोरभिरामस्तेन । सहिष्णुः—सोढुं शीलमस्य । This is said with reference to his successful performance of the गोसेवाव्रत he had undertaken. अनुद्वातसुखेन—अवियमान उद्वातोऽस्मिन्नित्यनुद्वातः । Now see Sanj.. मनोरथेन—मनसो रथो मनोरथः । The desire carries the mind from one object to another just as a car does a man; so the desire is called the car of the mind. The epithets श्रोत्राभिरामध्वनिना and अनुद्वातसुखेन apply to मनोरथ as well. In this case ध्वनि means 'the sound of the desire being pronounced aloud' which was pleasing now that its fulfilment was certain; and अनुद्वात means 'the removal of obstacles'; see Sanj.

Sl. 73. प्रजार्थ &c.—When referring to the moon प्रजा means 'the people, the world'. The moon also observes a sort of vow viz. of allowing the gods to drink of him, for the good of the world, and gets emaciated. See ft. note. नाथमिवौषधीनाम्—See ft. note. The moon is called the lord of plants, as moonlight is essential to their growth. Cf. Rg. X. 85. 2. 'सोमेनादित्या बलिनः सोमेन पृथिवी मही । अथो नक्षत्राणामुपस्थे सोम आहितः' । where Sāyana explains 'अमृतसेकेनौषध्यभिवृद्ध्या पृथिव्या बलवत्त्वम्' । Hv. XXV—ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । बीजौषधीनां विप्राणामपां च जनमेजय ॥ &c.; and Kā. Kh. XIV. तस्य यत्प्रावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत । तेनौषध्यः समुत्पन्ना याभिः संधार्यते जगत् ॥ × × × बीजौषधीनां तोयानां राजाभूदग्रजन्मनाम्' इ० । See also Váy. P. XXVIII. 12. 16. I quote the following note on the history of the word from S. P. Pandit's note, as I could not have given it in better words than he has done.

"Properly speaking औषधीनां नाथः or 'the king of plants,' is the Soma plant, which being largely used in sacrifices, naturally came to be regarded as the highest plant, and be styled the 'king of plants.' The key to the fact of औषधीपतिः meaning both the Soma plant and the Moon seems to lie in the word इन्दु. This word is frequently found in the Rīgveda, but always in the sense of (1) a drop of the Soma juice, and (2) the Soma juice itself. It appears that the word इन्दु, coming then to signify a globule, or a round little body, very naturally became a name of the full Moon. Now according to a very common principle that has had such a prominent influence on the development of the Sanskrit vocabulary,—viz, that whenever a vocable that signifies two things, has other synonymes, those other synonymes also become each expressive of the same two things,—the word Soma acquired the additional

sense of Moon. Then as is very common in the growth of mythology, the conceptions, attributes &c., connected with the original personified or rather deified concept Soma, viz. that of the plant, became attached to the new concept viz. that of the Moon. Thus the whole derivation may be put in the following pseudo-logical form. 'The word इन्दु meant both a drop of the juice of the sacrificial plant, (or the juice itself) and the Moon; a synonyme of इन्दु in the first sense is the word सोम; therefore सोम meant both the plant and the Moon. Now because Soma, 'the plant' was developed into a personification by certain attributes, therefore, Soma, the Moon, acquired also the same attributes'. And thus it is that the moon also came to be described as 'the King or Lord of the plants.'

Sl. 74. **पुरन्दरश्रीः**—Purandara or 'the destroyer of the enemies' cities,' is a name of Indra, because he is described in the hymns of the R̥gveda as having destroyed the cities of his enemies, i. e. the clouds. In the Purāṇas, however, he is described as often being driven out of his heaven by the demons, but as always reentering his capital on all such occasions, after having finally overcome his foes, and restoring order to the universe. Here the poet probably refers to this when he says that Dilīpa entering his capital and once more resuming the government of the earth, had the grace of Indra.

भुजङ्गेन्द्र &c.—The lord of serpents is Vāsuki regarded as the emblem of eternity, whence he is also called Ananta. He is represented as sustaining the entire world on his head. Cf. Vish. P. 'पातालानामधश्चास्ते त्रिष्णोर्यातामसी तनुः । शेषाख्या यदुगान्त्रक्तुं न शक्ता देवदानवाः ॥ योनन्तः पठ्यते सिद्धैर्देवदेवार्धिपूजितः । तस्यैषा सकला पृथ्वी फणामणिशिखारुणा । आस्ते कुसुममालेव कस्तद्वीर्यं वदिष्यति. ॥ &c.

Sl. 75. **अत्रेर्नयनसमुत्थं &c.**—Atri is a celebrated sage and author of many Vedic hymns. He is one of the sons of Brahmā. According to the Vayu P. the essence of Soma or moon dropped down in ten streams from the eyes of Atri, while he was absorbed in meditation. The presiding goddesses of the ten quarters at the command of Brahmā, bore the foetus and the moon was born. For a fuller account, see Hv. quoted by Mall. Wilson's Vishṇu P. p. 392, and Padma P. Svargakhanda.

सुरसरिदिव &c.—As the allusion is obscene it is not given here in English; for it see Sanj.; also Mah. Bhār. Anu. p. 84, 85.; Vāman P. 54. Kum. IX. and X. Wilson's Meg. note 79.

लोकपालानुभावैः—The Lokapālas are the guardian deities presiding over the eight quarters. For their names see note on दिग्गज I. 78. Cf. Amar. इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैऋतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥ अनुभाव seems to be used here in the sense of मात्रा or अंश 'a portion of'. Cf. III. 11. Vallabha quotes the following sl. on this: इन्द्रात्प्रभुत्वं तानात्प्रतापं क्रोधं हराद्वैश्वनाश्च वितन् । आल्हादकत्वं च निशाधिनाथादादाय राज्ञः क्रियते शरीरम् ॥ Cf.

Manu. V. 96. quoted by Malli. and ft. note. **आधत्त**—On this Malli. remarks—the queen simply bore the foetus and took no part in rearing it (as it was formed of divine energies). In support of this he quotes *Āshwaláyana*. The word **आधान** is used in various senses by *Káli*. See I. 24, 85; VII. 20. Meg. I. 3. 9. &c.

The two similes here contain in them the promise of tender and warlike virtues in the future child besides being complimentary to the magnanimity and the sanctity of the king and the queen.

CANTO III.

Sl. 1. **उपस्थितोदयं भर्तुर्दीप्सितम्**—This is in apposition to **दौर्हदलक्षणं** 'outward marks of being with child', which were, as it were, the very wish of her husband with its fulfilment at hand. **आप्तुमिष्टमिप्सितं** here used substantively. Pandit thinks that Vallabha has explained it better by taking it as an adj. qualifying **दौर्हदलक्षणं**, and meaning अभिमर्तं, wished for; **सखीजन** &c.—**सखीनां जनः सखीजनः** | In such cases **जन** means, 'a collection or multitude'; Cf. **पौरजनस्य** VI. 7. **बन्धुजनः** Kum. I. 26. **उद्दीक्ष्यत एभिरित्युद्दीक्षणानि** | now see Sanj.

निदानम्—The root, chief cause. **दौर्हदलक्षणम्**—**दौर्हदस्य गर्भस्य लक्षणम्** | On this Malli. has the following remark:—A pregnant woman is said to be **द्विहृदया** or one who has two hearts, her own, and that of the foetus. And the foetus, in connection with that is called **दौर्हद** while the woman in relation to it is called **दौर्हदिनी** | See Sanj. **दौर्हद** therefore is irregularly derived from **द्वि + हृदय** to be explained like **पृषोदर**; or it may be derived from **दुर् + हृद्**, also irregular by, (the regular form being **दौर्हर्दि**;) **दुष्टं हृद् हृदयमस्या इति दुर्हृद् गर्भिणी तस्याः सम्बन्धीदम्** | **हृच्छब्दोपि प्रकृत्यन्तरमस्तीति वृत्तिकारः** | The best way to avoid all these irregularities is to adopt the reading '**दौर्हलक्षणम्**' which appears to be the reading of the poet also; see Sl. 6, 7.

Sl. 2. **असमग्र** &c.—**सङ्गतमग्रमस्येति समग्रम्** lit. having the end attached; hence complete. **असमग्रं भूषणं यस्याः** | मुखेन Malli. takes this as **उपलक्षणे तृतीया**, or as prof. Ray would have it **सहार्थे तृतीया** | The learned prof. thinks that it will be much better to take this and **शशिना** as **हेतौ तृतीया** | See his note. **विचेयतारका**—**विचेयाः** which are to be searched for, hence few. **प्रभातकल्पा**—**प्रारब्धं भातमस्यां प्रारब्धा वा भातुमिति प्रभाता** | See Sanj. **कल्प** added to nouns and adjectives means 'a little less than, nearly equal to &c'. **शर्वरी**—**शृणाति चेष्टा इति** | Unà. II. 121. For the external signs of pregnancy see *Vahvata* (*Vāgbhata*) quoted by Malli. Cf. also *Bhāvaprakāsa*. **अवसादः पिपासा च ग्लानिः**—**स्तनयोर्मुखकाष्ठ्यं स्याद्रोमराज्युद्गमस्तथा** | **अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः**

संमिल्यन्ते विशेषतः ॥ अकामतस्छर्दयति गन्धादुद्विजतेऽशुभात् । प्रसेकः सदनं चैव गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥ &c.

Sl. 3. **मृत्सुरभि**—having an earthy fragrance, smelling of earth; applies to both आनन and पल्लव. Some pregnant women eat baked earth. रहसि (a) in private; (b) in a sequestered spot. पयोमुचां &c.—The poet in several places refers to the earthy fragrance issuing forth from a dry ground during the first showers of rain after summer. शुचि—has also a double sense, the second being obscene.

Sl. 4. **मरुत्वान्**—मरुतो देवाः सन्त्यस्यानुचरत्वेनेति मरुत्वान् । He who is followed by the gods; Indra. In the Veda the Maruts are described as the gods of the air. विश्रान्तरथः—The root श्रम् with वि means generally to rest or to relieve fatigue; see I. 54. IV. 74.; and also, though less often, to stop moving, in which sense it is used here.

Sl. 5. **अनुवेलम्**—वेलायां वेलायामनुवेलम् । Here अनु has the sense of 'वीप्सा' or repetition. उत्तरकोसलेश्वरः—उत्तरकोसलानामीश्वरः । उत्तरकोसल being a संज्ञा has no विग्रहवाक्य । The country of Kosala, according to the Rāmāyaṇa was situated along the banks of the Sarayu, the river Gogra of modern times. Its capital Ayodhyā is described in the fifth chapter of the Adikāṇḍa and said to have been twelve *yojanas* in length and three in breadth. It was also called Sāketa and one of its principal suburbs was नन्दिग्राम where Bharata ruled the kingdom during the absence of Rāma. Kosala was divided into 'Uttara Kosala' and 'Dakshina Kosala'. In the Matsya Purāṇa, the former is called Ganda, a district still known by the same name, and occurring in the Māh. Bhār. after Pāṇchālā among the conquests of Bhīma. See Sab. P. chap. 30. It is certain, therefore that the country north of Ayodhyā comprising Ganda and Baraitch was known as Uttara-kosala. Aja, Dasharatha &c. are said to have ruled over this province. At the time of Rāma's death, his two sons Kusha and Lava reigned respectively at Kusavati in southern Kosala in the defiles of the Vindyas, and at Shrāvasti in northern Kosala. For fuller information see Anandoram Boorooah's ancient geography of India p. p. 86.-90. paras 93--96.

Sl. 6. **दोहद**&c—दुःखयतीति दुःखम् । दुःखं शीलं स्वभावो यस्य तस्य भावो दुःखशीलता; now see Sanj. दोहनं दोहः । दोहमाकर्षं ददातीति दोहदः the qualms or hankerings of pregnancy; दोहद also means the foetus. On this Susruta has the following:—तस्माच्चतुर्थे गर्भस्तु नाना वस्तूनि वाञ्छति । तत्र द्विहृदया यत्स्यान्नारी दौर्हदिनी मता ॥ दौर्हदावज्ञया कुब्जं कुणिषण्डं च वामनम् । विकृताक्षमनक्षं वा पुत्रं नारी प्रसूयते ॥ यतः स्त्री दौर्हदं प्राप्य वीर्यवन्तं चिरायुषम् । पुत्रं प्रसूयते तस्मात्तस्यै वाञ्छितमर्पयेत् ॥ इन्द्रियार्थान्सौ यान्यान्भोक्तुमिच्छति गर्भिणी ॥ गर्भबाधाभयात्तांस्तान्निषगाहृत्य दापयेत् ॥ &c. शारीरस्थान. न०

त्रिविध—**त्रिविध**—is curiously derived; त्रि three i. e. the gods ब्रह्मा, विष्णु and शिव, and

दिक् to sport; where the three gods take divine pleasure. त्रिसृष्वप्यवस्थासु त्रयो ब्रह्माविष्णुरुद्रा वा दीव्यन्त्यत्रेति । हलश्चेति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । or ब्राह्मैवैष्णवरौद्रभेदेन सान्विकराजसतामसभेदेन वा त्रिविधो दीव्याति व्यवहरति प्रकाशते वेति । This is free from any grammatical irregularity. Or त्रितीया द्यौः । The neu. त्रिदिक् is also correct.

Sl. 7. च—is used here पक्षान्तरे. But when she had got over &c. पुराण—पुराभवं पुरातनं or पुराणं formed irregularly. अनन्तरम्—here indicates nearness in point of time.

Sl. 8. दिनेषु—the period of gestation; as days passed on *i. e.* as she advanced in pregnancy. तिरश्चकार—तिरस्कृत properly means what is hidden from view and therefore not noticed; hence secondarily what is not noticed even though not hidden. Thus when one of two things by its superior excellence prominently draws attention to itself diverting it from the other, the second thing is said to be तिरस्कृत *i. e.* excelled by the other. अभिलीनयोः—ली is here trans. though it is generally used intransitively.

Sl. 9. निधान&c.—निधीयतेऽनेनेति निधानं निधिः । The genius of wealth. This epithet indicates mighty fortune of the forthcoming babe. सागराम्बराम्—Malli. takes this as a संज्ञा. Cf. 'भूतधात्री रत्नगर्भा विपुला सागराम्बरा' इ. कोषः । Vāmana, however, cites this as an instance of an attribute alone being used for the correspondig substantive when the meaning is plain; विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौयथा—'निधानगर्भामिव सागराम्बराम्' । अत्र हि पृथिव्या विशेषणमात्रमेव प्रयुक्तम् । एतेन 'क्रुद्धस्य तस्याथ परामरातेर्ललाटपट्टादुदगादुद-र्चिः' । 'गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकैर्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः' । इत्यादयः प्रयोगा व्याख्याताः । शमीम्—fire is believed to reside in the Samî tree, a rod of which is used to produce fire by friction for holy purposes. By this epithet प्रताप or pro-
wess in the child is indicated. नदीमिव &c.—This indicates purity in the child to be born. सरस्वतीम्—The river Saraswatî flows near Thāneshwar (स्थाण्वीश्वर). Its modern name is Saraswtî or Caggar. Anandoram Boorooah says—'Two other junctions are mentioned which are borne out by the map, viz. of the Kaushikî and the Dr̥shadwatî on the west and of the Aruna with the Saraswatî below Thaneshwara. Near the first is Vyāsasthali, the modern Basthali. Not far from the junction of the two combined streams (Saraswatî and Dr̥shadwatî) is the modern Kaithal, which is probably Kapisthala of the Vanaparvan. The Saraswatî which loses itself in the sandy desert is supposed by the poets to flow under the surface of the earth, and join ultimately the ocean'. The R̥gveda represents it as flowing into the sea. But later legends make it disappear under ground and join the Ganga and Jamunà at Prayāga. Pilgrims yet speak of a river in Behar with a dry bed but giving water within a few inches of the sandy surface, which they call फल्गुगङ्गा and consider almost as sacred as Gangà itself. The Mah. Bhar. thus accounts for its disappearance. Varuna once carried off Bhadrà, the beautiful spouse of a

Brahmaṇa, named उत्थ and would not yield her up. The Brahmaṇa then addressed himself to the countries and the river Saraswatî saying 'Oh goddess Saraswatî, vanish into the deserts and let this land, deserted by trees, become impure'. When the country had been thus turned into a desert Varuṇa restored his wife to उत्थ.

ससत्वाम्—सत्वेन गर्भरूपेण सह वर्तत इति । The fig. of speech here according to Chár. is मालोपमा see K. D. II. 42.

Sl. 10. पुंसवनादिकाः—पुंसवन is the first ceremony performed on a woman's showing distinct signs of conception with a view to the birth of a male child. This is performed in the 2nd or 3rd month when the moon is in conjunction with some male star. Cf. Gobhila. तृतीयस्य गर्भमासस्यादिमदशे पुंसवनस्य कालः । Saunaka व्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत् । गर्भेऽव्यक्ते तृतीये चेच्चतुर्थे मासे वा भवेत् ॥ and Vasistha—कुर्यात्पुंसवनं प्रसिद्धविषये गर्भे तृतीयेथवा । मासि स्फीततनौ तुषारकिरणे पुष्येऽथवा वैष्णवे ॥ हित्वा कर्कटकं नृयुग्ममबलामन्येष्वरिक्ते त्रिथौ । शुद्धे नैधनधात्रि शुक्रशशभृद्विन्मन्त्रिणां वासरे ॥ See Sanj. सदृशीः—समान इव पश्यतीति सदृशः सदृक् वा Though thus derived the idea of seeing is not present in these words.

Sl. 11. सुरेन्द्र &c.—सुरेषु इन्द्रा लक्षणया श्रेष्ठाः सुरेन्द्रा &c. Cf. II. 75. उपचाराञ्जलि &c.—उपचर्यते । अनेन वा । उपचारः; now see Sanj. This shows how feeble सुदाक्षिणा had grown as she advanced in pregnancy. It is a duty enjoined on every Hindoo woman to rise and join hands in respect when her husband approaches her. Cf. अभ्युत्थानमुपागते गृहपतौ तद्भाषणे नम्रता तत्पादार्पितदृष्टिरासनविधिस्तस्योपचर्या स्वयम् । सुप्ते तत्र शयीत तत्प्रथमतो जह्याच्च शय्यामिति प्राच्यैः पुत्रि निवेदितः कुलवधूसिद्धान्तधर्मागमः ॥ पारिप्लव &c.—परिप्लवते इति पारिप्लवम् । That which moves all round, hence unsteady. परिप्लवमेव पारिप्लवम् । पारिप्लवनेत्रत्व has nothing to do with pregnancy in particular. It is a sign of natural timidity which is a characteristic of females in general.

Sl. 12. कुमारभृत्याकुशलैः—Kumárabhṛtya is the name given by Sushrúta to one of the eight branches of medical science which deals with the proper development of the foetus, taking care of the mother during the latter days of her pregnancy, and of the babe when born &c. कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानां च व्याधीनामुपशमार्थम् । Sushrúta. कुमारभृत्या गर्भिण्या परिचर्योच्यते । Hārāvali. कुशलैः—कुशान् लातीति कुशलः lit. one who plucks the blades of kusa grass; but as it requires great skill to pluck the sharp blades of kusa grass without hurting one's fingers, it has come to mean 'one who is skilful'. गर्भभर्मणि—The development of the foetus. According to the Sid. Kau. the affix is मनिन् and not मनिच्. प्रतीतः—हृष्टः Malli. Cf. V. 26. It may also mean 'confident'. काले—has a double sense (1) in the tenth month; (4) at the advent of the rains.

Sl. 13. ग्रहैः--गृह्णाति भाविशुभाशुभफलयेजनया स्वायत्तिकुर्वन्तीतिग्रहाः । गृह्णाते र-
विरश्मिभिरावृत्यतिरस्क्रियन्त इति वा । उच्चसंश्रयः--उच्चः संश्रयोऽवस्थानं येषाम् oc-
cupying a high position, in the ascendant This and the other adj.
असूर्यगैः have been fully explained in the Sanj. and the foot-notes. The
sl. 'अजवृषभ' &c. quoted by Malli. means:--तुङ्ग is the technical term
for 'high, in the ascendant.' If a राशि be divided into 30 equal
parts, then the seven planets रवि, सोम, मङ्गल; बुध, बृहस्पति, शुक्र and शनि
are said to be in the ascendant when they are each in the fol-
lowing zodiacal signs respectively : मेष (aries), वृषभ (taurus), मृग (cervus)
अङ्गना (virgo), कर्क (cancer), मीन (pisces), and तुला (libra); and particular-
ly so when in the 10 th, 3 rd, 28 th, 15 th, 11 th, 27 th, and 20 th divi-
sion respectively of each. A low position is at the end of the diameter
through a high position i. e. the 7th sign from the high position. असूर्यगैः-
The नञ् here, though compounded, is emphatic. Close proximity with
the sun forms the setting (अस्तमय) of the planets, and their separation
from the sun is their rise. (See Sanj). This indicates that the glory of
the child to be born would be ever in the ascendant. सूचित &c.—सम्पत् ex-
cellence, exuberance. One planet in the ascendant at the time of one's
birth foretells happiness, two great achievements, three a kinglike position,
four a throne and five a divine position. Raghu was foreshown by five such
planets to be a divine being. Only a divine incarnation is said to be favoured
by five planets. Cf. the account of Rama's birth. उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ
नवम्यां तिथौ लग्ने कर्कटक पुनर्वसुदिने मेषं गते पूषणि । निर्दग्धं निखिलाः पलाशसमिधो मेध्या-
दयोध्यारणेराविर्भूतमभूदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकमहः ॥ त्रिसाधना शक्तिः--the efficiency
which combines in itself the three agencies or powers viz. (1) प्रभुशक्ति or
the power arising from the resources at the command of and the preemi-
nent position of the king; (2) उत्साहशक्ति or that arising from the king's
personal energy or enthusiasm; and मन्त्रशक्ति or that arising from good
counsel.

Sl. 14. दिशः &c.—These are the signs that attend the birth of a great
benefactor of the world. Cf. with this the description of the birth of Pār-
vatî, Kum. I. 23. quoted in the ft. note.

Sl. 15. अरिष्टशय्याम्--“अरिष्ट is one of those many words in sanskrit
which bear senses quite opposed to each other. अरिष्ट originally meant
unhurt, safe, certain. And then it means in classical sanskrit *unhappy,*
unfortunate, dangerous. Cf. आरात् near, at a distance; यु to join, to dis-
join; अराला a chaste, and an unchaste woman. It is quite possible that
this should arise from a later generation misunderstanding the language
of their ancestors, especially in regard to words which, though once clear
as daylight, have become somehow obscure to them.” S. P. Pandit.
नास्ति रिष्टमत्र, न रिष्यते स्म हिंस्रैः इति वा अरिष्टम् ।

Sl. 16. शुद्धान्त—शुद्धा उपधाशुद्धा जितेन्द्रिया रक्षका अन्ते समीपेऽस्येति शुद्धान्तः ।
अमृत—&c. अमृतस्य सम्मितानि अक्षराणि यस्य तत् । अद्वयम्—दानस्यायाग्यम् ।

Sl. 17. निवात—&c. निरुद्धो निवृत्तो वातोऽस्मान्प्रदेशादिति निवातः । see Sanj.
सुताननम्—Here the compounded form is better than सुतस्य आननम् as it brings prominently the idea of सुत before the mind, the idea of आनन being subordinate in the samāsa, and consequently makes the joy due to the face being that of his child. In the other case कान्तं would qualify आनन directly, so the joy would be due to the loveliness of the face, which is not so good as the first. आत्मनि प्रबभूव—see Sanj. Cf. 'युगान्तनिद्राप्रतिसंहतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासते । तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपो-धनाभ्यागमसंभवा मुदः ॥ Sis. I. 23; also Kum. VI. 59.

Sl. 18. जातकर्मन्—A ceremony performed at the birth of a child before the scission of the navel string. It is thus summarised by S. P. Pandit from Nārayanabhatta's Prayogaratna:—

The moment the birth of a son is announced the father shall see his face, and shall bathe in a river with his face turned towards the east, or if that is not possible, shall bathe at home in cold water mixed with hot water, brought (from a river) during day time, and purified by a bit of gold being thrown in it. Then having sipped water, he shall besmear himself with sandal and wear garlands of flowers, and before the scission of the navel-stalk, and before the baby is touched by any one except the midwife, he shall cause it to be placed on the lap of its mother, with its face turned to the east, and say समास्य कुमारस्य गर्भाम्बुपानजनितसकलदोषनिर्हर-णायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिर्बह्णद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्म करिष्ये. He then shall perform a srâddha to the nine ancestors, and shall throw obla- tions of clarified butter in the sacred fire, kindled for the purpose, in honor of Agni, Indra, Prajâpati, the Visvedevas, and Brahma. He shall then mix a little honey and clarified butter together, in unequal propor- tions, and put the compound on a flat piece of stone, and shall rub a bit of gold on it till some portion of it shall have been mixed with the honey and clarified butter, and with the same bit of gold he shall take the mixed honey and put it in the baby's mouth, with this Mantra: ॐ प्र ते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा प्रसूतं मधोनाम् । आयुष्मान्गुप्तो देवनाभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मिन् । He shall then wash clean the bit of gold and putting it on the right ear of the baby, he shall bring his own mouth close to the baby's and shall say: ॐ मेधां ते देवाः सविता मेधां देवी सरस्वती । मेधां ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्तजौ । Putting again the piece of gold on the left ear of the baby he shall repeat the same verse. He shall then lightly touch with the span of his right hand both the shoulders of the baby at the same moment, and repeat thus: अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुतं भव । वेदो वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् । ॐ इन्द्र भेष्टानि द्रविणानि धेहि चित्तिं द-

क्षस्य सुभगत्वमस्मे । पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वाज्ञानं वाचः सुदिनत्वमहाम् । ॐ अस्मे प्रयन्धि मघववृजीषिन्निन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः । अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीरा-
च्छ्वन इन्द्र शिप्रिन् ॥ Then, to secure well-being and long life for the new-born, he shall say: अङ्गदङ्गात्संभवसि हृदयादधि जायसे । आत्मा वै पुत्रना-
मासि स जीव शरदः शतम् । And with this he shall thrice smell the head of the baby. And having returned to the sacrifice, he shall complete it. Then with cold-water, he shall wash the right breast of the mother, and shall make her suckle the babe with this Mantra: ॐ इमां कुमारोजरां धयतु दीर्घमायुः प्रजीवसे । अस्मै स्तनौ प्रयुञ्जाना आयुर्वर्चो यशो बलम् । He shall then give cows, lands, *tila* corn, and gold to Brahmanas as presents. पुरोधस्—पुरो धीयत इति पुरोधाः । प्रयुक्तसंस्कारः—Cf. VI. 32.

Sl. 19. वारयोषिताम्—वार a multitude, वारस्य योषितः । दिवौकसाम्—We need not suppose any irregularity in the formation of the word (see Sanj) if we derive it fr. दिव neu., दिवमोको येषां ते । 'मन्दरः सैरिभः शक्रभवनं खं दिवं नमः' इति त्रिकाण्डशेषः । Malli. himself seems to derive it thus elsewhere. See below sl 47.

Sl. 20. न संयतः &c.—On the custom of liberating prisoners on the birth of a son and heir to the throne, cf. Hem. quoted in the ft. note. राक्षितुः—this explains why there were no prisoners whom he might set free. पितृणाम्—According to the Hindoo shāstras, a man remains indebted to his ancestors as long as he has begotten no son. Hence the compulsory character of the marriage rite among the Hindoos. See note to I. 71.

Sl. 21. अर्भकः—ऋच्यते वृद्धिं प्राप्यत इति । परेषाम्—पूर्व, पर &c. are pronouns when they imply व्यवस्था i. e. denote mere relation in time, space or person, and are not class names. See Pān. I. 1. 34. Thus पर properly means 'one who stands in a specified relative order to another, hence is different from him. It is through this meaning of 'different' that the meaning 'enemy or adversary is obtained by उपचार. Cf. Manora-
ma—देशवाचितया व्यवस्थाविषययोरेव परापरशब्दयोरुपचारात्प्रतिवादिनि च प्रयोगः &c. अवक्ष्य धातोः &c.—This der. is of course poetical. See however Sanj.

Sl. 22. शरीरावयवैः—अवयव (a) limbs; (b) digits. हरिदश्वः—The sun has seven horses, all green in colour, harnessed to his chariot, also called by the name हरित्. चन्द्रमाः—चन्द्रं कर्पूरं सादृश्येन माति तुलयतीति चन्द्रमाः । Un. IV. 228. or चन्द्रमाह्लादं मिमीते निर्मिमीते इति । Or कालं मिमीते इति माः the maker of time; माश्चासौ चन्द्रश्च । राजदन्तादिः । or चन्द्रश्चासौ माः । The pleasant maker of time. The sun and the moon are both the keepers of time. Cf. ये द्वे कालं वि-
धत्तः Sá. I.) but the moon is called the pleasant timemaker as her rays do not hurt the eye. Cf. Kum. I. 25. quoted in the ft. note.

Sl. 23. उमा—For a poetic account of the name cf. उ मेति मात्रा तपसो

निषिद्धा पञ्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम Kum. I. 26. ओर्मेशस्य मा लक्ष्मीरिति वा ।
शरजन्मना—Kártikeya, so called because he was born in the Sara grass and reared there by the six divine Kṛttikās. See ft. note and Malli. on II. 75.

Sl. 24. **रथाङ्ग** &c.—रथस्याङ्गं चक्रं नाम यस्यासौ रथाङ्गनामा । now see Sanj. **भावबन्धनम्**—Malli. takes भाव in the sense of हृदय, and he is supported in this by Bhavabhūti's lines 'अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयम् । आनन्दप्रस्थिरेकोयमपत्यमिति बध्यते ॥ अन्तःकरण is given as one of the senses of भाव in the Vāchaspatya where it is derived fr. भू चिन्तायाम् + करणे अच् । Chár, Vall. and others understand by भाव, चेतविकार a particular emotion produced by affection or love; in this case भावबन्धन may mean 'that which strengthens or steadies affection; or which is founded on love. For this sense of भाव cf. VI. 36; Kum. III. 35. Either of the meanings would suit the context. **परस्पराश्रयम्**—of which the अश्रय was each of the other. **रथाङ्गनामोरिव**—Poets suppose that the very separation of the chakrawāka birds creates longing in each for the other and thus it ever increases their love for each other.

Sl. 25. **तेन**—The sing. shows that the king's joy was due to each of his son's actions separately, and not necessarily to all these taking place simultaneously. This Sl. is cited in the Sah Dar. as an instance of वत्सलरस. See ft. note.

Sl. 26. **उपान्त** &c.—उपस्थितोन्तो ययोः or उपगतावन्नमुपान्तौ &c.; see Sanj.; with eyes closed at the extremities. This is the sign of extreme pleasure, a spontaneous action of the body, being the result of a thrill of joy, rather than a wilful action as S. P. Pandit's note seems to suggest Cf. शृंगे च स्पर्शनिर्मलितार्क्षी मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः । Kum. III. 36. **चिरात्** &c. After or for a long time. जानातो नि ज्ञः सुतस्पर्शरसस्य ज्ञः सुतस्पर्शरसज्ञस्तस्यभावस्तथा ताम् । Knew (experienced) after a long time the deliciousness of the touch of a son; or knew that he was enjoying the touch of a son after a long time, so benumbed was he with joy; or it may mean 'attained for a long time to the condition of enjoying &c.'; see ft. note. Also cf. Sá. VII. 17.

Sl. 27. **परार्थ** &c.—परस्मिन्नर्थे भवं परार्थम् । and as it is the upper half of any thing that is high up and more important, परार्थ means 'the best' उत्कृष्ट. See ft. note. **स्थितेरभेत्ता**—the preserver of the social order. This he did by keeping himself within the limits of his own duties and not allowing each individual to violate his. **स्वभूतिभेदेन**—applies both to Raghu and Vishnu; see ft. note. **गुणार्थ** &c.—अग्रे भवमर्थं गुणेषु अर्थं गुणार्थं तेन &c.; see Sanj. **पतिः प्रजानाम्**—this is purposely left uncompounded that it may apply to the king as well.

Sl. 28. **वृत्तचूडः**—वृत्ता चूडा यस्य । The वृ here is changed to ल for the sake of alliteration; for a similar change cf. IX. 46. See Manu quoted

in the Sanj. For this ceremony see Nārayanabhaṭṭa's Prayogoratha, under that heading. **काकपक्षकैः**—काकपक्ष इवेति काकपक्षकः looking like a crow's feather; locks of hair left on either side of the head after tonsure so called. **अमात्य**—अमा समीपे भवः । “means originally ‘a companion at home, a follower’”. S. P. Pandit. **सवयोभिः**—समानं वयो येषां तैः ॥ Pān. VI. 3. 85. lit. ‘one of the same age;’ it however means technically ‘a friend of the same age.’ **यथावद्ग्रहणेन**—यथा यादृशमर्हतीति यथावत् । Here वत् has the sense of ‘as is proper for one’; see Pān. V. I. 117. **समुद्रम्**—समुनचीति समीचीना उद्रा जलचरविशेषा यस्मिन्निति, सह मुद्रया मर्यादया वर्तत इति वा ॥

Sl. 29. **उपनीतम्**—उपनयन lit leading near *i. e.* either to the Guru for instruction or the Veda; the ceremony of investiture with the sacred thread. **विनित्युः**—विनी means to train, to instruct. Cf. V. 10, X 79. **क्रिया** &c.—For parallel passages see ft. note. **हि**—may also be taken in the sense of अवधारण, प्रतीदत्येव.

Sl. 30. **धियः गुणैः**—The following qualities of the intellect are enumerated in the sl. quoted by Malli. from Kām.—(1) Earnest desire for knowledge, (5) Attention; (3) Comprehension or proper understanding; (4) Retention; (5) Ratiocination or consideration of the pros and cons; (6) Grasping the correct sense; (7) Correct knowledge. Or ऊह inference and अपोह rejection, may be taken separately. **चतस्रः विद्याः**—see Sanj. and note to I. 23. **चतुर्ण्यवपमाः**—an instance of त्रिपदबहुव्रीहि. This indicates the immensity of the four lores. **पवनातिपातिभिः**—पवनमतिलङ्घ्य पतितुं शीलमेषा-मिति तथोक्तास्तैः, qualifies हरिद्विः and गुणैः. The qualities of Raghu's intellect penetrating the various regions of thought, with a rapidity unknown to the wind and the horses of the sun journeying through the sky with an enormous velocity are fitly compared with each other. It should also be noted that the sun has seven horses and the qualities are also seven. The sun's horses bear him through the four regions of space; and the qualities of Raghu's intellect carried him through the four lores. The ध्वनि here is this:—As the sun moves lighting up places where his rays penetrate, so Raghu by virtue of his keen intellect threw light on many an obscure passage in the Shāstras.

Sl. 31. **मन्त्रवत्**—Mantras are the magical spells which endow the arrows with peculiar virtue. **धनुर्धरः**—धरतीति धरः धनुषो धरः ।

Sl. 32. **वत्सतरः**—तनुः वत्सः वत्सतरः । The तर is added by ‘वत्सोक्षाश्चर्षभेभ्यश्च तनुत्वे Pān. V. 3. 91. Lit. a calf in which there is very little (तनु) of वत्सत्व or the first stage of development *i. e.* which has just entered the second stage of development. प्रथमवया वत्सस्तस्य तनुत्वं द्वितीयवयःप्राप्तिः । &c. Vāmana. Here the 3rd stage उक्षता is left out. **यौवन** &c.—यौवनेन भिन्नं ‘broken off, obscured’ who has just ceased to be a boy and arrived at the stage of youth. See ft. notes.

Sl. 33. गोदानविधेः—गोदान is the ceremony of cutting the hair, performed in the 16th or 18th year, when a youth is shaved for the first time shortly before marriage. See ft. note, and Narāyaṇabhaṭṭa's Prayogaratna. Some derive it from गो having its usual sense of 'a cow', cows being given to Brāhmaṇas as presents on such occasions. विवाहदीक्षाम्—the vow of marriage. 'दीक्षा is the assumption of a particular observance or observances during the performance of a ceremony. A sacrificer is said to take the यज्ञदीक्षा i. e. the vow to observe particular rules of conduct till the end of the sacrifice. So the young prince taking up the विवाहदीक्षा, binds himself to live in the condition of a married man until he should enter the Vānaprasthāśrama". Pandit's note. दक्षसुताः—दक्ष is one of the *prajāpatis*, and a son of Brahmā being born from his right thumb as his wife was from the left. Daksha had 28 daughters of whom 27 were married to Chandra and the youngest सती to shiva. see Kum. I. 21. The 27 daughters are the 27 constellations of stars in the 12 lunar mansions. According to other accounts he had 50, 60, or 44, daughters, out of whom, thirteen or according to some seventeen, or even eight according to others, became the wives of Kashyapa, and became by him the mothers of gods, demons, men &c..

Sl. 34. अंसलः—having muscular shoulders. The affix ल (लच्) denotes here strength. It will be more grammatical to expound the comp. as अंसो बलमस्य विद्यते इत्यंसलः । According to the वृत्तिकार अंस in its proper sense cannot take ल; अंसौ अस्यस्तः will be अंसवान्. I think Prof. Ray is right in thinking that this sloka ought naturally to precede sl. 33.

Sl. 35. नितान्तगुर्वी—Heavy because of the responsibilities of government long sustained; Chār. लघयिष्यता—This he would do by delegating to his son some of his regal functions. निसर्ग &c.—S. P. Pandit thinks that by a zeugma the word 'विनीत' means 'modest' when taken with *nisarga*, and 'disciplined' when with *Samskāra*. इति—expresses हेतु (reason) here. युवराजशब्दभाक्—युवा चासौ राजा च युवराजः । युवराज इति युवराजस्य वा शब्दः युवराजशब्दः ।

It appears to have been an ancient custom in Asiatic monarchies, for the heir-apparent to be solemnly recognized as such in the life-time of his father by being formally installed in the regal dignity, and admitted to a share in the administration. The object of this custom appears to have been threefold. In the first place, it settled the succession, and prevented any civil war between rival claimants for throne, which might arise at the death of the sovereign. Secondly, it furnished an aged or infirm ruler with a youthful coadjutor, who might relieve him of all the more active duties of government, military as well as civil. Finally, it familiarized the young Prince with the administration of Justice and other branches of government, and enabled him on the death of his father to fulfil with efficiency all the duties of Asiatic sovereignty. Under such circumstances an heir

apparent on attaining his majority would be solemnly installed as Rájá, and henceforth he would receive the title of Yuvarája, or 'Young Raja', and would be presumed to act in subordination to his father, who would still retain the title of Maharájá, or Great Rájá'. The installation of a Yuvarája would naturally be regarded throughout the Ráj as an important political event; as the accession of a young and promising Prince would be expected to result in such an infusion of new blood into the administration as would materially affect the interests of both chieftains and people. The eldest son, properly educated, naturally occupied the position of a Yuvarája. (See Wheeler's History of India, vol. II. chap. VI.)

Sl. 36. अनन्तरम्—अविद्यमानमन्तरं दूरता यस्य तत् संनिहितम् । अनन्तरम् may also be taken as an adv. आस्पदम्—आत्मनः पदं given by Malli. is the meaning and not the विग्रहवाक्य of अस्पदम्; आपद्यते अस्मिन्नित्यास्पदम् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायामिति साधुः । Pāṇ. VI. 1. 146. तत्—may also be taken as not compounded. गुणाभिलाषिणी—Malli. seems to add here णिनि in the sense of the agent (कर्तरि) by the rule नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ह्युणिन्यचः' Pāṇ. III. 1. 134. But the root लष् is not to be found among the roots of the ग्रह्यादि class. It may be derived as गुणानभिलषितुं शीलमस्याः । by the general rule 'सुप्पजातौ णिनिस्ताच्छील्ये, Pāṇ. III. 2. 78. But according to some the root लष् ought to take उक् (उक्ञ्) in this sense by Pāṇ. III. 2. 154. The best way to avoid all difficulties of grammar will be to derive it as गुणेषु अभिलाषोऽस्या अस्तीति गुणाभिलाषिणी । नवावतारम्—अवतरति आविर्भवत्यनेनेत्यवतारः an incarnation. The poet here supposes the old lotus to reappear in the shape of the bud. This also applies to Raghu, for according to the Hindoo notion the father takes a new birth in the form of his son.

Sl. 37. विभावसुः—विभा वसु धनं यस्य whose wealth is light; hence fire. सारथिना—here सारथि has the secondary meaning of 'a helper.' घनव्यपायेन—घनानां व्यपायो यास्मिन् ।

Sl. 38. होमतुरङ्ग—तुरेण त्वरया गच्छतीति तुरगः or तुरङ्गः or तुरङ्गमः । होमस्य तुरङ्गः । तादर्थ्ये षष्ठीसमासः । There is a reference here to the अश्वमेध for which see note on VI. 61. शतक्रतूपमः—शतं क्रतवो यागा अस्येति शतक्रतुः । Strictly speaking the comp. शतक्रतुः should not be expounded as it is a संज्ञा. क्रतु in the R̥gveda according to western scholars invariably means power, either mental or physical *i. e.* wisdom or strength; and Indra is the god of hundred wisdoms or power *i. e.* whose wisdom and power are infinite. It has never in the Veda the sense of 'a sacrifice' which was attributed to it in post-Vedic times. 'It is quite possible' remarks S. P. Pandit, 'that the Vedic epithet शतक्रतु may have been misunderstood by the prosaic minds of the post-Vedic ages, and may have given rise to the current myth of Indra having performed one hundred sacrifices before he became the leader of the gods.' See note to the next sl. क्रतूनाम्—करोति क्रियते वा इति क्रतुः ।

Sl. 39. अनर्गलम्—अविद्यमानमर्गलं यस्य । The custom was to allow the

sacrificial horse to go any where it liked. The duty of the guards was simply to see that it was not captured by any one. शक्रः--शक्तोतीति lit. the powerful one. जहार--According to the Paurāṇic accounts Indra is always alarmed whenever any mortal performs unusual religious austerities or tries to complete a hundred sacrifices, fearing lest he should lose his own position being superseded by his mortal rival, and his jealousy being excited interposes various obstacles into the way of his supposed rival in order to thwart his object.

Sl. 40. च—च. The repetition of च indicates that the two actions,—the guards remaining paralysed with wonder, and Nandinī's appearance—were simultaneous. विषाद &c.—who owing to their disappointment did not know what to do. श्रुतप्रभावा—whose (Superhuman) power was well known.

Sl. 41. निस्यन्द—Char. followed by Vall. and Din. understands by निस्यन्द, स्वेद. पुरस्कृतः सताम्—If पुरस्कृत means पूजित, as Malli. takes it, then सतां is subjective gen. by 'क्तस्य च वर्तमाने' Pāṇ. II. 3. 67.; but if it means अग्रतः कृतः i. e. 'chief of, foremost among,' then the gen. is specific by the rule 'यतश्च निर्द्धारणम् | The latter meaning seems preferable. अतीन्द्रिय *prādi* Samāsa; see Sanj. Chār. translates भाव by प्रमेय and Vall. by पदार्थ. This conferring on Raghu of the power of perception of the imperceptible is an exhibition of Nandinī's divine power (प्रभाव).

Sl. 42. पूर्वतः—Here तस् has the sense of the loc. पर्वतपक्षशातनम्—पर्वत-पक्षाणां शातनं यस्मात् | The mountains had wings in ancient times, with which they flew about and grew very troublesome and refractory. On seeing this Indra cut off their wings with his thunderbolt when hundreds of them flew to the sea for shelter; see XIII. 7. Only Maināka is said to have escaped the fate which overtook others. See Kum. I. 20. It is said that the demon Hiranyāksha, by virtue of his magical power endowed the mountains with wings. See Harivamsa quoted in the ft. note. For the real nature of these mountains with wings, see note on लोकालोक. I. 68. ददर्श देवम्—On this Prof. Ray thus remarks:—"This sudden introduction of Nandinī may appear at first sight rather childish on the part of the poet. But it should be remembered that Indra was here trying his best to remain concealed, and it would not have been well for the prestige of the Lord of Gods if a mortal could discover him by mortal means alone. So the intervention of supernatural agency was necessary. If so, it was better that help should come from one whose gift Raghu was, and who was in a manner already interested in the cause of Raghu."

Sl. 43. अक्ष्णां शतैः—Indra is called सहस्राक्ष as he has *ten* hundreds of eyes. The reference here is to Indra's amors with Ahalyā the wife of the sage Gautama. On one occasion Indra, enamoured of her

beauty, assumed the form of her husband and ravished her in his absence. According to one account Ahalya knew the god in disguise, but in the wantonness of her heart yielded to his desire. Gautama returning from ablution saw the god running away in disguise, and understanding at once what had happened, cursed him to be covered with a thousand sores which he afterwards changed into eyes; and also cursed his spouse to be petrified. अनिमेष &c.—It is a characteristic of gods that they do not wink. हरिभिः—See Sanj. But according to the Shàlih., this word has a technical meaning: त्वक्केशबाललोमानि सुवर्णभानि यस्य तु । हरिः स वर्णतोश्चस्तु पीतकौषयसुप्रभः ॥ एनम्—To justify the use of the form here we must have अन्वादेश which cannot be established without much twisting. Probably 'एवम्' is the poet's reading. धीरेण—This shows that Raghu was not at all daunted, but addressed Indra in a steady voice actually stopping him.

Sl. 44. मनीषिभिः—See note on मनीषिन्. I. 11. अजस्र &c.—न कदापि ज-
स्याति allows no break इति अजस्रं क्रियासातत्यम् । Pāṇ. III. 2. 157. अज-
स्त्रेण दीक्षा अजस्रदीक्षा । now see Sanj. क्रियाविघाताय—क्रिया here means the
sacrifices and other ceremonies connected therewith.

Sl. 45. त्रिलोकनाथेन—Malli. expounds this as a त्रिपदतत्पुरुष which is
objectionable according to Pāṇ. The Manoramā has this observation
on this—"कथं तर्हि त्रिलोकनाथेन सता मखद्विषः" इति कालिदासः । त्रिलोकशब्दस्यासं-
ज्ञत्वात् । न च समाहारे द्विगुः । द्विगोरिति डीप्प्रसङ्गात् । न च पात्रादित्वं कल्प्यम् (It
should not be considered as one of the पात्रादि class) 'यदि त्रिलोकी गणनापरः
स्यात्' इति प्रयोगविरोधात् । न चोत्तरपदसमासस्त्रिपदतत्पुरुषस्येह दुर्लभत्वात् । उच्यते—लोकश-
ब्देन लोकसमुदायपरः । व्यवयवो लोकस्त्रिलोकः शाकपार्थिवादिः । एतच्च 'द्विगोलुगनपत्ये' इति
सूत्रे भाष्य एव स्पष्टम् ।" त्रिलोकस्य नाथस्त्रिलोकनाथस्तेन । नियम्याः—On this Din.
has the following discussion:—(Though by the general rule 'पोरदुपधात्' a
root ending in a letter or the labial class and having अ for its penul-
timate can take यत् yet) by the exception 'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे' the root
यम् cannot take it when preceded by an उपसर्ग. How do you defend the
form then? We reply—we first add the affix and then prefix the उप०.
Or we defend it by ज्ञापकप्रमाण; for Kātyāyana says [यस्य हि शो नियमः
सुष्टिनैतत्तेन] न तत्र भवेद्विनियम्यम्' and he cannot use a wrong form. Or we may
explain as नियमे साधवो नियम्या by Pāṇ. IV. 4. 98. Or नियमनमर्हतीति यत् ।
धर्मचारिणाम्—धर्मे चरितुं शीलं येषां तेषाम् ।

Sl. 46. पथः—is acc. pl. श्रुतेः दर्शयितारः—those whose duty it is to point
out the ways of i. e. the rites and ceremonies enjoined by, the Vedas. This
is said in conformity with the belief that the Vedas are eternal and there-
fore older than Indra. Some read श्रुतेः for श्रुतेः । ईश्वराः—It is better to
translate this by 'powerful' as it makes the remark more sarcastic. पद्धतिम्-
पादाभ्यां हन्यत इति पद्धतिः ।

Sl. 47. **प्रगल्भम्**—bold and intelligent. It is generally applied to a speech addressed to a person superior in rank by one inferior to him when it is uttered with confidence and without any feeling of nervousness, which he is not expected to do. **उत्तरम्**—उत्तीर्यतेऽनेन । That which one gets over. When one urges forward an argument it is a sort of barrier to his adversary and since the reply he makes in order to refute the argument takes him, as it were, over this barrier, it is termed an उत्तर.

Sl. 48. **राजन्य**—राज्ञो अपत्यं राजन्यः क्षत्रियः । **जगत्प्रकाशम्**—जगत्सु प्रकाशम् ।

Sl. 49. **पुरुषोत्तमः**—Mallinātha's expounding of this seems to be objectionable. 'वाक्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासोयम् । अत एव पुरुषेषु उत्तम इति स्वपदविग्रहोऽसंगत इत्यवोचाम्' । Tb. Better to expound as पुरुषा आत्मानः । आत्मनामात्मभ्यो वा उत्तम इत्यर्थे समासः (अस्वपदविग्रहः) नित्यसमासः । As Indra wishes here to emphasise the संज्ञात्व of the three words पुरुषोत्तम, महेश्वर and शतक्रतु we must take them as नित्यसमासs having no स्वपदविग्रह । so महेश्वरः—श्रेष्ठः स्वामीत्यर्थेऽस्वपदविग्रहे नित्यसमासः ।; also मखानां शतं विद्यते कर्तृत्वेनास्येति 'शतक्रतुः' नित्यसमासः । **द्वितीयगामी**—गमिष्यतीति गामी द्वितीयं गामी द्वितीयगामी । See Sanj.; or द्वितीयं गन्तुं शीलमस्य । Here the ridiculousness of Indra's argument is too apprent. He puts forth this argument as he has no better defence to give. For if शतक्रतु is a संज्ञा, it could have denoted him in spite of Dilīpa's performing a hundred sacrifices, as the term हिमालय still denotes the mount Himālaya though there are other mountains which are the abodes of snow. If it be admitted for argument that शतक्रतु is not a संज्ञा, then the best course for Indra to adopt, in order to defeat Dilīpa's object, would have been to perform two hundred sacrifices or more if neassary at a sitting—a thing quite within the competence of the lord of gods.

Sl. 50. **अतः**—i. e. in order to prevent another man from becoming a S'atakratu. **कपिलानुकारिणा**—कपिलस्यानुकारोस्यास्तीति कपिलानुकारी तेन । Kapila is an ancient sage, of whom mention is made in the Srutis, and who is often spoken of as an incarnation of Vishṇu. According to the Sharīraka-bhāshya the Vaidic sage Kapila ought not to be confounded with Kapila, the author of the Sāṅkhya Sūtras. Here it should be remembered that it was Indra himself who had stolen the horse of सगर and left it by the side of Kapila. But Indra purposely conceals the fact and makes mention of Kapila in order to strike terror into Raghu's heart by implying that he will destroy him as Kapila had done the sons of Sagar. **सगरस्य संततेः**—Sagara—a king of the solar race, son of Bāhu who was driven out of his kingdom by the Haihayas. Poison was given to his mother by a rival wife of his father, by virtue of which the foetus remained in the womb for seven years. After this Bāhu died; and his wife was delivered of a prince who was named Sagar (born with poison गरेण सहितः) by the sage और्व. He vanquished the Yavanas and made them shave their heads entirely. For an account of Kapila's taking away the sacrificial horse of Sagar

and reducing to ashes his sixty thousand sons, see ft. note and note on भगीरथ IV. 32. See also Vis. P. Vol. II. Ch. 26. slokas 146-147.

Sl. 51. पुरन्दरम्—see note on पुरन्दरश्रीः II. 74. सर्गः—means here determination. रघुम्—the mention of the name indicates Raghu's गर्व. कृती—may also be derived as कृतमस्यातीति । प्राशस्त्यार्थे इन् ।

Sl. 52. उन्मुखः—Raghu remained with his face upwards in order to observe the movements of his adversary. शरासनम्—शरा अस्यन्ते अनेन । आलीढ &c.—विशेषेण शोभितुं शीलमस्येति विशेषशोभी । now see Sanj. आलीढ—see ft. note. According to the lexicon quoted by Malli. there are five postures which archers assume when fighting. They are: (1) वैशाख in which the feet are separated sideways by three Vitastis (about 24 inches); (2) मण्डल when the feet are so stretched that they appear like a gateway; (3) समपद when both the feet are placed evenly; (4) आलीढ the right foot advanced and the left bent behind; and (5) प्रत्यालीढ or the reverse of आलीढ. वपुःप्रकर्षेण—by the particular posture he assumed. विडम्बितेश्वरः—the root विडम्ब् is used when the imitation is not exact though much like the original. The allusion here is to the destruction of Tripura by Shiva, who had to wait for a long time in the आलीढ position, with his face upturned to watch for the moment when the three cities would meet, which was the right time for shooting the arrow, the cities being at other times invulnerable. See ft. note.

Sl. 53. अवष्टम्भमयेन—S. P. Pandit translates this by 'with an arrow consisting of a post *i. e.* 'as big as a post'; but this does not seem to be the meaning here. Not because there is anything impossible about it; for the Māh. Bhār. tells us that Bhîshma's bow was as long as a tala tree, while the arrows discharged by many of the warriors of those times were as big as a yoke or a pole; see Bh. P. 49. 35; but because the context does not justify it. It is decidedly better, as remarked by the late Prof. Apte in his Dic. to translate this by 'with an arrow consisting of his defiance *i. e.* the challenge thrown out, and the bold front presented, by him to Indra. Char. and Vall. give this sense of the word, and Mallinatha's rendering 'स्तम्भरूपेण' though somewhat ambiguous, seems to favour this meaning. It certainly brings out more forcibly the heroic conduct of Raghu if we suppose that he contented himself with a mere challenge and waited for his enemy to commence fighting. हृदि—मर्मणि struck at his heart. This clearly shows that अवष्टम्भ means 'defiance'. Raghu's defiance wounded Indra's pride. A real arrow would have struck him on the chest (वक्षसि and not हृदि). गोत्रभिद्—गां पृथिवीं त्रायन्त इति गोत्रास्तान् भिनत्तीति । Indra so called on account of his having lopped the wings of mountains. नवाम्बुशनीक &c.—The standard of new clouds *i. e.* the rainbow (इन्द्रधनुः). समधत्त बाणम्—This shows that Indra did not wait to be

struck first, but fitted an arrow and even discharged it. The reason for this overhastiness is supplied by the epithet 'अमर्षणः'.

Sl. 55. कुमारविक्रमः—विशेषेण क्रामत्यनेनेति विक्रमोऽतिशक्तिता excessive prowess. कुमारस्येव विक्रमो यस्य । See, however, note on 'मुनिवृत्तीनाम्' I. 8. सुरद्विपा-
स्फालन &c.—Cf. Kum. III. 22. This shows that Indra was no carpet warrior with whom Raghu had to deal. Cf. Din. सुरद्विपेत्यादिविशेषणद्वयेन शक्रस्य वीरत्वं सुकुमारत्वं चोक्तम् । भुजे—i. e. the left arm, which served Sachî as her pillow. Cf. वामबाहुरुपधानमेष ने । Utt. I. शचीपत्र &c.—पत्राकारं विशेषकं पत्र-
विशेषकं a Karm of the शाकपार्थिवादि class. शच्याः पत्रविशेषकं शचीपत्रविशेषकम् । तैर-
ङ्किते. which was marked with a print of the ornamental leaflike figures traced by Sachi on her forehead, or cheeks. Raghu planted his arrow exactly in the place where Sachî much liked to rest her forehead. This gives the reason why the insult was unbearable to Indra.

स्वनामचिह्नम्—It was customary with ancient warriors to engrave their names on their arrows. Cf. VII. 38.

Sl. 56. मयूर—मयते मह्यमातिशयेन रौतीति वा मयूरः । जहार &c.—This was the greatest offence that Raghu could have given to Indra. Even to this day the loss of the standard is considered the greatest disgrace that an enemy could inflict upon the other. See Sanj.

Sl. 57. उपान्तस्थित &c.—अन्तस्य समीपमुपान्तम् । Avy. Comp. उपान्तं स्थिता उपान्तास्थिताः । Now see Sanj. सिद्धः—The Siddhas are semi-divine beings characterised by eight superhuman powers called siddhis; (अणिमादिसिद्धाः Malli. on Kum. I. 5) They are eighty-eight thousand in number, of subdued passions, continent and pure, not subject to death, and free from all worldly desires. See Wilson's Vish. P. p. 227. गरुत्मदाशीविष &c.—गरुता पक्षा वियन्त एषामिति गरुत्मन्तः । आशिषि विषं येषामित्याशीविषः । वृषोदरादित्वा-
त्साधुः । so the commentators on Amar. According to some आश्यां विषं येषां ते । आशी being a word by itself. See Vach.

Sl. 58. अतिप्रबन्ध &c.—अतिशयितः प्रबन्धोतिप्रबन्धः । uninterrupted success-
ion. वासवः—The commentators on Amar. derive this word in three ways: (1) वसवो देवा वसूनि धनान्यस्य वा सन्तीति वसोरपत्यमिति वा; वासं दैत्यानां वार्ताति वा । Of these the second is not supported by the Purānas; Indra is the son of कश्यप who is not a Vasu. Of the other two the third seems better, being in accordance with Indra's character. स्वतश्च्युतम्—This applies to Raghu also. Raghu who was fashioned out of the energies of the lokapālas of whom Indra was the greatest, may be said to have sprung from Indra. See II. 75; III. 11.

Sl. 59. प्रकोष्ठे—प्रकोष्ठ is the interval between the elbow and the wrist. हरिचन्दन—हरेरिन्द्रस्य चन्दनम् । The divine tree obtained from the ocean by churning. प्रमथ्य &c.—धीरं नदितुं शीलमस्या धीरनादिनी । प्रमथ्यमानार्णव इव धीर-

नादिनी ताम् । or प्रमथ्यमानार्णवस्य धीरनादः प्रमथ्यमानार्णवधीरनादः सोस्त्यस्या इति ताम् ।
विडौजसः--According to Bhanuji Dikshit विडति भिनत्ति विडं भेदकम् । विड-
मोजो यस्य । This leaves no irregularity in the comp. Châr. also derives
it thus.

Sl. 60. महीध्र &c.—महीं धरन्तीति महीध्राः । Malli. has धारयन्ति which pro-
bably is a slip. The allusion has been already explained. See Râm. Sun. K.
I. 115-119. अस्त्रम्—This is the thunderbolt, the peculiar weapon of Indra.
It is said to have been fashioned out of the bones of the sage दधीच (or चि)
by *Vishwakarma*, for the destruction of *Vṛtra*. It is sometimes described
as circular like Vishnu's *chakra* or shaped like a quoit, but with a broader
circumference and a smaller central hole, and when hurled against an
enemy the fire of lightning is said to issue forth in destructive flames
from its periphery.

Sl. 61. सैनिक--सेनायां समवेताः सैनिकाः । सह &c.—Raghu's fall was the cause;
the tears shed by his soldiers the effect. But so imperceptible was the
interval between the two that they might be said to have taken place simult-
aneously. निमेषमात्रात्--निमेषणं निमेषः the act of winking once. निमेष एव
निमेषमात्रम् । By the rule 'सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये' the abl. or the loc. may
be used to express the time or space between two actions. Hence any,
निमेषमात्रात् or मात्रे, will do. सैनिक०--हर्षजा निस्वना हर्षनिस्वनाः ।

Sl. 62. शस्त्रव्यवहार &c.—व्यवहारः--वि नानार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नाना-
संदेहहरणाद्व्यवहार इति स्मृतः । इति कात्यायनः । So व्यवहार primarily means
'what removes all doubts'; and since *all* doubts are not removed unless
we put into practice or use the knowledge we acquire, it secondarily means
use. This is the meaning here. विपक्ष--विरुद्धः पक्षोऽस्येति विपक्षः । वृत्रहा--
The killer of *Vṛtra*; Indra. *Vṛtra* was the chief of certain tribes of the
demons known as the *Kàlakeyas*. Endowed with terrible prowess he
discomfited the gods with Indra and drove them out of heaven. Where-
upon the gods applied to Brahmà for redress. The deity said: ye gods
go to sage Dadhîcha and solicit from him his bones. With these prepare
a mighty weapon called *Vajra* endowed with six sides and terrible roar.
With that weapon Indra would be able to kill *Vṛtra*. See above note on
अस्त्रं sl. 60. The gods accordingly repaired to the sage who for the good
of the three worlds renounced his body. *Vishwakarmà* fabricated the
thunderbolt and with it Indra killed *Vṛtra* and routed the Asuras.

In the Veda, *Vṛtra* is the personification of an imaginary malignant
influence, the demon of darkness and drought supposed to take possession
of the clouds, making them obscure the sky and keep back the waters.
He is variously designated as *Vṛtra*, *Ahi*, *Sambara*, *Namuchi*, *Bala* &c.
Indra is represented as battling successfully with this influence and letting
loose the pent up waters to the delight of the world. The clouds are also

poetically pictured as the castles or towns of the demons which he shatters with his thunderbolt.

पदं हि &c.—See ft. note. Virtues step in *i. e.* prevail every where; or virtues make impression (पदं) everywhere.

Sl. 63. असङ्गम्—lit. not sticking *i. e.* cutting through; hence unimpeded. Din. reads अमङ्गम् 'not repulsed' which is certainly the best reading, being the easiest; see note on 'तत्पूर्वमङ्गे' supra II. 42. स्फुटम् distinctly. 'For at first he felt only pleased secretly (तुतोष) at the manifestation of valour by the prince, but had not given expression to his feeling'. S. P. Pandit. आह is here used in the sense of उवाच. Strictly speaking this use of it is ungrammatical, since according to the best authorities it has never a past tense. Prof. Ray of Calcutta, after discussing the question fully suggests that 'किमिच्छतीति स्म तमाह वासवः' must have been the true reading, as it removes the difficulty of grammar.

Sl. 64. सुवर्ण &c.—सुवर्णनिर्मितः पुंखः सुवर्णपुंखः शाकपार्थिवादिवत्कर्मधारयः। High-class arrows are described as having golden shafts. It is not easy to see why gold was needed. The efficiency of an arrow did not always depend in those days on metals. It was due to the *mantra* used at the time of shooting an arrow. Gold was probably used for the sake of beauty; perhaps it added to the efficacy of some kind of charms. Ordinary arrows *i. e.* those shot without being charmed by *mantra* accompanying them, were probably made of hard wood or steel. Or सुवर्ण may mean of golden, beautiful yellow colour. प्रियंवदः—some (including S. P. Pandit and Mr. Nandargîkar) read 'प्रियंवदम्'। But the reading 'प्रियवदः' qualifying Raghu, is certainly preferable. We know that Raghu said what was desired by Indra *i. e.* he was प्रियंवद to Indra. But what Indra said (ऋते तुरुङ्गमात् &c.) to Raghu was not pleasing to him. We shall see further on Raghu returning home *not much* pleased (नृपस्य नातिप्रमना &c. 67); so Indra cannot be said to have been प्रियंवद to Raghu.

Sl. 65. प्रभो—This is to imply that Indra has the power to grant his request. ततः &c.—This may also be construed as ततः अविधिना (मुख्याङ्गस्याश्वस्याभावात्) एव कर्मणि समाप्ते सति &c. अजस्र &c.—This shows that Dilîpa had taken a vow to be engaged in sacrifices without cessation for a certain period of time.

Sl. 66. त्रिलोचनैकांशतया—Because the sacrificer, is considered to be a form of Shiva during the time he is under the sacrificial vow. See ft. notes सद्गोतः—The sacrificer or यजमान when duly initiated into the sacrificial दीक्षा, is on no account to leave the sacrificial hall, must not attend to any other business except that connected with the sacrifice, &c. So Dilîpa was surrounded by learned Brahmanas; and probably the prince, out of modesty, did not like to announce personally his own success to the king, in their presence. शृणोति—is here equivalent to शृणुयात्।

Sl. 67. यथागतम्—आगतस्य योग्यं यथागतम् । just as he had come *i. e.* he vanished from the sight of Raghu's men as suddenly as he had come, when the sacrificial horse was stolen. On this Chár. remarks—Indra went back as he had come *i. e.* without conquering Raghu.—नातिप्रमनाः प्रहृष्टं मनोस्येति प्रमनाः । अत्यन्तं प्रमनाः अतिप्रमनाः । न अतिप्रमनाः नातिप्रमनाः । The comp. here is not with नञ्, in which case it would have been 'अनतिप्रमनाः' but with the word न which is different from नञ् but has the same meaning. *cf.* नैकधा &c. सदोऽगृहम्—The sacrificial hall. सदस् in the sense of a sacrifice is seen in the word सदस्य. न्यवर्तत—Here Malli. supplies प्रति. Kali. seems to use the root वृत् with नि as a trans. verb. *Cf.* IX. 14.

Sl. 68. हर्षजडेन—moving slowly on account of joy. Malli. translates जड by शिशिर meaning thereby that the hand was benumbed, as it were, with joy. कुलिश &c.—कुलिशात्कुलिशेन वा व्रणाः कुलिशव्रणाः तैरङ्कितम् । See ft. note. अभ्यनन्दत्—congratulated, hailed with marks of affection. See ft. note.

Sl. 69. महाक्रतूनाम्—*i. e.* the *Ashwamedha* sacrifices. सोपानानां परम्परा सोपानपरम्परा ताम् । The word परम्परा has no derivation. See note on the word, II. 50. This is probably suggested by आरुरुक्षुः । ततान—'stretched out, constructed,' *made, performed*. This passage illustrates how तन् which means originally to *spread* has also acquired the sense of *to perform, to make*'. S. P. Pandit.

Sl. 70. नृपतिककुदम्—Acc. case in apposition to सितातपवारणम् । नृपतेः ककुदं नृपतिककुदम् । The emblem or insignia of royalty. ककुद is properly the hump which distinguishes the full grown Indian bull. Hence any distinguishing mark. According to Amara and Medini, the word may be both mas. and neu. Our poet, however, seems always to prefer the neu. gender. *Cf.* VI. 71. मुनिवन &c.—मुनिवनतरोच्छाया and not तरुणाम् । First because if we take the plu. the comp. will be 'तरुच्छायम्' by the rule 'च्छायाबाहुल्ये' Pāṇ. II. 4. 22 ; secondly because anchorites have their habitation fixed under the shade of some *one* tree. देव्या तया—with his renowned or famous queen. See ft. notes.

CANTO IV.

Sl. 1. दिनान्ते—in the case of Raghu means 'at the close of Dilîpa's days of sovereignty'. सवित्रा—सुवति प्रेरयति प्राणिनो विषयेषु इति सवित्रा । It may also be derived from सू 'to give birth to', though not so preferably. In the Rg. the sun (सवित्) is very often spoken of either as 'the impeller', he who impels men to active work; or as 'the producer,' since when he rises in the morning, he produces afresh, as it were, the creation, swallowed up by nocturnal darkness. See Rg. II. 38.

In the Veda the sun god is represented by four deities *viz.* सूर्य, सवित्, पूषन् and मित्र, being sometimes identified, at others, separated, with slightly varying functions assigned to each. According to the Purānas, the seven rays of the sun सुषुम्णा, हरिकेश, विश्वकर्मन्, विश्वकार्य, सम्पद्रसु, अर्वावसु, and स्वराज supply heat severally to चंद्र, the नक्षत्र s, and to बुध, शुक्र, मङ्गल, गुरु and शनि. Cf. Vā. p. Vol II. chap. 53 sl. 7-13. If we take सवित् as an adj. it may also refer to Dilîpa, meaning the father of Raghu. For a similar idea, cf. रुचिधानि भर्तारि भृशं विमलाः परलोकमभ्युपगते विविशुः । ज्वलनं त्विषः कथमिवेतरथा सुलभोन्यजन्मनि स एव पतिः ॥ Sis. IX. 13.

Sl. 2. पूर्वम्—During the time of Dilîpa ; Malli.. It may refer to the time of Raghu's यौवराज्य as well. अग्निरिवोत्थितः—अग्नि here refers to the feeling of jealousy and heartburnings of the kings conquered by Dilîpa. Raghu was known to be mightier even than his father; and his accession to the throne was as unbearable to them as the flame of a long smouldering fire. Or ever since the advancement of the prince to the यौवराज्य, the fire of jealousy had already been consuming the hearts of the tributary princes, but now that he actually occupied the throne, it took flame as it were. On this Malli. remarks—Though the असमापिका क्रिया 'निशम्य' has for its nom. राजानः, and the समापिका क्रिया 'उत्थितः' अग्नि, yet by transference of epithets (उपचार) the hearing may be attributed to Agni, and so समानकर्तृत्व established ; see, however, ft. note.

This sl. seems to be quite out of place here. It is connected neither with the preceding nor with the succeeding sl. If it is genuine, its proper place is either after sl. 15 or after 20.

Sl. 3. पुरुहूतध्वजस्य—see ft. note. पुरुहूत lit. he who is invoked by many either for protection or in sacrifices; Indra. पुरुहूतध्वज originally meant the rain-bow (इन्द्रधनुः) which being the standard of fresh or retiring clouds was worshipped to show honour to Indra, the god of rain. The custom of worshipping 'Indra's banner' referred to by our poet here, is no longer observed now, at least in the Deccan. उन्नयन &c.—When applied to Raghu उल्लसिता नयनपंक्तयो यासां with eyes wide open; when applied to इन्द्रध्वज उद्ध्वं नयनपंक्तयो यासां with eyes turned upwards. अभ्युत्थान (a) elevation, prosperity; (b) rising up. Cf. ft. note.

Sl. 4. सममेव—See ft. note. द्विरदगामिना—द्विरद इव when taken with सिंहासन, and द्विरदैर्गन्तुं शीलमस्य when taken with अरिमण्डल. सिंहासनम्—सिंहाकारमासनम् । It ought to be made of gold. Cf. Amara नृपासनं तु यत्प्रभासनं सिंहासनं तु तत् । हैमम् ।

Sl. 5. छायामण्डल—(a) The halo or circular orb of splendour; (b) circular shade. The word छाया has a double meaning here. Raghu's royal person was so majestic that an orb of glow was always visible about him.

This the poet explains by supposing that Lakshmî, the goddess of fortune attended upon him, in an invisible form and her presence endowed him with unusual splendour, which was visible in the form of a halo of light round him. Again, when an umbrella is held over a person a छायामण्डल (circular shadow) is seen about him. And this छायामण्डल (note the pun on छाया which in this case means splendour) was seen round Raghu. So the poet fancies that Lakshmî held an umbrella over him. And when Lakshmî is made to serve the king with the umbrella, the only umbrella she could use would be the lotus-umbrella, the lotus being her special favourite. किल—indicates उत्प्रेक्षा methinks, as it seemed. साम्राज्यदीक्षितम्—See note on 'विवाहदीक्षाम्' III. 33.

Sl. 6. परिकल्पितसान्निध्या—परिकल्पितं सन्निधिरेव सान्निध्यं यया । अर्थोभिः—full of meaning, true. As a general rule much of the praise bestowed upon monarchs is flattery and therefore meaningless. But as Raghu possessed virtues of every kind, any thing said in praise of him was but simple truth. उपतस्थे—worshipped; Sarasvatî worshipped Raghu, because a king is supposed to be a divine being. For the senses in which स्था with उप is Atm. see Sanj., and G. Ch. XI.

Sl. 7. मनुप्रभृतिभिः—मनु Vaivaswata Manu. See note on the same word I. 11. मान्यैः—beloved and esteemed. This is used to indicate the superior excellence of Raghu. वसुन्धरा—the earth i. e. the people. Raghu's subjects were so much attached to him that their attachment seemed to be the first of the kind, the attachment of their predecessors for such worthy and excellent kings as Manu &c., not being comparable with it. Here the word वसुन्धरा is used, as it is the earth that always remains the same, though the subjects change.

Sl. 8. हि—Malli. takes this हेतौ. It may also be taken अवधारणे । सर्वस्य हि of one and all, of all people without exception. युक्तदण्डतया—युक्तो दण्डो यस्य तस्य भावस्तथा तया । नातिशीतोष्णः—in the case of Raghu means neither too kind nor too severe. See ft. note. नभस्वान्—नभोस्त्याश्रयत्वेनास्य । वायुर्हि नभःस्वामी । तथा च वायुपुं—'शब्दाकाशबलानां च वायुरीशस्तथा कृतः ।

Sl. 9. गुणाधिकतया—अधिकस्य भावोधिकता गुणानामधिकता तया । सहकारस्य—सह कारयति मेलयति द्वंद्वम् । A mango tree. It is difficult to see how the word has acquired this meaning. The mango tree is so called probably because its leaves are used in the marriage ceremony to cover the auspicious pots &c. Or poets represent it as the favourite resort of lovers on account of its constant association with the lovely *mādhavi* creeper; hence for bringing lovers together it may have acquired that name.

Sl. 10. नयविद्धिः—The word नय is formed irregularly from नी + अच्; for the proper affix for नी without a preposition is घञ् (अ) which gives the

form नायः । नयं नीतिशास्त्रं विदन्तीति नयविदः । उत्तरः—अतिशयेनोदत उत्तरः lit. higher; but since what is higher is reached later, it secondly means 'latter'.

Sl. 11. पञ्चानाम् &c.—The five elements are पृथ्वी, 'earth' अप् 'water' तेजस् 'fire,' वायु 'air' and आकाश 'ether'. Their qualities are: शब्द of आकाश, शब्द and स्पर्श of वायु; शब्द, स्पर्श and रूप of तेजस्; शब्द, स्पर्श, रूप and रस of अप्; and शब्द, स्पर्श, रूप, रस, and गन्ध of पृथिवी, the additional quality in each case being its special quality. For other particulars see Tar. San. and foot note.

Sl. 12. चन्द्रः—The root चन्द् is considered by some a trans. root, by other intrans. In the former case we derive चन्दतीति; in the latter चन्दयतीति । अन्वर्थः—अनुगतोर्थमनुगतोर्थो येन वा । Prádi. Samása; or Bah.

राजा—राजते रञ्जयतीति । The poet here supposes राज् to mean 'to please' by poetical license. See Sanj.

Sl. 13. कामम्—an ind. implying 'unwilling assent.' चक्षुष्मन्ता—चक्षुषी अस्य स्त इति चक्षुष्मान् । तस्य भावः । तु—is here used भेदे i. e. to show the difference between the two pairs of eyes he possessed. That Raghu had his physical pair of oculars, the poet unwillingly admits. But these were not his real eyes. His true eyes were the *Shastras* (the knowledge and wisdom obtained by a study of these). He looked at things not with his physical eyes but by the light thrown upon them by the *Shastras*. शास्त्रेण—The instrumental is either अभेदे (शास्त्र being identified with चक्षु) or हेतौ. सूक्ष्म &c.—कार्यो अर्थः कार्यार्थः । सूक्ष्माः कार्यार्थाः सूक्ष्मकार्यार्थास्तान्दर्शयितुं शीलमस्येति तेन । See ft. note.

Sl. 14. लब्ध &c.—Here लब्ध is used substantively. प्रशमन pacification. स्वस्मिन् तिष्ठतीति स्वस्थः at ease. प्रशमन may also mean 'the measures of pacification' प्रशम्यते एभिरिति प्रशमनानि । See the sl. quoted by Malli. लब्धानि प्रशमनानि येन स लब्धप्रशमनः । आदौ लब्धप्रशमनः पश्चात्स्वस्थः । who was at ease after he had adopted proper measures to pacify his kingdom. पङ्कजलक्षणा—The lotuses are one of the characteristics, and not a special sign, of the autumn. But the poet makes special mention of these here probably because of the idea of worship expressed in उपस्थिता. We are already told that the goddess of royal fortune worshipped Raghu with a lotus umbrella (sl. 5); and now the goddess of autumnal beauty comes to worship him with actual lotuses. This is explained by 'पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव' &c.

Sl. 15. मुक्तवर्त्मा—Malli. takes this as the cause of सुदुःसहः । It is better to take this with व्यानशे. The प्रताप (heat in the case of the sun, and prowess in the case of Raghu) was already सुदुःसह, but the world was screened from it by the intervening clouds. But since the clouds became light now, they moved away from its route and fled. So that it spread throughout

all quarters without obstruction. The meaning is that now that the rainy season passed off and autumn came, the other princes became uneasy dreading every moment an expedition of conquest by Raghu.

Sl. 16. जैत्रम्—जेतुं शीलमस्य । प्रजार्थसाधने—Indra by his rainbow produced rain and thereby brought prosperity to the people. Raghu after the lapse of the monsoons undertook an expedition of conquest and thereby brought wealth and prosperity to the people; also performed sacrifices with the wealth and propitiated the gods who in their turn sent down rain. Cf. I. 26.

Sl. 17. पुण्डरीकातपत्रः—The lotuses bloom in autumn and are here poetically spoken of as the umbrellas of शरत्. The white lotus is here chosen because the royal umbrella is of that colour. विकसत्काशचामरः—The Kása flowers look very much like chauries and are also white. विडम्बयामास—see note on विडम्बितेश्वरः IV. 52. पुनः—but, shows भेद.

Sl. 18. तदा—During *that* time, then only. The poet suggests by a hyperbole that Raghu's face was always pleasant to look at, while the moon was not so during the whole of the rainy season. It was *now* on the clearing up of the sky that the moon became as delightful to look at as Raghu's face.

Sl. 19. विभूतयः—विशेषा भूतिर्विभूतिः affluence, excess. Fame is described by Sanskrit poets as white; and here the poet supposes the whiteness of geese, stars, &c. to be due to the excess of Raghu's white *i. e.* spotless fame. Geese, bright shining stars and lotus-abounding waters marked the advent of autumn. Whence, if not from Raghu's spotless fame, did they derive this whiteness? See Sanj.

Sl. 20. इक्षुच्छाय &c.—इक्षुच्छाये (see Sanj.) निषत्तुं शीलमेषामिति । Malli. notices and explains the reading 'इक्षुच्छायानिषादिन्यः' but Dikshita's explanation of this seems better. For he remarks—इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् । इक्षुच्छायेषु आ समन्तान्निषादिन्यः । sitting round the fields &c. This is perhaps the better reading. It is usual with cultivators of all times to grow round corn-fields in two or three rows, such useful plants as the sugarcane &c., which are not shady enough to screen the sun from the corn fields and yet form a fence of sufficient strength round them. Village girls appointed to keep watch over the fields pass the noonday hour in singing merrily, seated under the scant shade afforded by sugarcanes &c. Now so wide spread was Raghu's fame and so deeply was he loved that the female guardians would every day sing in his praise. गोमुः—This supplies the reason why he was so much beloved. गुणोदयम्—A Vyadhikarṇa Bah.; see Sanj. such a Bah. though not directly sanctioned by Paṇ. is often used by poets, but Vāmana remarks—अवज्योहि बहुव्रीहिर्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः' A Vya. Bah. is

indeed unavoidable when the last member of the comp. is a word like जन्म, वृत्ति &c. Cf. 'आत्मजन्मानम्' V. 36.

आकुमार &c.—कुमारं युवराजमारभ्याकुमारम् । also see Sanj. The whole is either an adv. modifying जगुः or an adj. qualifying यज्ञः (the narrative of which was commenced even by boys).

Sl. 21. **उदयात्र**—has a double sense here; rise and the spread of power. **कुम्भयोनेः**—This is the celebrated sage Agastya, who is said to have been born in a water jar. For the account of his birth along with Vasishṭha from the divine Mitra and Varuna, see ft. note and Sāyaṇa on Rg. VII. 33. 11. Agastya is said to rest in the heavens in the form of the star Canopus belonging to the constellation 'Argo Navis' i. e. the lunar mansion कुम्भ । Agastya rises at sunset when the sun is in सिंह (leo) i. e. in the autumn. **महोजसः**—Here there is a reference to the power of Agastya. See VI. 61. and note thereon. Agastya had once drunk off the whole sea. So dreading his power, water cleared up, as it were. See XIII. 36. **चुक्षुभे** &c.—As soon as Agastya appeared in the skies, water lost its turbidity which was transferred, as it were, fancies the poet, to the hearts of Raghu's foes. For they expected Raghu to set out on his expedition, now that autumn was fairly set in.

Sl. 22. **कूलमुद्रुजाः**—Upapad. Tat.; 'the roots रुज् and वह् take the affix खश् (अ) when preceded by उत्, and कूल in the acc. is the उपपद. Words ending in a vowel, and the words अरुष् and द्विषत्, take मुम् (म), when an affix dropping ख follows. See Sanj. **लीलाखेलम्**—खेलतीति खेलः लीलया खेलः लीलाखेलस्तम् । gracefully sportive. Here the poet by means of three epithets describes the changes worked in the bulls by autumn. The bulls had suffered much as they usually do, in the rainy season for want of pasture and the hard work they had to do in the rainy season; so they lost their flesh and their humps dwindled away. But now at the advent of autumn, all things being favourable, they grew in flesh and regained their spirits, and so began their butting sports, when grazing by the riverside.

Sl. 23. **मदगन्धिभिः**—मदस्येव गन्धो येषां ते मदगन्धयः तैः । असूयया—असूया गुणेषु दोषारोपणम् । Sid. Kau. The *Saptaparna* trees dripped down sap but they did it clumsily, and so the elephants, as if in order to teach them how to do it properly, poured ichor from the seven parts of their body. The autumn is the season when the elephants are in rut. For the seven parts of the elephant's body from which ichor exudes, see Sanj. and ft. note.

Sl. 24. **यात्रायै नोदयामास**—The autumn held out before Raghu peculiar facilities for carrying on a campaign and thus actuated him as it were to undertake an expedition. The beasts of burden (the bulls especially) were now in full spirits, the war-elephants in their ruttish condition were emi-

nently fitted for fighting, the rivers had become fordable and the roads being dried up would afford easy passage to Raghu's troops.

Sl. 25. **वाजिनीराजनाविधौ**—'नीराजना' is a kind of military and religious ceremony performed by kings on the 19th of Ashvin, or on the 8th, 12th or 15th day of the bright half of Kártika, before taking the field. It consists in the general purification of the king's *purohita*, the ministers and all the various component parts of the army, together with the arms and implements of war, by offering oblations to the sacred fire, waving lights before idols &c., and reciting the sacred *mantras*. वाजि here stands for both a horse and an elephant, possessed of auspicious signs. The ceremony is called 'वाजिनीराजना' because the lustration of the horse and the elephant is its essential part. Cf. 'लक्षणयुक्तं तुरगं द्विरदवरं चैव दीक्षितं स्नातम् । अहतसिताम्बर-गन्धस्त्रग्धूपाम्यर्चितं कृत्वा । आश्रमतोरणमूलं समुपनयेत्सान्त्वयन् शनैर्वाचा । × × यद्यानीत-स्तिष्ठेदक्षिणचरणं हयः समुत्क्षिप्य । स जयाति तदा नरेन्द्रः शत्रूनचिराद्दिना यस्मात् ॥ &c. Vārāhamihira's Br. Sam. Ch. 44. See ft. note. The five kinds of नीराजन are—पञ्चनीराजनं कुर्यात्प्रथमं दीपमालया । द्वितीयं सोदकाब्जेन तृतीयं धौतवाससा । चूताश्व-त्थादिपत्रैश्च चतुर्थं परिकीर्तितम् । पञ्चमं प्रणिपातेन साष्टांगेन यथाविधि ॥ For other particulars Vide Pad. P. उत्तरखं. Ch. 107, Agni. P. Ch. 267. **प्रदक्षिणार्चि** &c.—प्रगता दक्षिणा दिग्यया सा प्रदक्षिणा । by the rule प्रादिभ्यो धातुजस्य &c. Vart. on Pāṇ. II. 2. 24. प्रदक्षिणा अर्चिः प्रदक्षिणार्चिः । सैव व्याजस्तेन । विशेषेणाजन्ति क्षिपन्ति (outwit, deceive) अनेनेति व्याजः । under the disguise of the flame moving to the right. Expounding the comp. thus is free from any grammatical difficulty.

Sl. 26. **शुद्धपार्श्वः**—पार्श्व is the rear or back. He had taken adequate measures to guard his capital and the frontier forts, and so feared no attack from behind or attack on his capital in his absence. **अयान्वितः**—Accompanied by good fortune. This was because he had propitiated the gods before starting. See ft. note. **षड्विधं**—See Sanj. and ft. note. The six kinds of soldiers are: (1) *Maula* or those that are well born and hereditary servants of the king; (2) *Bhrtyas* or those paid by the king; (3) *Suhrta* or those who belong to his allies or those who are well disposed towards him *i. e.* on whom he has no claim such as tie of blood or service (4) *Shreni* or forces levied on occasions of war, mercenaries; (5) *Dwishad* or the forces of the kings enmically disposed towards his enemy; (6) and *Atavikas* or the foresters. These are cruel, rapacious and hardy and therefore best suited to lead an attack. See Hit. III. 96. and Kām. Nit. VIII. 23.

Sl. 27. **क्षीरोर्मयः**—The waves of the milky ocean. The word **क्षी** is both Mas. and fem.; but it is preferable to have it here in the fem. that it may compare well with पौरयोषितः । The allusion here is to the churning of the milky ocean, when Vishnu in the form of a tortoise had to sustain the mount Mandāra on his back.

Sl. 28. **प्राचीम्**—प्र प्रथममञ्चति प्राप्नोति सूर्यमिति प्राची । **प्राचीनवर्हिषा**—Raghu was Indra's equal; so he commenced by making the east feel his power. See ft. note. **तर्जयन्**—The root तर्ज् belongs to the 1st and the 10th classes. The former is Par. and the latter Âtm., so that the one would give तर्जन्, the other तर्जयमानः । To defend the form तर्जयन् Malli. quotes Vāmana who remarks—roots which are अनुदात्तेत् are Pars.. Because Pāṇ. when he says 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' himself indicates that mere अनुदात्तेत् does not always give the Âtm. For the root चक्ष्, though it has an अनुदात्त इ, has an additional indicatory ङ् to give it the Âtm. Hence तर्ज् and भर्त्स् may be Par. Bhattoji's explanation is decidedly better. He takes तर्जयन् as the pre. p. of the causal of तर्ज् केतवस्तर्जन्ति the flags intimidate; and Raghu went on causing them to intimidate (केतुभिस्तर्जयन्त्यौ). Cf. 'तर्जितः परशुधारया मम' XI. 78.

Sl. 29. **घनसंनिभैः**—संनिभ properly means that which appears or shines; while the meaning wanted here is 'equal or like to.' Amara says that words like निभ, संकाश &c. express this meaning when they form the latter members of compounds. स्युरुत्तरपदे त्वमी । निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥ So this is a नित्यसमास which has no स्वपदविग्रह । We must therefore explain घनानां तुल्यैः । See Malli. on 'प्रफुल्लतापिच्छनिभैः' Sis. I. 22. **भूतलम्**—तल is both mas. and neu. If the latter it will compare better with व्योम.

Sl. 30. **प्रतापः**—technically means 'the pre-eminent majesty' of the king due to his having ample resources at command. This makes him dreaded by the enemies. According to Vall. it means here the report of Raghu's approach which struck terror into his enemies' hearts. **चतुःस्कन्धा**—चत्वार स्कन्धा यस्याः सा । चतुःस्कन्धेव may also be taken as a comp. word. The four divisions meant here are those poetically given by the poet, and not the usual four divisions of an army. **चमूः**—An army consists of four divisions (1) chariots; (2) elephants; (3) horsemen; (3) foot-soldiers. A चमू consists of 729 elephants, as many chariots, 2187 horse-warriors, and 3645 foot-soldiers. But this technical meaning is not intended here. 'चमूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषिति' इति मेदिनी ।

Sl. 31. **मरुपृष्ठानि**—म्रियन्ते भूतान्यस्मिन्निति मरुः a waterless place, a desert. मरूणां पृष्ठानि surfaces मरुपृष्ठानि । **शक्तिमत्त्वात्**—Here शक्ति seems to be used for योगबल superhuman power. Raghu did all this without having had to use human efforts, such as digging out wells, building bridges &c.; see ft. note.

Sl. 32. **पूर्वसागर &c.**—पूर्वस्यां दिशि भवः पूर्वः । पूर्वः सागरः पूर्वसागरस्तमवश्यं गच्छतीति पूर्वसागरगामिनी ताम् । or गमिष्यतीति गामिनी पूर्वसागरं गामिनी पूर्वसागरगामिनी ।

गङ्गामिव भगीरथः—भगीरथ may be called the Indian Hercules. Sagar, an ancient king of the solar race determined on performing 100 *aswamedha*

sacrifices. When he commenced the 100th sacrifice, the horse that was loosened was carried away by Indra. The 60,000 sons of Sagar being commanded by their father, sought throughout the world for the horse but in vain. At length they excavated the earth, entered the nether regions and found the horse grazing by the side of the sage Kapila. Upon this they rashly charged him with having stolen the horse, whereupon the sage at once reduced them to ashes with the fire of his wrath. Subsequently Sagar came to know that his sons could only obtain salvation by being purified with the water of Gangá, who then watered the plains of heaven alone. Now it was no easy task to induce Gangá to come down to the humbler regions of the earth. So Sagar, his son Asamanjasa, and his grandson and great grandson Amshuman and Dilîpa, all died without being able to effect the descent of the celestial stream and the sons of Sagar, all the time, continued to be mere heaps of ashes. At length Bhagîratha, his great great grandson, succeeded, by his long continued austerities in propitiating Brahmà, who told him to propitiate Shiva, since he alone was able to sustain on the head the current of the heavenly river. Shiva also was pleased with the penance of Bhagîratha, granted him his prayer, and called upon Gangá, to descend upon his head. Gangà, imagining in her pride that she would bear down even Shiva, fell upon his head with tremendous force, but had to wander through the labyrinths of Shiva's matted hair for one year. At length being liberated by Shiva at the entreaties of Bhagîratha, the river descended upon the earth, and all the gods and other divine beings came to behold the wondrous sight. After this Bhagîratha directed his chariot towards the sea and the Ganges followed him as far as the *Sagar Kunda* and thence entering the Pàtalà watered the ashes of Sagar's sons, who were at once purified by the holy water and their souls ascended to heaven. The whole story is given in Rám. I. 35-44.

Sl. 33. फलम्—(a) profits *i. e.* the treasure; (b) fruits. उत्खातैः—(a) dethroned; (b) uprooted. भग्नैः—(a) defeated; (b) destroyed. उत्बण—free from obstacles, clear.

Sl. 34. पौरस्त्यान्—The Mat. P. mentions the following as the countries situated in the east: 'अङ्गावङ्गामहुरका अन्तर्गिरिबहिर्गिरी । प्राग्ज्जोतिषाश्च पुंड्राश्च * * * * । सुयोत्तराः प्रविजया मार्गवागेयमालवाः ॥ Adhyàya 113; see also Mäh. Bhàr. Sab. P. Ad. 30. जयी—This shows that being always victorious he reached the sea-coast without having sustained a single defeat. उपकण्ठम्—उपगतः कण्ठमुपकण्ठः (Prádi Sam.) तम् । महोदधेः—उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्नित्युदाधिः । महानुदधिर्महोदधिः ।

Sl. 35. सुह्रैः—The people of the Sumha country which was situated to the west of Vanga. It was so called after Sumha, the fourth son of Bali.

Its capital ताम्रलिप्त, also called तामलिप्त, दामलिप्त, तामलिप्ती and तामलिनी (See Hem. IV. 75). has been long identified with the modern Tumlook, on the right bank of the Cossya (here called Rupanàrayana) which is the Kapishà of Kalidása. In ancient times it was situated closer to the sea than at present, and was a place of considerable maritime trade. In the Mäh. Bhär. however Tāmralipta is mentioned as a separate country from Suhmadesa (See Sab. P. 30. 24, 25.) which therefore seems to have included Western Midnapur only. But in later times its extent was undoubtedly greater as Tāmralipta is mentioned by many writers as its capital. According to the commentator of the Mahābhārata the Sumhas were also called Rādhas (Vide. Sab. P. 30. 16.), which is the name of Western Bengal and from which the Rādhi Brahmanas take their name. It probably included Bardwān, Virdhamāna, Bankoora (Mallabhūmi), Beerbhoom (Virabhumi) as no separate mention is made of these districts in early works. वृत्तिम्—वर्तते अनयेति वृत्तिस्ताम् । The actions, tactics, वैत-सीम्—The Sumhas lived in a country abounding in the cane-plants growing along the banks of the Ganges. So that they had every day an opportunity to see how big trees resisting the force of the current were borne down by the river while the supple cane was spared, and to learn thereby the safest course of action in case of an invasion by a more powerful enemy. The simile is therefore appropriate in this respect. See ft. note.

Sl 36. वङ्गान्—The kings of the Vanga country. See Sanj. on सुहैः, and ft. note. The country of Vanga or Eastern Bengal lay to the west of Tipperah. It must not be confounded with Gaura (गौड़) or Northern Bengal. In the Madhvachampu the two countries are clearly distinguished and Vanga is described to be that country through which the Padmā and the Brahmaputrā flow. And this will be clear to us if we remember that the main channel of the Brahmaputra originally flowed through Maymensing. The passage is important in as much as it introduces the word Vangala from which Bengal is derived and which is applied as a nickname by Calcutta people to the people of Eastern Bengal. Kalidása here speaks of the branches of the Ganges so it seems that Vanga included the sea coast of Bengal. It is also called *samatata* or plains. The word occurs in Varāhasamhitā XIV. 6. along with Odra (Orissa) and Pragjyotisha (Kamroop), but without any indication of its position. Hiouen Thsang does not make mention of Vanga but in its place speaks of *samatata*. And we know that the Gangetic doab (Kuru Pānchāla) was known by a similar name Samasthali. So it seems beyond doubt that Samatata was Vanga. The principal old towns of this province are the early Mahomedan capital Suvarṇagrāma (Sonārgaum) or the golden village near Painam, and Vicramapur or the capital of Vicrama, now the name of a Purganah. Vanga in old Sanskrit means tin and it occurs in this sense

in Sushr̥t. Now tin is not found in Bengal, but in Malaya, Pegu China and especially in the island of Banka in the East Indies. It is probably so called because it was known to the Hindoos through Vanga or Eastern Bengal. Hence it must have had a considerable maritime trade from the earliest times. नेता—साधु नयति सेनामिति—a skilful general. Because he was always victorious in land fights as well as in naval fights. नौसाधनोद्यत-उद्यत prepared to offer resistance. जयस्तम्भान्—जयसूचकाः स्तम्भा जयस्तम्भाः pillars commemorating victory.

Sl. 37. आपादपद्मप्रणताः--(a) पादौ पद्ममिव पादपद्मं आपादपद्मं प्रणताः bending low as for as his lotus-like feet; (b) पादस्थं पद्मं पादपद्मं आ पादपद्मं प्रणताः bending low (by the weight of their ears) to the lotuses at their roots. The paddy fields are covered over with water during the rains and often abound in lotuses. Cf. Kir. IV. 4. तुतोष पश्यन्कलमस्य सोधिकं सवारिजे वारिणि रामणीयकम्' । उत्खा-तप्रतिरोपिताः—applies both to ते and to कलमाः । The paddy is a kind of corn first sown in चैत्र or वैशाख into burnt soil and after a month or two transplanted to a softer soil full of water. When thus transplanted the paddy has a luxuriant harvest. To understand the appropriateness and force of the simile we must suppose that the princes were replaced on their thrones by Raghu after they were defeated. Then struck by the magnanimity of the victor and overcome by gratitude, they came to him with presents and prostrating themselves before him, offered them. Malli. says that they were first प्रणताः and so प्रतिरोपिताः । But this greatly spoils the simile. The simile is appropriate both in time and place. The paddy flourished in water and so did the Vangas, who were great navigators (नौसाधनाः) and Raghu attacked them at a time when the paddies were probably bent low on account of the weight of corn.

Sl. 38. कपिशाम्—See note on sl. 35. उत्कल—The country of Utkala or Odra (Orissa) lay to the south of Tāmralipta and from the present sl. seems to have extended up to the river Kapisâ. Odra is probably the ancient name representing the aboriginal tribes of the country. It is mentioned in the Māhābhārata among the Indian provinces along with Videha and Tāmralipta and in the list of the southern conquests of Sahadeva. In the Br. Sam. however it is mentioned as a different country from Udra. The chief town of this province 'Cuttak' is said to have been founded by Nṛpakesarī in the tenth century. It was probably more generally known as Padmāvatī, and was according to the Mādhao Champu the capital of Mukundasena Deva. Jāipur (Yajnapur) on the borders of the Balasor (Balesvara) district and the city of the celebrated temple of Bhuvaneshwara in the Purī district are said to be the older capitals of the district. The most important place, however, from a Hindoo point of view is the town of Purī, the site of the far famed temple of Jagannātha. Its celebrity, however, dates from comparatively recent times, as no notice

of it is found in the Mahâbhârata or the earlier Puranas. उत्कलादशितपथः—This shows that the Utkalas easily yielded to Raghu and assisted him in his passage towards Kalinga. कलिङ्गाभिमुखः—The country of Kalinga lay to the south of Odra and extended to the mouths of the Godâvarî. In the time of the Mah. Bhâ. it seems to have included Odra, as the river Vaitarnî, which runs by Jaipur, is clearly stated in one place to be in Kalinga. It did not generally extend beyond the Godavari, as its mouths are mentioned to have been in the possession of the Andhras. According to Dandin its capital Kalinganagar was at some distance from the sea-coast, in as much as he says that the king of Kalinga went out to pass some days at the sea side, when he was taken captive with his daughter by the king of Andhra (see Dk. Ull. 7). The capital was, therefore, not at Kalingapattana, on the north, nor probably at Vizigapattana (Vijayapattana) but at Râjamahendrî on the south, as it is at some distance from the sea and borders on Andhra-desa. The Kalingas are described as having sprung from Kalinga, the son of Dîrghatamas, and his wife Sudeshnâ. It is thus described in the Tantras :—जगन्नाथात्पूर्वभागे गङ्गातीरान्तगः शिवे । कलिङ्गदेशः संप्रोक्तो वाममार्गपरायणः ॥

Sl. 39. महेन्द्रस्य—This may mean by लक्षणा the lord of Mahendra, or the mountain itself, since the humiliation suffered by the mountain was also suffered by its lord. By Mahendra is meant the chain of mountains that extends from Utkala or Orissa and the Northern Circars to Gondavana. See Wilson's Vis. P. p. 174. It is one of the seven principal mountain chains of India. General Cunningham (see his ancient geography of India p. 516) identifies this mountain with Mahendra Mâle 'which divides Ganjam from the valley of Mahânadî.' According to Anundoram Boorooach, however it included the whole of the eastern Ghâts between the Mahânadî and the Godâvarî. Kâlidâsa. calls the king of Kalinga 'lord of Mahendra,' and Kalinga was not limited to the country about Ganjam but extended upto the Godâvarî. The present town of Râjamahendrî on the Godâvarî probably originally meant the capital of the Lord of Mahendra. तीक्ष्णम्—(a) unbearable (प्रताप); (b) sharp अङ्कुश. न्यवेशयत्—(a) stamped; (b) drove in. यन्ता—may also refer to Raghu 'the controller i. e. chastiser of the haughty.' गम्भीरवेदिनः—गम्भीरे वेदितुं शीलमस्य । This is a technical name for a kind of elephant. According to a sl. quoted by Châr. fr, the Pâlakâpya (see ft. note), and one quoted by Mall. fr. the Râjaputriya, a Gambhîravedi elephant is one who is not easily sensible to wounds, cutting of flesh or actual spilling of blood from his body. According to the other quotation given by Malli. an elephant who is slow in understanding even well understood signs is called गम्भीरवेदी.

Sl. 40. प्रतिजग्राह—प्रतिग्रह usually means 'to accept;' here it means 'to attack, to receive in a hostile spirit.' The root occurs again in this sense

in VII. 36. **कालिङ्गः**—The king of the Kalingas. As this signifies one individual अण् is retained.

पक्षच्छेदोद्यतम्—For allusion see under III. sl. 60. This epithet also applies to Raghu. पक्ष means the allies, the forces on the side of the enemy; पक्षाणां अरिमित्राणां छेदः &c. For the recurrence of the same thought Cf. 'शमितपक्षबलः शतकोटिना &c.' IX. 12. **शिलावर्षा**—शिलाः hillocks. Kālinga was like the mountains in days of yore. For he fought with huge elephants who resembled in colour, size and strength, the hillocks thrown by the mountains upon Indra. Cf. VI. 54.

Sl. 41. **काकुत्स्थः**—ककुत्स्थस्य गोत्रापत्यं पुमान्काकुत्स्थः । The descendant of Kakutsa. For the allusion see VI. 71–73 and note under 71; also the quotation from the Bhag. P. given in the ft. note p. 146, also Hariv. Chap. X. **नाराचदुर्दिनम्**—नराणां समूहो नारम् । नारमाचामतीति नाराचः । an arrow made of iron or steel. **दुर्दिनम्**—means by लक्षणा a shower. This answers the purpose of a bath. **सन्मङ्गलस्नातः**—मङ्गलेन मङ्गलद्रव्यमिश्रेण जलेन सर्वौषधि-जलेन वा (see Sanj.) स्नातः मङ्गलस्नातः । सत् यथाविधि मङ्गलस्नातः सन्मङ्गलस्नातः । It is necessary according to the Shastras to take an auspicious bath before taking possession of श्री. The poet fancies that this was furnished in the present case by the shower of iron arrows.

Sl. 42. **दलैः**—by means of leaves *i. e.* drinking vessels made of the leaves. This ought to be construed with पपुः and not रचित as S. P. Pandit would have it. **आपानभूमयः**—आ समन्तात्संभूय वा पिबन्त्यत्रेति आपानम् । आपानस्य भूमयः &c. This is a technical name for a drinking place. **शात्रवं च पपुर्यशः**—The fact that Raghu's soldiers had their carousings there without the least molestation from the enemy shows that they had inflicted a crushing defeat upon their foes. So that, thinks the poet, along with the wine they quaffed there, they also drank off the fame of the enemy *i. e.* by defeating the enemy they deprived him of the fame as a skilful warrior. Or शात्रवं may mean 'शत्रुजयेत्पन्नम्.' They drank in the fame springing from their defeat of the enemy *i. e.* got additional fame. Cf. II. 69, VII. 60. Bhattoji Dikshit and Jñānendrabhikshu read व for च (शात्रवं च पपुर्यशः), and Bhattoji remarks that this is quoted as the poet's reading by the old commentators of Amara. Here व stands for इव 'like'; शात्रवं यश इव पपुः the likeness lying in the purity of the two—the wine they drank was simply unfomented cocoa juice, which was therefore clear and transparent; and the fame they obtained was also pure *i. e.* not sullied by defeat. Cf. Med. 'व प्रचेतसि जानीयादिवार्थे तु तदव्ययम्' । This reading is better in as much as it gives a more beautiful meaning.

Sl. 43. **धर्मविजयी**—A conqueror for religious purposes *i. e.* for the sake of offering sacrifices &c. Three kinds of conquerors are mentioned by Sanskrit writers : (1) धर्मविजयी or a righteous conqueror is one who takes the wealth

of the conquered king but raises him to his throne again; (2) The conqueror who deprives him of his wealth and royalty as well, but spares his life is लोभविजयी; one who robs him of all these three is असुरविजयी. See ft. note. नृपः—The protector of men. An epithet peculiarly happy as it comes after धर्मविजयी. न तु मेदिनीम्—Mallinātha's remark on this seems to be out of place here as the reason of this is given by the poet himself in describing Raghu as धर्मविजयी.

Sl. 44. वेलातटेन—वेला is the land covered by the waters of the sea at high tide. तटेन by the coast line of the sea. फलवत्पूगमालिना—फलवतां पूगानां मालास्त्यस्येति तेन । अगस्त्याचरिताम्—आचरिता सेविता resorted to. Cf. in this sense, 'श्वापदाचरिते वने' Mah. Bhâr.; 'परेताचरितां दिशम्' Râm. अनाशास्यजयः—अनाशास्यो जयो यस्य to whom victory was not a thing to be sought after i. e. to whom victory came of itself. See Sanj. It may also mean 'over whom victory was not to be hoped for.' आशास्य is derived from शास् with आ to wish for. The rule 'शास इदङ् हलोः' Pân. VI. 4-34. (the root शास् changes its आ to इ when followed by इ, or by a ककरित् or डकरित् affix beginning with a consonant) applies to शास् meaning 'to introduce, to order' &c., from which we have the form आशिष्यः.

Sl. 45. सैन्यपरिभोगेन—The army enjoyed a cool bath in the river, and the water bore scent of the rut of the elephants in the army as they plunged into it. Now the rivers are poetically considered as the wives of the sea (Cf. XIII. 9) and as such they must be faithful to the sea. But here Kâverî bore marks of her sporting with others and so made the sea, as it were, suspicious of her virtue. गजदानसुगन्धिना—Malli. holds a long discussion on this and considers the form सुगन्धि irregular. According to the Vart. quoted and interpreted by him the smell must be natural to have the समासान्त इ; and since the दानगन्ध referred to here is not the natural smell of water the form should have been सुगन्धः । The supposition that we have the मत्वर्थीय affix इन् here, will also not do. Because a मत्वर्थीय is prohibited after a Karm. See Sanj. The word नैसर्गिक, however, is not to be found in the Mah. Bhâshya or the Vṛtti., nor in the works of Kaiyatta, Bhattoji, Nageshbhatta &c. and Mallināth's remark though he has on his side, Bhatti, who says आघ्रायि वाग्गन्धवहः सुगन्धस्तेनारविन्दव्यतिषङ्गवांश्च' । II. 5. seems to be not correct. See ft. note and G. § 166. e..

Sl. 46. विजिगीषुः—Simply means 'the conqueror'; and does not imply that he longed for victory. See sl. 44. मारीचोद्भ्रान्त &c.—मरीचानां विषयो मारचिः the land of मरीच the blackpepper creepers. मलयाद्रेः—मलयाख्यो मलयश्चासावद्रिश्चेति वा तस्य । The mountain which forms the southern part of the western Ghâts. See below sl. 51, note on मलयदर्दुरौ. Malaya abounds in aloe trees and is famous for its cool breezes; so that the place was a pleasant one for the jaded army to halt. उपत्यकाः—the adjoining sites.

Sl. 47. तुल्यगन्धिषु—Malli. defends this by referring to the Vart. 'सर्व-
देश' but the accuracy of his defence may be doubted as this does not begin
with सर्व while the instances given in the Bhāshya all begin with सर्व. We
may therefore expound तुल्यस्य गन्धस्तुल्यगन्धः स एषामस्तीति तुल्यगन्धिनस्तेषु ।
मत्तेभ—मत्त is used to indicate the presence of ichor on the temples of the
elephants. ससञ्जुः—shows the great size and number of his elephants.
The dust of cardamom seeds was raised by the hoofs of the horses but so
great was the obstruction caused by the compact line of his huge elephants,
that it could not escape into the sky, but got stuck to the wet temples of
the elephants.

Sl. 48. भोगिवेष्टन &c.—Serpents are supposed to coil round the sandal
trees, being attracted by their sweet smell. अन्नसत्—सत् though Âtm.
is Par. when it takes the 2nd variety of the Aorist. ग्रैवम्—ग्रीवासु भवं ग्रैवम्
tied round (not born on) the neck. The neck-chains. 'ग्रीवाशब्दो धमनीवचन-
स्तासां बहुत्वाद्वचनम् । सत्ता भवत्यर्थो गृह्यते न जन्म' । Vṛttikāra. त्रिपदीछेदि-
नाम्—त्रयः पादा अस्या इति त्रिपदी formed irregularly like कुम्भपदी according to
the Sid. Kau. which includes त्रिपदी under the कुम्भपदी list. According to
the Vṛttikāra we have two forms त्रिपाद् and त्रिपदी. See ft. note.

'The poet means that elephants, who were so strong that they would have
broken their foot-chains, were kept on their spots by the mere ropes (?) tied
round their neck, because the ropes were very firmly tied to the sandals on
account of the grooves being so well-adapted to them; and because the odo-
riferous exhalations given out by the sandal trees were so charming to the ele-
phants that they did not tear off neck-ropes.' S. P. Pandit.

Sl. 49. दिशि मन्दायते &c.—अमन्दं मन्दं भवति मन्दायते becomes dim; Malli.
derives this with the affix क्यप् which takes the Atm. optionally, so accord-
ing to him the form मन्दायति will also be correct. But according to the
Bhāshya, which is followed by Kaiyatta, Bhattoji and others, क्यप् is to be
affixed to लोहित and words with the affix डाच् (i. e. आ) and क्यङ् to the
other words found in the list लोहितादि. Hence क्यङ् is the only correct affix
and मन्दायते is the only correct form. रवेरपि—Even of the sun. When in
the winter solstice, the sun apparently moves from the north towards
the south, the heat is mitigated. So the poet fancies the southern quarter
to be invinsible, since even the heat of the sun is subdued in that quarter.
तस्यामेव—even in such a quarter; i. e. what their condition would have been,
no body knows, had they been in some other quarter. पाण्ड्याः—The de-
rivation of the word given in the com. seems to be an interpolation. For
द्यप् being a तद्राज affix ought to disappear in the plural by 'तद्राजस्य बहुषु—'
Pāṇ. II. 4. 62. Malli. has correctly applied the sūtra in other places and
he could not have misapplied it here. It may be derived after Bhattoji—
पाण्डूनां राजा पाण्ड्यः पाण्ड्ये साधवः पाण्ड्याः the partisans of Pāndya (कथं तर्हि—तस्यामेव
रघोः पाण्ड्या इति । पाण्ड्ये साधव इति समाधेयम् Sid. Kau.). Pāndya is the name

of a country in the extreme south of India and lying to the south-west of Chola-desa. The mountain Malaya and the river Tâmrparnî fix its position indisputably; *cf.* B. Râm. III. 31. In the time of Kâlidâsa it must have extended from the banks of the Kâverî to the shores of the Indian ocean, as he says that its capital was 'serpent town' which must be the same as Negapattan (Nâgapattana) 160 miles south of Madras. The town of Madhura was founded some centuries after by king Kulasekhara. The holy island of Râmeshwar belonged to this kingdom. The Mah. Bhâr. speaks of Kumâris in this country which evidently seems to refer to Cape Comorin and shows that the principality at one time included part of the Malabar coast, as independently testified by a Greek writer. In the same work we also find mention made of a mountain Rshabha in it. It is very likely a summit of the Malaya mountains.

Sl. 50. ताम्रपर्णीसमेतस्य—Tamraparnî is a small river flowing past Palamacotta and into the gulf of Mânâr. The place where it joins the sea is famous for its pearl fisheries. Here the poet speaks of the sea and the river as husband and wife. The sea knowing the importance of Tâmrparnî *seeks* (ताम्रपर्णी समेतः) her and begets of her pearly treasures, which constitute the glory of the land of Tâmrparnî. मुक्तासारम्—See Malli.; or मुक्ता एव सारः स्थिरांशस्तम् । यशः स्वमिव—The point of similarity is whiteness—real in one case and supposed in the other.

Sl. 51. दिशस्तस्याः—*i. e.* of the South. मलयद्वंद्वौ—The two mountain chains in the country of the Pândyas. They are the southern portions of the western Ghâts. The Malaya is also reckoned to be one of the seven Kulaparvatas. The Rag. and the Mv. tell us that the slopes of the Malaya mountain are encircled by the river Kâverî. In the Bâl. Râm. the mountain is said to abound in cardamoms, pepper, sandal and betelnut trees, which are all found in abundance in most southern India. We can therefore safely identify it with the southern portion of the Ghâts. running from the south of Mysore and forming the eastern boundary of Travancore. Kâlidâsa in this sl. calls the mountains Malaya and Dardura the breasts of the earth, and Dandin describes the southerly breeze as cool with the embrace of sandals on the sides of the mountain Dardura. The two mountains are also spoken of in one connection in the Mâr. P. Dardura therefore must be that portion of the Ghâts which forms the south-eastern boundary of Mysore. The sources of four rivers are placed in this chain *viz.* Kṛtamâlâ, Tâmrparnî, Pushpajâ and Utpalâvatî.

Sl. 52. असह्यविक्रमः—सोढुमशक्योऽसह्यः विक्रमो यस्य । सह्यम्—One of the seven principal chains of mountains in India. It is still known as Sahyâdri and is the same as Western Ghâts, as far as their junction with the Neilgherries north of the Malaya.

Sl. 53. अनीकैः—‘अनीक is originally the face; and meaning then the edge of any sharp weapon, it signifies, like the Latin *acies*, the sharp edge or edgelike appearance of an army in march *i. e.* a row. In classical Sanskrit the word only bears one signification derived from the last, *viz.*, that of ‘multitude or *army*.’ S. P. Pandit. विसर्पद्भिः—marching. अपरान्तः—अपरोन्तः अपरान्तः the other side *i. e.* the West (said with reference to the East). अपरान्ताः the westerners (कौंकणाः Vall.). Konkon is the name of the strip of land between Sahya mountains and the sea particularly the portion lying between Daman on the North and Goa on the South. रामा-स्त्रोत्सारितः—The Ràma referred to here is Parshuràma. He destroyed the Kshatriyas twenty one times and then made a gift of the earth, which was his by the right of conquest, to Kashyapa as *dakṣhaṇā* in a sacrifice. After this Parshuràma wished to practice religious austerities. But now he found himself in a fix, for no merit accrues from penance practised on another’s ground, and all the land then available in the world belonged to Kashyapa. So he applied to the ocean for room. The ocean told him to raise land by removing the water if he could. This was no difficult task for a warrior like Parshuràma. He took up his bow and shot an arrow with the result that the waters of the sea receded from the vicinity of Sahyàdri relinquishing the maritime district named Surpàraka according to the Mah. Bhâr. See also the passage quoted from the Mah. Bhâr. in the foot-note.

The traditions of the Peninsula ascribe the formation of the coast of Malabar to this origin and relate that Parshuràma compelled the ocean to retire and introduced Brahmanas and colonists from the north into Kerala or Malabar. According to some accounts he stood on the promontory of Delhi and shot his arrows to the South over the site of Kerala. It seems likely that we have proof of the local legend, being at least as old as the beginning of the Christian era as the Mons Pyrrhus of Ptolemy is, probably the mountain of Parasu or Parshuràma. (See Wilson’s Vishnu P. p. 404. Note 21).

Sl. 54. भयोत्सृष्ट &c.—The women were struck with terror at the sudden apperance of Raghu’s vast army and gave up decorating their person. केरलयोषिताम्—Kerala is the ancient name of the whole tract comprising the districts of Cochin, Canara, and Travancore. Dandin says (see Dk. Ull. 8th) that the king of Asmaka or hilly country incited the kings of Kuntala, Konkana, Vanavâsi, Murala, R̥chika, and Nàsikya to rise in a general revolt against the king of Vidarbha, and we shall presently see that Murala is the name of Kerala. The positions of all these countries except Asmaka are definitely known and cover all southern India except Travancore. Hence it is clear that Asmaka must be the old name for Trâvancore. This is confirmed by the fact that it is called Kûṭa by some Mahomedan writers, which means the same thing as Asmaka. The principal rivers in this tract are the Netravatî on which Mangalore

is situated, the Saraswatî on which Honawar is situated, and the Kàlinadî on which Sadâsivagad is situated. As the first two rivers have their distinctive names, the last must be the same as Muralâ referred to by Kalidâsa in the next sl. and by Bhavabhûti in his Uttâ. III. This is the principal river in Kerala and hence the people were sometimes called Muralas. From the description in the Raghuvamsa and the Kathâsarit-sâgara, it appears that Kerala meant the strip of land between the Western Ghâts and the sea north of the Kâverî. Popular opinion also fixes its northern boundary on the south of Konkṇ. In Hemachandra's Kosha Urga is given as a synonym of Kerala.

अलकेषु—अलक seems to mean the locks of hair left flowing on either side of the female face. Cf. VI. 23, VIII. 52, 51. **चूर्णप्रतिनिधिः**—प्रति-
धिष्यते इति प्रतिनिधिः । चूर्णात्प्रतिनिधिः चूर्णप्रतिनिधिः । We may take this as an Ab. Tat because Pân. says प्रतिनिधिः प्रतिदाने च यस्मात् । which shows that he prefers the ab. with प्रतिनिधि. अचूर्णप्रतिनिधिश्चूर्णप्रतिनिधिः सम्पद्यमानः कृतश्चूर्णप्रति-
निधीकृतः । The remark of Malli. on this seems to be an interpolation. Hindoo warriors are never described as pursuing women, far less frighten-
ed women; and Malli. who himself gives the prohibition नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं &c.' in his Com. on VII. 49. is not likely to make such a silly remark.

Sl. 55. **मुरला** &c.—For Muralâ see note on the preceding sl. This implies that the breeze was cool and fragrant. **वारबाणानाम्**—वारयन्तीति वाराः बाणानां वाराः वारबाणाः armours. Bhānujī Dikshit in his com. on the Amara lexicon accounts for the appearance of वार first in the comp. by referring it to the मयूरव्यंसकादि class or to the राजदन्तादि class. But since the word वारबाण is not mentioned either in the Vṛtti or in the Sid. Kau. in the राजदन्तादि list, it seems better to refer it to the मयूरव्यंसकादि class alone, which is an आकृतिगण and by reference to which according to the Vṛttikâra any Tat. not actually explained by rules may be explained. **अयत्नपटवासताम्**—पटो वास्यतःनेन that by which a garment is scented, a kind of fragrant powder. अविद्यमानो यत्नो यस्मै अयत्नः । अयत्नः पटवासस्तस्य भावस्त-
त्ताम् । For the component parts of पटवास according to the Br. Samh. see ft. note.

Sl. 56. **वाहानाम्**—उद्यन एभिरिति वाहाः horses. **चरताम्**—Malli. translates this by गच्छताम् marching on. But the poet seems to describe here a halt and not a march, as is clear from the next sl. So it is preferable to trans-
late this by 'grazing.' The horses of course had their armours on. **पवनोद्धूत** &c.—तालीनां राजानो राजताल्यः probably a kind of gigantic palms. A comp. of the राजदन्तादि or मयूरव्यंसकादि group—**अभ्यभूयत**—This implies the vastness of Raghu's cavalry. For even the rustling noise produced by the forests of gigantic palms was drowned, not by the clangour of arms in the bustle of fight but by their jinglings caused by the gentle motion of the horses.

Sl. 57. खर्जुरीस्कन्ध—स्कन्ध properly means that part of the trunk of a tree where it branches off. But the date tree being a kind of palm does not branch off but has a stalk and leaves. So this probably means here 'the top of.' महोद्धारसुगन्धिषु—उद्धार fr. उद् + गृ + घञ् (भावे) the pouring out of. Here it refers to the act of pouring and not to the thing poured out. For in the latter case it will be difficult to account for the इ at the end of the compound, the rut being separable from the temples. See note on sl. 45. पुन्नागेभ्यः—Dr. Roxbury thinks that the Punnâga tree is a native of the Coromondal coast. It seems also to be a native of the opposite coast. शिलीमुखाः—शिली शल्यं मुखमेवां lit. 'needle-mouthed; bees'.

Sl. 58. अवकाशम्—अवकाशत इत्यवकाशः open space. किल—may be taken ऐतिह्ये so it is related. Or we may place किल last—रघवे करं ददौ किल—taking it as a sign of उत्प्रेक्षा. रामाय—See the allusion under sl. 53. रामाखोत्सारित &c. अपरान्त &c.—The inst. here is करणे. As the sea could not have given the tribute in person some such disguise was necessary.

Sl. 59. मत्तेभ &c.—See Sanj.; or मत्तेभरदनैः उत्कीर्णानि (noun) व्यक्रविक्रमलक्षणानि यस्मिन् | on which the cuts made by the tusks of infuriated elephants were the distinct marks (*i. e.* a writing commemorating his victory) of prowess. Or we may take उत्कीर्ण as the p. p. and transtate: 'On which the visible marks of victory were engraved by the tusks &c.; Or again विक्रमो लक्ष्यतेऽनेनेति विक्रमलक्षणः the indicator of prowess. व्यक्तो विक्रमलक्षणः व्यक्तावक्रमलक्षणः | मत्तेभरदनोत्कीर्णैः एव व्यक्तविक्रमलक्षणः स तथोक्तः which was a distinct indicator of prowess because marked by &c. त्रिकूटम्—a mountain with three peaks. This is the name of several mountain ranges. The one referred to here must be a hill in the territory of Travancore. Kūṭa or As'maka is the ancient name of Travancore, and hence it is possible that Trikūṭa may be one of the ranges of mountains in that country. This has nothing to do with the Trikūṭa on the top of which Lankâ is described to have been situated, though Vall. paraphrases this by 'सुवेलागिरिम्.'

Sl. 60. पारसीकान्—These are supposed to be the ancient Persians or inhabitants of that part of Persia which lies nearest to the Indus. See Wilson's Vis. P. p. 176. note. 3. तत्त्वज्ञानेन—by the knowledge of the real nature of things. This alludes to the Hindoo doctrine that मोक्ष or final emancipation is not possible without *tatwajñāna*. स्थलवर्त्मना—Malli. says that Raghu preferred the land-route because a voyage by sea is prohibited. This does not seem to be the correct explanation. The simile seems to suggest the true reason. A man can overcome his foes, the passions, only when he has तत्त्वज्ञान. So Raghu knew where the Persians were really weak (*i. e.* had तत्त्वज्ञान of their weakness). He might have thought that he could more easily defeat them on land and so undertaken a march by the perilous and circuitous land-route.

Sl. 61. **यवनीमुखपद्मानाम्**—The gen. here is emphatic. He did not suffer the glow because it belonged to the lotus-like faces of the *yavana* ladies. Since Ka'li. applies the term *yavana* to the ancient Persians it is clear that that term was not restricted to the Greeks as some Western scholars suppose. **मधुमदम्**—The flush imparted by liquor. The invasion of Raghu struck terror into the hearts of the Persian ladies who, though they were habitual drinkers, gave up drinking wine, so that their cheeks lost the usual glow of liquor. **बालातपम्**—the young *i. e.* morning sun. This is added because it is the morning sun that gives the reddish bloom to the lotuses. This serves to bear up resemblance with the red flush imparted by wine. **अकाल &c.**—out of the proper (the rainy) season *i. e.* in autumn, when a sudden appearance of clouds is not expected. Raghu's invasion too took place at a time (*i. e.* in autumn) when the *yavana* women were in their best spirits and did not at all expect an invasion. For a similar idea compare—दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः । हेतिभिश्चेतनावद्धि-रुदीरितजयस्वनम् ॥ X. 12.

Sl. 62. **तुमुलः**—तृतीति, irregularly derived from तु to become full, to move, to injure, + मुल; tumultuous. **पाश्चात्यैः**—पश्चाद्भवस्तैः । शार्ङ्गकूजित &c.—शार्ङ्ग see Sanj. विज्ञातुं योग्या विज्ञेयाः । प्रतियुध्यन्त इति प्रतिगता योधा वा प्रतियोधाः । warriors on the other side *i. e.* the Persians. This seems to show that though clouds of dust were raised here Raghu's skilful marksmen could still hit their enemies, while the Persians were confused being blinded.

Sl. 63. **भङ्गापवर्जितैः**—भङ्गते इति भङ्गः that which injures or kills, a kind of arrow. **भङ्गैरपवर्जितानि तैः** । **श्मश्रुलैः**—श्मश्रूणि सन्त्येषु इति तैः । Malli. explains this by refering it to the सिध्मादि class; but the word is not found in that list. We may therefore explain—श्मश्रूणि लान्तीति श्मश्रुलानि having beards. **सरघा**—सरं गतिमन्तं घातयतीति सह रघेण गत्या वर्तत इति वा । **सक्षौद्रपटलैरिव**—The bearded heads of the fair skinned Persians, with the scalp clean shaved after the Mahomedan fashion well resembled the honey-combs with a clustering swarm of bees over them.

Sl. 64. **अपनीत &c.** This indicates that they did not wish to continue the fight. **तं शरणं ययुः**—approached him the protector. A Sanskrit idiom which means 'sought his protection'. **हि**—See Sanj. Or we may take it अवधारणे 'certainly' and construe महात्मनां संरम्भः प्रणिपातप्रतीकारो हि । महात्मनाम्—here आत्मन् may mean 'soul', high-souled men; or effort, men of mighty efforts. It is impossible to resist such men, and therefore submission is the safest course. Cf. आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्म च' Amara.

Sl. 65. **विनयन्ते**—नी with वि is Âtm. when its object is in the body of the agent and not a part of the body by the rule कर्तृस्थे &c. Pan. 1. 3. 37; see Sanj. Thus here श्रम being in the body of the कर्ता or agent and not a part of his body we get विनयन्ते. For further discussion on this point see

Sid. Kau. on the Sūtra. अजिनेषु—अजिनेषु रत्नानि अजिनरत्नानि best kinds of skins. Cf. जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते । वलय—वलं यातीति वलयः a circle.

Sl. 66. In this sl. Raghu is compared to the sun, his arms to the solar rays, and the kings he dethroned to the moisture sucked up by the rays of the sun. कौबेरीम्—(the quarter) presided over by Kubera *i. e.* the north. उच्चैः—वसन्तिरसा अस्मिन्नित्युक्तः । The rays of the sun are compared to the bright arrows shot by Raghu in a battle. This indicates the agility with which Raghu discharged his arrows, as well as their immensity. उदीच्यान्—by this the poet refers to the whole tract including the north-west the north and the north-east. उद्धरिष्यन्—The idea of lifting up is involved in both the instances. It is supposed that in the summer solstice उत्तरायण the sun goes towards the north to dry up moisture with his rays, and in the winter solstice (दक्षिणायन) towards the south in order to pour the absorbed moisture in the form of rain. Cf. sl. 39.

Sl. 67. अध्वश्रमः—अध्वनोऽध्वजो वा श्रमः । सिन्धु—for this Châr. reads वङ्क and remarks that it is a pond in the country of Kâs'mere. विचेष्टनैः—by rolling on their sides and stretching their limbs. It is thus that horses are relieved of their fatigue. लम्बकुङ्कुमकेसरान्—(1) to which filaments of saffron were sticking; or (2) to the ^५manes of which saffron was sticking. If however the reading be —केशरान् the first sense alone is possible. For either केसर or केशर is correct when the meaning is pollen or filaments of flowers; but when the meaning is 'the mane of a lion or horse' केसर alone is the correct form. This sl. shows that the horses were quite refreshed and were now ready for fight again. The horses are specially mentioned here because Raghu had to make use of his cavalry in fighting with the Persians who were also अश्वसाधन and so the horses were hard-taxed.

Sl. 68. हूणावरोधानाम्—the white Huns or Indus-Scythians who were established in the Panjab and along the Indus at the commencement of the Christian era. See Wilson's Vish. P. Vol. II. p. 135. They evidently belonged to that nomadic tribe of the Huns who lived for some centuries in the plains of Tartary and were a great scourge to the Chinese and Roman possessions. कपोल &c.—आदेष्टुं शीलमस्येत्यादेशि see Sanj. The Hun ladies had given up drinking which used to impart a red flush to their cheeks. But now that their husbands were killed in battle, they slapped their faces through grief which reddened their cheeks again. Thus Raghu ordered back, as it were, the red flush on their cheeks. Malli. suggests the alternative construction—पाटल आदेशी आदेष्टा यस्य of which the red hue was an indicator *i. e.* it became as it were a writing to keep up the memory of Raghu's valour.

Sl. 69. काम्बोजाः—In the Sab. P. of the Mah. Bhâr. (XXVII. 22-3) the Kâmbojas are said to have been conquered by Arjuna along with

the Daradas after the conquest of Balkh. They must have inhabited the Hindukus'a mountain which separates the Giljit valley from Balkh, and the adjoining country as its Kâfirs, according to Elphinstone, still call themselves Kamoj, and probably extended upto little Thibet and Ladak. Their country was famous for handsome horses and shawls made up of goats', rats', and dogs' wool, and abounded in walnut trees. In the great war of Kurukshetra they are said to have fought on the side of the Kauravas. According to the Puranas they were originally Kshatriyas but degraded by the omission of the necessary rites.

Sl. 70. सद्भ—Horses of the best breed. तुङ्गाः—high. It will be better if तुङ्ग be taken as compounded with द्रविणराशयः; for the whole would then qualify उपदाः (presents including lofty heaps of gold coins) and will thus improve the sense.

उपदाः—उपदीयते उत्पुपदा what is presented respectfully. उत्सेकाः—pride, arrogance. The root सिच् with उत् means to be puffed up with pride. Compare the use of the root in XVII. 43. न तस्योत्सिषिचे मनः। The poet means to say that though Raghu got wealth from every quarter he did not feel proud or conceited.

Sl. 71. अश्वसाधनः—He marched only with his cavalry as it would have been very inconvenient for him to take the cars &c. with him on the mountain. वर्धयन्निव—This shows the vastness of his cavalry. उद्धूतैः—i. e. by the horses' hoofs. The mass of dust raised from the mineral soil was so great that it seemed to augment as it were the size of the peaks as it settled upon them.

Sl. 72. तुल्यसत्त्वानाम्—सत्त्व properly means that quality of the mind which does not allow it to be flurried or perplexed in times of difficulties or dangers; hence fortitude, courage; or सत्त्व may mean व्यवसाय deeds of valour, exploit. The lions were equal in valour with the army and were not frightened at all. सैन्यघोष—The din and bustle of the army. असंभ्रमम्—The idea of negation is prominent here (असंभ्रमं शशंस being equivalent to संभ्रमो नास्तीति) though the नञ् is compounded. See note on I. 21. अवलोकितम्—is used here in the sense of 'a glance'. Chàritravardhan and Dinkar interpret the passage differently. Dinkar says प्रकरणात्स इत्याह्वियते। स. रघुरात्मना तुल्यं सत्त्वं येषां तादृशानां गुहासु स्थितानां सिंहानां सैन्यकोलाहलेऽप्यसंभ्रमं सधैर्यं यथा तथा परिवृत्यावलोकनं शशंसास्तौषीत्. He praised the bold glance cast by the lions turning round &c. Vallabha also construes the passage like Din. but takes असंभ्रमं as qualifying अवलोकितम्. This way of taking the passage is better no doubt, but then the difficulty is about the subject. We cannot get it from the context as Chàr. and Dinkar propose to do, as there is no attribute referring to रघु in this sl. For nearly the same thought compare Sis. XII. 52.

Sl. 73. मर्मरीभूताः—मर्मर is a rustling sound. This indicates that the

breezes were gentle. **कीचक** &c.—producing melodious sounds from the *Kichakas*. This epithet shows that the breezes wafted musical sounds. **गङ्गाशीकरिणः**—implies coolness in the wind.

Sl. 74. **वासितोत्सङ्गाः**—उत्सङ्ग lit. means the lap; hence the surface. वासित properly means 'to which other qualities are imparted'; hence here scented. With their surfaces scented. These two s'lokas show that Raghu's soldiery had all the comforts there that might be desired.

Sl. 75. **ग्रैवेय**—ग्रैवासु भवानि स्थितानि ग्रैवेयाणि neck chains; metal chains round the necks of elephants. **औषधयः**—The other form is औषधि. नक्तम्— at night. **अस्नेहदीपिकाः**—न विद्यते स्नेहः यासां ता अस्नेहाः; दीपयन्तीति दीपिकाः; अस्ने- हाश्च ता दीपिका अस्नेहदीपिकाः lamps requiring no oil. The mountain Himà- laya is said to have on it potent herbs endowed with the power of emitting light at night. See Kum. 1. 10. The herbs here served as watch fires to Raghu's soldiers.

Sl. 76. **तस्योत्सृष्टनिवासेषु**—The presence of the word उत्सृष्ट shows that even the hardy and ferocious Kiràtas had fled away through fear when Raghu approached them. They ventured forth from their lurking places only when they found that Raghu had left. Since the word is emphatic it should not have been compounded. **गजवर्ष्म**—The height of the elephants. For a similar idea compare—वर्ष्म द्विपानां विरुवन्त उच्चकैर्वेनेचरभ्यश्चिरमाचचक्षिरे । गण्डस्थलाघर्षगलन्मदोदकद्रुमस्कन्धनिलायिनोऽलयः ॥ Sis. XII. 64.

किरातेभ्यः—The word is derived as किरं पर्यन्तभूमिमतति गच्छतीति किरातः one who lives on the borders of hills or mountains, a barbarian. Cf. Rat. II. 3. पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतम् । The Kiràtas are hill-men living by hunting and clad in a dress made of peacock's feathers. See Kum. I. 6. 15. In the Purāṇas they are mentioned along with Mle- chhas, and are described to be of a dark complexion, dwarfish in stature, with short arms and legs, projecting chin, broad flat nose, red eyes and tawny hair. In the Sab. Par. of the Mah. Bhār. Bhîma is said to have conquered seven Kiràta chiefs from Videha which included Darabhangā and part of Eastern Nepal. In another passage they are said to be fero- cious bow-men clad in hides and living upon fruits and roots. The Kirá- tas therefore seem to be a tribe of mountaineers inhabiting the sub- Himàlayan regions.

Sl. 77. **पर्वतीयैः**—With the mountain tribes. For derivation see Malli. Bhattoji Dikshit prefers the reading पर्वतीयैः and explains पर्वते भवा पर्वतीया- पर्वतीयानामिमे पर्वतीयाः । **नाराच**—steel arrows. **क्षेपणीयाश्म** &c.—shows the great skill of the mountaineers in throwing stones with slings.

Sl. 78. **उत्सवसंकेतान्**—The Utsavasañketas were a hill tribe living in

Ladak (its Sanskrit name is Hātaka) north of Kashmere or in the north-east region of Ladak which is watered by the Kooner, and which is said to be the mythological abode of the Kimpurushas, the Kinnaras and other semi-divine beings. According to the Mahābhārata, Arjuna, at the time of the *Rājasūya* sacrifice performed by Yudhisthira conquered these barbarous tribes who are said to have been divided into seven classes. पौरवं युधि निर्जित्य दस्युन्पर्वतवासिनः । गणानुत्सवसंकेतानजयत्सत पाण्डवः ॥ Mah. Bhār. Sab. P. Ch. XXVII. विरतोत्सवान्—implies that they were vanquished.

जयोदाहरणम्—आह्रियतेऽस्मिन्नित्याहरणं a connected account. उदाहरण is the loud narration of a connected account. Chār. and Din. take it simply in the sense of 'songs declaratory of glory.' According to some it has its technical meaning here *viz.* a panegyric song beginning with such words as जयाति &c., full of alliteration and composed in the Mālīni or other similar metres &c. See Pratāparudra quoted in the foot-note. किन्नरान्—कुत्सिता नराः a Nityasamasa. They are so called because they have a deformed body—the face of a horse with a human body. See Wilson's Vis. P. Vol. I. P. 82, 87.

Sl. 79. परस्परेण—परेण परेणेति परस्परेण. By the rule 'मतिबुद्धिपूजाथ्येभ्यश्च' the affix त is added in the sense of the present tense. And when so added it governs the gen. Following this reasoning many commentators adopt the reading परस्परस्य. But there seems to be no necessity for changing the reading. The rule alluded to above does not always prevent the त from being added in the past tense, as in पूजितो यः सुरासुरैः । We have a ज्ञापकप्रमाण for this. Seen Pā. IV. 3. 115. उपायनपाणिषु—उपायनानि पाणिषु येषां तेषु । Malli. dissolves as उपायनयुक्ताः पाणयो येषां probably to avoid the application of the rule 'सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ' forgetting that पाणि is treated as an exception in the Bhāshya. सारः—(1) riches; (2) power.

Sl. 80. अक्षोभ्यम्—क्षोभमर्हः अक्षोभ्यः not to be shaken off *i. e.* imperishable. पौलस्त्य—पुलस्त्यस्य गोत्रापत्यं पुमान् । This alludes to the story of Rāvaṇa's lifting up the mountain Kailāsa. Once while Rāvaṇa was passing in his aerial car called Pushpaka which he had taken by force from Kubera, its motion was suddenly arrested as he approached that part of the mountain Kailāsa where lived S'iva and Pārvatī. He was told by Nandi to leave the mountain. But Rāvaṇa in anger uplifted it with his arms. Thereupon S'iva pressed the mountain with the little finger of his left foot and compelled Rāvaṇa to relinquish his hold upon the mountain. See Rām. Utt. K. पौलस्त्यतुलित &c.—Here the poet gives the reason why the mountain had to be ashamed of itself. Raghu thought it beneath his dignity to advance against Kailāsa as that moun-

tain was once overcome by Ravana who was a *Brâhmaṇa* and therefore was not worthy of his superior prowess as a *Kshatriya*.

Sl. 81. तीर्णलौहित्ये—Lauhityâ is the ancient name for the Brahmaputrâ. Raghu crossed the river and reentered India by the north-eastern frontier where lay the kingdom of Prâgjyotisha. The ancient capital of Kâmarûpa was at Pragjotishapura situated on the Lauhityâ. प्राज्योतिषेश्वरः—The lord of Prâgjyotisha or *the city of the eastern stars*. See Kali. P. quoted in the foot-note. Prâgjyotisha is identified with the eastern-most part of India comprising Western Bhootan and Eastern Assam.

कालागुरुद्रुमैः—कालान्यगुरुष्वेव द्रुमाः कालागुरुद्रुमाः। As Raghu's elephants were tied to the trees they quaked and simultaneously with them trembled also the king of the land with fear. For a similar idea Cf. sl. 69.

Sl. 82. अधारावर्ष &c.—धाराणां वर्षः धारावर्षः अविद्यमानः धारावर्षः यस्मिन् तदधारावर्षम्। अधारावर्षं च तद्दुर्दिनं च a cloudy gloom without rainfall. पताकिनी—पताका विद्यन्ते अस्यां that in which there are flags; hence an army.

Sl. 83. कामरूपाणाम्—An important kingdom said to have extended from the banks of the Karatoyâ or Sadânîra to the extremities of Assam. Its king Bhagadatta plays a conspicuous part in the Mahâbhârata. In the Sabhâparva he is said to have fought with Arjuna for eight days with an army of 'Kirâtas, Chinas, and seafaring men'. And in the Udyogaparva he is said to have assisted Duryodhana with an army of the Kirâtas and Chinas. From these references it is clear that his kingdom must have extended upto the Himâlaya on the north and the borders of China on the east. Further Kâlidâsa speaks here of elephants which are still found in the jungles of Upper Assam and the Dooars, and of the aloewood trees which according to Dr. Roxburgh is a native of the eastern frontier; and this fact also leads to the same inference. अत्याखण्डल &c.—आखण्डयति परबलमित्याखण्डलः the destroyer of the enemies' army; Indra. अत्याक्रान्त आखण्डलविक्रममत्याखण्डलविक्रमः Prâdi. Sam.; or अतिगत आखण्डलविक्रमो येन a Bah. The reference to the prowess of Raghu as superior even to that of Indra is very pertinent. It shows how Raghu's very name struck terror into the heart of the king of Kâmarûpa. भिन्नकटैः—With the temples split open i. e. elephants in rut.

Sl. 84. हेमपीठाधिदेवताम्—हेमनिर्मितं पीठं हेमपीठं an Uttarapadalopi samâsa. अधिष्ठिता देवता अधिदेवता the presiding deity. हेमपीठस्याधिदेवता ताम्। छायाम्—The orb of the splendour (of Raghu's feet). रत्नपुष्पोपहारेण—As Raghu's feet rested on the golden foot-stool their lustre spread all round. The poet considers the orb of lustre as the presiding goddess of the foot-stool and the gems that were presented to him as the offering of flowers made to that deity.

Sl. 85. इति—in this manner. जिष्णुः—a habitual conqueror. See Sanj.;

this may refer to Raghu by the maxim 'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ', or may qualify सः understood as Mall. would have it. छत्रशून्येषु—destitute of the umbrellas *i. e.* of the white umbrellas. The white umbrella is an emblem of royalty and independence. Since the kings were conquered by Raghu and made his vassals they lost their independence and could no longer use the white umbrella. रजो विश्रामयन्—This and the preceding epithet indicate the undisputed universal sovereignty of Raghu.

Sl. 86. विश्वजितम्—विश्वं जयतीति विश्वजित् तम्. The best of all sacrifices or sacrifice for the universal conqueror. This is a kind of sacrifice in which the sacrificer has to give as *Dakṣha* all his wealth to the officiating priests and in which the immolation consists of five or two goats. हि--is used here in the sense of एव. विसर्गाय—The dative may be explained as 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' *i. e.* equivalent to विस्त्रष्टुं, or तादर्थ्ये, विसर्गार्थम्. आदानं &c.—a proverbial saying.

Sl. 87. सत्रान्ते—सीदन्त्यत्रानेन वेति सत्रम् । a sacrifice. सचिवसखः—सचिवानां सखा । Mallinātha says that the king is here called the friend of the ministers to indicate that he and his ministers always acted in perfect accord. See Sanj. This shows that the king and his ministers were equally careful in attending to the kings. Cf. सदानुकूलेषु हि कुर्वते रतिं नृपेष्वमात्येषु च सर्वसंपदः Kir. I. 5. पुरस्क्रियाभिः—पुरस्क्रिया lit. placing in the front; hence honouring, respectful treatment. पराजयव्यलीकान्—अलीक is what is not liked; hence a feeling of dissatisfaction. विशेषेणालिकं व्यलीकम् । पराजयस्य व्यलीकं &c. or as Malli. takes it पराजयेन (हेतुना) व्यलीकं the comp. being सह सुपा.

चिरविरह—चिरं विरहः चिरविरहः; अवरुध्यन्ते इत्यवरोधाः now see Sanj.; whose wives had become anxious on account of their long absence. This indicates that the sacrificial session continued for many days. राजन्यान्—राज्ञोऽपत्यानि राजन्याः the vanquished princes. Here the poet uses this word instead of राज्ञः as their royalty did not deserve prominent mention along with that of Raghu. See Sanj.

Sl. 88. रेखाध्वज &c.—The linear marks of flags, umbrellas &c. on the palms of the hands and the soles of feet indicate royalty. Cf. the sl. from Sāmudraka quoted in the foot-note. The marks on the hands of a universal sovereign are given in the following sl. अतिरक्तः करो यस्य ग्रथिताङ्गुलिको मृदुः । चापाङ्गुलाङ्कितः सोऽपि चक्रवर्ती भवेद् ध्रुवम् ॥ सम्राजः—A सम्राट् (mark the sandhi) is one who rules over other vassal kings and has performed a Râjasûya sacrifice. See Malli. on II. 5. प्रस्थानप्रणति—obeisance at the time of parting. मौलिक &c.—Malli. dissolves as मकरन्दश्च रेणवश्च &c.; and the comp. should have been रेणुमकरन्द &c. by the rule 'अल्पाच्तरम्'; but the rule is often disregarded. Raghu's feet became yellow at the fingers on account of the particles of honey and the pollen dropped down from the garlands on the heads of kings. This implies that a vast number of king's prostrated themselves at Raghu's feet.

CANTO V.

Sl. 1. तम्—To him (the conqueror of the four quarters as described in the fourth canto). अम्बरे—See note on I. 31. विश्वजिति—See note on the word IV. 86. निःशेष &c.—निर्गतः शेषोऽस्मादस्य वेति निःशेषम् । Now see Sanj. उपात्त-वियः—For the fourteen *vidyās* see below (V. 21). गुरुदक्षिणार्थी—गुरोर्दक्षिणा गुरुदक्षिणा । तादर्थ्ये षष्ठीसमासः । सैवार्थः गुरुदक्षिणार्थोऽसंनिहितोऽस्य । The sloka begins with the syllable त which indicates the fulfilment of one's wishes. Cf. Brhaspati—तकारे अर्थसिद्धिश्च प्राप्यते विपुलं धनम् । सर्वश्रेयो भवेत्तस्य सुस्थितं चोपजायते ॥

Sl. 2. हिरण्यम्—formed irregularly fr. हिरण्य + मय. See Sanj. अर्घ्यम्—what is intended for worship ; a respectful offering to gods, venerable men &c., consisting of flowers, water, rice &c. According to the *tantras* it comprises eight articles which are—आपः क्षीरं कुशाग्रं च दधिसर्पिःसतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोर्घः प्रकीर्तितः । The Devi P. mentions these somewhat differently—रक्तबिल्वाक्षतैः पुष्पैर्दधिदूर्वाकुशैस्तिलैः । सामान्यः सर्वदेवानामर्घोऽयं परिकीर्तितः ॥ अनर्घशीलः, यशसा प्रकाशः—These two epithets explain why Raghu did not hesitate to expose his poverty before Kautsa. Indeed Kautsa reveres him all the more for this. See further on (16). श्रुतप्रकाशम्—This shows that Kautsa deserved the worship. अतिथिम्—See note on I. 53.

Sl. 3. विधिज्ञः—This may be an उपपदसमास or a षष्ठीत० । विशां पतिः—See note under I. 13. विष्टरभाजम्—विस्तीर्यते इति विष्टरः । The स्त is changed to ष्ट by Pān. VIII. 3. 93. See Sanj.

Sl. 4. मन्त्रकृताम्—Those who arranged the mantras or Vedic hymns ; or rather those to whom the hymns were revealed ; cf. Sāyana—न हि वेदस्य कर्तारो द्रष्टारः सर्वे एव हि । or the mantras referred to here may be those of the Atharva Veda, in which case we may translate—‘of those who are the authors of the mantras’ ; cf. I. 61. अग्रणीः—अग्रं नयतीति । कुशाग्रबुद्धे—कुशाग्रमिव बुद्धिर्यस्य । one whose intellect is as sharp as the blade of kusha grass, very acute or sharp गुरुः—‘स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति’ ‘he is called a Guru who performs the initiatory ceremonies (उपनयन) and teaches the Veda.’ Yāj. There are eleven Gurus (not taken in this technical sense) mentioned by Devala—आचार्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः । मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ॥ वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः ॥ चैतन्यम्—चेतनस्य भावश्चैतन्यम् । The simile here is peculiarly appropriate. As the world of living beings is wholly and solely indebted to the sun for all its activity, its very life, so the disciple was fully indebted to his preceptor for the whole stock of his knowledge, knowledge on which his future life depended. The king's question here is in accordance with the precept ‘ब्राह्मणं कुशलं पृच्छतु &c.’

Sl. 5. अपि *and*. अन्तरायैः—अन्तरमवकाशमयते गच्छत्यन्तरस्य वा अयनम् । कश्चित् —asks a question mixed with hope, the expected answer being ‘yes or no’ according to the form of the question, and is translated by ‘I hope that &c.’; see A. G. § 263. त्रिविधम्—तिस्रो विधा यस्य । The saint would be wasting the store of his penance if he had to use his power of imprecation in removing obstacles or subduing temptations, and hence the question of the king. (See ft. note 5). It was properly the duty of kings to protect these sages from all sorts of disturbances.

Sl. 6. आधार &c.—आधारस्य बन्ध आधारबन्धः । प्रगतो मुखं प्रमुखः (प्रादि स०), आधारबन्धः प्रमुखो येषाम् । यद्वा प्रकृष्टं मुखं प्रमुखम् । आधारबन्धः प्रमुखे येषाम् । विशेषः—Malli. takes this in the sense of अतिशय; but भेद ‘difference’ will well do here. उपप्लवः—see note on उपप्लवेभ्यः II. 48. पादपानाम्—पादैः पिबतीति पादपः that which sucks up moisture by its roots, hence a tree.

Sl. 7. वत्सलत्वात्—वत्से पुत्रादिस्नेहपात्रेऽभिलाषोऽस्यास्तीति वत्सलस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । The मत्प् affix ल is added to वत्स and अंस in the sense of ‘love for’ and ‘strength’ respectively. ‘वत्सांसाभ्यां कामबले’ Pân. V. 2. 98. So वत्स when it takes ल loses its proper meaning and has a technical signification. चूडाल and चूडावान् have the same meaning; but वत्सल is not the same as वत्सवान्; the one means ‘fond, compassionate’, the other ‘one who has a child.’ वृत्तिविषये वत्सांशशब्दौ स्वभावात्कामबलयोर्वर्तमानौ तद्वति प्रत्ययमुत्पादयतः । न ह्यत्र वत्सार्थः अंसार्थो वा विद्यते । Vâmana. नाभिनाला—नाभिस्थानि नालानि नाभिनालानि ।

Sl. 8. नियमाभिषेकः—नियमस्य नियमार्थो वाभिषेकः । Properly a bath, preliminary to the discharge of daily duties; hence the daily bath. निवाप—is the technical term applied to the oblations consisting of water, sessamum &c. offered to the souls of departed parents or other relatives. पितृणाम्—The deceased ancestors, as well as a class of divine beings known as the Pitrs, to whom every Brâhmana has to offer oblations every day. The Pitrs are supposed to be the progenitors of mankind. They inhabit celestial regions of their own. The original Pitrs are divided into seven orders: (1) वैराजाः; (2) अग्निष्वात्ताः; (3) बर्हिषदः; (4) सुकालाः; (5) आङ्गिरसः; (6) सुस्वधाः; (7) and सोमपाः । Of these the first three orders are without form (अमूर्तयः) i. e. composed of spiritual, not elementary substance, and they can assume any form they please; the other four are corporeal. Cf. Hv. सप्तैते जरतां श्रेष्ठ सर्वे पितृगणाः स्मृताः । चत्वारो मूर्तिमन्तो वै त्रय एषाममूर्तयः ॥ According to a legend given by the Vâ. P. and the Hv. the gods once offended Brahmâ by neglecting to worship him, and were cursed to be fools. Upon their repenting they were directed to apply to their sons for instruction. Being taught accordingly the rites of expiation and penance by them, the gods addressed them as fathers, whence the sons of the gods became the first Pitrs. उच्छिष्टाङ्कित—Malli. justifies the षष्ठीतत्पु० in उच्छिष्टाङ्कित thus—Here षष्ठ is not an ordinal numeral, but means ‘the sixth part’ and so

there is no difficulty about compounding. The term. अन् is here added in the sense of a part (भागार्थे) and not पूरणार्थे by the rule षष्ठाष्टमाभ्यां जच Pân. V. 3. 50. The Sûtra 'पूरणगुण—' (Pân. II. 2. 11.) forbids a gen. Tat. with पूरणप्रत्ययान्त (an ordinal numeral) and not with an अन्प्रत्ययान्त. According to Bhattoji Dikshiat, however, many (who take उञ्छषष्ठ as a gen. Tat.) consider this as a slip of the poet. He suggests two alternatives: (1) उञ्छेषु षष्ठ उञ्छषष्ठः Loc. Tat.; (2) उञ्छात्मकः षष्ठः उञ्छषष्ठः शाकपार्थिवादिः । See Manoramâ on 'पूरणगुण—.' सैकतानि—for der. see Sanj. The word सिकता is generally used in the plural.

Sl. 9. नीवारपाकादि—See ft. note. कडंगरीयैः—गिरतीति गरः । कडस्य भक्षणीयस्य गरः कडंगरः that which contains within the grain *i. e.* chaff, husks. यद्वा कडति मदं करोतीति कड् । कड् च तदङ्गं च तद्रातीति । Now see Sanj. Vâmana, Haradatta, and Bhattoji reject the reading कडङ्गर and adopt कडङ्कुर instead; so it will be preferable to read कडङ्कुरीयैः here. कडङ्कुर—that which causes intoxication (कड) or distraction. It properly means what appears like perfect corn but has no grain within and thus becomes food for cattle only. It takes this name either because it has got the property of causing slight intoxication, or because it drives to distraction the cultivator when he discovers that a great quantity of his corn is mere chaff. आमृश्यते—is eaten up. The more general meaning of this root is 'to touch superficially, to handle roughly' &c.; *cf.* Kir. IV. 14. Sis. IX. 34. Kum. III. 36. It also means 'to seize by force,' as in Kum. II. 31. कालोपपन्ना &c.—It is the duty of every householder to wait for some time, before taking his meal, to see if a guest is coming &c. *Cf.* आचम्य च ततः कुर्यात्प्राज्ञो द्वावावलोकनम् । मुहूर्तस्याष्टमं भागमुद्गीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत् ॥ Mâr. Pu. नीवारपाकादि may also be taken as an adj. qualifying शरीरस्थितिसाधनं which may be regarded as जातौ एकवचनम् । 'I hope the wild नीवार corn and the other wild sources of the nourishment &c.

Sl. 10. विनीय—See III. 29. गृहाय see note on II. 1. हि—हेतौ । This gives the reason for asking the question 'Have you been permitted &c.' सर्वोपकारक्षमम्—which enables one to oblige every body; which affords the amplest scope to charity of every kind. Or according to Malli. 'which is the upholder of the other three *âsramas* or on which the other *âsramas* depend. See Manu quoted by Malli. in support of his meaning. We may also quote 'गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान्बिभर्ति हि' । यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् । Manu. VI. 89, 90 आश्रमम्—The religious life of a Brâhmana is divided into four stages:—(1) ब्रह्मचर्य or the period of celibacy, which he ought to pass at his Guru's house in Vedic studies; (2) गार्हस्थ or the married life which he leads as a house-holder; (3) वानप्रस्थ or the life of an anchorite, in which he retires to the forest with or without his wife (see Manu. VI. 3) which is meant as an initiative (see Manu. VI. 33.) to;—(4) सन्यास or the last stage in

which, all his passions being properly subdued, he may fix his mind on Moksha.

Sl. 11. **नियोगक्रिया**—नियोगस्य क्रिया—The execution of a command. **उत्सुकम्**—The words प्रसित and उत्सुक govern the third or the seventh case. मां संभावयितुम् &c.—The fig. of speech here according to Hem. is 'प्रेयः' for which see Kâv. D. II. 275. In asking these queries Raghu's observance of propriety is worthy of note. He first chooses the most important person in the hermitage viz. the saint and inquires first after the welfare of his body and mind, then after his ascetic exercises and lastly after the well being of every thing connected with the hermitage of the sage. He next directs his enquiries to Kautsa himself, first with reference to his person and then to his purpose.

Sl. 12. **अपि**—has here the force of गर्ही or disregard. Though Kautsa heard the noble words of Raghu, he placed more faith in the visible evidence of his poverty, disregarding his words; and so he was दुर्बलाश &c. **स्वार्थोपपत्तिं प्रति**—with respect to the attainment of his object. This way of restricting a general statement (here दुर्बलाशः) is called इत्थंभूताख्यान.

Sl. 13. **वार्तम्**—वृत्तिरस्त्यस्मिन् (Vart. on Pân. V. 2. 101.). **अशुभम्**—Here नञ् has the sense of opposition. Hence अशुभ means all that is opposed to शिव and not merely absence of शिव. **तमिस्रा**—तमो बहुलमस्त्यस्याम् । This word is irregularly formed like ज्योत्स्ना and others given in Pân. V. 2. 114. It means a dark night or a mass of darkness. **तमिस्रा च तमस्ततिः** Vishwakosa. **तमिस्रम्** V. 1.—This reading which is also noticed by Malli. is perhaps preferable as it agrees with अशुभ in gen. **सूर्ये** &c.—The fig. of speech here according to Malli. is अर्थान्तरन्यास. This is after the older writers on Rhetoric, according to whom whenever one thing is cited in support of another the fig. is अर्थान्तरन्यास. Cf. Dandin—'ज्ञेयः सौर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंचन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योन्यस्य वस्तुनः ॥' According to modern writers however a general fact must support a particular one or vice versa to constitute an अर्थान्तरन्यास. According to them the fig. here will be a दृष्टान्त and not अर्थान्तरन्यास. For parallel passage see ft. note; also cf. तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान्न यावदायात्युदयाद्रिमौलितान् ॥ Mâl.

Sl. 14. **प्रतीक्ष्येषु**—lit. those who are fit to be waited upon, to be treated with consideration, hence venerable, respectable. **महाभाग**—Malli. translates this by सार्वभौम, so he takes the word भाग to mean 'a portion of the world', महाभाग meaning one who possesses an enormous portion of the world i. e. a kingdom. भाग may also mean a portion of virtues such as दया, दाक्षिण्य &c. Some take महाभागतया as one word 'by your magnanimity.'

Sl. 15. **शरीरमात्रेण**—शरीरमेव शरीरमात्रम् । a *nitya-samâsa*. According to Dikshita मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । **नरेन्द्र**—These two words are purposely placed side by side with each other in order to make the contrast more

glaring. तीर्थ—note the different senses of this word. See sl. 8. Some take तीर्थ to mean 'a sacrifice.'

Sl. 16. स्थाने—This should rather be taken as an adv. qualifying व्यनक्ति; well or very properly do you &c. Some take it as qualifying the whole sentence अकिंचनत्वं व्यनक्ति इति यत्तत् स्थाने &c. This makes स्थाने an adj. एकनराधिपः—एकोऽद्वितीयो नराधिपः a paramount king. पर्यायपीतस्य—see ft. note. The word पीत is here used because the moon is supposed to be a watery mass. Cf. सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् । Varāhamihira. 'रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः' Kum. V. 22. 'पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः' Bg. XV. 13. हिमांशोः—हिमो गुणो विद्यते येषां ते हिमाः । The possessive affix is dropped after words expressive of qualities by the Vârt. गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः; हिमा अंशवोऽस्य तस्य । In the case of the word हिमवान्, हिम means 'snow' which is a द्रव्य and not a गुण. For the reverence in which the new moon is held see II. 73, VI. 31; Kir. II. 11.

Sl. 17. तावत्—May either be taken साकल्ये (entirely without any other object in view) as Malli. seems to do, or अवधारणे and construed with अहम् । गुर्वर्थम्—गुरोरर्थः—a gen. Tat. like अध्ववास; or गुरवे देयर्थः । निर्गलित &c.—निःशेषं गलितो निर्गलितः, अम्बु एव गर्भोऽम्बुगर्भः । निर्गलितोऽम्बुगर्भो यस्य । शरद्धनम्—A gen. or a loc. Tat. चातकः—The *chātaka* is not a fabulous bird and what Kāli. says here is a fact. It is a migratory bird which is seen in India in the rainy season and disappears in the autumn. It has a shrill but not unpleasant note, which is of the same pitch as that of the cuckoo, and very much resembles the word for 'a cloud' pronounced as vocative. Hence the bird is supposed to invoke the clouds for a shower, that it may intercept a few drops to quench its thirst. S. P. Pandit in his notes to Vic. II., thus describes the bird that is seen in Western India—'It is a small bird, smaller than the smallest dove, has a long tail and combines in itself the black, the yellow and the white. It has a long crest on its head, of the shape of a bow with an arrow stretched on it which is supposed to prevent it from bending its head by coming opposite the back and thereby to prevent from drinking water lying on the ground—or any water to drink which the beak is to be lowered.' अपि—For the force of this see Sanj. and ft. note. The fig. of speech here is अर्थान्तरन्यास according to Dandin, Bhoja &c., and दृष्टान्त according to modern writers on Rhetoric.

Sl. 18. एतावत्—एतत् परिमाणमस्य । प्रतियातुकामम्—The nasal of the inf. is dropped before काम and मनस्; see Sanj. 'प्रतियातु is properly a substantive from प्रतिया with the affix तु. What is used in classical Sanskrit as the infinitive mood is only the acc. sing. of a mas. substantive ending in तु. In the Veda we meet with the abl. gen. and dat. sing. of the so called infinitive: e. g. गन्तवे, गन्तोः &c.' Pandit. Cf. 'रे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् । Utt. II. 10. त्वया—By the rule 'कृत्यानां कर्तरि

वा.' The agent takes gen. or inst. in connection with तव्य, अनीय, य &c.' both त्वया and तव are admissible.

Sl. 19. यथावत्—यथा यादृशमर्हेतीति यथावत् । यथावत् विहितः यथावद्विहितः । See Sanj. तस्मै—The dat. here is significant. It shows that Kautsa gives the details to Raghu, because he wished to know them. It is a reply to Raghu's question. Had it been the primary object of Kautsa to acquaint the king with the facts by way of a prayer we should have expected तम् instead of तस्मै by the rule 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म । The dat. here may be explained either as तादर्थ्ये or by 'क्रियार्थोपपद—' रघुं प्रीणयितुम् or by 'कर्मणा यमभिप्रैति—रघुमभिप्रेत्य. स्मयावेश—स्मयस्य vanity आवेशः touch or influence.

वर्णाश्रमाणाम्—The वर्ण's are the four classes of men viz. the Brahmanas, Kshatriyas, Vaishyas and Shūdras. For the āshramas see note on 'आश्रमम्' Sl. 10. वर्णी—वर्णः प्रशस्तिरस्यास्तीति वर्णी । a Brahmachārin. For the meaning of प्रशस्ति see Malli. on वर्णलिङ्गी Kir. I. 1. The affix इन् showing possession is added to this word in this sense alone; in other cases we shall have वर्णवान् । Vide the Kās. on 'वर्णाद्ब्रह्मचारिणि' Pān. V. 2. 134. विचक्षणः—विशेषेण चष्टे wise, learned, clever. प्रस्तुतम्—used as a noun. It properly means what is brought on or introduced by प्रस्ताव occasion or opportunity; what is introduced with relevancy there being a fit opportunity for it; hence what is pertinent or to the point, as opposed to अप्रस्तुत which means 'for which there is no proper opportunity i. e. which does not refer to the subject under discussion, irrelevant.

Sl. 20. चिराय—indec. used in the sense of the acc. by the rule 'कालाध्वनोरत्यनासंयोगे' Pān. II. 3. 5. अस्खलितोपचाराम्—see ft. note. उपचार (उपचर्यते । अनेन वा) may mean here 'service सेवा or materials of worship.' अस्खलित उपचारः यस्याम् in which the service I rendered him was without a flaw, was unswerving; or अस्खलिता उपचारा यस्याम् in which no materials of worship were wanting i. e. I ministered fully to all his wants. पुरस्तात्—der. fr. पूर्वे + अस्तात्, पूर्वे being changed to पुर; in the first place, above fees.

Sl. 21. अर्थकार्यम्—अर्थस्य कार्यम् । We may have the gen. Tat. here, as the prohibition 'पूर्णगुण &c.' is not obligatory in the case of a word expressive of quality.' cf. Sid. Kau. अनित्योयं गुणेन निषेधः । 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्' इत्यादिनिर्देशात् । तेनार्थगौरवं बुद्धिमान्यमित्यादि सिद्धम् । विद्यापरिसंख्या—For the 14 vidyās see Sanj. The six angas are शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः । छन्दोविचितिरित्येष षडङ्गो वेद उच्यते ॥

Sl. 22. सोहं—I as described, i. e. whose sole object it is to procure money.

Sl. 23. द्विजराजकान्तिः—द्विजानां राजा द्विजराजः तस्य इव कान्तिर्यस्य । A Vya. Bah. The moon is considered to be the lord of dwijas or Brāhmanas (lit. the twice-born); cf. मातुरग्रेधिजननं द्वितीयं मोञ्जिबन्धनात् । Manu. II. 169. द्विजराज—an epithet which originally properly belonged to soma the plant, so uni-

versally used in sacrificial offerings in ancient days, with reference to which alone the *sruti* quoted by Malli. 'तस्मान्सोमो &c.' is to be understood. Afterwards however, by a confusion of terms, all the epithets of soma, the plant, were transferred to soma the moon. Soma, the moon, is also called the king of plants or *vanaspatis* while it was *soma* the plant that was originally so called. See note on ओषधीनां नाथम् II. 73. The epithet is very significant. The moon, although stripped of light, borrows it from the sun the birth place of light and again illumines the world, at night. So this indicates that Raghu, though now penniless, was able to procure money from Kubera, the birth place of riches, and so Kautsa had no reason to be disappointed. See Sanj. वेदविदाम्—वेदान् विदन्तीति वेदविदस्तेषाम् । एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिः—This epithet which is purposely used here, shows how scrupulous the poet is in not allowing his hero's fame to be tarnished even indirectly. Raghu was द्विजराजकान्ति no doubt, but he was by no means, a sinner like *dwijarāja*. The allusion here is to the Paurāṇic legend according to which चन्द्र carried off Tārā the wife of Bṛhaspati, his preceptor, for which he was cursed by the wronged husband, to be indelibly marked with the stain, visible to this day. The student will notice the alliterations in this sl.

Sl. 24. गुर्वर्थमर्थी—गुरवे इदं गुर्वर्थम् । गुरोरर्थो यस्मिन्कर्मणीति वा । Adv. modifying अस्तित्वा implied in अर्थी । गुर्वर्थं यथा तथार्थिभावेन वर्तमानः । Seeking money for his preceptor; this is the chief reason why such a request ought not to be refused. श्रुतपारदृश्वा—who had seen the other end of the Shāstras i. e. thoroughly mastered them. रघोः—The mention of his name by the king shows according to Malli. his high sense of personal honour and the unbearableness of the reproach, in connection with it. See Sanj. and the Bg. quoted therein. Inded, the reproach that 'the king of Kosala refused a suitor' is of less consequence than 'Raghu refused a suitor.' The lesson taught here by Raghu was not lost upon his descendants. Cf. XI. 2.; see ft. note. वदान्यान्तरम्—मां याचस्व इति वदतीति वदान्यः । Unā. III. 104. अन्यः वदान्यः वदान्यान्तरम् । nityasamāsa. परीवाद—or परिवाद by उपसर्गे घञि अमनुष्ये बहलम् । Pān. VI. 3. 22.

Sl. 25. स—i. e. you whose request cannot be refused. चतुर्थोऽग्निरिव—Because there were three fires already. The three sacred fires which a house holder is enjoined to perpetuate and worship are गार्हपत्य or that which the गृहपति or the lord of the house receives from his father and transmits to his son in his turn, and from which fires for sacrificial purposes are lighted; (2) आहवनीय or that which is lighted from 'the perpetual fire' and into which all the offerings are made; (3) दक्षिणाग्नि or the southern fire, sometimes called अन्वाहार्यपचन. Cf. गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरेत् । पिता वा एषोऽग्नीनां यदक्षिणः पुत्रो गार्हपत्यः पौत्र आहवनीयः । Ashvalāyana. See notes on I. 6. द्वित्राणि—द्वे वा त्रीणि वा । यावत्—expresses here निश्चय (अवधारणे); निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः' Sid. Kau.

Sl. 26. अवितथम्—unfailing, always coming true, a fact which accounts for his delight. अग्रजन्मा—see ft. note. कुबेरात्—Kubera is the son of Vishrawas by Idavidā and thus the half brother of Ravana. He is the lord of wealth and master of nine inestimable treasures (निधि). He is the regent of the North, his capital is situated on the mount Kailāsa and he is the king of Yakshas, Kinnaras and other inferior deities. The name कुबेर is expressive of his deformity being derived fr. कु vile, ugly, and बेर body; cf. Vāyu P. 'कुत्सायां कितिशब्दोयं शरीरं बेरमुच्यते । कुबेरः कुशरीरत्वा-न्नाम्ना तेन च सोद्भूतः ॥ He is described as having three legs, only eight teeth and a yellow mark in place of one eye. No images of him occur, nor is any particular worship paid to him. In these respects there is a considerable analogy between him and the Grecian Plutus. Plutus is described as blind, malignant and cowardly and seems to have received but very slender homage from Greek or Roman devotion. कुबेर is der. fr. कुब् to cover i. e. to protect; the protector of wealth.

Sl. 27. वसिष्ठमन्त्र &c.—Here मन्त्र means by लक्षणा मन्त्रपूतजल 'charmed water.' Vasishṭha was a master as well as the composer of charms. See I. 61. For the repetition of the idea see VIII. 4. उदन्वत्—उदकानि सन्त्यत्र । उदक is changed to उदन् before मत् and धि when the comp. forms a name of the sea; see Pāṇ. VIII. 2. 13. But उदकवान् घटः a jar containing water. मरुत्सखस्य—From the remark of Malli. and the synonym वायु-सहायस्य given by him it appears that he would have preferred to take this as a Bah. were it not for a technical difficulty of grammar. But the Tat. will peculiarly suit here. For though सखित्व implies mutual affection, yet मरुतः सखा recognises affection in मरुत् while मरुत् सखा बलाहकस्य implies affection in बलाहक. The former better explains why मरुत् should be the helper of the cloud, since he would be prompted to do so in this case by his own feelings. The Tat. therefore is preferable here. बलाहकस्य—वारीणां वाहकः बलाहकः । These irregularities are classed by Pāṇ. under the head of वृषोदरादि.

Sl. 28. सामन्तसम्भावना—सम्यगन्तः समन्तः border, frontier; तत्र भवः सामन्तः a frontier-king; a tributary prince. सामन्त इति सम्भावना सामन्तसम्भावना तया considering or rating him as a mere frontier-chieftain. एव—The force of एव is that Raghu considered Kubera to be no better than a tributary prince and therefore easy to be conquered. Raghu was conqueror of Indra, the strongest of the lokapālas and therefore more than a match for Kubera an ordinary lokapāla. We saw in Canto IV, how Raghu turned back from the mountain Kailasa, when on his expedition of universal conquest, not deeming it worth his while to ascend the Kailasa. See IV. 10.

Sl. 29. प्रयाणाभिमुखाय—अभिगतं मुखमस्याभिमुखः lit. with one's face turned towards, facing; hence preparing for, about to undertake. प्रयाणस्याभिमुखः

प्रयाणाभिमुखः । मध्ये—inside the treasury. This was the cause of astonishment. Here the poet very ingeniously extricates Raghu from the difficulty he was in. It would not have looked descent to make a *lokapàla* like Kubera bend before a mortal like Raghu nor to bring back his hero unsuccessful from his expedition. He therefore devises a third alternative which makes his hero achieve his object and spares Kubera the humiliation of a defeat at the hands of a mortal king.

Sl. 30. पादम्—A skirt-hill. सुमेरोः—Sumeru is the same as Meru for which see note on I. 14.

Sl. 31. साकेत—The name of Ayodhyâ; see note on कोसल III. 5. जनस्य अभिनन्द्यसत्त्वौ—Here जन takes the gen. कर्तरि in connection with अभिनन्द्य which therefore ought not to have been compounded. The comp., however, may be defended by the general maxim 'सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः'; or the gen. may be taken सम्बन्धे. सत्त्व—The strength of the mind, mental calibre; here the nobility or greatness of the mind, as Malli. takes it.

Sl. 32. उष्ट्र &c.—वाहितः अर्थो येन स वाहितार्थः see Sanj. प्रजेध्वरम्, आनत-पूर्वकायम्—These two epithets show the magnanimity of Raghu's character. He was the lord of *subjects* and yet he was so humble in his dealing with Kautsa, who was also a *subject*. वाचम्—Commentators find fault with the poet for having used this superfluous word; and this is cited by rhetoricians as an instance of अधिकपदत्वदोष. 'अत्र वाचमित्यधिकमुवाचेत्यनेनैव कृतार्थत्वात्' | Sah. Dar. 'वाचम्' cannot be used with उवाच unless there is an adj. to qualify it, as observed by Vâmana विशेषणस्य च विशेष्यप्रतिपत्त्यर्थमुक्तार्थस्य प्रयोगः । See ft. note. But one must not be so fastidious in small matters. Prof. Ray however, finds out a defence for the poet by proposing to read अवाचम् 'speechless, struck dumb with excessive modesty'.

Sl. 33. वृत्ते—वृत्त lit. what is well rounded; hence one's proper sphere of duties. According to Kâm. quoted by Malli. the duty of a king is fourfold. See Sanj. For वृत्त or proper conduct, as commonly understood, see ft. note. मनीषितम्—मनसा ईषितं what is reached by the mind *i. e.* a desire. To be explained with reference to the पृषोदरादि or शकन्वादि class. See note on मनीषिणाम् I. 11.

Sl. 34. पुनरुक्तभूतम्—पुनः उक्तं पुनरुक्तम् । Avyaya samâsa. भूत means सम or equal; see Amara. III. 3. 78. पुनरुक्तेन भूतं पुनरुक्तभूतम् ; the comp. being सह सुपा ; equal to that which is repeated *i. e.* superfluous. Châr. takes भूत in the sense of 'इव.' अधिजग्नुषः—poetical license, these forms being used only in the Veda. See note on 'तस्थिवांसम्' II. 29. आत्मगुणानुरूपम्—अनुगतं रूपमस्येत्यनुरूपः । आत्मगुणानामनुरूपस्तम् ।

Sl. 35. तस्मात्—From the sage *i. e.* the benediction pronounced by him was the cause of Raghu's getting a son so soon. Our poet is very careful to show how pious deeds are sure to be rewarded in this world.

आलोकमर्कात्—अनेन रघुपुत्रस्यापि जगदुःखहारि किमपि पावनं तेजः सूचितम् ।

Sl. 36. ब्राह्मे मुहूर्ते—The hour preceded over by Brahmá. See ft. note.
आत्मजन्मानम्—See note on 'गुणोदयम्' IV. 20.

Sl. 37. रूपम्—The symmetrical bodily make, as Malli. gives, or beauty.
तत्—The very same. ओजस्वि—resplendent or muscular, well built.
नैसर्गिकम्—निसर्गेण निर्वृत्तम् natural, as distinguished from that which is acquired by training. उन्नतत्वम्—Magnanimity, high-mindedness, when रूप means 'body'. If रूप be taken to mean सौंदर्य, उन्नतत्व may also be understood as referring to the bodily stature. कारणात्—The root भिद् having the sense of 'अन्य' governs the abl. by 'अन्यारादितर—' Pāṇ. II. 3. 39.
प्रदीप— is a powerful lamp. The words दीप and प्रदीप are very happily selected.

Sl. 38. गुरुभ्यः—The pl. shows that a separate Guru adept in a particular branch of science was engaged to teach him that branch. गुरोः—गुरु seems here to mean the father of श्री rather than of Aja. श्री was now in love with Aja, and it was in Raghu's power to bestow her upon Aja by making him a युवराज. Raghu is therefore fitly called the गुरु of श्री. Shrí is always represented as ceasing to look upon a king as her lord as soon as he abandons the throne in favour of his son. Cf. VIII. 14. धीरा— This may refer to श्री also. Further on we shall see our poet attributing the fickleness of Lakshmî to the faults of the person to whom she attaches herself for the time being. Vide VI. 41.

Sl. 39. अथ—Then *i. e.* when Aja had reached his youth. The part. implies a blessing and is probably used here as the auspicious subject of the prince's marriage is about to be introduced. क्रथकैशिकानाम्—क्रथकैशिक is a class of Kshatriyas, said to be derived originally from Kratha and Kaisika, who were the sons of Vidarbha, so that the name क्रथकैशिक is used synonymously with Vidarbha. For this latter name see note on विदर्भ sl. 60. क्रथकैशिकानां निवासो जनपदः क्रथकैशिकास्तेषाम् । आसः—हितः Malli. *i. e.* one who would take interest in the matter and persuade Raghu to send his son in case of a refusal. The meaning of 'trusty' will also do.

भोजेन—'The Bhojas were a branch of the Yâdavas. They were one of the greatest and mightiest peoples of ancient India. At different times they are represented to have occupied different parts of central and southern India'. S. P. Pandit.

Sl. 40. तम्, असौ, एनम्—By these three pronouns the poet refers to Bhoja, Raghu and Aja. Bhoja is altogether absent (परोक्ष) to him and so he refers to him by तद्; of the remaining two Aja is संनिवृष्ट to him being the object of immediate description and so he refers to him by इदम्, and Raghu being विप्रकृष्ट, by अदम्. Cf. इदमस्तु संनिवृष्टं समीपतरवर्ति चैतदोरूपम् । अ-

दसस्तु विप्रकृष्टं तादिति परोक्षे विजानीयात् ॥ दारक्रिया &c.—दाराणां क्रिया दारक्रिया । ता-
दर्थ्ये समासः । तस्या योग्या दारक्रिया योग्या दशा यस्य ।

Sl. 41. उपकार्या—उपक्रियते इति उपकार्या । ‘उपकरोति’ in the Sanj. explains
‘उपकारिका’ । उपकार्या is a tent or a temporary house prepared for the recep-
tion or residence of royal personages when they go out on a journey or
an excursion of pleasure. वन्येतराः—See Sanj. मार्गेनिवासाः—Malli. seems
to take this as an aluk comp., by the rule हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् or तत्पुरुषे कृति
बहुलम् । Pāṇ. VI. 3-9, 14. in the sense of ‘tents.’ We may however take
the two words as uncompounded, निवास meaning residence, halting. उद्यान-
विहारकल्पाः—विहरन्ति एषु इति विहाराः विहारस्थानानि, घञ् being added अधिकरणे ।
Now see Sanj. It will be preferable to analyse the comp. as उद्याने विहाराः
as it will better correspond with the comp. मार्गेनिवासाः । If we take मार्गे and
निवास separately, विहार will mean ‘sporting’ घञ् being added भावे.

Sl. 42. सीकराद्रैः &c.—The breezes were cool, fragrant and gentle and
therefore highly pleasant. This explains why a halt there was desirable.
विलङ्घिताध्वा—The day’s journey being accomplished.—क्लान्तं, रजोधूसरकेतु, all
these give the reason why the halt was necessary.

Sl. 43. उपरिष्ठात्—उर्ध्वायां दिशि इत्युपरिष्ठात् । irregularly formed fr. उर्ध्व +
रिष्ठात् । भ्रमरैः—भ्रमतीति भ्रमरः fr. भ्रम् + अरच् । Unâ. III. 128. This word has
given rise to another name for the bee, which is द्विरेफ. प्राक्सूचित &c.—
अन्तःसलिल may be explained in two ways:—सलिलस्यान्तः अन्तःसलिलम् राज-
दन्तादि ; or अन्तःस्थितं सलिलमन्तःसलिलम्, शाकपार्थिवादि.

Sl. 44. नीलोर्ध्व &c.—Stone-dust getting into the cracks in the tusks
cannot be easily washed off and so this was an indirect evidence of
वप्रक्रीडा । शंसन् उन्ममज्ज—This shows the simultaneity of the two actions;
emerging from water, and the indication of वप्रक्रीडा. कक्षवत्—(lit. possessed
of bears) is one of the Kulaparvatas or the seven principal mountain
chains, for which see ft. note. It has been identified with the mountains
of Gondavana.

Sl. 45. लघुक्रियेण—लघ्वी क्रिया यस्य of quick action. Dinkara translates by
‘कुशलेन.’ वार्यर्गला &c.—Mall. is quite right in translating वारी by ‘an
elephant’s stall or fold.’ When an elephant gets infuriated, huge trunks
of trees are placed horizontally in his stall to serve as bolts. It is these
that are compared to the waves obstructing the elephant’s progress every
moment. Some understand by वारी, a chain, but I do not know how a
chain can be fitly compared to a wave.

Sl. 46. शैलोपमः—उपमातीत्युपमः । शैलस्य उपमः, शैल उपमा यस्येति वा ।

Sl. 47. एकनागस्य—Here it is preferable to take एक in its secondary
sense ‘peerless, incomparable,’ as Châr. and Hem. suggest. If we take एक
in its primary sense ‘one’ the epithet will lose its force. Indeed, unless we

understand it in its secondary sense, it will be difficult to see why a whole host of tame elephants turned tail at the very scent of his rut. जलावगाह &c.—क्षणः प्रमाणमस्य कालस्येति क्षणमात्रम्; (and not क्षण एव क्षणमात्रं as the comp. will be of the मयूरव्यंस० class and there will be no further compounding) क्षणमात्रं व्याप्य शान्ता क्षणमात्रशान्ता । now see Sanj. अनेकप—न एकः अनेकः, अनेकाभ्यां विवर्तीति । मदुर्दिनश्रीः—दुर्दिनम् see IV. 41.

Sl. 48. कटु—bitter; (sweet, Malli.). आधोरण—आधोरयन्ति गतिचापलं कुर्वन्तीत्याधोरणाः ।

Sl. 49. छिन्नबन्ध &c.—आदौ छिन्नबन्धाः पश्चाद् दृताः छिन्नबन्धदृताः । ते च ते युग्याः छिन्नबन्धदृतयुग्याः (Karm.) तैः शून्यम् । Malli. takes the first as a Bah. and combines it with शून्य; but the सेनानिवेश was not quite शून्य; it was only शून्य so far as the beasts of burden were concerned. This meaning is better brought out by expounding the comp., as given above. विहस्त—विक्षिप्तो हस्तोऽस्य one without hands; hence at a loss to know what to do; शोकादिभिरितिकर्तव्यताशून्यः (Bhānuji Dikshita on Amara).

Sl. 50. आपतन्तम्—rushing, charging (at the army). वन्यः—Kings are prohibited from killing elephants except in battles (see Sanj.), and since wild elephants are never brought to battle, the prohibition includes them. कुम्भे—कुं भुवमुम्भतीति । शकन्वादिः । जघान—Here we see with what masterly skill the poet keeps out of view the warriors in the army, and makes Aja himself strike, which is necessary for the subsequent development of the plot, representing the whole thing as a natural consequence of things.

Sl. 51. विद्धमात्रः—The mas. is irregular. For विद्ध एव becomes विद्धमात्रम् । See Vart. on Pāṇ. V. 2. 37. and no other term. is available to explain the mas. form. किल—It is related. तत्—i. e. his assuming a divine form.

Sl. 52. कल्पद्रुमोत्थैः—कल्पद्रुम for der. see I. 75. कल्पद्रुमेभ्य उत्तिष्ठन्तीति कल्पद्रुमोत्थानि तैः । संवर्द्धित &c.—प्रशस्तमुर उरःस्थलम् । The word स्थल indicates excellence. See Sanj. on भित्ति sl. 43. तारहारः—तार big or bright, shining. See Malli. on Meg. I. 33.

Sl. 53. मतङ्गशापात्—See ft. note. अस्मि—May be taken as a verb, or ind. equivalent to अहम्. मतङ्गजस्वम्—मतङ्गादुद्बोर्जातः मतङ्गजः (Bhānuji Dikshita) an elephant. It is difficult to see how the sage मतङ्ग was the producer of elephants. Probably he was the first person to tame elephants and show their utility to the world and hence the name. Taranātha in the Vach. derives the word thus—मतङ्गो मेव इव जायते इति मतङ्गजस्तस्य तदाकारत्वात् ।

Sl. 54. च—on the other hand. उष्णस्वम्—उष्णो गुण अस्यास्तीति उष्णस्तस्यभावस्तस्वम् । So शैत्यम् । शैत्यं हि यत् what is known as coldness.

Sl. 55. इक्ष्वाकु—प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणमुत्पत्तिस्थानमित्यर्थः । अयोमुखेन—अयसो विकारः अयोविकारः । स मुखमस्य । Bah. the word विकार being dropped by

the Vârt. समुदायविकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेन्निवक्तव्यम् । or अयो लक्षणया अयो-
विकारः मुखमस्य । तपोनिधिः—indicates power in him to undo what had been
done.

Sl. 56. प्रतिप्रियम्—प्रतिकृतं प्रियं प्रतिप्रियम् । प्रतिप्रीणातीति वा ।

Sl. 57. संमोहनम्—causing sleep, hypnotic. प्रयोग &c.—Here प्रयोग and
संहार do not mean merely the shooting or the thrusting back into the
quiver of an arrow. प्रयोग means the repetition of a certain *mantra* to
endow the arrow with a peculiar virtue which enabled it to assume a parti-
cular form or to bring about a certain result; while संहार means the repeti-
tion of the counter *mantra* which took away from the arrow the peculiar
virtue it was endued with and it became again an ordinary arrow. See
also note on III. 64. न चारिहिंसा—see ft. note. The repetition of च in-
dicates the simultaneous existence of the two *viz.* विजय and अहिंसा.

Sl. 58. मां प्रति—Malli. takes this with ह्रिया. He seems to emphasise 'माम्'
You need not feel ashamed in *my* presence (*i. e.* of me to whom you have
been kind). We may also say and perhaps preferably मां प्रति दयापरः । दयापरः
—दया परा आश्रयणीयत्वेन श्रेष्ठा यस्य । अपि—is used here to express a hyperbole.
You showed kindness to me *even* at a time when it is impossible to show
it. उपच्छंरयति मयि—now that I am entreating you. प्रयोज्यम्—प्रयोक्तुं श-
क्यम् । capable of being employed; by the rule 'प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे' the
words प्रयोज्य and नियोज्य are formed only in the sense of capability or
practicability. Malli. has 'न कर्तव्यम्' but then we shall get the form प्रयो-
ग्यम् and not प्रयोज्यम्. The sense is—you who were kind to me *even* when
you *struck* cannot be unkind to me *now* when I am entreating you.

Sl. 59. सोमोद्भवायाः—सोमलक्षणया सोमवंशजात्पुरूरवस उद्भवतीति । यद्वा सोमोऽमृत-
मुद्भवत्यस्याः । The river Narmadâ is so-called because a channel was opened
to it by king Purúravas of the lunar race. नृसोमः—implies that he was
always a delight-giver. उदङ्मुखः—उदीच्यां दिशि इति उदीची + अस्ताति (अस्तात);
the affix अस्ताति which has the sense of the loc. and which is added स्वार्थे
(see Pân. V. 3. 27) is dropped by the rule 'अञ्चेल्लुक्' Pân. V. 3. 30; and
we have उदीची which again becomes उदक् by the rule 'लुक्तद्धितलुकि' 'when
a Taddhita affix disappears, the fem. affix also disappears'; and finally we
have उदङ्गतं मुखमस्य । अस्त्रमन्त्रम्—The sing. because the *mantra* of प्रयोग and
that of संहार formed but parts of one *mantra*.

Sl. 60. आसेदुषोः—The perfect participles in वस् of the roots सद्, वस् and
श्रु only, are used in ordinary language. सौराज्यरम्यान्—सु शोभनो राजा येषां ते
सुराजानः (not सुराजाः the rule 'राजाहः—' applies only to Tat. comp.) तेषां भावः
सौराज्यम् । विदर्भान्—विदर्भाणां क्षत्रियाणां निवासो जनपदः विदर्भाः । The name is derived
from वि without and दर्भ the Kusha grass, supposed not to grow in Vidar-
bha because the son of a saint died there of a wound inflicted by the sharp

blade of the grass. Vidharbha, the modern Berar, but a far more extensive kingdom than its modern representative, lay on the north of Kuntala, extending from the banks of the Krishná to about the banks of the Narmadá. On account of its great size the country was also called Mahārāshtra. Cf. B. Rām. X. 14 where the two names are applied to the same country. It lay to the South of Narmadā as Aja crossed the river before entering it. Its people were called Krathakaishikas (see note on that word sl. 39). Kundinapura, sometimes called Vidarbha, was its capital, which is probably the modern Bedar. It was the seat of Bhîma father of Damayantî and of Bhîma, father of Rukmiṇî. According to the Mal. king Agnimitra divided Vidarbha into two parts, separated by the river Varadā (Warda) which in its Payne Ganga branch separates the assigned districts of Berar from the Nizam's dominions. Amaravatî (Oomaravatî) in Berar seems to have been the capital of the northern, and Pratisthāna (Paithan) on the Godāvarî, that of the southern division. This was the land of the Bhojas who are said to be descendants of Druhyu. They were not, however, confined to this province, as there are several Bhojapuras in different parts of India. They had different clans such as the Kuntî-Bhojas to whom Kuntî belonged and the Mârtikâvatas or Bhojas of Mrttikâvata whose chief fought at Kurukshetra on the side of Duryodhana. The celebrated king Bhojarāja who reigned at Dhāra in the beginning of the tenth century, was evidently a descendant of these Bhojas.

Sl. 61. क्रथकैशिकेन्द्रः—The lord of the Krathakaishikas. See note on sl. 39. ऊर्णिमाली—ऊर्णिगां माला अस्यास्तीति । For a similar idea see III. 17, VII. 19, X. 82, XII. 36, XVI. 27, and also Kum. III. 67.

Sl. 62. एनम्—Aja is referred to by तन् (तं तस्थिवांसं &c.) in the previous sloka, so the use of एनम् here is a poetical license, एन being not allowed to be substituted for तद्. अग्रयायी—A poetic license again. इन् is not added to या unless habit is implied. उपाचरत्—served, waited upon. Cf. 'गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी' Kum. I. 60.

Sl. 63. प्राग्द्वार &c.—प्राक्स्थितं द्वारं प्राग्द्वारम् । प्राग्द्वारस्था प्राग्द्वारस्य वा वेदिः &c. see Sanj. Din. explains this differently for which see ft. note. The placing of a pot full of water on the *vedi* (a quadrangular raised spot) in front of the door is considered auspicious even to this day. बाल्यात्परां &c.—The simile is appropriate both in point of time and place. Aja was now lodged in such a delightful place and at such a time, that being at ease there he could not but have felt within himself the influence of love, which is indicated by the next sl.

Sl. 64. स्वयंवर &c.—स्वयं त्रिपतेऽस्मिन्निति स्वयं वरणमिति वा स्वयंवरः । स्वयंवरे स्वयंवरेण वा समाहृतो राजलोको येन । राज्ञां लोको राजलोकः । The report of Indumatî's unparalleled charms had attracted such a world of kings there

that pitted against these, Aja could well feel misgivings within himself. कन्याललाम—ललामन् (also ललाम m. n.) means 'the best'; कन्यासु ललाम कन्या-ललाम । कमनीयम्—कामयितुं योग्यम् । desirable, covetable. भावावबोधकलुषा—According to Malli. 'unable to know the mind (of her husband); *i. e.* who hesitates lest her approach might displease him. Some take भाव in the sense of 'love for another,' offended or jealous because conscious of her husband's love for another. But Mallinâtha's meaning seems to be preferable. The woman is दयिता dearly loved by her husband, and though unable to read his thoughts, (*i. e.* to know whether he is really longing for her) yet makes a tardy approach towards him of her own accord (अभिमुखी-भवति), which an offended lady does not do. See below sl. 67. The simple idea so poetically expressed by the poet is that Aja being absorbed in thoughts about Indumatî could not get sleep for a long time.

Sl. 65. कर्णभूषण &c.—The ear-ornament meant is the Kundala worn round the ear which is made of gold and is long and heavy enough to leave an impression upon the shoulder when the head is bent sufficiently either side in a mood of anxiety or care. शय्योत्तर &c.—The meaning of Mallinâtha's remark on these two epithets seems to be this—Indumatî had such a hold on Aja's mind that he restlessly moved in his bed, perhaps he saw her in a vision sharing the bed with him and turned to that side. So the sandal marks on his body were effaced, and his shoulders bore traces of hard pressure. But there was no actual contact of woman. सवयसः—this implies equality of age and intimacy. उषसि—*i. e.* at the hour presided over by Brahmâ (ब्राह्ममुहूर्त) when it was the duty of kings to rise. वाग्भिः-प्राबोधयन्—see ft. note.

Sl. 66. On this and the following slokas S. P. Pandit thus remarks :—“These 'awakening verses' have no special reference to the present time and place but form what the bards used to recite in the Prince's own capital.” But the remark does not seem to be correct. The poet himself tells us that the bards were उदारवाचः which scarcely leaves us room to suppose that the bards sang on this occasion the very stale and hackneyed song which they used to sing in the capital. On the contrary we have every reason to suppose that the song is meant peculiarly to suit the present occasion. For the bards begin with early morn, first describing how the moon gradually loses her splendour and how the lotuses are about to bloom and then how they actually bloom at the first peep of the morning sun. Next they describe how the rays of the morning sun tinge the tusks of the elephants which were within their sight and conclude by describing how, as the sun progresses a good way over the horizon, his rays penetrate the tents and overpower the light of the chandeliers. So the description here, on the whole, seems to apply to one residing in a tent surrounded by the stables of horses and elephants &c. and not in his palace, as well as to

one who is a late riser, which Aja, a scion of the solar race could not have been (*cf.* यथाकालप्रबोधिनाम् I. 6) had he been in his capital and not fatigued by the troubles of a journey as he was on the present occasion.

मतिमतां वर—This indicates that the prince was fitted to act up to their advice. **द्विधा**—in two parts. **धूः**—The pressure and not the load itself. **एव, ननु**—both are used अवधारणे, indeed surely; धूः विभक्ता ननु indeed the burden is divided; but द्विधैव विभक्ता it is divided into two parts only (so that you cannot expect a third person to help your father). **विनिद्रः**—(your father) has quitted his bed (and is in his place). This may also qualify भवान्—and your royal self having left the bed &c. **अपर** &c.—you are to take the place of the other bearer. What is meant is this—please therefore leave your bed quickly; for as a good son you will not like to keep your father waiting long. See Sanj.

Sl. 67. Charitravardhana and Dinakara, though in their usual manner they give a full com. upon this sl., consider it to be an interpolation, but without giving reasons. There seems to be, however, nothing in it un-Kālidāsian, that would warrant such a supposition and Malli who is always scrupulous in detecting spurious slokas regards it as quite genuine.

भवताप्यनवेक्षमाणा—This sl. seems to have perplexed some commentators and annotators. But all difficulty about its correct interpretation would vanish if one were to understand correctly the commentary of Malli. अपि ought to be construed with पर्युत्सुकत्वं as Malli. very properly has done, and not with भवता as suggested by Pandit. The meaning of the poet is very well brought out in the com. Indian poets describe three places as the favourite resort of Lakshmî (the goddess of beauty), viz. the lotus, the moon and the most lovely face in the world (as that of a prince or a princess). The last is generally represented as her most favourite haunt. *Cf.* चंद्रं गता पद्मगुणान्न भुंक्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् । उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥ Kum. I. 43. The poet here describes Lakshmî as the wife of Aja. As such she approaches him, but finds Aja fast in the enjoyment of sleep (personified as a female). This is too offensive a sight for Lakshmî to bear, who is मानिनी. Great is her longing for Aja; but in her wounded pride she disregards even this. (अपि shows the extreme difficulty of doing so). Inwardly however she is restless and does not know how to beguile her love-sickness for the prince. She discovers that the moon makes the nearest approach to Aja's beautiful face. Thither therefore in her helpless condition she bends her gaze and somehow manages to beguile her longing for Aja (पर्युत्सुकत्वं). But even the moon is now parting with the beauty of Aja's face and the condition of Lakshmî will be really miserable. She cannot herself approach Aja and even the moon from whom she derived some consolation is fast sinking down. Hence the earnest appeal of the bards to Aja, on behalf of Lakshmî, to get up and gladden

her. **विनोदयति**—diverts, amuses herself with. *cf.* XIV. 77 ; also Sâ. VI. लतासु दृष्टिं विनोदयामि ।

खण्डिता—a woman offended with her husband on account of his infidelity to her. See ft. note. **दिगन्तलम्बी**—दिशोन्तो दिगन्तः, लम्बनं लम्बः; दिगन्ते लम्बः दिगन्तलम्बः सोस्यास्तीति ।

The reading **अनवेक्ष्यमाणा**, however, noticed and commented upon by Malli. seems to be preferable as it yields a much better sense by making the appeal more touching and therefore better calculated to excite pity in Aja. **भवतापि** by you too. Lakshmî was already repulsed by lotuses. So her hopes entirely rested upon you. But you too being under the influence of sleep refused to look after her. She was therefore utterly helpless and compelled to beguile her yearning for you with the moon. It was not a wilful act on her part and you need not therefore be jealous of her. **विनोदयति** is the cau. of **विनुद्**. **चन्द्रः पर्युत्सुकत्वं विनुदति** the moon diverts her anxiety. **लक्ष्मीः चन्द्रेण पर्युत्सुकत्वं विनोदयति** Lakshmî causes the moon to allay her anxiety. See Sanj. If we read **हि** instead of **अपि**, **हि** may be taken in the sense of **अवधारण**. The meaning in this case will present no difficulties. If the object of the poet be to represent Lakshmî not so much as an object of compassion to Aja, as a **मानिनी नायिका** the reading in the text ought to be preferred.

Sl. 68. **तत्**—therefore *i. e.* because the moon, the nightly resort of Lakshmî is giving up splendour. Malli. says **लक्ष्मीपरिग्रहणात्** but there does not seem to be any propriety of this when applied to the lotuses. For in the previous sl. the appeal for the **परिग्रहण** of Lakshmî is to Aja and not to the lotuses. **बल्गुना**—re'ers to both—the opening of Aja's eyes and the blooming of lotuses. **युगपदुन्मिषितेन**—If the poet means that the beauty lies in the simultaneous opening of the two, then it will be better to take this as a comp. word. **परुषेतरा**—**परुषाया इतरा** or **परुषा इतरा यस्याः** । The idea here is this—The moon is going down; the lotuses have begun to bloom, you should therefore (**तत्**) wake betime and prevent the lotuses from taking sole possession of Lakshmî in the absence of any other rival in beauty.

Sl. 69. **अनोकहानाम्**—see note on **अनोकह** II. 8. **सरसिजैः**—an Aluk. comp.; see Sanj. **परगुणेन**—**पर** may also mean **उत्कृष्ट**. **इव**—indicates **उत्प्रेक्षा**.

Sl. 70. **निर्धौतहार &c.**—**गुलिका** is properly a ball; by **लक्षणा (उपचार)** it means here 'a pearl.' **परभाग**—**परः श्रेष्ठः भागः परभागः** । A position of great advantage.—**तथा**—being most advantageously placed. **अधरोष्ठे**—**अधरौष्ठः** is an optional form. See ft. notes. In this and the foregoing slokas the excellence of Aja's breath and his lustrous teeth illumined by his beautiful smile are described in a poetic style.

Sl. 71. **प्रतापनिधिः**—The treasure, the source of heat which causes **ताप**. **वीर**—one who causes **ताप** to his foes. The two epithets are used to keep

up the resemblance. अरुणेन—Here Aruṇa and Raghu are compared. Raghu having the same relation with respect to Aja which Aruṇa has with respect to the sun. Aruṇa precedes the Sun and Raghu precedes Aja. Each is the precursor of the other. आयोधनाग्रसरताम्—आयुध्यन्ते अस्मिन्नित्यायोधनं युद्धम् । अग्रे सरतीति अग्रसरः formed irregularly according to some. By the rule 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः' सृ when preceded by पुरस्, अग्रतस्, and अग्रे takes टच् (अ) to express कर्ता or the agent. Hence the proper form should be अग्रेसरः. This is according to the Vṛttikāra who supposes अग्रे to be the word used in the Sūtra. He is followed by Bhattoji, and Jñānendra Bhikshu. Patanjali gives no comment on this Sūtra. Nāgēshabhatta however, differs and supposes अग्रसर to be the correct form, अग्रेसर being obtained by the rule 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' । Kāli. uses both the forms. Cf. अग्रेसरैर्वीजिभिरुद्धृतानि VI. 33; युथं तदग्रसरगवितकृष्णसारम् 'सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा' IX. 55, 61. Amara gives the form अग्रेसर. This question is discussed by Hem. and Chār. for which see ft. note. किं वा—किं is to be pronounced with a काकु (intonation) and वा expresses विकल्प; किं वा उच्छिन्नति would your father destroy the foes; नैवोच्छिन्नति no, certainly he would not. Cf. 'किं वा-ऽभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता' Sd. VII.

The idea here is this—Aruṇa destroys the enemy of the sun (*i. e.* darkness) only so long as he himself has not taken up the work of destruction. So your father would destroy your enemies only so long as you are not able to take care of yourself. But now you are able (वीर) to take the lead in the battle, so get up and chase your enemies. The enemies here referred to are the morning breeze, the dew drops, the lotuses &c., which are poetically spoken of as the stealers of Aja's Lakshmi.

Sl. 72. उभयपक्ष &c.—According to Kaiyatta quoted by Malli. the word उभ appearing first in a comp. always takes the Tad. affix अयच् (अय) *i. e.* becomes उभय as indicated by the word 'नित्यम्' in the Sūtra 'उभादुदात्तो नित्यम्' । मुखर &c.—निन्दितं मुखमस्य । मुखशब्दो लक्षणयात्र वचनपरः । one who has to say something on every topic; used in a bad sense. Here of course it means 'noisy.' शृङ्खल—शृङ्गैः शिञ्जानो वा स्खलतीति । in either case it is of the षष्ठीदरादि class. तरुणारुण—the newly risen sun, (giving reddish light). दन्तकोशाः—bud-like *i. e.* beautiful tusks (Malli.).

Sl. 73. दीर्घेषु &c.—indicates the vastness of his cavalry. वनायुदेश्या—A poetical license. The Tad. affix, though added to देश in this sense, is not available in the case of compounds ending in देश. Vanāyu is a country in the North-West of India, celebrated for its breed of horses. लेह्यानि—The reason of making the horses lick pieces of Rock-salt is given in the Sanj. सैन्धव—सिन्धुषु भवः 'produced in Sindha'; Pāṇ. IV. 3. 133. वाहाः—वाहन्ते प्रयन्नातिशयं कुर्वन्तीति वाहाः ।

Sl. 74. विरलभक्तिः—विरलं भक्तिर्यस्य । नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिः । If we dissolve as विरला भक्तिर्यस्य we shall not get विरल, पुंवद्भाव being prohibited with words of

the प्रियादि class to which भक्ति belongs. See Malli. on दृढभक्ति XII. 19. As the flowers faded in the morning and shrank up, the garlands got loosened. स्वकिरण &c.—The lamps lost their halo of rays it being broad day-light now. The three slokas show that the sun is a good way above the horizon (and not below the horizon, as S. P. Pandit supposes) and it is already late. See note to sl. 66.

Sl. 75. विगतनिद्रः—Here विगत is equal to त्याजित the sense of the causal being expressed without the affix; or विगता अन्तर्हिता निद्रा यस्य । राजहंसैः—हंसानां राजानो राजहंसाः । a comp. of the राजदन्तादि class, गाङ्गः सैकतम्—The simile is probably intended to indicate the purity of Aja's bed who, unlike many of the other princes assembled there, was a bachelor.

Sl. 76. अञ्चिताक्षिपक्ष्मा—अक्ष्णोः पक्ष्माणि अक्षिपक्ष्माणि the eyelashes. See Sanj. and ft. note. अनुकूल—अनुगतः कूलमनुकूलः favourable, fit. क्षितिपसमाजम्—समजन्ति संघीभवन्त्यास्मिन्निति संवीयते वेति वा समाजः (सम् + अज् + घञ्); a multitude; Pāṇ. III. 3. 19. But समजः (सम् + अज् + अप्) a group of lower animals, birds, &c. Pāṇ. III. 3. 69. 'पशूनां समजोन्येषां समाजः' Amara. Cf. कूजन्बकानां समजो विरेजे । Ras.

CANTO VI.

Sl. 1. उपचारवत्सु—उपचाराः विद्यन्ते एषु । furnished with a canopy and other decorations such as scents, garlands, &c. वैमानिकानाम्—विशेषेण मान्त्यस्मिन्विगतं मानमुपमास्येति वा विमानः । तैश्चरन्तीति वैमानिकाः those moving in balloons. आकृष्टलीलान्—लीला being connected with मरुताम् ought not to have been compounded when मरुताम् is left uncompounded. But since the meaning is quite plain the comp. is allowed; and hence Malli. remarks सापेक्षत्वेपि &c. See Sanj.

Sl. 2. प्रत्यर्पितस्वाङ्गम्—स्वमङ्गं स्वाङ्गं his body. प्रत्यर्पितं स्वाङ्गं यस्मै । ईश्वरेण—ईशितुं शीलमस्य । This implies power to give or to keep back at pleasure. The allusion here is this—While Shiva was practising meditation in a sequestered spot of the Himālayas, Kâma, at the request of the gods attempted to inspire him with love, that he might marry Pārvatî. But he was reduced to ashes by the fire of Shiva's wrath. Subsequently, the god being moved with compassion by the entreaties of Rati, reunited Kâma with his lost body. See Kum. III., IV. काकुत्स्थम्—See note on IV. 41. इन्दुमतीनिराशम्—निर्गता आशा यस्मात्तन्निराशम् । इन्दुमत्यां विषये निराशमिन्दुमतीनिराशम् ।

Sl. 3. सोपानपथेन—सोपानयुक्तः पन्थाः सोपानपथः । शिलाविभङ्गैः—by means of projecting rocks. शवः—is used to keep up the comparison with कुमार.

Dilīpa is also described by the poet as walking like a lion (मृगेन्द्रगामी)
II. 30. नगोत्सङ्गम्—उत्सङ्ग is properly the lap; hence नगोत्सङ्ग is the
portion about the middle of a mountain. Malli. however translates this
by 'the peak of a mountain.' See Kir. VII. 21.

Sl. 4. परार्थ्य &c.—परार्थ्य see note on III, 21. उपमेयकान्तिः—उपमातुं
योग्योपमेया कान्तिर्यस्य whose splendour might be compared. मयूर &c.—मयूरस्य
पृष्ठं मयूरपृष्ठं तदाश्रयो रूपास्य इति मयूरपृष्ठाश्रयी तेन । We cannot affix the ताच्छीत्ये
णिनिः as it is prohibited in the case of श्री except when it is preceded by वि.
गुहेन—See note to II. 36.

Sl. 5. प्रभाविशेष &c.—may mean either excessive splendour, or a kind
of splendour, such as was not seen before. This explains why विभक्तोप्यात्मा
व्यरुचत् । सहस्रधा—Here सहस्र implies a great number. Like a streak of
lightning reflected in a thousand clouds, the goddess of splendour present-
ing herself in a thousand different ways presented a magnificent spectacle.

Sl. 6. महार्हासन &c.—महानर्हो मूल्यं येषां तानि महार्हाणि &c. उदार &c.—उदा-
राणि elegant, magnificent, च तानि नेपथ्यानि तानि बिभ्रतीति । धाम्ना—by his pe-
culiar lustre. This is used to mark out prince Aja from other kings.
The षष्ठी in तेषाम् is निर्धारणे; and we cannot have निर्धार unless we have some-
thing to express the अतिशय or excess which the part separated from the
whole has over the rest. The अतिशय may be expressed by (1) an affix;
as नृपतिषु रामः श्रेष्ठः; (2) or by a word; as गोषु कृष्णा बहुक्षीरा; (3) or some-
times by the entire absence of the distinguishing attribute in other
things; as छात्रेषु मैत्रः पटुः; where पटुत्व possessed by मैत्र is entirely absent in
other students and is sufficient to distinguish him from them. The pre-
sent case is to be explained similarly, The simile used by the poet in
sl. 5 implies absence of 'natural lustre' in the kings, as they are compared
to clouds. Was it also absent in Aja? No. He only was distinguished
by his own lustre. The reading भूम्ना at first sight seems to be better as it
directly expresses the अतिशय. But if we adopt it the simile in the pre-
vious sl. will lose its force. कल्पद्रुमाणाम्—See Sanj. and note on कल्पतरु
I. 75. पारिजातः—पारिन् according to some is a name of the sea पारिणोऽन्धे-
र्जातः । ततः स्वार्थे कः ।

Sl. 7. नेत्रत्रजाः—The pl. indicates the plurality of the groups of eyes.
We should suppose that different groups of people had gathered in dif-
ferent advantageous places to have a good look of the scene. मदोत्कटे—
उद्भिन्नौ कटावस्य स उत्कटः । मदेनोत्कटः मदोत्कटः । रेचितपुष्पवृक्षाः—See Sanj. It
will be better to analyse पुष्पवृक्षाः as पुष्पयुक्ता वृक्षाः (a Tat. of the शाकपार्थिवादि
class); for पुष्पाणां वृक्षाः may not necessarily indicate the presence of flowers
on the trees at the time. गन्धद्विपे An elephant of the best class, the
scent of whose ichor is unbearable to other elephants and whose possession
ensures victory to a king; for the force of the epithet see Sanj.

Sl. 8. **अन्वयज्ञैः**—Here अन्वय by लक्षणा means the history of the race. **सोमार्कवंश्ये**—सोमार्कयोः वंशौ सोमार्कवंशौ तयोः साधवः । Here we cannot affix the भवार्थे यत् and say सोमार्कवंशे भवाः । यत् may be affixed to वंश but not to compounds ending in वंश. 'राजवंश्याः सूर्यवंश्याः इत्यादयः साध्वर्थे यो यत्तत्र साधुरिति तस्मिन्संभवन्ति । भवार्थे पुनर्दिगादि पाठेषु वंशशब्दस्य वंशशब्दादेव तत्र प्रत्ययः । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेः प्रतिषेधात्' Vamana. Malli. seems to derive as follows—वंशे भवा वंश्याः सोमार्कयोः वंश्या सोमार्कवंश्याः । सोमार्कौ—Here the word अर्क being अजायदन्त ought to have been placed first. Hem. says the comp. is of the राजदन्तादि class and so we have सौमार्कौ. **अशुरुसारयोनौ**—अशुरुणः सारोऽशुरुसारः the core of the black sandal. स योनिर्यस्य । **वैजयन्तीः**—विजयते इति विजयन्तः । Unā. III. 128. one who conquers, a victor. तस्येयं वैजयन्ती ।

Sl. 9. **कलापिनाम्**—कलामाप्नोति कला संगीतविद्या आप्यतेऽनेनेति वा कलापः । कलापोऽस्यास्तीति कलापी । **उद्धतनृत्यहेतौ**—Peacocks are described as being deceived by any noise resembling the rumbling of clouds and then dancing and singing with joy. Cf. I. 39. **शङ्खे**—This word is variously derived as:—शाम्यत्यम्बु दुःखं वाऽनेन । शाम्यत्यलक्ष्मीर्वा । शम् उपशमे । अन्तर्भावित्यर्थः । शं खमस्येति वा । **मूर्च्छति**—spreading, pervading. For a slightly different meaning cf. II. 34. **मङ्गलार्थे**—मङ्गलमर्थः प्रयोजनमस्य ।

Sl. 10. **मनुष्य**—मनोर्जातिरिति मनुष्याः । **चतुरस्रयानम्**—a palanquin. **कन्या**—Some take कन्यापरिवारशोभि as one comp. word. **मञ्चान्तर** &c.—मञ्चानामन्तरं मञ्चान्तरम् । मञ्चान्तरस्थो राजमार्गः &c. **क्लृप्त** &c.—विवाहस्य वेषो विवाहवेषः । क्लृप्तो विवाहवेषो यया ।

Sl. 11. **विधानातिशये**—विधानस्यातिशयस्तस्मिन् । the highest limit or perfection of designing skill. Cf. निर्माणदक्षस्य समीहितेषु सीमेव पद्मासनकौशलस्य । Bhatti I. 3. **कन्यामये**—कन्या प्रकृतिरस्य कन्यामयः । Here the कन्या is looked upon as the material of which the विधानातिशय (the best make) is to be fashioned. **एकलक्ष्ये**—एको लक्ष्य एकलक्ष्यः ।

Sl. 12. **प्रणयाग्रदूत्यः**—अग्रा दूत्यः अग्रदूत्यः प्रणयस्याग्रदूत्यः । **मनोरथ**—desire to have. **शङ्गारचेष्टाः**—रति is defined to be the permanent longing which young lovers have for each other. This is the स्थायिभाव of Shrngāra. When this Rati is rendered agreeably manifest to the audience by the exhibition of the proper Vibhāvas, Anubhāvas and the Vyabhichāribhāvas, it is called शङ्गार. See Sanj. By चेष्ट Malli. understands the Anubhāvas, which are the signs of the internal feelings. These are of four kinds : (1) mental; (2) bodily; (3) lingual; and (4) intellectual. See ft. notes.

In slokas XIII.—XIX. the poet describes the various amatory actions of the kings in the excited condition of their mind when they saw the princess actually before them. These were naturally to be expected from them on such an occasion in their half absent-mindedness; and there was no particular meaning in them, beyond an intention to attract her notice or to exhibit their love for her or to show themselves at advantage. An attempt is made, however, by the

commentators Hem. and Malli. to make Indumatî and her suitors interpret the actions each in a way favourable to either but the hidden sense discovered by them is more to show the subtlety of their critical faculty than real.

Sl. 13. परिवेषबन्धि—परितो विष्यते व्याप्यतेऽनेनेति परिवेषो मण्डलं तस्य बन्धः । लीलारविन्दम्—लीलाया-यै-लार्थं वारविन्दम् । A lotus taken by a handsome person in his or her hand as an additional grace to his or her person अमयांचकार—The king did this probably to attract Indumatî's notice, which he wanted to do without committing any breach of decorum or propriety.

Sl. 14. विलासी—विलस् + घिनुण् (इन्) ताच्छील्ये । Pāṇ. III. 2. 143. A fop or flirt. See ft. note. रत्नानु &c.—रत्नैरुविद्धं खचितं inlaid with gems. यथावकाशम्—अवकाशः स्थानं तमनतिक्रम्य । सार्चीकृत—साचि turned obliquely. न साचि असाचि । असाचि साचि सम्पद्यमानं कृतं सार्चीकृतम् &c. This prince in his vanity wanted to show his person to best advantage. So without turning aside his face wholly from Indumatî, he replaced the garland extricating it from the points of his armlet, and thus accomplished his object.

Sl. 15. आकुञ्चित &c.—अग्राश्च ता अङ्गुलयोग्राङ्गुलयः । see Sanj. or आकुञ्चितान्यग्राणि यासां ता आकुञ्चितग्राः &c. समावर्जित—inclined downwards. The word occurs in this sense in Kum. II. 26 'आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः' । It means—With his beautiful eyes slightly cast down. पीठं विलिलेख—scratched or drew lines on his foot-stool. This is to be distinguished from पीठे विलिलेख. The former means 'a meaningless scratching,' and is a sign of absent-mindedness; while the latter implies 'intentional writing.' The king was utterly absent-minded and did not know what he wrote. Cf. 'यमोपि विलिखन् भूमिम्' Kum. II. 23. 'न किञ्चिदूचे चरणेन केवलं लिलेख बाष्पाकुललोचना भुवम्' Kir. VIII. 14. See ft. notes.

Sl. 16. आसनार्ध—आसनस्यार्द्धः एकदेशस्तस्मिन् । Here अर्ध does not mean exactly a half but a part only. The word अर्ध meaning a half is of the neu. gen. and appears first in a gen. Tat. विवृत्तत्रिक—त्रिक the small of the back, or the lower end of the spine. भिन्न—divided i. e. fallen on either side, or rolled round (लुण्ठितः) according to Malli. सुहृत्—शोभनं हृदयं यस्य । The word सुहृत् and दुर्हृत् meaning a friend and a foe respectively, are derived from सु and दुर् prefixed to हृदय by 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' Pāṇ. V. 4. 150. If we expound as सु शोभनं हृद् यस्य we shall get the word सुहृत् but then the meaning will be 'one with a good heart (just like सुहृदयः), and not necessarily a friend. The king placed his left hand on his throne and reclining on it turned to his neighbour to converse with him. This raised his left shoulder and depressed the right one and thus brought the back in a position to receive the displaced long neck-lace of pearls. This act of the king indicates the nervousness he felt when the princess presented herself.

Sl. 17. इन्तपत्रम्—A kind of ear-ornament made of ivory. आपाण्डुरम्—पाण्डुरस्यास्तीति पाण्डुरम् । आ ईषत्पाण्डुरमापाण्डुरम् । This action of the king

shows that he was extremely beside himself, being under the power of the intensity of his feelings. According to Chár. it indicates his proficiency in the Erotic science.

Sl. 18. कुशेशय—कुशे जले शेते इति कुशेशयम् । ‘शरं वनं कुशं नीरम्’ इति धनंजयः । Now see Sanj. This is a sign of delicacy and beauty. रेखाध्वज—रेखा-निर्मितो ध्वजः रेखाध्वजः &c. This is the mark of royalty. रत्नाङ्गुलीय—according to Mallinàtha’s exposition this will mean ‘rings made of gems;’ it is better therefore to take this as a comp. of the शाकपार्थिवादि class. रत्नखचितान्यङ्गुलीयानि रत्नाङ्गुलीयानि । उदीरयामास—This was only a feint used by the king to prevent others from guessing his feelings by observing his features &c. Cf. एवं वादिनि देवसौ पार्थे पितुरधोमुखी । लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ Kum. VI. 84.

Sl. 19. This was also a manœuvre on the part of the king intended to conceal the agitation of his mind from the observation of the other kings and the spectators. It, however, betrayed his feelings, as remarked by Hem. See ft. note.

Sl. 20. श्रुतवृत्तवंशा—who was acquainted with the history of the kings and their progress. पुंवत्—Malli. connects this with अवदत् । She spoke like a man *i. e.* without feeling nervous in the presence of so many kings, which she, as a woman, was not expected to do. The reason of this is supplied by प्रगल्भा. We may however, better connect it with प्रगल्भा which may mean ‘eloquent in speech, speaking boldly and sensibly.’ प्रतिहाररक्षी—प्रति-ह्रियत इति प्रतिहारः । Now see Sanj. मगधेश्वरस्य—मगधानां क्षत्रियाणां निवासो जनपदो मगधाः । For the disappearance of अण् and the pl. see Pāṇ. IV. 2. 81; I. 2. 51. मगधानामीश्वरः । कुमारी—काम्यते इति कुमारी an unmarried woman, a maiden. The affix ई implies youth.

Sl. 21. शरणोन्मुखानाम्—उद्गतानि मुखानि येषां ते उन्मुखाः । शरणे उन्मुखाः शरणोन्मुखाः । अगाधसत्त्वः—अवियमानो गाधः स्थितिरत्रेति अगाधम् । Bah. by the Vārt, ‘नजोस्त्यर्थानाम्’ on Pāṇ. II. 2. 24, मगधप्रतिष्ठः—See Malli.; or मगधाः प्रतिष्ठा अस्य । यथार्थनामा—अर्थस्याभिधेयस्य योग्यं यथार्थम् । in keeping with the sense. An Avya. of the नित्यसमास class, यथा here indicates योग्यता. See Sid. Kau. on Pāṇ. II. 4. 18. यथा is compounded in an Avya. when not implying सादृश्य, by यथाऽसादृश्ये’ Pāṇ. II. 1. 7. यथार्थं नामास्य । What is meant is this—He was a king in the real sense of the word, since he was always the protector of his subjects and thus had secured their good will (प्रजारञ्जन &c.) and was also a chastiser of his enemies (परन्तप). So both these epithets were literally true in his case.

Sl. 22. कामम्—See note on IV. 13. सहस्रशः—सहस्रैः सहस्रैः परिच्छिन्नाः by thousands ; here implies mere plurality. राजन्वतीम्—शोभनो राजा यस्याः । The न is here irregularly retained in this sense; while राजाऽस्या वियते becomes राजवती. See Sanj. and Amara. quoted therein. नक्षत्रताराग्रह—न क्षरन्ति स्व-

स्थानात् न च्युतानि भवन्तीति नक्षत्राणि those which do not move from their places *i. e.* the stars which are fixed. This distinguishes them from the planets which move round the sun. Or न क्षयन्ते इति नक्षत्राणि those which never fade, *i. e.* have steady light. This also distinguishes them from the planets which owing to their motion round the sun present different phases and sometimes appear less, and at other times more brilliant. This term however is generally restricted to the 27 constellations of stars through which the moon while moving round the earth appears to pass. तरन्त्याभिरिति ताराः Those by which people travelling through strange countries guide their course *i. e.* the stars. Cf. 'चरन्मार्गान्विजानाति नक्षत्रैर्विदन्ते दिशः' | Mah. Bhà. This is the general name for stars. गृह्णन्ति सूर्यतेजांसीति ग्रहाः those which shine by the light they get from the sun *i. e.* the planets. ज्योतिष्मती—having a luminary shining in.

Sl. 23. क्रियाप्रबन्धात्—प्रबन्ध uninterrupted succession. अध्वर—see note on the word under I. 31. According to Châr. this epithet implies that the king was much given to religious rites and was not therefore a fit mate for the princess. अजस्रम्—See note on the word III. 44. पाण्डु-कपोल &c.—पाण्डू कपोलौ पाण्डुकपोलौ तयोर्लम्बन्त इति तान् | Shachi's face was pale because of anxiety caused by her husband's absence. Whenever a sacrifice is performed the gods are supposed to come down in person to accept the offerings and hence Indra's constant absence. See the quotation in the Sanj. मन्दारशून्यान्—Chaste ladies do not decorate their locks with flowers when their husbands are absent. See Sanj. Here Sunandâ indirectly hints, supposes Hem., that the young princess would not be very happy in his company.

Sl. 24. अनेन चेत्—This according to Hem. and Châr. expresses Sunandâ's disapproval of the match. But this and other remarks of a similar nature of these commentators seem to be quite out of place. Malli. shows better taste, in not attempting to discover any hints &c. in Sunandâ's speech. Sunandâ's duty was simply to describe the kings as best as she could without betraying any leaning or partiality towards any one of them. It was a *swayamvara* and Indumatî had to exercise her free choice in selecting her husband. Any attempt on the maid's part direct or indirect to bias her mind in favour of or against a particular prince would vitiate the character of the *swayamvara*. प्रासाद &c.—प्रसीदन्त्यस्मिन्मनांसि नयनानि चेति प्रासादाः | ईयत एभिरित्ययनानि वातस्यायनानि वातायनानि | प्रासादस्य वातायनानि संश्रितास्तासाम् | The comp. is सह सुपा and not an Acc. Tat. नेत्रोत्सवम्—उत्सुवतीत्युत्सवः | lit. that which incites one to action or drives away depression; hence festivity. पुष्पपुराङ्गनानाम्—कल्याणान्यङ्गानि सन्त्यासामिति अङ्गनाः by the Vârt. 'अङ्गनाकल्याणे' on Pân. V. 2. 100. पुष्पपुर—modern Pâtnâ, the same as Pâtaliputra, the capital of Magadha, which was situated near the confluence of the Sonâ with the Ganges.

Sl. 25. **विस्त्रंसि** &c.—विस्त्रंसितुं शीलमस्या इति विस्त्रंसिनी । **दूर्वा अङ्कः** चिह्नमस्या इति **दूर्वाङ्का** । Now see Sanj. Whose garland of Madhuka flowers interspersed with *durvā* grass was slightly displaced. Such a garland is considered as auspicious and the bride ought to wear it on the occasion of her marriage. **ऋजुप्रणामक्रियया**—with a *straight* salutation *i. e.* by making a bow, without bending herself much, implying thereby her dislike for him. **Malli.** has **भावशून्यया** with a plain salutation *i. e.* without any indication of love, a cold and formal salutation. **Châr.** and **Din.** also explain in the same way. But this will not explain why the garland was not much displaced. A slight displacement of the garland (**किञ्चिद्विस्त्रंसि**) is possible if the bow was made with the body nearly erect (**ऋजु**). **तन्वी**—here means ‘slender waisted,’ a well proportioned woman as apposed to a fat one.

Sl. 26. **सैव**—She alone, and none else. Because she was able to divine Indumatî’s feelings (Sanj.). **समीरणोत्था**—सम्यगीर्ते गच्छतीति समीरणः । तस्मादुत्तिष्ठतीति । **तरङ्गलेखा**—here **लेखा** is the same as **रेखा** a line, hence each wave. **मानसराजहंसी**—मानस the sacred lake on mountain Kailāsa in the Himālaya mountains. It is also called **ब्राह्मं सरः** (see XIII. 60) having been created by Brahmā from his mind. According to the Rām. The river Sarayu or Gogrā issues from it. ‘कैलासपर्वते राम मनसा निर्मितं परम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मणा नरशादूल तेनेदं मानसं सरः । तस्मात्सुखाव सरसः सायोध्यामुपगूहते ॥ ९ ॥ सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्चयूता । &c.’ Bāl. Kānda. Ch. XXIV. But in reality no river issues from it, though the river Satlej flows from another and larger lake called **रावणहृद** which lies close to the West of Mānasa. It is stated in the Váy. Pur. that when Gangā fell from the Heaven upon the mountain Meru, she ran four times round the mountain and then divided into four rivers which ran down the mountain and formed four great lakes, **अरुणोद** on the east, **शीतोद** on the west, **महाभद्र** on the north and **मानस** on the south. **मानसे राजहंसी मानसराजहंसी** । The simile according to Hem. implies power of discrimination between good and bad on the part of the princess. The lake Mānasa is said to be the favourite haunt of flamingoes which migrate to its shores at the commencement of the monsoons. *Vide* Vic. IV. 14, 15. Meg. I. 11, II. 15. ‘Those birds finding in the rocks bordering on the lake an agreeable and safe asylum when the swell of the rivers in the rains and the inundation of the plains conceal their usual food.’ Moor Croft’s Journey to Mānasa-Sarovara. Asiatic Researches, XII. 466.

Sl. 27. **एनाम्**—A poetical license, the princess being referred to by **तद्** in the preceding sl. **एनाम्** cannot be substituted for **ताम्**. **अङ्गनाथः**—The important kingdom of Anga was situated on the right bank of the Ganges and to the south of Kaushiki Kachchha. Its capital was Champā, sometimes called Angapurî, Lomapādapurî, or capital of king Lomapāda, Karṇapurî or capital of king Karṇa, and Mālinî. According to Hiouen Thsang it stood on the Ganges about 24 miles west of a rocky island.

General Cunningham has shown that this description applies to the hill opposite Pâtharghâta, that it is 24 miles east of Bhâgalpur and that there are villages called Champâpura and Champânagara adjoining the last. According to Sanskr̥t writers the town was situated on the Bhâgî-rathî, east (properly south-east) of Mithilâ, and near the confluence of the Kaushiki. So there is no doubt that Champâ stood at or about Bhâgalpur. Champâ was probably so called from the abundance of Champâ or Champaka flowers, at any rate, according to the Mah. Bhâr. there was a champaka wood near Kaushikî. In the present sl. there is an allusion to elephants, which are not found in the hills to the south and east of Bhâgalpur, but in the Himâlayan regions on the north, so it seems Anga at one time included Kaushiki Kachchha. **सुराङ्गना &c.**—Tradition has it that this king was called away by Indra to assist him in a war with the demons, when his youthful beauty enamoured the damsels of heaven (see Sanj.). **विनीतनागः**—न गच्छतीति नगः पर्वतः । नगे भवाः नागाः elephants. **सूत्रकारैः**—सूत्राणि कर्तुं शीलमेषामिति तैः writers of aphorisms on the elephantine science. According to the commentators Malli., Hem. and Châr. the elephants of this king were trained by such eminent original writers on the science and art of training elephants, as Pâlakâpya, Gautama, Mṛga-charman and others. According to the story given by Malli. this king saw a troop of the elephants of heaven descended to this world on account of some curse. Unable to seize them he applied to Indra, who directed some of the heavenly sages to accompany him to the world of mortals and to train the elephants for him. It was thus that the science of training elephants was introduced in this world. See Sanj.

Sl. 28. मुक्ताफल &c.—मुक्ताफलानीव स्थूला मुक्ताफलस्थूलाः । इमे एतेष्वतिशयेन मुक्ताफलस्थूला मुक्ताफलस्थूलतमाः । स्तनेषु—We may construe this with पर्यासयता or प्रत्यर्पिताः. उन्मुच्य having taken away. The idea is this—The king killed his enemies in battle. Upon this their wives threw away their pearl-necklaces, but the big drops of tears which they shed through grief, came trickling down and being settled on their breasts, looked like so many pearls arranged together, as it were, without a string. The poet fancies that these were the very neck-laces which they had discarded that were now given back to them by the king without their strings.

Sl. 29. एकसंस्थम्—May be taken as a व्यधिकरण Bah. as Malli. does, or as an Upapada Tat. एकस्मिन्संतिष्ठत इति । श्रीश्च सरस्वती च—It is supposed that these two goddesses are generally opposed to each other *i. e.* generally the same person is not both learned and wealthy (or beautiful). कल्याणि—कल्यं नीरुजत्वमाणयतीति कल्याणम् ।।fem. कल्याणी. तयोः—May also be taken with योग्या which in this case will mean ‘equal to’; हे कल्याणि तृतीया त्वमेव कान्त्या सूनृतया गिरा च तयोः योग्या । You, on account of your possessing a handsome person and a fine tongue, are equal to Lakshmî and Saraswatî com-

bined and therefore the better suited to be the king's bride. Chár. and Hem. think that this indicates the undesirability of electing him as he has already two wives viz. Lakshmî and Saraswatî.

Sl. 30. **जन्याम्**—Malli. renders this by 'Friend of the mother.' See Sanj. We may also explain **जन्यां** साध्वी **जन्या** well-disposed towards, a well-wisher of, the bride. Hem. and Dinakara read the text of the line as 'यातेति जन्यानवदत्कुमारी' The maiden ordered her bearers to proceed, a reading which Malli. also notices and comments upon. Hem. says **जनीं वहन्तीति जन्याः** and further remarks '**जन्याः** स्निग्धा वरस्य ये इत्युपलक्षणमित्याविरोधः इति क्षीर-स्वामी । Din. also adds **यान्यानिति पाठे याने साधवो यान्याः** &c. Chár. and Vall. also read यातेति यान्यानवदत्कुमारी । The former translates यान्यान् by यानवा-हिनः and the latter by वाहान्.' **न-न**—The two negatives are equivalent to an *emphatic* affirmative. **काम्यः**—कामयितुं योग्यः worthy to be liked, acceptable. **भिन्नरुचिर्हि लोकः** but people have different tastes. See Sanj. Cf. Kir. I. 37. quoted in the ft. note.

Sl. 31. **परम्**—Another; is a pron. here, and declined like सर्व. **नवोत्थानम्**—नवमुत्थानं rise यस्य 'appearing after new moon.' Such a moon is supposed to be lovely. Cf. II. 73. **इन्दुमत्यै**—Here the Dat. may be explained by 'कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्' Pāṇ. I. 4. 32. **इन्दुमतीमभिप्रेत्येत्यर्थः** । See Apte's G. § 45. e. **इन्दुमिवेन्दुमत्यै**—Here we must not suppose that the king is directly compared to the moon; for in the next sl. he is compared to the sun and the comparison is kept up until the rejection of the prince by Indumatî (sl. 36). The resemblance here is simply between the act of showing the king and the act of showing the new moon.

Sl. 32. **अवन्तिनाथः**—Avanti, name of a country, on the north of the Narmadâ; its capital was Ujjayinî, also called Avanti-purî or Avanti, and Vishâlâ or the great city (see Meg. I. 30.) situated on the Sitrâ. Its temple of Mahâkâla was widely known. Hemachandra gives Mâlava as a synonym of Avanti. But the accuracy of this may be doubted, as the former country covered in ancient times as now, a wider area than Avanti; and Bânabhatta applied it to a neighbouring kingdom on the east whose capital was Vidishâ on the Vetravatî. It appears from Kâli. (see Meg. I. 24-25) that Dasârṇa was the name of this country through which the Dasârṇâ flows. And Anandorâm Borooach identifies it with Bhilsâ, which agrees with it in name and position, four miles from which there is a detached hill with vast remains of antiquity. According to the Mah. Bhâr. the province of Avanti extended on the south to the bank of the Narmadâ, and on the west probably to the banks of the Mâhî or Myhe. On the north of Avanti lay another principality with its capital Dasapura on the Charmanvatî river, which appears to be the modern town of Dholpur, and was the capital of Rantideva. **अवन्ति** is considered to be one of the seven sacred cities of the Hindoos, to die at which is supposed to secure

eternal happiness. Cf. अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्चिद्वरवन्तिका । पुरी द्वारावती चैव सतैता मोक्षदायिकाः ॥ The women of this city are described as very skilful in all erotic arts. See Bâl. R. X. 83. चक्रभ्रमम्—See Sanj. We may also analyse. चक्रे भ्रमश्चक्रभ्रमो भ्रमणं तम् । चक्र a round lathe Cf. Bhav. 'त्वाष्ट्यन्वभ्रमिभ्रान्तमार्तण्डज्योतिरुज्ज्वलः' । उष्णतेजाः—The allusion here is to the story of संज्ञा the daughter of त्वष्ट. She was given in marriage to Sûrya. Unable to endure the excessive splendour of her husband she applied to her father to reduce the luminary. Tvastṛ accordingly obtained the consent of सूर्य to work upon him and placing him on a turning lathe trimmed off a portion of his bright disc. The part trimmed off is said to have been used by him in fashioning the discus (चक्र) of Vishṇu, the Trishûla of Shiva, the rod (दण्ड) of Yama and other redoubted weapons of the gods, wherewith they discomfitted the demons. With all his efforts, however, Tvastṛ succeeded in reducing only an eighth of the sun's splendour (according to the Vishṇu P.), and hence the poet adds 'यत्नेन.' See Malli. For a fuller account see Mark P. Ch. 106–108. उल्लिखितः—trimmed or lopped off.

Sl. 33. समग्रशक्तेः—The Saktis referred to are प्रभुशक्ति, मन्त्रशक्ति and उत्साहशक्ति. उत्थितानि—Raised. This is causal in sense, though primitive in form (अन्तर्भूतण्यर्थे) and is therefore trans. सामन्त &c.—see note on the word under V. 18. प्रभाप्ररोहास्तमयम्—अस्तमय fr. अस्तम् adv. and इ to go. प्रभा is connected with 'शिखामणीनाम्' and is therefore सापेक्ष; it is nevertheless compounded like देवदत्तरय गुरुकुलम्. Malli. remarks on this—'नासीरैः &c.,' where नासीर means 'the van-guards, the soldiers marching in the van.'

Sl. 34. महाकाल &c.—Mahākāla is the name of the celebrated temple of Shiva (one of the twelve *jyotirlingas*) at Ujjayinî. This is referred to by Bhavabhūti in the prologues to his plays and immortalised by Kāli. in his Meg. which gives a beautiful description of the god, his temple, worship, &c. (see I. 30–38). Shiva is always said to be present here. This indirectly points to the sanctity of the land. चन्द्रमौलेः—चन्द्रः मौलौ यस्य a Vya. Bha. This epithet explains why the प्रदोषs were always lighted up. तमिस्र—तमोस्यास्तीति तमिस्रम् der. irregularly by ज्योत्स्नातमिस्रा—'Pân. V. 2. 114; dark. तमिस्रः पक्षस्तमिस्रपक्षः; or तमिस्र may mean darkness; तमिस्रस्य पक्षस्तमिस्रपक्षः । 'अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः' Amara. प्रियाभिः—The pl. shows that he had already many wives and thereby implies his ineligibility. ज्योत्स्नावतः—ज्योतिरस्यास्तीति ज्योत्स्ना der. irregularly. प्रदोषान्—Here प्रदोष must be understood in its usual sense of 'the forepart of the night' and not in that of 'the night' as Malli. does. Cf. 'प्रदोषो रजनीमुखम्' Amara. If we understand it in that sense we shall miss the point of the poet; for it is only in the forepart of the night, in the dark half of a month, that there is no moon-light except on the Amāvāsyā day, and so *all* can never enjoy it *then*, while this king was so fortunate that *he* could enjoy it even *in the forepart of the night*.

Sl. 35.—**रम्भाः**—Having thighs tapering like a plantain tree. **कच्चित्**—Indec. implying merely a question according to Malli. But if it be a question it would imply Sunandâ's disapproval of the choice. And in fact Hem. and Châr. remark to that effect. But Sunandâ's part in the *swayamwara* is simply to describe the kings and not to seek to bias Indumatî's mind, as is already remarked (see remarks under sl. 24). It is better therefore to understand कच्चित् in its usual sense of 'I hope you have the desire' &c.; see V. Slokas 5-9. **सिप्रा** &c.—This shows that the gardens are situated near the river and therefore a walk in them must be pleasant. Siprâ is a river near Ujjayinî, being the tributary of the Chambal. See note on Avanti sl. 32.

Sl. 36. **अभियोतित** &c.—In this sloka the king is compared to the sun and Indumatî to the white lily. Hence the epithets are so chosen as to apply primarily to the sun and secondarily to the king. **अभियोतित** (1) caused to bloom; hence (2) gladdened. **प्रताप**—(1) heat; (2) prowess. **संशोषित**—(1) dried up; (2) destroyed. The epithet प्रताप &c. implies the king's तैक्ष्ण्य as remarked by Châr. and thus supplies the reason why the princess who was उत्तमसौकुमार्या rejected him. **भावं न बबन्ध**—did not fix her heart *i. e.* affection on him. **कुमुद्वती**—the white lily that blooms at night.

Sl. 37. **तामरसान्तराभाम्**—तामर means water. तामरसे जले सस्ति (lies on) इति तामरसम् a lotus. तस्यान्तरं तामरसान्तरम् । तस्येवाभा यस्यास्ताम् । **अनूप**—See Sanj. **अनूनाम्**—Malli. has अधिकाम् eminent for, distinguished by. But the sense of 'equal, not inferior to' will also do; inferior to none in personal excellences. **सुदन्तीम्**—शोभना दन्ता अस्याः सा सुदन्ती ताम् । The word दन्त at the end of a Bah. Comp. beginning with सु or a numeral becomes दत् when the Comp. denotes a particular age; see Sanj. and Pân. V. 4. 141. quoted therein. Hence सु + दन्त + ई = सुदन्ती when it means one having a complete set of fine teeth, which is had only in youth; and then a young woman. While सुदन्ती will simply mean a woman having fine teeth, without implying any stage of life. She may be young or old.

Sl. 38. **संग्राम** &c.—संग्रामेषु निर्विष्टः सहस्रं बाहवः येन here सहस्र is considered to be an ordinary गुणवाचि word. It was only when fighting on the battle-field that he manifested a thousand arms. Else he had only two. See the remark in the Sanj. The reason of this is perhaps given by the epithet योगी. The mystic power was given him by his *Yoga* or metaphysical contemplations. See however note on कार्तवीर्य. **अष्टादशद्वीप**—For the name of the 18 dwipas see ft. note. **अनन्यसाधारण** &c.—अन्येन साधारणः अन्यसाधारणः स न भवतीत्यनन्यसाधारणः । राजा इति शब्दः (Karm.) राज्ञः शब्दो वाचक (gen. Tat.) इति वा राजशब्दः । now see Sanj. **योगी**—here योग may mean चित्तवृत्तिनिरोध after Patanjali or 'identifying the supreme with the individual soul

in meditation,' after the Vedāntins 'संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः' ।
कार्तवीर्यः—The son of Kṛtavīrya, and king of the Haihayas, a people of Central India. He is sometimes called Sahasrārjuna, Kārtavīryārjuna or simply Arjuna. Kārtavīrya propitiated the sage Dattātreya, the son of Atri who was a portion of Viṣṇu and obtained from him these boons :—a thousand arms and a golden chariot that would move wherever he willed it to go; the power to restrain wrong by justice; subjugation of the world and governing it equitably; invincibility by his enemies and death at the hands of a person renowned in the three regions of the universe. By virtue of these boons he ruled over the world with might and justice and offered ten thousand sacrifices. And of him it was sung (see ft. note): 'The lords of the earth will, assuredly, never tread in the footsteps of (equal) Kārtavīrya in respect of sacrifices, munificence, religious austerities, courtesy and self-control.' Viṣṇu P. He is said to have governed the earth for 85,000 years with unimpaired health, prosperity, power and valour. He once visited the hermitage of the sage Jamadagni who happened to be absent then, but was received hospitably by his wife. He however recompensed this hospitality by carrying off violently the sage's Kāmadhenu, and was slain by Parshurāma. According to other accounts he grew very insolent and oppressed both men and gods. The latter prayed to Viṣṇu for redress and that divinity came down to the earth as Parshurāma to kill him. He was a contemporary of Rāvaṇa. For further particulars see 39, 40.

Sl. 39. **अकार्यचिन्ता**—अप्रशस्तं कार्यमकार्यम् । Here the neg. particle has the sense of 'wicked, reprehensible.' **चापधरः**—चापस्य धरः । **प्रादुर्भवेन्**—This he could do on account of his योगबल. **अन्तःशरीरेषु**—अन्तर्गतं शरीरमन्तः शरीरम् । properly the लिङ्गदेह or the subtle body. But here शरीर seems to mean by लक्षणा 'an organ of sense or इन्द्रिय.' See Sanj. Hence अन्तःशरीर means 'the mind.' Other kings could restrain the outward actions of men. But this king could punish people even for their wicked thoughts. This justifies the use of the epithet 'अनन्यसाधारणराजशब्दः.' **प्रत्यादिदेश**—lit. ordered back; prevented the subjects from carrying out their wicked thoughts or made them banish them from their hearts. **विनेता**—साधु विनयतीति The excellent governor or trainer.

Sl. 40. **ज्याबन्ध** &c.—This shows to what humiliation Rāvaṇa was put. **विनिःश्वसत्** &c.—Rāvaṇa was so much over-powered by the superior strength of Kārtavīrya that he was not only breathing through his nostrils but was gasping at his mouth. This indicates his extreme helplessness. Or this might be due to his unavailing wrath. **निर्जितवासवेन**—Here Rāvaṇa is extolled as the conqueror of Indra to bring out more prominently the valour of Kārtavīrya. **लङ्केश्वरेण**—Once upon a time king Kārtavīrya was sporting with the females of the seraglio in the waters of the Narmadā

when his thousand arms obstructed the current of the river. In the meantime, Rāvaṇa, who was out on a victorious excursion was sitting on a spot thus left dry in the bed of the river worshipping the *linga* of Shiva. When the obstructed current was let loose by the removal of the king's arms, it swamped Rāvaṇa and the image of Shiva. Chafed at this Rāvaṇa came up to him and challenged him to fight. He was however overpowered by the superior prowess of the king, who took him prisoner and kept him confined in his prison like a wild beast. At last his grandfather, the sage Pulastya took compassion upon him and appeasing Kārtavīrya's wrath procured his freedom. The Vāyu P. states that Kārtavīrya invaded Lankā, and there took Rāvaṇa prisoner.

Sl. 41. इति—Known as, renowned as. आगमवृद्धसेवी—आगमेन वृद्धाः आगमवृद्धास्तान्सेवितुं शीलमस्य devoted to those old in knowledge. Or preferably आगमः शास्त्राणि वृद्धाश्च तान्सेवितुं &c. Who followed the Shāstras and the elders *i. e.* men of experience. Cf. कृती श्रुती वृद्धमतेषु धीमान् Bhatti. III. 52. रूढ—sprung up; caused by. स्वभावलोला—स्वस्य भावः स्वभावः one's own nature; स्वभावेन स्वभावाद्वा लोला.

Sl. 42. कृष्णगतिम्—कृष्णा गतिर्यस्य that which leaves behind a black track. सहायं &c. The reference here is to Agni's love for the daughter of Nīla one of the kings of Māhishmatî. She was of a ravishing beauty and used to stay near the sacred fire of her father to kindle it into a flame with her breath. Agni fell in love with her, and would not blaze up, even though forcibly fanned, till agitated by the gentle breath of that girl's fair lips. Agni made the confession of his love to her and his suit was accepted by the girl herself. Agni accordingly assumed the form of a Brāhmaṇa and used to enjoy the company of the king's fair daughter. One day this being discovered by the king he ordered the Brāhmaṇa to be punished according to the law. Upon this the god flamed up in wrath. The king much marvelling at this fell down at the feet of the deity in a Brāhmaṇa's disguise and respectfully bestowed his daughter upon him. Whereupon the deity being graciously pleased with the king asked him to name a boon. The king begged that his soldiers should ever be safe in battles. From that time those kings who from ignorance invade the territory of the kings of Māhishmatî are consumed by fire. Hence all kings avoid the city through the dread of Agni. Mah. Bhār. Sab. Par. Dig. P. Ch. 31.

क्षत्रियकाल &c.—कालस्य रात्रिः कालरात्रिः the night at the end of a *kalpa*, when the whole universe is destroyed and which is terrific on account of the oceanic and the atmospheric waters mingling together to assist in the work of destruction, with terrible flashes of lightning &c. क्षत्रियाणां कालरात्रिः क्षत्रियकालरात्रिः the poet mentions the कालरात्रि because the axe is also of a

dark colour. This alludes to Parashurâma's having cleared the earth of the Kshatriyas for twenty-one times. After Parashurâma had killed Kârtavîrya (see note under 38.) the sons of the latter, in retaliation, attacked the hermitage of Jamadagni while Parashurâma was out and slew the pious and unresisting sage. When Parashurâma came back and saw what had happened, he took a vow to extirpate the whole race of Kshatriyas including the sons of Kârtavîrya. He accordingly destroyed the Kshatriyas thrice seven times, filling with their blood the five lakes of *Samantapanchaka* (Kurukshetra) from which he offered libations to the race of Bhṛgu. He then performed an Ashwamedha sacrifice and presented the earth to Kashyapa. See notes on IV. 53. 58. *Vide* Mah. Bhār. Van. Ch. 116. **परश्वधः**—श्वम् growth, परस्य श्वं परश्वम् | परश्वं धयतीति परश्वधः an axe. **उत्पलपत्रसाराम्**—उत्पल is the blue lotus; having the strength of a blue lotus-leaf *i. e.* of no strength at all. The word उत्पल is here purposely used as a polished axe better resembles its leaf than that of any other variety of the lotus.

Sl. 43. **अङ्गुलक्ष्मीः**—अङ्गु लक्ष्मीरिव *i. e.* looking as beautiful as Lakshmi in his lap. **दीर्घबाहोः**—This indicates his resemblance to Vishnu who is आजानुबाहु 'having arms reaching the knees.' **माहिष्मती**—'The Haihayas or Kalachuris ruled Mâhishmatî, situated on the Narmadâ between the Vindhya and Rksha mountains about Bheraghar below Jabalpoor, where the channel of the Narmadâ is contracted between two high perpendicular cliffs of Magnesian limestones, white as snow'. According to the Hv. it was founded by Muchukunda. It was also the seat of king Nala. **वप्रनितम्बकाञ्चीम्**—वप्र एव नितम्बः वप्रनितम्बः buttocks in the form of the rampart; Karm. Comp. **माहिष्मत्याः वप्रनितम्बः &c.** **जलवेणि**—वेणि is properly the braid of hair; hence जलवेणि means the current of the river charming with its ripples. **रेवा**—or 'that which roars' is a name of the Narmadâ. It is also known by such names as Somodbhavâ and others signifying 'born of the moon' such as Indujâ &c., by Pûrvagangâ or the eastern Ganges, and by Mekhalakanyakâ and others 'meaning' issuing from the mountain Mekhala.

Sl. 44. **प्रकामम्**—Fully to one's desire; hence exceedingly. **शरत्प्रमृष्ट &c.**—अम्बुनां धरा अम्बुधराः | उपरुध्यते-अनेन-वा इति उपरोधः a covering, an envelope. **अम्बुधराणामुपरोधः** | Now see Sanj. **पर्याप्तकलः**—कल when referring to the king means 'the sixty-four arts.' **नलिन्याः**—The simile according to Hem. shows that the princess belonged to the *Padminî* kind of females.

Sl. 45. **शूरसेन**—Name of a country about Mathurâ and its people. **लोकान्तर**—अन्यौ लोकौ लोकान्तरे *i. e.* the two other worlds; heaven and nether regions. Din. and Vall. read देशान्तर instead of लोकान्तर. **दीपम्**—lustrous like a lamp, shedding his lustre upon, illustrating both the races, very illustrious.

Sl. 46. नीपान्वयः—नीपः अन्वयो यस्य, of the race of the Nīpas.⁷ These were a sub-division of the Pāñchālas. Their capital was Kāmpilya, from which their country was sometimes called Kāmpilya-desa, and it probably included Kānyakubja, as this latter is not mentioned as a separate principality in the Mah. Bhār. Its other important town was Mākandī on the Ganges. Kāmpil, which is to the N. W. of Kānyakubja, is identified with the ancient Kāmpilya. The kingdom of southern Pāñchāla seems to have merged in the kingdom of Hastināpura after the fall of Drupada and his sons in the great war of Kurukshetra.

यज्वा—विधिना इष्टवान् यज्वा one who had duly sacrificed. सिद्धाश्रमम्—सिद्ध is one who obtains miraculous power by meditation. शान्तम्—Tranquil, not disturbed by antagonistic feelings. Cf. शान्तमिदमाश्रमपदम् &c. Sā. I. नैसर्गिकः—निसर्गेण कृतः natural. गुणैः &c.—Cf. with this I. 22.

Sl. 47. हिमांशोः—हिमो गुणो विद्यत एवामिति हिमाः अंशवो यस्य । हर्म्याम् &c.—हर्म्याग्रेषु—Malli. takes this in the sense of 'in the neighbourhood of mansions; we may however understand it in the sense of 'on the tops of mansions.' The houses were deserted on account of the constant inroads of Sushena and so grass had grown on their tops as there was none to look after them, to weed overgrowths &c. तेजः—The predicate to be supplied here is सन्निविष्टम् by changing the gender of सन्निविष्टा. Here the irresistible power of the king is indicated.

Sl. 48. अवरोध—अवरुध्यन्त इत्यवरोधाः the queens, the ladies of the harem. कलिन्दकन्या—Lit. the daughter of the mountain Kalinda i. e. the Yamunā which rises from the mountain, flows by Mathurā and joins the Ganges later down at Prayāga. मथुरां गतापि—Though as yet flowing past Mathurā and not yet joining the Ganges. On this Malli. has these remarks:—There seems to be an anachronism here, since the poet himself will tell us further on (see canto XV. 28.) that Mathurā was founded by Satrugṇa. Or the city founded by Satrugṇa might be different from this. गङ्गोर्नि &c.—This indicates that he had a large harem and thus supplies the reason, according to Chār., why Indumatī was not inclined to choose him.

Sl. 49. कालियेन—Kāliya was a huge serpent dwelling in the island of Ramanāka. By his insolence he incurred the displeasure of Garuda and being worsted in the fight which ensued, he was compelled to seek shelter under the waters of the Yamunā, in the territory of Sūrasena, which were forbidden to the enemy of serpents (Garuda) owing to the curse of the sage Saubhari. Vide Shridhara on Vish. P. Sec. V. ch. 7. sl. 6. The serpent was afterwards humbled by Kṛṣṇa. when a mere boy. See Bhāg. P. Sk. X. sec. I. ad. 16. वस्त्रेन—Hem. Char. Vall. Din. and some other commentators read वस्त्रेन 'which' remarks S.P. Pandit, 'appears to be better as the gem given was a price for protection from Garuda and not simply

through terror of that formidable enemy of Kāliya'. But this does not seem to be correct. We cannot suppose that Kāliya was protected from Garuda by Sūrasena; for in that case the epithet यमनौकसा will have no meaning. The serpent was protected by the curse of the sage Saubhari, which forbade Garuda to approach the Yamunā. Cf. पराजितश्च नागेन्द्रः खगेन्द्रतेजसा ततः । भिया पलायनं कृत्वा जगाम यमुनाह्वदम् । न तं सौभरिशपेन खगेन्द्रो गन्तुमीश्वरः ॥ Br. V. P. Kṛṣṇajānma Khanda. ch. 19. Malli. therefore is correct in preferring the reading त्रस्तेन. Kāliya, through dread of Garuda left his original abode and came to live at the bottom of the Jamunā and presented the king with the gem that he might be permitted to live there without further molestation. किल—may be taken एतिह्ये or हेतौ. In the latter case it should be construed with यमनौकसा. यमनौकसा किल विसृष्टेन given because he was residing in the Yamunā. वक्षस्थलम् &c.—प्रशस्तं वक्षः वक्षस्थलं; वक्षःस्थलं व्यातुं शीलमस्यास्तादृशी रुचिर्यस्य । सकौस्तुभम्—कुं the earth, स्तुभ्नातीति कुस्तुभः the sea; कुस्तुभस्यायं कौस्तुभः । The celebrated gem obtained at the churning of the sea and awarded to Vishnu. See X. 10.

Sl. 50. सम्भाव्य—having accepted him as your husband, having honoured him with your hand. मृदुप्रवालोत्तर—मृदुप्रवाला उत्तरा उपरिस्थिता बहुला वा यासु । पुष्पमय्यः शय्याः पुष्पशय्याः । Now See Sanj. Malli., it seems, takes this as a Bah. Comp.; Chār. also who says 'कोमलकिसलयाधिकाः &c. seems to take it as a Bah. But this does not seem to be grammatically accurate. For by the rule 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' Pāṇ. II. 2. 35. the विशेषण ought to appear first in the comp.; so this will read उत्तरमृदुप्रवालाः instead of मृदुप्रवालोत्तराः । It will be better, therefore to take this as a Tat. as Hem. and Vall. do. मृदुप्रवालैः उत्तराः श्रेष्ठाः (excellent, pleasing), or मिश्राः [mixed with] &c.; see ft. note. वृन्दावने—The garden, named after वृन्दा the daughter of a king Kedāra by name. She desired to have the god Hari for her husband and obtained her desire after practising penance for 60,000 years, and it was here that she sported in the company of the deity. वृन्दा यत्र तपस्तेपे तच्च वृन्दावनं स्मृतम् । वृन्दयत्र कृता क्रीडा तेन वा मुनिपुङ्गव ॥ चैत्ररथ—The garden of Kubera. सुन्दरि—The reference to her beauty is significant. A maiden with such lovely beauty ought to pass her youth roaming in such celestial gardens as Suseṇa possessed and not to rot in an ordinary harem. यौवनश्रीः The fulness of youth.

Sl. 51. अम्भःपृषतोक्षितानि—This must be at the beginning of the rainy season when the peacocks are particularly hilarious and given to wild dancing. Cf. VII. 69. शैलेयगन्धीनि—शिलायां भवं शैलेयम्, a kind of moss growing on rocks. शिलायाः 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति भवार्थे ढक्; Pāṇ. IV. 1. 120, 2. 97. शैलेय also means 'a kind of mineral earth', which seems to be the meaning here. In this sense the word is derived as शिला इव शैलेयम्, the term. ठञ् (एय) being added in the sense of इव or 'likeness'; अम्भःपृषतोक्षितानि अत एव शैलेयगन्धीनि । Chār. Vall. and Din. read शैलेयनद्धानि which is also the reading

(शैलेयनद्धेषु) in Kum. I. 55. प्रावृषि—प्रवर्षतीति प्रावृद् the rainy season. The प्र is lengthened by the rule 'नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ' Pân. VI. 3. 116. i. e. the final vowel of the पूर्वपद is lengthened before नह्, वृत् &c. ending in the क्तिप् affix (an affix which is added and dropped); उपानह, नीवृत्, प्रावृद्, मर्मावित् &c.. The sing. here is जात्याख्यायाम्; in every rainy season. पश्य—may you see. The impera. expresses 'benediction' thereby implying that the princess should never be separated from Sus'ena in case she would choose him.

Sl. 52. आवर्तमनोज्ञनाभेः—The rule that 'नाभि at the end of a Bah. becomes नाभ' is not universal. The rule is deduced by the separation of अच् from the sūtra अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोन्नः' simply to explain such forms as पद्मनाभ, उर्गनाभ &c. which occur in language. Mukuta one of the commentators on Amara remarks: 'योगविभागस्य हि पूर्वाचार्येष्टमात्रसाधकत्वम् । न तु नाभ्यन्तस्य सर्वत्रैवाच् समासान्त इति नियमः । 'तेन प्रजा इवाङ्गादराविन्दनाभेः' इति माघः' । भवित्री—भवितुमर्हा fit to be (fr. भू + तृच्); or भवितुं धर्मोऽस्याः प्रारब्धवशात् destined to be (fr. भू + तृन्). महीधरम्—applies to the king also. मार्गवशात्—मार्गस्य वशं तस्मात् । This shows that the meeting was unavoidable. This applies both to the king and the mountain. She approached the king because he was on her route onward. सागरगामिनी—destined to reach the sea. According to Hem. this is an instance of ध्वनिकाव्य. See ft. note 3.

Sl. 53. अङ्गद—अङ्गं दाति छिनत्तीति अङ्गदम् । This epithet according to Châr indicates good physique. भुजिष्या—भुंक्ते स्वाम्याच्छिष्टम्—Lit. one who lives upon the refuge of her master's food. बाला—a girl 16 years old.

Sl. 54. महेन्द्राद्रि &c.—महेन्द्रासावाद्रिश्च a Karm. Comp.; if however, the विशेष्यविशेषणभाव be objected to, then the comp. may be explained as a शक-पार्थिवादि. Vall. renders by महेन्द्र इन्द्रः अद्रिः सूर्यः तयोः समानबलः । यात्रासु &c.—This indicates the huge proportions of the elephants. The ichor flowing from their temples is here compared to the flow of water from the mountain springs.

Sl. 55. रिपुश्रियां &c.—Hem. Din. Vall. and some other commentators read रिपुश्रियाः &c. and S. P. Pandit considers this to be the better reading with the remark, 'the fortune of the enemies may, if in the sing. be more intelligibly conceived to have shed tears down his shoulders when seized and carried off by Hemangada in his arms.' But he seems to have altogether missed the point of the poet. The simple sense is this. The king always was victorious in battles. So every time he attacked an enemy he was sure to get his wealth[श्री]; also so constantly was he engaged in fights that his arms bore black lines caused by the friction of the bow-string. This the poet describes figuratively. Every time the king fought an enemy his श्री would travel along his arm, sometimes the right sometimes the left, as he was a savyasâchi (shooting his arrows with equal skill with either hand)-along the

one that dealt the final blow to his enemy. Thus being compelled to part from her old master she would naturally shed tears and these mingling with the collyrium in her eyes would mark her passage as she walked up Hemāngada's arms. This happened so frequently that a black track was left along each of the king's arms. One ^{श्री} would not be able to leave a black track behind. Besides how could the tears roll down both the arms? Even supposing she constantly shed tears and they ran down his arms how could we account for the black colour of the tears, as the collyrium would be washed away the first time she wept profusely? Mallinātha's reading therefore appears to be decidedly better.

Sl. 56. मन्द्रध्वनि &c.—The deep sound of the sea which was distinctly heard in the stillness of the latter part of the night rendered the morning trumpets unnecessary. प्रासाद &c.—This refers to the delightful and majestic scenes presented by the sea in the morning. यमात्मनः &c.—On this Pandit remarks—It is true that as आत्मन् is a reflexive pronoun, it may seem to mislead by referring to the subject of the verb *i. e.* to अर्णव. But as it is evident that the object यम् is more prominent in the passage than the subject अर्णव, the use of आत्मनः as a reflexive referring to यम् need not be considered as constituting any difficulty. In fact while writing in the active voice the poet seems to have had the passive voice in his mind. So that the apparent difficulty is easily explained by supposing that the poet meant to say 'यः सुप्तः आत्मनः सञ्चनि अर्णवेन प्रबोध्यते' | Hem. considers यमात्मनः to be a ग्राम्य (vulgar) expression since the combined word suggests the idea of यम् the god of death and thereby indirectly suggests the undesirability of choosing him for her husband. संनिविष्टः—Vall. reads संनिविष्टम् and translates it by कृतोपभोगम्.

Sl. 57. तीरेषु indicates that the breezes are cool. मर्मरेषु—मर्मरः the rustling of leaves. ममरोस्त्वयामिति मर्मराणि तेषु | द्वीपान्तरानीत &c.—This shows that the breezes are perfumed. Hem. thinks that the clove-flowers would serve the purpose of neck-laces of pearls. द्वीपान्तराह्वङ्गपुष्पाण्यादाय मुक्तामणानिव विहारोद्भवान्स्वेदलवानपहरिष्यन्तीति भावः |

Sl. 58. अकृतिलोभनीया—Who was capable of being attracted by a (really) handsome form (which Hemāngada possessed). Chaitravardhana's remark (यादृशेन &c., see ft. note) in which he is followed by Din. is quite meaningless if not actually wrong. Indumatī was really attracted to the prince, but Hemāngada's adverse fate alone, and no fault in his beauty, drew her away from him. प्रतिकूलदैवात्—Malli. takes this as referring to the person whom Lakshmi approaches. But this may also refer to Hemāngada. The विशेष्य is probably suppressed to serve this double purpose.

Sl. 59. उरगाख्यस्य—*i. e.* the town known as नागपट्टन or न (Negapattam) in the Rājamahendri district of the Madras presidency. देवसरूपम्—समानं

रूपमस्य इति सरूपः देवेन सरूपः देवसरूपः equal in beauty to a god. चकोराक्षि-
चकोरस्याक्षिणी इवाक्षिणी यस्याः । The words अक्षि and सक्थि meaning 'part of
one's body' and coming final in a Bāh. change their final to अ. पुर्वानुशिष्टम्-
पूर्वमनुशिष्ट-पूर्वानुशिष्टा ताम्—Who was previously instructed. The instruction
referred to being 'इतो विलोक्य'

Sl. 60. पाण्ड्यः---पाण्डूनां निवासो जनपदः पाण्डवः (nom. pl.) तेषां राजा
पाण्ड्यः । See note on IV. 49. अंसादित &c.—The long necklaces are com-
pared to the crystal streams of the Himālayas. हरिचन्दनेन—हरि reddish-
brown चन्दनं हरिचन्दनं तेन. This corresponds to the दालातप the morning
sun tinging the skirt-hills (सानु) of the Himālayas. The complexion of
Pāndya, which is dark (see sl. 65.) also helps his comparison with हिमालय
which is also blue.

Sl. 61. विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता—According to a story told in the Vana-
parva of the Mah. Bhar. the mountain Vindhya once grew jealous of Meru
and wanted to have the sun go round him in the same way as about Meru.
This the sun refused to do. Whereupon the mountain rose to an enor-
mous height and obstructed the path of the great luminary. The gods
being alarmed requested Agastya, the preceptor of Vindhya to check the
progress of the mountain and to restore order to the universe. Comply-
ing with the request of the gods the saint came down to the mountain
who bowed down to his preceptor's feet and was told by the sage to re-
main in that posture till he should return from the south. But Agastya
never returned from the south and Vindhya still continues in a stooping
posture. The story as given in the Kās. Khanda ch. V. is somewhat
different. निःशेष &c. निर्गतः शेषो यस्मान्नयथा तथा &c. When the demon
Vṛtra was killed by Indra, his followers the Kāleyas took shelter at the
bottom of the sea, and came out at night to destroy the pious sages and
learned Brāhmaṇas. The gods knowing through Viṣṇu their place of
concealment, requested Agastya to drink off the sea and expose the de-
mons. This Agastya did accordingly and the Kāleyas were slain by the
gods. According to the Mah. Bhār. and the Pad. P. the ocean was re-
filled afterwards by Bhagīratha with the waters of the Ganges.

अश्वमेधावभूत—अश्वमेध The actual or emblematic sacrifice of a horse. This
sacrifice was one of the highest order, and performed a hundred times, entitled
the sacrificer to the dominion of *Swarga* or Paradise. It appears to have been
originally typical; the horse and other animals being simply bound during
the performance of certain ceremonies. In the *Ashwamedha* of the Vedic
period, six hundred and nine animals of various prescribed kinds, domestic and
wild, including birds, fish, and reptiles, were made fast, the tame ones to
twenty-one posts, and the wild, in the intervals between the pillars; and after
certain prayers were recited, the victims were let loose without injury.
The horse, which is the subject of *Ashwamedha* was also avowedly an emblem
of *Virāj*, or the primeval and universal manifested Being. In the last section

of the *Taittiriya-Yajurveda*, the various parts of the horse's body are described as divisions of time and portions of the universe; morning is his head; the sun, his eye; air, his breath; the moon, his ear; &c. A similar passage in the 14th book of the *Shatapatha-Brahmana*, describes the same allegorical horse, for the meditation of such as cannot perform an *Ashwamedha*; and the assemblage of living animals, constituting an imaginary victim, at a real *Ashwamedha* equally represents the universal being, according to the doctrines of the Vedas. The actual sacrifices of horses and men in the *Ashwamedha* and *Purushamedha*, were not authorised by the Vedas: but were either then abrogated, and an emblematical ceremony substituted in their place; or they must have been introduced in later times, on the authority of certain *Puranas* or *Tantras*, fabricated by persons who, in this as in other matters, established many unjustifiable practices, on the foundation of emblems and allegories which they misunderstood. In the Post-vedic period, none but an emperor (universal monarch), was authorised to perform *Ashwamedha*. It is thus said by *Apastamba*,—"राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत, नाप्यसार्वभौमः" &c.

(See Colbroke on the Vedas).

अवभृथ—See note on I. 84. **सौस्नातिकः**—सु शोभनं स्नातं सुस्नातं a bath properly performed, *i. e.* according to the form laid down in the *Shāstras*. See Sanj. This shows what affectionate regard the august sage had for the king.

Sl. 62. **अवजयाय**—विजयाय for the conquest of. These two words are not generally used in the same sense. अवजि generally means 'to conquer back.' Cf. हतां कृष्णामवाजयत् Mah. Bhâr. **जनस्थान**—The eastern part of the Dandaka forest in the Deccan. **सन्धाय**—This shows that even Ravana treated him as his equal. Mallinātha's remark 'इन्द्रविजयिनः &c.' does not appear to be supported by the sl.

Sl. 63. **विधिवत्**—विध्यर्हमिति तथा according to sacred rites, duly. **सपत्नी**—समानः पतिरस्या अस्तीति.

Sl. 64. **ताम्बूल &c., एला &c.**—The words परिणद्ध and आलिगित in these two epithets are significant. They show how congenial the southern land is to the growth of love, how even trees and creepers there are as it were joined in wedlock. The two epithets also show how nature in the southern quarter holds forth all the luxuries necessary to make lovers happy. **तमाल &c.**—This shows that the ground in the southern quarter is naturally covered with a soft covering. **प्रसीद**—be pleased *i. e.* if you will accept the king as your husband and condescend to honour these beautiful sites with a visit the purpose of their existence will be fulfilled.

Sl. 65. **इन्दीवर**—इन्दी लक्ष्मीस्तस्या वरं (liked by) इन्दीवरम् । **शरीरयष्टि**—शरीरं यष्टिरिव a stick-like *i. e.* very thin body, an excellent bodily frame. **अन्योन्यशोभा &c.**—अन्यस्य अन्यस्य अन्योन्यस्य; see note on परस्पराक्षिसादृश्यम् I. 40. **अन्योन्यस्य शोभा &c.** **तदित्यदयोः**—According to Châr. this gives the reason why the princess rejects the king, as the comparison suggests a shortlived union.

Sl. 66. लेभेन्तरं &c.—An idiomatic expression. दिवाकर—दिवा करोतीति he who rouses men to activity during the day; दिवा दिनं करोतीति वा the maker of the day; the sun. This refers to चेतसि also. In this case दिवाकर means by उपचार दिवाकरवंशज *i. e.* Aja. Indumatî's mind had an intuitive longing for Aja and so Sunandâ's words found no room in her heart. Hem. also remarks to the same effect.

Sl. 67. सञ्चारिणी—पुनः पुनः संचरतीति संचारोऽस्या अस्तीति वा सञ्चारिणी applies to दीपशिखा by उपचार or लक्षणा like क्रोशन्ति in the instance मञ्चाः क्रोशन्ति, and to Indumatî. दीपशिखा—Indumatî resembled the flame of a lamp by her lustrous beauty. Cf. त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः sl. 65. यं यं स स—*i. e.* every one, whoever was passed over became pale. See Sanj. नरेन्द्रमार्गाह इव—नरेन्द्रस्य मार्गः नरेन्द्रमार्गस्तत्राहः । अह does not mean 'a mansion' here, but 'an upper turret.' See Sanj. It should be remembered that the kings were seated on big platforms and so resembled *attas*. विवर्णभाव—विगतो वर्णस्य विवर्णः । वर्ण in the case of kings means 'the brightness of face' while in the case of अह it means 'colour'; विवर्णभावं—(a) paleness; (b) darkness.

Sl. 68. समाकुलः in suspense, undecided. वामेतर—वामादितरः, वाम इतरो यस्मादिति वा । In the former case the word is a pron. and should be declined like सर्व; in the latter it is a noun and should be declined like राम. केयूरबन्ध—केयूरो बध्यते *i. e.* the upper arm. See ft. notes.

Sl. 69. अनवद्य—वदितुमयोग्यः अवयः reproachable. न अवयोऽनवद्यः irreproachable, without blemish. हि—may also be construed with काङ्क्षन्ति and understood in the sense of अवधारण. प्रफुल्लम्—see the remark on this in the Sanj.

Sl. 70. समावेशित &c.—Indumatî's mind seemed to be concentrated upon Aja; he was the sole object of her thought every other object being absent to her mind. इन्दुप्रभाम्—This implies that Indumatî at this moment looked as delightful to Aja as moon-light. अवेक्ष्य—having well observed, marked. This explains why Sunandâ addressed a detailed (सविस्तरं) speech to Indumatî. She wanted to foster the feeling of love that was rising in Indumatî's mind by a glowing description.

Sl. 71. ककुद्म्—The best or most eminent among, always used in the neu. ककुत्स्थ—This was the son of Vikukshi otherwise called शशाद and grandson of Ikshwàku. His real name was Puranjaya. In the Treta age a fierce war broke up between the gods and the demons. The former being worsted applied to Vishnu for assistance and propitiated him by their prayers. The eternal deity in answer to their prayer told them that he would infuse a portion of himself into the person of Puranjaya, an illustrious prince of the race of Ikshwàku, and destroy their foes. The gods under Indra accordingly repaired to Puranjaya and solicited his assistance. The prince said that he would put himself in

alliance with them and wage battle with their adversaries if Indra, the lord of spheres and their chief would assume the form of a bull and carry him on his shoulders. The gods and Indra readily said 'so be it' and the latter assumed the form of a bull. The prince then mounted upon his shoulders (or hump ककुब्ज) and being invigorated by the power of the Ruler of all movable and immovable things, destroyed, in the battle that ensued, all the enemies of gods. He thus acquired the name of Kakutsa or *he who sits upon the hump*. See Wilson's Vish. P., and the quotation from the Bhg. P. given in the ft. note. *Vide* also slokas 72-73.

आहितलक्षणः—Malli. translates this by प्रख्यातगुणः and quotes Amara. in support of his meaning. But we find आहतलक्षण in all the printed texts of Amara, and not आहितलक्षण and it is difficult to see which is the misprint. आहतलक्षण as explained by the commentators of Amara means 'one whose name is oft repeated, is in every one's mouth; आहतलक्षण आहतमभ्यस्तं लक्षणं नाम यस्य । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं नाम । ; while आहितलक्षण means आहितं कृतं लक्षणं (a characteristic mark) येन who made for him the distinguishing mark &c. The meaning 'प्रख्यातगुणः' is better got out from the former and आहित therefore seems to be a misprint in the Sanj. **उन्नतेच्छाः**—having always a noble ambition, high-souled. **श्लाघ्यम्**—श्लाघायां साधुः श्लाघ्यस्तम् proud, glorious.

Sl. 72. महोक्ष &c.—See Sanj. and note on महोक्षताम् III. 32. **प्राप्तपिनाकिलीलः**—पिनाकः (पातीति that which protects) the bow of Siva. पिनाकिन् is Siva, the wielder of the bow; लील the graceful manner or actions; who attained the graceful manner of Siva. **गण्डस्थलीः**—प्रशस्ता गण्डा गण्डस्थलानि fem. गण्डस्थल्यः । A nitya-samāsa.

Sl. 73. ऐरावत &c.—इरा water, इराः सन्त्यस्मिन् इति इरावान् the sea. इरावति भव ऐरावतः the celestial elephant churned out of the ocean. आस्फालन stroking, thumping on the back. विश्रयं slipped down. This explains how the two armlets rubbed against each other, when Indra was sitting in his own august form. **अर्धासनम्**—The neu. अर्ध comes first in a gen. Tat. see Sanj.; अर्ध आसनस्य will be आसनार्धः and mean a part of the seat. **उपेयुषः**—See ft. note. **गोत्रभिदः**—गां the earth त्रायन्त इति गोत्राः the mountains; तान्मिनत्तीति; see note on महीध्रदक्ष &c. III. 60. Pandit has the following note on this. 'more literally *gotra* is a place where cows are kept, a cow-pen; hence a place where the cows of heaven were concealed, *i. e.*, a cave of the mountain or cloud. Indra is everywhere praised in the hymns of the Veda for his having broken asunder the mountains (*i. e.* the clouds) by his thunderbolt (*i. e.* lightning) and liberated the heavenly cows (the rain-waters)'.

Sl. 74. कुलप्रदीपः—Lit. the illuminator of his race, who rendered his race famous. शक्राभ्यसूया &c.—See III. 65.

Sl. 75. **वाणिनी**—Here used in the sense of a drunken or intoxicated woman. Hem. reads **वाणिनीनां** and explained **पणन्ते इति तच्छीला दध्यादिविक्रेयः** women selling curds &c. **विहारार्धपथे**—अर्धश्चासौ पन्था अर्धपथः a part of the way. **विहार**—may mean a rendezvous or a pleasure-garden. **आहरणाय**—अपहर्तुम् to steal. The dat. by **तुमर्थाश्च भावचनात्**. Hem. Vall. and some other commentators read **आभरणाय**. But **आहरणाय** seems to be the better reading. With **आभरणाय** we shall have to explain **आभरणं ग्रहीतुं** &c. where **आभरण** means an ornament. And since **अंशुक** is in the plural **आभरण** also ought to be in the plural; as a woman who at the most wears two or three pieces of garments at a time necessarily wears more than half a dozen of ornament at all times. Also because **आहरण** is a general term for theft, while **आभरण** will limit the sense to a particular kind of theft.

Sl. 76. **तस्य**—Malli. construes this with **पुत्रः**. It should rather be construed with **पदं**, as there would be no difficulty in seeing whose **पुत्र** is meant. Cf. **अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना** &c. V. 36. Or it should be construed with both, as Chár. remarks by the maxim (न्याय) of **काकाक्षिगोलक**. **आवर्जितसम्भूतां** collected from the four quarters, and increased *i. e.* by what had accumulated in his own treasury.

Sl. 77. **अनुबन्धि**—Ever pervading because ever increasing (as Raghu is yet living). See Sanj. This may perhaps be better derived from. **अनुबन्ध + इन्** (the possessive affix) Cf. **सानुबन्धाः कथं न स्युः** &c. I. 64. **परिच्छेत्तुम्**—To set a boundary to it, to limit. **इयत्तया**—इदं परिमाणमस्य इयत् this much, तस्य भाव इयत्ता तया.

Sl. 78. **कुमारः**—A young prince. Sunandá here refers to the prime youth of Aja in order to point out to Indumatî the desirability of choosing him. This does not detract from her character as a neutral person. She does so after she has perceived that Indumatî was interested in the prince. She does not guide her choice, only approves of it. **अनुजातः**—Though this properly applies to a younger brother, yet it is applied to a child here, since succession exists between the father and child. See Sanj. **त्रिविष्टपस्य**—विश्वं न्यस्मिन्सुकृतिनः इति विष्टपं that which pious people enter; तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपं the third region of space, heaven. **धुर्येण**—able to bear the yoke, one well-trained. **दम्यः**—दमनमहेतीति one requiring training. By this Sun. indicates that Aja was a *yuvaraja*. **सदृशम्**—Malli. construes this with पित्रा equally with his father. It should rather be construed with बिभर्ति. पित्रा सह सदृशं यथा तथा बिभर्ति bears in a manner worthy of his ability. Otherwise the epithets धुर्यः and दम्यः will lose their force.

Sl. 79. **आत्मनस्तुल्यम्**—Cf. ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् । तयोर्विवाहो मैत्री च नोत्तमाधमयोः क्वचित् ॥ **समागच्छतु**—The root गम् takes Atm. when preceded by सम्, but here it does not, as the prep. आ intervenes. The rule wants that सम् should immediately precede गम्. The fig. of speech here according to Hem. and Chár. is प्रतिवस्तूपमा; see ft. note.

Sl. 80. तनूकृत्य—न तनुः अतनुः अतनुं तनुं कृत्वा । प्रसादामलया—applies both to दृष्ट्या and स्तब्धता. There is a pun on the word अमल which means pure, spotless, guileless; and also white. The flowers in the garland being white and her steady glances also being अमल both compare well. Such materialisation of दृष्टि is not rare with our poet. Cf. रश्मिभिविवादाय &c. II. 28. प्रत्यग्रहीत्—accepted, a sense which we have already met with. See II. 22.

Sl. 81. अभिलाषबन्धः—Lit. the knot of love i. e. the fixing of love. शालीनतया—शालाप्रवेशमर्हतीति शालीना अधृष्टा irregularly formed by 'शालीन-कौपीने अधृष्टाकार्ययोः' Pāṇ. V. 2. 20. तस्या भावः शालीनता bashfulness. अराल-केश्याः—having curly i. e. beautiful hair.

Sl. 82. तथागतायाम्—तथा तादृशीमवस्थां गतायाम् । In that condition. सखी—Here means simply 'a well-wisher of' and may be applied to a servant. Cf. सर्वे सखे त्वय्युपपन्नमेतत् Kum. III. 12. स किंसखा साधु न शास्ति योधिपम्' Kir. I. 5. आर्ये—said in joke and simply means 'good lady'. अन्यतः—in the direction of another (king). अथ—is here used आनन्तर्ये i. e. after Sunandā had addressed her. वधूः—is like the English word 'bride', a relative term, used in connection with the term वर. The poet applies it here to Indumatī as she has already made her choice, which is the chief thing in a *swayamvara*. Now that she is वधू she cannot approach any other king. असूया—reproaching, finding fault with.

Sl. 83. चूर्णगौरम्—red with the powder of saffron and other auspicious materials; or yellow with turmeric powder. Châr. and Hem. धात्रीकराभ्याम्—धयति इमाभिति धात्री nurse. Malli. understands by धात्री Sunandâ, which is hardly possible. For Sunandâ is distinctly spoken of as the portress. And there is nothing to prevent us from supposing that Indumatī's nurse was also with her all the while. For we are already told that Indumatī came there accompanied by her relatives and retinue. See sl. 10. Besides the poet has called Sunandâ Indumatī's सखी in the previous sl. and he cannot, with propriety call her धात्री now. करभोपमोरु—करभ means the back of the hand from the wrist to the root of the little finger; see Amara quoted in the Sanj. It may also mean 'the trunk of an elephant' to which the thighs of ladies are often compared. Cf. Kum. I. 36. We have given the reading (i. e. with a short final उ) adopted by Bhattoji Dikshit, Nāgesha and others and not the one adopted by Hem. Mallināth, Dinkara and others. For the reading करभोपमोरुः does not seem to be grammatically correct. The sūtra quoted by Malli. to explain the long उ requires, as explained by Dikshit &c., that उरु should be उत्तरपद and should at the same time imply उपमानत्व, and applies to compounds like रम्भोरुः, करभोरुः &c., but not to करभोपमोरुः. For in this last case the उपमानत्व is actually expressed by the word उपमा which separates the two words करभ and उरु. उरु is therefore not the उत्तरपद of करभ nor is करभ the पूर्वपद of उरु. गुणम्—the word गुण is here used in preference to स्तब्धता or माला, that it should better compare with अनुराग which (redness) was also the गुण of the garland, Hem.

Sl. 84. मङ्गलपुष्पमय्या—मङ्गलार्थानि पुष्पाणि मङ्गलपुष्पाणि तेषां विकारो मङ्गलपुष्प-
मयी । विशालवक्षःस्थल &c. वक्षःस्थल by itself means 'broad chest' and so the
word विशाल seems to be redundant. Perhaps the प्राशस्त्य expressed by स्थल
here consists in the broad chest of Aja being fit to receive the garland
in which case विशाल may not be out of place. कण्ठार्पितबाहुपाशम्—बाहुपाश a
noose formed with the hands as it were *i. e.* both the hands thrown all
round the neck. It may also mean excellent *i. e.* delicate arms. The
word पाश being used प्राशस्त्ये like स्थल; मतङ्गिका &c., This meaning is perhaps
the better as it is the garland that is compared to the arms.

Sl. 85. कौमुदी—This either means by उपचार like कौमुदी (as Malli. takes it)
or the poet may be supposed to identify Indumatî with *Kaumudî* and say
this is कौमुदी. जहुकन्या—See note on कौमुदी. This is the name of गङ्गा.
When Bhagîratha brought down the heavenly river गङ्गा it accidentally
inundated, in its course to the sea, the sacrificial ground of the royal sage
Jahnu, who being angry drank it up. His anger, however, being appeas-
ed by the gods, the sages and particularly by Bhagîratha he discharged
the waters of the river from the ear. Hence the river is spoken of as his
daughter. समगुण &c.—समगुणयोगेन-योगाद्वा प्रीतिर्येषाम् । A Vyad. Bah.; though
such a Bah. is not sanctioned by Pan. yet it appears in many good
writers. See note on 'गुणोदयम्' IV. 20.

Sl. 86. वरपक्षम्—The party *i. e.* the friends and relatives of the bride-
groom. वितानम्—तुच्छं *i. e.* void of life, joyless. 'क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं
त्रिषु तुच्छके' Amara.

CANTO VII.

Sl. 1. अथ—*i. e.* after the marriage-garland was thrown round Aja's
neck; see VI. Sl. 83. Or it may here have the sense of मङ्गल. स्कन्देन—the
derivation is thus given in the Mah. Bhâr. स्कन्नत्वात्स्कन्दतां प्रातो गुहावासाद्गुहोभवत् ।
देवसेनाम्—Devasenâ, according to Paurânic accounts, was the daughter
of Indra and wife of Kârtikeya. See ft. note. देवसेना is properly देवानां सेना the
army of the gods; so the marriage of Kârtikeya with Devasenâ seems to
be merely an allegorical representation of his assuming the generalship
of the heavenly host that marched against Târakâsura. प्रवेशाभिमुखः—
अभिगतं मुखमस्याभिमुखः । पुरप्रवेशस्याभिमुखः पुरप्रवेशाभिमुखः ।

Sl. 2. व्यर्थमनोरथत्वात्—विगतोऽर्थो यस्य स व्यर्थः । व्यर्थो मनोरथो येषां ते व्यर्थ-
मनोरथास्तेषां भावस्तस्मात् । साम्यसूयाः—असूया means finding fault with what is
good (गुणेषु दोषाविष्करणम्); असूया सह वर्तनानाः । They found fault with their
beauty and splendid dresses, because of what use were they if they failed
to attract the princess. C/ तथा समक्षं दहता मनोभवं पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती प्रियषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥

Sl. 3. सान्निध्ययोगात्—Here योग means सद्भाव existence or presence in all her majesty, the term. घञ् being added भावे; see Sanj. शतक्रतुश्चाभिषिच्य स्कन्दं सेनापतिं तदा । सस्मार तां देवसेनां या सा तेन विमोक्षिता । अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् ॥ इति चिन्त्यानयामास देवसेनां स्वलङ्कृताम् । स्कन्दश्चोवाच बलभिदियं कन्या सुरोत्तम । अजाते त्वयि निर्दिष्टा तव पत्नी स्वयम्भुवा । तस्मात्स्वमस्या विधिवत् पाणि मन्त्रपुरस्कृतम् । गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पञ्चवर्चसम् ॥ एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि ।...एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्जनाः” । इति । Sachî being duly invoked was present there (तत्र) in all her majesty and consequently there was an utter absence of disturbers of the *swayamvara*. Unless we understand the word योग in this sense, it becomes meaningless. For the mere presence of Sachî is no guarantee against disturbance being created in a *Swayamvara*. For we know that despite the presence of Sachî serious disturbances took place in the *Swayamvara* of the daughters of the king of Kâshi, who were borne away by Bhîshma as well as in that of Lakshmî and Draupadî. किल—Either implies an आगम or tradition, or an historical fact ऐतिह्य. शब्दाः—At the beginning of a Hindu marriage rite, it is customary to invoke Sâchî (and her husband) to be present. The reason why Sachi's presence was (and is) prayed for seems to be to obtain perpetual freedom from widowhood, which the goddess is supposed to enjoy, as well as progeny, wealth, fortune &c. In the Tait. Samh. Indrâṇi or Sachî is represented as the best of wives, as one than whom nothing is more excellent, and whose husband never dies by age. इन्द्राणीमासु नारीषु सुपत्नीमहमश्वम् । न ह्यस्या अपरं च न जरसा मरते पतिः । I. 7. 13. Again in the Tait. Brâh. she is represented as ever free from widowhood and as the mother, like Aditi of good sons. 'इन्द्राणीवाविधवा अदितिरेव सुपुत्रा' Kând. III. Prap. 7. Anu. 5. Das. 10. Nârāyaṇabhatta in his Prayoga Rat. says ततो दाता &c.; see ft. note.

उद्दिश्य—regarding. समत्सरः—मत्सरेण सह वर्तमानः jealous. तेन—by that *i. e.* because of the deterrent effect which Sachi's presence had on all disturbers of the *Swayamvara*.

Sl. 4. तावत्—Malli. takes this as compounded and understands it in the sense of साकल्य or fulness, entirety. But this does not at all improve the sense. It is certainly better to take it as uncompounded in the sense of मातु or अवधि; by the time the kings returned to their camps; or in the meantime. That the word is used in this sense will be clear from its similar use on a similar occasion in the Kum. VII. 63. तावन्पताकाकुलमिन्दुमौलिरुत्तोरणं राजपथं प्रपदे । The commentators Hem. Châr. and Vall. interpret it thus. इन्द्रायुध &c.—इन्द्रायुधानि rain-bows ताविव योतितानि resplendent, gaudy तोरणानि gate-ways, arches अङ्कः distinguishing marks यस्य तम् । Châr. and Din. translates इन्द्रायुधैः by हीरकमणिभिः but without quoting authority for their interpretation. Such तोरणs are also called वन्दनमालाs according to the Halâyudha lexicon. राजमार्गम्—*i. e.* of course the road leading

to the royal palace. ध्वजच्छाय &c.—The flags were those raised by the citizens in honour of Aja. For the comp. ध्वजच्छाय see Sanj. and note on इक्षुच्छाय &c. IV. 20.

Sl. 5. Now the poet proceeds to describe the confusion of the ladies of the town as they hurried to the windows of the mansions to have a look at the procession—a practice very common with the Indian poets. *Vide.* Sis. XIII. 30-48. Bud. Ch. III. 13-24. Vicr. VI. 11-19. and ft. note. Slokas 6-11. are found in almost the same words in Kum. VII. चामकिरजालवत्सु—चामीकर 'gold' is derived either as चमीकरे आकरविशेषे (in a particular mine) भवम् or चामी शोभां करोतीति । जाल properly means 'a net work of wood or metal, with air holes in it set into window frames; hence 'a window'. The mansions of the town of the city of Bhoja had their windows and their lattices made of gold. *Cf.* गवाक्ष which also means 'a window'. Though the net-work windows are nearly out of use now, they may still be seen in some of the ancient houses. पुरसुन्दरीणाम्—सुष्टु उनत्ति इति सु + उन्द् + अर = सुन्दर like शकन्धु; see Vart. on Pān. VI. 1. 94; fem. सुन्दरी; पुरस्य सुन्दर्यः पुरसुन्दर्यः ।

Sl. 6. आलोकमार्गम्—आलोकयते अनेनेत्यालोकः that through which it can be seen *i. e.* a window; or आलोक may mean 'that by which it can be seen,' 'light'; आलोकस्य मार्गमालोकमार्गम् । सहसा—Thoughtlessly. उद्वेष्टन-&c. उद्वृतं वेष्टनमस्योद्वेष्टनः । वान्तानि माल्यानि येन स वान्तमाल्यः । आदौ उद्वेष्टनः पश्चाद्वान्तमाल्य उद्वेष्टनवान्तमाल्यः । सम्भावितः—was thought of. तावत्—seems to be used here वाक्यालंकारे । Malli. says 'आलोकमार्गप्रातिपर्यन्तम्' but not in good taste. For if the woman forgot all about the knot when making for the window, it was not likely she would remember it when actually at the window where her attention would be more engrossed. रुद्धोपि—This is a preliminary step to the tying up of the hair. This shows how great was her absent-mindedness. Chār. followed by Din. says केशपाशः बद्धं तावन्न संभावित एव नापि करेण रुद्धः । But this rendering is not very happy, as it does not bring out so prominently the absent-mindedness of the lady. केशपाशः—A *Nitya Samasa*; explain केशानां कलापः केशपाशः । The words पाश, पक्ष and हस्त, coming after केश or its synonyms mean समूह.

Sl. 7. अग्रपादम्—अग्रश्चासौ पादश्च । A Karm. Comp. see Sanj. If it be dissolved as a Gen. Tat. पादस्याग्रम्, the compounded form will be पादाग्र and not अग्रपाद. Malli. in support of his statement quotes the words of Vāmana, 'हस्ताग्रा &c.' the meaning of which is this:—the compounds हस्ताग्र and अग्रहस्त are obtained by taking the गुण (अग्रत्व) and the गुणी (हस्त) as distinct and as identical. In the present case the गुण अग्रत्व which resides in the forepart of the foot also resides in the foot which is the गुणी. The poet here speaks of both of them as identical disregarding the distinction between the whole पाद and its forepart to which alone अग्रत्व properly applies. When the dis-

inction is observed we get पादाग्रम् (पादस्याग्रम्). Hem. remarks that पादस्याग्रम् may also give अग्रपाद by the rule 'वाहिताभ्यादिषु' Pān II. 2. 37.; but the remark does not seem to be correct (and is probably an interpolation). For in the 1st place, the sūtra quoted sanctions optionality of the पूर्वनिपात of words ending in the affix क्त of which we have none in the present comp.; in the second place, if it be argued that since the आहिताभ्यादि class includes words like गङ्ग, कण्ठ &c., it may also include words not ending in the affix क्त, it must be remembered that the sūtra enjoins optionality of पूर्वनिपात in the case of Bah. comp. and not in any other class of compounds. उत्सृष्ट &c.—लीलाया लीलायुक्ता वा गतिः लीलागतिः । अलक्तकाङ्काम्—is the same as अलक्तकाङ्किताम् ।

Sl. 8. विलोचनं &c.—This implies extreme hurry according to Malli. who quotes the sṛti 'सद्यं &c.' to show that it is the left part of the body that is first decorated. The lady was in such a great hurry that instead of decorating the left eye first as usual, she decorated the right one and left the left eye undecorated.

Sl. 9. जालान्तर &c.—जालान्तरे—न्तरेण वा प्रेषिता दृष्टिर्यया । प्रस्थान—Her quick gait, rapid motion. नाभिप्रविष्ट—The word प्राविष्ट indicates depth of the navel, which is considered to be a mark of beauty. Cf. 'आवर्तमनोज्ञनाभिः.' VI. 52.

Sl. 10. अर्द्धाचिता—अर्द्धमाचिता अर्द्धाचिता half-strung. दुर्निमित्ते—Ill-measured, ill-placed. अङ्गुष्ठ &c.—A certain lady was putting together her waist-string with pearls, one end of the thread being attached to her big-toe. But as soon as she heard of the procession approaching, she ran up to the window, without securing that portion of the waist-band which was strung and so all the pearls dropped down and the string only remained hanging from her toe.

Sl. 11. आसव &c.—The word गर्भ takes परनिपात by the Vārt. गङ्गादिभ्यः परा सप्तमी । सान्द्र &c.—This shows that the women remained stationary and so their faces did the more resemble lotuses. विलोल &c.—भ्रमन्तीतीति भ्रमरः । भ्रमतीति वा । The moving eyes served as bees. It is usual with poets to describe lotuses with black bees hovering over them. गवाक्षाः—गो means a ray of light; अक्षि something like अक्षि i. e. a hole. गवामक्षीणीव गवाक्षाः । अक्षि becometh अक्ष at the end of a comp. when it does not mean 'an eye' by अक्षोऽदर्शनात् Pān. V. 4. 76. So गवाक्ष means a hole for admitting light, hence a window. Though the word ought to be neut. it is mas. by custom. पुंस्त्वं लोकात् । Manoramā and Tat. Bod.

Sl. 12. दृष्टिभिरापिबन्त्यः—This is an idiom which we have already met with. See II. 19, 73. नार्यः न जग्मुः—Women, i. e. of course their senses, did not go to their objects. शेषेन्द्रिय &c.—The ladies were so intently looking at the prince, that the functions of their other senses (than the eye) seemed to be arrested--ears caught no sounds, skin noticed no touch &c.

This the poet describes by saying that the functions of their other senses were as it were, transferred to their eyes, in their fullest entirety.

Sl. 13. **परोक्षैः**—अक्षः परे परोक्षा इन्द्रियाणामगोचराः not visible to the senses, absent. The word is irregularly formed. **नारायण**—The word नारायण is variously derived नराणां समूहो नारं all creatures; तस्यायनं final resort. Cf. तस्येमानि च भूतानि नाराणीति प्रचक्षते । तेषामप्ययनं यस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥ नरादादिपुरुषाज्जाता नाराः waters अयनं यस्य । Cf. Manu. आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ The Sāṅkhyas derive it thus नरात्पुरुषाज्जातानि नराणि महदादितत्त्वानि तान्ययनमस्य । नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणिति विदुर्बुधाः तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः । **लभेत**—Here the लिङ् or potential is used in the sense of अनवक्रुति (which is explained as असंभावना) or disbelief, the speaker not believing in the possibility of Indumatī's having obtained a suitable husband without a *Swayamvara*. It is not to be explained as Hem. does by citing the rule 'विभाषा कथमि लिङ् च' though the word कथम् is used here, since the लिङ् by this rule implies गर्ही or censure which the speaker does not here certainly mean.

Sl. 14 **परस्परेण**—This may be better construed with 'सहणीयशोभम्' which Hem. also does. **द्वन्द्वम्**—irregularly formed fr. द्वौ + द्वौ The word is, irregularly formed in the five senses given in the Sūtra quoted by Malli. the full text of which is 'द्वन्द्वं रहस्य, मर्यादावचन, व्युत्क्रमण, यज्ञपात्रप्रयोग, अभिव्यक्तिषु' । **अभविष्यत्**—The meaning of Mallinātha's remark on this is this:—The conditional लृङ् should be used where the potential ought to be used (लिङ्निमित्त) provided non-fulfilment of some action (क्रियातिपत्ति) be implied. Here we have the लिङ्निमित्त, the relation of cause and effect existing between द्वन्द्वस्यायोजनं which is the cause and the fruitlessness of the रूपविधानयत्न which is the effect. But there is non-fulfilment of the क्रिया also viz. the two being united the fruitlessness of the efforts of the creator has not followed. Hence the use of the conditional.

Sl. 15. **रतिस्मरौ**—Chār. and Din. read जातिस्मरौ 'those who have a remembrance of their past lives.' But the reading is not good. For the sense will be spoiled and the clause मनो हि &c. will be rendered meaningless. **इमौ**—an एकशेष Dvandwa. **राज्ञाम्**—The gen. is used शेषे i. e. to express the relation of part and the whole. **आत्मप्रतिरूपम्**—प्रतिगतो रूपं प्रतिरूपः Prādi. Samāsa; आत्मनः प्रतिरूपः तम् । मनो हि &c.—Cf. संस्काराः प्राक्तना इव I. 20. and note thereon.

Sl. 16. **इति** —Is used here in the sense of एवं thus, and refers to slokas 13-15. **श्रोत्रसुखाः**—सुखयन्तीति सुखाः श्रोत्रयोः सुखाः । **मङ्गल** &c.—संविधीयते अभिरिति वा संविधाः decorations, मङ्गलस्य—सार्था वा संविधाः &c.; auspicious decorations such as placing earthen pitchers full of water near the entrance hanging garlands along the walls, hoisting flags &c.; see ft. notes. **सम्बन्धिनः**—सम्बन्धोऽस्यास्तीति सम्बन्धी । The word is also used to express any kind of relation. Cf. सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुः &c. II. 58.

Sl. 17. करेणुका—a young she-elephant. According to Hem. it is customary with kings to ride elephants even in marriage ceremonies. कामरूपेश्वर &c.—It would be better to take this with अवतीर्य as Hem. does. Aja caught hold of the hand stretched out by the king of the Kàmrûpas and alighted. Cf. 'अत्रावतीर्याच्युतदत्तहस्तः शरदनादीधितिमानिवोष्णः' Kum. VII. 70. where Malli. himself says अच्युतेन दत्तहस्तो वितीर्णहस्तावलम्बः सत्रवतीर्य &c. अथो—used in the sense of आनन्तर्य here; Malli. But according to the construction given above अथो will be redundant, the sense of आनन्तर्य being expressed by the indecl p. अवतीर्य. So it will be better to take अथो in the sense of अन्वादेश; चतुष्कं विवेश अथो नारीमनांसीव विवेश । He entered the quadrangle and *then* entered as it were the hearts of the ladies. अन्वादेश means the subsequent assertion of something else about a person after something has been already asserted of him.

Sl. 18. महार्ह &c.—See note on महार्हसन &c. VI. 6. मधुपर्कमिश्रम्—See ft. note. Madhuparka is the technical name for an offering consisting of a mixture of honey, curdled milk, clarified butter, sugar and water. It is offered to a distinguished guest or to the bridegroom on his arrival at the door of the father of the bride. जग्राह—is used here in a double sense. (1) accepted as his own (the pair of silk garments); (2) received the glances &c. i. e. he was looked at by the ladies as the garments were presented to him.

Sl. 19. विनीतैः—well-trained, behaving respectfully. स्फुटफेनराजिः—Large masses of foam make the sea appear white. It thus compares well with Aja who was dressed in white silk garments. नवैः—This epithet is used because the rays of the new moon give a milder light and so compare well with the humble attendants of the harem. उदन्वान्—Here the bridegroom is compared to the sea, the bride to the coast line वेला, and the attendants to the beams of the new moon. So this is a case of उपमा and not of दृष्टान्त as the com. states it. The text of the com. therefore seems to be spurious. Probably S. P. Pandit is right in omitting slokas 17-19, implying thereby that they might have been interpolations from the poet's other work, the Kum. Cf. Kum. VII. 70, 72, 73.

Sl. 20. तत्र—i. e. in that particular part of the courtyard where the bride was. पुरोधाः—पुरो धीयते इति । The family priest. आज्यादिभिः—आ सम्यगज्यतेऽनेनेति आज्यम् । It lit. means that which makes manifest; hence it means clarified butter which renders the presence of the sacrificial fire manifest to the sacrificer. अग्निकल्पः—ईषदसमाप्तेग्निरग्निकल्पः almost a second god of fire. विवाहसाक्ष्ये—विशिष्टं वहनं विवाहः lit. supporting or maintaining in every way; hence 'a marriage.' साक्षाद् द्रष्टा इति साक्षी fr. साक्षात् + इन् a witness. साक्षिणः कर्म साक्ष्यम् । See XI. 48 and ft. note.

Sl. 21. अनन्तरा &c.—अविद्यमानमन्तरमस्या अनन्तराः See Sanj. Or अनन्तरः अशोकलताप्रवालः &c. प्रवाल is both m. and neu; but is preferably mas. here

as it agrees in gen. with हस्त to which it is compared. प्रतिपल्लवः—प्रतिगतः पल्लवः an extending leaf.

Sl. 22. कण्टकित—कण्टकाः सञ्जाता अस्य इति कण्टकितः। स्विन्नाङ्गुलिः—These are the external manifestations or symptoms of amour. See Sanj.

तस्मिन्द्वये &c.—आत्मवृत्तिः his (the god of love) action or working. समं विभक्ता—Because the emotion was equally visible in both. The other reading of the line वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन &c. is preferable as it is more logical and poetical to say that the influence of the god of love was equally divided between them by the joining of the hands of the couple than to say that the Mind-born himself divided his action between them. None of the older commentators of the Raghu notices this reading which seems to be genuine, given and commented upon by Malli. The same occurs in Kum. VII. 71. इव—Indicates an उत्प्रेक्षा.

Sl. 23. अपाङ्ग—अपकृष्टः अङ्गात् that which is removed from the body. Here it means the outer corner of the eyes. क्रियासमापत्ति—The meeting (of the actions) of the eyes. ह्रीयन्त्रणा—The curb imposed upon by bashfulness i. e. through bashfulness they could not look at each other. Cf. Kum. VII. 75.

Sl. 24. प्रदक्षिण&c.—प्रदक्षिणं यथा तथा प्रक्रमणम्। कृशानु—कृश्यतीति that which reduces the mass of any thing, hence fire. मेरोः—The mountain Meru is formed of shining gold and hence compares well with blazing fire. अहस्त्रियामम्—त्रयो यामा यस्या इति त्रियामा that which consists of three Yāmas or praharas, the first half of the first प्रहर and the 2nd half of the last प्रहर being counted as day as people are active during them. Or त्रीन् यापयतीति that which leaves no room for धर्म, अर्थ and मोक्ष, the time being specially suited for काम. अहश्च त्रियामा च अहस्त्रियामम्। The sing, by the rule 'विप्रतिषिद्धं च अनधिकरणवाचि Pan. IV. 4. 13. 'words not denoting द्रव्य or concrete substances and meaning things incapable of existing together (विप्रतिषिद्ध; सहानवस्थानादि लक्षणो विरोधः Haradatta) optionally become neu. and sing. when compounded in a Sam. Dwan. And since day and night cannot be seen together and do not denote द्रव्य the rule applies and we get अहस्त्रियामम्. अहस्त्रियामे is also correct. This sl. is the same as Kum. VII. 79.

Sl. 25. नितम्बगुर्वी—not a happy epithet to be used at a time when a religious rite was being performed. विधातृप्रतिमेन—प्रतिमातीति प्रतिमः an equal. विधातृ or the creator is the god who presides over all that relates to marriage and progeny. Hence the presence of Vasishṭha there who was like a second Brahmā, augurs well for the future welfare of the couple that was now being united. मत्तचकोरनेत्रा—Her eyes becoming red by the smoke resembled those of a chakora bird maddened with passion. लाजविसर्गम्—The offering on the fire of lājas (rice parched without being husked which lose the husks and swell considerably in the process of parching thereby assuming a beautiful shape) is enjoined by the most ancient

writers on marriage rites. Cf. “इमान् लाजानावपामि समृद्धिकरणान् मम तुभ्य [अग्नये] च’ ‘संवननं तदग्निरनुमन्यतामयम् । इत्यभिचार्येयं नार्युपब्रूतेऽग्नौ लाजानावपन्ती । दीर्घायुरस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम । स्वाहा” । Hiranyakesi. Sūtra XIX. 6. 2.

Sl. 26. कपोल &c.—पुनः पुनः संसर्पतीति संसर्पिणी again and again reaching. ‘बहुलमाभीक्ष्ण्ये’ इति णिनिः । कर्णोत्पलताम्—The poet here selects उत्पल because it is blue in colour and therefore compares well with smoke. Cf. Kum. VII. 81.

Sl. 27. समाकुल—Disturbed, dimmed. बीजाङ्कुर—The young shoots of wheat or rice artificially grown under shade and watered with any dye, generally yellow, that the tender blades are desired to take. They are then worn as ornaments on the ear. पाटलगण्डलेखम्—प्रशस्तौ गण्डौ गण्डलेखे beautiful cheeks. आचारधूममहण—The inhaling of customary smoke. See ft. notes. Cf. Kum. VII. 82.

Sl. 28. स्नातक—स्नात एव स्नातकः one who has bathed at the close of his course of study. It is a technical term applied to a Brahmachārin who has finished his Vedic studies but has not yet entered on the householder’s stage of life (Bhanuji Dikshit). Malli. applies it here to a particular class of householders. Some mention three kinds of स्नातकः (1) विद्यास्नातक or one who at the end of the student life has completed a course of study of the Vedas only; (2) व्रतस्नातक or one who has completed the prescribed व्रतः or vowed observances, without becoming perfect in the Vedas; and (3) the विद्याव्रतस्नातक or one who has completed both his course of Vedic studies and the Vratas. आर्द्रक्षितारोपणम्—This is according to Chār. enjoined by custom.

Sl. 29. पृथगर्हणार्थम्—This may be taken as a compound word (सह युग) or as two words पृथगर्हणायै इति पृथगर्हणार्थम् । अधिष्ठीः—अधिगता श्रीः येन । The epithet is appropriate here. It shows that king Bhoja has the power to meet the heavy expense required by the separate reception of the kings.

Sl. 30. विक्रिया—Change of feeling, spite, jealousy. गूढनक्राः—This shows how scrupulous the poet is in selecting his similes to suit a particular occasion. See note on सुतमीनः I. 73. पूजाम्—i. e. the presents they had received.

Sl. 31. संवित्—संवियते ज्ञायते अनयेति that by which anything is known beforehand; an agreement or mutual understanding. For the form कृतपूर्वं we have a ज्ञापक authority in the words of Paṇ. ‘भूतपूर्वं चरट्’ । समयोपलभ्यम्—To be acquired at the right moment i. e. when Aja would be alone marching back to his capital. आमिष—Any thing that has a strong attraction for another, hence an object of desire.

Sl. 32. अपि—is used here समुच्चये i. e. of the two actions—The kings lying in ambush and Bhoja’s coming out of his capital to see Aja off. तावत्—during the time the kings stationed themselves on Aja’s way. सत्त्वं—

The nobility of the mind, magnanimity; who had given a dowry in a manner becoming the nobility of his mind.

Sl. 33. त्रिलोकप्रथितेन—This epithet serves no special purpose here, except that it serves to help on Aja's comparison with the sun who is well known in the three regions of space. तिस्रः—Cf. XI. 57. वसति—here means 'a night'. पर्वन्—is the time which separates *Amāvasyā* from the *pratipat*.

Sl. 34. प्रमन्यवः—प्रकृष्टः प्ररूढो वा मन्युः येषाम् wrathful. प्रत्येकम्—एकमेकम् प्रति प्रत्येकम् । तयथा तथा । It may qualify the क्रिया either in आत्तस्वतया (as Malli. takes it) or in प्रमन्यवः । आत्तस्वतया—On account of their being deprived of their possessions.

Sl. 35. उद्धहन्तम्—means here carrying, taking with him. राजन्यगणः—राज्ञामपत्यानि राजन्तीति वा राजन्यास्तेषां गणः the host of kings. बलिप्रदिष्टाम्—Bali was the son of Virochana and a conqueror of Indra.

He was a powerful demon and oppressed the gods very much. They therefore prayed to Vishnu for deliverance. Vishnu came down to the earth as a dwarf being the son of Kasyapa and Aditi, and approaching the unsuspecting Asura who was a devout Vaishnava and a renowned donor, prayed for the grant of three steps of space to be measured with his tiny feet. No sooner did Bali go through the ceremony of granting his request notwithstanding the warning of his preceptor Sukrāchārya, the seeming dwarf grew to gigantic proportions, covered with one step the entire earth, occupied with the other the heavens, and asked Bali to point out space where to plant the third step. Bali, who now knew who the dwarf really was, was over-joyed to see the god, the object of his worship, in a visible form before him, and offered his own head for the third foot to rest upon and thereafter relinquishing the kingdom of heaven and earth to Indra retired to Pātāla.

त्रैविक्रमम्—त्रयो विक्रमा अस्य त्रिविक्रमः तस्यायं त्रैविक्रमः । For the origin of the Paurāṇic legend of Vishnu's taking three steps see Rg. I. 134. इन्द्रशत्रुः—Prahraḍa the grand-father of Bali; see ft. note.

Sl. 36. अनल्पयोधम्—who was no small warrior, very courageous. विज्यम्—come from his father i. e. who was long in service and therefore trustworthy. भागीरथीम्—some propose to read 'ज्योतीरथाम्' instead of this; but that does not seem to be the poet's reading. The poet's object seems here to be to show the vastness of the army of Aja's enemies as compared to his small host. This end is well served by comparing the forces of the enemies to Bhāgīrathī and Aja's army to a comparatively small river. To read 'ज्योतीरथाम्' therefore is to destroy the force of the simile. शोणः—The river Soṇa rises in Gondwana in the district of Nagpur on the table land of Amarkantaka, four or five miles east of the source of the Narmada, and running first northerly and then easterly for five hundred miles falls into the Ganges above Pataliputra or Patna.

Now the poet proceeds (in slokas 36-49) to describe the first stage of the battle. In sl. 37 the battle begins; then (sl. 38) we have the general confusion and clamour as the warriors close together; and later on we have the clouds of dust rising above the elephants and gradually spreading to the tops of and even above the flags (slokas 39-43).

Sl. 37. **तुरङ्गसादी**—तुरेण गच्छतीति तुरङ्गः । तुरङ्गे अवश्यं सीदतीति तुरङ्गसादी । a cavalier, a horse rider. The word सादी which usually means a horse-rider (see Amar. quoted by Malli) has here the general sense of 'one who rides' may be, a horse an elephant or any other vehicle. **तुल्यप्रतिद्वन्द्वि**—In which the antagonists or the warriors on either side were in an equal position; evenly matched.

Sl. 38. **अविभाव्यवाचः**—Whose words could not be distinctly understood. **कुलोपदेशान्**—कुलमुपदिश्यत एभिरिति कुलोपदेशाः descriptions of families. It was customary with ancient Hindu warriors vauntingly to declare their genealogy and to describe the exploits of their ancestors to their antagonists before they began a duel. **बाणाक्षरैः**—It was also usual with ancient warriors to engrave their names on the arrows. **नाम &c.**—Construe अर्जितं नाम परस्परस्य *i. e.* परस्य परस्य शशंसुः each declared to his adversary his noble name.

Sl. 39. **सान्द्रीकृतः**—असान्द्रः सान्द्रः कृतः सान्द्रीकृतः rendered dense. **स्यन्दनवंश-** The collection of chariots. **कुञ्जर**—कुञ्जो हस्तिहनुः सोस्यास्तीति कुञ्जरः । by the vart. 'रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्' on Pan. V. 2. 107. **ताल**—The flappings of the elephant's ears.. **नेत्रक्रमेण** in the manner of a canopy *i. e.* as completely as by a thick veil of cloth.

Sl. 40. **मत्स्यध्वजाः**—मत्स्याकारा ध्वजाः fish-shaped banners. **प्रवृद्ध &c.**—as the mass of dust swelled. **परमार्थमत्स्याः**—परमः अर्थः परमार्थः the primary or the principal sense; परमार्थेन मत्स्याः परमार्थमत्स्याः fishes in the primary or chief sense *i. e.* real fishes. **पर्याविलानि**—परितः all round आविलानि turbid. **नवोदकानि**—water at the commencement of the rains which is muddy and therefore comparable with the dust.

Sl. 41. **स्वभर्तृनामग्रहणात्**—*i. e.* by shouting out the warcry or watch word of each party. Each warrior perhaps uttered the name of his king or of the leader under whose command he was, as his warcry. **आत्मपरावबोधः**—आत्मा च परश्चात्मपरौ तयोर्बोधः । The knowledge of friend and foe.

Sl. 42. This and the following slokas indicate the close of the first stage of the fight by describing how the gloom caused by the mass of dust was gradually dispelled the dust being wetted by the enormous quantity of blood that resulted from the carnage of animals and men. **विजृम्भित**—That spread all round. **शस्त्र &c.**—शस्त्रैः क्षतं शस्त्रक्षतम् । अथाश्च द्विपाश्च वीराश्च अश्व-द्विपवीरं Sam. Dwan. शस्त्रक्षतं च तदश्वद्विपवीरं च तस्माज्जन्म यस्य । Malli. who says वीरेभ्यः &c. seems either not to regard वीर as सेनाङ्ग, or which is more pro-

bable, to take वीर also as an animal (पशु) in which case Sam. Dwan. is optional. बालारुणः—The epithet बाल serves a double purpose here. The early sun is not only blood-red but has it as his special duty to dispel the darkness.

Sl. 43. अङ्गारशेषस्य—Reduced to embers *i. e.* without flame but the embers still red hot. हुताशनस्य-हुतम् अशनस्य । The figure is now slightly changed and the columns of dust are in this Sl. compared to volumes of smoke curling over the fire they rose from without being attached to it, because of its having ceased to burn; while the dust near the surface of the earth being wet with blood is compared to live-charcoal.

The poet now (Sl. 44-54.) proceeds to describe the second stage of the battle. The dust is now put down and the battle rages afresh. In slokas 44-45 he tells us how the discomfitted chariot-warriors come back and fight with fury. Thus the 1st and the main division of the army is engaged. The next sl. describes the fight of warriors on elephants, another chief division of the army. In sl. 46. the cavalry is brought in and enters the field of action. Lastly (sl. 48.) the infantry is described as taking its fair share in the fight. Slokas 49-54. describe the result of the fight of the two armies.

Sl. 44. रथस्थाः—Those seated in chariots; here refers to the warriors though strictly it may apply to the drivers as well. निर्वर्तिताश्वाः—causing the drivers to turn the horses *i. e.* the chariots towards the field of battle. लक्षित &c.—Here पूर्व ought to be understood in its secondary sense of पूर्वदृष्टाः objects seen before; पूर्व केतवः पूर्वकेतवः । लक्षिताः पूर्वकेतवो यैः by whom the previously seen flags were recognised *i. e.* the warriors first recognised their antagonists by observing their flags which they had marked before and then fought with them wrathfully.

Sl. 45. अर्धमार्गे—in the course of their flight; it does not mean exactly in the middle &c. हस्तवताम्—here हस्त means by लक्षणा skill, dexterity. पूर्वार्धभागैः—पूर्व अर्धभागास्तैः &c. फलिभिः—फलानि blades, steel-tips एषां सन्तीति फलिनस्तैः । शरव्यम्—aim, target.

Sl. 46. आधोरणानाम्—आधोरन्ति गतिचातुर्यं कुर्वन्ति इति आधोरणाः those who make the elephants move skilfully, elephant-drivers. हतानि—severed, cut off. The root ह occurs in this sense in 51. again and in III. 56. श्येन &c.—अग्रण्येव कोटयः अग्रकोटयः pointed extremities. श्येननखानां &c. व्यासक्त-entangled.

Sl. 47. प्रतिप्रहाराक्षमम्—प्रतिकृतः प्रहारः प्रतिप्रहारः a blow in return, तस्याक्षमः तम् । प्रत्याश्वसन्तम्—coming back to consciousness. The Hindu warriors never struck a fallen enemy, not even one who was disarmed or wounded or who supplicated for life. This was strictly prohibited by the sastras—See Manu. VII. 90-93. and ft. notes.

Sl. 48. तनुत्यजाम्—तनुं त्यजन्तीति तेषाम् । lit. quitting their bodies, dying. But here it means 'prepared to lose their body, fighting regardless of their life. Cf. अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः । Bg. 1. 9. वर्मभृताम्—This shows that the foot-soldiers were now engaged in fight. असुभिः—The inst. is हेतौ. करशीकरेण—शीकर properly means the particles of water carried by the wind. 'शीकरोम्बुकणाः स्मृताः [वायुना इतस्ततः प्रेरिताः] Amara. करशीकर means the particles blown from the trunk.

Sl. 49. चषकोत्तरा—उत्तरा may mean excellent (श्रेष्ठ) or mixed (मिश्र) with. चषकैः उत्तराः चषकोत्तरा Inst. Tat., excelling *i. e.* abounding in drinking cups or mixed *i. e.* provided with drinking vessels. Malli. takes the comp. as a Bah. but that presents a grammatical difficulty. See note on मृदुप्रवालोत्तर &c. VI. 50. पानभूमिः—a place for drinking, a place where liquors and beverages of all sorts are served plentifully and men revel and make merry. See Rām. Sun. Kānd ch. XIV.

Sl. 50. निष्कुषितम्—Torn off by pecking; from the extremities of which flesh was extracted by the vultures. Cf. काकैर्निष्कुषितं श्वभिः कवलितं गोमायुभिरु-
ण्डितम् &c. केयूकोटि &c.—The costly armlet was yet on the arm. This shows that the ancient warriors, unlike modern soldiers, did never think of robbing their adversaries of their ornaments. Their object was glory and not plunder. अपाचकार—may be derived from कृ or कृ as Malli. suggests. Cf. the use of the root in अपाकृतस्वदलवामरुद्धिः VI. 57. तदप्यपाकी-
र्णमतः प्रियंवदाम् &c. Kum. V. 28.

Sl. 51. विमानप्रभुताम्—It was a common belief with the ancients that a warrior who fell on the battle-field while fighting was raised to the dignity of a god in heaven and had the privilege of being wedded to a heavenly nymph. Cf. हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम् &c. Bg. कबन्धम्—A headless trunk. This indicates that the battle was bloody as a कबन्ध is said to dance on the battlefield when one thousand warriors perish.

Sl. 52. अन्योन्य &c.—Shows that the combatants were skilled in every kind of fighting. बाहुविमर्द &c.—विमर्द rubbing, hence fighting. निष्ठा—destruction.

Sl. 53. परस्परेण—परेण परेण by each other. उत्क्रान्तवाय्वोः—वायु the vital breath. एकाप्सरप्रार्थितयोः—who were courted by one and the same nymph. What the poet means is this: A heavenly maiden was watching the two warriors as they engaged in a deadly combat. As she saw them fall she ran forth to greet the one who would reach her first. But as both reached heaven at one and the same moment the damsel did not know whom to choose. Each of the warriors on the other hand fancied that the nymph had come forth to receive himself and would not allow the other to have her. Thus their hostility was kept up in heaven also. The general notion is that the nymphs seek those warriors who fall on the battlefield,

and therefore the commentators who make the two warriors seek the nymph altogether miss the point of the poet.

अप्सरस्—The *apsaras* are a class of subordinate deities who reside in heaven and are regarded sometimes as the wives of the Gandharvas at others as the courtesans at the court of Indra. It is in this their last character that they are promised as reward to heroes who die gloriously on the battlefield. They are so named because they were born from the churned waters. Cf. Rām. अप्सु निर्मेथनादेव रसात्तस्माद्रक्षियः । उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन् ॥ They are fond of bathing can change their form at will and are endowed with superhuman power. Whenever Indra is alarmed by the performance of unusual austerities by a mortal he sends them down to disturb his asectic exercises. Bâna in his Kād. mentions fourteen families of these. But there seems to be no Pauranic authority for his statement. The word is generally used in the pl. But the sing. (as also the form अप्सरा) is sometimes used, as in the present sl. मेनकानामाप्सराः प्रेषिता Sâ. I. अनप्सरेव प्रतिभासि मे Vic. I.

Sl. 54. व्यूहौ—विशेषेण उद्यतेऽस्मिन्निति व्यूहः lit. that in which an inference is drawn with due care; hence a particular position in which a general draws up his army after inferring from a due consideration of circumstances that that would be the most advantageous position. अव्यवस्थम्—अविद्यमाना व्यवस्था अस्य । पश्चाद् &c.—पश्चात् च पुरश्च पश्चात्पुरः । पश्चात्पुरः मारुतैः &c. lit. winds from the rear and the van i. e. favourable and contrary. पर्यायवृत्त्या—पर्यायेण वृत्तिः तया । ऊर्मि— is both mas. and fem.; here mas. since it is compared to व्यूह which is mas.

Sl. 55. This sl. coming rather suddenly upon sl. 54 seems to leave a gap in the narrative. For in sl. 54 we are told that the two armies prevailed against each other in turns. And in the present sl. the poet tells us, all of a sudden, what happened after the dispersion of Aja's force. So we are to infer that Aja's army which had held its own against odds for some time gave way in the end and that the prince had to run to its succour.

Sl. 56. निषङ्गी—निषङ्गः अस्यास्ति इति निषङ्गी । एकवीरः—This ought to be properly वीरैकः but since it is found used by great poets it is explained to be irregularly obtained. बहुलग्रहणाद्भाविष्यति Dikshita. The alternative एकेषु मुखेषु वीरयते इति एकवीरः is suggested in the Manoramā and Tatvabodhini. महावराहः—i. e. Vishṇu in his third incarnation. कल्पक्षय—A कल्प which forms but a day of Brahmā is equal to 1000 cycles of human ages i. e. 4320 millions of human years. So long the creation exists. At the end of this period a night of equal duration follows in which the universe collapses, and is turned into an immense ocean, all things merging into hopeless chaos. Vishṇu, the lord of all sleeps on his Sesha on the surface of water till the break of morn when the universe is created again and a

new Kalpa begins. According to the Purāṇas Vishṇu in the form of a boar is said to have lifted up the submerged earth above the surface of the ocean. Cf. ततः समुत्क्षिप्य धरां स्वदंष्ट्रया महावराहः स्फुटपद्मलोचनः । रसातलादुत्पलपत्र-संनिभः समुत्थितो नील इवाचलो महान् ॥ Pad. P.; also Hv. भूत्वा यज्ञवराहोसौ द्रागधः प्राविशद्गुरुः । अद्भिः संछादितामुर्वीं स तामाच्छेत्प्रजापतिः ॥ उद्धृतम्—The story given in the Bhag. P. is different from that alluded to here. There the waters do not rise. See Sk. III. Ad. 18; also Adh. 13. Sl. 46.

Sl. 57 तूणमुखेन वामं &c.—Almost all the commentators of Raghu give a different construction of the first half of this sl. than that given by Malli. and interpret it as स तूणमुखे दक्षिणं वामं वा हस्तं व्यापारयन् नालक्ष्यत. 'He was seen putting neither the right nor the left hand into the mouth of the quiver &c.,' and S. P. Pandit approves of this meaning remarking—'Moreover, the instrumental तूणीमुखेन must tell considerably against Mallinātha's explanation. And it is not quite probable that the poet would use the word *Vāma* in a sense that is so liable to be misunderstood, and not in a sense that it would seem to bear when used in a phrase like the present.' I was also at first inclined to follow these commentators and wrote the Sanskrit ft. note accordingly. But on a second thought I came to the conclusion that Mallinātha's interpretation gives a really charming meaning. The movements of Aja's right hand from the quiver to the bow and from it back to the quiver again were too rapid for the eye to follow them, so that when it was once directed to the mouth of the quiver it only saw the hand moving beautifully *there* (तूणमुखेन) not even dip into it (तूणमुखे). So the poet wants to present to his readers the picture of a warrior whose one hand is engaged in holding the bow, and another fixed on the mouth of the arrow case, but whose bow-string, ever on a stretch, seems to shoot forth arrows of its own production. But if we follow the other commentators the question arises—what were the hands engaged in then? With Mallinātha's interpretation every thing is well explained. सकृदाकृष्टा &c.—Though in fact the bowstring was drawn tight up to the ear each time that arrows were fixed upon the bow.

Sl. 58. व्यक्तोर्ध्वरेखाः—The prominent vertical ridges that were formed on the forehead when frowning. In the case of ordinary mortals these lines are irregular; in the case of kings they are vertical. भ्रुकुटीः—भ्रुवोः कुटिः knitting or bending भ्रुकुटिः; also भ्रूकुटि and भ्रकुटि and sometimes भ्रूकुटि ।

Sl. 59. बलाङ्गैः—i. e. the four divisions of the army. See Sanj. द्विरद &c. द्विरदाः प्रधानं येषां तानि द्विरदप्रधानानि तैः; प्रधान is neu. सर्वायुधैः and सर्वप्रयत्नेन—as सर्व is emphatic it ought not to have been compounded. तस्मिन्—Though Aja is here in the various Kāraka relations, such as कर्ता of one kind of action (killing the enemy), कर्म of an other kind of action (being struck by his enemies) &c. the poet ignoring all other relations gives pro-

minence to his being the अधिकरण or receptacle of the प्रहरणक्रिया of his enemies and uses the loc.

Sl. 60. In this Sl. the following are compared: अज and दिनपूर्वभाग, अश्वव्रज and नीहार, छत्ररथ and मग्न and ध्वज and विवस्वान्. ध्वजाग्रमात्रेण—There is a pun on the word ध्वज which means (1) a flag, as well as (2) a sign (चिह्न) the dimly shining sun being the sign of the दिनपूर्वभाग. विवस्वता—विवः तेजः अस्यास्ताति विवस्वान् ।

Sl. 61. अधिराज—अधि अधिको राजा अधिराजः supreme king, Raghu. Or अधिकं राजतेऽसौ । Hem. कुसुमाल्लक्रान्तः—This epithet is not without its force here. It shows that Aja would come out victorious without inflicting bodily injury upon his enemies like the god of love. स्वमनिवृत्त &c.—लोलस्य भावो लौल्यं; स्वमे निवृत्तं लौल्यं यस्य । This shows that he was ever on the alert and knew the exact moment when to use his *Gāndharva* weapon.

Sl. 62. ततः—By virtue of the weapon. Hem. निद्राविधेयम्—विधातुं शक्यं विधेयम् capable of being rendered serviceable; obedient, subject to.

Sl. 63. प्रियोपात्तरसे—उपात्त simply means 'reserved for herself by, made her property by' &c. पिबन् यशः—The idea of drinking white fame has already occurred; see II. 69. IV. 42.

Sl. 64. शङ्ख &c.—अभिजानन्तीत्यभिज्ञाः । शङ्खस्वनस्याभिज्ञाः शंख &c. निवृत्ताः—Because they had previously fled away. Cf. परेण भग्नेषु बले sl. 55. ददृशुः स्वयोधाः—Mark the use of स्व here, which though a reflexive pronominal adjective is nevertheless not so reflexive in its character as its Latin equivalent *suum*. The poet would, however, have used the word more in conformity to its sense, if he had said, as he probably meant, स सन्नशत्रुर्दृशे स्वयोधैः? Pandit. स्फुरन्तम्—Shining, tremulously, as a reflected heavenly body. Cf. for this sense स्फुरित in IV. 75. स्फुर—is often used in the sense of quivering or throbbing; as स्फुरति च बाहुः &c.; and sometimes in the sense of merely 'shining' as in उर्वस्फुरद्रत्नगभस्तिभिर्या &c. Bhatti. I. 6. शशाङ्कमिव—The simile is very appropriate. There is opposition between the moon and the *pankajas* and when the one is shining the others fade away. So the moon alone prevails against a forest of lotuses; similarly Aja alone defeated his enemies.

Sl. 65. निक्षेपिताः—Caused to be impressed or written. स शोणितैः &c.—The idea is very spirited. It is very worthy of a warrior of Aja's stamp to write a declaration of his victory with such materials of writing as blood and steel-pointed arrows for ink and pen. केतुषु—Seems to mean 'on the flags' rather than 'on the flag-staffs' as Malli. takes it.

Sl. 66. चापकोटि &c.—This and the following epithets represent Aja as presenting himself before Indumatî in the attitude of a true hero. भिन्न—Loosened, disarranged. वचः—is tautologous वभाषे meaning the same thing as वचो वभाषे ।

Sl. 67. अर्भक &c.—Who could be disarmed even by children i. e. who

are in a helpless condition. मया अनुमतासि—Because according to the Aryan notion it is a sin for a married woman to look at the face of any other male than her husband. When expressly permitted by her husband she may do it, as in duty bound to obey her husband implicitly. एवंविधेन &c.—implies a taunt.

Sl. 68. प्रतिद्वन्द्विभवान्—प्रतिद्वन्द्विभ्यो भवतीति arising from the enemies, as Malli. seems to derive it; or प्रतिद्वन्द्विनः भवः cause यस्य whose cause were the foes. विषाद fear, gloom. प्रसादन्—Used as a double meaning word here; it means प्रसन्नता or brightness when applied to face; cf. 'प्रसादसुखे तस्मिन् &c.' IV. 18.; and निर्मलता when applied to आत्मदर्श.

Sl. 69. अभ्यनन्दन्—Greeted, congratulated upon. स्थली—A natural site as distinguished from स्थला which is a spot artificially prepared. मयूरकेकाभिः—मयूरीणां केकाः मयूरकेकाः । The notes meant here are those of peahens as they correspond in the simile to the words of Indumati's female friends.

Sl. 70. इति—Thus, in the manner described. शिरसि वामं पादनाधाय—A proverbial expression implying disgrace or great humiliation. Having inflicted a disgraceful defeat on his enemies. उद्वहत्—The root वह् with उत् generally means to marry; but as the marriage actually took place some four days before this (see Sl. 33), the sense would not suit the context. Malli. himself sees the difficulty and explains उद्वहत् by आत्मसाच्चकार made his own, now that the opposing kings were defeated—a meaning that peculiarly suits the context though hardly sanctioned by lexicons. The meaning of 'took her on to (Ayodhyā)' will do as well and better agree with the second half of the sl.—he took her with him to Ayodhyā but as a second goddess of victory incarnate. We have met with the root in this sense already (Sl. 35). Some commentators take the root in the sense of marrying and create insuperable difficulties in their way for nothing. अवद्यात्—As remarked by Malli., the word is irregularly formed, as the कृत् affix य has not its usual sense of 'capable or worthy of being' &c. in this case. अवद्य here means what ought to be censured, a reprehensible act &c रथ &c. Malli. says रथतुरगाणां because the idea of the रथs and तुरगs being सेनाङ्ग is not prominent here. They are no longer considered as parts of an army, but merely of the retinue of Aja. समर &c —समरन्वस्मिन्निति समरः lit. that in which people meet together.

Sl. 71. श्लाघ्यजाया &c.—जायते अस्यामिति जाया of whom the husband is born (in the form of a son). जायायास्तद्वि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः Manu. Cf. Malli. on the word in II. 1. कुटुम्बः—Here कुटुम्ब does not mean merely the family but the dependents as well शान्तिमार्ग—the way leading to eternal quiet i. e. Moksha. कुलधुर्ये—धुरं वहतीति धुर्यः one who bears the yoke i. e. any kind of burden, a supporter. कुलस्य धुर्यः कुलधुर्यः । सूर्यवंश्याः—सूर्यवंशे साधवः । see note on सोमार्कवंश्ये VI. 8.

SUPPLEMENTARY NOTES ON THE METRES IN CANTOS I.—VII.

1. A syllable ending in a short vowel is called लघु or short; and one with a long vowel is called गुरु or long.

2. But if a short syllable be followed by an *Anuswára* or *Visarga* or by a conjunct consonant the syllable is called long. A syllable at the end of a quarter of a sl. is optionally heavy. सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गश्च च गुरुर्भवेत् ।
वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोपि वा ॥

3. A short syllable is marked as ˘, and a long one as —. The following letters are symbols representing different triads (गण) of short and long syllables :—

य ˘ — — ; र — ˘ — ; त — — ˘ ; भ — ˘ ˘ ; ज ˘ — ˘ ;
म — — — ; न ˘ ˘ ˘ . ग is the symbol for a long syllable and ल for a short syllable.

4. The following are the different metres used in the first seven cantos of the Raghu.:—अनुष्टुप्, पथ्यावक्त्र, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, उपजाति, वंशस्थ, पुष्पिताग्रा, प्रहर्षिणी, वसन्ततिलका, मालिनी and हरिणी. Their definitions and schemes—

अनुष्टुप् or श्लोक—पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।

गुरु षष्ठं च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥

The fifth syll. ought to be short and the sixth long in all quarters. The seventh should be short in the second and fourth quarters only. The other syllables are regulated by no rule. Thus—

वागर्थीवि व सं वृ क्तौ वागर्थ प्र ति प चये ।

जगतः पितरौ व न्दे पार्वती पर भेश्वरौ ॥ I. 1.

पथ्यावक्त्र—युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्त्र प्रकीर्तितम् ।

Pathyàvaktra is a metre of syllables having the जगण coming after the fourth syllable in the even quarters: e. g.

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः । I. 12.

इन्द्रवज्रा—स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । Sch. of G. त त ज ग ग.

— ˘ ˘ | — — ˘ ˘ | — — ˘ ˘ | — —
आस्वाद वद्धिः क व लैस्तु णानां II. 5.

उपेन्द्रवज्रा—उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । Sch. of G. ज त ज ग ग.

˘ ˘ ˘ | — — ˘ ˘ | — — ˘ ˘ | — —
व्रताय तेनानु चरेण धेनोः

उपजाति—is obtained by an intermixture of इन्द्रवज्रा and उपेन्द्रवज्रा in the same sl.; e. g.—

˘ ˘ ˘ | — — ˘ ˘ | — — ˘ ˘ | — —
अथप्र जानाम धिपः प्र भाते ।

— ˘ ˘ | — — ˘ ˘ | — — ˘ ˘ | — —
जायाप्र तिग्राहि तगन्ध माल्याम् ॥ II. 1.

वंशस्थ or वंशस्थविल—जतौ तु वंशस्थमुदीरीतं जरौ । Sch. of G. ज त ज र.

˘ ˘ ˘ | — — ˘ ˘ | — — ˘ ˘ | — —
अथैस्सितं भर्तुरुपस्थितोदयं III. 1.

पुष्पिताग्रा—See Malli. on V. 76. When the odd-quarters have, in order, the Gaṇas न न र य, and the even ones न ज ज र followed by a long syllable that is पुष्पिताग्रा. *E. g.*—

अथाव धिमव साय्य शा खदृष्टं दिवस मुखोचि तमञ्चि ताक्षिप क्षमा । V. 76.

प्रहर्षिणी--श्री जौ गच्छिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् । Sch. of G. म न ज र ग.

निदिष्टां कुलप त्रिनास पर्णशा लाम् । I. 95.

वसन्ततिलका--उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः । Sch. of G. त भ ज ज ग ग.

तस्यार्ध कार्पु रुषैः प्रणतैः प्रदिष्टा म् । V. 63.

मालिनी--नमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः । Sch. of. G. न न म य य ।

अथन यत्स मुत्थंज्यो निरत्रे रिक् द्यौः II. 75.

हरिणी—नसमरसलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता । The metre हरिणी has in each quarter the *Gāṇas* न स म र स followed by a short and a long syll., and the pause (यति) at the 6th. 10th and 17th syllable. Sch. of G. न स म र स ल ग.

अथस विषय ॥ व्यावृत्ता त्मा ॥ यथा विधिषू नवे ।

Canto I—is in the अनुष्टुप् metre except slokas (a) 12, 16, 20, 23, 25, 29, 30, 39, 53, 60, 61, 71, 81, 87, 91 and 93 which are in the पद्यावक्त्र metre; (b) sl. 95 which is in the प्रहर्षिणी metre.

Canto II. (a) Slokas 5, 7, 26, 32, 43, 58, 65, and 70 are in the इन्द्रवज्रा metre. (b) Slokas 4 and 34 are in the उपेन्द्रवज्रा metre. (c) The last sl. is in the मालिनी metre, and (d) the rest in the उपजाति metre.

Canto III. (a) Slokas 1-69 are in the वंशस्थ metre. (b) Sl. 70 is in the हरिणी metre.

Canto IV--The metres are the same as those of the 1st canto.

Canto V. (a) Slokas 3, 27, and 53 are in the उपेन्द्रवज्रा metre. (b) Slokas 5, 9, 13, 22, 35, 40, 44, 49, and 60 are in the metre इन्द्रवज्रा. (c) Slokas 63-73. are in the वसन्ततिलका metre. (d) Slokas 74, 75, are in the मालिनी and sl. 76 in the पुष्पिताग्रा metres. (e) and the rest are in the metre उपजाति.

Canto VI. (a) Slokas 84, 85, and 86 are in the metres उपेन्द्रवज्रा, मालिनी and पुष्पिताग्रा, respectively. (b) Slokas 15, 22, 43, 45, 47, 61, 65, 75 and 83 are in इन्द्रवज्रा; and. (c) the rest are in उपजाति.

Canto VII. (a) Sl. 49 is in उपेन्द्रवज्रा, and slokas 70 and 77 in मालिनी. (b) Slokas 2, 9, 16, 36, 39, 43, 51, 52, 54 and 59 are in इन्द्रवज्रा; and (c) the rest are in the metre उपजाति.

MODEL QUESTIONS. CANTOS I-V.

QUESTIONS SET AT THE BOMBAY UNIVERSITY EXAMINATIONS.

N. B. In this list the portions set for translation and questions on metres are omitted. The answers will be found by referring to the slokas given in circular brackets

1866. 2. (c) Give two instances of each of the figures *Upamā* and *Utprekshā* (I. 3. 13. &c.). 3. Explain the allusions in the following. *सुरसरिदिव*—(II. 75), *स सेनां महतीं*—(IV. 32).

4. Explain the following giving the context where necessary:—(1) *न पादपोन्मूलन* (IV. 34); (2) *आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार* (II. 41); (3) *मत्वा भवन्तं प्रभु-शब्दशेषम्* (V. 22).

5. (a) Explain and analyse the following compounds referring them to their several classes:—*विषादलुप्त*—(III. 40.); *आकुमार*—(IV. 20); *शार्ङ्गकूजित*—(IV. 62); *द्वित्राणि* (V. 25.)

6. Explain the following forms *न्यषेधि* (II. 4); *निषेदुषीम्* (II 6.); *सुमुक्षन्* (II. 42); *अमृतायमानम्* (II. 61); *प्रतिशुश्रुवान्* (III. 67.); *अभियास्यमानात्* (V. 30.)

7. (a) Give the substance of the conversation between *Dilīpa* and *Kum.* (II. 34–38). (b) Trace *Raghu's* career of conquest, giving the names ancient and modern if any of the countries through which he passed with their geographical positions. (c) What theory about the illumination of the moon do you find referred to in one of *Kālidasa's* slokas in the *Rag.* (III. 22.).

1871. 7. Give as many meanings of the word *तीर्थ* (I. 85, V. 8, 15) as you know arranging them in the order of their derivation. Write a note on *पर्यायपतिस्व*—(V. 16) giving an abstract of the story or myth referred to.

8. Explain the allusions in the following:—*अतोयमथः* &c.—(III. 50.) what tense is *निधाः*? what other roots are conjugated similarly in that sense? In what cases is the augment omitted? Do you know any part of *Sans. Literature* where it is omitted very frequently? Give all the senses of *अलं* in the order of their derivation with instances (II. 34, 39, X. 80, II. 18.) 9. Write a note on the conjugation of *श्वस्*.

1875. 1. Dissolve the compounds: *विषादलुप्तप्रातिपत्ति*, *तदङ्गनिष्यन्दजलेन*, *अतीन्द्रियेषु* (II. 40, 41).

2. (1) Give the senses of *सर्ग* (III. 27, 51.), *गृह्य* (II. 33.); *त्रिपदी* (IV. 48); *अपरान्त* (IV. 53, 58.); *वार्त* (V. 13.); *दोषज्ञः* (I. 93.); *अय* (IV. 26.); *परभाग* (V. 70). Explain *सत्ताङ्गानि* (I. 60); *निरीति* (I. 63); *प्राक्तनसंस्कार* (I. 20). *त्रिविधं* (V. 5.).

3. Write grammatical notes on: *पुरुषायुष* (I. 63), *इक्षुच्छायनिषादिन्यः* (IV. 20). 4. Quote verses from *Rag.* I–V. (a) referring to the influence of the moon on the sea (III. 17, V. 61.); and (b) of similar import to the following *तमस्तपति घर्माशौ* &c. (V. 13.); (c) merit asserts itself everywhere (III. 62. I. 9).

1882 गोत्रमिदं, नवाम्बुशनीक &c. (III. 53); त्रिपदाञ्छेदिनाम् (IV. 48.); निद्रा-
वशेन (V. 67). Name and dissolve these compounds.

2. (a) Give the precise meanings of अर्थ्य (I. 59; IV. 6.); प्रत्युद्रता (II. 20); आरम्भ (I. 15, II. 31); घटोद्गी (II. 49); राजन्य (III. 48, IV. 87);
वार्षिक (III. 16); अर्थगृह्य (II. 33). (b) What etymology does Kāli. give of
रघु (III. 21); क्षत्र (II. 53); राजन् (IV. 12) (c) Write short notes on
दाक्षिण्यरूढ (I. 31); आचारपूत (II. 13); अभित (III. 12); उच्चसंश्रयैः ग्रहैः
(III. 13); पक्षच्छेदोद्यतमिन्द्रम् (IV. 40).

3. State briefly in Sans. (in your own words as far as possible) what
according to Kāl. constitutes the ideal of a good king (I. 13-30).

4. Quote from Rag. sentences illustrating the use of च-च (III. 40, X.
6 &c.); किमुत (II. 62); किल (II. 27 &c.); शी with अधि (V. 28); स्थाने (V. 16).

1888. 8. Give the meaning of (explaining as fully as you can) the
following expressions : (1) चतुर्थोभिरिवाभ्यगारे (V. 25.); (2) वृत्ते स्थितस्याधिपतेः
प्रजानाम् (V. 33.); (3) मनीषितं योरपि येन दुग्धा (V. 33.); (4) व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः
श्रुतौ तस्करता स्थिता (I. 27.); (5) प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् (IV. 64.)

9. Derive and explain the following adding grammatical notes:—
आतिथेय (V. 2.); कडङ्ग(ङ्क)रीयैः (V. 9); श्रुतपारदृष्टा (V. 24.); हैयंगवीनं (1. 45.)

10. (a) What is the characteristic of a विश्वजित् sacrifice? (IV. 86.). (b)
what do you understand by the expression 'त्रिविधं तपः' used by Kāli. (V. 5.)
(c) name the fourteen lores or *Vidhya's* (see Malli. on. V. 21), (d) Which are
the seven *angās* or constituents of a *rajya* or government (I. 60, and notes).

1892. 6. (b) Name and dissolve the compounds underlined *i. e.*—मन्त्रकृत
(1. 61, V. 5); दृष्टलक्ष्यमिदः (1. 61.); पुरुषायुषजीविन्यः (1. 63.); निरीतयः (1. 63.);
अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी (II. 13.); इक्षुच्छायनिषादिन्यः (IV. 20.) आकुमारकथोद्घातम्
(IV. 20).

7. Explain giving context:—(a) हेनः संलक्ष्यते &c. (I. 10). (b) आत्म-
कर्मक्षमं &c. (I. 13). (c) सहस्रगुणमुत्सृष्टं &c. (1. 18). (d) शस्त्रेण रक्ष्यं &c. (II. 40)
(e) क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति (III. 29). (f) पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते (III. 62).
(g) शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य (V. 54).

8. (a) Derive the following words: अरुतुद (I. 71); शस्त्र (II. 53); बिडौजस्
(III. 59); राजन् (IV. 12); काकुत्स्थ (VI. 2). (b) Explain the meaning of
the following words:—कुण्डोद्गी (I. 84); गृष्टिः (II. 18); दौर्हिद (III. 1); अरिष्ट
(III. 15). गोदान (III. 33); कटप्रभेद (III. 37); (त्रिपदी IV. 48); वार्तम् (V. 13).

QUESTIONS BASED ON THOSE SET AT THE

CALCUTTA AND OTHER UNIVERSITY EXAMINATIONS.

N. B. In this list the questions set at the B. U. Examinations are omitted
being given separately.

1. Why is the poem called Rag. though it gives the history of the
solar race? What gender is Rag.? Criticise the name grammatically.

2. Mention the chief characteristics of a Mahākāvya and show that the
Rag. belongs to that species of poetic compositions.

3. What style is the Rag. written in ? what are its special merits ?
 4. Write a short criticism on Kálidasa's poetry as met with in the Rag.
- CANTO I. 1. Explain the form रघुणाम्. Why is it used in the plural ?
2. सोहमाजन्म.....तनुत्यजाम्—illustrate as many of these epithets as you can by quotations from the cantos you have read.
 3. जुगोपात्मानं &c.—The नञ् in अत्रस्त &c. being compounded cannot be emphasised and the sl. therefore loses its beauty. Examine this criticism of the rhetoricians.
 4. सेव्यमानौ &c. sl. 38 Criticise the poetic merits of this verse.
 5. Kàli. is said to be always happy in selecting his similes. Justify this remark by giving two instances from the 1st Canto.
 6. Give in your own words as far as possible a description of the hermitage of Vasishṭha.

CANTO II. 1. Explain the points of similarity on which the similes contained in the following slokas are based and their appropriateness:—(1) मार्गं श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत्; (2) पयोधरीभूत &c.—उर्वाम्; (3) जडीकृतः...वज्रपाणिः

2. Account for the various cases in लताप्रतानोद्धितैः &c. (sl. 8)
3. इत्थं व्रतं &c. sl. 25. Explain the significance of the various epithets in this sl.
4. Explain मृगेन्द्रगामी, वामेतरः, वितथप्रयत्नः, स्थावरजङ्गमानां, स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण, and एकान्तविध्वंसिषु । तत्पूर्वभङ्गे v. l. तत्पूर्वसङ्गे—which reading do you prefer and why ?

CANTO III. 1. दौहिद—दोहद—लक्षणम्—-which reading do you prefer and why ? Explain the inst. मुखेन and शशिना in sl. 2.

2. Explain the force of the epithets in निधादगर्भा &c. sl. 9.
3. Give the meaning of उपचार. What according to Hindoo ideas is the proper उपचार for a woman ?
4. Explain the points of similarity and the force of the simile in sl. 30. What are the धीगुणाः referred to ?
5. Explain the Samāsa in पुरुषोत्तम. In what connection are कपिल and Sagar referred to ? Explain the allusions.
6. What is the correct meaning of अवष्टम्भ in sl. 53. Explain the position आलीढ.

CANTO IV. 1. Explain the similes contained in the following:—(a) पुरुहूतध्वजस्येव &c. sl. 3. आपादपद्मप्रणताः &c. sl. 37, यवनीमुख—जलदोदयः sl. 61, भल्लापवर्जितैः—क्षौद्रपटलैरिव sl. 63. 2. Mention the changes in nature that mark the advent of autumn according to Kàli.

3. 'चतुःस्कन्धेव सा चमूः'—what are the four स्कन्धs poetically referred to. What are the six divisions of an Indian army referred to in sl. 26. षड्विधं बलमादाय &c.

4. शशंस तुल्यसत्त्वानां.....sl. 72. Give as many constructions as possible of this sl. Din. proposes an alternative interpretation of this sl.; what fault

do you find with that? 5. Explain the allusions in कुम्भयोनेर्भहौजसः (21); हरजटाधृष्टं गङ्गामिव भगीरथः (32); रामाद्योत्सारितः (53).

CANTO V. 1. Account for the acc; the inst. or the dat. in the following:—आपायते न व्ययम् &c.; अनुमतो गृहाय; आवरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तपिष्ठा, शरीरमात्रेण तिष्ठन्, विज्ञापितोभूद्गुरुदक्षिणायै, मनीषितं यौरपि येन दुग्धा, रघुमनिविधिः नवोपकार्यो—दशमध्यवास; निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव; निद्रावशेन भवताप्यनवेक्षमाणा पर्युत्सुकत्वमबला &c.

2. In what sense and why are the following put in the Atm. विभिदे कुमारः संयोक्ष्यसे स्नेन वपुर्महिम्ना, गान्धर्वमादस्त्र, and यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न भानुः.

3. Explain the force of the epithets आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिः (Sl. 23.), and उत्तरवाचः (65). 4. What is a खण्डिता *Nayikā*? what is the meaning of भाव in भावावबोधकलुषा? Has it any other meaning in rhetoric?

1. Explain and illustrate the different significations by giving quotations from your text the following:—व्यूढ, आत्मा, गो, द्विज, आपीत, कुमार, मन्यु, सन्व, हरि, हरित्, दान, गुरु, सार, मूल, प्रत्यन्त and स्था with उप. (a) अथैकधेयः—(II. 49.); विभक्तमप्येकलुतेन; and न केवलं...एकधनुर्धरोपि सः (III. 24. 31.). Does एक mean one and the same thing in all these compounds? If not give the different meanings.

2. Write short notes on संस्कार, मन्त्रकृत्, दैवीनां मानुषीणामापदाम्, अन्त्यमृणम्, असुर, ओषधीनाथ, त्रिसाधनाशक्तिः, व्यम्बक, वाजिनीराजना, लोकालोक, शतक्रतु, पुरन्दर, and कुम्भयोनि.

3. Expound the Samāsas in the following:—सर्वातिरक्तसारेण, नेमिवृत्तयः; आशंसिताबन्धप्रार्थनम्, अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी, देवतापित्रतीथिक्रियार्थान्, आवासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि, महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नम्, सखीजनोद्गीर्णकौमुदीमुखम्, नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने, महीत्रयक्षव्यपरोपणोचितम्, शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे, अत्याखण्डलविक्रमम्, कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागम्, तीर्थप्रतिपादिर्द्विः, निर्गलिताम्बुगर्भम्, एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिः, मरुत्सखस्य, दारक्रियायोग्यदशम्, निर्धौतदानामलगण्डभित्तिः, छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यम्, अपरधुर्यपदावलम्बी, प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारम्.

4. Explain and derive the following words:—उडुप, पारदृश्वन्, प्रावृषेण्यम्, अरुन्तुदम्, जाया, अनोकहः, अधित्यका, आगस्कृत्, घटोष्नी, पारणा, औधस्यम्, स्वस्त्ययनम्, दौर्हदम्, पुंसवनम्, दिवौकस, गोदान, कुमारभृत्या, बिडौजस्, कूलमुद्रजाः, असूया, आश्यान, वारबाणः, उपदा, जन्यम्, अध्वर, आतिथेय, उच्छषष्ठ, कडङ्गरूपैः, वदान्य, बलाहक, हिरण्मय, अनेकप, आधोरण, सौराज्यम्.

5. Write grammatical notes on the following:—सप्रसवाः, परस्पराक्षिसादृश्यम्, परिखीकृतसागरान्, पुत्रकाम्या, ब्रह्मवर्चसम्, जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्, अधिज्यधन्वा, पुत्रीकृतः, प्रदक्षिणकृत्य, एकवारः, परम्परा, गजदानसगन्धिना, महोक्ष, मन्दायते, मर्मरीभूताः प्रतियातुकामम्, द्वित्राणि, संवयसः, उपच्छन्दयति, वनजाक्ष.

6. What etymology does Kāli. give of the words शञ्ज, राजन्, and रघु? Criticise them grammatically.

97 91

Kālidāsa,

Raghuvaṃśa The Raghuvamsha. With the comm. <the Sanjivani> of Mallinatha.
Ed. with a literal transl. into Engl., copious notes in Sansk[r]it and
Engl. and various readings by Moreshwar Ramchandra Kale
Bd.: 1

[1895]

A.or. 4520 i-1

urn:nbn:de:bvb:12-bsb11542007-5